MARK MAZOWER

UMBRE PESTE EUROPA

Democrație și totalitarism în secolul XX

„Această carte extraordinară
ne reamintește într-un mod înspăimântător
cât de fragilă este democrația."
The Times

LITERA

KRONIKA

MARK MAZOWER

UMBRE PESTE EUROPA

Democrație și totalitarism în secolul XX

„Această carte extraordinară
ne reamintește într-un mod înspăimântător
cât de fragilă este democrația."
The Times

LITERA®

KRONIKA

MARK MAZOWER

UMBRE PESTE EUROPA

Democrație și totalitarism în secolul XX

„Această carte extraordinară
ne reamintește într-un mod înspăimântător
cât de fragilă este democrația."
The Times

LITERA®

KRONIKA

MARK MAZOWER

UMBRE PESTE EUROPA

Democrație și totalitarism în secolul XX

„Această carte extraordinară
ne reamintește într-un mod înspăimântător
cât de fragilă este democrația."
The Times

LITERA®

KRONIKA

KRONIKA

Colecția în care umanitatea este reconstruită prin cărți

care ne ajută să pătrundem în culisele celor mai interesante

evenimente politice, sociale sau financiare de ieri și de astăzi.

Mark Mazower este un istoric britanic specializat în Grecia modernă, secolul XX european şi istorie internaţională. Este profesor de istorie la Universitatea Columbia, a studiat afaceri internaţionale la Centrul din Bologna al Universităţii Johns Hopkins şi şi-a luat doctoratul în istorie modernă la Oxford, în 1988. Printre cărţile sale se numără: Hitler's Greece: The Experience of the Occupation, 1941–1944 (Grecia lui Hitler. Experienţa ocupaţiei, 1941–1944 – Yale University Press, 1993), desemnată Cartea Anului în seria Istoria, azi a editurii Longman; Dark Continent. Europe's 20th Century (Umbre peste Europa. Democraţie şi totalitarism în secolul XX – Knopf, 1998) şi After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943–1960 (După ce războiul s-a terminat. Reconstruirea familiei, a naţiunii şi a statului în Grecia, 1943–1960 – Princeton University Press, 2000). Pentru Salonica. City of Ghosts: Christians, Muslims, and Jews, 1430–1950 (Salonic, oraşul fantomelor. Creştini, musulmani şi evrei, 1430–1950 – HarperCollins, 2004), i-au fost decernate premiile Duff Cooper şi Runcimann. Volumul Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe (Imperiul lui Hitler. Stăpânirea nazistă în Europa ocupată – Allen Lane, 2008) i-a adus Premiul pentru Cartea de Istorie al ziarului Los Angeles Times din acel an, iar The Balkans: A Short History (Balcanii. O scurtă istorie – Weidenfeld & Nicolson, 2000) a fost recompensat cu premiul pentru istorie Wolfson.

Cea mai recentă carte a sa este Governing the World. The History of an Idea (Guvernarea lumii. Istoria unei idei – Penguin, 2012). Mazower este actualmente directorul Centrului Heyman pentru Ştiinţe Umaniste de la Universitatea Columbia, iar articolele şi recenziile sale pe teme de istorie şi chestiuni contemporane apar în mod regulat în publicaţiile Financial Times, The Guardian, London Review of Books, The Nation şi The New Republic.

MARK MAZOWER

UMBRE PESTE EUROPA

Democrație și totalitarism în secolul XX

Traducere din limba engleză și note de
MIHNEA GAFIȚA

LITERA®
București
2018

Dark Continent. Europe's Twentieth Century

Mark Mazower

Copyright © 1998 Mark Mazower

Toate drepturile rezervate

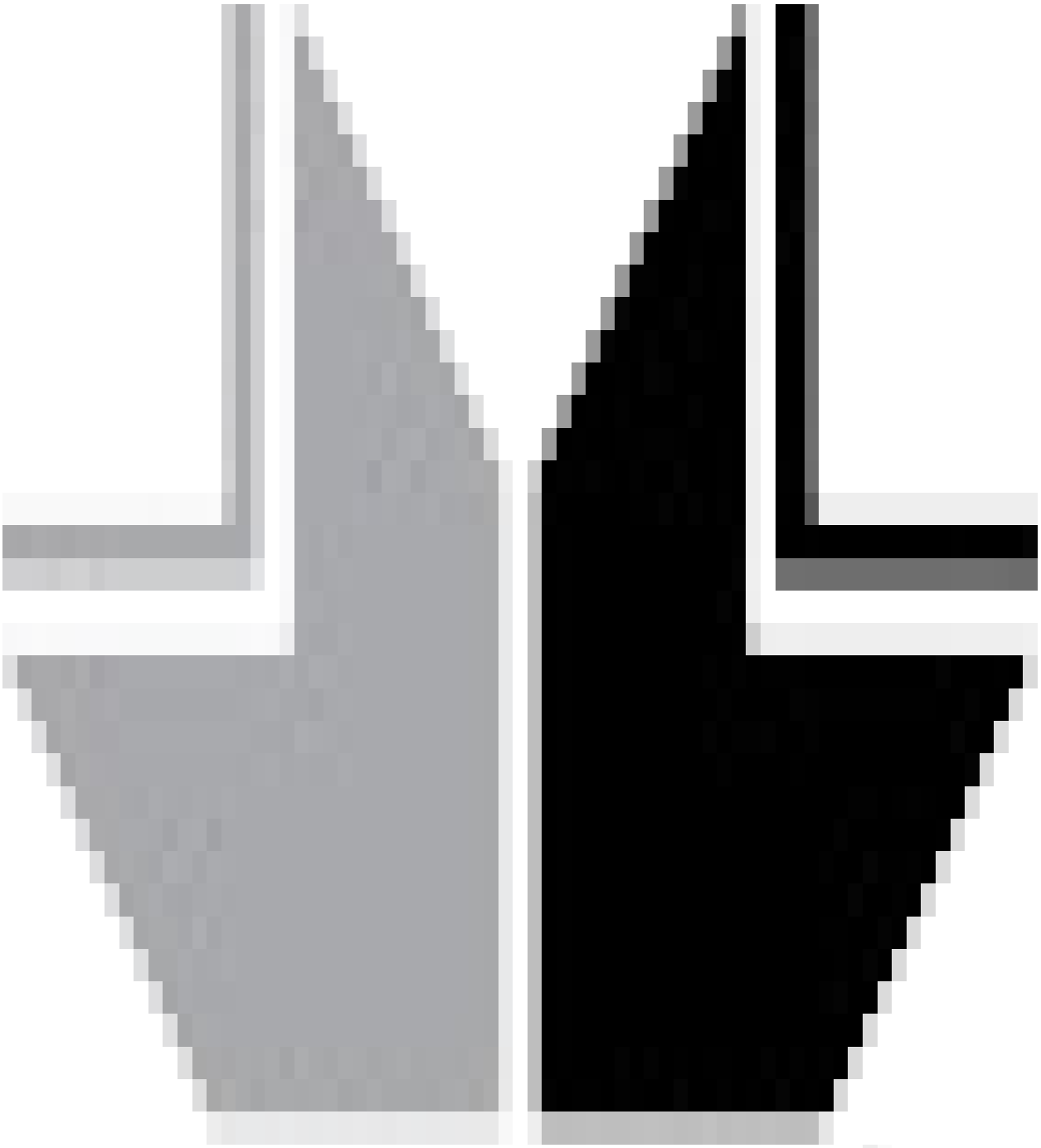

LITERA

Editura Litera

O.P. 53; C.P. 212, sector 4, Bucureşti, România

tel.: 021 319 63 90; 031 425 16 19; 0752 548 372

e-mail: comenzi@litera.ro

Ne puteţi vizita pe

www.litera.ro

Umbre peste Europa. Democraţie şi totalitarism în secolul XX

Mark Mazower

Copyright © 2018 Grup Media Litera

pentru versiunea în limba română

Toate drepturile rezervate

Editor: Vidraşcu şi fiii

Redactori: Gabriela Mitrovici, Mihaela Moroşanu

Corector: Andrada Nistor

Copertă: Flori Zahiu

Tehnoredactare şi prepress: Anca Suciu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

Mazower Mark

Umbre peste Europa. Democrație și totalitarism în secolul XX / Mark Mazower; trad.: Mihnea Gafița. – Bucureşti: Litera, 2018

ISBN 978-606-33-2926-5

ISBN EPUB 978-606-33-4215-8

I. Gafița, M. (trad.)

821.111-31=135.1

Prefață

Capitolul 1. Templul pustiit. Înălțarea și decăderea democrației

Capitolul 2. Imperii, națiuni, minorități

Capitolul 3. Trupuri sănătoase, trupuri bolnave

Capitolul 4. Criza capitalismului

Capitolul 5. Noua ordine a lui Hitler. 1938–1945

Capitolul 6. Planuri pentru epoca de aur

Capitolul 7. O pace brutală. 1943–1949

Capitolul 8. Edificarea democrațiilor populare

Capitolul 9. Democrația transformată. Europa Occidentală, 1950–1975

Capitolul 10. Contractul social în criză

Capitolul 11. Rechini și delfini. colapsul comunismului

Epilog. Facerea Europei

Ghid pentru lecturi suplimentare

Tabele

Note

Lui Ruthie

şi în memoria următorilor:

Frouma Mazower

Max Mazower

Reg Shaffer

Prefață

Și-atunci, de ce își asumă statele europene dreptul de a răspândi civilizația și manierele pe celelalte continente? De ce nu în Europa însăși?[1]

Joseph Roth, 1937

Chiar dacă pare un continent cu state şi popoare vechi, Europa este, în multe privinţe, foarte nouă, inventându-se şi reinventându-se pe parcursul secolului XX, prin transformări politice adeseori convulsive. Unele naţiuni – Prusia, de exemplu – au fost şterse de pe hartă de mai puţin de o viaţă de om; altele – precum Austria ori Macedonia – există de mai puţin de trei generaţii. Când s-a născut bunica mea, la Varşovia, oraşul făcea parte din Imperiul Ţarist, în timp ce Trieste le aparţinea Habsburgilor, şi Salonicul – otomanilor. Germanii îi conduceau pe polonezi, Irlanda era sub stăpânire engleză, iar Algeria, sub cea franceză. Cel mai mult reuşise o mare parte a Europei să se apropie de statele-naţiuni democratice, care au devenit astăzi norma, în monarhiile din zona Balcanilor. Nicăieri nu aveau drept de vot adulţii de ambele sexe şi puţine erau ţările în care parlamentele să prevaleze în faţa regilor. Pe scurt, democraţia modernă, la fel ca statul-naţiune cu care este îndeaproape asociată, reprezintă, în esenţă, produsul unui experiment intern şi internaţional extins, care a urmat colapsului vechii ordini europene în 1914.

Primul Război Mondial a mobilizat 65 de milioane de oameni, a ucis peste opt milioane şi a lăsat în urmă alţi 21 de milioane de răniţi; a măturat patru dintre imperiile străvechi ale continentului şi a transformat Europa în ceea ce politicianul ceh Thomas Masaryk descria drept „un laborator aşezat peste un uriaş cimitir“. „Războiul Mondial – scria El Lissitsky, un artist rus – ne cere tuturor să testăm toate valorile.“ Dintre ruinele Ancien Régime-ului – Kaizerul fusese exilat, ţarul şi familia lui, împuşcaţi –, politicienii le-au

promis maselor, emancipate și mobilizate ca niciodată până atunci, o societate mai dreaptă și un stat care să le aparțină. Liberalul Woodrow Wilson a proiectat o lume „sigură pentru democrație"; Lenin – o societate comunitară, scăpată de lipsuri și eliberată de ierarhiile exploatatoare din trecut. Hitler a vizat un neam de războinici, purjat de elementele străine, care-și împlinea destinul imperial prin puritatea propriului sânge și unitatea scopurilor. Fiecare dintre aceste trei ideologii rivale – democrația liberală, comunismul și fascismul – se vedea pe sine menită a reface societatea, continentul și lumea, sub forma unei Noi Ordini impuse omenirii. Lupta neobosită dintre ele pentru definirea Europei moderne a durat cea mai mare parte a secolului XX.[2]

Pe termen scurt, atât Wilson, cât și Lenin au eșuat în edificarea „lumii mai bune" la care sperau. Revoluția comunistă la nivelul întregii Europe nu s-a materializat, iar construirea socialismului s-a limitat la Uniunea Sovietică; criza democrației liberale s-a manifestat rapid, statele alunecând spre autoritarism unul câte unul. La finele anilor 1930, Liga Națiunilor se prăbușise, dreapta se afla în ascensiune, iar Noua Ordine avansată de Hitler părea să constituie viitorul Europei. Apologiei liberale a libertăților individuale, naziștii îi opuneau bunăstarea colectivității întemeiate pe neam; liberalismului doctrinar al egalității formale între state îi serveau lupta darwinistă și conducerea pe baza superiorității de neam; împotriva comerțului liber, propuneau coordonarea unitară a tuturor economiilor europene, sub conducerea Germaniei. Și totuși, cât de uimitor de rapid s-au schimbat lucrurile în lupta dintre ideologii. În anii 1940 – deceniul hotărâtor al secolului –, utopia nazistă a ajuns la zenit, iar de acolo s-a prăbușit la fel de brusc. Fascismul a devenit prima ideologie importantă care a fost înfrântă decisiv tocmai de istoria pe care pretindea că pusese stăpânire.

Pe termen lung, anii 1940 au avut importanța lor și pentru alt motiv. Experiența criminală epuizantă a războiului total – culminarea unui secol, aproape, de lupte imperiale și naționale pe continent și în afara lui – a condus la o tot mai răspândită silă de politica bazată pe ideologii de-a lungul și de-a latul Europei. Uriașul val de mobilizare de masă a intrat în declin și, odată cu el, militarismul și colectivismul anilor interbelici. Oamenii au redescoperit virtuțile pașnice ale democrației – faptul că lăsa loc de viață privată pentru individ și familie. Așa se face că, după 1945, în Occident a reapărut

democraţia, revitalizată de marea provocare a războiului împotriva lui Hitler şi redevenită conştientă de responsabilităţile ei sociale. Atât doar, că de-acum avea de făcut faţă rivalităţilor venite dinspre stânga, în loc de dreapta, de vreme ce Armata Roşie, după ce călcase în picioare visurile imperiale ale Germaniei naziste, aducea comunismul în proaspătul imperiu sovietic instaurat în Europa de Est.

Deşi a reprezentat ultimul stadiu al bătăliei ideologice pentru viitorul Europei, Războiul Rece a fost esenţialmente diferit de fazele anterioare lui prin faptul că a evitat războiul real – cel puţin pe continentul european însuşi. Au existat crize, cu siguranţă; în principiu, totuşi, cele două superputeri au trăit într-o „coexistenţă paşnică“, fiecare ţintind prăbuşirea definitivă a celeilalte, dar acceptându-şi una celeilalte dreptul de existenţă în prezent, în interesul stabilităţii continentale şi al păcii. Cele două sisteme s-au înarmat în vederea unui război care nu putea fi purtat şi au concurat în a le oferi, fiecare, propriilor cetăţeni bunăstarea şi în a furniza creştere economică şi prosperitate materială. Ambele au oferit nişte realizări iniţiale uimitoare; dar numai una dintre ele s-a dovedit capabilă să se adapteze la presiunile în creştere ale capitalismului global. Odată cu destrămarea imperiului sovietic în 1989, nu numai Războiul Rece, dar şi întreaga eră a rivalităţilor ideologice, începută în 1917, au ajuns la capăt.

Toate ideologiile au în comun faptul că le place să-şi prezinte propriile utopii drept Sfârşitul Istoriei – indiferent dacă în forma comunismului universal, a democraţiei globalizate sau a Reichului (Imperiului) de O Mie de Ani. Acestea împărtăşesc ceea ce Ignazio Silone a descris odată drept „virtutea larg răspândită, care identifică Istoria cu tabăra victorioasă“. Aceste ideologii citesc prezentul retrospectiv, plecând, spre exemplu, de la premisa că democraţia trebuie să fie adânc înrădăcinată în solul Europei, pur şi simplu pentru că Războiul Rece s-a încheiat aşa cum s-a văzut. Astăzi, e nevoie de o altfel de istorie – mai puţin utilă ca instrument politic, dar care să ne apropie mai mult de realităţile trecutului –, una care să vadă în prezent doar un posibil rezultat al luptelor purtate şi nesiguranţelor trăite de strămoşii noştri. La urma urmelor, democraţia domnea ca suveran absolut al Europei la sfârşitul Primului Război Mondial, ca să ajungă practic muribundă la numai două

decenii distanţă. Iar dacă anul 1989 a marcat victoria democraţiei asupra comunismului, a fost o victorie care n-ar fi putut fi obţinută dacă mai întâi, în război, comunismul n-ar fi înfrânt naţional-socialismul definitiv şi fără drept de apel. Cu alte cuvinte, nu a fost predestinat faptul că democraţia urma să câştige confruntarea cu fascismul şi comunismul, după cum rămâne de văzut ce democraţie va fi capabilă şi dispusă Europa să edifice. Pe scurt, îmi propun să descriu aici o istorie a scăpărilor la mustaţă şi a răsucirilor neaşteptate, a victoriilor deloc inevitabile şi a marşurilor înainte.[3]

Ideologiile contează mai degrabă ca vehicule pentru credinţă şi acţiune politică şi mai puţin ca îndrumare pentru istorie. Dacă dogmele trecutului nu ne mai ţin strâns în gheare, nu înseamnă că ele au fost, de la bun început, nişte grandioase înşelătorii şi atât. Sfârşitul comunismului a fost etichetat drept „scăparea de o iluzie“, dar un necrolog nu se poate substitui unei analize istorice. După 1945, fascismul a fost explicat, la fel, drept o patologie politică, prin care nişte dictatori nebuni şi-au condus populaţiile fascinate, hipnotizate la pierzanie. Şi totuşi, rănile continentului nu pot fi expediate, pur şi simplu, ca fiind opera câtorva demenţi, iar traumele sale nu pot fi puse numai pe seama condiţiei mentale a unui Hitler sau Stalin. Fie că ne place, fie că nu, atât fascismul, cât şi comunismul au presupus eforturi concrete în direcţia rezolvării problemelor politicii de mase, ale industrializării şi ale ordinii sociale; democraţia liberală s-a dovedit a nu avea de fiecare dată chiar toate răspunsurile. „Nu ne mai putem permite să luăm ce era bun din trecut – scria Hannah Arendt – şi să spunem, pur şi simplu, că aceea este moştenirea noastră, să dăm la o parte răul şi să-l privim ca pe un lest şi nimic altceva, pe care timpul, cu de la sine putere, îl va îngropa în uitare.“[4]

Mai ales naţional-socialismul se potrivea curentului istoriei nu numai germane, ci europene în ansamblu, cu mult mai firesc decât le convine multora să recunoască. În timp ce comunismul sovietic a însemnat o rupere cu adevărat radicală de trecut – o tentativă, survenită în ţara cea mai subdezvoltată şi mai sfâşiată de război din Europa, de a crea o societate nouă, în care proprietatea era desfiinţată, de a ţine laolaltă un imperiu care se dezintegra şi, totodată, de a comprima o revoluţie industrială în doar câţiva ani –, nazismul, dimpotrivă, era mai puţin ambiţios, mult mai sigur pe el în propria ţară şi, în ultimă instanţă, mult mai agresiv pe plan extern. Retorica lui revoluţionară masca o serie întreagă de continuităţi cu idei şi instituţii din

trecut. Edificarea unui sistem asistenţial axat pe neam şi naţionalitate, pe care o propovăduia, n-a făcut decât să împingă la extreme tendinţele vizibile deja, la modul mai general, în gândirea europeană, ceea ce i-a asigurat puterea în faţa unei opoziţii neglijabile în economia care era, dimpotrivă, cea mai avansată tehnologic din Europa. Şi totuşi, acel regim foarte bine înfipt pe picioarele sale era dedicat – într-o măsură în care Uniunea Sovietică n-a fost niciodată – răsturnării prin forţă a înţelegerilor de la Versailles. Iată de ce al Treilea Reich a reprezentat cea mai serioasă provocare din acest secol pentru democraţia liberală şi de ce analiza conţinutului în schimbare al gândirii şi practicii democratice europene presupune recunoaşterea posibilităţii foarte concrete, ivite la sfârşitul anilor 1930, ca întregul continent european să fi fost organizat după principii naziste.

S-ar putea, bineînţeles, adopta o viziune foarte diferită asupra secolului, punând accentul mai puţin pe fascism şi mai mult pe comunism. Istoriografia marxistă, ilustrată recent de analiza panoramică a lui Eric Hobsbawm din Era extremelor, minimizează însemnătatea fascismului, concentrându-se pe ceea ce consideră a fi fost lupta fundamentală dintre comunism şi capitalism. În ceea ce mă priveşte, am optat să nu procedez la fel în cartea de faţă, în parte pentru că impactul comunismului asupra democraţiei – chiar dacă a fost unul major – s-a dovedit, în general, mai degrabă indirect şi mai puţin ameninţător decât provocarea lansată de Hitler. În plus, şi la un nivel esenţial, secolul nostru a demonstrat un lucru, şi anume că politica nu se poate reduce la economie: diferenţele de valori şi ideologii trebuie luate în serios, şi nu privite simplist, ca nişte ambalaje ale intereselor de clasă. Cu alte cuvinte, fascismul a fost mai mult decât o formă oarecare de capitalism.

Tocmai pentru că utopia nazistă, cu imperiul german dinamic, purificat rasial, necesita un război ca să fie pusă în practică şi pentru că utopia respectivă a fost însoţită de o dezvăluire coşmarească a potenţialului distructiv al civilizaţiei europene – răsucirea imperialismului cu capul în jos şi tratarea europenilor drept africani –, experienţa Noii Ordini fasciste (şi atracţia ei efemeră) a fost uitată cât mai repede cu putinţă după 1945. Consiliul municipal din Bologna a dat la topit statuia ecvestră din bronz a lui Mussolini şi a folosit bronzul pentru a turna o alta, reprezentând o nobilă pereche de partizani; în Franţa, memoria unei opoziţii unite faţă de regimul de la Vichy a fost canonizată, în timp ce Austria cu nerușinare şi-a exploatat statutul de

primă victimă a lui Hitler şi le-a ridicat monumente propriilor „luptători antinazişti pentru libertatea Austriei“. Acestea s-au constituit în miturile fondatoare ale Europei eliberate de istorie; ele au şters cu buretele orice amintiri stânjenitoare şi au proclamat triumful libertăţii ca pe ceva inevitabil.

Păstrarea intactă a sentimentului de superioritate a civilizaţiei europene a mai presupus o nesfârşită redesenare a limitelor mentale. Aşa-numita „Comunitate Europeană“ a ignorat în mod implicit jumătate din continent: Europa în variantă postbelică a fost identificată cu Occidentul. Est-europenii demoralizaţi s-au alipit mai degrabă verbal „Europei Centrale“, pentru a se distanţa de barbari. Obiceiul persistă până astăzi: un istoric de frunte britanic descria războiul din Bosnia drept „un conflict tribal primitiv, pe care numai antropologii îl pot înţelege“, preferând să vadă Iugoslavia ca făcând parte din Lumea a Treia, barbară, decât să accepte ideea că Europa contemporană însăşi ar putea fi mânjită. Nici măcar crimele-record din secolul XX nu par să le fi diminuat europenilor capacitatea de autoamăgire.[5]

Concepţia mea geografică asupra Europei şi a limitărilor ei se vrea una esenţialmente pragmatică. În cartea de faţă, este vorba despre înfruntările şi evenimentele interne ale Europei, mai degrabă decât despre locul său în lume. Dar, bineînţeles, ambiţiile de nivel continental ale lui Hitler nu pot fi discutate fără a le pune în contextul imperialismului european la nivel global, cum nici Războiul Rece nu poate fi analizat fără a face referire la Statele Unite. Fosta mare putere eurasiatică – Uniunea Sovietică – s-a aflat, de multe ori, şi înăuntrul, şi în afara istoriei europene. Drept care avem o Europă ale cărei graniţe, cum se întâmplă şi în realitate, sunt poroase şi adaptabile. Europa de Est nu face mai puţin parte din tablou decât cea de Vest, iar Balcanii nu mai puţin decât Scandinavia.

Ca întotdeauna, chestiunile de ordin geografic maschează argumente legate de politică, religie şi cultură, aşa încât cei nerăbdători să stabilească unitatea Europei vor găsi profund nesatisfăcător agnosticismul meu. Şi totuşi, acest lucru nu face decât să corespundă nesiguranţei care însoţeşte în prezent conceptul însuşi de Europa. La urma urmelor, fascismul a fost cea mai eurocentrică dintre cele trei mari ideologii, depăşind cu mult, în această privinţă, atât comunismul, cât şi democraţia liberală: un crez deopotrivă antiamerican şi antibolşevic avea măcar de partea lui virtutea clarităţii. Ce

mai înseamnă astăzi pentru noi Europa, după sfârşitul Războiului Rece, este cu mult mai vag – este ea parte a „Occidentului“ (noţiune ea însăşi oarecum revolută), este capătul apusean al „Eurasiei“, este şi una, şi alta, sau nici una, nici alta? „Europa“ Uniunii Europene ar putea fi o promisiune sau o amăgire, dar nu este o realitate. A lua în serios divizările şi nesiguranţele acestui continent – cum încerc eu să fac în această carte – presupune a renunţa la metafizică, a opri căutările acelei „Europe“ misterioase şi esenţiale şi a cerceta, în schimb, neobosita competiţie pentru definirea a ceea ce s-ar cuveni să însemne ea.

În ultimă instanţă, problema valorilor este cea care constituie miezul acestei istorii – valorile care i-au determinat pe oameni să acţioneze, care au modelat şi transformat instituţiile, care au subîntins politicile de stat şi pe care s-au bazat comunităţile, familiile şi indivizii. „Fiecare ordine socială priveşte soluţiile posibile pentru o problemă care este umană, şi nu ştiinţifică, problema vieţii în comunitate“, scria învăţatul francez Raymond Aron, în 1954. „Mai sunt europenii capabili să practice arta subtilă pe care o reclamă comunităţile liberale? Şi-au păstrat ei propriul sistem de valori?“ „Problema vieţii în comunitate“ pe care o formulează Aron reprezintă, poate, tema centrală a cărţii de faţă. Lui Aron, însă, trebuie să-i fie contrapusă o altă întrebare: care era „propriul sistem de valori“ al Europei? Liberalismul nu era decât unul dintre ele, şi mai erau şi altele. Secolul XX european este istoria conflictului dintre ele. [6]

Mă simt îndatorat, mai întâi, acelor mulţi istorici din lucrările cărora m-am documentat. Le datorez mulţumiri, de asemenea, instituţiilor şi persoanelor care m-au sprijinit într-o perioadă oarecum dificilă a universităţilor britanice. Cartea de faţă a fost elaborată în mediul deosebit de tonic de la Universitatea din Sussex şi aş dori să le mulţumesc studenţilor şi colegilor mei de la Şcoala de Studii Europene şi grupelor tematice de Istorie şi Relaţii Internaţionale pentru ajutorul pe care mi l-au dat – în mod special regretatului Christopher Thorne şi lui Alasdair Smith, Nigel Llewellyn, Rod Kedward, John Röhl şi Pat Thane.

Le mulţumesc, de asemenea, lui Bob Connor, Kent Mullikin şi întregului personal de la Centrul Naţional de Ştiinţe Umaniste din Carolina de Nord,

pentru că mi-au oferit posibilitatea demarării acestui proiect, şi Fundaţiei Annenberg, pentru că mi-a făcut posibil anul petrecut acolo. Le sunt foarte recunoscător lui Dimitri Gondicas şi Programului de Studii Eleniste de la Universitatea Princeton, pentru sprijinul lor susţinut, personalului de la Institutul de Ştiinţă a Omului din Viena, pentru că mi-a îngăduit să-mi termin cartea într-un mediu atât de prielnic, dar şi Barbarei Politi şi lui Walter Lummerding pentru ospitalitatea lor cu adevărat extraordinară. O parte a materialului de faţă a fost publicată iniţial în publicaţiile Daedalus şi Diplomacy and Statecraft; le mulţumesc editorilor celor două reviste pentru permisiunea de a reutiliza materialul în paginile următoare.

Deb Burnstone mi-a dat multă încredere în acest proiect de la bun început. Ea împreună cu Nikos Alivizatos, Bruce Graham, Dave Mazower, Michael Pinnock, Gyan Prakash, Pat Thane, John Thompson şi Johanna Weber m-au încurajat, m-au sprijinit şi mi-au sugerat o serie de îmbunătăţiri. Amintirile tatălui meu despre anii 1940 m-au ajutat şi ele mult. Peter Mandler mi-a dat o mulţime de semne preţioase de prietenie, nu în ultimul rând intelectuală. Steve Kotkin a intuit ce căutam eu să spun, chiar înainte să spun, şi m-a îndemnat să spun. Mulţumirile mele din inimă se îndreaptă către toţi aceştia. Dedic volumul celei mai remarcabile bunici, Ruth Shaffer, memoriei bunicului iubit şi celei a Froumei şi a lui Max. Istoria secolului XX european este şi povestea lor.

Capitolul 1.

Templul pustiit. Înălțarea și decăderea democrației

…o vreme în care auzi vorbindu-se în toate părțile despre o criză – ba chiar, uneori, despre o catastrofă – a democrației.

Hans Kelsen, 1932[1]

Libertate? Mulți oameni zâmbesc auzind cuvântul. Democrație? Parlamente? Puțini sunt cei care nu vorbesc de rău Parlamentele…

Francesco Nitti, 1927[2]

La un „Congres al Monarhilor Detronați“, organizat la Geneva prin anii 1920, capetele odinioară încoronate ale Europei au încercat să-și recâștige vechii suporteri. Dar proclamația lor care se dorea emoționantă („Monarhia singură e capabilă să apere cultura europeană de asaltul barbariei bolșevice, de mecanizarea dezumanizată americană, de furia naționalismelor asiatice care se deșteaptă […] Europa se confruntă cu opțiunea: ori anihilare, ori monarhie […]“) s-a izbit de urechi surde. Înclinându-se în fața spiritului vremurilor, foștii monarhi au sfârșit prin a-și instaura propria Republică a Regilor pe o insuliță din Oceanul Indian. Acolo, spre surprinderea lor, au fost repede uitați de foștii supuși. „Amurgul istoriei monarhiei“ începuse deja.[3]

Este vorba despre o ficțiune, povestită de scriitorul polonez Alexander Wat în schița sa din 1927 Regii în exil. Dar modificările constituționale reale impuse

de Primul Război Mondial n-au fost cu nimic mai puțin dramatice. În acel moment de „triumf burghez“, așa-numitul Ancien Régime a fost, în fine, răsturnat – sultani, pași, împărați și duci s-au trezit dintr-odată neputincioși. Înaintea Primului Război Mondial, existaseră trei republici mari și late în Europa; la sfârșitul anului 1918, erau deja treisprezece. „În ochii unui Wilson, ai unui Lloyd George, ai unui Clemenceau, ai unui Masaryk, ai unui Beneš, ai unui Venizelos – potrivit unui comentator francez –, renunțarea Kaizerului Wilhelm, la fel ca plecarea împăratului Carol Quintul[4], venea să completeze fuga lui Ludovic XVI… 1918 era, oarecum, un 1792 european.“[5]

Ca urmare a colapsului total neașteptat al marilor imperii autocratice ale Rusiei, Austro-Ungariei, Germaniei Hohenzollernilor și Turciei otomane, acordul de pace de la Paris a consemnat întronarea democrației parlamentare de-a lungul și de-a latul Europei. O centură de tinere democrații – întinzându-se de la Marea Baltică în jos, prin Germania și Polonia, până în Balcani – erau înarmate cu noi constituții, alcătuite după cele mai noi principii liberale. În cartea sa devenită clasică din 1921, Democrațiile moderne, istoricul britanic James Bryce vorbea despre „acceptarea universală a democrației ca formă firească și normală de guvernare“.[6]

Și totuși, triumful liberalismului s-a dovedit efemer. Revoluția rusă și spectrul subversiunii comuniste și-au aruncat umbrele către vest, de-a latul continentului. Valorile democratice au dispărut, pe măsură ce polarizarea vieții politice a împins o mare parte a Europei până în pragul războiului civil. În multe țări, elitele conducătoare s-au dovedit curând a fi mai întâi anticomuniste și abia apoi democrate. Acest lucru s-a văzut clar încă din 1919, în Ungaria, unde guvernul revoluționar condus de Béla Kun a fost înlăturat și înlocuit de regimul amiralului Miklós Horthy. În Italia, elitele liberale au susținut, în 1922, formarea unui guvern fascist. În Spania, la putere a venit Primo de Rivera; în Portugalia, republica s-a înclinat în fața dictaturii profesorului António de Salazar. Polonia s-a despărțit radical de parlamentarism în 1926, ca urmare a unei perioade cu hiperinflație și multă instabilitate politică. Odată cu declanșarea Marii Crize Economice, în 1929, guvernele au alunecat unul după altul înspre dreapta. Părea să fie o tendință inexorabilă. „Dacă analizezi problema contemporană a dictaturilor europene – nota cu perspicacitate un comentator politic spaniol –, un detaliu sare imediat în ochi, și anume ușurința cu care s-au instalat și ușurința încă și mai

mare cu care se menţin la putere.“[7]

La începutul anilor 1930, parlamentele păreau să se îndrepte spre calea regilor. Stânga fusese ori învinsă, ori împinsă în corzile defensivei mai peste tot la vest de Uniunea Sovietică, şi tot ce însemna dezbatere politică esenţială se desfăşura numai în zona dreptei. Doar la periferia nordică a continentului a supravieţuit efectiv parlamentarismul. „Trăim într-o epocă în care cei mai curajoşi se confruntă cu momente ale unei deznădejdi profunde, în care speranţele unei împăciuiri internaţionale şi sociale, recuperată din ruinele războiului mondial, par întristător de iluzorii“, scria un analist în 1934, despre „actuala reacţie împotriva democraţiei“.[8] Încă din 1925, juristul german Moritz Bonn se referise la „criza democraţiei europene“;[9] în 1931, Eustace Percy vorbea despre „democraţia în pericol“[10], iar H.G. Wells privea în viitor, „După democraţie“[11]. „Este acesta sfârşitul libertăţii?“, se întreba Salvador de Madariaga[12] în toiul Războiului Civil din Spania. Profesorul William Rappard scria de la Geneva despre „criza democraţiei“, că luase „omenirea civilizată complet pe nepregătite, după triumful aparent al democraţiei în lumea modernă“.[13]

Aflat la Paris în vara lui 1940, în timp ce trupele germane ocupau metropola, antiliberalul Bertrand de Jouvenel desfiinţa „potopul de jurişti“ care creaseră „o masă de parlamente“ după „triumful burghez“ din 1918; le luase oamenilor ceva timp, afirma el, să realizeze că „marele flux al parlamentarismului burghez din anii 1919–1920 s-a retras“ şi că „în locul acelui curent, aparent irezistibil, s-a ivit un altul, autoritar“. Pentru Bertrand de Jouvenel, care asista la ceea ce părea să fie colapsul definitiv al democraţiei parlamentare în Europa, instituţii precum Preşedinţia Republicii, Senatul şi Camera Deputaţilor deveniseră nişte „simple fantezii ale facultăţii de drept“.[14]

Astăzi e greu de văzut în acel experiment interbelic în materie de democraţie inovaţia pe care o reprezenta; şi totuşi, cert este că nu trebuie să presupunem că democraţia i se potriveşte Europei. Chiar dacă ne place să credem că victoria democraţiei în Războiul Rece demonstrează cât de profund îi sunt înfipte rădăcinile în solul Europei, istoria ne dovedeşte altceva. Deşi triumfătoare în 1918, democraţia era ca şi dispărută după douăzeci de ani. Poate că era şi menită să se prăbuşească, într-o epocă de criză politică şi

tulburări economice, de vreme ce apărătorii ei se arătau prea utopici, prea ambițioși, prea puțini. Punând accentul pe drepturile constituționale și nebăgând în seamă responsabilitățile sociale, adeseori părea mai potrivită secolului XIX decât secolului XX. Până la începutul anilor 1930, apăruseră deja semne că majoritatea europenilor nu mai voiau să lupte pentru ea; existau deja soluții dinamice alternative, nedemocratice, pentru confruntarea cu provocările modernității. Europa își găsise alte forme – autoritare – de ordine politică, deloc străine tradițiilor ei și cu nimic mai puțin eficiente în organizarea societății, a industriei și a tehnologiei.

Facerea constituțiilor

„Așa un lucru minunat e constituția, încât cel care nu știe ce este e un nătărău!“, exclama în 1908 un locuitor al Salonicului stăpânit de otomani. De-a lungul secolului XIX, reclamarea guvernării constituționale reprezentase unul dintre nucleele cerințelor de reformare politică a clasei de mijloc, iar această revendicare a căpătat din ce în ce mai multă amploare în deceniul dinaintea izbucnirii Primului Război Mondial, răspândindu-se prin toate imperiile europene, infiltrându-se în Sankt Petersburg, Istanbul și monarhiile din Balcani.

Odată cu victoria din 1918 a forțelor Antantei și ale Statelor Unite, cerința de reformare constituțională a măturat întreaga Europă central-estică. Polonia și statele baltice au profitat imediat de înfrângerea Germaniei și și-au afirmat ambițiile de liberalism, redactând niște constituții democratice corespunzătoare. Teritoriile smulse fostului imperiu al Habsburgilor au trecut prin transformări similare. În noiembrie 1918, o constituție provizorie a declarat Austria „republică democratică“. Liderii naționaliști cehi au formulat în octombrie 1918, la Paris, Declarația de Independență a statului cehoslovac, în care proclamau: „Acceptăm și vom adera la idealurile democrației moderne, de vreme ce ele au constituit idealurile națiunii noastre de secole. Acceptăm principiile americane, așa cum au fost prezentate de Președintele Wilson: principiile omenirii eliberate, ale egalității reale între națiuni și ale

guvernării a cărei justă putere derivă din consimțământul celor guvernați".[15] La începutul anului 1920, Adunarea Națională Cehă a votat constituția unei republici democratice.[16]

Desigur, cheia viitorului democrației în Europa era Germania – după cum avea să fie de-a lungul întregului secol. Kaizerul a fost silit să plece în exil, iar un regim liberal de tranziție, condus de prințul cu vederi constituționaliste Maximilian von Baden, a creat în scurt timp condițiile pentru o democratizare impetuoasă a întregului sistem politic, funcția de Cancelar fiind preluată de liderul social-democrat Friedrich Ebert. În ianuarie 1919, a fost aleasă, prin vot universal, o Adunare Națională Constituantă, care a votat, șase luni mai târziu, o constituție având următorul prim articol: „Reichul este republică. Toată autoritatea politică derivă de la popor". Consiliile muncitorilor și soldaților, care se formaseră concomitent, după modelul bolșevic, au fost silite să accepte primatul conducerii parlamentare.

Astfel, în toată atmosfera de haos și confuzie din Europa Centrală postbelică, în care forțe paramilitare naționaliste, țărani radicalizați, tâlhari și pro-bolșevici căutau să beneficieze cu toții de pe urma colapsului Vechiului Regim, avocații și politicienii din clasa de mijloc au încercat să pună bazele unei ordini constituționale democratice noi. În studiul său din 1929, Constituțiile noii Europe, istoricul ruso-francez Mirkine-Guetzévitch descoperea nu mai puțin de 22 de cazuri separate pe care să le ia în discuție, inclusiv constituțiile Orașului Liber Danzig, ale Vaticanului, Prusiei și Bavariei. În acel năvalnic prim deceniu postbelic, rege era juristul. Profesorii universitari exercitau o influență extraordinară, iar experți precum Hugo Preuss în Germania și Hans Kelsen în Austria și-au pus teoriile în practică, în constituțiile respectivelor țări.

Pentru inspirație – luată adeseori verbatim –, se cufundau în sisteme politice liberale consolidate, precum cele din Franța, Statele Unite, Anglia și Elveția. Dar le-au depășit până și pe acestea, zeloși cum erau să edifice democrații cu adevărat reprezentative și cuprinzătoare. Rezultatele muncii lor veneau să reflecte cele mai actuale doctrine legate de legea publică și relațiile acesteia cu politica și societatea. Scopul fundamental era pentru ei – cum se exprima un comentator de frunte – să subordoneze politica legii, să „raționalizeze" puterea și să desființeze inconsecvențele și reziduurile irațională din vechea

ordine feudală, având în vedere fiecare aspect al vieţii sociale şi politice din prevederile constituţionale specifice.[17]

Mai târziu, desigur, avocaţii înşişi aveau să fie blamaţi pentru prăbuşirea instituţiilor democratice. Fuseseră naivi, nerealişti şi prea înclinaţi către „perfecţiunea juridică“ în dauna „profitabilităţii politice“. Înlocuirea politicii cu legea se dovedise o aspiraţie relativ donquijotească în climatul excesiv de polarizat al Europei Centrale de după 1918. Criticii acuzau că asemenea scheme grandioase şi, în ultimă instanţă, utopice nu făceau altceva decât să producă structuri politice nefuncţionale în lumea reală. Acuzaţiile ignorau numeroşi alţi factori care contribuiau la instabilitatea politică interbelică, de exemplu, criza economică, tulburările sociale, inechităţile acordului de pace de la Paris. Cel puţin, recunoşteau importanţa reală şi noutatea desăvârşită a reglementărilor constituţionale postbelice.[18]

Majoritatea noilor constituţii începeau prin a pune accentul pe caracterul lor democratic, naţional şi republican. Astfel, articolul 1 al constituţiei Austriei din 1920 afirmă că: „Austria este o republică democratică. Suveranitatea îi aparţine poporului“. Constituţia lituaniană se deschidea cu: „Statul Lituania este o republică democratică independentă“. Despre suveranitate, se afirma, de obicei, că aparţinea „poporului“; în câteva constituţii, totuşi, cum ar fi cea a Poloniei, a Statului Liber Irlandez (cea din 1922) şi a Greciei, suveranitatea emana de la „naţiune“. Constituţia din 1921 a Regatului Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor insista optimist asupra faptului că „există o singură naţionalitate pentru toţi supuşii Regatului“; în Cehoslovacia, formularea era cvasiidentică. În constituţia de la Weimar, la fel, era declarată încrederea în „conştiinţa de sine naţională a unui popor adept al autodeterminării“.

Pentru că o parte atât de mare a vieţii politice burgheze din secolul XIX orbitase în jurul încleştării cu monarhii autocraţi şi sistemele lor de guvernare personalizate, noile constituţii exprimau în mod firesc o neîncredere copleşitoare în autoritatea executivă. Puterea se concentra din plin la nivelul legislativului. Noile constituţii autorizau constituirea de comisii parlamentare pentru supravegherea funcţionării executivului şi specificau circumstanţele în care putea fi solicitat un vot de încredere în guvern. În anumite cazuri, se stipula că miniştrii cabinetului urmau să fie nominalizaţi de parlament, în loc

de premier sau de președinte. Acest primat al parlamentului avea să devină, după cum se va vedea, una dintre principalele ținte ale criticilor formulate de oponenții noilor dispoziții democratice.[19]

Aceeași dorință de instaurare a unei democrații deschise, de mare modernitate, a constituit adeseori motivul adoptării unei reprezentări proporționale, pentru obținerea unui legislativ care să exprime cel mai îndeaproape voința populară; de aceea și referendumurile se bucurau de o mare popularitate. Pentru a putea „raționaliza“ vraiștea de coduri și convenții legale regionale și a crea un corpus național de legi, mai multe constituții căutau în mod explicit să definească și să restrângă puterea diverselor autorități locale, consolidând astfel puterea statului central. Propunerile de parcurs ale juriștilor polonezi și croați, de a salvgarda guvernările locale și autonomia lor, au fost respinse. La urma urmelor, moștenirea lui Wilson privea nu numai democrația, ci și autodeterminarea națională, iar o autoritate centrală puternică le surâdea cehilor confruntați cu o minoritate germană masivă, polonezilor care-i aveau pe ucrainenii lor sau sârbilor din Iugoslavia. Numai în Germania și Austria noul stat era construit pe o bază federală, mai degrabă decât unitară și, chiar și acolo, numai după câte o luptă prelungită și nu pentru mulți ani. Într-adevăr, nici n-au apucat Hitler și Dollfuss să centralizeze puterea într-o manieră inconfundabilă, că guvernele centrale din Germania și Austria începuseră deja să-și utilizeze puterile speciale în legislația fiscală și de asistență socială.

Unde se îndepărtau radical aceste constituții – creând și cele mai multe controverse – de valorile liberale ale secolului XIX era în faptul că prelungeau drepturile cetățenești din zona libertăților politice și civile către domeniile sănătății, asistenței sociale, familiei și securității sociale. Scopurile politicilor sociale – noi prin ambiție și vizionarism – se regăseau în prevederile constituționale nu numai în țări precum Germania și Austria, unde social-democrații dețineau puterea la sfârșitul războiului, ci chiar și în România, unde se vorbea despre „drepturile sociale ale omului“, și în Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor, unde erau menționate reformele agrare și nevoia unei legislații sociale și economice. Constituția spaniolă declara țara „o republică democratică a muncitorilor din toate clasele“ și stabilea că proprietatea putea fi expropriată „spre utilizare socială“.[20]

În această privinţă şi în altele, noile constituţii reflectau preocupările politice atât de variate ale celor care le concepuseră. Pe de-o parte, erau expresii ale deja clasicului liberalism al secolului XIX; pe de altă parte, căutau să răspundă cerinţelor populare, pe care impactul Primului Război Mondial nu făcuse decât să le consolideze, de a instaura o „democraţie socială autentică“. Această agendă social-democrată venea ca o consecinţă clară a evenimentelor din Rusia şi răspundea dorinţei de a recupera masele largi din tabăra bolşevică, aducându-le în tabăra parlamentarismului. „Ori Wilson, ori Lenin“, scria Hugo Preuss, cel care a schiţat constituţia de la Weimar şi a văzut-o ca pe o redută împotriva bolşevizării Germaniei. Astfel, noile constituţii încercau să reconcilieze parlamentarismul de modă veche cu presiunile contemporane ale unei societăţi moderne a maselor, ivită din marea devastare lăsată în urmă de război. Fiind nişte amestecuri de optimism previzionist şi anxietate nou-apărută, acestea ilustrau situaţia postbelică ambiguă în care se aflau campionii democraţiei – burghezia europeană în ansamblu.[21]

Războiul civil din Europa

„Sufletul poporului rus – declara prinţul Lvov, prim-ministru al Guvernului Provizoriu, în martie 1917 – s-a dovedit a fi, prin însăşi natura lui, unul democratic universal. El este pregătit nu numai să se contopească în democraţia lumii întregi, dar şi să stea în fruntea ei şi s-o conducă pe calea progresului omenirii, în concordanţă cu principiile libertăţii, egalităţii şi fraternităţii.“[22]

Aproape tot anul 1917 a părut că Rusia urma să fie locul celui dintâi triumf al revoluţiei democratice din Europa. Toate partidele implicate în răsturnarea vechii autocraţii erau hotărâte să-şi apere câştigurile revoluţionare de revenirea monarhiei: democraţia liberală era „ultimul răcnet“ la începutul lui 1917 şi, dacă exista vreun duşman declarat, acela era format de loialiştii romanovişti, nu de bolşevici. Stânga, din care făcea parte şi Lenin, făcea presiuni pentru alegerea unei Adunări Constituante, care să aducă la ordinea zilei „stăpânirea burgheză“, devenită acum necesară, în concordanţă cu teoria

marxistă. În schimb, în octombrie, când au pus mâna pe putere, bolșevicilor le-a venit greu să se decidă cum era revoluția pe care o făceau: „democratică burgheză“ ori „socialistă proletară“?

În paralel cu dezintegrarea Imperiului Țarist, luptele din 1917–1918 cu adunările autonomiste ucraineană și finlandeză au contribuit la împingerea lor către a doua variantă. Și mai importante s-au dovedit rezultatele alegerilor pentru Adunarea Constituantă, care au reprezentat un vot în favoarea stângii, dar o înfrângere considerabilă pentru bolșevicii înșiși, aceștia obținând mai puțin de un sfert din numărul total de voturi valabile și mai puțin de jumătate din numărul deputaților pe care-i aveau revoluționarii socialiști. În fața unei asemenea respingeri de către alegători, Lenin și-a nuanțat poziția: Tezele sale despre Adunarea Constituantă recunoșteau că, „într-o republică burgheză, adunarea constituantă [este] cea mai înaltă ilustrare a principiului democratic“; totuși, era de-acum evident că, în conformitate cu „social-democrația revoluționară […] o republică a sovietelor [este] o ilustrare superioară a principiului democratic“. Adunarea, deci, a devenit un simbol anacronic al „contrarevoluției burgheze“, iar membrii ei au fost etichetați drept „oameni dintr-o altă lume“. Lenin, ce-i drept, nu a împiedicat reunirea ei din ianuarie 1918; dar, la numai o zi după ce și-a deschis lucrările, a închis-o cu forța. Era un marxism prost înțeles, afirmau social-democrații mai moderați; dar lui Lenin prea puțin i-a păsat.[23]

Triumful său, cum s-a întâmplat și mai târziu cu cel al dreptei, prin Mussolini, a fost, în realitate, consecința eșecului liberalismului. Liberalii din Rusia s-au dovedit a fi cei dintâi, dar nu și cei din urmă care au plecat de la premisa greșită că puteau rezolva o criză socială adânc înrădăcinată oferindu-i „poporului“ libertăți constituționale. Nu asemenea libertăți își dorea „poporul“ – mai cu seamă cei 15 milioane de țărani ruși mobilizați. Pe ei îi atrăgeau mai mult pacea și pământul, iar liberalii nu le-au furnizat nici una, nici alta – după cum aveau prea puțin să-i ofere și clasei muncitoare din mediul urban al țării. În fabrici, la țară și în rândurile armatei, ordinea socială ajunsese în colaps, iar temeiurile comune din politica rusească dispăruseră. Guvernul Provizoriu al lui Kerenski devenise deja o carapace goală cu mult înainte ca puterea de la Petrograd să fie smulsă de Gărzile Roșii ale lui Troțki.

Speranţele constituţionaliştilor din Rusia nu s-au risipit, însă, cu totul; în iunie 1918, ei au constituit, la Samara, un efemer Comitet al Membrilor Adunării Constituante. După ce s-a sfârşit războiul civil, „contrarevoluţionarii burghezi“ au format la Paris o futilă Adunare a Membrilor Adunării Constituante, care nu a avut mare lucru de-a face cu echilibrul de putere din interiorul a ceea ce devenise deja Uniunea Sovietică; aici, copleşitoare era dorinţa nu de libertăţi constituţionale, ci de transformări socio-economice, de consolidare a naţiunii şi de a pune capăt stării de anarhie legală şi socială printr-o acţiune hotărâtă a statului. În felul acesta, Rusia, unde se înregistrase cel dintâi triumf al liberalismului, chiar în timpul războiului, a devenit şi scena primei sale înfrângeri, de-a dreptul înfricoşătoare.

În mâinile bolşevicilor, până şi constituţionalismul putea fi utilizat împotriva burgheziei: de ce forma ei de constituţie ar fi trebuit privită drept ultimul cuvânt în materie? Poate că era depăşită şi dominată de noţiuni de clasă şi s-ar fi cuvenit să fie înlocuită cu ceva mai modern? „Să-i spunem poporului că interesele lui sunt mai presus de interesele instituţiilor democratice“, insista Lenin, în decembrie 1917. La scurtă vreme după dizolvarea Adunării Constituante, tot el făcea deosebirea între „parlamentarismul burghez lipsit de viaţă“ şi „aparatul sovietic proletar, simplu, în multe privinţe incomplet şi haotic, dar viu şi energic“. Pe baza Declaraţiei Drepturilor Poporului Truditor şi Exploatat, formulată de Lenin, al 5-lea Congres al Sovietelor a votat propria-i constituţie a Republicii Federative Ruse. Prin acest document, congresul urmărea crearea socialismului, punând capăt exploatării, „zdrobind cu desăvârşire“ burghezia şi atribuind puterea populaţiei muncitoare, pe care o reprezentau sovietele.[24]

Cetăţenia noului stat nu cunoştea restricţii – cel puţin teoretic – în funcţie de sex ori de locul naşterii, aşa încât femeile şi unii străini au primit drepturi electorale. Era, în schimb, restricţionată în funcţie de originea socială, în favoarea „proletariatului urban şi rural“ şi a „celor mai săraci dintre ţărani“; la cel puţin şapte categorii de persoane – printre care se numărau rentierii, călugării şi comercianţii – le-a fost refuzat dreptul de vot. În plus, orice drept recunoscut prin lege era condiţionat şi putea fi retras de către guvern, dacă se considera că exercitarea lui ar fi prejudiciat revoluţia socialistă. În decembrie 1919, când menşevicul Martov a criticat repetatele violări ale constituţiei revoluţionare de către însăşi Revoluţie, Lenin a replicat că pretenţiile lui

Martov însemnau „întoarcerea la democrația burgheză, nimic altceva“, insistând că deopotrivă „teroarea și Cheka[25] sunt […] indispensabile“. După un an, el se exprima și mai clar: „Termenul științific «dictatură» înseamnă, nici mai mult, nici mai puțin, decât autoritate neștirbită de vreo lege, absolut nerestricționată de reguli de nici un fel și bazată nemijlocit pe forță“. Astfel, a fost adus la lumină, cu mult înaintea lui Stalin, caracterul absolut al guvernării comuniste: la fel ca pe vremurile țariste, regimul păstra o concepție administrativă asupra legii, în locul uneia bazate pe separația „burgheză“ a puterilor. Aceasta era diferită, bineînțeles, în esența ei, și de cea din vremurile țariste, și – mai important – de inovațiile constituționale din orice altă țară europeană, prin faptul că dădea prioritate beneficiilor socio-economice rezervate maselor – locuințe sociale, îngrijire medicală, școlarizare, liberalizarea căsătoriilor și legislația divorțului – față de libertățile individuale clasice. Era o concepție diferită și prin aceea că vedea politica revoluționară ca pe un război civil, în contextul căruia teroarea întreținută de stat juca un rol special, ca instrument al luptei de clasă.[26]

Totuși, impactul imediat al dezvoltării sistemului sovietic asupra Europei în ansamblu a fost mai redus decât părea în 1918 că avea să fie. Intervenția Occidentului în războiul civil rus nu a reușit să dea peste cap regimul comunist. Dar în egală măsură în restul Europei, prea-temuta revoluție fie a ratat ocazia de a se materializa, fie a fost ușor înăbușită. În ciuda valului de soviete, greve, insurecții și răzvrătiri care a măturat Europa în anii 1918–1919, din Scoția până la Marea Adriatică, asezonat cu lupte de stradă în Germania și un violent război civil în Finlanda, într-o singură altă țară – Ungaria – un regim bolșevic a pus mâna pe putere și a deținut-o măcar o vreme. Ca și în Rusia, războiul civil a reprezentat consecința; rezultatul, în schimb, a fost unul foarte diferit.

La începutul anului 1919, contele Mihály Károlyi și regimul său liberal au fost alungați de un simpatizant bolșevic, pe nume Béla Kun, care a proclamat de îndată instaurarea unei republici sovietice. Dar Kun a stăpânit Budapesta numai câteva luni. Sprijinită de puterile Antantei, armata română a invadat Ungaria, și comuniștii au fugit. În toamna lui 1919, mica nobilime a revenit la putere sub regența amiralului Miklós Horthy și a instaurat un regim de teroare împotriva suspecților de radicalism, care a fost rapid recunoscut de Aliați.

La început, regimul de dreapta impus de Horthy – anticomunist, antidemocratic – a părut o anomalie într-o epocă a democratizării progresive, o ultimă răbufnire a feudalismului european. Timpul avea să arate însă că era mai mult decât o simplă relicvă a trecutului: democraţiile aveau să fie, ca într-o menghină, tot mai strâns comprimate între cele două extreme paralele ale comunismului şi fascismului. Cele două modele autoritariste aveau să conteste curând primatul liberalismului, consfinţit la Versailles.

Dubiile burgheze

Într-o vreme în care elitele conducătoare se temeau de perspectiva ca ţăranii şi muncitorii să-şi dea mâna şi să apuce puterea, unul dintre principalele instrumente menite să sprijine statele succesoare democratice de pe tot cuprinsul Europei îl constituiau reformele agrare, sacrificând aristocraţia pentru a salva societatea burgheză de ameninţarea bolşevică de totală desfiinţare a proprietăţii private. Astfel, peste tot în Europa Răsăriteană şi Centrală, marile latifundii au fost parcelate, pentru a crea o nouă clasă de ţărani mici proprietari. În general, se spera că aceştia din urmă s-ar fi dovedit independenţi, democraţi, dar conservatori, imuni la ispitele comunismului.

Un asemenea proiect politic, însă, nu putea funcţiona decât acolo unde guvernul era gata să-i deposedeze pe marii proprietari funciari. Acolo unde marile latifundii se aflau în mâinile unei minorităţi etnice, precum în statele baltice, în Cehoslovacia şi, într-o anumită măsură, în Balcani, politicienii se bucurau mai tare de reformele agrare decât în ţări unde magnaţii au sufocat în faşă reformele agrare, ca în Ungaria sau ca în Italia, unde existau legături strânse între marii latifundiari şi guvernanţi. În Germania constituţiei de la Weimar, Junkerii[27] de la est de Elba l-au acuzat pe cancelarul reformist Brüning de „bolşevism agrar“. În Spania, desigur, teama de reformele agrare avea să joace un rol major în declanşarea războiului civil.

Mareea revoluţionară din anii 1918–1919 a demonstrat, într-adevăr, conservatorismul politic al ţărănimii deţinătoare de pământ. În oraşe ca

Berlin, München, Viena sau Budapesta, grupările pro-bolșevice au atentat la putere. În alte orașe – ca în Torino, în 1920 – puterea pro-bolșevicilor europeni s-a manifestat sub formele grevelor, demonstrațiilor și ocupării de fabrici. Ceea ce le-a îngrădit potențialul – cu excepția Rusiei din timpul războiului – a fost faptul că nu aveau trecere deloc la populația rurală. În Europa rar se întâmpla să întâlnești țărani aflați într-o stare atât de mizerabilă cum erau cei din Rusia. Cei mai mulți nu erau interesați de radicalismul politic – poate cu excepția parțială a agrarienilor bulgari. Numai acolo unde se găsea o forță de muncă lipsită de pământ, dar activă în agricultură, ca, de pildă, în valea Padului din Italia, pe marile latifundii andaluze din Spania sau în Marea Câmpie din Ungaria, au existat adepți ai Revoluției Ruse. În timp ce micii deținători de pământ austrieci denunțau Viena roșie, braccianti – adică lucrătorii agrari – italieni formau ligi socialiste puternice. Nevrând să disipeze această nemulțumire din mediul rural folosind singura cale democratică posibilă – reformele agrare –, elitele politice italiene au recurs la forță. Războiul civil agrarian i-a netezit drumul lui Mussolini.

Ascensiunea fascismului italian la începutul anilor 1920 le oferă un contraexemplu instructiv acelor critici care au dat vina pe noile constituții pentru prăbușirea democrației în Europa. La urma urmelor, când a devenit Mussolini premier, așa-numitul Statuto Albertino („Statutul“ regelui Sardiniei Carlo Alberto I) din 1848 a rămas temeiul constituțional al statului. Italia postbelică oferea o imagine a nesiguranței și slăbiciunii liberale, o renunțare mai mult sau mai puțin voluntară la putere în favoarea dreptei, în fața nemulțumirii populare și a instabilității politice.

În octombrie 1922, când regele i-a propus lui Mussolini să formeze guvernul, mișcarea fascistă era încă destul de slabă. A fost ajutată să ajungă la putere nu atât de Marșul melodramatic – dacă nu chiar burlesc – asupra Romei, cât de teama de socialism, larg răspândită în Italia, generată de rezultatele noului sufragiu universal bărbătesc din alegerile ținute în 1919. Teama respectivă explică de ce erau atât de numeroase rândurile polițiștilor, funcționarilor, juriștilor și parlamentarilor care priveau cu simpatie fascismul. Primul guvern al lui Mussolini a fost o coaliție cu trei alte partide politice. Fără sprijinul acestora, mai cu seamă fără voturile liberalilor, Mussolini n-ar fi fost capabil să formeze guvernul. Fără voturile lor, și fără cele ale socialiștilor n-ar fi fost capabil să promoveze reforma electorală din 1923, care a instaurat controlul

guvernului său asupra Camerei Deputaţilor.

Până în 1925, în schimb, mulţi dintre susţinătorii mai radicali ai Ducelui îşi exprimaseră dezamăgirea faţă de compromisurile pe care fascismul le făcea cu vechiul sistem. În cartea sa intitulată Ascensiunea democraţiei europene şi primele reacţii istorice, conservatorul Gaetano Serventi nu numai că desfiinţa democraţia postbelică drept un simptom „al decăderii rapide şi progresive a valorilor europene în lume“, dar, poate mai puţin previzibil, îl ataca pe Mussolini pentru ceea ce el numea „fascismul parlamentar“, pentru că „se autoamăgea că vitalitatea sa putea exista în interiorul unui sistem democratic“. Oarecum similar, comentatorul spaniol Francisco Cambo atrăgea atenţia că Mussolini, făcând compromisuri cu parlamentarismul, ratase ocazia unei rupturi cu adevărat revoluţionare de trecut. Asemenea critici se regăseau şi în interiorul mişcării fasciste înseşi, în care chemările la o reînnoire autentic-revoluţionară au condus la ceea ce s-a numit „al doilea val“ din 1925–1926. Numai atunci au fost votate legi care prevedeau extinderi ale puterilor prefecţilor în provincii, privându-i astfel pe criticii regimului de cetăţenie, suprimând partidele de opoziţie şi atacând libertatea presei şi celelalte libertăţi civile. În climatul politic fluid al începutului anilor 1920, fascismul bâjbâia, în egală măsură ca şi democraţia.[28]

În următorii patru ani, statul fascist s-a conturat mai clar. Unele caracteristici ale trecutului au fost păstrate: regele a rămas şeful statului (cu toate că atribuţiile i-au fost reduse la minimum), parlamentul şi-a continuat dezbaterile ineficiente, iar utilizarea pe scară largă a forţei poliţieneşti în provincii a rămas la fel de indispensabilă cum fusese şi sub guvernarea liberală. Astfel, în anumite privinţe, fascismul a preluat ştafeta fără mari piedici de la predecesorii săi liberali, iar democraţia care a urmat Primului Război Mondial a semănat foarte bine cu un scurt interludiu într-o istorie mai îndelungată a guvernării elitelor.

Totuşi, fascismul se deosebea în mod radical de liberalism prin faptul că sprijinea fără echivoc statul autoritar. „Disciplina trebuie acceptată“, susţinea Mussolini, care-şi alesese, la urma urmelor, fasciile[29], un simbol roman al autorităţii, drept emblemă a mişcării sale. „Dacă nu este acceptată, trebuie impusă.“ Drepturile individuale şi colective erau, de bună seamă, strict raţionalizate. Virtuţile violenţei şi activismului erau preamărite, în timp ce

parlamentul era denunţat pentru ineficienţa şi retorica sa futile. Cum spunea Ducele însuși, în stilul său inimitabil:

Fascismul respinge, la democraţie, minciuna convenţională a egalităţii politice, spiritul de iresponsabilitate colectivă şi miturile fericirii şi progresului de neoprit […] Nu se cuvine să exagerăm importanţa liberalismului în secolul trecut şi nici să facem din el o religie a umanităţii întregi pentru toate vremurile prezente şi viitoare, când el a fost, în realitate, numai una dintre multele doctrine ale acelui secol […] Acum, liberalismul este pe punctul de a închide porţile templului său pustiit […] De aceea tot ce înseamnă experiment politic în lumea contemporană este antiliberal, iar dorinţa de a-l exila din istorie nu poate fi decât o supremaţie a ridicolului: de parcă istoria ar fi terenul de vânătoare al liberalismului şi profesorilor, de parcă liberalismul ar fi ultimul cuvânt, fără cusur, în civilizaţie […] Secolul de faţă este secolul autorităţii, un secol al dreptei, un secol fascist.[30]

Atacând individualismul liberal, fascismul propunea un proiect social revoluționar prin implicațiile sale: împărțirea burgheză a vieții în sferele publică și privată urma să fie înlocuită printr-o concepție „totalitară“ asupra politicii ca experiență trăită completă: „Nu poți fi fascist în politică […] și nefascist în școală, în cercul familial, la locul de muncă“. Cu toate multele răsuciri și reveniri ale Ducelui în lunga perioadă cât a deținut puterea, măcar aceste elemente ale fascismului au rămas neschimbate.[31]

Reacția străinătății a fost, în mare parte, pozitivă. Observatorii din afară nu fuseseră impresionați de felul în care se prezentase guvernarea parlamentară italiană, iar faptul că aprobau realizarea lui Mussolini avea în subtext, adeseori, neliniștea lor cvasigenerală în privința eficienței democrației parlamentare în lumea modernă. Politicieni englezi condescendenți, precum Churchill sau Austen Chamberlain, care se îndoiau de faptul că tradiția parlamentarismului ar fi fost măcar exportabilă, i-au felicitat pe italieni că se dezbăraseră de o formă de guvernământ despre care se vedea limpede că nu li se potrivea.

Îndoieli similare despre universalitatea modelului democratic se manifestau pe o scară mai largă. Unii se întrebau chiar dacă „popoarele latine“, cu aplecarea lor tradiţională către absolutism, puteau face din modelul democratic şi altceva decât o „comedie“. În Portugalia, de exemplu, au existat opt preşedinţi, zeci de guverne şi nenumărate încercări de răsturnare prin forţă în cei cincisprezece ani de după instaurarea republicii. Poate că, istoric vorbind, în lumea anglo-saxonă existau unele tradiţii care să explice tenacitatea instituţiilor democratice – o îndelungată istorie a luptei reuşite împotriva monarhiei, un ataşament profund faţă de libertăţile câştigate cu greu şi cu suferinţă în cursul acelei lupte. Experienţele antebelice ale Greciei, României, Serbiei, ba chiar a Italiei înseşi, demonstrau că parlamentele erau perfect compatibile cu corupţia, clientelismul şi înapoierea cronică.

În acelaşi timp, schimbările postbelice în esența guvernării şi a rolului statului făcuseră ca parlamentul să devină mai puțin important ca nucleu al procesului decizional decât le-ar fi plăcut susținătorilor săi liberali să recunoască. De-acum, el era nevoit să împartă puterea cu centrele de afaceri, cu sindicatele negociatoare şi cu alte variate grupuri de interese. Dacă priveai mai atent felul în care funcţionau cu adevărat parlamentele în anii 1920, nu puteai să nu te întrebi: de ce-și mai bat capul cu ele?

Critica parlamentarismului

„Motivul pentru care au apărut «fascismele» – scria un critic francez – este acela că democraţia liberală a înregistrat un eşec politic şi social.“ Autorii cărţii Fascismul pentru cine?[32] (1938) formulau mai simplu: „Fascismul a fost produsul decăderii democraţiei“. Această decădere s-a observat cel mai bine în funcţionarea parlamentului însuşi. Pentru mulţi europeni, rădăcinile „înfloririi dictaturii“ în perioada de după Primul Război Mondial se aflau în „criza guvernării parlamentare, aşa cum este ea practicată astăzi“.[33]

Reprezentarea proporţională – după cum avertizaseră unii critici de la bun început – a produs legislativuri fragmentate, cu partide numeroase. Însuşi

sistemul desemnat să reflecte voința populară a dovedit că aceasta lipsea, în toată învălmășeala diferențelor de clasă, etnice sau religioase. De exemplu, 16 partide au câștigat locuri în Reichstagul din 1930, 19 în alegerile din Cehia din 1929, iar în Letonia, Estonia și Polonia, s-a întâmplat, uneori, să fie chiar mai multe. După Cambo, „cea mai mare ineficiență a parlamentului italian a coincis cu aplicarea… reprezentării proporționale“, ceea ce el descria drept „unul dintre cele mai firești motive ale succesului revoluției fasciste“.[34]

Noua legislație electorală era capabilă să descurajeze o asemenea fragmentare. În Franța (1924) și în Grecia (1928), sistemele de reprezentare proporțională au fost înlocuite cu votul majoritar. Criticii au dat ca exemplu Marea Britanie, argumentând că votul majoritar avea să încurajeze stabilitatea democrației. Și totuși, problema depășea sistemul electoral în sine. Partidele politice – bine organizate, adeseori având propriile servicii educaționale, culturale, sociale și paramilitare – erau acuzate frecvent că se comportau ca intermediari între anumite interese sectoriale, în loc să militeze pentru țară în întregime. Un teoretician conservator german vorbea despre „egoismul“ partidelor politice și considera că influența lor era un „simptom al unei maladii“ și „o degenerare“. Belgienii vorbeau de rău „regimul de partide“, care se înstăpânise. Existau partide ale țăranilor, partide comuniste și social-democrate ale clasei muncitoare industriale, ba chiar exista și un partid al claselor de mijloc, artizanilor și comercianților (în Cehoslovacia). Existau și partide formate pe criterii etnice și de clasă. În Germania constituției de la Weimar și-a făcut apariția un efemer partid al renașterii spirituale. Parlamentul arăta ca o lentilă care amplifica, în loc să rezolve, aprigile tensiuni sociale, naționale și economice ale societății în ansamblu. Nu era deloc neobișnuit să vezi deputați care se băteau cu scaunele sau care-și aruncau insulte; un caz extrem a fost cel din 1928, din Skupština de la Belgrad, când un parlamentar sârb l-a împușcat de la doi pași pe un lider al Partidului Țăranilor Croați, ceea ce l-a determinat pe regele Alexandru să suspende sesiunea parlamentară, să revoce constituția, și apoi, într-un gest de suprem optimism, să redenumească fosta țară a sârbilor, croaților și slovenilor drept Regatul Iugoslaviei. Dar în felul acesta s-a obținut prea puțin: în 1934, Alexandru însuși a fost asasinat de extremiști croați.[35]

În analiza pe care a făcut-o sistemului de partide al Republicii de la Weimar, Sigmund Neumann susținea că partidele politice din Germania mai degrabă

se confruntau decât să comunice între ele. Fiecare grup de susținători, mobilizați în structuri partinice din ce în ce mai milităroase, cu stindarde și lozinci, priveau cu ostilitate către alte secțiuni ale societății. Dialogul politic și coalițiile de guvernare erau din ce în ce mai greu de realizat, pentru că „discuția devine lipsită de sens atunci când partenerul și-a hotărât poziția încă dinainte ca ea să fi început măcar […] Prin urmare, tocmai bazele intelectuale ale liberalismului și parlamentarismului s-au zdruncinat“. Neumann anticipa că „dezmembrarea parlamentului va conduce în mod necesar la creșterea ca importanță a rolului altor factori de putere politică, poate a Președinției Reichului, [poate] a Cancelariei Reichului“. Paralizarea legislativului, afirma colegul său Moritz Bonn, „a produs atmosfera prielnică unui dictator care să vrea să facă lucrurile pe care națiunea le vrea făcute, dar care să nu fie supus dominației unor grupuri economice sau chiar a unei majorități“. Hans Kelsen, unul dintre cei mai proeminenți teoreticieni ai legalității, vorbea despre „criza sistemului parlamentar“, evocând consolidarea puterii guvernului vizavi de Reichstag. Neumann, Bonn și Kelsen erau cu toții niște democrați convinși; dar erau în egală măsură conștienți că trăiau în societăți scindate, într-o epocă de polarizare economică și politică fără precedent. S-ar fi cuvenit ca democrația să unească națiunea; în schimb, ea părea s-o fi divizat.[36]

Ca rezultat al amplificării concurenței dintre interesele de partid, formarea de guverne a devenit mai dificilă ca niciodată. Aproape că n-au existat țări în Europa, după 1918, în care un Cabinet ministerial să rămână la putere mai mult de un an; în Germania și Austria, media era de opt luni; în Italia, de cinci; în Spania, după 1931, de mai puțin de patru. În Franța celei de-a Treia Republici – modelul ineficient pentru atât de multe dintre constituțiile est-europene –, durata medie în funcție a unui Cabinet a scăzut de la zece luni, în intervalul 1870–1914, la opt în anii 1914–1932 și la numai patru luni între 1932 și 1940. Această realitate statistică ilustra lipsa cvasigenerală de legislative stabile, bipartite, sau de partide capabile să obțină majorități absolute. „Restabilirea autorității Statului într-o democrație […] va fi […] cel dintâi și cel mai important element al programului pe care-l avansăm“, anunța Joseph Paul-Boncour în decembrie 1932; Cabinetul său a căzut după numai o lună. Unor asemenea guverne, cum era și firesc, le venea greu să promoveze reformele socio-economice prevăzute în constituțiile și programele lor de partid.[37]

Impasul din domeniul legislativului a generat chemări la consolidarea executivului. La Centrul de Studii pentru Reformarea Statului, de la Bruxelles, se lucra din greu la modificarea procedurilor parlamentare; sintagma „reformarea statului“ a devenit o lozincă predilectă în politica belgiană. Premierul ceh Beneš a prezis corect că, după rezolvarea crizei europene, „va urma, cu siguranță, o întărire și o consolidare a puterii executive, prin comparație cu fazele ultime ale democrației constituționale liberale europene“. Nici în Cehoslovacia, nici în alte părți, respectiva dezbatere nu a fost uitată după 1945.[38]

De fapt, revizuiri ale constituțiilor în sensul consolidării puterii executive au fost făcute în Polonia și Lituania (1926 și 1935), în Austria (1929) și Estonia (1933 și 1937). Constituția spaniolă din 1931 – cea mai modernă din Europa interbelică – îngăduia delegarea unei părți substanțiale a puterii legislativului către executiv. Mulți se temeau, însă, că asemenea modificări aveau să se dovedească – așa cum s-a întâmplat, de exemplu, în Polonia cu Piłsudski – tot atâția pași pe calea către dictatură, mai degrabă decât niște garanții ale democrației. „Trebuie să apărăm democrația“, spunea, în mai 1934, un liberal francez de frunte, Victor Basch, avertizând Liga Drepturilor Omului. „Nu vom accepta ca parlamentul să fie dat la o parte, nici toate aceste decrete-legi, care vor fi fiind constituționale, dar sunt contrare tocmai principiilor democrației.“[39]

Exact în acest sens poate fi analizată ciocnirea dintre, pe de-o parte, democrații liberali, care vedeau în „Putere un dușman care nu va putea fi niciodată suficient de slăbit“, și, pe de altă parte, aceia mai pragmatici dintre constituționaliști, care susțineau că, într-o situație de criză, executivul trebuie să facă uz de toate puterile constituționale aflate la îndemâna sa, pentru a păstra intactă substanța democrației. Nicăieri n-au fost mai profunde implicațiile acestei ciocniri decât în Germania constituției de la Weimar.

La sfârșitul anilor 1920, teoreticianul legalist de dreapta Carl Schmitt întreprinsese deja o analiză a „stării de excepție“ – care prevedea utilizarea unor puteri de urgență constituțională, pentru apărarea constituției mai degrabă decât pentru instaurarea dictaturii. Reichstagul fiind paralizat, Schmitt a promovat ideea ca președintele să fie apărătorul constituției. Între lunile martie 1930 și ianuarie 1933, Republica de la Weimar a trecut, încet-

încet, către un sistem prezidențial de guvernare prin decrete-legi. În alegerile dezastruoase din septembrie 1930, naziștii și comuniștii s-au dovedit a fi al doilea, respectiv al treilea partid ca mărime, realizând o coaliție majoritară imposibilă și conferind credibilitate argumentelor lui Schmitt. Germania părea să fie într-o situație în care decretele-legi emise în temeiul articolului 48 al constituției de la Weimar erau esențiale pentru a nu lăsa guvernarea să ajungă în mâinile unor partide fățiș dedicate răsturnării definitive a democrației.[40]

Însă, din cauza recursului tot mai frecvent la articolul 48, era destul de greu de stabilit în ce punct se termina democrația și unde începea dictatura. Între 1925 și 1931, au fost emise numai 16 decrete-legi; în 1931, au existat 42, față de cele 35 de legi votate în Reichstag; în 1932, au fost date 59 de asemenea decrete, față de doar cinci legi votate. Pe 20 iulie 1932, Cancelarul Von Papen a emis un decret de urgență pentru a impune legea marțială în Prusia și a înlătura guvernul social-democrat al acelui stat. Juriștii au început să vorbească despre „puterea dictatorială a președintelui Reichului"; antiparlamentariștii conservatori au avansat posibilitatea „dictaturii democratice" ca soluție alternativă la guvernarea parlamentară. Deloc surprinzător, juriști precum Schmitt erau suspectați de multă lume că pregăteau terenul pentru un Stat Nou autoritar – eventual sub conducerea generalului Schleicher, cunoscut ca fiind favorabil unei asemenea soluții, fie și numai ca mijloc de a-l ține pe Hitler la distanță. Un ziar liberal a publicat în 1932 o analiză a vederilor lui Carl Schmitt, pe care a titrat-o astfel: „Ghid constituțional pentru studenții la Dictatură".[63]

Dezbaterea constituțională din Germania – paralelă cu discuțiile foarte asemănătoare din alte țări – ilustrează relația complexă dintre autoritarism și democrație, în atmosfera de criză din Europa interbelică. Republica de la Weimar din anii 1920 era o democrație, nu încape îndoială; sub Cancelarul Brüning, era deja mai puțin democratică; sub Von Papen și Schleicher – predecesorul imediat al lui Hitler –, se apropiase deja foarte mult de caracterul unui stat autoritar. Majoritatea oamenilor considerau că modelul liberal de parlamentarism democratic necesita o revizuire; întrebarea era, în primul rând, cât de multe puteri ar fi trebuit să fie transferate din sfera legislativului în cea a executivului și, în al doilea rând, ce funcție i-ar mai fi revenit parlamentului, odată ce balanța puterii ar fi înclinat către executiv. La

urma urmelor, parlamentele au fost rareori desființate pe de-a-ntregul sau suspendate pe termen nedefinit; ele au rămas într-o stare vegetativă, undeva în umbră, în Germania lui Hitler, în Italia fascistă şi în multe state autoritare – semn că toate aceste regimuri încă tânjeau după tipul de legitimitate populară pe care le-o puteau oferi adunările reprezentative, indiferent de cum se constituiseră.

Criza democrației

Parlamentele nu constituiau, însă, unicul subiect de controversă; democrația liberală se afla sub asalt şi pe un front mult mai vast. Punând problema cât mai simplu, să ne întrebăm: cât de orientată spre democrație mai era Europa interbelică? Juriştii deziluzionați susțineau că problema rezida nu în excesul de democratism al constituțiilor, ci, mai curând, într-o lipsă a valorilor democratice la nivelul publicului. Moritz Bonn a exprimat ideile multora când a spus că, dincolo de criza parlamentelor, exista „criza vieții europene“.[42]

Crezuri antiliberale şi antidemocratice câştigaseră teren încă din ultimul sfert al secolului XIX. În siajul Marelui Război, s-au răspândit rapid, printr-o „evanghelie a violenței“, vizibilă cel mai clar în mişcarea fascistă, dar prezentă în mintea multora dintre cei pe care un istoric de mai târziu avea să-i numească „generația de la 1914“. Pe fundalul războiului, mulți ideologi extremişti preferau violența în locul rațiunii şi acțiunea în locul retoricii: de la Marinetti la Ernst Jünger, mulți bărbați tineri din Europa deceniului 1920 păreau gata să justifice, ba chiar să adopte ei înşişi politica de confruntare. „Nimic nu se realizează vreodată fără vărsare de sânge“, scria tânărul francez de dreapta Drieu La Rochelle, în Le Jeune Européen (Tânărul european). „Abia aştept o baie de sânge.“ Violența îi obseda pe artişti, de la expresionişti până la suprarealişti. Unii vedeau moştenirea războiului în atmosfera de „război intern“ care polariza societățile din majoritatea țărilor europene şi care căpăta o expresie juridică în concepția lui Lenin despre războiul civil intern şi în „starea de urgență“ nazistă.[43]

Printre veteranii frontului se numărau gânditori precum Jünger şi politicieni ai dreptei, cum ar fi Röhm, şeful detaşamentelor SA (Sturmabteilung – „Batalion de asalt“), Oswald Mosley, naţionalistul flamand Joris van Severen, ungurul Szálasi Ferenc (fondatorul mişcării extremiste „Crucea cu săgeţi“) şi, bineînţeles, Hitler însuşi. Aceştia acuzau democraţia c-ar fi fost „burgheză“: inactivă, materialistă, neinteresantă, incapabilă să-şi atragă simpatia maselor, că reflecta numai aspiraţiile unei generaţii mai vechi, ai cărei politicieni purtau fracuri şi jobene. Bertrand de Jouvenel pretindea că tinerii nu simţeau chemare pentru democraţie; Henri de Montherlant observa contrastul dintre „privirea goală“ a burghezului sedentar şi vigoarea fizică a tânărului autoritarist disciplinat, beneficiar al „revoluţiei trupului“ iniţiată de fascişti. Tineri intelectuali români, precum Emil Cioran şi Mircea Eliade, salutau atacul lui Hitler împotriva „raţionalismului democratic“ şi energia totalitarismului mesianic şi spiritual. În locul glorificării de către liberalism a individului egoist, ei propuneau spiritul sacrificiului de sine, al obedienţei şi al datoriei faţă de comunitate.[44]

Şi nu numai antidemocraţii confirmaţi considerau democraţia stearpă şi consumată. Robert Musil, autorul Omului fără însuşiri, afirma: „Eu nu lupt împotriva fascismului, ci în democraţie pentru viitorul ei, ceea ce înseamnă şi împotriva democraţiei“. H.G. Wells îi îndemna pe studenţii şcolii de vară de la Oxford să se transforme în „fascişti liberali“ şi „nazişti luminaţi“, care să concureze, în entuziasmul şi spiritul lor de sacrificiu de sine, cu susţinătorii fervenţi ai dictaturii. Dacă democraţia nu reuşea să mobilizeze asemenea susţinători, el, unul, îi vedea un viitor foarte scurt. Liberalismul părea mult prea individualist pentru a face faţă cererilor unei epoci mai curând colectiviste.[45]

În 1930, Hermann Müller, Cancelarul Republicii de la Weimar, a lansat avertismentul că „o democraţie fără democraţi reprezintă un pericol intern şi extern“; dar întemeietorii constituţionalismului postbelic nu dăduseră mare importanţă acestei chestiuni. Kelsen, de exemplu, îşi promovase cu mândrie viziunea unei „teorii juridice curăţate de toate ideologiile politice“; dar o asemenea teorie, prin însăşi detaşarea ei de politică, ducea lipsă de susţinători. Kelsen îi critica pe social-creştinii şi social-democraţii austrieci pentru faptul că urmau tradiţii legaliste diferite, contaminate de catolicismul politic sau de marxism – dar ei măcar aveau partide cu numeroşi membri, iar

el, nu. Poziția lui Kelsen va fi fost inatacabilă din punct de vedere intelectual, dar, politic, el se complăcea încă în iluziile comode ale culturii burgheze a secolului XIX. Democrația europeană a fost proptită pentru scurt timp, după 1918, de o coaliție nestatornică de forțe internaționale și de pe plan intern, care de-acum se destrăma, în multe părți ale continentului. Pur și simplu, existau din ce în ce mai puțini democrați convinși.

În primul rând, partizanii de pe plan internațional ai democrației o susțineau din ce în ce mai puțin, pe măsură ce trecea timpul. Moștenirea lui Woodrow Wilson, liberalismul mesianic, era subminată de izolaționismul american, în timp ce statele victorioase din Europa – Marea Britanie și Franța – erau mai preocupate de comunism decât de dictatură: atâta vreme cât noile state din Europa Centrală și Răsăriteană țineau la respect comunismul, prea puțin le păsa lor de aranjamentele politice din statele respective. Britanicii și francezii țineau cu tot dinadinsul ca împărații și regii răsturnați ai Puterilor Centrale să nu mai revină la putere, dar amenințările de alte feluri nu-i interesau prea tare. După cum nu realizau că, dacă democrația era totuna cu pacea impusă la Versailles, atunci abolirea democrației presupunea și un atac împotriva tratatului de pace. Întors din Catalonia, George Orwell deplângea „somnul adânc, profund al Angliei“, care, spre sfârșitul anilor 1930, pierduse deja bătălia ideologiilor – prin neprezentare.

Sprijinul fără echivoc dat democrației era slab pe teren, peste tot în Europa. Guglielmo Ferrero afirma, în 1925, că eșecul democrației din Italia se datora mai cu seamă lipsei unui partid puternic și democratic. Dar nu numai în Italia. Nucleul de vechi liberali era constituit din figuri marginale, în perioada interbelică, oameni care-și câștigaseră bătăliile, în mare măsură, pentru că monarhii și aristocrații fuseseră învinși. „Argumentul pozitiv în sensul de a fi liberal“, scria John Maynard Keynes în 1925, era unul „foarte slab“. Declinul liberalilor britanici a influențat prea puțin stabilitatea sistemului politic, dar nu același lucru s-ar fi putut spune, de exemplu, despre Partidul Democratic din Republica de la Weimar și despre alte partide liberale clasice. Sufragiul de masă le amenința cu niște locuri marginale în politică, prin comparație cu marile partide ale stângii, cu cele conservatoare și naționaliste și cu catolicismul. Mai ales teama de comunism îi împingea pe mulți liberali înspre soluțiile autoritare, unde se întâlneau cu alte feluri de elite – manipulatori sociali, oameni de afaceri, tehnocrați –, care-și doreau soluții apolitice,

ştiinţifice la tarele societăţii şi care nu mai aveau răbdare cu instabilitatea şi lipsa de competenţă ale guvernării parlamentare.[46]

Stânga europeană s-a văzut zdruncinată, slăbită de ruptura dintre social-democraţi şi comunişti şi n-a mai fost niciodată la fel de puternică precum în anii 1918–1919. Comuniştii se opuneau aşa-numitului – de către ei – „formalism burghez“, adică democraţiei parlamentare, dar n-au reuşit să-l distrugă, deşi s-au străduit destul de tare, cel puţin până în 1934. Excepţie făcând, poate, Franţa în anii 1930, ei au rămas la periferia politicii şi au reuşit performanţa – cum se exprima recent un istoric – de a se situa „de partea perdantă a tuturor bătăliilor electorale din perioada interbelică“. „După orice raţionament bine ponderat – conchide Donald Sassoon –, scorul comunismului antebelic în Europa trebuie descris drept un eşec.“ Social-democraţii nu voiau să distrugă democraţia, câtă vreme ea putea fi transformată în socialism. „Republica nu-i mare lucru; socialismul ne e ţelul“ – suna un slogan, care concentra poziţia social-democraţilor faţă de Republica de la Weimar. Era vorba de un sprijin mai mult decât provizoriu, bazat pe premise şi reţineri marxiste, mai ales după ce a devenit limpede că multe drepturi sociale dintre cele stipulate în partea a doua a constituţiei de la Weimar aveau să rămână doar pe hârtie. Cel puţin un critic receptiv a prevăzut consecinţele: Hermann Heller a lansat un avertisment în toiul crizei economice, că fie Republica de la Weimar îşi îndeplinea promisiunea de a deveni un soziale Rechtsstaat – un stat cu o justiţie socială şi economică aşa cum stabilea constituţia –, fie avea să degenereze în dictatură. Numai acolo unde social-democraţii au legat alianţe durabile cu populaţiile rurale – mai cu seamă în Scandinavia – sau cu conservatorii – precum în Belgia şi Marea Britanie –, a supravieţuit democraţia. În alte părţi, angajamentele constituţionale de asigurare a drepturilor socio-economice şi a beneficiilor asistenţiale au fost subminate de criza economică şi de şomajul în masă. Rezolvarea scindării pe partea stângă printr-o strategie de front popular a venit prea târziu pentru Germania şi Austria, nu a reuşit să salveze republica în Spania şi, în cele din urmă, s-a prăbuşit complet până şi în fieful ei principal, Franţa.[47]

Mulţi conservatori, pe de altă parte, nu erau deloc mai mulţumiţi de felul în care se prezenta democraţia interbelică şi erau nerăbdători să vadă o revenire la moduri de a guverna mai elitiste, aristocrate, ba chiar, în anumite cazuri,

monarhice. Pentru aceştia, defectul democraţiei rezida în puterea pe care le-o conferea maselor, în presupusa incompatibilitate dintre democraţie şi autoritate. Ei erau dispuşi să atace democraţia şi pe temeiuri etice: punea prea mult accentul pe drepturi şi prea puţin pe îndatoriri; dăduse naştere egoismului şi unor interese de sine sectoriale şi contribuise, în felul acesta, la propria-i decădere, nereuşind să încurajeze o conştiinţă civică ori un simţ al comunităţii – cel puţin aşa susţineau mulţi catolici, ortodocşi, plus criticii naţionalişti ai democraţiei din anii 1920. Spaniolul Salvador de Madariaga pretindea ca democraţia liberală să fie înlocuită cu „democraţia organică unanimă“; catolicul social francez Emmanuel Mounier saluta, în 1940, căderea celei de-a Treia Republici, chemând la „lupta împotriva individualismului, un simţ al responsabilităţii, reinstituirea autorităţii, a simţului comunităţii… [şi] a simţului omului întreg, trup şi spirit“; cititorilor săi le reamintea că ani de zile el, unul, chemase la respingerea individualismului vătămător al „democraţiei liberale şi populare“.[48]

Asemenea critici subliniau eşecul democraţiei în a-şi îndreptăţi propriile pretenţii c-ar fi întruchipat şi exprimat voinţa întregii naţiuni. Şi cât de încrezătoare sunase ea mai demult: „Noi, naţiunea cehoslovacă, pentru a realiza o mai perfectă unitate a naţiunii…“ – cu aceste cuvinte se deschidea preambulul constituţiei cehe din 1920, deşi era o chestiune aflată încă în discuţie dacă slovacii, evreii, ungurii şi germanii din ţară se considerau de-adevăratelea incluşi într-o asemenea formulare. Hugo Preuss îşi redactase ciorna constituţiei de la Weimar notând că „nu există o naţiune nici prusacă, nici bavareză […] există o singură naţiune germană, care urmează a-şi contura organizarea politică în republica germană“. Şi totuşi, faptele dovedeau contrariul: Austriei nu i s-a îngăduit să se alăture noii Germanii, iar Bavariei nu i s-a dat voie să se despartă de ea; constituţia însăşi a fost redactată într-o atmosferă de război civil. Afirmaţia burgheză plină de siguranţă de sine, după care constituţiile liberale aveau să confirme Naţiunea şi s-o facă să crească, s-a văzut contrazisă mai peste tot de clivajele etnice şi de clasă. Drept urmare, cei a căror prioritate numărul unu era unitatea naţională au înclinat din ce în ce mai mult către forme de guvernare mai agregate şi mai autoritare; democraţia liberală dezamăgise Naţiunea şi poate că trebuia sacrificată, dacă era vorba ca Naţiunea însăşi să supravieţuiască. „Când o constituţie se dovedeşte inutilă – îi scria Hitler, în 1931, Cancelarului Brüning –, naţiunea nu moare, ci constituţia se modifică.“[49]

De aceea, nu e deloc surprinzător că, la începutul anilor 1930, mulţi se întrebau deja de ce s-ar fi aşteptat vreodată cineva ca democraţia să înflorească în Europa. Atitudini de felul acesta se potriveau de minune cu politica împăciuitoristă britanică. „S-ar putea ca sistemul de guvernare parlamentară, care-şi găseşte locul în Marea Britanie, să şi-l găsească în prea puţine alte ţări“, se plângea ziarul The Times, care susţinea poziţia neintervenţionismului în legătură cu Spania. „Recentele guverne spaniole au încercat să se conformeze tipului parlamentar al democraţiei republicane, dar cu succese îndoielnice.“ Privind lucrurile astfel, criza democraţiei europene venea să demonstreze superioritatea Marii Britanii.[50]

Dar nu numai Mica Anglie[51] susţinea un asemenea punct de vedere. Karl Loewenstein era doar unul dintre gânditorii care au subliniat faptul că puţine ţări europene se puteau lăuda cu o tradiţie proprie în privinţa democraţiei. Puţine erau statele – susţinea el – ai căror locuitori să fi luptat în mod tradiţional pentru libertăţile individuale. Oare nu sugera istoria estului Europei că democraţia fusese un cadou de ultimă instanţă, dacă nu cumva chiar impus de statele victorioase la Versailles, şi nu neapărat rezultatul unei mobilizări populare? Şi-atunci, de ce ar fi părut surprinzător că oamenii acceptau atât de calm pierderea unui lucru pentru care practic nu luptaseră niciodată? Rădăcinile prea puţin adânci ale democraţiei în tradiţia politică europeană ajută la explicarea faptului că regimurile antiliberale s-au putut instala cu atâta uşurinţă şi atât de firave proteste.[52]

Forme ale dreptei

Benedetto Croce a descris odată fascismul ca fiind o paranteză în istoria Italiei, sugerând că democraţia liberală era, de fapt, condiţia firească a ţării. Mulţi critici ai fascismului au preferat să vadă alunecarea Europei spre dreapta ca pe o răbufnire a nebuniei colective, o formă de alienare de masă, în faţa căreia raţiunea trebuia să prevaleze, fără doar şi poate. Chiar şi astăzi, multora le vine mai uşor să considere că Europa interbelică era un continent deturnat de nişte dictatori demenţi, şi nu că ea însăşi optase pentru

abandonarea democrației. Acceptăm cu entuziasm cărți care-l descriu pe Mussolini drept un bufon, pe Hitler ca fiind un fanatic cu mințile duse și dezorganizat, pe Stalin ca pe un psihopat paranoic. Dar, ca să luăm un exemplu, ce ne poate spune cu adevărat viața lui Mussolini însuși despre atracția exercitată de fascism? După cum nota Michael Oakeshott în 1940, era vorba de o neputință tipic liberală de a vedea, în dușmanul libertății, „unicul tiran, despotul" – mai întâi capetele încoronate, apoi dictatorii – și de a pierde concomitent din vedere de unde venea de fapt adevărata provocare la adresa democrației.[53]

Oakeshott insista pe necesitatea de a lua în serios doctrinele – și practicile – politice ale dreptei și stângii, de vreme ce „fiecare dintre ele aparține vreunuia dintre curentele tradiției […] din civilizația noastră". Liberalismul pierduse „contactul cu lumea contemporană", spre deosebire de fascism, comunism, catolicism politic și național-socialism – și avea ce învăța de la ele. „Ar fi cazul ca democrația să învețe, luând ca exemplu extrem fascismul, cum să reconcilieze libertatea individuală cu supervizarea și reglementarea treburilor sociale, necesare bunăstării generale", observa un cercetător al Italiei mussoliniene. „Cunoscând experimentul fascist, poate c-ar ajunge să priceapă că este inutil să aplice standarde ale secolului XIX în lumea contemporană." „Despotismul benevolent – conchidea un tânăr diplomat american pe nume George Kennan – venea cu posibilități mai vaste pentru binele general" decât democrația și mergea până acolo încât propunea ca Statele Unite să urmeze și ele „drumul care duce, prin modificări constituționale, către statul autoritar".[54]

Dată fiind iraționalitatea fățișă a dreptei și preferința ei pentru intuiție și activism, în dauna rațiunii și a logicii, ar putea părea straniu ca teoriile statului autoritar să fie luate în serios. Intelectualii de dreapta, precum Carl Schmitt sau Martin Heidegger, erau invariabil dezamăgiți de realitățile din dreapta spectrului politic: oameni ca Mussolini și Hitler își adoptau și renunțau la ideile lor fără ezitări. Privind lucrurile invers, iraționalitatea dreptei putea fi exagerată foarte ușor. Dreapta își avea și ea teoria politică (sau teoriile) și propria jurisprudență, acceptate de milioane de oameni, după cum avea și tradiții anterioare de continuitate, la fel de puternice și de anticipative cum avea și liberalismul. „În marele laborator care este lumea de astăzi", declara dictatorul portughez Salazar în 1934,

când sistemele politice ale secolului XIX se prăbuşesc, în general, iar nevoia de adaptare a instituţiilor la cerinţele noilor condiţii sociale şi economice se simte cu din ce în ce mai multă necesitate, putem fi mândri […] că, prin ideile şi realizările noastre, am adus o serioasă contribuţie la înţelegerea problemelor şi dificultăţilor cu care se confruntă toate Statele […] Sunt convins că, în cel mult douăzeci de ani, dacă nu se iveşte vreo mişcare contrară în evoluţia politică, nu vor mai rămâne adunări legislative nicăieri în Europa.[55]

Cert este că, în cea mai mare parte a Europei, la mijlocul anilor 1930 – cu excepţia laturii nordice –, liberalismul devenise obosit, stânga organizată fusese zdrobită şi singurele confruntări pe marginea ideologiei şi a guvernării se purtau în sânul dreptei, între adepţii autoritarismului, conservatorii tradiţionalişti, tehnocraţii şi extremiştii radicali de extremă-dreapta. Numai în Franţa războiul civil dintre stânga şi dreapta s-a purtat mai departe, de-a lungul anilor 1930, până când regimul de la Vichy i-a pus capăt. Şi în Austria izbucnise pentru scurtă vreme un război civil (în 1934), iar în Spania unul mai prelungit, care s-a sfârşit cu triumful dreptei. În Italia, Europa Centrală şi Balcani, dreapta era deja stăpână. Regimurile au variat de la dictatura regală a regelui Carol al II-lea în România, trecând prin dictaturile unor militari în Spania, Grecia şi Ungaria, până la statele monopartite în Germania şi Italia. Nu toate acestea erau fasciste; ba unele chiar vedeau în fascişti duşmanii lor cei mai de temut.

Diferenţa crucială rezida între unele regimuri ale vechii drepte, care voiau să întoarcă timpul înapoi la o epocă elitistă predemocratică, şi altele ale noii drepte, care au pus mâna pe şi s-au menţinut la putere utilizând instrumentele politicii de mase. În prima categorie se numărau generalisimul Franco şi dictatorul grec Metaxas, oameni care se temeau de politica de mase şi care s-au aliat cu bastioane ale ordinii prestabilite, cum erau monarhia şi Biserica. În Balcani, dreapta s-a refugiat înapoi în secolul XIX, în care un monarh puternic şi autocrat îşi alegea miniştrii, supraveghea partidele politice şi organiza votări atent controlate.

Noua dreaptă radicală, în schimb, a venit la putere, în Italia şi Germania, prin intermediul alegerilor şi al procesului democratic. Instrumentul ei a fost partidul, ceea ce-i conferea legitimitate şi putere într-o epocă a sufragiului universal şi-i permitea să-i dea la o parte şi să-i şubrezească pe conservatorii demodaţi, neobişnuiţi cu noul joc al politicii de mase. Când Hitler insista la Cancelarul Brüning şi-i spunea că „teza fundamentală a democraţiei sună astfel: «Toată puterea emană de la popor»“, el vorbea, de fapt, ca lider al unui partid important, cu multe voturi în spate. Mişcările atotcuprinzătoare, precum NSDAP (Nazionalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Partidul Naţional-Socialist al Muncitorilor din Germania), erau adevăratele succesoare ale pornirilor populiste din anii 1920, de vreme ce recunoşteau fantastica putere conţinută în aşteptarea populară de a avea o guvernare reprezentativă. Tensiunea foarte palpabilă existentă între vechea dreaptă şi cea nouă se manifesta cel mai vizibil în ţări precum Austria, Ungaria şi România, unde, în anii 1930, au izbucnit conflicte politice ucigaşe între conservatori şi naţionaliştii radicali.[56]

Desigur, această nouă dreaptă, cu toate că se folosea de partidul de mase ca mijloc de accesare a puterii, insista că nu continua jocul parlamentar şi avansa câteva soluţii alternative la parlamentarism, pentru a răspunde cererii de după 1918 de forme unificatoare ale politicii participative. În primul rând – şi cel mai ridicat în slăvi –, statul corporativ al lui Mussolini s-a înălţat cu surle şi trâmbiţe, privit cu mare interes la nivel internaţional, în anii 1920. Corporativismul italian era prezentat ca un mijloc tipic fascist de organizare a reprezentării societăţii prin asociaţii de producători, în loc de clase. „Statul corporativ este pentru Mussolini ce este New Deal[57] pentru Roosevelt“, afirma revista Fortune, în 1934.

În realitate, corporativismul era o faţadă înşelătoare, folosită pentru a masca faptul că fasciştii îi dresaseră pe muncitori şi colaborau cu elita managerială. Atracţia lui, însă, izvora din felul în care părea să ţintească spre o formă ceva mai puţin dezbinatoare şi mai organică de reprezentare politică. Până şi ierarhizarea sa părea să-i demonstreze caracterul esenţialmente modern. „Italia ne arată – scria un analist al politicii fasciste din anii 1930 – că această autoritate centrală poate fi ea însăşi o emanaţie directă a structurii sindicale naţionale, o elită liber aleasă care, inspirându-se din noile idealuri de dreptate şi justiţie socială, este pregătită şi capabilă să limiteze, prin organizaţiile

subordonate ei, libertatea unuia în interesul celor mulţi.“[58]

Scheme similare au fost adoptate şi în alte părţi. În 1933, António Salazar a introdus o nouă constituție, care declara Portugalia republică unitară corporativă. Drepturile individuale erau restrânse prin puterea dată guvernului de a le limita „întru binele comun“. Un vestigiu de parlament a supraviețuit – la fel ca în Germania nazistă –, însă partidele politice au fost interzise, iar prim-ministrul guverna prin decrete-legi. Camera superioară a parlamentului a devenit Cameră a Corporațiilor, și relațiile industriale au fost remodelate forțat după liniile gândirii organice catolice, prin intermediul Statutului Național al Muncii, care a scos în afara legii grevele și opririle de lucru, a desființat sindicatele independente și a condus la crearea de ghilde naționale. În felul acesta, lupta de clasă și conflictele capitaliste au fost – măcar în teorie – înlocuite cu armonia și cooperarea. În varianta italiană, totuși, teoria s-a dovedit a fi unilaterală – teama de comunism le-a moderat catolicilor ostilitatea față de capitaliști, iar oamenii de afaceri și-au păstrat autonomia, în mare măsură.[59]

În Austria sfâșiată de criza economică, austro-marxiștii priviseră constituția democratică a lui Hans Kelsen cu suspiciune, liberalii naționaliști progermani, grupați în Grossdeutsch Volkspartei (Partidul Popular al Germaniei Mari), cu ostilitate, iar creștinii sociali fără entuziasm, aceștia din urmă fiind mai interesați de propriul corporatism catolic. Cancelarul Dollfuss a tratat starea de tensiune dintre Viena marxistă și provinciile catolice suspendând mai întâi guvernarea parlamentară (pe 4 martie 1933, cu opt zile înainte ca Hitler să procedeze la fel în Germania), apoi, în anul următor, dând ordin armatei să atace marile cartiere de locuințe vieneze. Odată cu distrugerea Vienei Roșii – o altă lovitură cumplită pe care o primea stânga în Europa –, Dollfuss a creat un regim catolic autoritar, care a înlocuit liberalismul și democrația cu doctrina „statului corporatist creștino-german“.[60]

În acest fel, Austria s-a luat după modelul Portugaliei, promovând în mod conștient genul de naționalism creștin care avea să penetreze ulterior Slovacia, Spania, Grecia, Croația și Franța regimului de la Vichy, precum și politica de dreapta din Polonia, Ungaria și România. Corolarul său a fost un antisemitism violent. Când filosoful Moritz Schlick a fost ucis de un student

alienat mintal chiar în aula Universităţii din Viena, un ziar catolic-naţionalist a reacţionat astfel:

Am dori să le reamintim tuturor că suntem creştini, că trăim într-un stat creştino-german şi că noi suntem aceia care hotărâm ce filosofie ne este bună şi potrivită. Evreii ar face bine să-şi expună filosofia lor evreiască în institutul lor cultural evreiesc! Dar la catedrele de filosofie de la Universitatea din Viena, din Austria creştino-germană, îşi au locul filosofii creştini! Recent s-a explicat, în repetate rânduri, că o soluţionare paşnică a chestiunii evreieşti în Austria este şi în interesul evreilor, pentru că altfel o soluţionare violentă este inevitabilă. Sperăm că această crimă cumplită de la Universitatea din Viena va contribui la găsirea unei soluţii realmente satisfăcătoare a chestiunii evreieşti![61]

Faptul că Schlick nu era evreu el însuşi a fost, evident, mai puţin important decât că era asociat cu evoluţiile „evreieşti“ din filosofia contemporană lui! De unde rezultă că austro-fascismul, încă dinainte ca naziştii să ocupe Austria, îşi fixase drept ţel să realizeze o comunitate Judenrein – purjată de evrei. Poate că alipirea din 1938 (Anschluss) i-a desfiinţat Austriei independența, dar nu și democrația, care intrase în colaps deja, de ceva timp.

Și totuși, dincolo de toate similitudinile dintre austro-fascism și național-socialism, existau și diferențe între ele. Sub conducerea lui Dollfuss și, mai târziu, a lui Schuschnigg, austro-fascismul urmărea să ajungă la un autoritarism catolic. Nu era mai puțin ostil democrației și parlamentarismului decât nazismul, dar accepta rolul conducător al Bisericii în societate. Ca urmare, a rezultat o scindare între cei care sprijineau regimul și adepții purității rasiale – o scindare care trebuia luată în serios într-un climat în care, din ce în ce mai mult, puterea stângii era în declin, iar tensiunile majore se regăseau în interiorul dreptei.

Gânditorii conservatori austrieci interbelici, care combinau naționalismul german și catolicismul, s-au menținut întotdeauna într-o stare de ambiguitate, când ar fi trebuit să explice dacă doctrina statului corporatist era un crez

universal ori destinată numai germanilor catolici. Naţional-socialismul era, în schimb, antireligios şi naţionalist la modul explicit. „Dogmei universalismului internaţional, ridicată de liberalism la rang de ştiinţă, potrivit căreia toate fiinţele umane sunt la fel, naţional-socialismul îi opune cunoaşterea diferenţelor de neam“, scria în 1940 filosoful austriac Ferdinand Weinhandl.[62]

Prin urmare, dintre toate asalturile dreptei date împotriva liberalismului parlamentar, naţional-socialismul a fost cel mai radical, cel mai intransigent: dacă parlamentul nu mai reprezenta sediul legitimităţii, nici Biserica nu-l mai reprezenta, iar monarhia – cu atât mai puţin. Aici se cuveneau căutate diferenţele dintre Austria lui Dollfuss, Spania lui Franco şi România lui Antonescu, toate acestea recunoscând bazele tradiţionale de autoritate şi coexistând cu ele – şi cu al Treilea Reich. Un gen de dreaptă apăra vechea ordine împotriva forţelor politicii de mase; celălalt se folosea de aceste forţe într-o tentativă revoluţionară de a remodela societatea în întregime. Până şi Italia fascistă le îngăduia regelui şi Bisericii să conviețuiască alături de regim. În Germania nazistă, în schimb, legitimitatea rezida exclusiv în voinţa populară, care se manifesta prin decretele Führerului.[63]

Legea și statul național-socialist

În vreme ce constituţiile liberale europene din anii 1920 urmăreau să subordoneze politica domniei legii, pentru Hitler, din contră, legea era subordonată politicii. Și totuși, cu siguranţă, al Treilea Reich nu era un stat fără-de-lege. Chiar dimpotrivă: regimul nazist sublinia insistent că apăra legea şi ordinea în faţa forţelor anarhiei, o pretenţie vitală pentru popularitatea sa şi pentru imaginea pe care el însuşi o avea despre sine. Peste patru mii de legi, decrete şi ordonanţe au fost emise în primii trei ani ai celui de-al Treilea Reich – numai cele publicate în buletinul legislativ oficial. Hitler însuși, după ce și-a omorât colegul, pe Ernst Röhm, în 1934, în așa-numita Noapte a Cuțitelor Lungi, a emis un decret retroactiv, care stipula că „măsurile luate în zilele de 30 iunie, 1 și 2 iulie, pentru a înăbuși atacurile

trădătorilor, sunt declarate legale“. A existat legislație din plin în perioada celui de-al Treilea Reich; dar ea funcționa, în relațiile cu factorul politic, într-o manieră cu totul diferită față de cum ar fi funcționat într-o democrație.[64]

Tradiția juridică germană fusese întotdeauna profund conservatoare. Pozitivismul, felul de-a fi autocratic al administrației Wilhelmine și structura carieristă a sectorului judiciar – toate acestea îi făceau pe judecători să vadă în lege un instrument de protejare a statului, mai degrabă decât a individului. Sub Republica de la Weimar, simpatiile lor naționaliste și conservatoare au ieșit la iveală prin felul indulgent în care au tratat extrema dreaptă. După 1933, s-au adaptat la noua situație, consolându-se cu ideea că național-socialismul venea în continuarea juridică a regimurilor anterioare. Și totuși, curând a devenit evident că, dincolo de spoiala de legalitate, regimul însuși nutrea o serie de aspirații revoluționare.[65]

În primul rând, naziștii respingeau pe față valorile jurisprudenței liberale, așa cum erau ele reprezentate prin constituția de la Weimar. Un tribunal din Hamburg afirma, de exemplu, că „desființarea constituției respective a constituit, ani de-a rândul, unul dintre țelurile de căpătâi ale național-socialismului“, pentru că „forma ei degenerată de constituționalism burghez“ contravenea „viziunii germane despre lume“. În loc să elaboreze o nouă constituție, cum procedaseră bolșevicii, justiția nazistă se baza pe Führerprinzip – concepția potrivit căreia trebuia să reflecte voința Führerului Hitler, servind astfel ca instrument pentru scopul regimului de a construi o „comunitate sănătoasă din punct de vedere rasial“. Führerprinzip subordona „criteriile juridice formale“ măsurilor arbitrare validate prin autoritatea personală a lui Hitler. „A proteja ceea ce se numea Volksgemeinschaft[66]“ însemna că legea nu mai apăra drepturile evreilor și țiganilor, nici pe cele ale categoriilor „degenerate“, chiar dacă erau arieni: asocialii, homosexualii, handicapații fizic și mintal etc. Represiunea polițienească și violența medicală au sporit în intensitate și au înlocuit schemele terapeutice ale statului asistențial definit prin constituția de la Weimar. Bine-cunoscutul Roland Freisler sublinia că „drepturile fundamentale care creează sfere de libertate pentru indivizi inatacabili de către stat nu pot fi reconciliate cu principiul totalitar al noului stat“.[67]

Pe judecătorii care erau naționaliști conservatori, mai degrabă decât naziști,

implicaţiile unor asemenea afirmaţii aveau darul să-i tulbure. Aceştia fie se agăţau de iluzia unei „ordini constituţionale naţional-socialiste“, fie argumentau în van că suspendarea constituţiei de la Weimar era doar vremelnică. În primii ani ai regimului, tribunalele au încercat să păstreze ideea de proces echitabil împotriva ravagiilor făcute de Gestapo[68]. Cum ai fi putut, de exemplu, să faci afaceri, fără o minimă consecvenţă de aplicare a legilor? Max Weber susţinuse că un sistem legislativ raţional era necesar pentru ca o economie capitalistă să funcţioneze fără asperităţi. De fapt, experienţa nazistă nu i-a contrazis aserţiunea: zone vaste din legislaţia privată şi comercială au fost lăsate practic neatinse, cu specificarea evidentă că evreii germani au fost rapid excluşi din prevederile respective.

Dar, în linii generale, naţional-socialismul radical a sugrumat dorinţa firească de consecvenţă şi independenţă a judecătorilor. Din punct de vedere legal, Germania devenise un „stat dual“, în care un şuvoi parcă nesfârşit de normative arbitrare, decretate de conducerea politică, erodau corpusul de legi tradiţional. Restricţiile în privinţa folosirii forţei de către poliţie au fost abolite, aşa încât, de multe ori, Gestapoul reţinea oameni care fuseseră achitaţi de tribunale şi-i trimitea direct în lagărele de concentrare. Unii judecători se declarau scandalizaţi de această practică, nu în ultimul rând pentru că aducea atingere demnităţii tribunalului; drept care negociau anumite aranjamente cu Gestapoul, acceptând să le notifice dinainte membrilor poliţiei secrete o eventuală achitare. În schimb, Gestapoul se angaja să-şi facă arestările de foşti inculpaţi achitaţi cu mai multă discreţie.[69]

Adeseori, avocaţii de fapt anticipau dorinţele conducerii politice. Cu aproape un an înainte să fie interzise căsătoriile „mixte rasial“, prin „Legea pentru Apărarea Sângelui German şi a Onoarei Germane“, emisă la Nürnberg, mulţi judecători şi alţi funcţionari publici au refuzat să mai oficieze ceremonii de căsătorie în care unul dintre parteneri era evreu. În ianuarie 1934, Ministrul de Interne al Reichului, Frick, a fost obligat să le reamintească tuturor oficialităţilor că anumite reguli erau încă în vigoare şi să le ceară să oficieze ceremoniile în temeiul legilor existente, chiar dacă acestea „poate că par să nu fie întru totul conforme cu opiniile naţional-socialiste“.[70]

În viziunea naziştilor, însă, „un sentiment sănătos sub aspect rasial“ trebuia să prevaleze în faţa „criteriilor legale formale“. Potrivit unui judecător de la

Curtea de Apel din Berlin, „opinia după care orice act singular îndreptat împotriva evreilor trebuie să fie ordonat de guvern în mod individual nu este corectă. Dacă ar fi așa, nu s-ar putea interpreta legea în dezavantajul evreilor, și evreii s-ar bucura de protecţia legii. Evident că așa ceva nu are sens“.[71]

Suprimarea liberalismului cu scopul de a crea o comunitate rasială sănătoasă s-a văzut limpede nu numai în prevalența ideologiei în fața precedentului legal, dar și în prelungirea politicului către toate zonele vieţii. Legea nazistă – încă și mai mult decât cea dinaintea ei, a statului fascist – a dezvăluit noua putere pe care statul totalitar cerea s-o aibă asupra fiecărui individ și pe care Hitler însuși o descria drept „dorința de putere atotcuprinzătoare, care să distrugă toate formele de autonomie liberală“. Vechea distincție burgheză dintre public și privat a fost combătută de insistența pe faptul că, „în lupta de autoconservare pe care o duce poporul german, nu mai există aspecte ale vieţii care să nu fie politice“. Un jurist membru al Partidului Nazist afirma că: „așa-numita «sferă privată» este numai relativ privată; în același timp, este potențial politică“.[72]

Pe de-o parte, membrii „colectivității poporului“ culegeau beneficiile, grație unui stat dedicat activismului, care construia cartiere de locuințe, furniza consiliere pentru creșterea copiilor, tipărea cărți de bucate și oferea vacanțe gratuite și o îngrijire medicală modernă – adeseori prelungind politicile asistențiale intervenționiste puse în practică inițial de social-democrații din anii 1920 și provocând același gen de intens idealism civic; pe de altă parte, însă, pentru a păstra colectivitatea sănătoasă, trebuia ca statul să îndepărteze, să sterilizeze și chiar să lichideze fizic elementele bolnave din punct de vedere mental, fizic sau rasial, să țină sub control strict căsătoriile și reproducerea și să aplice sancțiuni aspre oricui se opunea. Unitatea tradițională a familiei se vedea consolidată astfel, dar și supusă unei puteri superioare.

Teama de supraveghere și denunț a penetrat familia, căminul și chiar subconștientul. „Să fi fost ora nouă seara“, începea să-și povestească visul un doctor german în vârstă de 43 de ani în 1934,

…îmi terminasem consultaţiile şi m-am întins pe canapea să mă relaxez citind o carte despre Matthias Grünewald, când pereţii camerei în care mă aflam, şi apoi pereţii apartamentului în întregime, au dispărut brusc. M-am uitat în jur şi am descoperit, spre groaza mea, că nici un apartament nu mai avea pereţi, cât reuşeam eu să văd cu ochii. Atunci, am auzit o portavoce bubuind: „În conformitate cu decretul din ziua de 17, luna curentă, privind Abolirea Pereţilor…“[73]

După ce şi-a notat visul, doctorul s-a visat acuzat că-şi nota visele. Nici măcar somnul nu mai era ceva privat.

De vreme ce libertatea conştiinţei nu era recunoscută, un martor al lui Iehova, care ar fi spus doar „Heil!“, în loc de „Heil Hitler!“ (pe motiv că salutul respectiv îi era menit numai lui Dumnezeu), putea fi dat afară în mod legal de la locul de muncă. Despre copiii educaţi în spiritul unor valori considerate incompatibile cu cele ale organizaţiei Hitler Jugend[74] se spunea că erau „neglijaţi“ de părinţi şi puteau fi încredinţaţi în plasament altor familii. De exemplu, în 1938, o familie a fost despărţită, pe motiv că tatăl nu fusese de acord să-şi lase copiii să fie înrolaţi în Hitler Jugend. Potrivit hotărârii tribunalului local, procedând astfel, omul „abuzase de dreptul său de tutore al copiilor“.[75]

Abolirea distincţiei dintre sferele privată şi publică ale vieţii contează când vine vorba să fie apreciată atitudinea populaţiei faţă de nazişti. Un cetăţean liber dintr-o democraţie optează pe cine să sprijine şi cu câtă fervoare. În cel de-al Treilea Reich, însă, orice în afară de entuziasm putea fi considerat potenţial subversiv şi, prin urmare, pedepsit. Opinia publică nu exista, pentru că nu avea mijloace prin care să se exprime; şi-atunci, cum facem să evaluăm popularitatea regimului?

Discutând, spre exemplu, dacă un cetăţean avea datoria să fluture zvastica în situaţiile festive, un comentator susţinea că, deşi nu reprezenta o datorie legală, refuzul de a flutura steagul cu zvastică putea fi luat ca semn al unei lipse de entuziasm faţă de naţional-socialism; soluţia rezida eventual într-o pauză petrecută într-un lagăr de concentrare. Într-un alt caz, un funcţionar public a fost condamnat pentru că nu voia să doneze bani pentru Fondul de

Ajutorare al Iernii. Inculpatul a protestat că donase cu generozitate pentru alte cauze și că normal era să i se permită să decidă singur la care proiect caritabil dorea să cotizeze, cu atât mai mult cu cât donațiile pentru Fondul Iernii erau „voluntare“. Argumentele lui, însă, n-au reușit să înduplece tribunalul, care a decis: „Concepția inculpatului despre libertate prezintă un caracter extrem […] Pentru el, libertatea înseamnă dreptul de a-și neglija toate îndatoririle, cu excepția celor care sunt declarate obligatorii prin lege“. Această viziune îl determinase pe om „să abuzeze abject de libertatea pe care Führerul i-o acordase cu deplină convingere că poporul german sub nici o formă n-ar abuza de ea“.[76]

Într-un asemenea mediu, în care individului nu i se mai permitea să-și exercite liberul-arbitru nestingherit, pentru observatori nu era deloc simplu – indiferent dacă făceau parte din poliția secretă sau din opoziția clandestină – să evalueze starea de spirit a populației față de regim. În chestiuni specifice – prețurile alimentelor, tratamentul rezervat evreilor, politica externă, Biserica –, oamenii vorbeau aproape fără perdea; în schimb, judecățile de valoare tăioase despre însuși regimul nazist rareori ieșeau la suprafață, și asta din motive de la sine înțelese.

Totuși, pot fi trasate câteva tendințe generale. În Germania nazistă, la fel ca și în celelalte state monopartite, Italia și Rusia, oamenii făceau, de obicei, distincție între conducător și aparatul de partid. Mârâielile fățișe, exasperarea față de comportamentul oficialităților locale se manifestau adeseori într-una și aceeași respirație cu admirația, respectul, ba chiar adorația față de figura Marelui Conducător. Istoricul italian Emilio Gentile vorbea despre „sacralizarea politicii“ sub conducerea lui Mussolini. Cultul Conducătorului – fie acesta Ducele, Hitler sau Stalin – ajuta la unificarea și integrarea populațiilor și la reconcilierea lor cu acele regimuri altminteri nepopulare.[77] O asemenea „sacralizare a politicii“ presupunea cheltuieli nelimitate pentru clădiri monumentale și terenuri de paradă, pentru expoziții și publicații propagandistice. Mitingurile de masă, paradele și marșurile ofereau ritualuri și proiectau un sentiment al puterii care sublinia atomizarea și neputința individului. Într-o lume de dușmani, Conducătorul te inspira și-ți crea un sentiment de siguranță. Dar cultul conducătorului era propagat și prin formele cotidiene ale vieții moderne – radioul tot mai răspândit, știința de carte extinsă și școlarizarea tot mai amplă, precum și militarizarea vieții obișnuite,

în general.

În acelaşi timp, nu era un proces în care oamenii să fi fost, pur şi simplu, îmbrobodiţi de nişte regimuri puternice, prin cenzură şi manipulare. Mai degrabă, era vorba despre nişte valori împărtăşite şi discutate concomitent de pătura conducătoare şi de populaţie deopotrivă. Utopiile fundamentale – construirea socialismului într-o singură ţară, a „colectivităţii poporului“ în Germania sau a unei Italii imperiale – proiectau imagini pozitive ale unei naţiuni noi, nedivizate şi erau departe de a fi nepopulare. Chestiunile care ţineau de politici erau dezbătute acum nu între partide, ci înăuntrul unicului partid îngăduit să existe sau între ministere şi alte instituţii publice şi private. Opoziţia faţă de diversele aspecte ale regimului putea fi, aşadar, exprimată în multe forme, pe lângă respingerea totală a sistemului: în dispute interne de partid, sau luând partea oamenilor „normali“ în dauna fanaticilor partizani, sau pe cea a „idealiştilor“ de partid în dauna celor care-şi vedeau de afaceri, ca de obicei.

De cât de mult sprijin a beneficiat Reichul în vremuri de pace iese la iveală şi în alte moduri. Regimul nazist, desigur, s-a folosit de lege şi poliţie ca instrumente de represiune, prin care le-a impus maselor obedienţa. Până în 1939, tribunalele germane au formulat câteva mii de condamnări la moarte; în comparaţie cu cele 29 de condamnări la moarte ale unor prizonieri politici din Italia fascistă sau cu cele numărabile pe degete date de tribunalele din Japonia, legislaţia nazistă iese în evidenţă prin severitatea ei indiscutabilă. Pe de altă parte, puterile coercitive ale statului nu au fost niciodată la fel de vizibile în Germania nazistă, pe timp de pace, cum au fost în Uniunea Sovietică pe vremea lui Stalin: în lagărele de concentrare naziste din anii 1930 se găseau între 25 000 şi 50 000 de prizonieri, pe când Gulagul înghiţise milioane. Astăzi, teoriile totalitarismului existente în anii 1950, care descriau starea de lucruri în sensul că o mică elită stăpânea o populaţie uriaşă prin teroare pură, par din ce în ce mai mult nişte iluzionări confortabile, al căror efect este să ne împiedice să vedem stabilitatea regimurilor nedemocratice din Europa interbelică. Al Treilea Reich nu se sprijinea numai pe represiune, după cum nu numai asta era funcţia sistemului său de legi. O majoritate a populaţiei Germaniei nu a votat pentru Hitler, dar nici nu i-a opus rezistenţă. Oamenii au acceptat noua stare de lucruri şi regimul a devenit parte integrantă a vieţii obişnuite.[78]

Diferenţele dintre cele mai mari două state monopartite din Europa – Germania nazistă şi Rusia sovietică – trăgeau mai greu în balanţă decât similitudinile dintre ele. Nazismul a venit la putere pe baza unui sprijin electoral masiv, comunismul – printr-un coup d'état[79]. Al Treilea Reich era condus de un partid mare şi de un lider a cărui putere era netăgăduită şi în interiorul partidului, şi în ţară, în general. Uniunea Sovietică, la o populaţie dublă, răspândită pe un teritoriu imens, avea un partid cu aproximativ tot atâţia membri, scindat de tensiuni interne şi externe, răvăşit de o criză acută a succesiunii după moartea lui Lenin şi condus, în ultimă instanţă, de un lider mereu iritat de poziţia sa de primus inter pares[80]. În timp ce Hitler îşi preţuia foştii „vechi camarazi", iar ei îl recunoşteau drept Führer, Stalin a purjat fără milă partidul de foştii săi tovarăşi de luptă, pentru a-şi consolida propria putere. Noaptea Cuţitelor Lungi, cu toată brutalitatea ei, a lăsat practic neatins Partidul Nazist; prin comparaţie, Partidul Comunist sovietic de la sfârşitul anilor 1930 mai avea prea puţine în comun cu forţa revoluţionară creată de Lenin.[81]

Toate aceste contraste ilustrează faptul că scopul ideologic al partidului nu era unul şi acelaşi în ambele cazuri. Germania lui Hitler era puterea industrială numărul unu în Europa, cu o forţă de muncă de înaltă calificare; scopul intern al Partidului Nazist era să creeze un stat asistenţial pe baze de neam – o „colectivitate a poporului" –, care pornea de la tradiţii asistenţiale mai vechi şi le amplifica, sub aspectele lor deopotrivă constructive şi coercitive. Principalele sale victime interne erau membrii unei minorităţi restrânse, spre deosebire de milioanele de ţărani persecutaţi de bolşevici. Scopul acestora din urmă era mult mai radical: în el se concentrau abolirea proprietăţii private, dezvoltarea unei naţionalităţi noi, sovietice, care să ţină laolaltă uniunea, şi comprimarea într-un singur deceniu a unei revoluţii industriale care durase aproape toată a doua jumătate a secolului XIX, în alte părţi ale lumii – şi asta în cea mai înapoiată economie ţărănească din Europa. De aici extraordinarele confruntări şi tensiuni cu care au avut de-a face bolşevicii, când au încercat să impună realizarea unui asemenea proiect. Diferenţele dintre aceste două demersuri explică violenţele interne absolut neconcordante dintre cele două ţări, în anii 1930.

Dar tocmai pentru că politica internă a Partidului Nazist se mula atât de mult şi de autentic pe viaţa tradiţională germană, propovăduitorii cu adevărat

radicali ai național-socialismului, dintre care cel mai important era Hitler însuși, se temeau în mod constant că aveau să fie copleșiți de domeniul afacerilor, ca de obicei, de bancheri, de clasele de mijloc și de conservatorii naționaliști, care nu-și doreau decât ordine și stabilitate. Normalitatea îi înspăimântă pe revoluționari, deoarece acționează ca o ghiulea prinsă de picior, când e vorba despre visurile lor utopice, iar acceptarea cu atâta ușurință de către poporul german a regimului avea darul să-l îngrijoreze pe Hitler aproape la fel de mult cum ne îngrijorează pe noi astăzi. Una era să-l elimini pe Röhm și să-i aduci sub control, în 1934, detașamentele SA nelegiuite, pentru a consolida poziția de putere a naziștilor, și cu totul altceva era să cedezi cu totul în fața burgheziei. „Letargia politică“ îl exaspera pe Führer cu atât mai mult cu cât, în anii 1935–1936, tot mai multe probe demonstrau apatia crescândă a publicului.[82]

Radicalii naziști priveau la soarta lipsită de glorie de care avusese parte în Italia partidul fascist, înghițit, după ce preluase puterea, în aparatul de stat și obligat să renunțe la perspectiva unei revoluții fasciste grandioase. Liderii celui de-al Treilea Reich aveau aspirații diferite. În timp ce Mussolini glorifica statul, Hitler insista pe nevoia de a-i controla inerția și pasivitatea cu ajutorul dinamismului de care dădea dovadă partidul. „Nu statul ne comandă pe noi, ci noi comandăm statul“, a declarat el de la tribuna congresului nazist din 1934. Mesajul politic al partidului trebuia „să pătrundă în inimile maselor, pentru că este cel mai bun și mai puternic purtător de mesaj pe care-l avem“. În ce scop? Giganticul program de reînarmare lansat în anii 1930 sugerează răspunsul. Pentru Führer – care stătea cu ochii ațintiți pe milioanele de germani care trăiau în afara granițelor celui de-al Treilea Reich – nu putea exista decât unul singur. Numai prin război putea fi pus în practică proiectul nazist de salvare rasială a națiunii germane.[83]

Capitolul 2.

Imperii, naţiuni, minorităţi

Făcând ca Statul şi Naţiunea să corespundă între ele, în teorie, [naţionalitatea] reduce practic la o condiţie supusă toate celelalte naţionalităţi care coexistă, eventual, între aceleaşi graniţe […] de aceea, în funcţie de gradul de umanitate şi civilizaţie din acel corp dominant, care revendică toate drepturile comunităţii, grupurile inferioare sunt exterminate sau condamnate la servitute, sau scoase în afara legii, sau puse într-o situaţie de dependenţă.

Lordul Acton, 1862[1]

Primul Război Mondial şi prăbuşirea vechilor imperii continentale europene au semnalat victoria nu numai a democraţiei, ci şi cea – cu mult mai durabilă – a naţionalismului. Odată cu extinderea principiului autodeterminării naţionale dinspre vestul spre centrul şi estul Europei, tratatele de pace de la Paris au creat un sistem de frontiere şi teritorii care a durat, mai mult sau mai puţin, până astăzi. Şi totuşi, triumful naţionalismului a generat vărsare de sânge, război şi război civil în siajul său, de vreme ce răspândirea statului-naţiune către mozaicul etnic din Europa Răsăriteană a însemnat şi apariţia minorităţii ca problemă politică a lumii contemporane. Acolo unde un stat îşi definea suveranitatea prin „popor“, iar „poporul“ era definit printr-o naţiune anume, prezenţa unor grupuri etnice diferite în interiorul aceloraşi frontiere nu putea să nu fie percepută ca un reproş, o ameninţare sau o provocare în raporturile cu cei care credeau în principiul autodeterminării naţionale.

Vechile imperii din secolul XIX funcţionaseră cu totul diferit, proclamându-şi legitimitatea pe baza loialităţii dinastice, şi nu a etnicităţii, drept care era posibil ca etnicii germani să se ridice până la poziţii înalte în administraţiile ţariste şi ca diplomaţii reprezentanţi ai Imperiului Otoman în congresele

internaţionale să fie greci. Războiul din anii 1914–1918 a şters cu buretele această lume. „Nimeni altcineva decât membrii naţiunii nu poate fi cetăţean al statului“ – suna punctul 4 al programului din 1920 al Partidului Nazist, reflectând, în această privinţă cel puţin, opiniile dintr-o mare parte a Europei. Discutând argumentele în favoarea schimbării toponimelor turceşti şi cu sonorităţi slave în altele greceşti, istoricul grec Kambouroglou scria după război că, „pe pământ grecesc, n-ar mai trebui să rămână nimic negrecesc“.[2]

Dar naţiunea pură trebuia făcută, pentru că ea era încă un vis, nu o realitate. Nici Grecia, nici Germania, nici vreunul dintre celelalte aşa-numite state-naţiuni din Europa Centrală şi din cea Răsăriteană nu erau cu adevărat omogene sub aspect etnic. La Versailles, le fusese dat un stat propriu unui număr total de 60 de milioane de oameni, iar alte 25 de milioane fuseseră transformaţi în minorităţi. Prin aceştia se numărau nu numai evrei, ţigani, ucraineni şi macedoneni, dar şi foste grupuri conducătoare, cum ar fi germani, unguri şi musulmani. De vreme ce toţi aceştia din urmă, în special, se considerau mai civilizaţi decât ţăranii parveniţi care se înstăpâniseră de-acum peste ei, nu s-au împăcat prea uşor cu ideea că trebuiau să se lase asimilaţi de noua cultură naţională, aşa cum stipula teoria politică liberală. În realitate, în Europa interbelică, nici minoritatea, nici majoritatea nu au crezut în asimilare; noile democraţii înclinau spre exclusivism şi antagonism în relaţiile lor interetnice.

Tensiunile pe care le-au generat visurile de purificare naţională s-au aflat în miezul politicii europene interbelice. Exterminarea minorităţilor – cum au încercat să facă turcii cu armenii – nu era general-acceptabilă pentru opinia publică internaţională; expulzarea sau schimbul de minorităţi – cum au făcut grecii şi turcii în 1922–1923 – n-a lăsat impresia unei soluţii cu mult mai bune. Puterile victorioase de la Versailles au încercat să abordeze lucrurile altfel: să păstreze minorităţile acolo unde se aflau ele şi să le ofere protecţie prin dreptul internaţional, pentru a le garanta un tratament potrivit şi pentru ca ele, în timp, să capete un simţ al apartenenţei naţionale. Dar tratatele care priveau drepturile minorităţilor n-au funcţionat prea bine şi n-au reuşit să prevină resentimentele şi discriminarea.

De fapt, deoarece era limpede că principiul autodeterminării naţionale avea să creeze genul acesta de probleme, mulţi se îndoiseră, în timpul războiului din

anii 1914–1918, că o lume de state-naţiuni era un rezultat chiar atât de recomandabil. Totuşi, pentru englezi şi francezi, ale căror imperii globale erau mai mari acum decât fuseseră vreodată, o asemenea reglementare naţională în Europa central-răsăriteană se potrivea de minune cu interesele lor imperiale. Astfel, se crea o centură de state care ar fi acţionat ca un tampon contra Germaniei şi Rusiei deopotrivă, îngăduindu-le să-şi guverneze coloniile răspândite care-ncotro şi să domine, simultan, continentul.

Ambiţiile imperiale germane şi ruseşti, pe de altă parte, vizau tocmai regiunile pe care le ocupau noile state-naţiuni. Spulberarea lor vremelnică din 1918 le îngăduise britanicilor, francezilor şi americanilor să introducă noua ordine liberală. Dar, după ce şi unele, şi celelalte şi-au recăpătat vigoarea şi apetitul de extindere, au abordat zona pornind de la premise cu totul diferite. Uniunea Sovietică, de exemplu, era esenţialmente o soluţie federală a complexităţilor etnice din fostele domenii ţariste – sau din ce mai rămăsese din ele după pierderile din Marele Război; ea centraliza puterea prin Partidul Comunist, conferindu-le unor elite locale ucrainene şi bieloruse anumite oportunităţi culturale şi administrative.

Pentru că rușii au renunţat efectiv la visurile de expansiune spre vest după ce fuseseră înfrânţi în războiul ruso-polonez, noul lor imperiu sovietic a putut coexista cu sistemul definit prin Tratatul de la Versailles, ba chiar a devenit membru al Ligii Naţiunilor în 1934. Dar în anii 1930, ordinea liberală cu state-naţiuni şi drepturi ale minorităţilor, impusă de britanici şi francezi, a intrat în colaps, fiind confruntată cu o provocare mai determinată. Odată cu naşterea Germaniei naziste, un nou naţionalism a cotropit estul Europei, având baze rasiale, care a luat iarăşi cu asalt minorităţile şi, pe cale de consecinţă, a dus la o criză a refugiaţilor care a evoluat rapid. În acelaşi timp, a început o nouă edificare de imperii, pe măsură ce statele fasciste se reafirmau în faţa puterilor imperiale mai vechi. Mussolini a deschis calea, invadând Abisinia; în 1938, Hitler a pornit în propria goană după imperiu, înăuntrul Europei înseşi.

Destrămarea marilor imperii

„Dacă mă-ntrebaţi care este ţara mea natală – scria dramaturgul ödön von Horváth, autorul Povestirilor din Pădurea Vieneză –, vă răspund astfel: m-am născut la Fiume, am crescut la Belgrad, Budapesta, Pressburg, Viena şi München şi am paşaport unguresc; dar patrie nu am. Sunt un amestec foarte caracteristic de vechi austro-ungar: concomitent maghiar, croat, german şi ceh; ţara mea este Ungaria, limba maternă – germana.“

Von Horváth avea dreptate: nu era nimic neobişnuit în ascendenţa lui. La sfârşitul secolului XIX şi începutul secolului XX, oraşul habsburgic Cernăuţi era locuit de unguri, ucraineni, români, polonezi şi germani. Mai departe spre sud, docherii otomani din Salonic vorbeau în mod curent şase–şapte limbi; în oraş trăiau circa 70 000 de evrei, alături de greci, armeni, turci, albanezi şi bulgari. Această atmosferă poliglotă era ceva comun în Europa Răsăriteană, ale cărei metropole şi oraşe erau un talmeş-balmeş de religii şi grupuri etnice. Pe măsură ce naţionalismul câştiga teren ca doctrină, problemele pe care le puneau asemenea comunităţi provocau discuţii printre politicieni şi politologi deopotrivă: cum puteau fi compatibilizate sistemele constituţionale şi administrative ale marilor imperii multietnice şi multireligioase cu amplificarea din ce în ce mai vizibilă a sentimentului naţional, care se răspândea peste Europa, către est?[3]

În cursul secolului XIX, naţionalismul începuse deja să corodeze mai vechile sentimente religioase ori dinastice, de care odinioară depindeau loialităţile imperiale. Răzvrătirile din Balcanii otomani conduseseră la formarea Greciei, Serbiei şi Bulgariei; revoluţiile din 1848 demonstraseră puterea naţionalismelor german, italian şi maghiar în Europa Centrală, în timp ce revolta poloneză din 1863 arătase profunzimea resentimentelor din acea ţară faţă de stăpânirea rusească. Eşecul neoabsolutismului habsburgic din anii 1850 a subliniat imposibilitatea dării timpului înapoi, la nivelul secolului XVIII.

Conducătorii de imperii aveau două strategii la îndemână pentru a face faţă înaintării naţionalismului. Una era să creeze noi naţionalisme, de această dată imperiale – turcificarea Imperiului Otoman, rusificarea tărâmurilor ţariste, maghiarizarea jumătăţii ungureşti a Monarhiei Duale habsburgice. Asemenea politici vizau crearea unor imperii moderne, centralizate. Acestea puteau

încerca, după cum au procedat maghiarii, să-şi obţină acceptarea oferind posibilitatea asimilării în grupul naţional conducător; dar imixtiunea lor în societăţile tradiţionale, insistenţa lor pe standardizarea lingvistică şi pe achitarea promptă a impozitelor au produs de multe ori efecte nedorite: au dat naştere unor mişcări de recul şi au încurajat contranaţionalismele. De exemplu, în primul deceniu al noului secol, Junii Turci[4] au alimentat fără să vrea coagularea naţionalismelor albanez şi macedonean, conducerea cu mână forte a ungurilor a generat rezistenţă din partea românilor şi a croaţilor, iar rușii s-au confruntat cu o din ce în ce mai puternică opoziţie în Finlanda, statele baltice şi Polonia.

Cealaltă strategie de a face faţă naţionalismului era o politică de tipul „dezbină-şi-stăpâneşte“. Astfel, autorităţile otomane au exploatat diferendele dintre greci şi bulgari, creând o Biserică Ortodoxă bulgară separată, în vreme ce Habsburgii, neputând să-şi edifice propriul naţionalism imperial, pentru că austrieci nu aveau, i-au învrăjbit pe naţionaliştii germani împotriva cehilor. O asemenea strategie, desigur, le-a deschis noi posibilităţi grupărilor naţionaliste, care au obţinut concesii pentru ele însele, aşa că nu e deloc surprinzător faptul că, în deceniul dinaintea Primului Război Mondial, conducătorii de imperii s-au confruntat cu pretenţii de reforme constituţionale, drept de vot mai răspândit şi drepturi lingvistice şi educaţionale. Vehicule pentru asemenea cerinţe au devenit noile partide politice de masă. Dar aceste partide aproape niciodată nu aveau în vedere o totală independenţă naţională. Mai degrabă, făceau presiuni – unele încununate de succes – pentru democratizare şi o paletă mai amplă de libertăţi în interiorul structurilor statale imperiale existente.

Social-democraţii austrieci au lansat cea mai interesantă discuţie despre cum ar fi trebuit modificate imperiile pentru a putea fi adoptate şi aspiraţiile naţionale. La sfârşitul secolului XIX şi începutul secolului XX, Austro-Ungaria – „experimentul istoric“, după cum l-a numit la un moment dat constituţionalistul Oscar Jaszi – avea 51 de milioane de locuitori, două state, zece „naţiuni istorice“ şi peste 20 de alte grupuri etnice. Două lucruri păreau evidente în ochii multor gânditori politici habsburgici: mai întâi, că naţionalismul reprezenta o forţă politică pe care n-o puteau ignora; în al doilea rând, că statul-naţiune reprezenta un anacronism în lumea modernă, de vreme ce progresul economic impunea organizarea statelor în unităţi mult

mai mari. Viaţa modernă, prin urmare, necesita o structură politică de o formă anume, care să nu respingă sentimentele naţionale, dar nici să nu cedeze complet în faţa lor. Teoreticienii britanici care au venit cu ideea de Commonwealth[5] în locul imperiului gândeau aproximativ în aceeaşi direcţie.

Din perspectiva Habsburgilor, părea cu putinţă, înaintea Primului Război Mondial, să se ajungă la o asemenea realizare dificilă oferindu-le diverselor grupuri naţionale autonomie culturală şi o extindere a privilegiilor în interiorul imperiului. Privind lucrurile astfel, multe naţiuni puteau foarte bine trăi împreună, având o singură patrie. Scriitorul de limbă idiş I.L. Peretz afirma, în 1908: „Cultura ei unică, şi mai puţin graniţele patrulate neîntrerupt îi asigură unei naţiuni o existenţă independentă“[6]. Evrei precum Peretz erau adepţii unei asemenea viziuni, pentru că le oferea o a treia cale, între sionism (o formă de naţionalism care părăsea Europa) şi asimilarea completă (care le-ar fi negat lor identitatea evreiască). Dar pretenţii asemănătoare formulau şi conducătorii altor grupuri naţionale; până foarte târziu în perioada respectivă, nu au fost mulţi naţionalişti cehi sau dintre slavii de sud care să gândească în termenii unei independenţe categorice. Chiar şi în 1918, Karl Renner, un socialist austriac, susţinea transformarea Imperiului Habsburgic într-un „stat al naţionalităţilor“, cu scopul de „a oferi un exemplu pentru viitoarea ordine naţională a omenirii“.[7]

Această abordare indulgentă nu s-a materializat în Europa Centrală şi Răsăriteană, dar nu atât din cauza presiunii exercitate de naţionaliştii înşişi, cât din cauza faptului că imperiile însele s-au sinucis politic în războiul din anii 1914–1918, alimentând naţionalismul ca pe o formă de război politic împotriva oponenţilor, fiecare în tabăra sa. În romanul său din 1916, Greenmantle, John Buchan relua temerile britanicilor că turcii aveau să-i instige la revoltă pe musulmanii care trăiau în India.[8] În schimb, Londra şi Parisul i-au încurajat pe separatiştii atât evrei, cât şi arabi (cu consecinţe catastrofale) să se ridice împotriva stăpânirii otomane în Orientul Mijlociu. Ruşii, respectiv germanii au încercat jocuri similare şi au început un război al momirii polonezilor. În august 1914, Marele-Duce Nicolai Romanov le-a promis polonezilor autonomie în eventualitatea unei victorii ruseşti; doi ani mai târziu, a fost lăsat fără atu de Puterile Centrale, care le-au oferit independenţa rămăşiţelor unei Polonii smulse din ghearele armatelor ţariste. După alţi doi ani, Antanta a plusat, susţinând o Polonie independentă, cu

ieşire la mare. Luptătorii pentru libertate polonezi n-au avut încotro, fiind nevoiţi să se orienteze de la un sponsor către următorul, pe măsură ce licitaţia înainta.

La Berlin, în timpul războiului, germanii i-au sprijinit pe ucraineni şi evrei în aceleaşi scopuri meschine, pe termen scurt. Au încurajat formarea unei Ligi a Naţiunilor Oprimate ale Rusiei, pentru a-i trage ţarului covorul de sub picioare şi a submina moralul în rândurile armatei ţariste multinaţionale; au subvenţionat grupările naţionaliste finlandeze şi ucrainene, au susţinut autonomia religioasă a evreilor polonezi şi au recunoscut idişul ca limbă oficială în Polonia ţaristă. Sioniştii germani au format un Comitet de Eliberare a Evreilor din Rusia şi au avansat ideea unei eventuale federaţii a minorităţilor din teritoriile ţariste. Dacă Primul Război Mondial ar fi fost câştigat de Germania, soarta evreilor ar fi arătat cu totul diferit şi am fi citit astăzi cu toţii, fără îndoială, cărţi despre cât de criminal se va fi dovedit antisemitismul rusesc sau polonez, în locul celui german.

Între timp, Antanta practica exact acelaşi joc împotriva Puterilor Centrale: Congresul antihabsburgic al Naţiunilor Oprimate – cehi, croaţi, sloveni şi polonezi – s-a reunit la Roma. La Londra, publicaţia New Europe îşi punea în operă, cu entuziasm, propria campanie în favoarea „naţionalităţilor oprimate“ din teritoriile stăpânite de Habsburgi. Însă nu toată lumea din guvernele britanic şi francez considera o asemenea idee potrivită. Lordul Robert Cecil, de exemplu, îi critica pe cei care credeau „în naţionalitate, ca şi cum ar fi vorba de-o religie“ şi avertiza: „Eu nu cred că o pace europeană fundamentată exclusiv pe naţionalitate, fără prevederi suplimentare, este de dorit sau măcar susceptibilă de a fi benefică din toate punctele de vedere“.[9]

Nici Puterile Centrale nu credeau cu adevărat în autodeterminarea pe criterii naţionale. Germanii, mai ales, aveau alte visuri de rezolvare a talmeş-balmeşului etnografic din Europa Răsăriteană. Unul dintre cele mai răspândite dintre acestea – măcar în Germania – era proiectul de creare a unei Mitteleuropa cu o economie coerentă. Acesta era scopul politicilor Cancelarului Bethmann-Hollweg, popularizat de o carte a lui Friedrich Naumann, Mitteleuropa [Europa de Mijloc], primită cu mare succes în timpul războiului, care sublinia virtuţile unei Europe Centrale dominate de Germania. Dar negermanii nu s-au lăsat prea uşor convinşi de beneficiile

economice și culturale pe care le-ar fi adus o stăpânire germană luminată, în timp ce Habsburgii – austriecii –, cu care germanii se aliaseră contra voinței lor pe durata războiului, nu vedeau cu ochi buni faptul că erau consideraţi niște germani de rangul al doilea.

Și totuși, pentru naționaliștii germani cu vederi mai degrabă extremiste, ideea unei Mitteleuropa se dovedea mult prea grijulie față de sensibilitățile altor populații din Europa Centrală și Răsăriteană. Generalii din Statul-Major german, oameni precum Hindenburg și Ludendorff, erau preocupaţi, în principal, cu asigurarea supremației militare și politice în Est. Viziunea lor era una esențialmente autoritară, care le lăsa prea puțină libertate aliaților naționaliști ai Reichului.

Pentru o scurtă perioadă, spre sfârșitul războiului, li s-au îndeplinit visurile. În primăvara lui 1918 – ca o stranie prefigurare a lui 1941 –, au semnat cu noii guvernanți bolșevici Tratatul de la Brest-Litovsk, aceștia dorind cu disperare să facă pace și arătându-se dispuși să le conceadă germanilor aproape tot ce-și doreau în Răsărit. Tratatul de pace respectiv îi oferea Berlinului o influență mai mare decât în cele mai optimiste visuri ale Ligii Pan-Germane și-i asigura controlul asupra unor zone întinse din estul Europei: state-clientelare în fostele teritorii țariste din Polonia, Ucraina și regiunile baltice. Austro-Ungaria se vedea marginalizată astfel, iar Ucraina oferea o garanție anuală de un milion de tone de grâu pentru „pacea pâinii“, drept condiție a independenței. Trupele germane au avansat în Finlanda, Ucraina și spre sud, către Rostov și Caucaz. Alianța cu Turcia a fost cimentată prin cedări de foste teritorii rusești. Războiul din Est părea să se fi terminat: Tratatul de la Brest-Litovsk adusese o Pax Germanica în Europa Răsăriteană. Dacă astăzi el este aproape în întregime dat uitării și pare să nu fi fost nimic altceva decât un „simplu balon de săpun“, spart de colapsul german de după doar câteva luni, nu la fel era văzut și de britanicii de la Foreign Office, care se temeau că Germania era capabilă, de-atunci încolo, „să se lupte cu tot restul lumii pe vecie și să se dovedească de neînvins“. Combinația dintre Germania și Turcia era o amenințare la adresa Indiei și ar fi putut menține controlul asupra masei terestre eurasiatice pe timp nedefinit – războiul ar fi putut continua ani de zile. Doar victoria trupelor Antantei în Occident a transformat aceste angoase în simple amintiri.[10]

După război, dreapta germană a privit retrospectiv interludiul de la Brest-Litovsk ca pe o mare ocazie ratată și cel dintâi mare pas al Reichului către un imperiu est-european. Puțini germani și-au dat seama că fuseseră mult prea duri, ca să le fie bine lor, în primul rând, și prea indiferenți față de aspirațiile naționale exprimate de ceilalți. Din punctul de vedere al unui naționalist extremist, Alfred Rosenberg, care scria în 1921, Berlinul se arătase prea înțelegător, de fapt, cu drepturile polonezilor și ale altor grupuri naționale. Douăzeci de ani mai târziu, în calitate de ministru al lui Hitler pentru teritoriile răsăritene ocupate, într-un al doilea război de expansiune imperială, Rosenberg avea să fie bine plasat pentru a nu repeta greșeala predecesorilor săi. Până în ultimul moment, curentul autoritar din cadrul naționalismului german s-a cramponat instinctiv de ideea că trebuia să-și îndrepte puterea militară împotriva slavilor „barbari“, ignorând avantajele pe care le-ar fi putut obține dintr-o abordare mai cooperantă. Ruşii, a căror abordare a problemelor naționalităților din estul Europei era mult mai elaborată, au cules acele beneficii.[11]

Trebuie să ne întrebăm de ce Imperiul Habsburgic a sucombat, în timp ce Imperiul Țarist a revenit la viață sub forma Uniunii Sovietice. Parțial, de bună seamă, pentru că existau diferențe între ele, în primul rând faptul că germanii și ungurii nu reprezentau nici măcar jumătate din populația celui dintâi imperiu, pe când rușii, numai ei, nu au reprezentat niciodată mai puțin de jumătate din populația Uniunii Sovietice, iar împreună cu ucrainenii și bielorușii se ridicau până la circa două treimi. O națiune imperială era predominantă acolo, într-o măsură care nu se regăsea și în Monarhia Dual㠄, consolidând tradiția unui centralism de stat, inițiat sub domnia țarilor și care a dat roade sub cea a lui Stalin.[12]

Dar aceasta nu e decât o jumătate a răspunsului. La fel de adevărat este că marxiștii ruși au învățat multe din dezbaterea habsburgică pe marginea naționalității și a imperiului. În anumite privințe, Uniunea Sovietică a fost adevăratul moștenitor al Imperiului Habsburgic, după cum Noua Ordine a lui Hitler a reprezentat suprema lui respingere. Grație Bundului – mișcarea muncitorilor evrei vorbitori de limbă idiș –, dezbaterea austro-marxistă antebelică ajunsese și în Rusia și la bolșevici. Bundiștii ar fi vrut să

transforme imperiul rus într-o federaţie de popoare cu autonomie naţional-culturală, independentă de noţiunea de teritoriu – în sensul programului social-democraţilor austrieci pentru Imperiul Habsburgic – şi denunţau cererea ruşilor de asimilare ca fiind un „naţionalism al aproprierii“. Un bundist de frunte îi atacase profetic pe Lenin şi alţi social-democraţi ruşi, în 1902, pentru intoleranţa lor faţă de autonomia naţională a evreilor, avertizând că o mişcare muncitorească aparent internaţionalistă ar fi putut deveni „naţionalistă“, dacă era „orbită de cauza «pan-rusească», «pan-poloneză» sau «pan-germană», care disprețuiește drepturile naționalităților minoritare“.[13]

Un deceniu mai târziu, Lenin, care se arătase iniţial extrem de ostil direcţiei bundiste, devenise convins că naţionalismul nu dispare numai fiindcă aşa vrea cineva. Înainte de război, se opusese federalismului bundist, pentru că ar fi slăbit mişcarea muncitorească rusă, şi se opusese naţionalismului aceleiaşi organizaţii pe temeiuri marxiste convenţionale, insistând asupra faptului că opoziţia faţă de asimilare însemna „să întorci înapoi roata istoriei“, de vreme ce „procesul acesta de asimilare a naţiunilor prin capitalism înseamnă cel mai important progres istoric […] mai ales în ţări înapoiate, ca Rusia“. Dar, în timpul războiului, viziunile sale au început să se schimbe. Opunându-se chemării tovarăşilor săi la „lichidarea statelor naţionale din Europa“, Lenin s-a orientat, încetul cu încetul, către un angajament în favoarea autodeterminării naţionale. Un asemenea angajament, însă, era condiţionat în orice moment de interesele proletariatului. Pentru Lenin era necesar să încheie o alianţă temporară cu grupurile naţionale, de dragul revoluţiei. Dar în ce moment ar fi putut înceta să mai fie utilă această alianţă? Dificultatea de a răspunde la această întrebare contribuie la explicarea caracterului incert al politicii bolşevicilor în materie de naţionalităţi, între anii 1917 şi 1920.[14]

La finele lui 1917, cum s-a exprimat Richard Pipes, „conceptul politic de Rusia nu mai exista“. Crezându-l pe cuvânt pe Lenin – sau, mai degrabă, ilustrând lipsa de putere a Moscovei şi dominaţia germană –, mişcările naţionale puseseră mâna pe putere în Finlanda şi-n statele baltice. De-a lungul părţilor de sud şi de est ale fostelor domenii ţariste, şi-au făcut apariţia noi republici. Oare doctrina autodeterminării naţionale nu punea în pericol, de-acum, revoluţia însăşi? Este concluzia la care Stalin a ajuns cu mult înaintea lui Lenin, încă din decembrie 1917: criza ucraineană, susţinea el, demonstra o mişcare de independenţă care, pur şi simplu, masca o contrarevoluţie. Odată

cu izbucnirea războiului civil, combinată cu intervenţia Aliaţilor dinspre periferie, era o analiză care devenea plauzibilă.[15]

Aşa se face că revoluţia bolşevică s-a confruntat în anii 1920, la începuturile ei, cu ceea ce i-a destabilizat pe Habsburgi abia la sfârşitul epocii lor – „cum să administrezi nişte naţionalităţi ambiţioase şi conştiente politic“. Acestei probleme, bolşevicii i-au găsit o soluţie subtilă, de pionierat, extrem de durabilă. Au creat un sistem federal, care era, de fapt, o combinaţie între un stat austro-marxist şi unul comunist centralizat. Întemeiat în anii 1920, sistemul acesta, cu toate contradicţiile lui, s-a dovedit mai eficient în capacitatea sa de a pune la lucru politica naţionalistă decât oricare altul născocit de Habsburgi sau de germani. S-a numit Uniunea Sovietică.[16]

Pe de-o parte, bolşevicii au câştigat de partea lor noile naţionalităţi neruseşti, oferindu-le: o putere politică reală prin participarea la guvernare şi în administraţie; putere economică, prin faptul că se bucurau de beneficiile revoluţiei sociale, prin intermediul căreia fostele grupuri etnice dominante, din rândurile burgheziei urbane şi ale proprietarilor funciari, s-au trezit dintr-odată deposedate, ţăranii preluând stăpânirea în oraşe; şi putere culturală, prin noile drepturi în materie de educaţie, răspândite sub forma alfabetizării de masă şi a învăţământului obligatoriu. În Ucraina, de exemplu, 97% dintre copiii ucraineni fuseseră educaţi în propria limbă maternă până în 1929, realitate la care nici n-ar fi putut visa măcar înaintea revoluţiei; Polonia se străduia, concomitent, să-şi închidă şcolile cu predare în limba ucraineană, al căror număr s-a prăbuşit de la 3 662 la numai 144 în perioada interbelică.[17]

Nu e nimic surprinzător în faptul că politica bolşevică a naţionalităţilor, departe de a fi considerată opresivă şi tiranică, a exercitat o puternică atracţie asupra minorităţilor din Europa Centrală şi Răsăriteană între cele două războaie mondiale. În anii 1920, sprijinul comuniştilor era important pentru aceste grupuri – macedoneni, bieloruşi, evrei etc. –, principalele victime ale poveştii de iubire dintre Versailles şi statul-naţiune. Ucrainenii înşişi aveau prilejul să pună în balanţă represiunea poliţienească dură la care era supusă cultura lor în Polonia cu situaţia din Republica Sovietică, cel puţin până la foametea de la începutul anilor 1930 şi poate chiar şi după aceea. Numai pe baza unui asemenea contrast putem înţelege de ce atât de mulţi ucraineni şi evrei au sărbătorit prăbuşirea republicii poloneze şi ocuparea Ucrainei de

Vest de către Armata Roşie, în toamna lui 1939.[18]

Pe de altă parte, structura în aparenţă federală a Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste, aşa cum s-a constituit ea la începutul anilor 1920, ascundea o realitate din ce în ce mai centralizată. Republicile vor fi avut puteri mai mari decât aşa-numitele regiuni autonome, dar tot erau supuse Moscovei, iar dreptul lor constituţional la secesiune – menit să demonstreze caracterul egalitar al Uniunii – exista doar pe hârtie.

De fapt, conducerea bolşevică era gata să aibă în vedere federalismul, dar numai cu condiţia ca puterea concretă să rămână în mâinile unei organizaţii care nici măcar nu era menţionată în constituţia din 1923 a Uniunii Sovietice, şi anume Partidul Comunist. Lenin l-a mustrat pe Stalin, ce-i drept, în 1922, pentru „şovinismul Rusiei Mari“ şi a subliniat nevoia de a fi evitate „relaţiile imperialiste cu minorităţile noastre oprimate“. În schimb, nu exista un dezacord esenţial între cei doi în privinţa rolului fundamental de liant pe care urma să-l joace partidul în cimentarea noului imperiu. Iar partidul şi-a îndeplinit acest rol cu destulă acribie încât să facă din Rusia ultima putere imperială a Europei. Comunismul s-a dovedit a fi cel din urmă – poate chiar cel mai înalt – stadiu al imperialismului.[19]

Varianta liberală: pentru drepturile minorităţilor

Aproape la fel ca şi bolşevicii, învingătorii de la Versailles au pornit-o bâjbâind pe drumul către o politică în aşa fel concepută, încât să reconcilieze angajamentele lor în favoarea autodeterminării cu nevoia de stabilitate regională în Europa. De fapt, în primele luni ale lui 1918, majoritatea strategilor politici de la Washington şi Londra încă mai credeau că soluţia cea mai bună pentru statele din Europa Răsăriteană rămânea cea confederată: statele-naţiuni ar fi fost prea mici ca să fie viabile şi prea instabile pentru a putea menţine pacea. Plănuindu-şi propria versiune a viitorului Europei, americanii ezitau între a recomanda independenţa Poloniei şi a o transforma într-un stat federal, în cadrul unei democraţii ruseşti nou-nouţe; foarte

reticent, Foreign Office-ul britanic a renunțat la ideea reformării Imperiului Habsburgic.[20]

Dar prăbușirea bruscă a vechilor imperii a făcut liniile acestea de gândire să devină redundante și, pe cale de consecință, a împins în față chestiunea minorităților pentru prima dată, inițial și în mod special în legătură cu Polonia. Dat fiind că, așa cum a pus problema naționalistul polonez Roman Dmowski, „scopul acestui război a fost acela de a reduce puterea Germaniei la niște limite care să permită apoi restabilirea echilibrului european“, Polonia a jucat un rol crucial în orice acord postbelic. Dar definirea însăși a Poloniei nu era o chestiune simplă nici în privința teritoriului, nici a etnicității, de vreme ce țara nu mai exista ca stat independent de peste un secol și găzduia, pe lângă polonezi, comunități mari de germani, lituanieni, bieloruși, ucraineni și evrei. Chiar și naționaliștii polonezi erau divizați în funcție de două mari viziuni asupra gloriei trecute: un stat-națiune exclusiv polonez, de o puritate etnică desăvârșită, sau o comunitate multietnică de națiuni, un fel de Commonwealth dominat de polonezi.[21]

Roman Dmowski susținea prima variantă. În viziunea sa, „un stat mic și slab n-are căutare“, dacă era vorba ca Polonia să funcționeze ca un bastion împotriva Germaniei. Celelalte grupuri etnice urmau să fie asimilate într-un stat-națiune centralizat și compact; federalizarea era o rețetă sigură a dezintegrării. „N-am fost niciodată un crainic al ideilor liberal-umanitare și n-am făcut parte din organizațiile internaționale fondate pentru a răspândi fericirea în lume“, scria el mai târziu, desființând toată ideea de protecție a minorităților.[22]

Adversari i-au fost, însă, rivalul său, Józef Piłsudski, și grupurile de sprijin ale ucrainenilor și evreilor de la Londra și Washington. Grupările evreiești, mai ales, au avut un rol important în etapele acestea timpurii ale dezvoltării unei doctrine a drepturilor minorităților, avertizându-i pe strategii britanici și americani asupra schemelor tuturor acelor „naționaliști pe jumătate smintiți“. Războaiele Balcanice din 1912–1913 – în urma cărora Europa otomană a fost împărțită între Grecia, Serbia și Bulgaria – le dezvăluiseră deja pericolele care pândeau minoritățile în statele-națiuni. Acum făceau presiuni pentru a obține o formă oarecare de autonomie, care să le fie garantată minorităților într-un eventual viitor stat polonez. Pogromurile la care s-au dedat trupele

poloneze în iarna lui 1918 pur și simplu le-au confirmat pledoariile.[23]

La Conferința de Pace de la Paris, confruntarea dintre aceste concepții diferite asupra unui stat polonez independent avea să dea naștere, în cele din urmă, unei noi politici internaționale în privința drepturilor minorităților. Francezii – propolonezi, profund antigermani plus antibolșevici – erau cei mai aprigi opozanți ai minorităților. Viziunea lor era că „treaba Conferinței este să creeze un stat suveran al Poloniei, nu al evreilor". Dar britanicii erau mai puțin tranșanți. Balfour se temea că existența unei Polonii independente, „departe de a promova cauza păcii europene, ar putea fi un prilej perpetuu de vrajbă la nivel european". Lloyd George era îngrijorat de o „Polonie imperialistă". Faptul că Polonia pusese mâna pe teritorii din Galiția de Est și Ucraina de Vest nu făcea decât să accentueze aceste preocupări. La mijlocul anului 1919, Polonia nu era poloneză decât în proporție de două treimi, din punct de vedere etnic – populația ei îngloba de-acum patru milioane de ucraineni, trei milioane de evrei și un milion de germani –, și semăna foarte mult cu „statul militar, imperialist și reacționar", cu „imperiul dărăpănat" prevăzut de jurnalistul britanic H.N. Brailsford.[24]

Devenise deja limpede pentru creatorii de pace de la Paris că problema minorităților nu avea cum să fie rezolvată numai pe hărți: atât de alambicată era distribuția etnografică a populației din estul Europei, încât sfida chiar și cele mai savant delimitate frontiere. În Marea Britanie, E.H. Carr, din la Foreign Office, a sugerat să li se ofere minorităților stimulente pentru a le determina să migreze către propriile state-națiuni. Dar ce se întâmpla cu cei care alegeau să rămână pe loc? Dar cu cei lipsiți de o patrie a națiunii lor, asemenea evreilor și țiganilor? Tocmai acestea erau dificultățile pe care le prezenta chestiunea minorităților din Polonia.[25]

Generată de preocuparea președintelui Wilson, Comisia pentru Noile State, proaspăt înființată la Paris, a plecat la drum hotărâtă să regleze problema. În primul rând, a respins cererile evreilor de autonomie națională pentru minoritatea evreiască din Polonia: trebuia evitat, în opinia membrilor comisiei, pericolul creării unui stat-în-stat, ba mai mult, amânarea procesului de asimilare, despre care se credea în continuare că era soluția potrivită pe termen lung. Pe de altă parte, comisia insista că trebuiau să fie garantate drepturile minorităților din Polonia, sub o formă oarecare, dacă nu se dorea,

dat fiind naţionalismul intolerant al polonezilor înşişi, să se ajungă la un război civil pe motive etnice şi, de aici, la o instabilitate crescândă în estul Europei.[26]

Rezultatul a fost – în ciuda protestelor aprige ale polonezilor – semnarea de către guvern, ca o condiţie a recunoaşterii, a unui tratat prin care minorităţilor le erau garantate anumite drepturi. Printre aceste drepturi se numărau cetăţenia, tratamentul egal în faţa legilor şi libertăţi religioase, ca şi protecţia propriu-zisă a calităţii de minoritar – altfel spus, drepturi care vizau forme de organizare socială, cum ar fi şcolarizarea. Tratatul a fost garantat de Liga Naţiunilor, ceea ce însemna că plângerile puteau fi aduse în discuţia Ligii (deşi nu nemijlocit de către minoritatea respectivă). În anumite condiţii, Consiliul Ligii Naţiunilor putea lua măsuri împotriva guvernului polonez.

În secolul precedent, Marile Puteri condiţionaseră adesea recunoaşterea statelor noi de acceptarea de către acestea a libertăţii religioase şi a toleranţei: fusese, de exemplu, cazul Belgiei, în 1830, şi al României, în 1878. Dar tratatul polonez asupra drepturilor minorităţilor a dus întreaga legislaţie internaţională în ape necunoscute până atunci. În 1919, era nouă preocuparea faţă de drepturile „naţionale“, mai degrabă decât de cele exclusiv religioase, şi faţă de drepturile colective, mai degrabă decât de libertăţile individuale; nouă era şi prevederea legată de arbitrajul internaţional exercitat de un organism supranaţional, şi nu de către un conclav al Marilor Puteri.

Polonia s-a dovedit a furniza modelul pentru o serie întreagă de tratate referitoare la drepturile minorităţilor, pe care pacificatorii de la Paris le-au formulat pentru ţările din estul Europei. Obligaţii similare le-au fost impuse şi altor state nou-create, ca şi fostelor state beligerante, precum Ungaria, sau statelor mai vechi, precum România şi Grecia, care au căpătat noi teritorii ca urmare a războiului. În felul acesta, Liga Naţiunilor a devenit un sistem care, pe de-o parte, accepta statul-naţiune ca normă în relaţiile internaţionale şi, pe de altă parte, făcea eforturi considerabile pentru a rezolva chestiunile minoritare pe care le genera crearea de state-naţiuni. Ea recunoştea minorităţile ca entităţi colective – încurajându-le, probabil, constituirea ca atare.

Dar, în acest sistem, rolul jucat de Liga Naţiunilor însăşi rămânea unul ambiguu. Cazurile specifice erau greu de supus atenţiei Ligii şi încă şi mai

greu de trecut prin maşinăria de la Geneva şi de introdus pe agenda Consiliului. Cu toate că avea puterea de a trimite cazurile în faţa Curţii Permanente de Justiţie Internaţională de la Haga, rareori s-a întâmplat ca Liga să uzeze de această putere. În schimb, îşi apăra cu străşnicie respectiva putere, respingând propunerile care le permiteau minorităţilor să se adreseze Curţii pe o cale mai puţin ocolită. Secretariatul Ligii nu se considera un „campion al minorităţilor“, ci, cu mai multă modestie, un interlocutor care ajuta guvernele să-şi îndeplinească obligaţiile asumate. Altminteri, Liga rareori a votat sancţiuni împotriva contravenienţilor răsunători. De exemplu, comportamentul represiv notoriu al jandarmilor iugoslavi în Macedonia a rămas nesancţionat, la fel ca şi sângeroasa „campanie de pacificare“ declanşată de guvernul polonez împotriva ucrainenilor, în 1930.

Intoleranţa polonezilor şi a sârbilor, totuşi, nu i-a deranjat prea mult pe francezi, mai preocupaţi de stabilitatea propriilor aliaţi din estul Europei, decât de minorităţi. Pe britanici i-a deranjat încă şi mai puţin, pentru că ei considerau că tratatele privitoare la minorităţi îngreunau procesul de asimilare. „Mai mult rău ar provoca, până la urmă, o intervenţie care nu e necesară, decât să li se permită acestor minorităţi, fie şi asumându-ne o anumită suferinţă pe plan local, să-şi găsească locul sub conducerea noilor stăpâni“, scria un oficial din Foreign Office la Londra, în 1922. „Atât timp cât aceşti oameni îşi închipuie că-şi pot striga nemulţumirile în faţa Ligii Naţiunilor, nu se vor linişti, iar efervescenţa din prezent va continua la nesfârşit.“[27]

Confruntându-se cu o asemenea indiferenţă din partea principalilor sponsori ai Ligii Naţiunilor, multe grupuri minoritare şi protectorii lor au ridicat ştacheta activismului şi mai mult. Sub diplomaţia lui Gustav Stresemann, Republica Germană de la Weimar a devenit membră a Ligii şi a început să-şi asume rolul de „apărătoare a minorităţilor“, cu coada ochiului îndreptată către milioanele de etnici germani răspândiţi prin toată Europa Răsăriteană. Grupurile germane şi evreieşti au devenit portdrapelele muncii de persuasiune la nivel înalt a Congresului European al Naţionalităţilor, iar Stresemann s-a identificat strâns cu cauza reformării birocraţiei de la Geneva, prin crearea unei comisii permanente pentru drepturile minorităţilor. Eforturile lui au avut efecte limitate, fie şi numai din cauza suspiciunilor c-ar fi făcut parte dintr-un efort de mai mare anvergură de a revizui acordurile de

la Versailles. Naţionaliştii germani de acasă au căpătat convingerea că Liga n-ar fi fost niciodată în stare să apere cum se cuvenea drepturile etnicilor germani din străinătate. La fel cum învingătorii de la Versailles le contestaseră germanilor din Austria dreptul la autodeterminare prin Anschluss la Germania, în 1918, şi în anii 1920 dădeau semne de surzenie faţă de revendicările germanilor de pretutindeni. Dintre aceştia, zeci de mii au migrat către Germania, în timp ce milioanele care au rămas pe loc au fost sprijiniţi prin intermediul organizaţiilor de genul Asociaţiei pentru Comunităţile Germane din Străinătate, care avea cel puţin două milioane de membri, sau al organizaţiilor politice, de exemplu al Partidului Nazist.[28]

În acelaşi timp, tratatele care vizau minorităţile erau aprig resimţite ca nişte umilinţe de ţările cărora le fuseseră impuse. Acestea erau contrariate peste măsură de faptul că nu exista un regim al drepturilor minorităţilor universal valabil şi se întrebau de ce fuseseră individualizate, când asemenea obligaţii nu-i fuseseră impuse Germaniei, de exemplu, şi când Italia fascistă persecuta minoritatea vorbitoare de limbă germană din Tirolul de Sud fără să dea socoteală nimănui. Este adevărat că, din cele aproximativ 35 de milioane de minoritari, câţi ar fi locuit în Europa interbelică, după estimări, numai în jur de 8,6 milioane trăiau în Europa Occidentală (cam unu la douăzeci din totalul populaţiei), în timp ce alţi vreo 25 de milioane trăiau în Europa Centrală şi Răsăriteană (unul din patru). Altfel spus, chestiunea minorităţilor era de departe mai importantă în estul Europei, din punct de vedere numeric. Şi totuşi, chiar şi aşa, lipsa unui regim universal valabil al minorităţilor le provoca Marilor Puteri multe dureri de cap.[29]

O asemenea idee a fost avută în vedere, de fapt, în 1919, dar numai pentru a fi respinsă. Aşa cum nota la vremea respectivă James Headlam-Morley, un strateg politic britanic de frunte, miza o constituiau chestiuni fundamentale de suveranitate statală:

La început a fost, din câte-mi amintesc, o propunere să fie introdusă, în Carta Ligii Naţiunilor, o clauză oarecare de ordin general, care să-i confere Ligii Naţiunilor dreptul de a proteja minorităţile din toate ţările membre ale Ligii. Eu, unul, m-am opus întotdeauna şi din toate puterile unei asemenea soluţii […] pentru că ar fi presupus dreptul de a interveni

în organizarea internă a fiecărei ţări din lume. Am punctat faptul că i-ar fi dat Ligii Naţiunilor dreptul de a-i proteja pe chinezii din Liverpool, pe romano-catolicii din Franţa, pe francezii din Canada, lăsându-i deoparte pe alţii, cu probleme mai grave (de exemplu, pe irlandezi). Această viziune a mea n-a fost combătută serios de nimeni, cred, poate cu excepţia organismelor neoficiale care-şi doreau ca Liga Naţiunilor să devină un soi de superstat, cu dreptul universal de a proteja democraţia şi libertatea peste tot în lume […] Viziunea mea era că orice drept conferit Ligii Naţiunilor trebuia să fie strict definit şi precizat şi să se bazeze pe tratate speciale, încheiate din cauza existenţei unor cazuri excepţionale, şi că un asemenea drept nu putea fi recunoscut decât în cazul vreunui stat nou şi lipsit de maturitate din estul Europei sau din vestul Asiei. Chiar dacă nerecunoaşterea unui asemenea drept în altă parte ar fi condus la nedreptate şi oprimare, era mai bine aşa decât să fie îngăduit orice ar fi însemnat negarea suveranităţii fiecărui stat al lumii.[30]

Astfel, Marile Puteri căpătau satisfacţie, de vreme ce Liga Naţiunilor putea interveni în treburile interne ale statelor „noi“, dar nu şi într-ale lor. Potrivit opiniei dominante, statele „civilizate“, precum cele din Europa de Vest, concepuseră proceduri care facilitau asimilarea minorităţilor, deocamdată inexistente în „statele imature“. Această concepţie se justifica într-o anumită măsură: le era mai simplu copiilor galezi sau catalani să urmeze cariere în diverse profesii sau în serviciul public decât le-ar fi fost, de pildă, ucrainenilor în Polonia sau maghiarilor în România, unde resentimentele erau mai puternice şi mai recente. Copiii bretoni poate că aveau motive de suferinţă la şcoală; dar casele şi satele lor nu erau incendiate. Prin urmare, tratatele privitoare la minorităţi au reprezentat mijloace prin care naţiunile mai puţin civilizate au fost educate să respecte uzanţele internaţionale.

Dar premisa de bază a acestui liberalism dus la extrem era următoarea: asimilarea minorităţilor în viaţa civilizată a naţiunii era deopotrivă posibilă şi de dorit. Mill susţinuse cu zeci de ani mai înainte că „instituţiile libere sunt aproape imposibile într-o ţară alcătuită din naţionalităţi diferite“ – democraţia necesita ca ele să fie asimilate. După cum se exprima un delegat brazilian de la Geneva, în 1925, scopul tratatelor nu era să perpetueze o stare de lucruri în

care anumite grupuri din societate se considerau „permanent străine“, ci, mai degrabă, să creeze condițiile pentru o „unitate națională completă“. De aici până la pledoaria lui Carl Schmitt în favoarea unei democrații de masă moderne, care presupunea „mai întâi omogenizarea, și apoi – dacă se dovedea necesar – eliminarea sau eradicarea eterogenității“, calea nu era lungă. „O democrație își dovedește puterea politică – afirma Schmitt – știind cum să refuze ori să țină la distanță elementul străin sau neuzual care-i amenință omogenitatea.“[31]

Era evidentă ipocrizia liberalismului în această materie, fiindcă predica un lucru și practica un altul. În ultimă instanță, cât de universalist și de lipsit de prejudecăți rasiale să fi fost liberalismul însuși? În 1919, puterile liberale refuzaseră categoric sugestia Japoniei de a introduce o clauză în carta Ligii Națiunilor, prin care să fie proclamată egalitatea între toate rasele. Liberalismul american coexista de mulți ani cu segregarea. Iar britanicii, ca și francezii le puneau multe bețe-n roate supușilor coloniali respectivi, care nu aveau culoarea corectă a pielii, dar își doreau să capete cetățenia deplină. „Oare Imperiul Britanic este clădit pe drepturi electorale universale și egale pentru toți locuitorii săi?“ – se întreba Schmitt, pe bună dreptate. „N-ar supraviețui nici o săptămână pe asemenea baze; cu formidabila lor majoritate, coloraţii ar ajunge să-i domine pe albi. Și totuși, Imperiul Britanic este o democrație.“ Unii liberali erau preocupați de dublul standard. „Franța, pur și simplu, nu poate să se arate cu două fețe – scria Albert Sarraut, un comentator de frunte al sistemului colonial –, cu fața libertății întoarsă către metropolă, și cu fața tiraniei întoarsă către colonii.“ Ba putea, bineînțeles; credința în asimilare dovedită de anglo-francezi nu-și avea sensul decât privită din interiorul respectivelor frontiere.[32]

În colonii, liberalismul ceda în fața unor noi doctrine ale dezvoltării separate pentru diferitele rase, a segregaționismului și a restricțiilor în funcție de culoarea pielii; cetățenia deplină era un privilegiu oferit de stat, mai degrabă decât un drept. „Departe de-a fi un drept al băștinașilor – scria un expert în legislația colonială franceză –, acordarea cetățeniei franceze trebuie considerată o favoare făcută de administrație numai acelora care s-au dovedit a fi cu adevărat merituoși […] Se cuvine arătată uimire […] față de numărul nesemnificativ de naturalizări – sau de accederi la cetățenia franceză – acordate băștinașilor.“ Vechiul sens plin de încredere în sine al unei misiuni

civilizatoare – cel care i-a determinat pe portughezi, de exemplu, să împartă populația colonială în indigenas neasimilabili și civilisados asimilați – era pe cale de dispariție. În 1919, francezii au deportat zeci de mii de salahori algerieni ca „neasimilabili“. În Africa de Nord, au înlocuit asimilarea cu doctrina asociaționismului, ceva înrudit cu doctrina britanică a conducerii indirecte. Apoi, în 1929, Comisia Hilton Young a declarat că rămânea deschisă întrebarea dacă instituțiile reprezentative aveau să fie vreodată potrivite pentru Africa. Toate acestea subminau premisa formulată la Paris, în 1919, când sistemul de mandatare stabilise controlul Ligii asupra fostelor colonii germane, că băștinașii puteau și aveau să fie educați în spiritul unui stil de viață democratic.[33]

Deloc surprinzător, deci, cu un asemenea filon de gândire, că statele-națiuni ale Europei s-au dat înapoi de la o asimilare în care oricum nu crezuseră niciodată prea mult. Între cele două războaie, minoritățile erau adesea percepute ca un fel de coloană a cincea a ambițiilor iredentiste ale vecinilor sau a bolșevismului, și se vedeau în ele riscurile de securitate, mai degrabă decât cetățenii înșiși. Majoritatea promisiunilor făcute în tratatele privitoare la minorități au fost ignorate. Școlile cu predare în limbile minoritare au fost închise, concomitent cu punerea în aplicare a unor scheme de relocare ambițioase, care încercau (de obicei, fără să reușească) să modifice echilibrul demografic în zone sensibile de frontieră, precum estul Galiției și Macedonia, în detrimentul minorităților locale. Vechile imperii trataseră lucrurile cu mai multă toleranță. Înainte de 1914, la Viena, erau mulți funcționari publici de origine cehă; după 1918, în schimb, noul stat ceh – chiar dacă era, fără îndoială, cel mai liberal din Europa Centrală – a îngăduit foarte puțini funcționari publici de origine germană, în ciuda realității faptului că germanii reprezentau o cincime din populație.

Discriminarea, în cazul drepturilor minorităților, nu li s-a datorat, în primul rând, reacționarilor și conservatorilor. Din contră, în estul Europei, ea a fost, înainte de toate, opera liberalilor modernizatori, care încercau să creeze o comunitate națională prin acțiunea directă a statului. În viziunea lor, statul trebuia să arate că puterea i se ridica peste „oricine și orice“ și să-și anihileze oponenții, oricare ar fi fost ei: Biserica, briganzii, comuniștii sau minoritățile etnice. Iată de ce era perfect normal ca ministrul român al Educației, liberalul Constantin Angelescu, să critice nu numai minoritățile, dar și Biserica, și

administrația din provincii, în dorința sa de a crea un sistem centralizat de școlarizare, de vreme ce „interesele Statului, interesele poporului român stau deasupra intereselor individuale, chiar dacă sunt cele ale comunităților […] Statul român, care este al nostru, al tuturor, trebuie consolidat și […] acesta nu poate fi consolidat altfel decât […] lăsând Statul să modeleze sufletele tuturor cetățenilor săi.“[34]

Fiindcă se referea la crearea de comunități naționale, democrația se dovedea, în general, antisemită sau, cel puțin, mai pregătită să lase antisemitismul să-i influențeze politicile – de exemplu, prin existența colegiilor electorale separate sau a cotelor la admiterea în universități sau în posturile de funcționari publici – decât fuseseră înaintea ei regaliștii demodați. În Ungaria, o lege din 1920 îi definea pe evrei drept o rasă aparte, în loc să fie „maghiari de credință mozaică“; dac-ar fi fost o țară mai democratică, ar fi fost, probabil, încă și mai antisemită de-atât. „Toți cetățenii Poloniei, indiferent de credința și de naționalitatea lor, trebuie să se bucure de drepturi egale“ – anunța Partidul Țăranilor Polonezi în 1935, cu adăugirea că „evreii, totuși, după cum s-a demonstrat, nu pot fi asimilați și reprezintă o națiune în mod conștient străină în interiorul Poloniei“. Vederi similare erau exprimate fățiș în Slovacia și România. Și ele nu erau rezervate strict estului Europei: sentimentele de felul acesta se acumulau și în Franța, odinioară ultra-asimilaționistă, și au condus la introducerea ulterioară a celebrei clauze din proiectul constituției de la Vichy, care-i descria pe evrei drept „o rasă care se comportă ca o comunitate distinctă și opune rezistență asimilării“[35].

În acest context al unor tradiții larg răspândite, indigene, legate de antisemitism – comune, fără doar și poate, elitelor naționale modernizatoare, edificatoare de state, deopotrivă din țările autoritare și din cele democratice, din cea mai mare parte a Europei Centrale și Răsăritene – a venit la putere Hitler. Germania nazistă nu era o anomalie, nici măcar pionierat nu făcea în aceste politici de „purjare a națiunii“, chiar dacă le-a dus la extreme nemaivăzute până atunci și a tras clopotele care anunțau moartea așa-numitei „teze a asimilării“ (cum îi spuneau cei care i se opuneau). Iar dacă naționalismul etnic practicat de Varșovia sau București lăsa o mică marjă de manevră pentru asimilare, naționalismul rasial, biologic, de genul celui care s-a răspândit de-a lungul și de-a latul Europei Centrale și Răsăritene în anii 1930, nu-i mai îngăduia nimic. Apariția instituției antisemitismului în

Germania lui Hitler a surpat întregul fundament al abordării problemei minorităţilor de către Liga Naţiunilor, de vreme ce un stat după toate aparenţele „civilizat“ respingea ideea însăşi de asimilare într-o manieră care nu lăsa nici un drept de apel. În octombrie 1933, Germania nazistă a părăsit Liga Naţiunilor. După un an, prim-ministrul polonez, colonelul Beck, i-a mai dat o lovitură fatală Ligii, denunţând orice obligaţii ale Poloniei în privinţa minorităţilor, „până la introducerea unui sistem general şi uniform de protejare a minorităţilor“. Numărul petiţiilor legate de minorităţi primite la Geneva s-a prăbuşit de la 204, în 1930, la 15, în 1936, scădere care poate fi luată drept barometru al încrederii pe cale de dispariţie a minorităţilor europene faţă de utilitatea Ligii Naţiunilor.[36]

Şi totuşi, să nu ne grăbim să dăm la o parte cu desăvârşire sistemul minorităţilor în viziunea Ligii. Mai întâi, pentru că a bifat câteva succese, care au furnizat lecţii valoroase pentru viitor şi au arătat ce se putea realiza cu o guvernare perspicace şi clarvăzătoare. Acestea, ce-i drept, au fost uitate în prezent, fiind prea paşnice pentru manualele de istorie. De exemplu, disputa dintre Suedia şi Finlanda în legătură cu insulele Åland a fost rezolvată în liniște, în 1921: insulele au rămas finlandeze, dar locuitorilor suedezi ai arhipelagului li s-a recunoscut o autonomie administrativă extinsă. Această învoială s-a constituit în baza unei soluții politice, care a îndepărtat o importantă sursă de tensiune între cele două țări. Guvernul estonian a făcut un remarcabil pas înainte, acordându-le autonomie culturală „minorităţilor naţionale“ din ţară; letonii n-au mers chiar aşa departe, dar tot au făcut anumite concesii în domeniul educației.

Cei care condamnă sistemul privitor la minorităţi al Ligii ar face bine să cântărească alternativele. Statele-naţiuni deveniseră o realitate, nu mai erau doar creaţia diplomaţiei Marilor Puteri din vremea războiului. Transformarea Imperiului Otoman într-un stat naţional turc, de exemplu, cu greu ar putea fi atribuită forţelor din afara ţării; Mustafa Kemal a pus lucrurile în mişcare acolo, şi nu Lloyd George. Şi, aşa cum a demonstrat exemplul respectiv, mai existau alte câteva căi de a trata chestiunea minorităţilor.

„Îi omorâm pe armeni mai întâi, apoi pe greci, apoi pe kurzi“, i-a spus un jandarm turc unei infirmiere a Crucii Roşii daneze, în iulie 1915, când războiul accelerase procesul de turcificare a Imperiului Otoman. Tentativa de

a-i anihila pe armeni – dusă la îndeplinire mai ales prin așa-numita Organizație Specială – a fost prelungirea logică a programului naționalist al guvernării de la Constantinopol. Până și observatorii-prieteni germani au conchis că, lăsând la o parte preocuparea mărturisită față de securitatea militară din regiunile de graniță, turcii țintеau la „exterminarea programatică a poporului armean“. Există o controversă în privința cifrelor, dar între 800 000 și 1,3 milioane de armeni au pierit în masacre și în marșurile morții.[37] Mai târziu, toate acestea aveau să fie denumite „genocid“; și mai târziu, „epurare etnică“. Așadar, omorul în masă era una dintre căile de tratare a chestiunii minorităților într-un stat-națiune. Mulți occidentali au rămas oripilați; puțini au realizat că masacrele aveau drept cauză, înainte de toate, introducerea conceptului occidental de stat-națiune în societățile multinaționale din Orientul Apropiat.[38]

După numai câțiva ani, destrămarea Imperiului Otoman a furnizat un al doilea model de tratare a chestiunii minorităților – schimbul de populații. Ca o consecință a înfrângerii Greciei în Asia Mică, în 1922 – după un deceniu întreg de lupte între greci și turci –, cele două guverne s-au înțeles asupra unei versiuni obligatorii a concepției lui E.H. Carr asupra „repatrierii“ voluntare, care chiar fusese pusă în practică, la o scară mai mică, între Grecia și Bulgaria, în 1919. De astă dată, însă, numărul persoanelor implicate a fost enorm – aproape 1,2 milioane de greci și o jumătate de milion de turci. De vreme ce s-a folosit religia pe post de semn de identificare, mii de săteni ortodocși vorbitori de limbă turcă din Asia Mică au fost expulzați în Grecia, cu toate că nu vorbeau grecește, în timp ce musulmanii greci – majoritatea familii convertite la islam – s-au îmbarcat cu destinația Turcia. Iată logica naționalismului european, care se străduia să pună capăt în mod rațional unui imperiu multiconfesional: oameni redefiniți, naționalități nou-create. Suferințele au fost imense: case și proprietăți abandonate, prieteni lăsați în urmă. Doar prin ochelarii de cal ai naționaliștilor putea părea satisfăcătoare o asemenea soluție.

Chiar dacă nu era satisfăcătoare, măcar presupunea edificarea unei patrii. Oricât ar fi fost de oribile, „transferurile“ de populație au ajutat guvernele care-și propuneau să obțină omogenitatea națională, iar autoritățile, atât grecești, cât și turcești, le-au acceptat pe aceste baze: în Macedonia grecească, de exemplu, șuvoiul de refugiați a elenizat atât provincia, cât și

portul ei principal, Salonicul; alte grupuri etnice – evreii sefarzi[39], albanezii, macedonenii slavofoni – s-au trezit dintr-odată copleșite numeric.

Dată fiind predilecția crescândă pe care o dovedeau anumite grupuri etnice, mai cu seamă germanii și ungurii, de a se comporta ca niște magneți ai iredentismului, transferurile de populație le vor fi părut o idee atrăgătoare multor altor state. Și totuși, au existat mai multe motive pentru care modelul schimbului de populații între greci și turci nu a fost urmat pe o scară mai largă în Europa interbelică. Unul dintre ele a fost costul: populația Greciei s-a mărit cu un sfert – punând astfel într-o lumină nouă recentul refuz al britanicilor de a recunoaște drept cetățeni trei milioane de chinezi din Hong Kong[40] –, iar efortul de a reloca un număr atât de mare de refugiați s-a transformat într-o povară socială și economică înfricoșătoare pentru Grecia. Mai mult decât atât, cele două guverne, grec și turc, s-au încontrat ani de zile pe tema compensațiilor și a evaluării proprietăților, motiv pentru care n-a fost niciodată clar dacă relațiile bilaterale s-au îmbunătățit cine-știe-ce după schimbul de populație. În al treilea rând, a fost evident că un asemenea aranjament nu era fezabil decât atunci când o minoritate avea o „țară-mamă“ la care să se ducă. Cu greu le-ar fi fost aplicabil evreilor, macedonenilor sau chiar și ucrainenilor, de exemplu. În ultimă instanță, bineînțeles, dezrădăcinarea obligatorie a populațiilor se constituia într-o ofensă adusă ideilor liberale despre drepturile individuale. Un transfer asemănător celui forțat din 1923 nu s-a mai repetat până la prăbușirea Ligii Națiunilor și apariția Noii Ordini naziste.[41]

La schimbul de populații greco-turc s-a ajuns, în parte, după ce el avusese deja loc, de vreme ce sute de mii de greci fugiseră din Asia Mică, de frica turcilor care avansau, cu mult înainte ca diplomații să înceapă discuțiile. Aceștia, de fapt, făceau parte din uriașul val de refugiați produs de război, alături de peste un milion de ruși care fugeau de revoluție, de polonezii, balticii și germanii alungați din Europa Răsăriteană, de cei 350 000 de armeni și mulți alții. Până în 1914, și-ar fi putut găsi refugiu dincolo de Atlantic; după 1921, însă, porțile de acolo s-au închis. Astfel, strategia tradițional-europeană pentru populațiile relocate – exportarea lor transoceanică – nu mai funcționa. Între timp, statele-națiuni introduseseră o legislație a cetățeniei care excludea sute de mii de nou-veniți. Rezultatul a fost o creștere uriașă a numărului de persoane „apatride“, care nu puteau sau nu doreau să se mai

întoarcă la casele lor, care-şi detestau locurile de refugiu şi suprasolicitau mai-vechile tradiţii ale acordării de azil, ce fuseseră o trăsătură atât de pronunţată a liberalismului antebelic. Legislaţia din 1924 a cetăţeniei române a lăsat apatrizi 100 000 de evrei deja trăitori în România; alţii au rămas, la fel, blocaţi într-o „ţară a nimănui“ în Polonia. Republica Germană de la Weimar şi Franţa celei de-a Treia Republici au închis mii de oameni în lagăre de detenţie. Liberalii erau şocaţi: „Este cu neputinţă ca, în secolul XX, să existe în Europa 800 000 de oameni neprotejaţi de nici un sistem de organizare legală, recunoscut de dreptul internaţional“, scria preşedintele Comitetului Internaţional al Crucii Roşii. Ca rezultat al activismului internaţional, a fost creat aşa-numitul „paşaport Nansen“[42] şi s-au făcut eforturi pentru a defini statutul de refugiat în dreptul internaţional şi a le furniza protecţie tuturor celor care aveau acest statut.[43]

Problema n-a dispărut, însă; ba chiar a fost agravată de criza economică. La douăzeci de ani după războiul civil rusesc, mai bine de jumătate din emigraţia rusă o formau refugiaţii. În urma războiului civil spaniol, 400 000 de republicani au fugit către nord, în Franţa, în timp ce ţara lor expulza sute de mii de lucrători străini, mai ales algerieni şi polonezi. După venirea la putere a lui Hitler, sute de mii de evrei au fugit din Germania, Austria şi Cehoslovacia, căutându-şi adăpost prin alte părţi. Acest ultim val de refugiaţi, parcă mai mult decât cele de dinainte, a ilustrat şi valoarea, dar şi limitările regimului privitor la drepturile minorităţilor, care prevala în acel moment. El a scos la lumină, într-o manieră mai mult decât dezolantă, necesitatea ca minorităţile să se bucure de protecţie internaţională împotriva statului-naţiune, dacă se dorea ca Europa să scape de o criză permanentă a refugiaţilor. În sensul acesta, sistemul de garanţii pentru minorităţi introdus în 1919 a fost un pas curajos şi clarvăzător în direcţia corectă. Dar sistemul respectiv nu fusese niciodată aplicat şi în Germania. Ba mai mult, chiar dacar fi fost aplicat şi acolo, ar fi fost nefuncţional, în condiţiile în care Germania se retrăsese din Ligă în 1933 şi refuza să-i recunoască autoritatea. Tratatele privitoare la minorităţi au făcut parte integrantă din ordinea internaţională stabilită sub egida Ligii Naţiunilor; ele au stat în picioare şi s-au prăbuşit odată cu autoritatea Ligii înseşi.

Idealiști și realiști

Așadar, ce a fost Liga Națiunilor? Un sistem de alianțe, un garant al păcii, un instrument de arbitraj sau o proto-federație? Pentru generalul Smuts, în 1918, răspunsul era unul simplu și radical: „Europa este pe punctul de a fi lichidată, iar Liga Națiunilor se pregătește să devină moștenitoarea marii proprietăți respective“. Din această perspectivă – care totodată reflecta niște atitudini mult mai vechi în privința distribuției teritoriale –, Liga se voia o combinație de administrator al proprietății internaționale și bonă, care avea să crească societățile imature, atât dinăuntrul, cât și din afara Europei, până la o statalitate independentă. Se înțelegea de la sine că Marile Puteri civilizate erau chemate la datorie, să ofere îndrumare.

Această viziune cvasiimperială de paternalism liberal se confunda, la unul dintre capetele spectrului politic, cu dorința secretă a unora de pe Whitehall de a vedea Liga drept un fel de Concert al Marilor Puteri actualizat, de genul celui care izbutise, mai mult sau mai puțin, să mențină pacea timp de aproape un secol după Congresul de la Viena din 1815. La celălalt capăt, se făcea una cu visul wilsonian de a vedea înfăptuită o nouă ordine mondială, bazată pe egalitatea între națiuni (sau state, mai exact), în condițiile unei legislații internaționale consolidate. Această viziune grandioasă a fost pusă la încercare de la bun început, când delegații japonezi la Conferința de Pace de la Paris au propus introducerea unei clauze în Carta Ligii, care să consfințească principiul egalității de neam. Așa ceva era prea de tot, însă, pentru omul alb – colonelul House, consilierul președintelui Wilson, a notat cu îngrijorare într-o minută: „Asta va declanșa, cu siguranță, o chestiune a raselor peste tot în lume“ – drept care propunerea japonezilor a fost respinsă fără prea multe politeți.[44]

Dacă, pentru idealiști, Liga oferea șansa unei ordini juridice noi, pentru francezii încăpățânați, pe de altă parte, valoarea ei numărul unu consta nu în faptul că ar fi apărat o moralitate internațională nouă, ci, mult mai concret, în capacitatea ei de a proteja împotriva revizuirii înțelegerii de la Versailles. Interesele francezilor necesitau o Ligă a Națiunilor cu colți ascuțiți. Ei au încercat de mai multe ori să creeze o forță militară supranațională, aflată la

dispoziţia Ligii, dar n-au reuşit să-i convingă şi pe britanici. Iar când Wilson a eşuat şi el în a obţine aprobarea Congresului pentru calitatea de membru al Ligii Naţiunilor a Statelor Unite, o mare parte din valoarea de descurajare a Ligii s-a risipit.

Istoricul britanic Alfred Zimmern avea dreptate, probabil, în anii 1920, când vedea în Ligă un „instrument al cooperării“. Chiar dacă i-a dezamăgit atât pe idealişti, cât şi pe realişti, cu siguranţă că nu era şi lipsită de importanţă: ea oferea un forum internaţional pentru discuţii, era o sursă de influenţă şi contribuia la tratarea genului de probleme – de exemplu, criza refugiaţilor şi alte chestiuni sociale, economice şi juridice – la care era de dorit o reacţie internaţională coordonată. Chiar dacă puterile ei de intervenţie în treburile interne ale statelor membre erau foarte limitate, Liga putea ajuta la conştientizarea opiniei publice în legătură cu abuzurile asupra minorităţilor, expunând guvernele, în felul acesta, unei presiuni a comunităţii internaţionale.

Totuşi, influenţa Ligii depindea de disponibilitatea membrilor de a lucra prin intermediul ei. Nu erau câtuşi de puţin legaţi de ea şi-şi puteau exercita diplomaţia pe alte canale. Ceea ce însemna că domnia dreptului internaţional pe care-l întruchipa depindea, în ultimă instanţă, de voinţa politică a membrilor Ligii. Tăria pacifismului din Marea Britanie şi Franţa făcea ca opinia publică – în care Woodrow Wilson şi alţii văzuseră fundamentul unei Ligi puternice – să rămână preponderent pasivă în materie de treburi internaţionale. Pe măsură ce s-a schimbat echilibrul de putere în Europa, Liga Naţiunilor a devenit din ce în ce mai marginalizată, diplomaţia s-a desfăşurat mai mult ocolind Geneva, decât străbătând-o, iar la Berlin s-a conturat o viziune ideologică rivală în privinţa ordinii europene.

Trăsătura dominantă a echilibrului de putere european din 1919 fusese prăbuşirea simultană a Rusiei şi Germaniei. Realitatea era perfect vizibilă pentru observatorii din epocă, deşi nu toţi au tras aceleaşi învăţăminte din ea. Pentru britanici, important era să fie recunoscut faptul că Germania trebuia să-şi recâştige statutul de Mare Putere, fie şi numai pentru a preveni o eventuală înţelegere politică între Berlin şi Moscova, care ar fi pus în primejdie întregul acord. Tratatele cu privire la minorităţi aveau să ajute şi ele acest demers, asigurându-le un tratament echitabil minorităţilor germane din

afara Germaniei şi oferindu-le noilor state, în general, modele de guvernare tolerantă.[45]

Din punctul de vedere al Franţei, pe de altă parte, Germania trebuia pusă la locul ei. Noile state din Europa Centrală şi Răsăriteană aveau să funcţioneze ca o zonă-tampon împotriva revoluţiei bolşevice şi ca o piedică în calea Germaniei. Sloganul autodeterminării naţionale a devenit aşadar un scop de atingere a unui ţel şi a putut fi dat la o parte când s-a ciocnit de interesele franceze. Aşa se explică lipsa de entuziasm a francezilor faţă de tratatele privitoare la minorităţi – ceea ce nu făcea decât să îi slăbească pe noii aliaţi est-europeni – şi refuzul francezilor din 1918–1919 (şi o dată în plus, implicit, în 1931) de a le permite Austriei şi Germaniei să se unească, împotriva dorinţei evidente a grosului populaţiei austriece.

Cu toată crearea Ligii Naţiunilor, aşadar, politica Marilor Puteri era departe de-a fi dispărut după 1918. Alte forumuri, mai tradiţionale, diplomatice, au rămas influente: Conferinţa Ambasadorilor, de exemplu, o adunare de stil vechi a Marilor Puteri, a fost aleasă în dauna Ligii să rezolve două mari litigii din 1923 – în privinţa insulei Corfu, între Italia lui Mussolini şi greci, şi a oraşului Vilnius, între polonezi şi lituanieni. Cum francezii, mai ales, îşi pierduseră încrederea în securitatea colectivă garantată de Geneva, şi-au căutat mijloace alternative şi mai tradiţionale prin care să-şi garanteze interesele.

În 1921, la îndemnul Franţei, Iugoslavia, Cehoslovacia şi România au format Mica Înţelegere, un bloc politic îndreptat contra Ungariei, plus, indirect, contra Germaniei. În următorii câţiva ani, francezii au semnat tratate cu toate aceste ţări. Puterea Franţei asupra Germaniei s-a manifestat mult mai concret prin faptul că a ocupat Renania. Când forţele franceze şi belgiene au invadat bazinul Ruhr, în 1923, pentru a impune achitarea de despăgubiri de război, a părut a fi o demonstraţie suplimentară a puterii franceze: a urmat un fiasco totuşi, iar acordul pentru plata despăgubirilor, încheiat până la urmă, a reprezentat mai mult decât o palmă peste obrazul francezilor. Parisul a pierdut bunăvoinţa Londrei; s-a demonstrat că europenii nu erau capabili să-şi rezolve problemele fără ajutor american.[46]

La mijlocul anilor 1920, când politicile franceze deveniseră mai conciliante, Germania şi-a recăpătat statutul de Mare Putere. La Locarno, în 1925, a fost

reafirmată pacea în Europa Occidentală, dar chestiunea graniţelor estice ale Germaniei a rămas în mod explicit una deschisă: aşa-numitul „spirit de la Locarno“ trimitea la renaşterea mai curând a diplomaţiei Marilor Puteri decât a celei geneveze. Anii 1928–1930 au marcat ultimele eforturi franceze de realizare a stabilităţii prin intermediul Genevei. Mai întâi, a fost acea declaraţie neînsemnată, „scoaterea în afara legii a războiului“, zisă şi Pactul Briand-Kellogg; cu toate că l-au semnat multe alte ţări, acesta s-a dovedit a reprezenta mult mai puţin decât sprijinul american solid la care speraseră francezii. A urmat propunerea nefericită a lui Briand legată de unitatea europeană. În fine, a fost Conferinţa pentru Dezarmare din 1932, cea mai amplă reuniune internaţională de după 1919. Aceasta s-a ţinut în condiţii nefavorabile: criza manciuriană scosese la iveală slăbiciunea Ligii Naţiunilor în prima ei confruntare internaţională majoră; relaţiile franco-germane se aflau la un punct de minim, ca urmare a vetoului opus de Franţa propunerii de unificare vamală austro-germană; criza economică afundase întreaga economie internaţională într-o groapă. O dată în plus, francezii au propus constituirea unei forţe militare a Ligii Naţiunilor; o dată în plus, propunerea lor a fost respinsă. Alegerea lui Hitler a dat lovitura de graţie conferinţei: delegaţia germană s-a retras, iar Germania a părăsit Liga de tot în octombrie 1933.

Între 1934 şi 1936, echilibrul european s-a delimitat de-o manieră inexorabilă de Paris şi de Londra. Sistemul de alianţe francez a fost torpilat de hotărârea Poloniei de a semna un tratat de neagresiune cu Germania, în ianuarie 1934. Drept urmare, Franţa s-a orientat către Uniunea Sovietică, dar anticomunismul, atât vest-, cât şi est-european, împiedica Moscova să joace rolul pe care Franţa îl avusese în vedere odinioară pentru Polonia şi Cehoslovacia. Încă şi mai acută s-a dovedit criza din Abisinia, din 1935–1936, care a împins Italia în conflict cu Liga. Mai ales francezii erau disperaţi să păstreze legături strânse cu vecinii lor mediteraneeni; sancţiunile impuse de Ligă le-au spulberat această speranţă şi l-au trimis pe Mussolini drept în braţele lui Hitler. În 1934, cel dintâi i se opusese celui de-al doilea şi prevenise anexarea Austriei de către naziști; patru ani mai târziu, n-a mai obiectat şi s-a ajuns la Anschluss.

Britanicii au privit cu o anumită detaşare cum se petreceau toate acestea. Suspicioşi în privinţa francezilor, se extinseseră mult prea mult în Orientul

Îndepărtat şi nu-şi mai puteau permite alte angajamente militare sau navale în Europa. Politicile guvernului britanic erau afectate de pacifism, de o anumită simpatie liberală faţă de pretenţiile de ordin etnic ale Germaniei în Europa Centrală, de un conservatorism fiscal (care se opunea înarmării) şi de un simţ greşit al strategiei, exagerând puterea italienilor în Mediterana şi subevaluând importanţa Europei Răsăritene.

În ceea ce-i priveşte pe francezi, politica lor fundamental defensivă a fost ilustrată din plin de construirea Liniei Maginot: generalii francezi nu aveau planuri ofensive care să privească Germania. Cheltuielile pentru apărare erau la niveluri scăzute, iar ţara se confrunta cu o divizare politică profundă. Din 1937 încolo, toţi aceşti factori au determinat o voinţă din ce în ce mai mare de reconciliere cu Germania. La nadirul diplomaţiei franceze, în iarna lui 1938, după München, a existat o declaraţie de prietenie franco-germană, iar politicienii francezi au menţionat o „alterare fundamentală“ a relaţiilor dintre Franţa şi Europa Răsăriteană.

Deloc surprinzător, asemenea evoluţii i-au dat lovitura de graţie Ligii Naţiunilor. În 1936, când Conferinţa de Dezarmare se vădise a fi fost un eşec, iar sistemul minorităţilor se afla într-o stare mai mult sau mai puţin muribundă, puţini mai erau cei care-şi căutau la Geneva răspunsuri la problemele europene. Odată cu izbucnirea războiului civil în aceeaşi vară, Spania s-a înscris şi ea, pe lângă Manciuria, Renania şi Abisinia, pe răbojul insucceselor Ligii. Nici măcar ineficientul Comitet Internaţional de Neintervenţie nu a fost organizat de la Geneva. Cu atât mai puţin surprinzător a fost, aşadar, ca ministrul spaniol de Externe să-i reproşeze Adunării Ligii din septembrie 1938 că urma „o teorie stranie, potrivit căreia cea mai bună metodă prin care putea servi Liga era să elimine din competenţele sale toate chestiunile care priveau pacea şi aplicarea propriei Carte“. Un susţinător francez al Ligii, Gaston Riou, a văzut în 1936 anul care marca sfârşitul unei faze istorice începute în 1918: Liga fusese, pur şi simplu, înfrântă. „Dacă democraţia europeană îşi conectează organismul viu la cadavrul în putrefacţie al înţelegerii din 1919 – avertiza E.H. Carr în noiembrie 1936 –, ea nu va face decât să comită o formă de suicid peste măsură de neplăcută.“[47]

În loc să întruchipeze nucleul unei ordini internaţionale noi şi universale în aspiraţiile ei, Liga Naţiunilor s-a redus la ceva mult mai modest, o simplă

coaliţie de state cu vederi similare, care nu ridicau pretenţii la monopolizarea domeniului relaţiilor internaţionale. În 1937, un politolog nazist a punctat acid că exista un soi de „monopol făţiş al sistemului de la Geneva“. De fapt, susţinea el, nu era numai unul, ci mai multe sisteme practice sau posibile de acţiune colectivă. Şi avea dreptate.[48]

În anii 1920, existaseră câteva scheme alternative şovăitoare de cooperare internaţională, precum Internaţionala Albă anticomunistă, susţinută pentru scurt timp de unguri, sau proiectul de uniune paneuropeană al contelui Coudenhove-Kalergi. Nici unul dintre acestea n-a însemnat mare lucru. Sub conducerea lui Hitler, în schimb, al Treilea Reich a dezvoltat o viziune asupra ordinii europene bazată pe principii fundamental diferite faţă de cele susţinute la Geneva. În climatul încărcat ideologic al Europei interbelice, o mutaţie în echilibrul de putere implica o provocare politică şi morală profundă a sistemului Ligii Naţiunilor. Întreaga idee de universalism liberal era luată cu asalt.

În contra noii ordini liberale

Hitler a crescut impregnat de naţionalismul pangerman – de un antislavism şi un antisemitism învederate – al Imperiului Habsburgic târziu. În 1923, în timpul Puciului de la Berăria din München, el cutreiera străzile oraşului bavarez alături de mai-celebrul Erich Ludendorff, care, împreună cu Hindenburg, fusese arhitectul victoriilor germane din Est în timpul războiului. Iată de ce e tentantă interpretarea politicii externe naţional-socialiste în termenii tradiţiilor naţionaliste germane mai vechi. Fără îndoială, acestea şi-au exercitat influenţa atât asupra lui Hitler personal, cât şi asupra mişcării conduse de el. Totuşi, ar fi o mare greşeală să fie ignorate diferenţele substanţiale dintre el şi cei care l-au precedat. Să ne imaginăm că Hitler nu făcea decât să calce, să zicem, pe urmele lui Bismarck ar însemna să-l înţelegem profund greşit atât pe el însuşi, cât şi viziunea lui asupra lumii. Bismarck vedea lucrurile în termenii politicii de Mare Putere; Hitler – în cei ai triumfului rasial.

Hitler nu a ridicat obiecţii faţă de Liga Naţiunilor pur şi simplu pentru că proteja înțelegerile de la Versailles. Acest lucru ar fi presupus din partea lui dorința de a lua parte la discuţiile de la Geneva, dacă s-ar fi pus problema revizuirii acelor înțelegeri. Mulţi naţionalişti germani au adoptat această poziţie, desigur, ea fiind, totodată, premisa de la care pleca politica britanică de împăciuire. Dar, în Mein Kampf[49], Hitler preciza faptul că revenirea la frontierele din 1914 cu siguranţă nu era scopul urmărit de el. Ceea ce-l interesa era mai mult Lebensraum – spaţiu vital – pentru poporul german. Acest program imperial decurgea firesc din viziunea sa mai amplă asupra politicii ca luptă de neam. O asemenea luptă – văzută, în termeni darwinieni, ca o bătălie pentru existenţă – presupunea o viziune ierarhizată asupra relaţiilor internaţionale (dacă nu cumva, şi mai bine, interrasiale).[50]

La urma urmelor, Liga era o asociație de state. Dar ce era statul? Potrivit viziunii lui Hitler asupra politicii, statul era, nici mai mult, nici mai puţin, decât un „organism viu“. Inspirându-se din scrierile geopoliticienilor germani, el susţinea că frontierele nu pot fi, pur şi simplu, fixate; erau, mai degrabă, „frontiere de moment, în bătălia politică prezentă, din orice perioadă“, aflate la bunul plac al „puternicelor forțe ale Naturii, într-un proces de continuă creștere […], care pot fi transformate sau distruse de forţe mai mari, chiar mâine“[51]. Viziunea lui Hitler asupra politicii globale – spre deosebire de cea a multor geopoliticieni – se baza pe rasă: statul propriu-zis nu era decât o expresie a Volk[52]-ului definit rasial. „Sângele e mai tare decât orice paşaport“, scria un progermanist de frunte în 1937. Minorităţile germane din străinătate erau „camarazi de neam“ ai germanilor de pe teritoriul Reichului; îi revenea celui de-al Treilea Reich o datorie către poporul german în întregime, nu numai către germanii care, dintr-o pură întâmplare, locuiau între hotarele lui din perioada respectivă.[53]

Prin urmare, problema fundamentală în legătură cu Liga nu era numai aceea că proteja acordurile de la Versailles, ci şi că – în ochii naziştilor – întruchipa o filosofie cu totul greșită în materie de treburi internaţionale. Nu putea exista egalitate între state, de vreme ce unele dintre ele „nu sunt demne de existenţă“; prin urmare, nu putea exista o moralitate sau o legislaţie universală. Până şi liberalismul profund paternalist întruchipat de Geneva le duhnea a slăbiciune umanitară naziştilor. Neamul mai puternic trebuia să prevaleze în faţa celui mai slab, metodă prin care şi-ar fi câştigat dreptul de a-

și impune voința asupra celui învins. Urma de aici că aranjamentele de ordin legal nu erau decât niște convenienţe, pe care le respectai sau le denunţai, după cum dictau interesele marelui Volk.[54]

Este adevărat că se purtau printre politologii din Germania, din anii 1930, dezbateri nesfârşite: pentru sau împotriva formelor de federalism european, pentru zonele economice conduse de germani, pentru cooperarea cu Rusia sau pentru cruciada antibolşevică. Totuşi, logica obsesiilor lui Hitler privitoare la rase îngrădea dezbaterile respective între limite înguste şi prilejuia formularea unei doctrine naţional-socialiste în privinţa dreptului internaţional, care căuta să definească noua poziţie a Germaniei în lume. Egalitatea în relaţiile internaţionale nu trecea drept un dat absolut; din contră, era relativă la „valoarea concretă a neamului reprezentat de stat“ – altfel spus, la „superioritatea sau inferioritatea sa firească“. Astfel se justifica „hegemonia“ anumitor rase asupra altora. Deloc surprinzător, teoreticienii dreptului din Germania susţineau că dreptul internaţional nu avea de jucat decât un rol foarte restrâns în reglementarea relaţiilor dintre state şi criticau Liga Naţiunilor pentru maniera în care condusese la o „juridificare“ a vieţii internaţionale. Ceea ce se maimuţărea drept o filosofie liberală a drepturilor omului nu era, de fapt – din această perspectivă –, decât o acoperire a „Diktatului de la Versailles din 1919“ şi o expresie a „spiritului evreiesc“, care se afla în opoziţie cu viaţa Volk-ului şi detesta specificitatea naţională. De vreme ce nu exista vreo „domnie comună a legii“, aveau prea puţină valoare unele instituţii de la nivel internaţional, precum Liga Naţiunilor sau Curtea Permanentă de Justiţie Internaţională.[55]

Faptul că provocarea naziştilor la adresa Ligii a mers mult mai departe de revizionismul teritorial devenise suficient de clar la vremea respectivă pentru cine avea ochi de văzut. Pentru C.A. Macartney, de exemplu, care era un expert britanic de frunte în privinţa Europei Centrale, „Hitlerismul era incompatibil cu sistemul Ligii Naţiunilor şi cu filosofia lui, şi cu asta basta“. Unul avea să fie nevoit „să sucombe în faţa celuilalt“. Într-un articol melancolic, dar fascinant scris în 1938, un avocat emigrant se întreba dacă prăbuşirea încrederii într-un sistem de drept internaţional universal nu cumva reflecta „dezintegrarea civilizaţiei europene“. Nu mai exista un sistem de valori coerent, nici o societate internaţională în vechiul sens al termenului; divizările sociale şi politice ale Europei transformau într-o „ficţiune“ orice

discuție despre „valabilitatea universală a tuturor regulilor“.[56]

Imperiile fasciste

Într-o epocă în care metaforele biologice erau aplicate pe scară largă relațiilor internaționale, în care temerile cu privire la descreșterea populației erau larg răspândite, iar națiunile însele (Franța, Ungaria și Grecia, la fel de mult ca și Germania) erau văzute ca niște trupuri – amenințate cu extincția, asfixierea sau decăderea, dacă nu puteau „susține viața“ în interiorul propriilor granițe –, nevoia de „spațiu vital“ era o preocupare comună de-a lungul întregului spectru politic. De exemplu, nu Hitler, ci Konrad Adenauer, pe atunci primar al Kölnului, a inaugurat în 1928 o expoziție colonială intitulată Spațiu fără oameni și oameni fără spațiu. Contemporanii cuprinși de anxietăți nu vedeau nici o contradicție în a susține simultan că țara lor avea o populație prea mică și un teritoriu insuficient.[57]

Naziștii germani și fasciștii italieni deopotrivă priveau imperiul ca pe un factor fundamental pentru pretențiile lor de mari puteri, ca și pentru supraviețuirea lor însăși ca națiuni dinamice. Imperiul însemna teritoriu, iar teritoriul însemna spațiu de colonizare și surse de hrană, materii prime și coloniști sănătoși. Nu conta faptul evident că era mai ușor să cucerești teritoriul, decât să îndrepți oamenii către el sau că, în secolul XIX, mult mai mulți europeni preferaseră să se stabilească în cele două Americi decât în Africa – acestea erau lecții pe care cele două regimuri fasciste aveau să le învețe pe pielea lor. Edificarea unor imperii de către fasciști a reprezentat culminația procesului de expansiune imperială europeană început în anii 1870. Mussolini și Hitler au îmbarcat principiile geopolitice de bază ale imperialismului secolului al XIX-lea pe corăbiile lor, totodată aruncându-i peste bord liberalismul.

Imperiul fascist a fost edificat mai întâi în Etiopia, ca urmare a invaziei italiene de la sfârșitul anului 1935. Bătăliile propriu-zise au fost purtate cu o brutalitate nemaiîntâlnită de către italieni, care erau disperați să obțină o

victorie rapidă: gazele de luptă şi armele chimice, plus bombardamentele de saturaţie au provocat un număr ameţitor de victime, la fel ca lagărele de concentrare şi detenţie, pe care italienii le-au adus cu ei din campaniile de pacificare din urmă cu câţiva ani, purtate împotriva populaţiei nomade senussi. În jur de 3 000 de italieni au murit, în comparaţie cu zecile, poate chiar sutele de mii de etiopieni. Nici atunci, nici mai târziu, o vărsare de sânge de-o asemenea magnitudine nu a provocat prea multe critici; în Italia propriu-zisă, victoria s-a constituit în punctul culminant al domniei lui Mussolini, o „vârstă de aur“ a „imperiului fascist“.[58]

Pacea care a urmat s-a dovedit la fel de lămuritoare. Ca represalii la o tentativă de asasinat care-l vizase pe viceregele Graziani, notoriu pentru brutalitatea sa, escadroanele fasciste ale morţii au pornit la vânătoare prin Addis Abeba, omorând cu sânge-rece peste o mie de oameni. Alţii au fost lichidaţi în cadrul unor execuţii în masă – inclusiv câteva sute de călugări. Toate aceste violenţe au oferit un aperitiv pentru ceea ce avea să experimenteze toată Europa – şi chiar Italia – după câţiva ani, pe mâna germanilor. Deocamdată, Ciano se adresa Adunării Generale a Ligii Naţiunilor, vorbea despre „misiunea sacră a civilizaţiei“ pe care şi-o îndeplinea Italia şi declara că ţara lui „se simţea onorată să informeze Liga despre toate progresele înregistrate în opera ei de civilizare a Etiopiei“.[59]

Edificarea imperiului era îndeaproape conectată cu legislaţia şi decretele rasiale, ceea ce, pentru fascismul italian, reprezenta o noutate. Consideraţii privitoare la „prestigiul“ rasial au determinat autorităţile să caute a reglementa contactele sexuale şi de altă natură dintre italieni şi etiopieni, în moduri la care nici nu se gândiseră în Libia sau pe insula Rodos. La fel cum apartheidul legilor de la Nürnberg fusese prefigurat în politicile coloniale germane dinainte de 1914, şi rasismul italian de pe pământ african a deschis drumul pentru legile rasiale din 1938, de pe teritoriul Italiei înseşi. Sinistrul Manifest al Oamenilor de Ştiinţă Rasiali şi legislaţia antisemită care l-a însoţit nu au reprezentat, aşadar, o simplă maimuţăreală a naţional-socialismului, ci o expresie a încercărilor fascismului de a-şi crea o imagine potrivită pentru sine ca putere imperială.[60]

Admiratorii din străinătate ai fascismului au prins curaj. 64 de universitari francezi au publicat un manifest în care atacau „acel universalism juridic fals,

care pune semnul egalității între superior și inferior, civilizat și barbar“. „De ce să ne tot mințim?“, scria un jurnalist francez. „Există niveluri diferite între oameni; există o ierarhie umană. Este absurd a o nega și o confuzie rușinoasă a o trece cu vederea. Părăsiți Etiopia, două sau trei Etiopii, dacă una nu e de ajuns […] La mijloc e dreptul absolut al civilizației umane, când vine momentul să se impună în fața barbariei.“ După numai câțiva ani, mareșalul Pétain avea să descrie public Franța de la Vichy drept „o ierarhie socială […] care disprețuiește ideea falsă a egalității naturale între oameni“.[61]

O mare parte a politicii italiene, bineînțeles, amintea de viziunile naziștilor despre neam și imperiu. Dar între proiectele imperiale hitlerist și mussolinian erau două diferențe majore. Una, că germanii luau mult mai în serios decât italienii exclusivismul rasial (ba chiar legea, în general): legile de la Nürnberg operau mai eficient decât legislația rasială din 1938. A doua, că, în timp ce fascismul – precum vechile imperialisme – își vedea povara civilizatoare situată mai cu seamă în afara Europei, național-socialismul o vedea înăuntrul ei: fără îndoială că în asta – în faptul că îi transforma pe europeni înapoi în barbari și sclavi – a și stat cea mai gravă ofensă adusă de naziști sensibilităților continentului.

Evenimentele din 1938–1940 au arătat că genul de conducere pe care Germania nazistă o dorea în Europa nu putea fi obținută decât printr-o combinație de cuceriri și „hegemonie“. Cucerirea militară a condus fie la anexare – cazul Austriei –, fie la ocupație: invadarea Boemiei și a Moraviei, în primăvara lui 1939, de exemplu, a fost interpretată ca o demonstrație a importanței „fenomenului conducerii în comunitatea internațională“.[62] Al doilea acord de la Viena, din august 1940 – o înțelegere orchestrată de Hitler, pentru a rezolva disputele teritoriale din Europa Centrală –, a ilustrat posibilitatea hegemoniei: Germania câștiga drepturi asupra exploatărilor de petrol românești, funcționa pe post de arbitru regional între Ungaria, Slovacia și România și-și crea „drepturi de curator“ asupra minorităților germane din cele trei țări.

Comentatorii germani au salutat acest ultim pas ca pe o substanțială ameliorare a vechiului sistem al Ligii Națiunilor de protejare a minorităților: aceste „legi pentru protecția grupului etnic“ îi confereau „țării-mamă“ dreptul de a interveni în cazul unor dispute între minoritate și guvernul-gazdă; de

asemenea, transformau întregul „grup etnic“ într-o entitate de drept colectiv. Dar legislația respectivă părea mult mai bună la apogeul puterii germane, în vara lui 1940, decât după numai patru ani, când îi reducea la statutul de ostatici pe etnicii germani, în funcție de soarta războiului purtat de Hitler.[63]

În ultimii ani, o școală naționalist-britanică de istorici revizioniști a sugerat, o dată în plus, că un război anglo-german ar fi putut fi evitat. Să fi avut mai multe avantaje împăciuitorismul decât criticile care i-au fost aduse ulterior și mai puține, poate, insistența lui Churchill în favoarea confruntării? Ce-ar fi fost dacă britanicii nu ar fi dat garanții Poloniei, în 1939? Sau dacă antenele de pace întinse de Hitler, în vara lui 1940, n-ar fi fost respinse? N-ar fi putut face guvernul britanic o înțelegere cu Germania, prin care să accepte controlul nazist asupra Europei Răsăritene, în schimbul continuării nestingherite a existenței Imperiului Britanic? Oare n-a făcut o înțelegere similară cu Stalin, după numai câțiva ani?

Dacă Hitler ar fi fost un politician oarecare – după o celebră afirmație făcută mai demult de A.J.P. Taylor –, toate aceste presupuse argumente ar putea prezenta o greutate anume. Dar ceea ce slăbește analiza lui Taylor asupra originilor conflagrației este faptul că acesta rămâne indiferent față de rolul ideologiei. Al Doilea Război Mondial nu a izbucnit din cauza unor neînțelegeri sau încurcături diplomatice; nici măcar din cauza vicleniei și a duplicității lui Hitler. Mai degrabă a izbucnit fiindcă oponenții lui Hitler și-au dat seama foarte târziu că aveau de-a face cu „o ciocnire a două lumi“. Berlinul și Londra nu jucau același joc, deși câte unii din fiecare tabără asta și-ar fi dorit.[64]

Este adevărat că Imperiul Britanic a fost ruinat de costurile războiului cu Hitler. Și totuși, este îndoielnic dacă s-ar fi putut redresa trecând alături de el. Agenda colonială proprie a germanilor îi deranja pe britanici, care se arătau refractari la răscumpărarea pretențiilor naziste asupra Europei cu porțiuni din Africa. Prăpastia ideologică dintre cele două puteri era și aici fățișă, planificatorii coloniali naziști criticându-i aspru pe britanici pentru politicile rasiale peste măsură de permisive pe care le practicau. Orice alianță ar fi presupus, prin urmare, ca britanicii să-și abandoneze crezul imperialist liberal (și încrederea în guvernarea indirectă), în favoarea unui rasism pur și dur. O asemenea alianță chiar a fost imaginată de Alfred Rosenberg, un ideolog

nazist de frunte – Germania și Marea Britanie laolaltă, apărând rasa albă pe uscat și pe mare. Ea pleca, însă, de la premisa unei transformări imposibile a valorilor britanice, liberale mai degrabă decât autoritare, în timp ce rasismul britanic – exista și așa ceva, de bună seamă – se baza mai mult pe cultură decât pe biologie.[65]

Abisul ideologic existent între societatea britanică și cea germană s-a vădit și în reacția șocată a britanicilor la vestea pogromului declanșat de așa-numita Kristallnacht din noiembrie 1938. Mai mult decât orice alt eveniment de până atunci, acest masacru a întors opinia publică britanică împotriva politicii de împăciuire.[66] În următoarele câteva luni, guvernele britanic și francez au fost nevoite să-și revizuiască politicile în întregime, chiar dacă, după München, situația era, mai degrabă, de rău augur. „Prima parte a programului dlui Hitler – integrarea germanilor în Reich – s-a încheiat", scria Robert Coulondre, noul ambasador francez la Berlin, în decembrie 1938. „Acum a sosit momentul pentru Lebensraum."[67]

Împăciuitorismul fusese conceput pe baza premisei că Germania nazistă își propusese, în esență, o agendă revizionistă; invadarea Boemiei și a Moraviei, în martie 1939, a reprezentat primul semn că scopurile lui Hitler depășeau cu mult simpla anexare a zonelor locuite de etnici germani. Indica și atitudinea disprețuitoare a lui Hitler față de acordurile internaționale. În replică, Marea Britanie și Franța și-au pus tardiv problema să resusciteze angajamentul de securitate răsăriteană pe care-l concepuseră la Versailles, oferindu-le garanții de securitate Poloniei și României. Un gest cam neconvingător.

Condițiile se schimbaseră fundamental după 1919. Controlul exercitat de naziști asupra fostei Cehoslovacii reducea la un mare zero valoarea strategică a unei alianțe răsăritene, asigurându-i, în schimb, Germaniei accesul la resursele substanțiale de armament și aur ale statului ceh. Nu exista o coordonare serioasă a planurilor militare între Londra și Paris, pe de-o parte, și Varșovia și București, pe de altă parte. Ba mai mult, Rusia își recăpătase puterea, conturând spectrul unui front comun germano-sovietic în Est. Hipnotizați de propriul anticomunism – același anticomunism care-l inspirase pe lordul Halifax când salutase Germania ca fiind „un bastion împotriva bolșevismului" –, nici britanicii, nici francezii nu au făcut vreo tentativă serioasă de a ajunge la o înțelegere cu Stalin. Acest neajuns le-a pus capac

noilor state independente din Europa Răsăriteană și a făcut din continentul însuși un imens laborator de construire a imperiului nazist (iar ulterior, comunist). Violența, pe care atât de ușor o ignorase Europa când fusese comisă în numele ei în străinătate, s-a dovedit mult mai greu de digerat acasă.

Capitolul 3.

Trupuri sănătoase, trupuri bolnave

Cele Zece Porunci pentru alegerea unei soții/unui soț:

1. Ține minte că ești german(ă).

2. Dacă ai o sănătate bună, nu sta necăsătorit(ă).

3. Păstrează-ți puritatea trupului.

4. Păstrează-ți puritatea spiritului și-a sufletului.

5. Ca german(ă), alege-ți drept partener(ă) pe cineva de sânge fie german, fie nordic.

6. Când îți alegi o soție/un soț, verifică-i ascendența.

7. Sănătatea este o precondiție a frumuseții exterioare.

8. Căsătorește-te numai din dragoste.

9. Caută-ți nu pe cineva cu care să te distrezi, ci pe cineva cu care să te căsătorești.

10. Dorește-ți cât mai mulți copii cu putință.

(Din Hausbuch für die deutsche Familie, Berlin, f.a.)

Aceste ponturi pentru armonia conjugală sunt extrase de la începutul Manualului pentru familia germană, înmânat de autoritățile naziste fiecărui cuplu de tineri care se căsătoreau. Excelenta colecție de rețete culinare din el

era însoțită de sfaturi în materie de creștere a copiilor, îngrijire a casei, regimuri alimentare și sănătate rasială. O secțiune specială rezuma legile de la Nürnberg și prezenta o serie de tabele folositoare la clarificarea descendenței sangvine a familiei și la investigarea genealogiilor contaminate prin căsătorii cu evrei. Sănătatea și fericirea populației – li se reamintea cititorilor – nu mai țineau doar de opțiunea și satisfacția individuale. Liberalismul centrat pe sine al Republicii de la Weimar fusese înlocuit cu preocuparea național-socialistă față de comunitate ca întreg. Înainte de rețete era citată o zicere utilă a Führerului: „Dacă-ți lipsește forța de a lupta pentru propria sănătate, îți pierzi dreptul la viață în această lume a luptei“.

O asemenea carte ilustrează valorile care nu numai că penetraseră viața germanilor, ci erau totodată parte componentă a unui discurs european mult mai amplu din perioada interbelică despre sănătatea națiunii și a familiei. Al Treilea Reich a dus probabil acest discurs la extreme neatinse până atunci și a subliniat rolul neamului într-o manieră nemaiîntâlnită pe nicăieri. Dar ideea că sănătatea familiei privea societatea la modul mai general, că o națiune avea nevoie de progenituri sănătoase rasial, că, prin urmare, statul trebuia să intervină în viața privată pentru a le arăta oamenilor cum să trăiască – toate acestea făceau parte integrantă din spectrul politic al Europei interbelice, reflectând tensiunile și apăsările unei lumi nesigure, în care statele-națiuni își duceau existența într-un regim de nesiguranță reciprocă, populațiile respective găsindu-se decimate de un război și amenințate de perspectiva unuia nou.

Temerile cu privire la forța națională erau întărite de graficul în descreștere pe termen lung al ratei natalității, tendință începută încă dinaintea Primului Război Mondial. „Multor guverne europene le-a fost atrasă atenția asupra fenomenului de scădere a ratei natalității la rasele albe, în ultimele decenii“, nota un jurnalist italian în 1937. „Majoritatea biologilor, a economiștilor și a politicienilor susțin cu tărie concepția potrivit căreia forța unei națiuni stă în numărul membrilor ei.“ După 1918, statele au căutat să corecteze această tendință, înființând ministere ale sănătății și promovând valorile familiei. Oamenii au fost încurajați și îndemnați să facă mai mulți copii, avortul și contracepția fiind, în schimb, descurajate și scoase în afara legii. Condițiile de trai și de locuire au fost ameliorate, la fel ca facilitățile furnizate maselor de municipalități. Condiția fizică era și ea îmbunătățită prin posibilitățile oferite

de a face înot în piscinele publice nou-înființate, plimbări prin zonele rurale sau ciclism în concedii extinse plătite.

Dar dezvoltarea politicilor sociale avea și o latură mai sumbră: asigurarea „calității“, precum și a cantității materialului uman al națiunii – așa cum recomandau doctorii, oamenii de știință și strategii politici – presupunea reducerea pericolelor care amenințau sănătatea publică. Acestea nu includeau numai mahalalele, sărăcia și malnutriția; îi numărau și pe cei bolnavi fizic și mintal, care erau închiși, sterilizați sau chiar, în cazuri extreme, uciși, pentru binele suprem al societății. Delincvența juvenilă sau promiscuitatea sexuală erau privite și ele ca punând în pericol stabilitatea familiei și a ordinii publice. Iar uneori, amenințarea la adresa națiunii era definită chiar și mai amplu, în termeni care vizau o clasă întreagă – de exemplu, așa-numitul „grup social problemă“, care ar fi existat în Marea Britanie în perioada interbelică – sau un neam. Al Treilea Reich a combinat antisemitismul biologic și un aparat statal extrem de eficient pentru a produce forma cea mai modernă de asemenea stat asistențial rasial din Europa.

După cum se știe astăzi, Suedia, Elveția și alte câteva state europene au continuat să utilizeze sterilizarea și alte măsuri coercitive în politicile lor sociale până relativ de curând. Asemenea practici fac din Germania lui Hitler un caz mai puțin excepțional și mai apropiat de curentul principal de gândire european, față de ce și cum s-a crezut inițial. Cu toate acestea, nu trebuie exagerat cu similitudinile găsite. Așa-numita Comunitate Nazistă a Poporului (Volksgemeinschaft) a fost promovată prin ceea ce un comentator numea „statul asigurator de viață“, dar, de bună seamă, statul de acest fel credea, totodată, că era necesar să ia viața unor oameni, să le exproprieze bunurile și să-i redistribuie pe alții în beneficiul celor care formau națiunea propriu-zisă. Afirmarea lui a generat deopotrivă imitatori – ca în Italia – și critici – mai ales în Marea Britanie –, care au atacat ideea că rasismul ar fi putut avea o bază științifică sau, în termeni mai generali, că politicile sociale ar trebui să se bazeze pe coerciție. Al Doilea Război Mondial a devenit o luptă pentru definirea relației dintre comunitate ca întreg, cetățeanul individual și politicile sociale, deschizând astfel drumul către atât de diferitele forme de stat asistențial care aveau să răsară la suprafață după 1945. Statele asistențiale fasciste i-au învățat pe democrați că acordarea de libertăți individuale nu era suficientă pentru a garanta loialitatea populară, într-o eră a politicii de masă.

Înfrângerea lui Hitler avea să-i permită democraţiei să-şi înfigă iarăşi rădăcinile în viaţa europeană, printr-un simţ nou-răspândit al solidarităţii sociale şi coeziunii naţionale.

Războiul și distrugerea trupurilor

Peste opt milioane de oameni şi-au pierdut vieţile în Primul Război Mondial – adică mai bine de 6 000 de morţi în fiecare zi a conflictului. Dacă se adaugă pierderile suferite ca rezultate ale Revoluţiei ruse, gripei, tifosului şi celorlalte conflicte, care au continuat şi la începutul anilor 1920, probabil că au murit în jur de 13 milioane de europeni. Franţa şi-a pierdut unul din zece bărbaţi activi, Serbia şi România – încă şi mai mulţi.

Majoritatea morţilor au fost bărbaţi tineri, a căror absenţă din perioada postbelică europeană a generat consecinţe profunde şi devastatoare pentru cei rămaşi în viaţă. Magnus Hirschfeld, un cercetător care a făcut pionierat în studiul sexualităţii umane, a descris războiul drept „cea mai mare catastrofă sexuală pe care a suferit-o vreodată Omul civilizat“. Încă din timpul conflagraţiei, rolurile sexelor se modificaseră deja dramatic, femeile şi copiii văzându-se obligaţi să se descurce singuri, fără soţi şi taţi. După 1918, familia tradiţională a trebuit să suporte presiuni şi mai mari: la vremea respectivă, numai în Germania trăiau aproximativ 500 000 de văduve de război, dintre care cele mai multe aveau să nu se mai recăsătorească niciodată.[1]

Pentru milioane de alte femei, bărbaţii care li s-au întors acasă din război purtau cu ei cicatricele fizice şi mentale provocate de experienţele prin care trecuseră. Erau nişte „oameni distruşi“ (după o formulă contemporană) şi „capi de familie răniţi“. Nereuşind să se reintegreze în viaţa civilă, bântuiţi de amintirile din război, mulţi s-au sinucis – rata suicidului a crescut rapid la finalul confruntărilor –, au început să bea până uitau de ei ori au încercat să-şi reafirme autoritatea bătându-şi nevestele şi copiii. În timp ce guvernele ridicau monumente falnice întru comemorarea morţilor, veteranii mutilaţi de război fie cerşeau la colţurile străzilor, fie îşi căutau cu disperare de lucru.

Dată fiind lovitura de măciucă aplicată de războiul total familiei patriarhale tradiționale din Europa, nu e deloc de mirare că se discuta atât de mult despre „tineretul care a luat-o razna“ într-o nouă „comunitate fără taţi“. Atmosfera de criză din 1918–1919, cu insurecțiile, revoluțiile și răzmerițele ei, a sporit și ea sentimentul unui colaps desăvârșit al ordinii sociale. „Revoluția și consecințele ei s-au dovedit peste măsură de nocive pentru psihicul multor oameni, mai cu seamă al tineretului“, observa un funcționar public prusac. „Fundaţiile s-au zdruncinat. Instituţiile statului şi-au pierdut aproape complet orice autoritate, precum Biserica. Influența educațională a părinților a fost redusă, adeseori, la zero.[2]

Așa cum s-a repetat după al Doilea Război Mondial, anxietățile de acest fel au determinat statul să acționeze din ce în ce mai mult ca părinte-surogat și sursă de autoritate morală. În condițiile în care numărul divorțurilor a crescut abrupt, statul a reafirmat valorile coeziunii familiei – de vreme ce „ordinea morală“, vorba lui Mussolini, produce „ordinea publică“ –, pentru a le arăta femeilor și copiilor care le erau locurile cuvenite. „Națiunea nu este o colecție de indivizi așezați unul lângă altul; este un grup de familii întrepătrunse“, insista politicianul radical francez Édouard Herriot, în 1919. „Celula organică nu este individul, ci familia.“ Cu alte cuvinte, nu numai dreapta resimțea importanţa vitală a reinstaurării familiei – și, dacă era cazul, să fie strunit individualismul – de dragul stării de bine a națiunii.[3]

Asta însemna exorcizarea unei arătări înfricoșătoare, care se ivise în timpul războiului: femeia tânără, independentă și emancipată, care-și avea locul propriu în câmpul muncii – și propriul venit. De exemplu, Tuppence Beresford – eroina romanului polițist Adversarul secret, scris de Agatha Christie în 1922 –, care fusese infirmieră în perioada războiului, a intrat în lumea postbelică formulând cereri peste cereri de oportunităţi de lucru egale, de independență sexuală și de viață activă. În ciuda realității faptului că tot mai multe femei erau angajate, în special în noile industrii ale serviciilor, femeile-model, precum Tuppence, erau din ce în ce mai mult și mai aspru denunțate ca manifestări ale „bolșevismului sexual“ și amenințări la adresa rolului și autorității tradiționale ale bărbatului. Așa-numitele garçonnes – băieţoaicele – din anii 1920, tinerele-frumușele, cu coafurile lor bob și șoldurile înguste, erau acuzate că-și afișau iubirea egoistă de plăceri și disprețul înfricoșător față de viitorul națiunii. „Fumând, purtându-și părul

scurt, îmbrăcate în pijama sau în echipament sportiv […] femeile seamănă din ce în ce mai mult cu partenerii lor“, scria un francez alarmat. Cum s-ar mai fi lăsat vreodată androginele acelea transformate în mame responsabile?[4]

Unor asemenea suspiciuni li se aplica, totuși, o surdină politică iritată. Bolșevicii deschiseseră niște perspective amețitoare în relațiile dintre sexe, făcându-le pe rusoaice să se emancipeze rapid, într-o măsură nemaivăzută nicăieri în Europa – stăvilind puterea Bisericii, măturând privilegiile patriarhale tradiționale și îngăduindu-le femeilor să intenteze procese de divorț. Unii strategi politici din Uniunea Sovietică vorbeau chiar despre abolirea căsătoriei de-a binelea, în cele din urmă, și despre încurajarea conviețuirii libere dintre bărbați și femei; deloc surprinzător, criticii considerau că familia rusească, zdruncinată din temelii de război, era chiar încurajată să se „veștejească“, împreună cu celelalte instituții ale vieții burgheze.[5]

Toate acestea – plus climatul antibolșevic din anii 1920 – n-au ajutat câtuși de puțin cauza emancipării femeii în restul Europei. Ce-i drept, femeile și-au câștigat dreptul de vot într-o mare parte din constituțiile noi, dar au rămas în continuare fără el în alte părți – în Franța, Italia și Grecia, de exemplu, iar în Marea Britanie pe o scară extrem de redusă înainte de 1930. Mai mult decât atât, au apărut sciziuni în cadrul mișcării feministe: vechiul accent pus de sufragete pe un vot echitabil nu le mai satisfăcea în egală măsură pe mai tinerele activiste, care veneau cu preocupări mai practice. „Pentru femeia muncitoare, votul […] nu e totuna cu emanciparea – susținea o comunistă greacă –, pentru că, în această chestiune de supremă importanță, ceea ce o preocupă înainte de toate este problema socială în întregime.“[6]

Prevederile constituționale pentru oportunități egale au fost efectiv neutralizate de noul cult al familiei și de codurile de legi ale familiei, rămase neschimbate și patriarhale. „Statul recunoaște că, prin viața pe care o duce în cadrul căminului, femeia sprijină Statul într-un mod fără de care binele public n-ar putea fi realizat“ – suna articolul 41 al constituției irlandeze din 1937, clarificând astfel unde se presupunea că trebuiau să muncească femeile. Conservatorii, sindicatele dominate de bărbați și organizațiile veteranilor blocau multe eforturi de ameliorare a drepturilor de angajare ale femeilor și adesea reușeau să le forțeze să renunțe la slujbele tipice bărbaților, pe care le

obținuseră în timpul războiului, în timp ce femeile specializate erau frecvent obligate să renunțe cu totul să mai lucreze, dacă se măritau – cum se întâmpla, de exemplu, în administrația civilă britanică.[7]

În contrast cu hedonismul egoist al femeii celibatare care lucra, soția și mama (între cele două punându-se, în general, semnul egalității) ilustrau „forma eroică a vieții cotidiene“. Sau, după cum se exprima un propagandist fascist: „Maternitatea este patriotismul femeilor“. Până și Stalin s-a răzgândit în această privință – alarmat de numărul exploziv de divorțuri și avorturi din Rusia, pe măsură ce femeile de la țară se încolonau către orașe – și, la mijlocul anilor 1930, legile liberaliste ale primei generații de bolșevici au fost înlocuite printr-o nouă angajare, de astă dată sovietică, de partea familiei tradiționale.[8]

Ideologia europeană interbelică în privința maternității avea rădăcini adânci. Către sfârșitul secolului XIX, a demarat o cădere prelungită a ritmurilor de reproducere naționale, concomitent cu înfierbântarea competiției dintre imperii și națiuni. Importanța crescândă a forțelor armate bazate pe recruți a făcut ca dimensiunile și starea de sănătate a populației unei țări să devină o chestiune de securitate militară și națională, cu atât mai mult cu cât statele Europei păreau blocate într-o luptă darwinistă pentru supremație. Francezii erau îngrijorați de creșterea mai rapidă a populației Germaniei față de a lor, ceea ce ar fi însemnat, în ultimă instanță, pierderea de către ei a statutului de mare putere. Germanii, în schimb, nu erau atât de preocupați de francezi, cât erau de terorizați de „hoardele slave care se revărsau“ dinspre est. Naționaliștii maghiari se considerau în fața unei „bătălii fără speranță“ în lupta lor ca să nu „moară ca popor“ de mâna slavilor, germanilor și românilor. Britanicii, mai ales după Războiul Burilor, se întrebau cum ar fi putut „un neam în declin“ să guverneze un imperiu gigantic. După cum informa Giuseppe Sergi, un eugenist italian de frunte, Societatea Italiană pentru Progresul Științei, în 1916, Europa, în general – încă ispitită de ideea imperiului –, era gripată de teama că „neamurile ei superioare“ se aflau în declin.[9]

Primul Război Mondial, desigur, a făcut ca toată perspectiva să pară mult mai sumbră, determinându-i pe liderii naționali să avanseze ideea că „purtatul sarcinii este serviciul activ al femeii“. În eforturile lor de a încuraja

natalitatea, autoritățile franceze au pus în circulaţie cărţi poştale de război care-i încurajau pe soldaţii aflaţi în permisie să „muncească la repopulare“ şi le cereau femeilor tinere „să ajute Franţa“. Pronataliştii britanici au publicat prezentări defetiste cu ce-i aştepta pe conaţionalii lor, în cărţi cu titluri precum Ameninţarea leagănului gol sau, în 1916, Leagăne sau coşciuge? Marea noastră necesitate naţională. În Germania, Reichstagul a votat legi care făceau ilegală contracepţia şi restricţionau avortul: „Binele general al statului trebuie să prevaleze în faţa sentimentelor femeilor“ – afirma preambulul actului normativ antiavort.[10]

Iar temerile cu privire la descreşterea populaţiei nu s-au risipit după sfârşitul războiului. Dimpotrivă, numărul tot mai mare de divorţuri, plus o serie de predicţii demografice sumbre au menţinut chestiunea pe primele pagini ale ziarelor: „Mai puţini bebeluşi britanici. Prăbuşire bruscă a natalităţii. Populaţia în pericol de stagnare, dacă descreşterea se prelungeşte“, avertiza cotidianul Daily Mail, după ce un statistician socotise că populaţia din Anglia şi Ţara Galilor risca să scadă la 31 de milioane de locuitori până în 1975 şi la numai 17,7 milioane până la sfârşitul secolului XX. Demograful numărul unu al Franţei estima că populaţia ţării sale avea să se restrângă la 29 de milioane de locuitori până în 1980. Germania Republicii de la Weimar ajunsese obsedată de o broşură din 1927, intitulată Geburtenrückgang (Declinul natalităţii) de Richard Korherr (care avea să devină şeful Serviciului Statistic din SS[11] şi, în această calitate, responsabil de estimările prezentate lui Himmler în timpul războiului cu privire la numărul evreilor europeni lichidaţi), iar alta, Volk ohne Jugend (Popor fără tineret), s-a epuizat rapid, imediat după publicare, în 1932, şi a fost reeditată de două ori. Anxietăţile globale s-au suprapus peste cele naţionale: „Căderea de acum a natalităţii în Europa – prevenea un comentator italian al politicilor sociale – este un rău împotriva căruia trebuie neapărat să reacţionăm, în numele civilizaţiei occidentale, a cărei supremaţie ar putea fi ameninţată de revărsarea maselor de indivizi aparţinând raselor colorate“.[12]

„Mergeţi înapoi acasă şi spuneţi-le femeilor că am nevoie de naşteri, de multe naşteri!“ – instruia Mussolini conducerile organizaţiilor fasciste de femei. Dar Ducele şi Hitler n-au fost singurii – nici măcar primii – care au pus astfel problema. Multe dintre ideile lor propagandistice erau modelate după strădaniile francezilor, care bătuseră o medalie destinată mamelor productive

– „Pentru familia franceză“, bronz pentru cinci copii, aur pentru zece –, care-și făceau datoria patriotică în siajul vărsării de sânge din Marele Război. Grupurile de influență, precum Liga belgiană a Familiilor Numeroase, făceau presiuni pentru scutiri de taxe și se lăudau cu numeroși aderenți. Angajatorii promovau alocațiile pentru familii, pentru a-i ajuta pe angajați să întrețină mai mulți copii; asemenea măsuri îi făceau mai loiali față de firme pe cei care primeau alocațiile și mai puțin susceptibili de a intra în grevă. În anii 1920, Ziua Mamelor – o invenție a vânzătorilor de flori și papetărie – a demonstrat într-o manieră aparte felul în care capitalismul era în stare să folosească în avantajul său obsesia maternității obligatorii.[13]

Femeilor tinere le era inoculat maternalismul încă de la intrarea în școală. „Îngrijirea bebelușilor“ și „Știința domestică“ sau „Gospodăria“ se predau în școlile englezești, pentru a le învăța pe fete „meșteșugul, arta și profesia unei bune mame“. Elevele franțuzoaice erau pregătite la „Puericultură“, unde învățau cum să hrănească și să îmbăieze nou-născuții și cum să le schimbe scutecele. Mai târziu, tinerele mame erau expuse campaniilor propagandistice în beneficiul sănătății, precum Săptămâna Națională a Bebelușului, a cărei Conferință pentru Bunăstarea Copilului Mic, ținută la Londra, în 1923, a prezentat materiale de interes pentru mamele preocupate de sănătate, sau experiența oferită în cadrul Centrelor de Pregătire a Mamelor, înființate de Sir Frederick Truby King. Echivalentele lor germane citeau reviste precum Die deutsche Hausfrau (Gospodina germană), publicată de o bine cunoscută organizație a femeilor casnice de condiție medie din perioada Republicii de la Weimar, sau mergeau să viziteze una dintre multele expoziții ambulante pe teme de sănătate, organizate de Muzeul Igienei de la Dresda, pentru a garanta „starea de bine la nivel național și sănătatea fizică și mentală a generațiilor viitoare“. Nici mai mult, nici mai puțin de șapte milioane de oameni au vizitat așa-numita expoziție Ge-So-Lei (Gesundheit, soziale Fürsorge und Leibesübungen – Sănătate, asistență socială și exerciții), cu publicitatea agresivă pe care o făcea pentru Liga Famiilor Bogate în Copii. Pentru multe dintre aceste femei, căderea Republicii de la Weimar a marcat punctul culminant al „îndepărtării de liberalism și apropierii de obligații; al îndepărtării de femeia de carieră și apropierii de statutul de gospodină și mamă“.[14]

Concomitent cu îndemnurile adresate femeilor de a se transforma în producătoare de copii, statul avea grijă să facă din ce în ce mai dificilă pentru ele opțiunea întreruperii de sarcină. „Avortul pune o grea povară în sarcina statului – scria un medic sovietic –, pentru că reduce contribuția femeilor la producție.“ În 1936, avortul a fost incriminat în Uniunea Sovietică, la fel cum fusese deja într-o mare parte din restul Europei. Comunismul, departe de a fi reușit să-și răspândească ideile scandalos de libertare de-a lungul și de-a latul continentului, sucombase el însuși, făcând loc, în schimb, reafirmării pronataliste a familiei tradiționale și a rolurilor celor două sexe.[15]

Țările catolice fuseseră adversare aprige ale avortului dintotdeauna, dar politicile lor interbelice au devenit și mai represive, grație intervenției Vaticanului, după enciclica din 1930 a Papei Pius XI, dedicată caracterului sacru al căsătoriei. Au fost introduse pedepse grele în Italia pentru avorturile ilegale, iar doctorii au fost obligați să raporteze autorităților cazurile de acest fel. La un moment dat, guvernul fascist chiar a cochetat cu ideea înregistrării tuturor femeilor însărcinate; legile Sănătății Publice adoptate de acesta declarau crimă contra statului „frânarea fecundității poporului italian“, iar în codul penal din 1930 a fost inclus un capitol intitulat „infracțiuni contra integrității și sănătății neamului“. Francezii au declarat ilegal avortul în 1920, subliniind că „urmare a unui război în care aproape un milion și jumătate de francezi și-au sacrificat viețile, pentru ca Franța să aibă dreptul de a trăi în cinste și independență, nu le poate fi tolerat altor francezi dreptul de a-și câștiga existența practicând avortul“. Iar tendința s-a răspândit și în afara lumii catolice: Legea (Păstrării Vieții) Bebelușului, adoptată în Marea Britanie, în 1929, a transformat avortul într-o infracțiune gravă, care putea fi pedepsită cu închisoarea pe viață.[16]

Peste tot în Europa, însă, a existat un abis între dorințele statului și cele ale femeilor. Legislația antiavort din secolul XX a rămas la fel de dificil de aplicat ca și echivalentul ei napoleonian. Punerile sub acuzare au fost puține și n-au reușit să aibă vreun impact major asupra unei practici răspândite la femeile din toate clasele sociale. Specialiștii din anii 1930 au estimat că se făceau până la o jumătate de milion de avorturi pe an în Franța și 150 000 în Belgia. În Germania Republicii de la Weimar, unde au existat mai multe puneri sub acuzare, în baza legislației antiavort, decât în primii ani ai celui de-al Treilea Reich, în fiecare an se făceau până spre 800 000 de întreruperi

de sarcină. Altfel spus, avortul era o metodă uzuală de contracepție. Legile care-l incriminau nu au avut un impact apreciabil asupra natalității; pur și simplu au făcut ca milioane de femei să-l practice mai departe, numai că pe ascuns și mai periculos. Ba chiar se poate foarte bine ca femeile să fi recurs și mai mult la avorturi decât în alte condiții, din cauza interdicțiilor aplicate de către stat altor modalități de contracepție. Franța prohibise reclamele și vânzările de contraceptive în 1920, urmată de Belgia în 1923 și de Italia în 1926. În Spania franchistă, profesia medicală a respins contracepția din motive religioase: „Toate formele de restrângere a fertilității sunt primejdioase pentru sănătatea femeii; toate femeile își cernesc sufletele cu satinul negru al păcatului de moarte“, avertiza un medic spaniol în 1941.[17]

În afara Europei catolice, mișcarea în favoarea contracepției era mai puternică, iar în anii 1920, câteva grupuri de influență foarte eficiente au fost capabile să-i contracareze pe pronataliști și să susțină contracepția, fie ca drept al femeii, fie pe temeiuri de eugenie, ca fiind în folosul sănătății națiunii. În Marea Britanie, Marie Stopes a reușit să înmărmurească publicul cu mesajul ei, potrivit căruia contracepția era un element important pentru armonia conjugală. Societatea pentru Controlul Constructiv al Natalității și Progresul Neamului, înființată de Stopes, alături de alte grupuri, au înființat clinici de contracepție, au inundat țara cu broșuri și au format o schemă de misionariat, cu Caravane ale Contracepției.[18]

Mișcarea germană în favoarea contracepției era și mai puternică și mult mai politizată, poate fiindcă avea de făcut față unei opoziții mai vaste și mai hotărâte, în contextul unui simț mai aprofundat al crizei naționale. Pentru Helene Stöcker – o intelectuală de stânga și raționalistă, conducătoare a Federației pentru Apărarea Mamelor –, scoaterea în afara legii a contracepției era totuna cu abandonarea controlului de către societate în favoarea naturii. În mintea ei, scopul contracepției ținea de eugenie, pentru că, „la fel cum a supus toate celelalte lucruri gândirii ei raționale, omenirea trebuie să devină din ce în ce mai stăpână peste una dintre cele mai importante chestiuni care o privesc, și anume procrearea de noi indivizi. Trebuie găsită o metodă prin care să fie împiedicați cei bolnavi sau degenerați să se reproducă“. Afirmațiile de acest fel dovedeau că stânga și dreapta nu difereau chiar așa de mult una de cealaltă, cum ar fi părut la prima vedere. Ambele visau la o lume utopică, eugenizată, și erau convinse de capacitatea lor de a o face să devină

realitate. Al Treilea Reich a venit, de fapt, cu o liberalizare a unora dintre prevederile referitoare la avorturi ale Republicii de la Weimar, tot pe motive de eugenie, în schimb le-a pus lacătul centrelor de contracepție și a pus capac reclamelor la mijloacele contraceptive.[19]

Și totuși, guvernelor Europei nu le-a fost ușor să determine sporirea natalității, nici să le forțeze pe femei să renunțe la slujbe, ca să se apuce de făcut copii. În general, procentul femeilor care alcătuiau forța de muncă europeană abia dacă a scăzut, iar în anumite țări, dimpotrivă, a crescut în perioada interbelică. Nu s-a înregistrat vreo tendință dramatic de crescătoare a natalității, iar autoritatea prevalentă în politicile interbelice în materie de populație conchidea că acestea rataseră în mare măsură scopurile pe care și le propuseseră. În Germania, natalitatea, ce-i drept, a crescut de-a lungul anilor 1930, dar motivele acestei creșteri aveau prea puțin de-a face, probabil, cu politicile naziste. Demografii regimului susțineau că „revoluția psihică“ inspirată de național-socialism îi determinase pe germani să facă mai mulți copii. Acest argument, însă, era subminat de faptul că SS-iștii, de la care te-ai fi așteptat să fie deschizători de drumuri în privința fervorii ideologice și demografice, dădeau un exemplu firav restului populației: la nivelul anului 1939, 61% dintre cadrele SS erau celibatari, iar cei căsătoriți aveau, în medie, 1,1 copii de familie.[20]

Pronatalismul a eșuat în perioada interbelică din multe motive. Cel mai important poate că a fost acela că prea frecvent guvernele au încercat să-și aplice politicile cu zgârcenie. Alocațiile pentru familii, reducerile de taxe și subsidiile pentru locuințe erau, toate, modalități de a convinge familiile să facă mai mulți copii, dar situația financiară disperată a celor mai multe guverne le făcea pe acestea refractare la stabilirea stimulentelor la un nivel suficient de înalt încât să aibă un impact mai mare. Majoritatea recurgeau la metode mai ieftine, dar la fel de ineficiente, cum ar fi represiunea polițienească și medaliile decernate mamelor prolifice.

Propagandiștii oficiali, care hărțuiau familiile, trimiteau adeseori semnale contradictorii. Mamelor nu le plăcea prea mult să vadă în aducerea pe lume a copiilor o responsabilitate patriotică, nici perspectiva ca fiii lor să devină cândva carne de tun. Statul, punând accentul pe teme precum „datoria“ și

„responsabilitatea“, făcea ca rolul de părinte să pară mai degrabă o povară. Mai mult decât atât, acesta chiar era o povară, financiar vorbind. Perspectivele de a găsi o slujbă erau nesigure, iar șomajul – o sursă constantă de îngrijorare. Înșiși copiii doriți de stat erau împiedicați acum de același stat să-și plătească drumul prin viață muncind, erau forțați să petreacă mai mult timp în școală și trebuiau să primească o alimentație și un adăpost corespunzătoare. Dat fiind că economia bazată pe munca manuală era din ce în ce mai mult înlocuită de o nouă cerere de forță de muncă știutoare de carte și specializată, starea economică a familiilor s-a schimbat dramatic: de unde familia fusese, în esență, o unitate de producție, ca în lumea tradițională a țărănimii și a clasei muncitoare, a început să se transforme tot mai mult într-o unitate de consum.

Poate că e reconfortant faptul că statul interbelic n-a reușit să aibă decât un impact modest asupra tendințelor de la nivelul populației luate în ansamblu și că a fost incapabil să controleze integral deciziile în materie reproductivă ale indivizilor obișnuiți. Ce anume îi determină pe oameni să aibă mai mulți sau mai puțini copii rămâne unul dintre marile mistere ale umanității – cauzele descreșterii pe termen lung a fertilității europenilor nu sunt mai bine lămurite astăzi decât motivele neașteptatei explozii demografice din anii 1950 –, și poate că de aceea tendințele de la nivelul populației creează asemenea temeri apocaliptice. Imaginile coșmarești ale unui glob suprapopulat, ale unei Europe cu propria populație împutinată și îmbătrânită, care se vede potopită de imigranții prolifici din Lumea a Treia, sunt echivalentele postbelice ale panicilor din anii interbelici. Pe de altă parte, chiar dacă n-a obținut ce voia – o populație națională care să sporească mai rapid –, statul interbelic tot a intervenit în domenii din ce în ce mai vaste ale vieților personale ale subiecților săi. În moduri care combinau încurajarea și coerciția, dorința statului de a căpăta un material biologic ameliorat a condus la o serie întreagă de politici în materie de familie, care aveau să supraviețuiască multă vreme după ce obsesia cu descreșterea populației se va fi risipit.

Statul ca pater familias

Ferecat într-o închisoare fascistă, filosoful comunist italian Antonio Gramsci își nota: „…rolul educativ și formativ al statului. Scopul său este întotdeauna să creeze tipuri noi, mai înalte, de civilizație […] să dezvolte noi tipuri, chiar și fizic, de umanitate“. Ambițiile sociale anunțate de statul interbelic veneau să-l confirme. Părinții nu mai erau lăsați să-și crească de unii singuri copiii; perspectiva declinului național a condus la apariția unei vaste rețele de servicii oficiale de asistență socială, pe lângă mai vechile organisme private, religioase ori caritabile; odată cu sectorul public intervenționist, au apărut asistentul social de profesie, administratorul domiciliar, specialistul în sănătatea școlară și psihologul din domeniul educațional. Statul se amesteca până și în cele mai intime aspecte ale vieții private, oferind, ce-i drept, o paletă întreagă de noi beneficii, dar cerând, în schimb, adeziune la un model din ce în ce mai explicit de comportament sexual.[21]

Încă din timpul războiului sau imediat după, autoritățile naționale au înființat clinici unde erau tratate bolile venerice și tuberculoza și reglementate, atât cât se putea, consumul „otrăvii de neam“ care era alcoolul. În Marea Britanie, au fost introduse legi care să reducă mortalitatea infantilă și a mamelor și a fost înființat un Minister al Sănătății, în 1919. Prioritățile acestuia din urmă în privința creșterii copiilor i-au îngrijorat pe anumiți eugeniști, precum Sir Robert Hutchinson, președintele Colegiului Regal al Medicilor, care se întreba „dacă […] salvarea obstinată a vieții bebelușilor din ziua de astăzi nu e, de fapt, din punct de vedere biologic, făcută la fel de angrosist cum erau și producția de masă și risipa deșănțată din secolul trecut“. Dar aceasta nu era decât o viziune minoritară: procesul nașterii era din ce în ce mai mult medicalizat și profesionalizat – nu întotdeauna în beneficiul mamelor –, iar procentul de nașteri care aveau loc în spital a crescut de la 15% în 1927 la 25% după zece ani și la 54% în 1946. În afara Marii Britanii, rolul statului se amplifica mai rapid și mai decisiv. În Franța, serviciul militar de sănătate publică din timpul războiului s-a transformat, în 1920, într-un Minister al Sănătății. Agenția Națională Italiană pentru Maternitate și Pruncie, înființată în 1925, făcea publice metode moderne de îngrijire a copilului mic și promova medicalizarea procesului de naștere a copilului, într-o țară în care 93% din toate nașterile încă mai aveau loc la domiciliu; după ce a pus în funcțiune centre pentru mamă și copil în clădiri noi, zvelte, cu aspect modernist, sanatorii maritime pentru mamele care munceau, tabere de vară și centre medicale, a fost desființată abia în 1975.[22]

Stânga, obișnuită să opereze la nivel municipal, mai degrabă decât național, și puternic influențată de șuvoiul de idei bolșevice provenite din Uniunea Sovietică, a dezvoltat unele dintre cele mai cuprinzătoare scheme de asistență socială din anii 1920. Tații de orientare social-democrată din mediul urban au pus pe picioare oficii de „îngrijire familială“, care-și propuneau să „ia în brațe“ familia în integritatea ei, pentru a o salva de forța dezintegratoare a capitalismului. În „Viena Roșie“ – condusă din 1919 până în 1934 de cel mai ambițios consiliu municipal socialist din Europa –, consilierii marxiști le ofereau părinților un „contract social“, furnizându-le asistență specială, cum ar fi îmbrăcăminte pentru bebeluși familiilor nevoiașe, în schimbul angajamentului acestora de a se dovedi părinți responsabili. Dacă nu era posibil, asistenții sociali erau împuterniciți să mute copiii la Centrele de Observare a Copilului. Toate acestea erau părți componente ale unei „politici conjugale și de populare“ menite să garanteze „condițiile optime de creștere“ din familii. Stânga susținea, în egală măsură ca și dreapta – de exemplu, în constituția irlandeză din 1937 –, că „familia este unitatea naturală, primară și fundamentală a societății“ și se arăta mai înclinată decât conservatorii de modă veche spre folosirea puterilor publice pentru a-și impune această idee. La rândul său, activismul ei modernizator și ambiția de a crea un „om nou“ s-au constituit în modele pentru mișcările intervenționiste ale dreptei fasciste în anii 1930.

Sănătatea familiei era strâns legată de condițiile de trai din mediul construit. Casele, clădirile și orașul însuși au devenit laboratoare pentru noile proiecte de forme de viață ameliorate și mai sănătoase. Vechile locuințe de mahala din secolul XIX au fost demolate, pentru a face loc blocurilor plănuite special pentru a conține apartamente familiale. Lucrătorii sociali și administratorii blocurilor de locuințe verificau standardele de igienă și metodele de preparare a hranei. În blocurile municipale noi ale Vienei Roșii – în jur de 60 000 de noi apartamente familiale au fost construite în 15 ani –, au fost introduse spălătoare comune și băi individuale. „În locul cvartalelor de case înghesuite, cu alei și curți înguste, nu s-au mai construit decât clădiri cu interioare largi, în care puteau pătrunde lumina zilei și aerul proaspăt de afară. Fiecare locuință avea un vestibul și propriul WC în interior, precum și gaz și lumină electrică […] Locuințe la subsol nu mai erau permise.“ În toată Europa interbelică, orașele au fost sistematizate pe baza unor legislații de urbanism foarte dure, au fost amplasate parcuri, iar bazinele și locurile de joacă publice

au răspuns noii obsesii legate de lumina zilei şi de pregătirea fizică. Preţuind realizările autorităţilor municipale berlineze din anii 1920, Oberbürgermeister[23]-ul Gustav Boess sublinia importanţa „noilor parcuri populare, a terenurilor sportive şi a locurilor de joacă, dar şi a băilor publice“.[24]

Planificarea vieţii moderne s-a extins de la oraş în interiorul casei, sistematizând mişcarea în sfera privată, la fel ca şi în cea publică. Sub influenţa stilului internaţional, proiectanţii apropiaţi stângii au modernizat viaţa de familie, tratând sarcinile casnice ca pe nişte funcţii, iar unitatea familială, ca pe un element al Erei Maşinii. „Dispunerea este gândită pe baza studiilor despre acţiunile, mişcările, procedurile etc. din bucătărie“, scria un arhitect ceh despre noua sa bucătărie tip „linie de producţie“. „Părţile echipamentului de bucătărie luate individual sunt plasate una după alta, aşa cum se succedă în folosinţă. Această bandă de producţie esenţializată devine astfel un cerc neîntrerupt, evitând încrucişările şi fâţâitul de colo-colo.“ Cu dulapurile sale încastrate în pereţi şi suprafeţele sale de lucru ample, această bucătărie li se va fi părut futuristă celor mai multe gospodine din anii 1920, ca o viziune a unei lumi în care pregătirea hranei – de fapt, întreaga viaţă cotidiană – era planificată şi organizată după principii industriale. În realitate, mecanizarea vieţii casnice avea să prindă cu adevărat rădăcini abia în anii 1960, odată cu dispariţia muncii domestice ieftine; între cele două războaie, în cea mai mare parte a Europei, căminele clasei de mijloc mai aveau încă un colţ al servitoarei, unde era plasată chiuveta de spălat vase.[25]

Minunata Lume Nouă din anii 1920 combina raţionalismul cu o înaltă conştiinţă morală. Legile controlau suprapopularea, pentru a garanta „igiena socială“, eliminând pericolele pe care le presupunea viaţa de mahala pentru moralitate şi sănătate. Membrele Societăţii Femeilor-Administrator de Blocuri de Locuinţe vizitau familiile din blocurile deţinute de Corporaţia Locativă Metropolitană din Londra şi raportau că „rezultatul a fost o creştere constantă a standardelor de curăţenie şi a nivelului general de sănătate socială, în cazul majorităţii chiriaşilor“. Corporaţia amenajase un „apartament-model“, pe care locatarii erau invitaţi să-l viziteze, constituindu-se într-„un ideal pe care mulţi chiriaşi sunt încurajaţi să muncească pentru a-l atinge“. Modul în care spaţiul locativ public modela normele comportamentului familial era şi mai clar în Olanda, unde fuseseră construite

cvartale special gândite pentru segregarea „familiilor asociale“. Potrivit autorităților:

Familiile selectate sunt plasate în aceste ansambluri de locuințe temporar, cu scopul de a fi reabilitate și a face din ele familii curate, pașnice, de nădejde. Familiile sunt educate cu mare atenție în folosirea corespunzătoare a dotărilor și li se arată cum și de ce obiceiurile lor sunt greșite […] După ce o familie a demonstrat că s-a transformat într-o familie normală, este mutată într-unul dintre blocurile municipale obișnuite […] Dacă familia se dovedește incurabilă, este evacuată.[26]

Familia „incurabilă“ – iată limbajul științei medicale aplicat normelor sociale și moralității, într-un context care nu avea nimic de-a face cu Germania nazistă. Adevărul este că obsesiile celui de-al Treilea Reich se potriveau perfect cu dezbaterile mai ample de la nivel european asupra politicilor sociale. Statul interbelic își motiva intervențiile în viața privată făcând apel la concepte precum profesionalismul, expertiza științifică și competența apolitică. Profesioniștii clasei de mijloc, funcționarii publici și administratorii în general se prezentau ca niște instrumente moderne ale organizării ansamblului, niște doctori care se aplecau asupra corpului societății și aveau grijă să-l mențină sănătos.

Angajații americani din domeniul ajutorării care au lucrat în Europa după 1918 se considerau în mod fățiș deasupra controverselor politice când le distribuiau ajutoare umanitare în hrană țăranilor muritori de foame din Polonia și Ucraina, când puneau în funcțiune clinici pentru copii și distribuiau lapte gratuit la Viena ori supravegheau instalarea milioanelor de refugiați în Grecia. Fundația Rockefeller a sponsorizat campanii de eradicare a tuberculozei, „aplicând arta reclamei la realitatea științei“. Dar și europenilor le plăcea să vadă în politicile sociale o chestiune apolitică, o problemă de „igienă socială“. În Marea Britanie, de exemplu, membrii Colegiului Britanic de Igienă Socială cereau „instituționalizarea“ celor bolnavi mintal, educație sexuală și pentru sănătate în școli, condiții locative și sanitare mai bune și ameliorări ale nutriției copiilor. În Franța, Ministerul

Sănătăţii era sfătuit de un aşa-numit Conseil Supérieur d'Hygiène Sociale. Societatea era văzută ca un obiect al ingineriei sociale, un domeniu în care politici luminate şi imparţiale erau aplicate în spiritul unei raţionale detaşări de pasiunile politice.[27]

Nicăieri nu erau mai vizibile ambiguităţile unei asemenea abordări decât printre eugeniştii înşişi – adică acei oameni atât de stânga, cât şi de dreapta care considerau că era posibil, cu adevărat, să produci fiinţe umane „mai bune" cu ajutorul unor politici sociale corecte. Din ce în ce mai mult acceptată de specialişti în ştiinţele sociale şi de administratori înaintea Primului Război Mondial, mişcarea de eugenie s-a intensificat după omorurile în masă provocate în timpul războiului. În cuvântarea de bun-venit pe care a rostit-o în faţa celui de-al doilea Congres Internaţional de Eugenie, din 1921, Henry Gairfield Osborn, de la Muzeul American de Istorie Naturală, declara: „Mă-ndoiesc să fi existat vreodată în istoria omenirii un moment în care o conferinţă internaţională despre caracterul raselor şi ameliorarea lor să fi fost mai importantă decât cea de faţă. Europa, cu sacrificiul ei de sine patriotic de dinainte şi de după Războiul Mondial, a pierdut mult din moştenirea secolelor de civilizaţie, care nu mai poate fi recuperată. În anumite părţi ale Europei, elementele cele mai rele din societate au căpătat preponderenţă şi ameninţă să le distrugă pe cele mai bune".[28]

Sub imboldul unor asemenea temeri, societăţile adepte ale promovării eugeniei – sau ale rudei sale germane, „igiena rasială" – s-au întins din Europa Occidentală şi Scandinavia până în Spania şi Uniunea Sovietică. În Ungaria şi Cehoslovacia, entuziaştii promovau condiţia fizică bună, la nivel naţional, şi stabileau legături cu asociaţiile sportive patriotice. Oficiul Rus pentru Eugenie, întemeiat în 1921, chema la o „muncă pe baze comparative, în domeniul eugeniei, din partea lucrătorilor ştiinţifici şi sociali de toate specialităţile" şi îşi crea conexiuni cu Oficiul Arhivelor Eugenice din Statele Unite, Societatea germană pentru Rasă şi Biologie Socială şi Societatea britanică pentru Educaţie în domeniul Eugeniei. Aşa se face că mişcarea nu era, pur şi simplu, o sinistră precursoare protonazistă, aşa cum pare astăzi; era, mai degrabă, ca o biserică vastă, încrezătoare în propria-i statură ştiinţifică. Printre credincioşii ei se numărau social-democraţi şi reformatori liberali precum Keynes şi Beveridge în Marea Britanie, dar şi conservatori şi

autoritari de dreapta. Unii erau antisemiți, dar anumiți „igieniști rasiali“ de frunte din Germania erau evrei. Unii puneau accentul pe măsurile „negative“, precum sterilizarea; alții, pe politicile „pozitive“, care să amelioreze condiția fizică, starea de nutriție și sănătatea publică, stăvilind astfel declinul rasei prin ieșiri la aer curat, gimnastica făcută cu regularitate și statul la soare. Ceea ce împărtășeau toți aceștia era încrederea în puterea statului și a autorităților publice de a modela societatea întru mai bine.

Desigur, natura „omului nou“ ce avea să vină și cadrul social mai larg erau definite substanțial diferit de eugeniștii de o parte și de cealaltă a spectrului politic. Social-democrații se concentrau pe condiția clasei muncitoare urbane și pe oraș în general. Pentru mulți conservatori, în schimb, viziunea unei lumi industriale mecanizate, în care ființele umane erau reduse la statutul de componente funcționale într-un proces de producție, reprezenta problema, iar nu rezolvarea crizei societății moderne. Ceea ce visa Le Corbusier, „metropola contemporană cu trei milioane de locuitori – La Ville radieuse (Orașul radios, 1935) –, pe aceștia îi lăsa reci. Ei identificau sănătatea socială nu cu orașul, ci cu provincia, nu cu industria și mașina, ci cu solul și munca manuală. Pentru mulți eugeniști, orașele aveau efecte paradoxale asupra fertilității speciei umane: provocau sterilitatea la clasele de mijloc, în același timp în care induceau, la clasele de jos, o poftă și o viteză de reproducere înfiorătoare. Realitatea este că, mânată de grija eugeniei, o profundă ambivalență se vădea peste tot în Europa, în privința consecințelor sociale și biologice ale urbanizării.

Înainte de 1914, surplusul de populație din Europa fusese ori trimis peste Atlantic, ori expediat în colonii îndepărtate. Dar, după 1918, America și-a închis porțile, și o emigrație transatlantică de proporțiile celei din trecut a devenit imposibilă. Puterile imperiale au încercat să-i încurajeze pe oameni să se apuce de agricultură în Tanganika, Libia sau Indiile de Est, dar puțini fuseseră cei cărora să li se pară atrăgătoare o asemenea perspectivă în trecut și încă mai puțini s-au simțit atrași de ea în anii 1920. Țăranii în căutare de muncă sau cei care fugeau de persecuții au dat buzna în orașe, astfel că numărul aglomerărilor urbane cu peste un milion de locuitori s-a dublat între cele două războaie. Această evadare către marile orașe era comparabilă, păstrând proporțiile, cu același fenomen care avea să se repete după anul 1950, dar, în condițiile economice precare și încordate din anii 1920–1930, a

provocat îngrijorări profunde.

Alarmat de creşterea „Oraşelor Mari“, secretarul Societăţii germane pentru Reforma Locativă le considera ca pe nişte ameninţări pentru „rădăcinile întregii noastre existenţe […] biologic, prin descreşterea enormă a natalităţii […] politic, prin negarea bazelor unei democraţii sănătoase […] militar, prin evidenta şi substanţial de marea vulnerabilitate a metropolelor pe timp de război, şi moral, prin uriaşele obstacole pe care marile oraşe contemporane le ridică în calea regenerării morale necesare a naţiunii noastre“. Sir Arthur Keith, un eminent antropolog britanic şi preşedinte al Asociaţiei Britanice pentru Progresul Ştiinţei, punea în contrast viaţa dusă de locuitorii oraşelor moderne cu cea a „strămoşilor tribali“ şi se declara neliniştit de „efectele civilizaţiei moderne asupra minţilor şi trupurilor acelora care trăiesc sub semnul ei mai multe generaţii“. Biologul Konrad Lorenz, ale cărui scrieri de după 1938 îi trădau simpatia faţă de naţional-socialism, susţinea, în mod asemănător, că „domesticirea“ fiinţelor umane de către viaţa modernă ducea la deteriorare din punct de vedere rasial şi era, prin urmare, opusă evoluţiei autentice. În timp ce viaţa străveche de la sat era de natură să creeze un sentiment al comunităţii şi să încurajeze creşterea copiilor, viaţa modernă de la oraş venea cu plăceri şi tentaţii care ameninţau solidaritatea familială şi alimentau egoismul şi înstrăinarea indivizilor: fructele ei otrăvite erau tinerii „asociali“ şi „psihopaţi“, precum şi hedonismul sexual ocazionat de faptul că se găseau la îndemână şi foarte uşor parteneri ocazionali şi metode contraceptive. Cinematograful – această născocire postbelică – era văzut drept o influenţă diabolică, prin urmare condamnat de liderii Bisericii, criticat de politicienii conservatori şi studiat de specialiştii în ştiinţele sociale.[29]

Furnizarea de locuinţe publice cu parcele de teren şi grădini personale sau mutarea interesului de a construi din centrele oraşelor spre comunităţile suburbane şi noile pseudosate era una dintre căile de rezolvare a problemei. În Polonia, Scandinavia şi Germania, autorităţile construiau parcă pentru nişte fermieri urbani. În Regatul Unit, constructorii de locuinţe au răspuns unor cerinţe similare ale cumpărătorilor oferindu-le acestora case în stil cvasi-Tudor sau în diverse maniere „preurbane“.[30] Dar, pe măsură ce climatul politic european devenea tot mai întunecat, această idilă dintre public şi un peisaj rural idealizat se intensifica. Peste tot pe continent, idiomul modernist al anilor 1920 – internaţionalist, mecanicist – a lăsat locul, în domeniul

artelor, unei preocupări mai naţionaliste faţă de tot ce era organic şi cu o viaţă mai apropiată de natură. Raţionalismul era treptat înlocuit de accentul pus pe instinctiv, individualismul – de viaţa tribală, comună, iar creierul – de trup. Noul Realism al Republicii de la Weimar a fost urmat de peisajele ariene ale lui Hitler, cu câmpuri şi fermieri, la fel cum, în Franţa, scena cosmopolit-artistică pariziană era provocată de acele paysages declarat galice ale lui Dunoyer de Segonzac şi Ozenfant. Italia fascistă pornise de la divinizarea maşinii, futurism şi distrugerea trecutului, iar până în 1930, îmbrăţişase deja clasicismul, istoria şi pământul.

Şi totuşi, o dată în plus, i-a venit greu statului să-şi impună punctele de vedere în faţa unei populaţii recalcitrante. Mussolini a încercat să-i împiedice pe locuitorii din mediul rural să se aşeze la oraş fără să aibă o slujbă şi i-a deportat înapoi la ţară pe noii sosiţi şomeri. Mutarea nu i-a ieşit foarte bine. Alţii au încercat să facă mai atrăgătoare viaţa la ţară, acordându-le împrumuturi noilor agricultori şi construind ansambluri noi de locuinţe în mediul rural. În Irlanda, guvernul a subvenţionat comunităţile izolate, vorbitoare de limbă celtă. În Marea Britanie – unde urbanizarea demarase mai devreme decât mai peste tot în alte părţi –, locuitorilor de la oraş li s-au creat facilităţi pentru mutarea la ţară. Era normal ca un eugenist de frunte, precum lordul Horder, medic regal şi preşedinte al Societăţii de Eugenie, să fi combinat interesul pentru sănătatea mentală şi planificarea familială cu preocuparea faţă de pregătirea fizică, de Corpul Cercetaşilor şi de mişcarea pentru Parcul Naţional.

Dar adevărul este că nimic nu a reuşit să stăvilească mutarea la oraş. Metropolele au devenit şi au rămas nişte magneţi ai forţei de muncă şi ai libertăţii culturale. Mai mult decât atât, statul însuşi era şi nu era interesat să-şi urmeze propria retorică: într-o epocă în care puterea naţiunii depindea de progresul industrial, viaţa la ţară nu avea cum să se prezinte ca o alternativă convingătoare la viaţa urbană. „Este necesar să fie corectate multe legende privitoare la urbanizare şi la oraşele foarte populate“, scria un jurnalist italian în 1925. „Provincia idilică, aceea care creează pântece viguroase şi lucrează ca o pepinieră de longevivi, este o viziune poetică; în tot cazul, nu poate fi consonantă cu dezvoltarea industrială.“ Pentru statele-naţiuni hotărâte să lupte pentru locul lor în lume, marile oraşe vor fi părut într-adevăr primejdioase pentru sănătatea şi forţa naţiunii, dar se dovedeau, cum-necum,

indispensabile.[31]

Cantitate și calitate

În perioada interbelică, trupurile erau afișate cum nu mai fuseseră niciodată, fâțâindu-se în ceea ce, cu o generație înainte, ar fi trecut drept lenjerie sau o cvasinuditate scandaloasă. Șorturile fotbaliștilor s-au lăsat scurtate până în dreptul genunchilor, în timp ce membrii unei piramide umane fotografiate de Aleksandr Rodchenko în Rusia se înfățișau chiar și fără maieu. Au apărut bazine de înot în aer liber, destinate publicului larg, pentru distracție și recreere; au fost construite stadioane noi – la Wembley, Viena și Berlin –, pentru evenimente sportive și politice de mai mare anvergură. Adunate laolaltă pe șiruri și rânduri, toate acele trupuri proiectau ideile de unitate în colectivitate și putere politică. În 1931, 100 000 de socialiști au mărșăluit la Viena, pe Ring, după care au asistat la un spectacol pe noul stadion din parcul Prater, unde 4 000 de artiști au întruchipat răsturnarea capitalismului. Spectacolul a fost grandios, cu defilări de steaguri și calistenii de masă, coruri, cântări și ceremonii cu depuneri de jurăminte. A reprezentat o proiectare deliberată a forței militare a mișcării muncitorești, în multe privințe inspirată de festivalurile proletcultiste[32] bolșevice din anii 1920. Până și Marea Britanie, în placiditatea ei – într-o atmosferă mult mai puțin încărcată politic –, oferea spectacole de masă, precum așa-numitul Festival Imperial din 1924 sau spectacolele puse în scenă la Sala Albert de Liga Femeilor pentru Sănătate și Frumusețe. În majoritatea țărilor, păstrarea formei fizice nu ținea încă propriu-zis de opțiunea consumatorului, așa cum avea să devină după 1950 – o datorie națională sau de clasă: „Cultura trupească a Muncitorului constituie Miezul construcției socialiste“, afirma un afiș-lozincă sovietic. Mișcările de dreapta, de la Corpul atât de conservator al Cercetașilor până la fasciștii români din Garda de Fier, vedeau lucrurile într-un mod similar. Cu cât politica era privită mai mult în termenii luptei militare și ai supraviețuirii naționale, cu atât mai importantă devenea condiția fizică a colectivității.

Dar statul nu avea numai de promovat un trup sănătos; trebuia, de asemenea, să procedeze corespunzător, într-un fel sau altul, pentru ca nu cumva trupul respectiv să se contamineze de la cei nesănătoşi. În termenii gândirii eugenice, trebuia să se ocupe în aceeaşi măsură de calitatea, ca şi de cantitatea materialului uman al naţiunii.

Eugenia negativă, obsedată de ideea degenerării sociale, se concentra mai cu seamă pe ameninţarea reprezentată de bolnavii mintal. Încă de la chemarea lansată de vărul lui Darwin, Francis Galton, de a fi arătată o „vigilenţă extremă“ faţă de „ritmul de înmulţire a celor neadaptaţi“, eugeniştii cereau şi ei ca statul să intervină ferm pentru a-i opri să se înmulţească pe cei inferiori rasial. În Marea Britanie, înainte de 1914, guvernarea liberală studiase chestiunea celor „slabi de minte“ – o categorie cuprinzătoare, în care erau incluşi surzii şi muţii, cei „incapabili de a-şi câştiga existenţa“ sau cei care nu erau „în stare să aibă grijă de ei înşişi sau de treburile lor cu prudenţa obişnuită“. Tânărul Winston Churchill îi vorbea prim-ministrului Asquith, în particular, despre natalitatea ridicată a celor „deficienţi mintal“, precum şi despre „restrângerea progeniturii la toate categoriile chibzuite, energice, superioare“, ca fiind nişte „pericole teribile pentru neamul nostru“. În 1913, a fost adoptată o lege care prevedea internarea celor „deficienţi mintal“ în instituţii speciale, cu scopul de a-i împiedica să se înmulţească.[33]

Bietele femei tinere care ameninţau, într-un fel sau altul, normele sociale prevalente riscau să fie internate sub cel mai nejustificat pretext – invocat de taţi, soţi, doctori sau angajatori – şi să fie ţinute ani de zile printre femei cu probleme reale de ordin mental. De exemplu, abia după moartea tatălui său, băiatul din Bristol cu origini muncitoreşti pe nume Archie Leach – mai bine cunoscut lumii întregi drept Cary Grant – a descoperit că mama despre care crezuse că-i părăsise pe el şi pe tatăl lui trăia, de fapt, într-un azil de boli mintale, în care o plasase chiar tatăl, ca să poată el trăi liniştit cu amanta.

Şi totuşi, soluţia britanică de a-i ţine pe oameni în aziluri era o modalitate costisitoare de a-i împiedica să aducă pe lume copii. Sterilizarea – o soluţie alternativă mai ieftină, dar care presupunea o violenţă fizică aplicată trupului – fusese discutată pe larg în Germania şi Scandinavia, la sfârşitul secolului XIX, ba chiar introdusă în mai multe state americane. Statele Unite se aflau

în avangarda eugeniei negative în acea perioadă, şi în 1921, 2 233 de persoane fuseseră sterilizate în mod legal, cele mai multe în California. Dar mai mulţi doctori din Germania Republicii de la Weimar se dedau şi la sterilizări voluntare ilegale, fără să fie sancţionaţi de nimeni.[34]

Sterilizarea constituia un răspuns precis la chestiunea care-i îngrijora foarte tare pe eugeniști: diferența de natalitate dintre grupurile de populație așa-zise „superioare“ și „inferioare“. Ea viza naşterile inferioare – indiferent cum ar fi fost definite –, prin urmare suplimenta măsurile de asistenţă socială pozitivă pe care le putea lua statul, pentru a încuraja naşterile mai „valoroase“. Criza financiară din 1929 a făcut ca procedura sterilizării, care costa relativ puţin, să pară din ce în ce mai tentantă, aşa că, între anii 1928 şi 1936, au fost votate legi care încurajau sterilizarea voluntară în Elveția, Danemarca, Germania, Suedia, Norvegia, Finlanda şi Estonia. Până şi în Marea Britanie cea liberală a fost reluată dezbaterea, în Raportul Wood asupra Deficienţei Mintale, din 1929, care sublinia că fusese înregistrată o creştere alarmantă a numărului cazurilor de deficienţă mintală în cele două decenii anterioare şi avertiza despre existența unui „grup social problemă“ – ale cărui dimensiuni erau estimate a fi de nu mai puțin de patru milioane de oameni, adică în jur de 10% din totalul populației –, care se constituia într-o amenințare gravă la sănătatea națională. Eugeniștii propuneau ca soluție sterilizarea, după ce Comisia de Investigare a Grupului Social Problemă din cadrul Societăţii de Eugenie descoperise drept cauză a deficienţei mintale condiţiile de trai în sărăcie. La fel ca şi în vremurile noastre, săracii – etichetaţi ca fiind „socialmente inadecvaţi“ – erau blamați pentru propria lor sărăcie: locuitorii cartierelor paupere erau „arhitecţii-şefi ai mahalalelor“.[35]

Eugeniștii britanici – care nu făceau altceva decât să ilustreze obsesia națională caracteristică privitoare la clase – au avut de înfruntat opoziția ridicată ca un zid împotriva lor. Biserica, medicii şi liderii sindicali au contribuit la blocarea legislației propuse în vederea sterilizării, plus că mai existau şi complicaţii de ordin juridic. Toate acestea reflectau sentimentul oarecum blând de criză națională, existent în Regatul Unit, spre deosebire de situația de pe continent. Dar, dacă pierdea teren în Marea Britanie, eugenia îl câştiga din plin în Germania, unde interesul pentru reafirmarea națională era mai puternic decât oriunde altundeva. Venirea la putere a naţional-socialiştilor a făcut să fie adoptată rapid legislația cu privire la sterilizarea

obligatorie, care le-a fost aplicată mai întâi celor bolnavi mintal, apoi „criminalilor obișnuiți periculoși“, după care inclusiv delincvenților juvenili. Până în 1937, peste 200 000 de oameni fuseseră sterilizați (în comparație cu cei puțin peste 3 000 în Statele Unite), printre care țigani, așa-numiții „bastarzi renani“ (copii rezultați din legături între femei germane și soldați francezi de culoare), cei „moralmente slabi de minte“, „vagabonzii turbulenți“, „parazitii“ și „asocialii“.[36]

În acest sens, Germania lui Hitler a pus în practică la o scară masivă o politică de inginerie socială coercitivă, pe care alte guvernări – din Suedia și din alte părți – au urmat-o, dar într-o măsură mult mai limitată. Numai că ambițiile naziste mergeau și mai departe. În 1939, regimul a trecut de la sterilizare la omorul în masă. Cu autorizația specială a lui Hitler însuși, între 70 000 și 93 000 de pacienți ai azilurilor și clinicilor de boli mintale au fost gazați înainte ca marea campanie de eutanasiere să fie oprită, în urma opoziției public exprimate a liderilor Bisericii. După 1941, uciderea pacienților care sufereau de boli mintale a continuat la o scară mai redusă, mai ales prin injecție letală, experții în eutanasiere găsindu-și o nouă chemare fie la conducerea lagărelor morții din Polonia, fie operând unitățile mobile de gazare.

Aceste măsuri au făcut parte dintr-o nouă abordare a politicilor sociale, care promova sănătatea „comunității naționale“, concomitent suprimându-i dușmanii biologici interni. Pe de-o parte, această abordare prevedea ca noii-căsătoriți să primească stipendii la încheierea căsătoriei (acordate, firește, cu condiția ca noua soție să renunțe la orice slujbă ar fi avut și ca partenerii, amândoi, să aibă origini rasiale sănătoase), beneficii la naștere, concedii de maternitate plătite și înlesniri pentru creșterea copiilor. Pe de altă parte, cerșetorii erau adunați și repartizați fie în lagăre, fie în programe de muncă forțată. „Construirea unui azil de nebuni costă 6 milioane de mărci. Câte case de câte 15 000 de mărci fiecare ar putea fi construite din acești bani?“ – erau întrebați elevii într-un manual de matematici. Frapant nu era doar extremismul filosofiei regimului, ci cât de departe era dispus cel mai modern aparat de stat din Europa să meargă, de-acum, pentru a o implementa.

Chiar și înainte de 1933, statul german își demonstrase capacitatea de a implementa politici sociale represive cu o eficiență ieșită din comun. Unități

speciale de poliție îi urmăreau pe țigani (în temeiul legii bavareze din 1926 pentru combaterea țiganilor, a vagabonzilor și a paraziților), în timp ce bărbații șomeri erau etichetați drept „paraziți antisociali“ și înrolați cu forța în „grupuri camaradерești“ militarizate, pentru a-i elimina de pe străzi. După 1933, însă, acțiunile de acest fel au fost centralizate și intensificate, încurajate de descoperirile unor experți în chestiunile raselor, precum doctorul Ernst Rüdin, ai cărui „treizeci de ani de cercetare în genealogia psihiatrică“ furnizau justificarea științifică pentru noua legislație cu privire la sterilizare. Statul finanța Institutul de Antropologie, Ereditate și Eugenie „Kaizerul Wilhelm“, cel mai prestigios din țară, căruia un tânăr cercetător din perioada războiului, pe nume Josef Mengele, avea să-i expedieze ochi și organe interne omenești, recoltate în laboratorul său de la Auschwitz.

Demografii și statisticienii contribuiau la organizarea uriașelor studii de caz infracționale și medicale, în timp ce doctorii, cercetătorii din domeniul medicinei și psihologii ajutau Tribunalele de Sănătate Ereditară să dea verdicte în cazurile de sterilizare. Biologii criminaliști dirijau investigațiile în materie de „tipuri infracționale“, le determinau genealogia și alcătuiau bănci de date. Nefiind nicidecum considerate neștiințifice și barbare, asemenea cercetări erau suficient de moderne încât să le stârnească interesul unor oameni ai legii și legiuitori de frunte din alte țări. Doar izbucnirea războiului, în 1939, l-a împiedicat pe Sir Norman Kendal, șef al Poliției britanice Scotland Yard, să dea curs unei invitații primite din Germania, de a face un tur al lagărului de concentrare de la Dachau, pentru a studia comparativ metodele polițienești contemporane și pentru a-l asculta pe Arthur Nebe, șeful Poliției Criminale, conferențiind pe tema noilor tehnici de ținere sub control a criminalității.

Ipostaza rasială a statului asistențial nazist se referea, mai presus de toate, la evreii germani. Aceștia au fost eliminați treptat, dar sistematic din „comunitatea națională“ – la început, destituiți din serviciile publice, apoi supuși boicotului economic și privați de protecția legii. În 1935, legile de la Nürnberg au venit pentru prima oară cu o definiție sistematică a ce însemna să fii evreu și i-a transformat pe evrei în supuși, nu cetățeni: incriminarea relațiilor sexuale dintre rase și prohibirea căsătoriilor mixte nu s-au lăsat așteptate. Arianizarea sistematică a proprietăților evreiești – mai cu seamă la Viena, după alipirea (Anschluss) din 1938 – putea fi văzută și ea ca făcând

parte din acest program coercitiv şi exclusiv de asistenţă socială determinată rasial: mai multe apartamente au fost obţinute, prin politicile naziste de arianizare în capitala austriacă în trei ani, decât fuseseră construite în toţi anii 1920 de către social-democraţi.

Excluderea, persecutarea şi, în cele din urmă, exterminarea evreilor au reprezentat triumful unei filosofii sociale care se baza pe protejarea comunităţii naţionale – Volksgemeinschaft –, definită după criterii rasiale. „[Guvernările Republicii de la Weimar] au eşuat în privinţa străinilor de comunitate“, scria un profesor de drept din München în 1944. „Nu au pus cunoaşterea eugeniei şi a biologiei infracţionale la baza unor politici solide asistenţiale şi privitoare la infracţionalitate. Gândirea liberală nu a văzut mai departe de «drepturile» individului şi a fost mai preocupată de protejarea drepturilor respective faţă de stat decât de starea de bine a comunităţii. În naţional-socialism, individul nu contează, din punctul de vedere al societăţii.“[37]

Apariţia statului asistenţial german organizat pe criterii rasiale – care era într-atât de mult apoteoza unor tendinţe foarte răspândite în gândirea socială europeană – a provocat o inevitabilă dezbatere intensă în alte părţi. Excluderea unor grupuri întregi de la beneficiile de care se bucura „comunitatea naţională“, definirea comunităţii respective în termenii biologiei de neam, recursul la represiunea poliţienească şi la violenţa medicală – toate acestea scoteau în evidenţă ambiguităţile prezente în gândirea europenilor în privinţa raselor.

Într-o epocă a imperiilor şi a darwinismului social, concepţiile despre ierarhia raselor deveniseră ubicue, şi puţini europeni, fie de stânga, fie de dreapta, nu credeau în superioritatea rasială, într-o formă sau alta, şi nu acceptau relevanţa ei în politicile coloniale. Aşa-numitul „rasism ştiinţific“ era luat în serios şi avea impact asupra atitudinilor publice. De exemplu, Sir Harry Johnston, un comentator britanic al situaţiei coloniale, susţinuse ştiinţa cea nouă, antropologia, în faţa opiniei publice, în 1908, motivând că ea urma să-i ajute pe conducătorii imperiului să hotărască dacă rasele urmau să fie păstrate, lăsate să se încrucişeze sau forţate să dispară. Antropologii germani care au conturat politicile rasiale promovate de SS în Europa Răsăriteană, în

timpul celui de-al Doilea Război Mondial, își începuseră carierele publicând articole științifice despre „amestecul raselor“ în coloniile din Africa și Asia înainte de 1914, preocupările lor fiind împărtășite de colegii britanici și francezi.[38]

Pe de altă parte, punerea în aplicare – și încă într-o manieră atât de radicală – a ideilor de acest fel pe teritoriul Europei înseși era o cu totul altă chestiune. În general, conceptul de „rasă“ avea o semnificație extrem de amorfă și ambiguă, cu diferențe abrupte de la țară la țară. Politicile lui Hitler au făcut mult mai dificilă evitarea confruntării cu și a delimitării de aceste ambiguități, cu atât mai mult cu cât ele coincideau cu noi descoperiri în genetică, serologie și factorii care provocau bolile mintale, ceea ce punea sub semnul îndoielii aserțiunile mai vechi despre temeiurile științifice ale concepțiilor rasiale.

În puține țări a devenit rasismul biologic în așa măsură esențial pentru definirea națiunii, cum s-a întâmplat în Germania interbelică. Referirile la ceea ce în Italia se numea la stirpe (stirpea, neamul) sau la „sănătatea rasei“ în Marea Britanie erau, de obicei, modalități vagi de a discuta despre comunitățile istorice, cu prea puțin impact asupra politicilor propriu-zise. Eugeniștii italieni se declarau, la urma urmei, în favoarea întrepătrunderii raselor, despre care credeau c-ar fi adus „revigorarea hibridului“, în timp ce britanicii erau mai preocupați de diferențele de natalitate dintre clase. În Franța, națiunea era definită mai ales în termenii limbii și ai culturii, iar în Balcani – în termenii limbii și ai religiei. Prejudecățile rasiale și antisemitismul erau omniprezente, dar nu neapărat decisive în modelarea politicilor. E de la sine înțeles că al Treilea Reich a generat imitatori, drept care în Polonia și Ungaria au înflorit mișcări cu principii rasiale dure. În Grecia generalului Metaxas, evreilor nu li se permitea să devină membri ai mișcării de tineret sponsorizate de regim. În Italia fascistă, legile rasiale din 1938 au determinat sute de concedieri de cadre universitare și funcționari publici. Și totuși, nimic din toate acestea – nici măcar în Italia – nu se compara, ca intensitate și amploare, cu ce se petrecea în Germania nazistă.

În Franța, dureros de polarizată între stânga și dreapta – cum puține alte țări au fost –, anii 1930 au adus cu ei o intensificare deopotrivă a rasismului și antirasismului. În anii 1920, nivelurile crescute ale imigrației – venite din

Polonia, Algeria sau alte țări – fuseseră bine primite, ca fiind o soluție pentru sporirea natalității; dar, după un deceniu, resentimentele față de imigranți au devenit mai puternice și mulțimi întregi de oameni – printre care se găsea și pe-atunci tânărul François Mitterrand – cereau deportarea nou sosiților. La fel ca în Statele Unite și Marea Britanie mai devreme, problemele de ordin rasial erau strâns legate de chemarea la controale imigraționiste împotriva „străinilor“. În același timp, broșuri precum cea din 1934 a lui René Martial, intitulată La Race française (Neamul francez), erau combătute de gazete antirasiste ca Races et racisme (Rasă și rasism). Adevărul este că din această epocă datează conceptul însuși de „rasism“. Ludwig Hirszfeld, care împreună cu soția sa, Hanna, făcuseră cercetare de pionierat în tipurile de sânge după Primul Război Mondial, s-a delimitat în scris „de cei care leagă grupele de sânge de mistica rasei“.[39]

În Marea Britanie, atacurile împotriva rasismului științific au fost și mai puternice, deși nu e clar dacă acest lucru se datora unei înțelegeri publice mai bune a chestiunilor științifice propriu-zise, unui nivel mai scăzut al imigrației interbelice, unei tradiții de gândire destul de slabe și nebuloase în materie de naționalism sau, pur și simplu, antipatiei față în privința tendințelor din Germania nazistă. În tot cazul, cercetători de frunte ai cauzelor declanșatoare ale maladiilor mintale au demolat mitul „grupului social problemă“ și, odată cu acesta, și pozițiile adepților eugeniei dure în Marea Britanie. În același timp, un grup de oameni de știință și intelectuali de stânga s-au lansat într-o campanie împotriva rasismului științific.[40]

Tipice pentru lucrările publicate în acest spirit, în lumea anglofonă, au fost Rasa. Un studiu despre superstiția modernă de Jacques Barzun, și Cel mai primejdios mit al omului: Eroarea rasei de Ashley Montagu. Dar atacul cel mai vituperant s-a regăsit într-o carte intitulată Noi, europenii. O trecere în revistă a problemelor „rasiale“, una dintre cel mai bine vândute cărți din 1936. Scrisă de biologul Julian Huxley împreună cu bătrânul antropolog A.C. Haddon, Noi, europenii era un asalt de-a dreptul feroce împotriva concepției pe care cei doi autori o descriau drept „pseudoștiința «biologiei rasiale»“. Huxley însuși era un adept declarat al eugeniei, care considera că rasismul nazist adusese mari prejudicii mișcării. El sublinia caracterul vag al conceptului de „rasă“ și punea la îndoială existența unui așa-numit „sentiment al grupului rasial“ (drag nu numai naziștilor, ci și unor antropologi rasiali

britanici, precum Sir Arthur Keith). Huxley remarca sarcastic:

Vecinii noştri germani şi-au atribuit lor înşişi un tip uman teuton, care este blond, cu capul prelung, înalt şi viril. Să facem un portret compozit al unui teuton tipic, din cei mai de frunte exponenţi ai acestei viziuni. Fie acesta este blond ca Hitler, dolihocefal ca Rosenberg, înalt ca Goebbels, zvelt ca Göring şi la fel de bărbat ca Streicher.[41] Oare cât de mult ar semăna el cu idealul german?[42]

În paralel cu alţi cercetători britanici ai vremii, Huxley şi Haddon insistau că nu existau „rase pure“, în sens biologic, în Europa şi susţineau că mediul era mai important decât ereditatea în modelarea sentimentului unei identităţi comune, recomandând folosirea sintagmei grup etnic, mai degrabă decât a termenului rasă, celei dintâi lipsindu-i asocierile biologice înşelătoare ale celui din urmă. Şi totuşi, cartea lor se încheia cu un sumbru avertisment:

Rasismul violent care se întâlneşte în Europa de astăzi este un simptom al naţionalismului european exagerat; este o încercare de a justifica naţionalismul pe un temei ne-naţional, de a găsi un temei ferm în ştiinţa obiectivă pentru idei şi politici care sunt generate la interior de un sistem economic şi politic anume şi au o relevanţă concretă numai dacă se referă la sistemul respectiv. Antidotul pentru mitul rasei şi pentru exaltarea de sine şi persecuţiile împotriva celorlalţi, care-l însoţesc, fenomene care tulbură Europa contemporană, este o reorientare a idealului naţionalist, iar în sfera practică, renunţarea de către naţiuni la pretenţiile cu privire la drepturile suverane absolute. Până atunci, însă, ştiinţa şi spiritul ştiinţific pot face câte ceva: să scoată la iveală realităţile biologice ale situaţiei etnice şi să refuze a mai sancţiona toate absurdităţile şi ororile comise în numele lor. Superioritatea rasială este un mit, şi anume un mit periculos.[43]

Abia în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Sir William Beveridge a introdus conceptul de „stat al bunăstării“, în contrast cu „statul războinic“ nazist. Numai că, între cele două războaie mondiale, bunăstarea şi războiul erau intim întrepătrunse, iar politicile sociale de îmbunătăţire a natalităţii şi sănătăţii reflectau anxietăţile diverselor state-naţiuni în procesele de autoapărare sau reafirmare într-o lume de duşmani. Al Doilea Război Mondial a generat un consens internaţional antirasist inedit, întemeiat pe noile descoperiri din domeniul geneticii, promovat de oameni de ştiinţă angajaţi politic, precum Huxley, şi încurajat de cunoaşterea efectelor la care ajunseseră, în cele din urmă, politicile naziste. Aceste lucruri au contribuit la discreditarea unor atitudini care circulaseră ca monedă curentă în perioada interbelică. În Europa, o anumită încredere în rasismul ştiinţific a persistat printre unii antropologi şi sociologi central-europeni, care au continuat până în zilele noastre să vadă tipuri rasiale cu „capete lungi“ şi „oase mari“. Dar aceştia formează un grup relativ periferic, având prea puţină influenţă asupra politicilor sociale. În general, ne vine greu astăzi, trăind într-o lume mai individualistă, să estimăm cât de departe au mers multe politici asistenţiale din deceniile postbelice, pornite de la un set radical diferit de preocupări care vizau declinul, degenerarea şi revigorarea naţiunii şi a neamului.[44]

Capitolul 4.

Criza capitalismului

Tata făcea o mulțime de glume pe-atunci. Dar, după doi ani, imaginea s-a schimbat. Într-o zi, tata s-a întors acasă cu o mină abătută. Mama s-a uitat la el și a înțeles ce se întâmplase. Își pierduse slujba… Acum, sunt mai bine de trei ani de când tatăl meu e șomer. Credeam că, până la urmă, tot își găsea el o slujbă, dar acum până și noi, copiii, am renunțat să mai sperăm.

Hanna S. (14 ani), decembrie 1932[1]

Această casă își pune mai multe speranțe în Moscova decât în Detroit.

(moțiune dezbătută la Uniunea de la Cambridge[2], 1932)

„Era ca și cum un oarecare ar fi apucat lumea cu amândouă mâinile și-ar fi scuturat-o până a amețit-o de-a binelea“, scria romancierul Sholem Asch. „Nu mai existau valori perene. Ce mai însemnau bancnotele sau diamantele, aurul, casele, fabricile? Niște iluzii trecătoare, o sclipire de moment, o fantezie ca și risipită.“[3] După Marele Război, viața economică europeană era haotică: în Polonia erau în circulație patru monede simultan; „Viena muritoare de foame“ se transformase într-un oraș gigantic dintr-o țară pitică, iar străzile ei gemeau de refugiați și de foști funcționari publici imperiali înfometați – în vara lui 1922, coroana austriacă ajunsese la rata de schimb de 83 600 la un dolar american. Prețurile de peste tot erau de sute sau de mii de ori mai mari decât înaintea războiului. Guvernul grec s-a dedat la o acțiune de pionierat în privința impozitării, adunând toate bancnotele aflate în circulație, tăindu-le în

două şi returnându-le foştilor posesori numai câte o jumătate din fiecare. Dar lucrurile nu stăteau cu mult mai bine în Europa Occidentală, unde o vremelnică expansiune postbelică s-a fâsâit rapid, lăsând în urma ei peste două milioane de şomeri numai în Marea Britanie. În 1923, chiar în anul în care atât Hitler, cât şi comuniştii au încercat să preia puterea prin forţă, Germania Republicii de la Weimar a fost zguduită de hiperinflaţie: perspectivele reconstruirii capitalismului în Europa se arătau sumbre.

Patru ani de război total distruseseră cu desăvârşire fundaţiile monetare tradiţionale, din secolul XIX, ale siguranţei burgheze şi stabilităţii economice. Războiul silise ţările să suspende convertibilitatea propriilor monede naţionale şi să abandoneze principiile de bază ale capitalismului victorian: etalonul-aur şi comerţul liber. Guvernele acumulaseră enorme datorii pentru a finanţa războiul, iar la sfârşitul conflagraţiei principalele puteri creditoare europene ajunseseră datoare Statelor Unite. Războiul propulsase, în schimb, puterea muncii sindicalizate, ceea ce îngreuna păstrarea salarizării la niveluri cât mai joase. Distrusese vechile reţele comerciale de pe întregul continent, încurajând noile centre de producţie industrială şi agricolă din afara Europei, astfel încât, la sfârşitul războiului, producătorii europeni s-au trezit că aveau de făcut faţă şi unei competiţii globale crescânde.

În acelaşi timp, succesul revoluţiei bolşevice şi naşterea Uniunii Sovietice au adus capitalismul european în faţa unei provocări nemaiîntâlnite. „Rusia nu este Africa, Mexicul sau Java“, insista un artist rus, în 1922. „Noi şi Europa Occidentală trăim aceleaşi vremuri şi nu mai suntem atât de departe unii de alţii.“ În siajul „revoluţiei sociale globale“, susţinea el, îi venise Uniunii Sovietice rândul să ghideze restul lumii către propriul viitor şi către posibilitatea unui „nou început“. Mai cu seamă la începutul anilor 1920, o asemenea perspectivă îi făcea pe oamenii de stat europeni să se cutremure şi-i împingea de la spate să-şi asume sarcina de a reconstrui cu maximă seriozitate economia continentului.

Sarcina respectivă conţinea, însă, şi un anume paradox. A face ca Europa să revină la „normalitatea“ lumii de dinainte de 1914, aşa cum şi-ar fi dorit cei mai mulţi, însemna revenirea la comerţul liber, la ratele de schimb fixe şi la o minimă implicare a statului. Aceea fusese o lume în care statul nu se amesteca în treburile economice şi lăsa deciziile de investiţii pe seama

oamenilor care aveau propriile afaceri şi a maselor de indivizi deţinători de obligaţiuni. Sarcina de a purta un război mondial, însă, obligase toate statele să intervină mai adânc în treburile economice, ca să poată „organiza“ viaţa economică; dar puţini erau cei doritori, în Marea Britanie şi Franţa, cele două ţări care aveau să preia frâiele reconstrucţiei economice a Europei, să vadă un asemenea activism de stat prelungindu-se din perioada războiului şi în cea de pace. Aşa se face că primele planuri schiţate pentru redresarea continentală presupuneau că oamenii de stat aveau să se rezeme şi să se sprijine din greu pe sectorul privat – rezultatele fiind, în mod previzibil, nefructuoase.

Lloyd George şi Aristide Briand, premierii britanic, respectiv francez de la începutul anilor 1920, amândoi cu temperamente proactive, au căzut de acord că problema Europei era comună Estului şi Vestului, în consecinţă fiind nevoie de o abordare general-europeană. Într-un memorandum pregătitor, aceştia scriau:

Pieţele din Europa Centrală şi Răsăriteană sunt esenţiale pentru bunul mers al industriei europene. Dacă acele pieţe nu pot fi repuse în funcţiune, atunci estul şi sud-estul Europei vor pierde milioane de locuitori, şi reconstrucţia va deveni, treptat, din ce în ce mai dificilă; iar condiţiile care vor genera mizerie şi foamete în Est vor condamna populaţia industrială a Europei de Vest la o lungă perioadă de şomaj, pe parcursul căreia cei dintr-o parte vor intra într-o concurenţă acerbă cu cei din cealaltă parte, pentru pieţe care nu vor fi în stare să înghită mai mult decât o mică parte din bunurile pe care şi unii, şi alţii abia aşteaptă să le producă. În asemenea circumstanţe, reabilitarea economică a Europei se va dovedi cu neputinţă de înfăptuit. Inflaţia va continua, costurile vieţii vor creşte, nivelul de trai se va deprecia; ca urmare, atât în vestul, cât şi în estul Europei, foametea şi subnutriţia vor slăbi constituţia umană a claselor de profesionişti şi salariaţi…[4]

Ceea ce propuneau britanicii şi francezii era constituirea unui consorţiu internaţional de investiţii, care avea să injecteze capital privat în Europa Centrală şi Răsăriteană. E de la sine înţeles că acest organism precursor al

Băncii Europene de Reconstrucţie şi Dezvoltare (căreia în anii 1990 i s-a trasat o sarcină similară) nu s-a dovedit cine ştie ce funcţional: bancherii occidentali nu s-au arătat dispuşi să împrumute bani până nu se instaura cât de cât ordinea în răsăritul Europei; ei urmau să vină pe urmele stabilităţii, dar nu li se putea cere s-o şi creeze. Echilibrul capitalist al continentului fusese zdruncinat, dar capitalismul european însuşi nu era capabil decât de o reacţie oarecum lipsită de tragere de inimă.

Eşecul schemei Lloyd George – Briand a scos la lumină slăbiciunea şi ezitările forţelor de piaţă postbelice şi necesitatea unei acţiuni guvernamentale de o formă oarecare, dacă era vorba să se realizeze o reconstrucţie a capitalismului european. În scopul acesta, britanicii şi francezii au recurs la creaţia lor interguvernamentală, Liga Naţiunilor, care într-adevăr a jucat un rol major în efortul de reconstrucţie de la mijlocul anilor 1920. Nefiind numai un for diplomatic, Liga s-a implicat activ în intermedierea unor acorduri financiare între guvernele sărăcite şi deţinătorii de obligaţiuni occidentali. În Austria, Estonia, Ungaria, Grecia şi în alte părţi, Liga le-a făcut rost de bani guvernelor, cu condiţia ca ele să-şi stabilizeze bugetele, şi a insistat pentru crearea unor bănci centrale independente. La fel cum economiştii nerăbdători de la Harvard au dat buzna în Europa Răsăriteană după căderea comunismului, tot aşa cu 70 de ani mai devreme, bancherii şi experţii financiari în egală măsură nerăbdători au ajutat la reproiectarea unor economii răvăşite de război şi pauperizate după criteriile convenit-liberale. Occidentalii au devenit supraveghetori ai băncilor centrale, inspectori-colectori de impozite pe venituri, ba chiar au prezidat puternice comisii de relocare a milioane de refugiaţi.

Deşi membrii esenţialei Comisii de Finanţe a Ligii Naţiunilor proveneau din mai multe ţări, rolul preponderent pe care-l jucau delegaţii britanici a dat naştere la comentarii şi suspiciuni. Dată fiind proeminenţa tradiţională a Londrei ca piaţă internaţională de capital, poate că nu era surprinzător ca Banca Angliei să fie acuzată de imperialism financiar şi de dorinţa de a-şi impune „un fel de dictatură asupra băncilor centrale din Europa“. Sir Otto Niemeyer, cel mai puternic şi energic dintre delegaţii britanici, care a fost membru al Comisiei de Finanţe a Ligii Naţiunilor din 1922 până în 1937, era, din întâmplare, şi director în cadrul Băncii Angliei. Era uşor de imaginat că Liga funcţiona ca o păpuşă-mănuşă manevrată de plutocraţii din City-ul

londonez, care se întindea după bogăţia de firimituri ale unui continent lipsit de apărare.[5]

Adevărul este că excentricul Montagu Norman, guvernatorul Băncii Angliei, chiar a cochetat cu nişte visuri vagi, ca de opioman, în care o Europă a comerţului liber îşi avea băncile centrale conectate pe termen lung la lira sterlină. El spera să menţină întâietatea Londrei ca nucleu al tranzacţiilor bancare internaţionale, de exemplu, avansând ideea unei „federaţii economice, care să includă vreo şase ţări de pe cursul Dunării sau din preajma lui“. Dar acesta era, în mare măsură, un vis liberal, sabotat de reticenţa guvernului britanic de a se implica în treburi economice. În decursul timpului, de fapt, tradiţia de laissez-faire[6] a diplomaţiei economice britanice le-a subminat lui Niemeyer şi Norman toate planurile şi a făcut din Marea Britanie un foarte şovăielnic arhitect al revigorării capitaliste: piaţa era, poate, mai sacrosanctă la Londra decât oriunde în altă parte. Excepţie făcând Lloyd George, nimeni din guvernul britanic nu era convins că Europa Centrală şi cea Răsăriteană contau cu adevărat, în condiţiile în care acea regiune atrăgea o mică parte din comerţul şi investiţiile britanice, în comparaţie cu Statele Unite, Europa Occidentală şi însuşi Imperiul Britanic. La Foreign Office existau suspiciuni în privinţa Ligii Naţiunilor şi nimeni nu era impresionat de activitatea Comisiei sale de Finanţe. Cu alte cuvinte, disponibilitatea celor de la Whitehall de a păstori o nouă ordine economică în Europa era clar limitată.[7]

Reconstrucţia capitalistă era slăbită şi de tensiunile care au ieşit la suprafaţă între puterile Antantei cu privire la dezirabilitatea stimulării unui proces de redresare în Germania, chestiune discutată mai ales în legătură cu necesitatea impunerii unor despăgubiri. Marea Britanie avea prea puţină înţelegere faţă de ceea ce considera un antigermanism al francezilor şi faţă de eforturile Parisului de a pune în cârca Republicii de la Weimar o factură de reparaţii masivă. Francezii la rândul lor se simţeau abandonaţi de englezi. La începutul anului 1923, confruntările dintre un mal şi celălalt ale Rinului au atins punctul culminant când guvernele francez şi belgian, în faţa provocării faptului că partea germană refuza să plătească, şi-au trimis trupele să ocupe bazinul Ruhr. Dar ocuparea Ruhrului s-a dovedit un fiasco umilitor, care n-a făcut decât să sublinieze limitările puterii francezilor. În Germania, inflaţia a scăpat de sub orice control, crescând vertiginos: în decembrie 1926, preţurile

ajunseseră de 126 de bilioane de ori mai mari decât înaintea războiului. Francezii au fost presaţi din plin atât de englezi, cât şi de americani să negocieze o ieşire onorabilă din această situaţie, cu atât mai mult cu cât o criză financiară şi bugetară în Franţa însăşi a venit să sublinieze fragilitatea economică a ţării. Toate acestea sunt argumente în favoarea ideii că evenimentele din perioada respectivă au însemnat „sfârşitul superiorităţii franceze în Europa“.

Lecţia dură învăţată din această criză a bazinului Ruhr a fost aceea că învingătorii de la Versailles nu puteau impune pacea decât printr-o acţiune comună. Lucru şi mai important, aceasta a demonstrat că reconstrucţia capitalistă a Europei nu putea fi dusă la îndeplinire de Europa singură. Printre economiile ei puternice – Franţa, Marea Britanie, Germania –, existau, pur şi simplu, prea multe resentimente: Statele Unite, pe care războiul le transformase în cea mai mare putere creditoare a lumii, n-aveau cum să nu se implice. Capitalul privat american se revărsase, de fapt, sub formă de împrumuturi peste Europa Occidentală încă de la sfârşitul războiului; organizaţiile americane de ajutorare se ocupaseră de foamete în Ucraina şi de relocarea refugiaţilor în Balcani. Însă guvernul american trebuia să fie ademenit să-şi abandoneze izolaţionismul. Criza Ruhrului şi rezultatul ei, un mare impas diplomatic, s-au dovedit a juca un rol catalizator, drept care americanii au fost readuşi în joc. Într-un interval de numai cinci ani, un acord mijlocit de americani a împăcat pe toată lumea în chestiunea despăgubirilor, iar capitalul american a pus umărul la redresarea Europei.

Revenirea Americii în treburile Europei, însă, a intensificat vechile temeri ale bătrânului continent de o preluare transatlantică şi a reflectat pe scară largă anxietăţile şi spaimele pe care le provocase războiul în privinţa decăderii valorilor europene. Pentru prima oară, supremaţia economică americană şi-a provocat propria forţă economică şi culturală. Drumurile Angliei, avertiza J.B. Priestley în volumul său Călătoria engleză, din 1934, acum „doar în câteva detalii mărunte mai diferă de miile de drumuri asemănătoare din Statele Unite, unde se vând aceleaşi paste de dinţi, săpunuri şi discuri de gramofon, unde se proiectează aceleaşi filme“. Cărţi precum studiul de succes al lui André Siegfried, America la majorat, din 1927, anunţau provocarea ce va să vină.[8]

Adevărul este că expansiunea multinațională americană în străinătate poate că a fost mai rapidă între 1924 și 1929 decât în oricare altă etapă din perioada de după 1945. Politicieni de toate coloraturile, sindicaliști și afaceriști, care se temeau de incapacitatea Europei de a face față competiției, au dezvoltat o morală de-acum bine cunoscută. Așa cum avertiza liderul laburist britanic Ramsay MacDonald, „Statele Unite au evoluat deja către statutul de putere supranațională. Dacă Europa nu reușește să facă la fel, pretențiile ei economice sunt cu siguranță sortite pieirii. Continentul începe să conștientizeze aceste realități […] Deocamdată, ținta este încă foarte îndepărtată […] Dar există semne că mișcarea într-acolo a și început, ceea ce s-ar putea dovedi problema decisivă a secolului XX“.[9]

Împinși de la spate de francezi, încurajați de saltul înainte de la mijlocul anilor 1920, propovăduitorii cooperării economice paneuropene au căpătat elan. Semnând tratatele de la Locarno, din 1925, care au inaugurat o nouă epocă de cooperare franco-germană, Aristide Briand le ridica în slăvi drept „schița de constituire a unei familii europene, pe orbita Ligii Națiunilor […] începutul unei opere magnifice, care este reînnoirea Europei“. Conferința Economică Internațională de la Geneva, din 1927, întrunită la inițiativa francezilor, a decis – potrivit președintelui acesteia – să se îndrepte spre „o Ligă economică a Națiunilor, a cărei finalitate pe termen lung […] este crearea unor State Unite ale Europei“. Aceasta, susținea el, era „singura formulă economică prin care ne putem opune în mod eficient Statelor Unite ale Americii“. Industriașii britanici de frunte împărtășeau această încredere în apariția inevitabilă a unui „bloc european organizat“. Dar, așa cum avea să arate viitorul, francezilor le lipsea forța, iar britanicilor voința de a pune în practică un asemenea proiect. Cei de la Whitehall erau împărțiți între Imperiu și Europa și din ce în ce mai mult luau fățiș partea celui dintâi. La prima strigare, cauza unității europene s-a născut gata moartă; avea să necesite o implicare americană profundă, o Germanie orientată către Occident, plus Războiul Rece, ca să devină operațională.[10]

Din anumite puncte de vedere, mijlocul anilor 1920 a reprezentat o epocă de prosperitate, stabilitate și reușită. Una după alta, monedele au fost readuse sub control: Marea Britanie, Italia, Germania și Franța – toate și-au stabilit niveluri de convertire în aur ale monedelor. După fluctuațiile sălbatice ale ratelor de schimb și hiperinflație a urmat o etapă de inflație blândă, care a

stimulat afacerile şi a încurajat creşterea economică. Noile bănci centrale au început să opereze, au stăvilit speculaţia, au revigorat încrederea investitorilor, iar principalele pieţe financiare au început să dea împrumuturi pe scară largă peste tot în Europa. Un indicator al atracţiilor acestei revigorări a capitalismului şi al beneficiilor la care puteau să se aştepte cei care se alăturau mişcării l-a reprezentat întoarcerea Iugoslaviei la etalonul-aur, chiar dacă abia în iunie 1931.

Și totuși, redresarea s-a dovedit fragilă și, chiar și înaintea prăbușirii de pe Wall Street, de la sfârșitul anului 1929, au existat semne care avertizau asupra celor ce aveau să urmeze. Cifrele care defineau comerțul german și pe cel britanic se menținеau sub cele din 1913. Puține țări au profitat de anii de la mijlocul deceniului 1920, relativ prosperi, pentru a reduce tarifele. Erau mai preocupate să-și pună producătorii proprii la adăpost de presiunile pieţelor globale, pe care preţurile bunurilor de bază începuseră deja să scadă cam de pe la jumătatea deceniului. „Astăzi, mai mult sau mai puţin peste tot în lume, în Orientul Îndepărtat, în India, în America de Sud, în Africa de Sud, ori există deja, ori iau fiinţă regiuni industriale – scria Oswald Spengler, de-a dreptul alarmat –, care, date fiind nivelurile scăzute ale salarizării, ne vor pune în faţa unei concurenţe ucigătoare. Privilegiile inatacabile ale rasei albe au fost răsturnate, spulberate, trădate […] Lumea exploatată a început să-şi ia revanşa împotriva foştilor stăpâni.[11]

În plus faţă de această nouă concurenţă globală, cu impactul ei acerb deflaţionist, redresarea europeană din anii 1920 a mai cunoscut şi constrângerile propriilor teorii şi politici economice. Realitatea simplă era că regulile existente ale jocului nu erau concepute, în primă instanţă, pentru a încuraja producţia sau a furniza locuri de muncă. Prioritatea covârşitoare a revenirii la convertibilitatea în aur necesita niveluri sporite ale deflaţiei, pentru a forţa reducerea salariilor şi a preţurilor, precum şi tăieri masive la capitolul asistenţă socială. Consecinţele politice au devenit mai mult decât evidente în Marea Britanie, unde această politică a fost pusă în operă cu o vigoare aparte: lira sterlină a revenit la etalonul-aur în 1925, ţinută ferm în frâu de cancelarul de la Finanţe, Winston Churchill, iar convertibilitatea regăsită a condus nemijlocit la greva generală din anul următor; iar dacă respectiva criză din anii 1929–1931 a lovit mai puţin acolo decât în Germania, motivul a fost acela că şomajul din Marea Britanie a rămas la

niveluri ridicate de-a lungul întregului deceniu 1920.

Problema esenţială era, de-a lungul şi de-a latul Europei, că războiul îi inoculase burgheziei dorinţa de a se întoarce la stabilitatea antebelică şi, totodată, determinase guvernele să le promită clasei muncitoare şi recruţilor-ţărani un standard de viaţă nou, mai înalt. „Căminele potrivite pentru eroi“ nu puteau fi puse uşor în concordanţă cu întoarcerea la etalonul-aur, iar democraţia avea de suferit. Conflictele dintre muncă şi capital – mai degrabă peticite la întâmplare în perioada războiului – au căpătat o nouă intensitate, care avea să se disipeze abia odată cu abandonarea concepţiei laissez-faire, după 1932. Anumiţi industriaşi, dar şi unii lideri sindicali au propus o politică industrială foarte diferită, bazată pe modelul american: salarii mari, un volum ridicat al producţiei şi o productivitate înaltă. Numai că teama de inflaţie a exclus o asemenea abordare, care avea să fie repusă pe tapet abia în anii 1950, odată cu americanizarea Europei Occidentale.

Cea mai periculoasă dintre toate, pentru fragila revenire economică din anii 1920, era dependenţa acesteia de un flux internaţional de capital, care demonstra o inerentă instabilitate. Marea Britanie, care fusese bancherul întregii lumi înainte de 1914, ajunsese aproape incapabilă să mai împrumute. Despăgubirile Germaniei faţă de Aliaţi şi restituirile de datorii ale Aliaţilor înşişi către Statele Unite erau, toate, condiţionate de bunăvoinţa americanilor de a împrumuta Europa. Pentru că aproape jumătate din împrumuturile acordate Germaniei după 1924 erau pe termen scurt, stabilitatea financiară internaţională era dependentă de hotărârile a mii de mici investitori. După 1945, americanii aveau să-şi înveţe lecţia şi să ajute reconstrucţia Europei prin împrumuturi guvernamentale, dar în anii 1920, o asemenea soluţie nu s-ar fi potrivit cu ideile predominante despre rolul statului în finanţele internaţionale, unde acesta era, în general, aşteptat să acţioneze mai degrabă ca un garant decât ca un furnizor nemijlocit de fonduri. În 1928, investitorii şi-au repatriat capitalul peste Atlantic, pentru a profita de o creştere fulminantă a bursei, pe-atunci în plină desfăşurare; în anul următor, şi-au lichidat ce le mai rămăsese din activele din Europa, şi asta pentru motivul opus. Rezultatul a fost un dezastru financiar nemaintâlnit, de nivel internaţional.

Prăbuşirea din 1929 de pe Wall Street a condus la închideri de bănci,

deprecieri de monede şi haos financiar. La rândul ei, criza financiară a provocat falimente, scăderi de producţie, săptămâni de lucru scurtate şi cozi din ce în ce mai lungi la ajutoare sociale. Comerţul internaţional a intrat în colaps, contribuind la provocarea unei crize agrare de proporţii catastrofale, de vreme ce preţurile produselor agricole au scăzut brusc, iar fermierii s-au trezit înglodaţi în datorii; apoi, s-au acumulat excesiv surplusurile de produse nedorite de nimeni, a scăzut cererea internă de mărfuri manufacturate şi s-a accelerat migraţia forţei de muncă şomere din zonele rurale către oraşele Europei. Pe măsură ce stocurile de alimente fie se degradau, fie într-adins erau distruse, concomitent cu agravarea foametei şi a sărăciei, capitalismul dependent de piaţă părea din ce în ce mai puţin raţional.

Modul în care au reacţionat guvernele a constituit o sursă de controverse de atunci încoace. Majoritatea s-au ghidat după înţelepciunea convenţională, potrivit căreia trebuia strânsă cureaua, reduse cheltuielile publice şi aşteptat ca investitorii să-şi recâştige încrederea. Nu exista o politică nemijlocită de tratare a problemei şomajului, temerea fiind aceea că o investiţie guvernamentală crescândă – prin urmare, şi o îndatorare – într-o fundătură n-ar fi făcut decât să erodeze şi mai mult încrederea în capacitatea statului de a gestiona economia. Poziţia guvernului britanic – după cum l-a sfătuit un funcţionar public înţelept pe prim-ministrul Ramsay MacDonald – era precum „aceea a căpitanului şi ofiţerilor unui vapor uriaş, care a eşuat în timpul unui reflux puternic; nici un efort omenesc nu e suficient pentru a repune vasul pe linia de plutire, până când nu apare un flux la fel de puternic, pe măsură ce natura îşi urmează cursul“[12].

Între timp, rămânea sacrosanct etalonul-aur. „Industria răstignită pe o Cruce de Aur?“, se întreba un ziar. Când Banca Angliei a anunţat o creştere a ratei dobânzii, în februarie 1929, măsura a fost comentată în presă ca fiind „condamnarea completă şi finală a deflaţiei ca literă de evanghelie a dragului de ban şi preamărirea valorii lirei sterline de hârtie, în faţa nevoilor practice ale industriei britanice“. Printre strategii politici britanici, însă, aşa-numita „viziune a Trezoreriei“ era dominantă: era nevoie ca salariile să fie reduse, şi beneficiile pentru şomaj, desfiinţate.[13]

Un fatalism oficial similar era la ordinea zilei şi în Germania. Ar fi putut guvernul Brüning să evite venirea la putere a lui Hitler şi să menţină

Republica de la Weimar, urmând o politică de reflaţie în anii 1930–1932? Câţiva istorici economici keynesieni au argumentat în acest sens. Alţii arată că o asemenea critică nu ţine seama de climatul intelectual al epocii: intervenţioniştii erau puţini şi într-o permanentă defensivă referitor la costurile schemelor pe care le avansau. În Germania, la fel ca şi în Polonia, în Austria şi prin alte părţi, amintirea hiperinflaţiei din urmă cu numai câţiva ani determina o mare precauţie guvernamentală în privinţa oricărei acţiuni care ar fi putut primejdui stabilitatea monetară. Chiar şi aşa, este limpede acum că politicile deflaţioniste urmate în anii 1929–1931 de majoritatea guvernelor mai mult ca sigur au adâncit criza. Guvernele s-au încurcat în propriile alternative din întâmplare, iar nu într-adins, când au fost împinse de criza însăşi să renunţe la etalonul-aur.

Dată fiindu-i natura multiplă, criza propriu-zisă nu poate fi datată cu precizie. Cu toate că preţurile bunurilor de larg consum au început să scadă la nivel mondial în jurul anului 1926, iar volumul exporturilor după vreun an şi ceva, punctul de pornire al crizei este în general plasat în 1929. Unele ţări au renunţat la etalonul-aur atunci, altele au procedat la fel în 1930; până în vara lui 1932, foarte puţin ţări nu-şi devalorizaseră monedele sau nu-şi blocaseră schimburile. Una dintre acestea din urmă era Franţa, care-şi făcea stocuri de aur şi nu a fost afectată grav de prăbuşire până în 1934, când majoritatea celorlalte ţări începuseră deja să-şi revină. Aşa că încercarea ei disperată de a se agăţa de vechea ordine i-a slăbit capacitatea de a opune rezistenţă ascensiunii celui de-al Treilea Reich.

Simptomele crizei au variat, şi ele, masiv de la o ţară la alta. Renunţarea la ratele fixe de schimb s-a dovedit a fi universală – mai mult sau mai puţin: ţările fie au coborât la o rată de schimb mai joasă, fie le-au permis respectivelor monede să fluctueze. Scăderi drastice ale volumului schimburilor comerciale s-au înregistrat, la fel, pe toată linia, agravate şi mai mult de creşterea tarifelor şi de alte forme de protecţionism. În Germania, una dintre ţările afectate cel mai mult, prăbuşirea economică a fost marcată de o scădere cu 46% a producţiei industriale, însoţită de un nivel al şomajului care a ajuns la şase milioane de persoane; în Marea Britanie, unde şomajul a rămas la un nivel ridicat de-a lungul întregului deceniu 1920, creşterea lui încă şi mai mult nu a fost una chiar atât de pronunţată. Dar producţia industrială a scăzut, între 1929 şi 1932, cu 28% în Franţa, 33% în Italia şi 36% în

Cehoslovacia. În economiile mai orientate către agricultură din Europa Centrală și Răsăriteană, criza s-a manifestat sub forma unei spirale ascendente a datoriei fermierilor și a unui șomaj în creștere al lucrătorilor agricoli, acestea fiind, însă, mai puțin vizibile decât corespondentele lor din domeniul industrial. Franța le-a atenuat impactul, expulzându-și forța de muncă străină și expediindu-i pe lucrătorii urbani înapoi în orășelele și satele de unde proveneau.

Peste tot existau, bineînțeles, costuri ascunse, în termenii deteriorării sănătății la nivel fizic și psihologic deopotrivă. „Șomajul interbelic le-a hrănit săracilor teama c-ar fi putut rămâne la periferia societății“, își amintea Dimitri Kazamias, care a crescut în cartierul refugiaților din Atena deceniului 1930. „Îi vedeai pe necalificați temându-se că-și pierdeau valoarea, iar pe spărgătorii de greve, încrederea în lege și dreptate.“ Prăbușirea economică a modificat până și ritmurile vieții sociale și familiale. Bărbații rămași fără locuri de muncă mergeau mai încet decât femeile, care aveau în continuare gospodăria de care să se ocupe, și-și făceau veacul pe ici, pe colo, fără nici un țel. „Nimic nu mai este urgent; oamenii au uitat cum este să te grăbești“, notau observatorii fenomenului șomajului, într-un oraș german. „Pentru bărbați, împărțirea zilelor în ore și-a pierdut de mult semnificația. Dintr-o sută de bărbați, 88 nu mai purtau ceasuri la mână și numai 31 mai aveau ceas acasă. Trezitul, masa de prânz și culcatul au rămas unicele puncte de referință. Între ele, timpul se scurge, fără să realizeze, propriu-zis, cineva ce și cum s-a întâmplat.“[14]

„Opriți această înfometare a mamei și copilului!“ – cerea un slogan utilizat în Marea Britanie de Mișcarea Națională a Lucrătorilor Șomeri (MNLȘ). Se prea poate să nu fi fost o exagerare prea mare, de vreme ce familiile de șomeri chiar sufereau de foame. Deși cenzorii britanici tăiau imaginile de la marșurile organizate de MNLȘ, din jurnalele de știri de la cinematografe, și opreau filmele despre suferința muncitorilor, precum Iubire cu ajutor de șomaj[15], impactul șomajului în masă nu putea fi ascuns atât de ușor: înrolarea forțată a bărbaților, care nu aveau ce și unde lucra, în plutoane de muncă sau schemele de muncă forțată nu-i escamotau pe prea mulți dintre ei de pe străzi. În cărțile sale, Fără un șfanț prin Paris și Londra și Drumul către Wigan Pier[16], George Orwell descrie cantinele săracilor, azilurile și sentimentul de disperare propriu-zisă pe care-l generase eșecul capitalismului.[17]

Și totuși, guvernele au reacționat lent și dezlânat și s-au arătat ezitante în a renunța la înțelepciunile trecutului, în materie de politici de piață. Nici conferința de la Stresa, din 1932, nici încă și mai ambițioasa Conferință Monetară și Economică Mondială, care s-a reunit la Londra în anul următor, nu au condus la o acțiune coordonată; dimpotrivă, ele au arătat mai limpede ca niciodată dezordinea și naționalismul crescând care existau printre participanți. Colapsul cooperării internaționale a însemnat și sfârșitul pentru etalonul-aur (de-acum restrâns la Franța, cu imensele ei rezerve de aur, și la Belgia, Olanda, Elveția, Cehoslovacia și Polonia), dar și încetarea creditării din partea Londrei și a New Yorkului. În fapt, secătuirea piețelor financiare a marcat încheierea efortului de un deceniu de a reconstrui economia Europei prin mijloacele capitalismului liberal. Franța s-a menținut la etalonul-aur, în timp ce atenția Marii Britanii s-a întors către comerțul cu propriul imperiu. Ambele au început să se gândească serios la dezvoltarea colonială și la exploatarea economică a teritoriilor pe care le stăpâneau în Africa și Asia. Restul Europei a fost lăsat să se descurce.

Așa se face că, în anii 1930, realitatea financiară a vieții a provocat apariția unui naționalism economic nou în Europa, care era în mod clar incompatibil cu modelul liberal de comerț liber și cu mișcările internaționale de capital propovăduite de Marea Britanie și Franța. În schimb, nu era incompatibil nici cu comunismul de tip sovietic, nici cu capitalismul naționalist, în sensurile în care acesta se dezvoltase mai întâi în Italia fascistă, și ulterior în Germania nazistă. Deopotrivă, stânga și dreapta ofereau câte un mijloc de scăpare de juvățul „plutocrației“ anglo-americane; amândouă plasau creșterea economică deasupra corectitudinii financiare, națiunea deasupra economiei globale și producția deasupra stabilității prețurilor și diverselor interese ale clasei celor care trăiau din rente. Mai presus de orice, ambele furnizau locuri de muncă și eradicau șomajul în masă. Marea criză a capitalismului a venit, așadar, cu puternice implicații politice: exista vreo soluție alternativă democratică, atât la fascism, cât și la comunism, care să facă față provocărilor economice ale anilor 1930?

Realizarea comunistă

Navetiștii care vin din suburbiile din nord-estul Londrei cu metroul londonez și trec prin stația Gants Hill ar putea rămâne sideraţi văzând uriașul și magnificul hol subteran, cu tavanul său boltit și întăriturile galben-cromate. Construită în 1937, stația respectivă s-a dorit un tribut britanic adus Metroului moscovit, care tocmai fusese inaugurat cu un an înainte. Astăzi, după înfrângerea definitivă a comunismului în 1989, acea „mistică a Uniunii Sovietice“ din perioada interbelică este mai dificil de înțeles ca oricând. Și totuși, urmele ei se regăsesc împrăștiate prin toată Europa. În deceniul 1930, comunismul reprezenta o reușită numai bună de pus în contrast cu destrămarea capitalismului, un exemplu de cum se cuveneau abordate dificultăţile economice ale societăţii moderne. În doar câțiva ani, el transformase imperiul țarist răvășit de război într-o mare putere industrială – iată un sistem care funcționa.

Nicăieri altundeva nu a fost mai copleșitoare sarcina reconstrucției economice postbelice decât în Rusia, unde colapsul din perioada războiului a fost mult mai profund și a durat mai mult decât în tot restul Europei. Luptele propriu-zise au luat sfârșit abia în 1921, totalul pierderilor de vieți omenești fiind chiar mai mare decât pe tot parcursul Primului Război Mondial. Se estimează că, între 1914 și 1926, 14 milioane de civili au murit de cauze nenaturale, dintre care cinci milioane au căzut victime foametei din 1921–1922, care a măturat sudul Rusiei la sfârșitul războiului civil. O foamete care să atingă o asemenea anvergură era – citând un lucrător britanic din domeniul ajutorării – „o foamete de orice“, care-i silea pe oameni să-și mănânce caii cu tot cu harnașament, să mănânce oase pisate, ghindă, talaș de lemn, ba chiar, zice-se, și morții. Era vorba, în acest caz, de o suferință umană care o făcea să pălească până și pe cea provocată de colapsul celorlalte mari imperii – dinastiile otomană și habsburgică – și punea dificultăţile postbelice ale Europei Occidentale într-o perspectivă care avea darul să te trezească la realitate.[18]

Milioane de refugiați rătăceau pe drumuri: la nivelul anului 1921, 20 000 de refugiați se revărsau pe zi prin orașul Omsk, îndreptându-se spre est. Numărul estimat al orfanilor care hălăduiau prin toată țara se ridica la șapte milioane. Bandiți și alte grupuri înarmate țineau sub teroare satele și căile

ferate. Recoltele scăzuseră până la niveluri sub cele de dinainte de război, în condițiile în care țăranii erau supuși încorporărilor și rechizițiilor de către roșii, albi și verzi deopotrivă. În tot acest haos, conducerea sovietică încerca să cârmească înspre socialism. De vreme ce eforturile lor de a stârni revoluția în Europa Centrală dăduseră greș, au fost nevoiți să se concentreze pe teritoriile fostului imperiu țarist. Comunismul s-a ivit ca o soluție națională alternativă la capitalismul internațional.

Bolșevicii au fost nevoiți, în același timp, să construiască socialismul și să creeze o economie națională cu adevărat unificată. Era vorba, însă, de o țară în care dezghețul de primăvară făcea impracticabile drumurile, unde viteza medie a unui tren comercial era, în 1923, sub 20 de kilometri pe oră și unde numărul trenurilor de pasageri se prăbușise la nivelul a jumătate din cele disponibile în 1913. Oficiile poștale se închideau iarna, pentru că nu avea cine să le cureţe zăpada; liniile de telegraf din zonele rurale erau adeseori tăiate. Înapoierea educațională trăgea statul înapoi la fel de mult ca și sistemul insuficient de transport – analfabetismul era larg răspândit. Chiar și un veteran al Armatei Roșii, în vârstă de 27 de ani, și membru de partid, care citea presa în mod regulat, s-a dovedit a nu înțelege un termen precum „dușman de clasă“ ori literele URSS![19]

Poate că regimul adoptase tonul caracteristic lui Lenin, de atotcunoaștere dogmatică a lumii exterioare, dar adevărul este că tot ce era legat de noua sa aventură colosală abia urma să fie clar definit, nu în ultimul rând în mințile propriilor conducători. Încă din start, n-a fost limpede cât de rapid și până unde se cereau abandonate capitalismul și proprietatea privată. La început, bolșevicii au venit cu o abordare radicală – cu naționalizarea extensivă a mijloacelor de producție și cu o versiune timpurie a planificării centralizate. Acestea i-au ajutat să învingă în războiul civil, dar au și devenit niște amenințări la adresa păcii, de vreme ce producția și distribuția s-au blocat, în schimb a sporit rezistența rurală. În 1921, în fața unei opoziții interne feroce, Lenin a optat pentru pragmatism: Noua Politică Economică (NEP) propusă de el[20] – cu acea relativă destindere a mecanismelor de control centralizate – a însemnat un pas înapoi de la „comunismul de război“ pur și dur și un efort de accelerare a unei economii răvășite. A reprezentat strădania regimului de a recâștiga încrederea țărănimii, de regrupare politică după greutățile deceniului anterior, precum și, eventual, de a încerca să tragă vreun profit din

comerţul, afacerile şi tehnologia internaţionale. Timp de câţiva ani, afacerile private au fost tolerate – la scară mică. Agricultura – principalul sector al economiei sovietice – a început să-şi revină. Liderii şi-au creat un mic spaţiu de respiraţie, în care să se autoconsolideze politic şi să construiască instituţiile federale.

Și totuși, NEP a fost o politică efemeră și ambivalentă. Pe de-o parte, sectorul privat, chiar dacă tolerat în teorie, era frecvent persecutat în practică. Pe de altă parte, multe cadre comuniste nu reușeau să vadă în NEP calea către socialism pentru care ei luptaseră; mai degrabă, vedeau întoarcerea la puterea și la pârghiile de influență ale vechilor elite prerevoluționare – tehnice, administrative și intelectuale. Erau dificil de reconciliat NEP și zelul acela utopic al „construcției unei lumi noi“, care făcea în mare măsură parte integrantă din proiectul comunist. Pe măsură ce prosperau cei care aveau acces la piețe, NEP a creat din ce în ce mai mari inegalități economice între diversele grupuri. Disparitățile între clase și regiuni s-au adâncit – între țăranii mai înstăriți și negustorii ambulanți, pe de-o parte, și o forță de muncă urbană sărăcită și neliniștită, pe de altă parte – iar acestea se constituiau în amenințări la adresa coeziunii mereu fragile a economiei în ansamblu. De fapt, NEP a făcut ca ritmurile de creștere sovietice să depindă de comportamentul de piață al muncitorilor și țăranilor, nu de partid sau de stat. Și, poate cel mai rău pentru elita moscovită, făcea din ce în ce mai dificilă exercitarea controlului asupra regiunilor.[21]

După moartea lui Lenin, în interiorul partidului a izbucnit o aprigă dezbatere pe tema ritmului și a direcției în care se cuveneau aplicate politicile economice. Inițial, Stalin s-a numărat printre cei care chemau în continuare la moderație, împotriva opoziției de stânga, strânsă în jurul lui Troțki, care susținea investiții grele în industrie și măsuri aspre împotriva țărănimii. Dar, odată marginalizată opoziția de stânga și Troțki scos din joc, Stalin s-a reorientat mai aproape de poziția lor. Picătura care a umplut paharul și a condus direct la ceea ce avea să se numească stalinism a fost criza grânelor din anii 1927–1929. Acela a fost evenimentul care a scos în evidență slăbiciunea statului. Lucru deloc surprinzător, dată fiind puținătatea informațiilor economice viabile, Stalin a fost prins absolut nepregătit de „greva țăranilor“, cum a numit-o el ulterior. Confruntat cu stocurile reduse de grâne, cu raționalizările urbane și cu o creștere necontrolată a prețurilor

alimentelor, regimul a revenit la metodele comunismului de război şi a luat măsuri de urgenţă, colectând grânele cu forţa.

În 1929, Stalin le-a închis gura criticilor săi de dreapta şi de stânga deopotrivă: comunismul avea să fie impus şi în zonele rurale, iar agricultura urma să fie colectivizată şi mecanizată. La sfârşitul acelui an, Stalin i-a luat în colimator pe ţăranii înstăriţi, aşa-numiţii „kulaci“ (chiaburi), şi s-a declarat în favoarea „lichidării clasei kulacilor“. Potrivit instrucţiunilor emise de la Moscova, kulacii urmau să fie împărţiţi în trei categorii: cei mai periculoşi, care făceau parte din „activul kulacilor contrarevoluţionari“, aveau să fie daţi pe mâna siguranţei statului, OGPU[22]; cei din al doilea grup urmau să fie deportaţi în zone „îndepărtate“ ale Uniunii Sovietice, iar cei din a treia categorie – relocaţi în altă parte, în aceeaşi regiune în care locuiau. Numărul total de familii afectate era estimat la circa un milion – adică între cinci şi şapte milioane de persoane; în realitate, zece milioane, dacă nu şi mai mulţi oameni au fost deportaţi, iar cel puţin 30 000 dintre ei au fost executaţi fără prea multă judecată.[23]

Pentru a duce „adevărata luptă bolşevică pentru grâne“, au fost trimise trupe-şoc de muncitori, cadre de partid şi ale poliţiei secrete, provocând astfel un adevărat război intern, ceea ce a presupus pedepsirea localnicilor care se dovedeau slabi în funcţiile pe care le îndeplineau şi condamnarea „speculanţilor“ – altfel spus, a ţăranilor care încercau să păstreze grânele pentru ei înşişi. „Când atacaţi, mila nu-şi are locul“, afirma un activist de partid. „Nu vă gândiţi la copiii înfometaţi ai kulakului. În lupta de clasă, actele de caritate sunt rele.“ Au fost instituite cote de livrări, care aveau prea puţină legătură cu capacitatea de livrare a producătorilor. Şi totuşi, asupra eşaloanelor locale ale aparatului de stat erau exercitate presiuni pentru respectarea cotelor „cu orice preţ“; altfel, riscau pedepse pentru „liberalism putred“.

Desigur, numai o foarte mică parte dintre ţărani erau cât de cât înstăriţi şi numai o mică parte dintre gospodăriile lor întrebuinţau lucrători plătiţi. „Ce tot ne zbieraţi întruna despre kulaci?“, au fost întrebate cadrele într-un sat. „Noi n-avem picior de kulac aici.“ Unii ţărani, dintre cei mai săraci, pe care se străduia regimul să-i asmută împotriva sătenilor mai bogaţi, au înţeles ce avea să urmeze: „Azi le confiscă pâinea kulacilor; mâine o să se-ntoarcă spre

țăranii mijlocași, pe urmă spre cei săraci“. În primăvara lui 1930, oamenii și-au măcelărit și ultimele vaci, numai ca să nu le predea statului. Nici măcar germanii, 11 ani mai târziu, n-au produs atâtea pagube șeptelului sovietic.[24]

Chiar și după statisticile sovietice, recoltele de grâne au scăzut în anii 1930, ca reflectare nemijlocită a impactului dezastruos al colectivizării și coerciției asupra lumii rurale; pe de altă parte, achizițiile statului la capitolul grâne au crescut constant, de la 10,7 milioane de tone, în 1928, la 31,9 milioane de tone, în 1937, adică de la 14,7% din totalul recoltelor la 36,7%. Dacă statisticile sunt îndoielnice, tabloul general e suficient de limpede. Regimul întorsese spatele unor strategii de dezvoltare industrială, care ar fi reclamat, probabil, răbdare și cooperare cu țărănimea, și favorizase o abordare violentă și pe termen scurt: în felul acesta au fost procurate, ce-i drept, grânele necesare, dar cu prețul unor pagube pe termen lung aduse agriculturii sovietice, ale căror consecințe pentru existența însăși a Uniunii aveau să se dovedească fatidice, până la urmă.[25]

În timpul foametei din anii 1932–1933, care a provocat milioane de victime – consecințe directe ale acestor politici –, organele de poliție i-au împiedicat pe străini să pătrundă în zonele afectate și le-au împiedicat pe victime să le părăsească, reimpunând un sistem intern de legitimare cu pașapoarte, după modelul celui țarist, pe care Lenin îl abolise. Și totuși, e clar că mulți știau ce se petrecea. „Dniepropetrovskul gemea de țărani înfometați“, își amintea un muncitor, membru de partid. „Mulți dintre ei zăceau neputincioși, prea slăbiți și ca să cerșească prin jurul gărilor. Copiii lor erau ca niște schelete cu burțile umflate.“ Omul era îngrozit de cele ce se petreceau, dar superiorul său vedea lucrurile altfel. „O luptă nemiloasă este în plină desfășurare între țărănime și regimul nostru… O luptă pe viață și pe moarte. Acest an a reprezentat un test pentru puterea noastră și rezistența lor. A fost nevoie de-o foamete, ca să le arătăm cine-i stăpân aici. A costat milioane de vieți, dar sistemul agriculturii colectivizate este făcut să dureze. Am câștigat războiul.“[26]

La început, mulți au rămas uimiți, atât în interiorul, cât și în afara partidului, de amploarea întregii încleștări. Au existat proteste în legătură cu deportările și exprimări publice de simpatie față de kulaci. Chiar și muncitorii trădau „atitudini negative“. „Dacă mai trăia Lenin – remarca unul, privindu-i un portret –, ar fi îngăduit comerțul liber și ne-ar mai fi ușurat povara; și, pe

urmă, ar fi demarat o trecere înspre colectivizare, dar nu cu forța, ci consimțit, prin convingere.“ Dar toată grozăvia era însoțită de o panică absolută și de o pasivitate crescândă. „Mai demult, un arestat era mânat de la spate de doi milițieni“, se comenta. „Iar acum, un singur miliţian poate conduce grupuri întregi de oameni, şi-ăia merg liniştiţi înainte, şi nici unul nu-ncearcă să evadeze.“[27]

Inițiativele de procurare a grânelor de la începutul anilor 1930 s-au transformat în teren de antrenament pentru o nouă generație de membri de partid, care s-au obișnuit cu violența și represiunea la un nivel care s-a răspândit în toată societatea sovietică odată cu Teroarea, după câțiva ani. S-a consolidat tendința lor de a vedea peste tot o lume de conspirații, cu „bandiți“, „ruși albi“, teroriști și sabotori mereu angajați într-un război împotriva Revoluției – deja vizibili în spaima războinică din 1927. La urma urmei, metodele lor de mână forte au iscat exact acel tip de opoziție care făcea ca temeri de felul acesta să pară mai mult decât plauzibile, în timp ce politicile oficiale creau probleme, suferințe și pierderi, ai căror adevărați autori nu puteau fi blamați. Deportarea milioanelor de țărani a condus la constituirea în grabă a coloniilor de muncă forțată și la perfecționarea tehnicilor de control asupra populației, pe care Stalin avea să le întrebuințeze, în anii 1930 și 1940, împotriva altor clase și minorități etnice – printre care polonezi, ceceni și etnici germani. Mai mult decât atât, colectivizarea a deschis drumul industrializării năvalnice din primul Plan Cincinal.

Industrializarea forțată a reprezentat politica lui Stalin. El a învins în disputa legată de colectivizarea agriculturii, iar acum și-a manifestat dorința de a vedea o creștere industrială rapidă, care să împingă Rusia în Era Mașinilor. Miza era dorința bolșevicilor de a se putea lăuda că au creat o societate modernă. Iar într-o lume ostilă, care încercase deja să sugrume revoluția încă de la nașterea ei, Uniunea Sovietică avea nevoie de o industrializare grăbită, pentru a proteja socialismul. În februarie 1931, Stalin a formulat o remarcabilă profeție: „Vreți ca patria noastră socialistă să fie bătută și să-și piardă independența?“, a întrebat el. „Dacă nu vreți asta, va trebui s-o scoateți din înapoierea în care se află, și-anume în cel mai scurt timp posibil, și să impuneți un autentic ritm bolșevic în edificarea economiei socialiste […]

Suntem cu cincizeci sau cu o sută de ani în urma țărilor avansate. Trebuie să recuperăm acest decalaj în zece ani. Ori așa, ori ne scufundăm.“ Până la declanșarea Operațiunii Barbarossa[28], mai avea să treacă exact un deceniu.[29]

Strategia lui Stalin reclama nu numai un control nemilos al aprovizionării cu alimente pe plan intern, dar și niște investiții masive în industria grea, care se traduceau într-o presiune asupra nivelului de trai urban. În teorie, metoda urma să fie Planul Cincinal; în realitate însă Planul Cincinal a funcționat mai ales ca o sursă instabilă de stimuli și țeluri, care aveau prea puțin de-a face cu existența concretă a resurselor și care erau frecvent suplimentate de marea publicitate ce se făcea „tacticilor de șoc“ și „supraîndeplinirii“. Așa se explică ritmul haotic de industrializare, exact în momentul în care funcționarea instituțiilor de planificare ale statului era împiedicată de profundele epurări, și conducătorii regionali ai partidului se luptau crâncen pentru a obține fonduri de investiții.

Uimitor este în ce măsură funcționa tot acest proces frenetic și dezorganizat. De multe ori se întâmpla ca producția reală nici să nu se apropie măcar de ștachetele caraghioase impuse prin Planul Cincinal (care oricum fusese însăilat în anul anterior), dar acest lucru era mai puțin remarcabil decât acele reușite de producție care se atingeau cu adevărat. Întregi orașe noi – Magnitogorsk, de exemplu, cea mai mare oțelărie din lume – au fost construite din nimic; iar uzinele metalurgice deja existente au fost forțate până la limite extreme. Fabricile de tractoare și industriile de mașini-unelte s-au dezvoltat rapid, pentru a reduce necesitățile de importuri ale țării – totul în ciuda faptului că atât de multe investiții au fost canalizate spre industria grea, încât capacitățile de furnizare a combustibililor și de transport n-au reușit să facă față și au provocat frecvente colapsuri și pierderi.

În privința creării de locuri de muncă, însă, politica regimului a reprezentat un succes extraordinar și nemaiîntâlnit până atunci. Forța de muncă urbană a sporit de la 11,3 la 22,8 de milioane de persoane între anii 1927–1928 și 1932; în 1939, ajunsese deja la 39 de milioane. În exact aceeași perioadă în care Europa capitalistă se afla într-o profundă recesiune, în Uniunea Sovietică, șomajul fusese practic eliminat, un mare număr de femei lucrau, iar țara, de fapt, suferea de o lipsă a forței de muncă. „Nu poate fi privit ca o întâmplare – se lăuda Stalin, în 1934 – faptul că țara în care marxismul a

triumfat este acum singura țară din lume care nu cunoaște crize, nu cunoaște șomaj, în timp ce, în toate celelalte țări, inclusiv în cele fasciste, crizele și șomajul sunt la ordinea zilei deja de patru ani.“[30]

Politicile lui Stalin creau o nouă clasă muncitoare, formată mai ales din milioanele de țărani care se îngrămădeau în marile orașe în acei ani, de multe ori pentru a scăpa de noile ferme colective. Între 1929 și 1933, numărul de maiștri din industrie a sărit de la 18 700 la 83 800 – covârșitoarea majoritate fiind proveniți din rândurile proletariatului necalificat –, iar totalul personalului managerial și tehnic, de la 82 700 la 312 100 de oameni. Era vorba, cu adevărat, de emergența unei Noi Civilizații, deși poate că nu în sensul avut în vedere de Sidney și Beatrice Webb[31]. O societate în cea mai mare parte țărănească se vedea electrificată, mecanizată și cucerită de un regim cu obsesia modernizării, dar îl prelua, la rându-i: țăranii se transformau în muncitori, administratori și cadre de partid. La sfârșitul anilor 1930, statul, partidul și economia ajunseseră să fie conduse de beneficiarii acestei revoluții sociale.[32]

Desigur, așa-numiții eroi ai Revoluției au descoperit în scurt timp că nu erau cu nimic mai liberi decât oricine altcineva, în atotputernicele mașinării de stat și de partid. Când proletarii, în mare măsură analfabeți și necalificați, se mutau de la un serviciu la altul, puteau fi acuzați de „spontaneitate mic-burgheză“. Impunerea unei discipline a muncii s-a dovedit a fi o preocupare majoră a regimului, iar în fața lipsurilor din ce în ce mai acute de alimente, a raționalizării și a rarității bunurilor de larg consum, sindicatele s-au transformat din apărătoare ale muncitorilor în factori de impunere a disciplinei muncii, în lupta împotriva „trândăviei“ și „chiulului“. Vechile conduceri au fost îndepărtate sub pretextul „devierii de dreapta“, iar sindicatelor li s-a dat dispoziție „să facă față producției“. Ceea ce însemna, printre alte lucruri, să ignore condițiile de lucru primitive și primejdioase.

Dacă suna incitant în urechile cohortelor de intelectuali occidentali veniți s-o contemple, construcția socialismului era dură și umilitoare în practică. Oricât de adorată ar fi fost Mașina, industrializarea sovietică folosea intensiv munca manuală, iar nivelul scăzut de expertiză tehnică însemna că multe mașini stăteau degeaba, în timp ce munca se făcea de mână: mai ales în primii ani, camioanele și tractoarele valorau mai puțin decât caii și roabele. Dar „folosea

intensiv munca manuală“ este o formulare abstractă: 10% dintre kulacii obligaţi la muncă forţată pentru construirea Magnitogorskului au murit în prima iarnă aspră petrecută acolo. Lucrătorii care construiau gigantica uzină hidroelectrică de la Dneprostroi nu stăteau nici ei mult mai bine: „Cei cazaţi în barăci se plângeau că le pătrundea zăpada în camere. Cei cazaţi în corturi aveau de îndurat gerul de afară – minus 13 grade Celsius în iarna lui 1929 şi vânturi cu forţă de tornadă, care le luau corturile pe sus în vara aceluiaşi an“. Iar aceste evoluţii fortuite au fost agravate la introducerea „întrecerii socialiste“, adică o concurenţă internă stimulată de „lucrătorii-eroi“ şi mult-detestaţii stahanovişti.[33]

Întregul efort necesita o enormă presiune asupra economiilor private – prin vânzarea de obligaţiuni guvernamentale – şi a cheltuielilor consumatorilor. Dorinţele individuale erau subordonate nevoilor colectivităţii, tendinţă ce provoca deopotrivă mârâieli şi un sentiment de altruism. Raţionalizarea pâinii a fost impusă în 1929, iar consumul de carne şi lactate s-a prăbuşit. Abia în 1935, au apărut anumite îmbunătăţiri. Oraşele creşteau întruna – populaţia urbană s-a dublat între 1926 şi 1939 –, agravând şi mai tare lipsa endemică de locuinţe. Din 1929 până în 1931, normele privitoare la spaţiul de locuit pe cap de persoană au scăzut cu o treime la Moscova. Nevoia stringentă de locuinţe mai bune a devenit unul dintre motivele pentru care oamenii se făceau membri de partid – asta înainte ca însuşi aparatul de partid să devină ţinta unor epurări nemiloase, la mijlocul anilor 1930.

Dar presiunile industrializării staliniste nu s-au limitat la condiţiile de locuit înghesuite; anii celui dintâi Plan Cincinal au fost martorii dezvoltării explozive a sistemului de lagăre. Istoriceşte vorbind, munca forţată fusese de o importanţă crucială pentru dezvoltarea economică a unor mari părţi din cele două Americi şi din imperiul ţarist. Stalin a dus acest proces mai departe ca în oricare alt timp şi loc. În 1929, lagărele de concentrare ale poliţiei secrete, OGPU, au fost redenumite „lagăre de muncă“ şi au căpătat o funcţie economică explicită. Începând cu arestările în masă din perioada colectivizării şi cu o intensitate fluctuantă pe tot parcursul deceniului 1930, organele de securitate au ţinut sub control milioane de prizonieri, într-un complex de închisori, „lagăre de muncă de corecţie“, colonii de muncă şi alte stabilimente speciale: cele mai recente estimări arată că numărul total de prizonieri a crescut de la 2,5 milioane în 1933 la 3,3 milioane în ajunul

invaziei germane din 1941.[34]

Munca forţată a jucat un rol major în efortul general de industrializare: chiar înaintea izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial, NKVD[35] (succesoarea organizaţiei OGPU) devenise răspunzătoare pentru circa 25% din toată munca în construcţii, pe care o domina în Urali, Siberia şi Orientul Îndepărtat; un cadru al poliţiei secrete preţuia în mod public sistemul de lagăre al organizaţiei sale, ca făcând „muncă de pionierat în dezvoltarea culturală a periferiilor noastre îndepărtate“.[36] Bunurile specifice provenite din aceste regiuni – aurul şi alte metale, cheresteaua şi, mai târziu, muniţiile – depindeau de munca de tip sclavagist. Munca forţată era folosită şi la construirea canalului dintre mările Albă şi Baltică, unul dintre motivele de triumf propagandistic ale regimului de la începutul anilor 1930. Colonişti speciali erau amplasaţi în jurul siturilor industriale noi, aşa cum era Magnitogorskul. În 1939, se ajunsese ca în jur de 107 000 de gardieni să lucreze numai în lagărele şi coloniile de muncă din structurile NKVD.[37]

Spre deosebire de capitalism, a cărui viziune asupra lumii era esenţialmente paşnică şi armonioasă, comunismul se considera mereu în luptă şi asediat. Duşmanii din afară încercaseră să sugrume Revoluţia din faşă; cei dinăuntru – să abată partidul pe căi greşite, prin multele lor facţiuni şi „deviaţii“. Fiind concomitentă cu apogeul represiunii şi cu instalarea regimului de teroare, industrializarea sovietică s-a desfăşurat într-o lume conspirativă de „sabotori“ şi „scheme contrarevoluţionare“. După procesul din 1928 al inginerilor străini, experţii tehnici, administratorii şi liderii de partid au lucrat sub ameninţarea permanentă a pedepselor arbitrare: eşecul, rivalităţile personale, chiar şi o schimbare bruscă a liniei partidului puteau fi suficiente pentru ca ei să cadă în dizgraţie. Zeci de mii de profesionişti calificaţi au fost expediaţi în lagăre. Nevoia educării unei noi generaţii de administratori a devenit prioritară pentru regimul sovietic, dar şi un prilej de avansare pe scara socială pentru o generaţie mai tânără. Stalinismul, aşadar, a însemnat represiune şi teroare, dar şi o perioadă a mobilităţii de jos în sus şi a unor oportunităţi de viaţă pe cât de noi, pe atât de incitante, care contrastau radical cu structurile ierarhice relativ statice din societatea ţaristă: între 1928 şi 1933, se estimează că în jur de 770 000 de membri de partid au fost avansaţi de la nivelul clasei muncitoare la cel al gulerelor albe şi funcţiilor administrative.[38]

Astăzi e firesc să fie criticaţi occidentali precum H.G. Wells, Bernard Shaw sau soţii Webb, pentru a fi plutit suverani peste aspectele urâte şi brutale ale stalinismului şi a fi confundat realitatea cu propaganda sovietică. Dar, într-o vreme în care capitalismul părea să se sinucidă, Rusia lui Stalin se vedea într-un contrast radical cu Occidentul – o ilustrare a energiei, angajării, realizării colective şi modernităţii –, cu atât mai atrăgătoare, cu cât era cvasineînţeleasă. Cei câţiva critici bine informaţi şi expliciţi, precum Ante Ciliga, fostul comunist croat şi autorul cărţii În ţara Minciunii celei Mari, apărută în 1938, îşi vedeau expozeurile în mare măsură nebăgate în seamă.[39]

În parte, o asemenea credulitate reflecta ceea ce un istoric numeşte „fenomenala voinţă de a crede în utopie“, care stăpânea Europa interbelică. Însă reflecta şi detaşarea treptată a Occidentului de realităţile vieţii sovietice. Contactele dintre Soviete şi restul Europei fuseseră substanţiale în anii 1920 – în tot ce ţinea de tehnologie, ştiinţă şi cultură, dacă nu şi de finanţe şi comerţ. Echipe de ingineri americani, germani şi britanici le-au furnizat expertiză tehnică, în timp ce unii dintre cei mai distinşi arhitecţi şi urbanişti europeni, inclusiv Le Corbusier şi Ernst May se întreceau să proiecteze Moscova şi alte oraşe. Dar, odată cu simulacrele de procese din anii 1930 – printre ai căror acuzaţi s-au numărat şi ingineri şi afacerişti occidentali –, aceste contacte s-au rărit, iar călătoritul către şi dinspre Uniunea Sovietică a devenit mai dificil. În timp ce „miracolul economic“ sovietic îşi croia drumul înainte, realităţile sovietice au dispărut din colimatorul europenilor şi ţara s-a închis în sine.

Mai cu seamă ascensiunea la putere a lui Hitler a făcut ca evaluarea obiectivă a Rusiei să devină o misiune aproape imposibilă. Germania nazistă conturându-se ca principală ameninţare la adresa democraţiei din Europa, o mare parte a centrului şi stângii din Europa Occidentală s-au combinat şi au format un antifascism prin excelenţă prosovietic: „Sprijinirea Uniunii Sovietice la răscrucea prezentă este (ca unică speranţă de a evita războiul) de o asemenea covârşitoare importanţă – îl avertiza publicistul britanic Victor Gollancz pe scriitorul H.N. Brailsford, în 1937 –, încât orice ar putea fi citat de partea adversă nici n-ar mai trebui spus“. Pentru mulţi intelectuali europeni, Uniunea Sovietică a devenit, aşadar, oglinda care le reflecta propriile obsesii, speranţele şi temerile faţă de ce pregătea nazismul.[40]

Redresarea națională

Nicăieri nu era strălucita realizare sovietică privită cu mai mare îngrijorare decât în Europa Centrală și Răsăriteană, sfâșiate de criză. „În cercurile de afaceri și bancare de la Berlin – relata ambasadorul britanic la începutul lui 1931 –, subiectul de conversație numărul unu este, în ultima vreme, amenințarea pe care o reprezintă progresul făcut de Uniunea Sovietică în chestiunea îndeplinirii Planului Cincinal și necesitatea unor eforturi serioase, din partea țărilor europene, pentru a-și face ordine în propriile case, înainte ca presiunea economică sovietică să devină mult prea puternică.“[41]

Marea Britanie nu era capabilă să ia frâiele în mâini, așa cum ar fi trebuit. Capitaliștii liberali vorbeau ca și cum ar fi trăit într-un secol anterior, iar comerțul liber – acea mantră britanică – s-a dovedit un răspuns neconvingător și depășit. Când i s-a spus la Geneva să elimine barierele comerciale și să accepte grâne ieftine din Canada și Argentina, ministrul de Externe iugoslav a răspuns cu amărăciune că așa ceva era posibil „cu condiția să sacrifice patru cincimi din populație“. Singura diferență, a continuat el, între politica de comerț liber propusă de Marea Britanie și Planul Cincinal stalinist era că „nu-ți împușți populația, dar ți-o lași să moară de foame“.[42]

În mod absolut fortuit, însă, colapsul comerțului liber a dezvăluit câteva căi alternative și neașteptate de ieșire din criză, pe care le puteau urma țările capitaliste. Naționalismul economic din anii 1930 s-a dovedit a fi mai încununat de succes decât au admis istoricii, și multe țări s-au descurcat mai bine producând pentru ele însele decât în deceniul 1920, în care se luptaseră să revină la etalonul-aur și să facă față concurenței internaționale. Autosuficiența, desigur, avea costurile ei: consumatorii se simțeau împovărați de bunurile scumpe, produse intern; și totuși, din aceleași motive, îi încuraja pe producători. La fel se întâmpla și cu înghețarea datoriilor, care-i elibera deopotrivă pe fermierii și industriașii îndatorați și alimenta cererea internă. Prețul plătit de producători pentru aceste evoluții relativ pozitive era un control sporit al statului. Odată cu abandonarea principiului laissez-faire, guvernele au descoperit brusc necesitatea de a hotărî ce nivel de curs valutar își doreau; s-au găsit atrase în politici comerciale și în alocări de schimburi cu

străinătatea; în propriile țări, au început să planifice producţia, să stimuleze cartelurile producătorilor şi să intervină în dezvoltarea şi localizarea noilor concerne. În felul acesta, cu totul independent de ideologie, autosuficienţa a modificat relaţia dintre stat şi întreprinderea privată. Naţiunile capitaliste au preluat ideea planificării şi a controlului statului de la bolşevici şi au îndoit-o cu apă: prăbuşirea economică a îmboldit apariţia capitalismului naţional impus de stat.

Pe termen scurt, redresarea internă şi creşterea industrială au fost impresionante. Sub protecţia tarifelor mai înalte şi a monedelor neconvertibile, preţurile şi-au oprit căderea, iar ocuparea forţei de muncă a câştigat teren. Industriile şi-au fixat ca obiectiv piaţa internă, cea textilă, cea chimică şi producţia de curent electric, înregistrând, toate, creşteri accelerate, în timp ce agricultura se redresa şi ea, cu ajutorul comisiilor de administrare ale statului, care achiziţionau recoltele la preţuri garantate. Între 1932 şi 1937, producţia industrială a ţâşnit în sus, cu 67% în Suedia şi 48% în Regatul Unit, în timp ce în Polonia, Franţa şi Belgia, obsedate de etalonul-aur, a stagnat. În Germania nazistă – ajutată de serviciul de muncă obligatorie, de controlul rigid al salariilor, de schemele de concentrare a muncii şi de o campanie împotriva muncii femeilor –, şomajul s-a redus de la 5,6 milioane de persoane la 0,9 milioane în cinci ani; în 1939, se ajunsese la utilizarea integrală a forţei de muncă.

Noi surse de finanţare interne au apărut şi au înlocuit pieţele de capital din Occident. Amânarea – sau „reaşezarea“ – datoriilor externe a însemnat mult pentru statele debitoare din Europa Răsăriteană – echivalentul a peste 10% din cheltuielile guvernamentale în cazurile Greciei, României şi Bulgariei, de exemplu, între 1931 şi 1935. Ce-ar fi putut fi mai raţional decât să te împrumuţi masiv în anii 1920 şi să nu mai recunoşti datoria în anii 1930? Deţinătorii de obligaţiuni britanici şi americani au fost plini de resentimente, dar neajutoraţi.[43]

Pe plan intern, cheltuielile de consum puteau fi comprimate, la fel şi salariile, mai ales în statele poliţieneşti, în care sindicatele independente fuseseră zdrobite. Inflaţia, impozitele ridicate, controlul strict asupra salariilor şi alte forme de economisire forţată şi „voluntară“ au menţinut salariile la un nivel scăzut şi au canalizat resursele către cuferele statului. Regimul nazist a

construit autostrăzi şi clădiri publice; britanicii – case comunitare; aproape toată lumea i-a subvenţionat pe fermieri şi a investit, mai devreme sau mai târziu, în reînarmare. Astfel, s-a ivit o a treia formă de strategie de dezvoltare, situată între, pe de-o parte, dependenţa de împrumuturile externe şi, pe de altă parte, industrializarea forţată sovietică. Aceasta a permis un ritm de creştere mai lent decât în Uniunea Sovietică, dar a costat mai puţine vieţi omeneşti şi a contribuit la stabilizarea clasei politice.

În linii mari, însă, opţiunea pe termen scurt pentru capitalismul european a rămas autarhia. Ce-i drept, a încurajat redresarea industrială, dar numai într-un mediu protejat şi necompetitiv. Firmele consacrate au fost apărate de rivalele străine şi chiar şi de noii antreprenori din propriile ţări, prin scheme de tip cartel sponsorizate de stat. Afaceriştii norocoşi au realizat profituri mari, dar nimic nu i-a îndemnat să le reinvestească în instalaţii şi echipamente, mai ales dacă trebuia să provină din import. Principala excepţie survenea în acele locuri – precum în cel de-al Treilea Reich – unde statul naţionalist afirma sus şi tare că aştepta rezultate, ca să se protejeze pe el însuşi. Un serviciu de utilitate publică, precum Volkswagen, sau o corporaţie privată, ca Daimler-Benz, a realizat instalaţii, echipamente şi profituri, în anii 1930 (şi la începutul anilor 1940), care aveau să formeze baza creşterii economice postbelice. Dar acestea erau excepţiile: majoritatea statelor erau fie insuficient de naţionaliste (ca britanicii), fie prea dezorganizate (ca francezii şi italienii) pentru a scoate ceva din autarhie. Cu toată vorbăria despre „eficienţă“ şi „coordonare“, nu a existat, propriu-zis, un salt înainte în materie de tehnologie, comparabil cu tendinţa de „raţionalizare“ din anii 1920 – iar în unele cazuri, a fost vorba chiar de regres. Abia în deceniul 1950, industria europeană avea să se modernizeze cu adevărat; ironie a sorţii, Uniunea Sovietică postbelică a devenit un studiu de caz pentru ce se putea întâmpla dacă o ţară miza prea mult pe autarhie.[44]

În agricultură, toată povestea s-a derulat la fel de amestecat, în special în Europa Răsăriteană înapoiată. A existat o anumită modernizare a cultivării pământului – soiuri de seminţe mai bune, o utilizare mai intensivă a îngrăşămintelor, o cultivare pe scară mai largă a bumbacului şi a altor substitute de import –, dar prea multele „bătălii pentru grâne“ au menţinut zonele rurale vii şi totuşi incapabile să prospere. Ţăranii s-au retras de pe pieţe şi au revenit la o economie a subzistenţei. Pe termen lung, autarhia nu

le-a oferit nici o soluţie satelor europene supraaglomerate: şi acestora nu le rămânea decât să aştepte până în anii 1950, când confruntarea dintre comunism şi capitalismul internaţional avea să-i propulseze pe ţărani la oraşe, creând mereu alte şi alte meserii noi, industriale.

Capitalismul naţional din anii 1930 a mai avut şi numeroase alte neajunsuri: utilizarea forţei de muncă a crescut, dar salariile au fost menţinute la un nivel scăzut, mai ales în regimurile autoritare. Frontul Muncii nazist organiza călătorii turistice şi exercita presiuni asupra conducătorilor de fabrici ca să amelioreze unele condiţii de lucru, toate acestea fiind menite să mai disipeze insatisfacţiile muncitorilor, dar fără vreo mărire semnificativă a salariilor. Prin urmare, genul de redresare care s-a desfăşurat în Marea Britanie în anii 1930, orientată spre consumator şi axată pe utilizarea sporită a forţei de muncă în industria uşoară, a fost esenţialmente incompatibilă cu genul de redresare desfăşurată în Germania nazistă sau Italia fascistă. Mai mult decât atât, redresarea din acele ţări avea în vedere nu consumatorul, ci statul militarizat. Războiul din Etiopia s-a dovedit vital pentru ieşirea Italiei din recesiune. Până în 1939, cheltuielile germane pentru reînarmare au reprezentat dublu, vorbind în procente din Produsul Intern Brut, faţă de cât erau în Regatul Unit şi de zece ori mai mult faţă de cât era în Statele Unite. Pentru Hitler, de bună seamă, nu redresarea economică era motivul reînarmării, ci, pur şi simplu, nevoia de a se pregăti pentru inevitabilul „nou conflict“ cu bolşevismul sovietic. Chiar şi aşa, consecinţa a fost un fabulos impuls de creştere, care a generat, până spre sfârşitul anilor 1930, grave lipsuri în materie de forţă de muncă şi presiuni inflaţioniste.

Comerţul internaţional nu s-a oprit cu desăvârşire după 1932, dar a continuat la niveluri atât de reduse, încât nu mai putea stimula creşterea economică în modul în care avea să facă acest lucru după 1950. Nivelurile comerţului mondial s-au prăbuşit după 1929 şi nu şi-au mai revenit: chiar şi în 1937, comerţul mondial era sub nivelul din 1929, deşi producţia sporise la nivel global. Europa s-a divizat în blocuri comerciale, britanicii construindu-şi o zonă de preferinţă imperială în afara continentului, iar francezii luptându-se în zadar să menţină vie o mică zonă a etalonului-aur (alături de Olanda, Belgia, Elveţia, Polonia şi Cehoslovacia). Cel mai hotărât efort de edificare a unui nou sistem comercial compatibil cu autarhia l-a făcut Germania după 1934, cu aşa-numitul Nou Plan – o reţea de bilanţuri contabile pentru

decontări bilaterale, încheiate cu ţările din estul şi sud-estul Europei.

Trâmbiţat de câţiva geopoliticieni naziști drept punctul de plecare al unei Noi Ordini și atacat de antinaziști ca fiind un sistem de exploatare fascistă, Noul Plan a demonstrat, în realitate, un impact mult mai puţin consistent. Economiile sărace şi înapoiate din Europa Răsăriteană nu puteau fi, propriu-zis, înlocuitoarele vechilor piețe de export ale Germaniei. Regimul nazist le voia, de fapt, bunurile, nu tradiţia, şi le-a şi obţinut, clădind mari deficite comerciale cu vecinii mai săraci. Astfel, Bulgaria, Iugoslavia și Grecia s-au pus chezaşe la redresarea Germaniei. Oricum nu le-ar fi cumpărat nimeni altcineva mărfurile de export, aşa că guvernele au continuat să-i facă pe plac Germaniei, pentru că era important să-şi ţină fericiţi propriii agricultori. Când guvernul grec a lansat ameninţarea c-ar fi putut opri vânzările de tutun către al Treilea Reich, pentru că nu primea cine ştie ce în schimb, protestele cultivatorilor greci de tutun l-au făcut să se răzgândească.

Aşa încât, deşi Germania le domina comerţul, statele balcanice n-au fost niciodată mai mult decât nişte parteneri comerciali minori pentru Reichul german. Valoarea le era dată mai ales de anumite produse specifice: bauxita iugoslavă, tutunul grecesc, petrolul românesc – devenite o necesitate vitală pentru creşterea explozivă a înarmărilor germane. Poate că a fost exploatare, dar nu una de genul care să-i ofere unei ţări precum Germania ceva mai mult decât nişte beneficii pe termen scurt. Din 1938 încolo, comerţul de tip troc a fost umbrit de forme ceva mai directe de exploatare economică: minerale valoroase, rezerve pentru comerţul exterior şi capabilităţi siderurgice suplimentare, obţinute prin Anschluss – anexarea Austriei; apoi, odată cu ocuparea Cehoslovaciei, în anul următor, mai mult aur şi uzinele Škoda, cel mai important producător de armament din Europa Centrală. Demarase cucerirea externă – principalul scop al politicilor economice naziste.[45]

Capitalismul fascist

„De-acum îngropăm liberalismul economic!“, proclama Mussolini în 1933.

La vremea respectivă, abandonarea principiului laissez-faire fusese acceptată de mai toată lumea. Statul activ luase locul pieței libere; individualitatea egoistă a liberalului fusese înlocuită de colectivitatea disciplinată. Era ușor de văzut că asemenea tendințe ar fi putut face din fascism economia capitalistă a viitorului. Dar exista vreo economie tipică pentru fascism? Dacă liberalismul era de-acum decedat și-ngropat, însemna cumva că fascismul deținea toate răspunsurile?[46]

Cert este că fascismul a venit cu propriu-i stil de administrare a economiei – activist, eroic, militarist: „Bătălia Grâului“ dusă de Mussolini a fost urmată de o „Bătălie a Lirei“, de o „Campanie pentru Producția Națională“ și, mai târziu, de „Bătălia pentru Muncă“ dusă de Hitler. Fasciștilor le plăcea, de asemenea, să transforme „problemele economice“ în „chestiuni de voință“, ceea ce însemna, de cele mai multe ori, că liderii habar n-aveau cum s-ar fi cuvenit să procedeze în continuare. De fapt, ideologia fascistă se menținea intenționat enigmatică în privința economiei, în parte pentru că liderii simțeau nevoia să mulțumească ambele aripi, stângă și dreaptă, ale mișcării, dar, în parte, și pentru că nu erau propriu-zis interesați de acest lucru, văzând în economie un mijloc de atingere a unui scop. Hitler voia să utilizeze „tehnica de producție a întreprinderilor private în concordanță cu ideile binelui comun, aflat sub controlul statului“ – o formulă care mulțumea pe toată lumea în general și pe nimeni în particular. Fascismul era virulent anticomunist, dar și antiplutocratic. Se opunea finanțelor internaționale – adeseori condamnate ca fiind „parazite“ și „cosmopolite“ –, dar se declara în favoarea „producției“ naționale. Să fi fost socialist, din acest motiv? Poate doar într-un sens anume, plutind eteric peste tot ce ținea de clasă. „Socialismul nostru e un socialism al eroilor, al bărbăției“, clama Goebbels, care provenea din aripa stângă a partidului.[47]

Un „socialism al eroilor“ presupunea imnuri fără număr înălțate Muncitorului: fiecare dictator din Europa s-a prezentat cândva în ipostaza Primului Țăran sau a Primului Muncitor al țării sale. Dar fascismul prețuia munca manuală mai degrabă decât mecanizarea și tehnologia, ca în Uniunea Sovietică ori în Statele Unite. Bărbații fasciști mânuiau coase, nu conduceau tractoare. „Sunt socialist – afirma Hitler –, pentru că mi se pare de neconceput să îngrijesc sau să manevrez o mașină cu multă atenție, în schimb să las ca reprezentanții cei mai nobili ai muncii, oamenii, să decadă.“ Afișele

înfăţişau artizani şi meseriaşi – o privire în urmă, care a contribuit, poate, la eliberarea muncii de puternicele conotaţii de clasă care o însoţeau. Până şi lucrătorii de pe autostrăzi – potrivit broşurilor de propagandă nazistă – erau prezentaţi cu o legendă a imaginii, precum: „Noi arăm pământul etern“.[48]

În practică, totuşi, fascismul era departe de-a fi prietenul muncitorului. Atât Mussolini, fostul socialist, cât şi Hitler le vorbeau muncitorilor într-un fel înainte să acceadă la putere, şi într-alt fel după aceea. Exact de acest lucru se temuseră fasciştii italieni de stânga, motiv pentru care i-au cerut lui Mussolini să nu cedeze în faţa patronilor; şi „naziştii roşii“, anticapitalişti, precum tânărul Goebbels, întreţineau aceleaşi temeri. „Toată scârba provocată de parlamentarism şi criticile pertinente aduse socialismului şi democraţiei vor eşua într-o crâncenă dezamăgire şi o retorică neconcludentă şi – încă şi mai rău – într-o iluzie reacţionară fatală – îl avertiza pe Duce un fascist de frunte, susţinător al muncitorilor –, dacă fascismul nu-şi propune să aibă o bază mai solidă, realistă şi umană […] Utopia comunistă încă ar mai putea să-şi recupereze influenţa nocivă, dacă noua ordine s-ar dovedi, până la urmă, incapabilă să asigure un minimum de bunăstare economică.“ Dar asemenea luări de poziţie în sensul de a nu-i trăda pe muncitori n-au fost băgate în seamă: fasciştii şi naziştii de stânga s-au văzut aduşi la ordine uşor şi în linişte, iar principiul proprietăţii private n-a fost niciodată pus cu adevărat sub semnul întrebării. Naziştii de stânga visau la o „a doua revoluţie“ împotriva capitalismului, dar, în Germania, o asemenea idee s-a sfârşit cu „noaptea cuţitelor lungi“[49] şi asasinarea lui Gregor Strasser, în 1934; în Italia, se stinsese deja de mai mulţi ani[50]. În relaţiile industriale, regimurile fasciste înclinau clar către şefi. Sindicatele independente au fost sugrumate atât în Italia, cât şi în Germania, în schimb au fost lăsate să existe în continuare asociaţiile patronale, iar puterea angajatorilor era foarte puţin înfrânată, poate numai de puterea pieţei muncii, odată ce s-a revenit la utilizarea completă a forţei de muncă. Fascismul s-a menţinut la nivelul unei economii a salariilor mici, diferită prin natura ei de cea vest-europeană de după 1945.

Genul de proteste muncitoreşti pe care generaţii întregi de istorici de stânga le-au căutat nu s-au materializat, şi asta, în parte, din cauza faptului că Frontul Muncitoresc German (DAF – Deutsche Arbeitsfront) şi subsidiarele sale, controlate de regim, au reuşit să organizeze asistenţa socială şi să amelioreze condiţiile de muncă din fabrici; la urma urmelor, având un venit

de trei ori mai mare decât al Partidului Nazist însuşi, plus un număr de membri de câteva ori mai mare, această organizaţie nu era deloc lipsită de influenţă. În Italia, organizaţia Dopolavoro („După muncă“) a semnalat şi ea interesul regimului faţă de odihna şi bunăstarea muncitorimii. În acelaşi timp, noua ordine ierarhică introdusă în relaţiile de la locul de muncă a îngreunat concretizarea unei acţiuni colective.

Dar poate că esenţială a fost, în context, amintirea şomajului. Aşa cum nota, în 1938, un observator german, „cu toate că ştiu [muncitorii] că există o lipsă de forţă de muncă, toţi se tem să nu-şi piardă slujbele. Anii de şomaj n-au fost uitaţi“. Realizarea naziştilor, însă, ar putea fi exprimată şi mai favorabil; în 1938, rata şomajului se ridica la doar 3%, prin comparaţie cu 13% în Regatul Unit, 14% în Belgia şi 25% în Olanda. Nivelurile mult mai ridicate de şomaj din Italia pot constitui explicaţia faptului că muncitorii italieni păreau să se menţină mult mai înstrăinaţi de propriul regim decât colegii lor germani. Poate că sloganurile naziste care vorbeau despre „demnitatea muncii“ şi „onoarea muncitorului german“ chiar atinseseră o coardă sensibilă; prins între ameninţarea lagărelor de „muncă de urgenţă“, pe de-o parte, şi concertele, filmele, sporturile şi călătoriile organizate chiar pentru el, pe de altă parte, muncitorul mediu german s-a delimitat de lupta politică.[51]

La urma urmelor, nici în Italia, nici în Germania, proprietatea privată nu mai deţinea supremaţia. După cum spunea Hitler, nu-i nevoie să expropriezi dacă ai un stat puternic. Existau de-acum valori superioare – „Naţiunea“ italiană şi Volk-ul german –, în numele cărora se administra economia. „În viitor, interesele unor domni luaţi individual nu vor mai juca nici un rol în chestiunile acestea“, declara Hitler în 1936, când a dat undă verde reînarmării. „Există un singur interes – interesul naţiunii.“ Într-o formulare splendid de precisă, un funcţionar public german mai în vârstă îi sfătuia pe oamenii de afaceri că „în ultimă instanţă, noi nu urmărim o naţionalizare materială, ci una mentală, a economiei“. Era un avertisment adresat întreprinzătorilor privaţi, dar şi o delimitare. La fel, bancherilor italieni li s-a reamintit că „băncile nu mai sunt cele care domină economia Naţiunii, ci doar instrumentul exercitării unei forme speciale de creditare“; afacerile aveau „dreptul şi datoria de a profita de utilizarea tuturor surselor de creditare pe care Naţiunea le punea la dispoziţie activităţii productive a poporului italian“.[52]

În ciuda nesfârşitelor apeluri la „eficienţă“ şi „coordonare“, tot e dificil de găsit o abordare distinct-fascistă a statului. Statul ca factor de modernizare? Nici vorbă. În Italia, nevoia de a salva interesele industriale ruinate a condus la formarea unor companii-holding uriaşe în sectorul public. Pe hârtie, sporise masiv controlul statului în economie. În practică, totuşi, administratorii firmelor industriale au mers mai departe aproape la fel ca înainte. Al Treilea Reich a dezvoltat o întreagă panoplie de pârghii de control statale, încă dinainte ca Planul de Patru Ani din 1936 să preia conducerea efortului de reînarmare, sub conducerea lui Göring: spre sfârşitul anilor 1930, ministerul acestuia răspundea de circa 50% din totalul investiţiilor industriale din Germania. Inspirându-se, parţial, din exemplul sovietic, statul german a recurs la o schemă de investiţii masive de capital, edificând cel mai puternic complex militaro-industrial din Europa. Şi totuşi, realizările gargantueşti – cum ar fi uzinele metalurgice Brunswick, cea mai mare industrie de aluminiu din lume, armamentul de calitate superioară – mascau o realitate haotică, agravată de luptele interne birocratice şi de lipsa unei planificări centrale, sau măcar a unei simple coordonări. Existau nişte standarde înalte de excelenţă, dar care distrăgeau atenţia de la ceea ce era cu adevărat necesar: o producţie de masă eficientă. Când a fost pusă la încercare, economia de război a Germaniei – cu toată atenţia pe care şi-o concentrase regimul nazist asupra ei – s-a dovedit incapabilă să-şi egaleze rivalele, atât capitalistă, cât şi comunistă.[53]

Reformarea unui capitalism democratic

„Este suficient să te gândeşti la ţări atât de diferite unele de altele, precum Statele Unite ale Americii, Rusia sovietică, Italia sau Germania – insista fruntaşul socialist belgian Hendrik de Man, în octombrie 1933 –, pentru a înţelege irezistibila forţă a înclinaţiei tuturor acestora către o economie naţională planificată.“ Pentru Europa Occidentală, în deceniul 1930, problema era dacă democraţia era capabilă să înveţe din aceste surprinzătoare noi tendinţe ale vieţii economice.[54]

Accentul pus de fascism şi comunism pe voinţă şi acţiune i-a impresionat pe intelectualii europeni occidentali, care se simţeau din ce în ce mai mult înconjuraţi de mediocritate şi fatalism. După 1933, în primul rând tinerii socialişti – stupefiaţi de rapida suprimare a social-democraţiei germane – şi-au pierdut răbdarea, văzând precauţia propriilor lideri. Luând în derâdere starea de spirit a conducerii socialiştilor francezi la congresul acestora din 1933, un critic scria pe un ton plin de sarcasm că delegaţilor li se spusese: „A fost necesar să fim prudenţi, a fost necesar să fim răbdători, a fost necesar să evaluăm cu precizie forţele care ni se opuneau. Nu trebuia să facem pasul înainte către putere, fiindcă un asemenea pas ar fi fost prea periculos; am fi fost striviţi de rezistenţa capitalismului însuşi; nu trebuia să facem pasul înainte în direcţia revoluţiei, pentru că nu eram pregătiţi, pentru că momentul nu era potrivit […] Nu trebuie să înaintăm în nici o direcţie!“[55]

În Marea Britanie, sentimente asemănătoare l-au atras către fascism pe deputatul laburist Oswald Mosley – şi nu era el singurul exasperat de ceea ce un coleg parlamentar numea „pasiunea pentru evitarea deciziilor“ a conducerii laburiste. Mosley propusese un plan radical de relansare economică la Conferinţa Partidului Laburist din 1930; faptul că planul i-a fost respins de conducerea partidului pe motiv de costuri l-a determinat să părăsească formaţiunea politică şi să înceapă o alunecare spre dreapta care avea să culmineze cu formarea Uniunii Fasciştilor Britanici.[56]

Un abis între generaţii, de perspectivă şi temperament, îi despărţea pe tineri, cum era şi Mosley, care luptaseră în Primul Război Mondial, de mai vechii lideri socialişti. Aceştia din urmă preferau să arate electoratului că puteau juca şi ei după regulile capitalismului; „Generaţia Frontului“ considera că regulile în sine erau iraţionale, iar conducerea – pasivă, defetistă şi îmbătrânită. „Epoca de faţă e dinamică, iar epoca de dinainte de război era statică“, susţinea Mosley. „Oamenii epocii antebelice erau mult mai «amabili» decât suntem noi, la fel cum epoca lor era mult mai plăcută decât este a noastră. Concret, întrebarea este dacă ideile lor privind soluţia la problemele epocii sunt mai bune decât ale celor care sunt chiar produsele acestei epoci.“ Pentru mulţi dintre cei din „Generaţia Frontului“, fascismul şi comunismul reprezentau, deopotrivă, forme mai „moderne“ şi mai dinamice de organizare economică şi decât liberalismul, şi decât socialismul reformelor.[57]

Exasperarea lor era de înţeles. Numai ocazional partidele socialiste au încercat măcar să regândească teoria şi practica în lumina şomajului şi a crizei economice. Cel mai bun exemplu a fost Suedia, care şi-a devalorizat moneda timpuriu şi a recuperat rapid, graţie politicilor de reflaţie ale guvernului său social-democrat, din 1932. Administraţia suedeză a fost dispusă şi pregătită să utilizeze politicile fiscale pentru a pune în funcţiune o relansare. „Nu va exista o redresare spontană – afirma ministrul de Finanţe suedez în 1933 –, decât în măsura în care politicile statului vor contribui la declanşarea ei.“ Guvernul a dat un impuls masiv investiţiilor, iar, până în 1937–1938, şomajul coborâse abrupt (de la 139 000 de şomeri în 1933 la mai puţin de 10 000), înregistrându-se o explozie a manufacturării. Politica oficială fusese imaginată în prealabil şi planificată cu atenţie. Este adevărat că Suedia se bucura de anumite avantaje economice care o protejau, ca ţară, de ce era mai rău în criza economică globală; totuşi, prin politicile sale fiscale contraciclice şi prin pactul dintre sindicate şi angajatori, care au ajutat la reglementarea relaţiilor industriale, ţara a părut să anticipeze capitalismul manageriat, pe care tot restul Europei Occidentale nu şi l-a însuşit decât după 1945.[58]

Belgia industrială, cramponându-se de etalonul-aur şi scufundată în depresiunea economică, a furnizat celălalt răspuns demn de luat în seamă – planificarea capitalistă. În 1933, Hendrik de Man s-a întors din Germania în Belgia, pentru a-şi pune în aplicare aşa-numitul Plan van der Arbeid („Plan al Muncii“). Într-atât de inedită a fost ideea c-ar fi putut exista un efort socialist de planificare în interiorul unui cadru capitalist – plus, de fapt, al unuia naţionalist –, încât Hendrik de Man s-a lovit de opoziţia înverşunată a propriilor colegi din Partidul Muncitorilor:

Când mi-am prezentat pentru prima oară Planul dinaintea Biroului Executiv al Partidului Muncitorilor, în octombrie, am fost întâmpinat cu o mai viguroasă opoziţie decât m-aşteptasem. Unii au spus: „Sunteţi, zău aşa, prea moderat prin faptul că înlocuiţi conceptul de socializare cu ceea ce numiţi economie dirijată. Şi, în loc de fidelitate faţă de lupta de clasă, căutaţi să realizaţi o alianţă cu clasa de mijloc şi cu fermierii.“ Alţii: „Ceea ce ne înfăţişaţi este un fascism uşurel deghizat. Faceţi

atotputernic statul şi nu vă puteţi realiza programul decât printr-o dictatură. Şi, mai presus de toate, aşteptaţi totul de la naţiune şi nimic de la mediul internaţional“.[59]

Unor asemenea obiecţii, de Man le-a replicat spunând că soarta Republicii de la Weimar arătase ce se putea întâmpla când social-democraţii refuzau să coopereze cu clasele de mijloc: n-avea nici un rost să propui scheme de propulsare a folosirii forţei de muncă, dacă acestea erau inacceptabile politic pentru ele, nici să vorbeşti despre desfiinţarea capitalismului, dacă partidului îi lipsea puterea sau voinţa de a face aşa ceva. La fel ca Mosley, de Man a venit cu deducţii convingătoare în situaţia cea nouă, provocată de criză: necesitatea ca socialiştii să accepte naţionalismul, să atace cvasievanghelia bugetului echilibrat şi să ofere o soluţie alternativă eficientă la piaţă. În practică, însă, el abia dacă a fost mai victorios: ca ministru al Lucrărilor Publice în guvernul belgian de Reînnoire Naţională din 1935, de Man a redus şomajul cu un procent substanţial. Dar acesta a fost, mai ales, rezultatul îndelung aşteptatei devalorizări a monedei, pe care guvernul a impus-o cam în acelaşi timp cu ceea ce s-a numit Plan de Man. Realizarea lui a fost una concretă, dar incomparabil mai modestă decât triumful planismului[60], pe care-l avusese în vedere. Deziluzionat, de Man a virat-o uşor la dreapta şi a colaborat cu germanii în 1940, declarând că nazismul era „forma germană de socialism“. Dar ideile sale au dat roade după război: celebrul său Plan a constituit un model de planificare la nivel statal, în multe feluri şi într-o mare parte a Europei Occidentale, după 1945.

În Franţa, Plan de Man a fost discutat pe larg, dar un plan echivalent a fost omis cu desăvârşire din programul Frontului Popular, din 1936; încă şi mai rău, guvernul Blum a încercat să le satisfacă muncitorilor cerinţele, menţinând, concomitent, un franc puternic. Blum căzuse în admiraţia pragmatismului de care dădea dovadă preşedintele american Roosevelt şi s-a prezentat pe sine drept un „administrator plin de loialitate“ al capitalismului francez. Rezultatul a fost, economic vorbind, un eşec, nesatisfăcând nici stânga, nici dreapta, spulberând marile speranţe pe care mulţi şi le puseseră în Frontul Popular, şubrezind şi mai tare prestigiul şi încrederea în sine ale stângii necomuniste europene. Până şi mult lăudatele câştiguri ale guvernării

Frontului Popular – concediile plătite, săptămâna de lucru de 40 de ore şi arbitrajul în disputele industriale – fuseseră deja bifate în multe alte ţări.

În timp ce de Man, Mosley şi alţii abandonaseră democraţia şi ajunseseră să creadă că o acţiune concertată împotriva şomajului nu era posibilă decât în cadrul unui stat autoritar, anii 1930 şi lecţiile sale în interesul democraţiei puteau fi şi altfel interpretate. Unii liberali au început să respingă intervenţionismul statului şi naţionalismul economic în întregime, ca fiind rădăcina problemei, şi să vadă planificarea însăşi drept inerent autoritară. Era vorba de critica pieţei libere la adresa statului totalitar. Răspândită atât în Marea Britanie, cât şi în Italia, a fost îmbrăţişată cu cea mai mare forţă de economiştii austrieci emigraţi Hayek şi von Mises. Deceniul 1930 însă nu era timpul potrivit pentru ca mesajul lor să-şi atingă ţinta şi a trebuit ca ei să aştepte încă patruzeci de ani, pentru a deveni celebri.

Pe termen scurt, criticii democratici ai liberalismului s-au bucurat de mult mai mult succes. Mulţi împărtăşeau viziunea unui analist al anilor 1930, H.W. Arndt, care scria, în 1944, că „Naziştii au dezvoltat câteva tehnici economice – în sfera finanţelor guvernamentale, a intervenţiei planificate a statului, a controlului schimburilor şi manipulării comerţului exterior – care puteau fi aplicate foarte bine, mutatis mutandis, pentru o cauză mai bună“[61]. John Maynard Keynes, de exemplu, a făcut distincţie între anumite virtuţi ale naţionalismului economic, în principal autonomia pe care statele individuale şi-o câştigaseră faţă de politici, ca rezultat al colapsului economiei internaţionale unificate. „Ideile, cunoaşterea, ştiinţa, ospitalitatea, călătoria – toate acestea sunt lucruri care, prin însăşi natura lor, s-ar cuveni să fie internaţionale“, scria el în 1933. „Dar bunurile să fie produse intern, ori de câte ori este rezonabil şi posibil în mod corespunzător; şi, mai presus de toate, finanţele să fie mai ales naţionale.“[62]

O morală similară a fost dedusă de contemporanul polonez al lui Keynes, Michał Kalecki. Într-un articol pe tema experimentului Blum, Kalecki susţinea că sistemele de control al schimburilor comerciale erau necesare în cazul guvernelor care doreau să modifice echilibrul de putere industrială în avantajul forţei de muncă; altminteri, capitaliştii puteau să ameninţe oricând cu plecarea capitalului, pentru a submina credibilitatea regimului. Kalecki era produsul unei şcoli de economie care susţinea că statul trebuia să „răsucească

economia“ până obținea utilizarea totală a forței de muncă, doctrină care a subminat Planul de Investiții polonez pe Patru Ani, din 1936, una dintre cele mai importante acțiuni de planificare centralizată întreprinse în afara Uniunii Sovietice. La Keynes, este vizibilă, chiar dacă incipientă, regândirea capitalismului, care a furnizat liniile directoare ale politicilor postbelice în Europa Occidentală; la Kalecki se pot vedea doctrinele care au contribuit la instaurarea socialismului de stat în Europa Răsăriteană. Atât în Est, cât și în Vest, amintirea eșecului din anii 1930 al liberalismului clasic avea să provoace o reafirmare a echilibrului dintre puterea publică și cea privată în economia modernă, pregătind calea pentru marea explozie postbelică. Faptul că statul trebuia să se implice în viața economică a națiunii, prin urmare, nu a fost o lecție pe care europenii s-o învețe de la ruși ori de la New Deal-erii americani; propria lor experiență dintre cele două războaie mondiale îi împingea în aceeași direcție.[63]

Capitolul 5.

Noua ordine a lui Hitler. 1938–1945

Impresia mea este că există anumite planuri ale Germaniei […] menite să instaureze o nouă ordine europeană durabilă […] în liniile mari ale economiei planificate cu care Germania s-a obişnuit şi care vor conţine, cu siguranţă, avantaje majore, în comparaţie cu lipsa oricărei planificări care a domnit până acum, ca parte a egoismului liberal. Noi am face bine să colaborăm cu calm şi de bunăvoie, ca să ne adaptăm în sensul în care m-am referit.

Thorvald Stauning, prim-ministru danez, 8 martie 1941[1]

A devenit din ce în ce mai clar pentru noi, în această vară, că aici, în Răsărit, se confruntă două concepţii care din punct de vedere spiritual sunt imposibil de reconciliat: simțul german al onoarei și rasei, având o tradiție soldăţească de multe secole, împotriva unui mod asiatic de a gândi şi a unor instincte primitive, aţâţate de o mână de intelectuali, majoritatea evrei […] Mai mult ca niciodată, ne gândim la o nouă eră, în care tăria superiorităţii rasiale şi a realizărilor poporului german să-i atribuie acestuia conducerea Europei. Ne recunoaştem cu claritate misiunea de a salva cultura europeană din calea pe care înaintează barbarismul asiatic. Știm acum că avem de luptat împotriva unui adversar înverşunat şi dur. Această bătălie nu se poate încheia decât cu distrugerea unuia sau a celuilalt; orice compromis e de neconceput.

General-colonel Hermann Hoth, Comandantul Armatei a 17-a, 25 noiembrie 1941[2]

În primăvara lui 1942, un tânăr diplomat italian pe nume Luciolli s-a întors acasă după o misiune de un an și jumătate la ambasada de la Berlin. Prima lui sarcină la Roma a fost să-și pună pe hârtie gândurile în legătură cu felul în care aliatul Italiei aborda problemele majore pe care le ridica războiul. A rezultat o critică penetrantă a bazelor Noii Ordini naziste pregătite pentru Europa; când i-a fost adusă la cunoștință lui Mussolini, Ducele a reacționat spunând că „de mult nu mai citise un text atât de semnificativ și de pătrunzător“. Luciolli afirma:

Să aperi până-n pânzele albe toate marile cuceriri deja făcute, să le exploatezi, să organizezi viaţa economică şi politică a Europei astfel încât să-i sporeşti puterile de a îndura şi să-i dezvolţi capacităţile ofensive – toate acestea par numai bune să constituie un ţel clar şi precis, un program în jurul căruia să se coaguleze aderenţii şi consensul, dacă n-ar fi adevărat că tocmai în această misiune politică Germania s-a dovedit a fi în mod hotărât şi obstinat incapabilă de a-şi realiza propria sarcină.

Decizia categorică a germanilor de a organiza Europa ierarhic, precum o piramidă având în vârf Germania, este bine cunoscută lumii întregi. Dar numai acest fapt nu reușește să redea felul în care vede regimul german problemele reconstrucției europene. În fiecare țară, chiar și în cele care până ieri au avut o atitudine destul de clar antigermană, nu puține au fost personalitățile și curentele politice gata să admită faptul că ordinea internațională reieșită din Revoluția franceză și care a culminat cu tratatele de pace de la Versailles era cu desăvârşire depășită şi că statele-naţiuni erau nevoite să facă loc unor entități politice mult mai vaste… Iată de ce, în sine, concepția cu privire la organizarea ierarhică a Europei nu era de neacceptat. Dar ceea ce surprinde pe oricine vine în contact cu germanii este concepția lor strict mecanică și materialistă asupra ordinii europene. A organiza Europa înseamnă pentru ei a decide cât de mult din cutare sau cutare mineral trebuie să fie produs și câți muncitori trebuie să fie utilizați. Ei habar n-au că ordinea economică nu poate domni dacă nu se bazează pe o altă ordine, politică, și că, pentru a-l face pe muncitorul din Belgia sau din Boemia să muncească, nu e

suficient să i se promită un salariu anume, ci trebuie să i se inoculeze şi sentimentul că serveşte unei comunităţi anume, din care el însuşi face parte integrantă, cu care simte o afinitate şi în care se recunoaşte.[3]

Așa cum observa Luciolli, mulți europeni erau gata, la sfârșitul anilor 1930, să lase în urmă ordinea democratică, liberală, creată după 1918 de Marea Britanie, Franța și Statele Unite, în favoarea unui viitor mai degrabă autoritar. Ceea ce nu intra, însă, la învoială erau brutalitatea imperialismului nazist, reintroducerea sclaviei în Europa și negarea oricăror aspirații naționale, altele decât germane.

Guvernarea nazistă n-a fost niciodată mai haotică decât în timpul războiului: satrapii lui Hitler se luptau să-i capteze atenția, iar cohortele de aliați și colaboratori unelteau unii împotriva altora. Totuși, cu toată confuzia, incertitudinea și numeroasele proiecte de viitor emanate din grupurile de experți naziste, pot fi schițate liniile generale după care s-a concretizat Noua Ordine între anii 1938 și 1945. Nu a existat o experiență mai decisivă pentru dezvoltarea Europei în secolul XX. Cum bine știau atât Hitler, cât și Stalin, al Doilea Război Mondial a presupus ceva cu mult mai profund decât o serie de confruntări militare și negocieri diplomatice: era vorba de o luptă pentru însuși viitorul social și politic al continentului. Și atât de șocantă a fost impunerea unui regim de o violență fără precedent și fără noimă încât, într-un interval de numai opt ani, în atitudinile sociale și politice ale europenilor s-a petrecut o schimbare ca un cutremur, făcându-i să redescopere virtuțile democrației.

Inimile și mințile europenilor n-au fost într-atât cucerite de Aliați, cât pierdute de Hitler. Evaluarea făcută de Luciolli în privința eșecului german și-a găsit ecou la mulți alți observatori. Într-o relatare din România, o jurnalistă americancă cu simțul observației nota că, la sosirea ei în țară, în vara lui 1940, avusese impresia că „Hitler ar fi putut nu numai să câștige războiul, dar să aducă și pacea și să organizeze toată Europa, dacă învingea“. În schimb, la plecarea din aceeași țară „într-o dimineață geroasă de la sfârșitul lui ianuarie 1941, am fost convinsă că sub nici o formă Hitler n-ar fi putut aduce pacea sau organiza Europa“. Să ne începem, atunci, analiza Noii Ordini naziste, zăbovind la ceea ce s-ar putea numi „șansa ratată“ a

Führerului.[4]

Șansa ratată a lui Hitler

La sfârșitul anilor 1930, opinia publică din Europa nu era câtuși de puțin adversă perspectivei unei reconstrucții a continentului sub conducere germană. Baza potențială a unei Noi Ordini, care să fi respins moștenirea înțelegerilor de la Versailles, se întindea cu mult dincolo de extremiștii pronaziști sau fasciști. Neîncrederea în puterea Germaniei se contopea cu admirația pentru felul în care aceasta se redresase din punct de vedere economic; atașamentul față de noțiunea britanică de libertate se amesteca și el cu suspiciunea față de „plutocrații“ din City-ul londonez, ale căror obsesii legate de etalonul-aur și de atitudinea de laissez-faire împinseseră o mare parte a continentului în hăul crizei economice, fără să găsească o cale de ieșire din el. „Popoarele europene însele deveniseră indiferente în fața democrației, care le era propovăduită în termeni intelectuali, precum libertatea de gândire și libertatea de expresie, dar care, în termenii experienței zilnice de viață, însemna mai ales libertatea de a muri de foame“, observa contesa Waldeck. „Am remarcat că zece la sută – în cel mai bun caz – din populația continentului european era interesată de libertatea individuală sau și-o dorea suficient de mult încât să lupte pentru a și-o păstra.“[5]

În Belgia, în vara lui 1940, opinia publică a salutat știrea victoriei germane cu un sentiment „palpabil de ușurare“, și, o vreme, Bruxelles-ul a fost cuprins de o adevărată „furie antiparlamentară“. Belgienii au părut a fi gata să-i primească pe germani, mulțumiți că războiul se terminase, în sfârșit, și că țara lor avea să-și regăsească prosperitatea într-un continent unificat, sub un sistem politic intern reformat și mai puțin divizat. Hendrik de Man, președintele Partidului Muncitorilor Belgieni și un apropiat sfătuitor al regelui Leopold, a proclamat într-un celebru discurs ținut pe 28 iunie că era democratică se sfârșise. Textual: „Acest colaps al unei lumi decrepite nu e nicidecum un dezastru, ci o eliberare“. Viziunea lui asupra unei guvernări autoritare conduse de regele însuși a părut pe moment – în vara lui 1940 – un

rezultat mai „realist“ al războiului decât orice previzibilă reinstaurare a democrației. Pentru politicienii și diplomații care fac din realism un fetiș, vara lui 1940 poate constitui un avertisment.

Și în Olanda, repulsia față de politica partidelor s-a aflat în spatele atacului lansat de Hendrik Colijn împotriva „relelor democrației“; fost prim-ministru și lider al Partidului Antirevoluționar, Colijn avea în vedere – la fel ca de Man – un regim autoritar loial Casei Regale și dispus a lucra cu germanii. Social-democratul danez Thorvald Stauning, prim-ministru încă din 1924, a susținut colaborarea în interesul bunăstării economice viitoare a Europei, motiv pentru care guvernul de la Copenhaga de coaliție națională a colaborat fără probleme cu Berlinul.[6]

În cartea Strania înfrângere, istoricul Marc Bloch identifica drept cauze ale umilirii Franței – dincolo de greșelile Înaltului Comandament al Armatei – slăbiciunile unui sistem parlamentar condus de oameni în vârstă, subminat de un funcționariat public mânat de cinism și, în ultimă instanță, distrus de polarizarea care a urmat după epoca Frontului Popular din 1936. Puțini au fost capabili, atât de devreme în evoluția războiului, să-l urmeze din străfundurile „disperării burgheze“, în căutarea unei forme reînnoite și revitalizate a democrației, „să ne adaptăm cerințelor unei epoci noi“. Pentru mulți, soluția pentru „decadența“ în care ajunsese Franța era o apropiere de Germania nazistă. Acceptarea inevitabilului – a scris André Gide – a însemnat înțelepciune. Teilhard de Chardin se consola cu gândul că „urmărim nașterea, mai degrabă decât moartea unei Lumi“. Înscrierile studenților la cursurile de limbă germană de la Berlitzul[7] parizian au explodat, de la 939 în 1939 la 7 920 după doi ani, în timp ce numărul celor înscriși la cursurile de limbă engleză s-a prăbușit.[8]

Căderea Franței s-a repercutat asupra întregului continent. „În această după-amiază – scria un doctor polonez, pe 14 iunie 1940 –, alte vești proaste. Parisul a căzut în mâinile germanilor.“ După alte două zile, același observator nota: „Cumplite veștile din Franța. Oamenii sunt zdrobiți emoțional. Unii și-au pierdut orice speranță. Oare ce se va întâmpla de-acum?“ La București, Waldeck remarca o reacție mai optimistă, chiar dacă precaută: „Căderea Franței – scria ea – reprezintă punctul culminant al ultimilor douăzeci de ani de eșec al promisiunilor democrației de a rezolva problema șomajului, a

inflației, a deflației, a tulburărilor muncitorești, a egoismului partidelor și câte și mai câte altele. Europa, sătulă de ea însăși, neîncrezătoare în principiile după care s-a condus, iată că s-a simțit aproape ușurată, văzându-și toate ale ei rezolvate… Hitler i s-a părut Europei un tip deștept – dezagreabil, dar deștept. A parcurs un drum lung până și-a făcut propria țară puternică. De ce să nu-ncercăm și cu metoda lui? Acesta le-a fost sentimentul, europenilor, în această vară 1940.“[9]

Atitudinile de acest fel, relativ favorabile germanilor, s-au evaporat rapid. În Franța și Belgia, de exemplu, starea de spirit s-a răsucit complet în răstimp de două-trei luni, lăsându-i din ce în ce mai izolați pe colaboraționiști. Uniunea Țărilor de Jos a fost dezmembrată de germani în 1941, după ce au declarat-o „nedemnă de încredere“. Într-o oarecare măsură, schimbarea de atitudine a fost rezultatul indignării oamenilor față de comportamentul soldaților germani și al forțelor de ocupație, dar a fost generată și de modificarea situației internaționale. Ca urmare a Bătăliei pentru Marea Britanie, le-a devenit clar tuturor că războiul avea să dureze mai mult decât își închipuiseră oamenii. Și, așa cum se va vedea, îndoielile izvorâte din eventualele modificări de frontiere și anexări de peste tot din Europa au subminat și ele încrederea în Hitler și Noua lui Ordine.

Viața în vremuri istorice

Pentru germani, în schimb, starea de spirit a devenit euforică. Noua Ordine se impusese în fața „protectorilor unei epoci muribunde“. Mai mult ca oricând, aveau senzația că trăiau vremuri „istorice“. După intrarea triumfătoare în Praga, Hitler a declarat că „în decursul trecutului său de o mie de ani, Reichul a demonstrat deja […] că este unicul chemat să rezolve problema reinstaurării ordinii în Europa Centrală“. În ajunul campaniei apusene, el anunța că „lupta care începe acum va decide soarta națiunii germane pentru următorii o mie de ani“. Goebbels a salutat un „timp fără precedent“, în care „geniul istoric“ al Führerului ajuta la construirea unei „noi Europe“. În timp ce Wehrmachtul[10] mărșăluia spre est și spre Moscova, Führerul visa măreț la „frumusețile

Crimeei, pe care le vom face accesibile printr-o autostradă – pentru noi, germanii, aceea va fi Riviera noastră. Creta e pârjolită şi uscată. Ciprul ar fi minunat, dar în Crimeea putem ajunge pe şosea. Şi drumul acela va trece prin Kiev! Şi Croaţia, la fel, un paradis turistic pentru noi. M-aştept ca, după război, să vină o uriaşă răbufnire de satisfacţie […] Ce pas înainte va fi, în direcţia Noii Europe!“[11]

În discuţia cu Ciano, din octombrie 1941 – ideea poate cea mai incitantă din cadrul acesteia –, ministrul de Externe german von Ribbentrop a prezis că Noua Ordine a lui Hitler avea „să asigure pacea pentru o mie de ani“ în Europa. Italianul, însă, cinic, n-a lăsat remarca netaxată. În jurnalul său, menţiona: „I-am răspuns că o mie de ani sunt mulţi. Nu-i uşor să faci să depindă mai multe generaţii de realizările unui singur om, chiar dacă e vorba de un geniu. Ribbentrop a sfârşit prin a-mi face o concesie: «Atunci, să zicem pentru o sută de ani»“.[12] Dar, dacă fostul vânzător de şampanie[13] n-a putut rezista ocaziei de a obţine, totuşi, un chilipir, Führerul însuşi nu era măcinat de asemenea îndoieli: „După ce naţional-socialismul va fi condus lucrurile suficient de mult – a declarat el într-o seară, după cină –, nu va mai fi posibil nici măcar să concepi o formă de viaţă diferită de-a noastră“.[14]

Nimeni de pe-atunci nu se îndoia, la Berlin, că o şansă istorică i se-nfăţişase celui de-al Treilea Reich. O întrebare, totuşi, persista, şi anume cum ar fi fost cel mai bine să fie utilizată. Ceea ce câştigaseră soldaţii le revenea politicienilor, de-atunci încolo, să guverneze. Dar iată că suprafaţa controlată de germani la finele lui 1941 devenise ameţitor de vastă – de la Oceanul Arctic, se întindea până la marginea deşertului Sahara şi de la Pirenei şi Atlantic până-n Ucraina. O succesiune grăbită de ofensive de tipul Blitzkrieg[15] îl adusese pe Hitler, dintr-odată, în posesia unui imperiu enorm, a cărui cea mai mare parte nici nu intenţionase vreodată s-o cucerească.

De la Mein Kampf înainte, amplasarea propusă a viitorului Mare Imperiu German devenise clară: el urma să se afle în Răsărit, acoperind, în linii mari, teritoriul pe care Germania îl controlase vremelnic, după Tratatul de la Brest-Litovsk: „Punem capăt eternului marş al germanilor către sudul şi vestul Europei – scrisese Hitler în cartea sa programatică – şi ne îndreptăm privirile către pământurile din Est“. Ucraina, prin colonizarea germană, avea să fie transformată într-„una dintre cele mai frumoase grădini ale lumii“; aceasta,

potrivit unei broşuri editate de SS, era „prost exploatată, având un sol fertil cu cernoziom, care ar putea deveni un paradis, o Californie a Europei“.[16]

Polonia urma să furnizeze o conexiune terestră cu Estul şi o sursă de forţă de muncă – un Arbeitsreich pentru Herrenvolk[17]–, după cum avea să pună problema Hitler, la scurt timp după invazie.[18] Dezmembrarea ţării şi tratamentul brutal aplicat populaţiei după septembrie 1939 au arătat ce metode aveau să fie utilizate în acest scop. Dar ce avea să se întâmple cu Scandinavia, Ţările de Jos, Balcanii sau chiar Franţa? Aceste regiuni ocupau locuri mai puţin importante în gândirea lui Hitler. Toate semnele arată că, la sfârşitul anului 1939, nu intenţiona să se angajeze în alte acţiuni militare. De ce să-şi bată capul să invadeze ţări pe care le putea intimida să încheie şi să accepte alianţe? Presiunile diplomatice reuşeau să asigure controlul german asupra resurselor vitale din România, Ungaria şi Suedia. La începutul lui 1940, Hitler s-a opus cât a putut ideii de a invada Norvegia, până s-a convins de ameninţarea reprezentată de planurile britanice faţă de transporturile de minereuri din Scandinavia către Germania.[19] Franţa trebuia să fie dată la o parte din război, bineînţeles, dar ce rol urma să joace în Noua Ordine a rămas neclar. Grecia probabil c-ar fi putut rămâne într-un statut de neutralitate, dacă invazia italiană prostească n-ar fi adus în ecuaţie Marea Britanie, ceea ce a reclamat o reacţie din partea Germaniei. Planurile de invadare a Iugoslaviei au fost făcute pe genunchi, după ce s-a aflat de la Belgrad că guvernul favorabil Axei fusese răsturnat printr-o lovitură de stat militară.

Politica germană faţă de multe dintre statele învinse a fost, la început, una deliberat provizorie: soarta lor nu avea să fie decisă decât abia după război. Goebbels insista, în mai 1940, în ajunul atacului împotriva Franţei, că discuţiile mediatice în legătură cu scopurile războiului erau interzise; în timpul războiului, acestea din urmă aveau să fie formulate simplu: „o pace justă şi durabilă şi Lebensraum pentru poporul german“. O asemenea politică reflecta intenţiile conducerii naziste. Hitler punctase clar că declaraţiile în privinţa scopurilor războiului erau fără noimă: „Atât când şi cât se întinde puterea noastră, putem face orice vrem, iar ceea ce se află dincolo de puterea noastră, oricum nu putem face“.[20]

Cu toate că în vara lui 1940, atât la Wehrmacht, cât şi la Foreign Office-ul britanic, exista o înţelegere faţă de dorinţa francezilor de a încheia un tratat de

pace cu cel de-al Treilea Reich, proiectul a fost blocat, deoarece Hitler însuşi s-a opus. Generalii germani din Olanda presupuseseră că ţara învinsă avea să rămână independentă, aşa încât au rămas interzişi în faţa deciziei lui Hitler de a o pune sub control civil. Însă partidul şi SS-ul erau atrase de afinitatea rasială cu olandezii şi cochetau cu visuri de anexare, pentru a reconstitui Sfântul Imperiu Romano-German, iar Hitler, cu siguranţă, nu respinsese ideile de felul acesta.[21]

Oamenii de stat vest-europeni, alarmaţi de anexarea de către Germania a unor porţiuni din teritoriile Poloniei şi Cehoslovaciei, au căutat să se asigure că integritatea statelor pe care le reprezentau avea să fie respectată, iar suveranitatea lor să le fie restituită. Firește, n-au crezut numeroasele declaraţii germane în acest sens, în absenţa unor tratate de pace solide încheiate cu Berlinul. Autoamăgitul rege Leopold al Belgiei a purtat o discuţie dezamăgitoare cu Hitler. Vidkun Quisling a ridicat chestiunea de cel puţin trei ori, dar n-a reuşit să ajungă nicăieri; ba chiar, ultima dată, i s-a spus că Hitler nu mai voia să discute pe această temă. Nici oficialităţile germane de la Ministerul de Externe şi de la Wehrmacht, care au încercat să susţină acordarea unui statut de autonomie – pentru Franţa, de exemplu, iar, după 1941, pentru Estonia –, n-au avut mai mult succes.[22]

Odată chestiunea privind aranjamentele de pace plasată într-un viitor nedefinit, al Treilea Reich a împânzit Noua Europă cu o întreagă reţea de regimuri de ocupaţie mai mult sau mai puţin provizorii. La una dintre extreme, anumite ţări au fost dezmembrate, iar identitatea lor naţională, suprimată definitiv. Polonia, Iugoslavia şi Cehoslovacia s-au văzut astfel tratate: până şi denumirile lor aveau să fie şterse de pe hartă. „În viitor – zicea Goebbels, în vara lui 1940 –, nu vom mai vorbi despre «Guvernământul General pentru Teritoriile Poloneze Ocupate», ci, fără să atragem în mod expres atenţia în această privinţă, îi vom spune, simplu, «Guvernământul General»; în acest fel, aşa cum se întâmplă deja, treptat, în Protectorat (al Boemiei şi Moraviei), care acum se numeşte, simplu, «Protectoratul», situaţia se va clarifica de la sine, automat. Sarcina populaţiei din teritoriile respective este numai aceea de a ne face nouă munca mai uşoară.“ Luxemburgul a fost, şi el, cvasianexat Reichului, şi orice referire la „Marele Ducat“ sau la „ţara“ Luxemburg a fost interzisă. Statutul juridic al unor asemenea ţări a rămas neclar, deşi viitorul care le fusese rezervat nu era astfel.[23]

Procedeul german obișnuit era să numească niște comandanți militari sau civili, care să conducă prin intermediul funcționarilor publici existenți. În acel război în război care era, de fapt, haosul birocratic al celui de-al Treilea Reich, teritoriile respective s-au transformat în tot atâtea fiefuri supuse pretențiilor concurente ale diverselor ministere și administrate cu mai mult sau mai puțin succes. Guvernul danez a fost cel mai eficient în menținerea ordinii publice, poate și fiindcă a fost cel mai puțin perturbat de ocupație. Regelui și parlamentului li s-a îngăduit să funcționeze, plus că s-au bucurat într-o măsură considerabilă – cel puțin la început – de suveranitate; în consecință, un aparat german care totaliza mai puțin de o sută de persoane a reușit să țină sub control întreaga țară. În Franța, Grecia, Protectoratul Boemiei și Moraviei, Serbia și Norvegia, niște guverne-marionetă au furnizat o pojghiță de respectabilitate, care s-a interpus între cuceritori și pătura funcționarilor publici. Olanda a fost guvernată de un Comisar civil din partea Reichului, prin intermediul unor secretari-generali ai funcționariatului public, în timp ce, în Belgia, secretarii-generali răspundeau în fața unor autorități militare. Guvernările teoretic independente din Croația și Slovacia erau, în realitate, clar subordonate voinței germanilor; partenerii Axei, precum Finlanda, România, Bulgaria și Ungaria, aveau ceva mai mult spațiu de manevră.

Exemplul dat de britanici în India îi acaparase imaginația lui Hitler. Modelul după care își conduceau imperiul, așa cum îl percepea el, i se părea de-a dreptul admirabil. După ce a invadat Uniunea Sovietică, în minte i-a revenit iar și iar problema felului în care britanicii reușeau să domnească peste un întreg subcontinent cu doar o mână de oameni; pentru el, Ucraina era „noul Imperiu Indian“, iar Frontul de Est avea să devină frontiera de nord-vest a Germaniei, la care generații întregi de ofițeri aveau să-și câștige laurii și să păstreze virtuțile războinice ale rasei ariene. Dar Führerul înțelegea prea puțin tehnicile imperiale de guvernare ale britanicilor, criticându-le acestora permisivitatea în chestiunile care țineau de rasă și disponibilitatea de a îngădui un anumit nivel de autonomie politică locală.[24]

Paralela cu India s-a ivit într-una dintre foarte rarele ocazii în care țelurile de război naziste au fost comentate în public, fie și pe scurt. S-a întâmplat într-un discurs ținut de cunoscutul comentator de radio Hans Fritzsche, aproape sigur la instrucțiunile lui Hitler însuși, în octombrie 1941, când victoria în

faţa ruşilor părea ca şi asigurată. Comunicând presei străine că războiul fusese decis, Fritzsche a continuat cu expunerea planurilor politice ale Germaniei: Europa urma să devină suficientă sieşi din punct de vedere economic, sub comandă germană. Germanii înşişi urmau să fie educaţi în „concepţia imperială europeană“ şi pregătiţi pentru o situaţie în care operaţiuni militare de mică anvergură s-ar fi desfăşurat încontinuu în Est, analogă problemelor cu care britanicii se confruntau în India. „Cât despre naţiunile pe care le vom domina – spunea Fritzsche –, limbajul pe care-l vom folosi cu ele va deveni mult mai liber şi mai rece. Firește, nu se va pune problema ca vreun stătuleţ oarecare să obstrucţioneze pacea europeană cu cine ştie ce pretenţii sau cerinţe speciale. Într-un asemenea caz, i s-ar aminti foarte clar de sarcina care-i revine în Europa.“[25]

O viziune atât de tranşantă reflecta criticile naziste contemporane la adresa dreptului internaţional liberal. Carl Schmitt, de exemplu, susţinea că teritoriile cucerite formau, de-acum, pentru Germania, un Grossraum[26]. La fel cum Doctrina Monroe[27] era menită să justifice nonintervenţia unor alte puteri în emisfera vestică – scria el –, Germania îşi câştigase dreptul de a domni peste Europa. Mai presus de toate, îşi câştigase dreptul de a guverna prin reguli noi: vechiul sistem de drept internaţional, cu pretenţiile sale de universalism şi bazele pe care le avea în relaţiile între state suverane, trebuia să fie înlocuit cu o jurisprudenţă naţional-socialistă autentică, un „drept al poporului“. În concepţia lui Schmitt, nu toate popoarele erau în egală măsură capabile să poarte povara unui stat constituţional modern. Delimitându-se hotărât de concepţia liberală – aşa cum era ea întruchipată de Liga Naţiunilor – potrivit căreia toate statele erau suverane şi egale din punct de vedere juridic, Schmitt declara că „un înalt nivel de organizare“ şi „o disciplină voluntar asumată“ erau cerinţele lumii moderne. Conducătorii naziști ai Ţărilor de Jos şi cei ai Guvernământului General au declarat public la unison că trecuse vremea „independenţei absolute“.[28]

Neutralitatea nu era nici ea considerată acceptabilă. După cum afirma un comentator:

Ce stat mic şi destul de independent există, care să-şi permită să rămână neutru în faţa Marilor Puteri? Criza neutralităţii este, în realitate, criza

structurii continentului nostru, a colapsului vechilor imperii şi ordini şi a naşterii unor dinastii noi. Statele mici cad pradă unui curs inexorabil al istoriei, şi singura întrebare este dacă vor ceda fără speranţă sau pline de speranţă.[29]

Aşadar, Luciolli avea perfectă dreptate să caracterizeze concepţia fundamentală a regimului în materie de politică drept ierarhică. Europa era chemată să domnească peste lume, dar numai cu condiţia să se afle ea însăşi sub domnia Reichului german. Pentru Hitler, nici o delegare a puterii către nişte inferiori din punct de vedere rasial nu era tolerabilă; n-ar fi fost altceva decât un semn de slăbiciune, şi nu de forţă. Superioritatea germană urma să fie salvgardată cu acribie în toate sferele, consecinţele fiind adesea caraghioase. După ce naţionala de hochei pe gheaţă a Cehiei a bătut, la Praga, echipa Germaniei cu 5 la 1, Goebbels a vorbit despre acea „practică eronată de a ne confrunta cu popoarele coloniale într-un domeniu în care suntem inferiori. Herr Gutterer să facă bine […] ca repetarea unui asemenea incident să devină imposibilă“. Inclusiv italienii, care teoretic erau partenerii germanilor în crearea Noii Ordini, erau trataţi asemănător: directivele emise în legătură cu statutul muncitorilor străini subliniau că „nu sunt bine-venite relaţiile cu italienii“.[30]

La nivel politic, asemenea atitudini erau copiate, în detrimentul eventualilor colaboratori ai Germaniei. Aşa cum remarca Luciolli, dat fiind sentimentul generalizat de insatisfacţie faţă de ordinea stabilită la Versailles, care cuprinsese Europa în 1939, erau puţine motive de a considera că proiectul politic al colaboraţionismului s-ar fi putut dovedi nereuşit. Astăzi, ne vine greu să ne amintim că însuşi conceptul le suna bine celor care formulaseră termenul în Franţa. Laval şi Pétain vedeau în colaboraţionism un parteneriat între două puteri imperiale şi, deci, o modalitate de a menţine suveranitatea franceză în Franţa. Hitler stătea în calea unor asemenea idei.

El se arăta neîncrezător faţă de naţional-socialiştii soi-disant[31]. Dacă erau nepopulari, aveau toate şansele să fie nişte administratori ineficienţi; dacă erau populari, deveneau nişte ameninţări. Quisling a dat din coate ca să ajungă la putere în timpul invadării Norvegiei, dar a fost dat la o parte după numai o săptămână. Degrelle în Belgia şi Mussert în Olanda au fost trecuţi pe

linie moartă. Li s-a dat voie, ce-i drept, să recruteze tineri creduli sau disperați, care să lupte pe Frontul de Est, dar puterea tot în mâinile unor funcționari publici de profesie a rămas. Robert Brasillach, deziluzionatul tânăr colaboraționist francez, trăgea concluzia deprimată, în august 1943: „S-a terminat cu Europa fascistă“[32].

Desigur, tocmai naționalismul de care dădeau dovadă îi făcea pe cei precum Degrelle și Mussert niște parteneri nefrecventabili. „Pentru a deveni germanofilă, Norvegia trebuie să devină mai întâi națională“, declara Quisling. Mussert a schițat un proiect al unei Ligi a Popoarelor Germanice, al cărei lider avea să fie Hitler, dar ai cărei membri (Germania, țările scandinave, Olanda cu toate coloniile ei) urmau să aibă guvernări național-socialiste independente și propriile forțe armate. Greu de imaginat ceva care să-i fi plăcut mai puțin lui Hitler. Pe 30 iunie 1941, tinerii naționaliști ucraineni au pus Berlinul în fața faptului împlinit, lansând o „Proclamație a Statului Ucrainean“ la Lvov; după numai două săptămâni, cei mai mulți dintre ei fuseseră arestați, iar mișcarea lor, dezmembrată. Așadar, imperialismul hitlerist era cu totul diferit de cel al Kaizerului Wilhelm II, care-l sprijinise pe Pavlo Skoropadski în 1918, în timpul ocupației germane a Ucrainei: și unul, și celălalt erau favorabili regimurilor autoritare, dar Wilhelm era gata să-i îngăduie unui mandatar local să guverneze în numele lui. Hitler, în schimb, refuza până și asta, spunând: „Nu pot stabili nici un fel de țeluri care, într-o bună zi, vor da naștere unor state independente […] autonome“.[33]

„Noua Ordine europeană“ era, esențialmente, Ordinea Germană. Cu toate că numeroși vizionari naziști cochetau cu ideologia europenismului, pentru Hitler însuși nu conta decât Germania sau, mai precis, germanitatea. Ca urmare a invadării Uniunii Sovietice, propaganda berlineză a început să răspândească ideea că era vorba de o „cruciadă pentru Europa“: a fost lansat un nou „Cântec pentru Europa“, au fost tipărite mărci poștale cu lozinca „Frontul Unit European împotriva bolșevismului“, ba chiar s-a clamat în presă, în noiembrie 1941, că, „născute din discordie, luptă și mizerie, Statele Unite ale Europei au devenit, în fine, realitate“. Și totuși, asemenea sloganuri se ciocneau de realitatea regimului de ocupație trăit de oamenii obișnuiți și nimic nu semnala faptul că tot acest europenism ar fi fost luat mai tare în serios în afara Germaniei decât era luat de Führerul însuși.[34] După Stalingrad,

când germanii au început să-şi caute mai serios aliaţi şi prieteni, era deja prea târziu. Pe nimeni n-a convins răsucirea la 180 de grade survenită în jurisprudenţa nazistă, care a condus la declaraţii de „antiimperialism“, cu atât mai mult cu cât acestea nu aveau vreun efect cât de cât vizibil asupra politicilor. În Europa Răsăriteană, unde înaintarea Armatei Roşii făcea din anticomunism o formă de război politizat potenţial victorios, rasismul nazist alienase populaţia până dincolo de ce mai putea face Goebbels. În Occident, dincolo de orice sferă plauzibilă de influenţă sovietică, anticomunismul avea prea puţin de oferit. Numai în Grecia şi, într-o mai mică măsură, în Serbia şi nordul Italiei, a fost posibil ca scena politică internă să fie învrăjbită până în pragul războiului civil. Pe măsură ce se retrăgeau, forţele germane lăsau în urmă o moştenire de vărsare de sânge de-a dreptul criminală. În 1944, Războiul Rece începuse deja să-şi întindă umbra peste Europa, dar nu suficient pentru a-i salva lui Hitler imperiul.

Organizarea Europei

Întrucât exista o viziune nazistă pentru Europa, ea ţinea de sfera economică, nu de cea politică. Ideea unei Doctrine Monroe germane se asocia cu noţiunea de Grossraumwirtschaft[35] – o economie regională, al cărei nucleu îl constituia Germania. În anumite forme ale sale, aceasta prezenta nişte asemănări nu doar întâmplătoare cu ceea ce avea să devină, după război, Piaţa Comună. „Noua Ordine“ atât de iubită de tinerii tehnocraţi de la Ministerul Economiei al celui de-al Treilea Reich presupunea integrarea economică a Europei Occidentale şi crearea unei zone libere de taxe: ministrul Walther Funk a mers până acolo încât a propus o asemenea schemă încă de la începutul verii 1940. Göring, care se bucura de mult mai multă greutate în edificiul nazist, a introdus în discuţie şi necesitatea unor investiţii transnaţionale în Europa, sub auspicii germane. Alţii priveau înspre Balcani, unde penetrarea economică a Germaniei se intensificase în anii 1930. Acordurile comerciale negociate în 1939 şi 1940 cu ţări precum România şi Ungaria au adus materii prime vitale sub controlul Reichului german.

Spre sfârşitul anului 1940, Hermann Neubacher – care avea să devină omul-cheie al lui Hitler în Balcani – îi dezvăluia unui jurnalist american viitorul strălucit la care trebuia să se aştepte continentul european după război: „Faptul că Balcanii vor fi organizați economic este primul pas al unui plan care prevede constituirea întregului continent european într-un singur Grossraum, care va forma unitatea economică a viitorului, în locul statelor individuale actuale. Un plan comun va reglementa producţia peste tot în acest Grossraum.“[36] Din blocul acesta de dimensiuni continentale, atât Statele Unite, cât şi Marea Britanie ar fi fost excluse, iar Europa urma să devină sieşi suficientă. Etalonul-aur şi concepţia laissez-faire a ordinii europene de după Versailles ar fi fost înlocuite cu un comerţ bazat pe troc şi cu o planificare a producţiei la nivel de continent, în prelungirea politicii comerciale a Germaniei din anii 1930.

Ideea „organizării Europei“ sub forma unei economii de dimensiuni continentale a fost discutată atât anterior, cât şi ulterior anului 1939, mult mai pe faţă decât se discuta viitorul politic al continentului. Cu toate acestea, şi mai ales în primii trei ani de război, asemenea scheme grandioase au avut prea puţin impact practic asupra politicilor. Strategia de a purta războiul sub forma Blitzkriegului a dictat metode oarecum diferite de exploatare a resurselor economice ale teritoriilor cucerite; abia odată cu trecerea la „războiul total“, o formă oarecare de integrare economică a părut atractivă, dar în contextul efortului de război însuşi.

Însă gândirea nazistă în materie de economie globală nu oferea nimic analog doctrinei liberale a beneficiilor reciproce oferite de piaţă. Regimul pretindea uneori că partenerii Germaniei aveau să tragă foloase din asocierea cu ea – la urma urmelor, chiar aşa se întâmplase în anii 1930, într-o anumită măsură, deci nu era cu totul neplauzibil, mai ales după dificultăţile asociate capitalismului internaţional în anii 1920. Totuşi, devenea din ce în ce mai clar că funcţia economică numărul unu a Europei era să sprijine Germania. Numai în măsura în care această funcţie putea fi îndeplinită cel mai bine prin asigurarea prosperităţii economice a întregului continent devenea posibil, dacă nu şi probabil, ca beneficiile economice să le fie împărţite mai multora. Țări precum Grecia şi România au început foarte repede să suspecteze că schimbaseră tirania City-ului londonez cu juvăţul strâns în jurul gâtului de la Berlin.

O viziune atât de îngustă asupra economiei europene s-a dovedit pronunţată mai cu seamă în timpul războiului însuşi. Spre disperarea celor precum Göring şi, mai târziu, Speer, care răspundeau de sporirea producţiei de armament, Hitler nici nu voia s-audă că nivelul de trai s-ar fi putut prăbuşi. El ţinea cu orice preţ să evite o repetare a calamităţii din 1918, când, în opinia lui, colapsul frontului intern condusese la înfrângerea militară. Consumul alimentar a fost menţinut cât mai aproape cu putinţă de nivelul antebelic, regimul arătându-se foarte refractar în a le încuraja pe femei să muncească în fabrici. Hitler ştia că sprijinul public faţă de un conflict extins era la cote foarte joase şi a rămas întotdeauna sensibil la rapoartele partidului legate de nemulţumiri. Nu se simţea deloc înclinat să-şi pună la încercare propria popularitate, făcând masive tăieri în producţia bunurilor de larg consum. Resursele economice ale Europei urmau să-i îngăduie să evite acest lucru.[37]

În ţările invadate una câte una de către Wehrmacht au venit o sumedenie de experţi economici, de oameni de afaceri privaţi şi de agenţi speciali, care au preluat firmele deja existente, au expropriat afacerile ai căror patroni erau evrei şi au stabilit contacte cu industriaşii de frunte locali. Wehrmachtul şi celelalte autorităţi au redus „costurile ocupaţiei“, rechiziţionând stocurile de bunuri cu valoare strategică existente, de la cele de iută până la cele de biciclete. Grosul tuturor acestora fie s-a consumat în cadrul unităţilor militare, fie a fost expediat înapoi pe teritoriul Reichului, în pachetele soldaţilor. În Primul Război Mondial, trupele germane din Balcani primiseră alimente de-acasă; de astă dată, trimiteau ei mâncare înapoi acasă.

Toate aceste politici au avut un efect general cu diferenţe radicale între o zonă şi alta. În economiile industriale din Protectorat şi din nord-vestul Europei, politica pe termen scurt de expropriere fizică a lăsat locul, curând, uneia care le îngăduia instalaţiilor existente să-şi continue producţia, urmând să fie preluate produsele finite. Arianizarea[38] firmelor deţinute de evrei a deschis calea către controlul direct, mai ales al activelor cehești şi austriece. Şi totuşi, chiar şi firmele deţinute ori de neevrei, ori de stat au fost preluate şi controlate de germani. În felul acesta, o mare parte a celei mai importante industrii grele şi a producţiei miniere din Europa Centrală a fost încorporată în conglomeratul Reichswerke AG „Hermann Göring“, printr-un proces de aşa-zis „jaf legalizat“. Trei sferturi din rezervele de minereu de fier ale Franţei au ajuns în Germania; jumătate din producţia totală a Belgiei le era

destinată germanilor. Producţia cehească de armament s-a dovedit crucială pentru efortul de război. Din toate aceste ţări, a existat un câştig economic net pentru Germania.[39]

Ironia situaţiei a fost că politicile economice naziste au funcţionat mult mai bine în Germania însăşi decât în teritoriile din Est, a căror importanţă economică păruse atât de grozavă în gândirea naţional-socialistă. Göring – mai-marele economic al Reichului până în 1942 –, deşi accepta necesitatea de a exploata in situ resursele locale din Europa Occidentală, în Est a îndemnat la un „jaf“ pur şi dur, până când s-a confruntat cu o mişcare de rezistenţă a propriilor lideri de partid şi militari din Polonia şi Ucraina, care aveau de făcut faţă consecinţelor.[40]

În economiile preponderent agrare din Rusia şi din Balcani, politicile germane de expropriere au condus rapid la condiţii dintre cele mai cumplite. Reacţia agricultorilor a fost aceea de a opri producţia pentru piaţă, orice surplus a dispărut, iar locuitorii oraşelor din regiunile respective s-au văzut confruntaţi cu lipsurile alimentare. La numai o lună după invadarea Greciei de către germani, în aprilie 1941, observatorii de acolo au prezis foametea. Au avut dreptate: în jur de 100 000 de greci au murit de foame numai în acea primă iarnă. În Est, regimul nazist era pregătit pentru ceva încă şi mai rău: „Câteva zeci de milioane de oameni din această zonă vor deveni superflui şi fie vor muri, fie vor fi obligaţi să emigreze în Siberia“, conchidea un raport cu numai o lună înaintea invaziei. „Încercările de a salva populaţia respectivă de foamete prin exploatarea surplusurilor din regiunea de sol cu cernoziom nu vor face altceva decât să pericliteze aprovizionarea Europei.“ Odată cu primele răbufniri ale rezistenţei de tip gherilă faţă de stăpânirea germană şi cu contramăsurile nemiloase ale germanilor, viaţa din zonele rurale a devenit riscantă, şi toate şansele de a exploata eficient „pământul negru“ al Ucrainei s-au evaporat pentru toată durata războiului.[41]

În timp ce Göring şi Partidul Nazist erau în favoarea exploatării directe a populaţiei locale, Alfred Rosenberg, cel care conducea, în principiu, politicile din Est, înclina către încurajarea grupărilor naţionaliste progermane şi antiruseşti. Ca strategie de război, aceasta din urmă ar fi putut funcţiona, doar că, printre oponenţii ei, se numărau chiar şi adjuncţi ai lui Rosenberg. Reichskommissar-ul Kube le promitea bielorușilor: „Gata cu prostiile

parlamentare, gata cu ipocrizia democratică“. În Ucraina, era Erich Koch, un adept devotat al lui Hitler: „Voi pompa din această țară până la ultimul strop de resurse“, afirmase Koch. „N-am venit aici să aduc fericirea, ci să-l ajut pe Führer.“ Ucrainenii erau „negroteii“ Estului, și toate încercările lor de afirmare politică erau întâmpinate cu dispreț de Koch.

Rezultatele erau evidente pentru mulți dintre subordonații săi. Un lucrător din administrație se plângea: „Dacă-i împușcăm pe evrei, dacă lichidăm prizonierii de război, dacă lăsăm să moară de foame porțiuni semnificative ale populației și dacă mai pierdem și o parte dintre agricultori din cauza foametei…, cine naiba o să mai fie productiv economic aici?“ La începutul perioadei de ocupație, agricultorii ucraineni salutaseră venirea germanilor ca eliberatori. Dacă Hitler ar fi fost de acord să privatizeze fermele colectivizate, așa cum susținuseră Alfred Rosenberg și consilierii săi, producția agricolă ar fi putut crește, în loc să se prăbușească. Dar n-a vrut, iar marele grânar al Europei nu și-a mai atins potențialul. Foametea s-a răspândit în toată Ucraina și în Galiția Răsăriteană în iarna lui 1941. O anumită revigorare a producției industriale a survenit în Est ca urmare a schimbării de atitudine a lui Göring, dar prea târziu pentru a recâștiga simpatia unei populații de-acum totalmente deziluzionată. În 1943, mulți dintre țărani își întorseseră iar privirile către Moscova, susținând că „o mamă rea tot e mai bună decât o mamă vitregă plină de promisiuni goale“. Rosenberg credea că subalternul său Koch „făcuse praf o mare șansă politică“. Doar politica mai moderată pusă în operă de Wehrmacht în privința muntenilor musulmani din Caucaz a marcat una dintre marile oportunități ratate ale războiului.[42]

Războiul total

„Războiul-fulger s-a încheiat“, scria un specialist militar în economie, în ianuarie 1942. „În privința economiei, cea dintâi prioritate este ca ea să fie reconstituită în sensul unui război de lungă durată.“ În iarna lui 1941, conducerea germană a fost obligată să regândească economia pornind de la premisa unui război de lungă durată. Asta însemna, după cum observa

Milward, că proiectul iniţial de creare a Europei Noi eşuase şi, odată cu el, şi eforturile lui Göring de a coordona producţia de armament prin Planul de Patru Ani; pentru a salva revoluţia naţional-socialistă, era nevoie de o transformare profundă a relațiilor economice şi de o raţionalizare a efortului de reînarmare – colosal, dar în mare măsură extravagant –, care dura încă din 1936.[43]

De-acum era necesară o exploatare mai intensivă a ţărilor-satelit. Tânărul tehnocrat Albert Speer, un favorit al Führerului, a pornit să coordoneze producţia de armament. Activistul de partid Fritz Sauckel a primit ordin să recruteze alte câteva milioane de muncitori străini în serviciul Reichului german. După ce a lichidat aproape trei milioane de prizonieri de război ruşi în iarna respectivă, regimul s-a trezit că avea o nevoie disperată de forţă de muncă. După cum nota un funcţionar, în februarie 1942: „Dificultatea care asaltează în prezent desfăşurarea forţei de muncă n-ar fi apărut dacă s-ar fi luat decizia corectă la momentul potrivit, pentru o desfăşurare pe scară largă a prizonierilor de război ruşi. Erau disponibili 3,9 milioane de ruşi; din toţi aceştia, n-au mai rămas decât 1,1 milioane.“[44]

Reichul era deja dependent de forţa de muncă străină: în jur de 700 000 de muncitori polonezi erau folosiţi înainte de vara lui 1940, iar după un an, erau circa 2,1 milioane de muncitori civili şi 1,2 milioane de prizonieri de război. Dar era nevoie, de-acum, de mult mai mulţi. Începând din 1942, incursiunile lui Sauckel în căutarea de forţă de muncă de-a lungul şi de-a latul continentului au avut ca rezultat recrutarea forţată a milioane de lucrători. Metodele violente utilizate de subalternii săi au dat naştere unor proteste furibunde şi au dus la creşterea rezistenţei faţă de stăpânirea germană. Un raport din luna noiembrie 1942 oferea un tablou elocvent al felului în care erau, de fapt, recrutaţi muncitorii:

Bărbaţi şi femei, inclusiv adolescenţi cu vârste de minimum 15 ani, [sunt] culeşi de pe străzi, de prin pieţele în aer liber şi de la serbările săteşti şi duşi de-acolo. Din acest motiv, locuitorii sunt înfricoşaţi, stau ascunşi în case şi evită să mai iasă […] Aplicarea de lovituri de bici ca pedeapsă a fost suplimentată, de la începutul lui octombrie, cu incendierea fermelor sau a satelor întregi, ca represalii pentru nerespectarea ordinelor date de

primăriile locale, de a pune la dispoziţie forţă de muncă.[45]

În aprilie 1943, șeful agenției lui Sauckel de la Varșovia a fost ucis prin împușcare și în propriu-i birou; în luna următoare, protestele amplificate au făcut ca recrutările forțate să se rărească în Europa Occidentală.

Chiar și așa, forța de muncă era vitală pentru efortul de război german. Încă din 1942, dintre cei 600 000 de lucrători ai uriașului concern Reichswerke al lui Göring, 80–90% erau muncitori străini sau prizonieri de război; restul economiei germane urma același model. În 1944, numărul crescuse la opt milioane majoritatea muncitori civili, în interiorul Reichului și alți două milioane care lucrau sub comandă germană directă în alte țări. Acești muncitori trudeau în agricultură și constituiau o sursă ieftină de servitori casnici. Ei reprezentau o treime din forța de muncă din industria de armament, în noiembie 1944, și peste un sfert din numărul celor care munceau în industriile de mașini-unelte și chimică. Prezența lor proteja populația germană și salva regimul de la obligația de a stabili o politică atotcuprinzătoare a forței de muncă interne, care să le oblige mai ales pe gospodinele germane să se angajeze. După cum scria un expert nazist în forța de muncă: „Cât de mult mai suntem pregătiți să suportăm o creștere temporară a numărului elementelor străine în anumite ocupații, mai degrabă decât să punem în pericol forța pură biologic a poporului german, prin desfășurarea intensivă a femeilor în cadrul forței de muncă?“[46]

Vânătoarea de oameni la nivel continental a lui Sauckel poate că a ajutat efortul de război în Germania, dar a provocat cumplite fracturări prin alte părți. Confruntați cu amenințarea imprevizibilă de a fi luați cu arcanul și expediați pe teritoriul Reichului, muncitorii bărbați din Europa ocupată adeseori își abandonau slujbele și se ascundeau. Administratorii locali căutau metode prin care să-și protejeze forța de muncă împotriva deportării, iar polițiștii se prefăceau a nu vedea nimic. Consolidarea Maquis[47]-ului în Franța și a rezistenței în Grecia s-a dovedit a fi direct proporțională cu sporirea în intensitate a incursiunilor lui Sauckel după forță de muncă. Politicienii și funcționarii publici au încercat să-i convingă pe germani să-și modifice politica. Marele lor aliat a fost Albert Speer, ministrul pentru Producția de Război.

Speer, spre deosebire de Sauckel, era de părere că esenţială pentru efortul de război al Reichului era cooperarea cu economiile industrializate ale Franţei, Belgiei şi Olandei. Aducerea muncitorilor cu forţa în Germania devenea fără noimă, dacă-i ostiliza pe guvernanţii şi oamenii de afaceri străini, dacă le împiedica producţia şi le înverşuna rezistenţa faţă de stăpânirea germană. În Franţa, politica lui Sauckel îl adusese la disperare pe Laval: „Nu mai este o politică de colaborare – se plângea premierul francez –, ci pentru partea franceză, o politică de sacrificiu, iar pentru partea germană, o politică de constrângere“. Ceea ce propunea Speer, de fapt, era o resuscitare a politicii de colaborare, ţinând mai degrabă de raţionalitatea economică decât de mândria politică.[48]

Speer avea în vedere o raţionalizare a producţiei care să trateze întreaga Europă de Nord-Vest ca pe o singură unitate economică. Aceasta era foarte diferită de politicile de expropriere caracteristice formelor timpurii de politică economică germană, care, într-un anume sens, atinseseră punctul culminant odată cu exploatarea forţei de muncă europene de către Sauckel. Concepţia lui Speer era mai prietenoasă şi prefera planificarea în locul jafului şi mediile de afaceri în locul lumii naţional-socialiste a ideologiei. Pentru el, crearea unei industrii de armament la nivelul şi dimensiunile întregii Europe – esenţială, dacă era vorba ca Germania să aibă o şansă de a câştiga războiul – reclama protejarea economiilor industriale din afara teritoriului Reichului şi, prin extensie, protejarea unei forţe de muncă motivate, care era şi calificată adecvat.

Eforturile lui Speer de a edifica o producţie de armament în Polonia şi Ucraina s-au ciocnit de haosul economic provocat în cele două ţări de politicile aplicate anterior. În schimb, în Franţa, unde mizele ideologice nu erau cine ştie ce, strategia lui Speer a avut impact. El a reuşit să blocheze incursiunile lui Sauckel după forţă de muncă şi a căzut la înţelegere cu tehnocraţii locali (precum Jean Bichelonne, ministrul pentru Producţia Industrială al guvernului de la Vichy), care au preferat ca producţia industrială să fie planificată de nişte comitete şi comisii, în loc să fie, pur şi simplu, pregătită pentru expropriere. „Este o imbecilitate să înrolez un milion de oameni în Franţa – insista Speer, criticându-l pe Sauckel –, pentru c-aş rămâne cu două milioane de lucrători în minus acolo şi m-aş alege cu 50 000, cel mult 100 000 în plus în Germania.“ Şi nu numai producţia de război, dar

şi bunurile de larg consum erau direcţionate către Reich. În toamna lui 1943, în jur de 40–50% din producţia industrială franceză era utilizată în interesul Germaniei. La momentul respectiv, Speer gândea în termenii creării unor carteluri industriale gigantice, producătoare de cărbuni, automobile, aluminiu şi alte mărfuri care puteau fi planificate, într-o zonă europeană liberă de taxe.[49]

Datorită acestui vizionarism, Speer a putut fi considerat un pionier al aranjamentelor industriale care aveau să conducă la crearea Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului şi, în ultimă instanţă, a Pieţei Comune. Există o doză de adevăr în această interpretare, care este cel puţin la fel de plauzibilă ca şi cea care vede rădăcinile respectivelor instituţii postbelice în federalizarea rezistenţei antinaziste. Cert este, în orice caz, că Noua Ordine hitleristă a fost deopotrivă mult mai mult şi mult mai puţin decât o proto-Piaţă Comună. Într-un anume sens, Speer a fost un realist, pentru că a recunoscut imposibilitatea câştigării unui război modern, înalt industrializat, numai pe baza economiei primitive, de cucerire, a lui Hitler; în alt sens, totuşi, era un visător, pentru că, fără politica lui Hitler, al Treilea Reich n-ar fi însemnat nimic. Altfel spus, viziunea lui Speer despre o lume în care afacerile dominau conflictul politic – o lume izbitor de apropiată de cea care s-a născut, totuşi, după 1945 – nu putea fi realizată în Europa lui Hitler. Acesta din urmă chiar i-a limitat lui Speer avântul planificării şi nu şi-a retras niciodată pe de-a-ntregul sprijinul pentru Sauckel: victoria raţionalului asupra ideologicului a fost una vremelnică.

Dacă Europa n-a putut fi „organizată“, vina le-a aparţinut, în mare măsură, „organizatorilor“, cu concepţia lor în materie de „organizare“. Cu luciditatea sa obişnuită, filologul Victor Klemperer îi observase deja, în linişte, conotaţiile naziste, care presupuneau disciplină impusă, ierarhie şi ordine, acestea izvorând, la rându-le, din rasismul subiacent al nazismului. Imaginea ei în oglindă s-a dovedit a fi „procesul de organizare“ (adică furturile, şterpelelile şi devalizările), lăsat în seama celor mai de jos dintre cei de jos, în lagărele de concentrare. În loc să fie vorba despre un principiu de organizare fără valori, axat numai pe eficienţa managerială, organizarea în stil nazist a însemnat subordonarea economică a naţiunilor europene inferioare Volk-ului nordic-german. Altfel spus, economicul n-a putut fi separat de ideologic; în ultimă instanţă, rasa urma să constituie adevăratul principiu de „organizare“

la nivelul întregului continent.[50]

Europa ca entitate rasială

„Europa nu este o entitate geografică – afirma Hitler în august 1941 –, este o entitate rasială.“ Liga Națiunilor încercase, în privința minorităților, să le mențină acolo unde erau deja, urmând să asigure stabilitatea prin intermediul dreptului internațional; Hitler, dimpotrivă, nu credea în drept și-și propunea să asigure stabilitatea dezrădăcinând populațiile. În virtutea țelurilor de ordin rasial, națiunile erau rearanjate și milioane de oameni smulși cu forța din casele lor, relocați la mii de kilometri depărtare, în medii care le erau străine, abandonați acolo, băgați în lagăre de muncă sau, pur și simplu, omorâți. În sensul acesta, mai presus de toate celelalte, al Doilea Război Mondial a fost diferit de conflagrațiile care l-au precedat. O prăpastie profundă s-a căscat între aspirațiile imperiale din 1918 ale Kaizerului Wilhelm – cu programul lor desuet de asimilare prin germanizare culturală – și rasismul biologic al anului 1939.[51]

Această nouă lume a omorului în masă și a exterminării culturale practicate de către stat a dat naștere unui nou termen – genocid –, introdus pentru prima dată în 1944, într-un studiu intitulat Stăpânirea Axei în Europa ocupată[52], al unui avocat evreu polonez, pe nume Raphael Lemkin. După război, procesele de la Nürnberg, Convenția Națiunilor Unite împotriva Genocidului, procesul intentat lui Eichmann și noul interes al mass-mediei față de ceea ce avea să se numească Holocaust – toate au fost de natură să-i familiarizeze pe oameni cu ideea că al Doilea Război Mondial fusese, într-o anumită măsură, un război al raselor. Totuși, de cele mai multe ori, acest lucru a fost înțeles exclusiv în termenii „războiului împotriva evreilor“ (pentru a face referire la titlul unui celebru studiu). În realitate, Soluția Finală a problemei evreiești s-a conturat drept consecință a intersectării unui mănunchi mai bogat de chestiuni rasiale, a căror „soluționare“ a fost căutată de regimul nazist prin intermediul războiului.

O consecinţă a cuceririi naziste a Europei a fost extinderea la scară continentală a dialecticii statului asistenţial nazist, bazat pe principii rasiale – cu alte cuvinte, un stat în care măsurile poliţieneşti de suprimare a celor „indezirabili rasial“ se constituiau ca revers al politicilor de salvgardare a vigorii aşa-numitei Volksgemeinschaft („colectivitatea poporului“). Noua Ordine din Europa implica, pe de-o parte, măsuri pentru stăvilirea „amenin-ţării“ pe care o reprezentau evreii, ţiganii, polonezii, ucrainenii şi alţi Untermenschen („suboameni“) pentru Reichul german, iar, pe de altă parte, scheme grandioase în folosul germănimii. Asta însemna, mai exact, asigurarea asistenţei sociale şi a relocării celor zece milioane de aşa-numiţi Volksdeutsche – „etnici germani“ –, adică vorbitori de limbă germană care trăiau în afara teritoriului propriu-zis al Reichului. Expulzarea şi colonizarea, exterminarea şi asistenţa socială erau cele două feţe ale uneia şi aceleiaşi monede imperiale naziste.

Războiul, însă, nu numai că a extins aria geografică de răspândire a politicilor naziste în materie de rasă, ci le-a şi radicalizat şi complicat. Războiul a fost marele catalizator. Pentru Hitler, la sfârşitul anilor 1930, cea dintâi relocare a germanilor din Tirolul de Sud a reprezentat, iniţial, o problemă de necesitate diplomatică; lăsată apoi în mâinile lui Himmler, după octombrie 1939, ea a devenit preludiul unei viziuni mult mai ambiţioase, care presupunea remodelarea etnică totală a Europei Răsăritene. Finalitatea relocărilor de populaţii s-a schimbat de mai multe ori, pe măsură ce suprafaţa teritoriului german se mărea, iar perspectiva se schimba şi ea. La fel se poate spune şi despre politica nazistă faţă de cei „indezirabili rasial“. Politicile se aventurau pe teritorii necartografiate, pe măsură ce războiul înainta.

În legătură cu „problema evreiască“, noi viziuni şi noi dificultăţi s-au ivit, odată cu instituirea controlului nazist mai întâi asupra Poloniei, apoi asupra Europei Occidentale şi, în sfârşit, asupra unor porţiuni mari din Uniunea Sovietică. Pe „drumul întortocheat către Auschwitz“, au existat şi fundături greşite, precum „Planul Madagascar“ din 1940 (în virtutea căruia populaţia evreiască a Europei urma să fie transportată cu vapoarele până pe insula respectivă), şi unele improvizaţii letale, precum camioanele de gazare folosite în Serbia, în Ucraina şi la Chełmno, înainte ca liderilor naziști să le vină ideea omorului în masă industrializat, din lagărele morţii.

Răspândirea și radicalizarea agendei rasiale au fost însoțite de creșterea grăbită a SS-ului. Fortificarea serviciilor de securitate în cadrul Oficiului Central de Securitate al Reichului (Reichssicherheitshauptamt – RSHA), sub comanda lui Heydrich, i-a furnizat lui Himmler o influență extinsă asupra activității polițienești și de spionaj, în cea mai mare parte a teritoriilor ocupate. Creat în 1934, sistemul lagărelor de concentrare (excluzând lagărele morții) și-a extins populația de la 25 000 de prizonieri în 1939 la 714 000 în 1945, fiind administrat de un alt oficiu patronat de SS pe timp de război, Oficiul Central Economic și Administrativ (Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt – WVHA). Lagărele morții propriu-zise nu existau în 1939; în 1942, omorâseră deja un milion de oameni. Crearea unei noi clase de colonișți germani din acei nefericiți de Volksdeutsche (etnici de origine germană) a căzut în responsabilitatea organizației RKFDV (a se vedea mai jos), creată în octombrie 1939. Aceasta din urmă a smuls peste un milion de etnici germani din casele lor, a organizat sute de lagăre de relocare și a colonizat cel puțin 400 000 dintre ei peste tot în Europa Răsăriteană. Războiul a fost, așadar, cel care a făcut ca SS-ul să ajungă să rivalizeze ca putere cu aparatul de stat creat în Uniunea Sovietică pentru a controla viețile și destinele a milioane de persoane.[53]

Caracterul de centralitate dat gândirii rasiste, la fel ca ideea de a industrializa omorul în masă au reprezentat principalele diferențe dintre imperiul lui Hitler și cel al lui Stalin. Înzestrați cu puterea de a remodela compoziția umană a unui continent întreg, Himmler și SS-ul s-au confruntat cu ambiguitățile, dilemele și limitările unei politici imperiale bazate pe premisele rasismului biologic. În primul rând, care avea să fie rolul jucat de germanii înșiși? Urmau ei să fie concentrați pe teritoriul Reichului, viziune care a prevalat, mai mult sau mai puțin, până în 1941, sau măcar o parte dintre ei ar fi trebuit să formeze o clasă de frontierişti, care să populeze mărcile[54] răsăritene, așa cum făcuseră strămoșii lor medievali? În calitatea lor de rasă stăpânitoare, urmau să fie stăpânii hoardelor de slavi, pe care-i puteau transforma în mii de robi pe moșii, ori s-ar fi cuvenit să muncească pământul ei înșiși, în concordanță cu principiul nazist Blut und Boden – sângele și pământul –, având în vedere că erau garanții supremi ai vitalității ariene? Și-apoi, cum avea să fie recunoscut un etnic german: după limbă, după aspect sau după genealogie? Dispute doctrinare aprige pe asemenea teme au avut loc între birocrații naziști pe tot parcursul războiului. Cât despre Untermenschen –

„suboamenii“ –, aceştia constituiau o forţă de muncă necesară sau o ameninţare biologică numai bună de exterminat? Iată care erau dilemele apartheidului practicat la scara vastă şi criminală a Noii Ordini a lui Hitler.

Războiul rasial (1): Polonia, 1939–1941

Abordarea problemei minorităţilor est-europene din înţelegerile de la Versailles a expirat la München, când Joachim von Ribbentrop, ministrul de Externe german, le-a promis în secret italienilor că minoritatea etnică germană din Tirolul de Sud avea să fie relocată pe teritoriul Reichului. Împreună cu anexarea sudeţilor, acest angajament a pus capăt epocii tratatelor cu privire la minorităţi şi a iniţiat o abordare mai brutală a tensiunilor etnice din Europa. Garanţiile de ordin legal au fost înlocuite cu transferările forţate de populaţie, de tipul schimburilor greco-turceşti din urmă cu 15 ani.

Iniţial, acest lucru a însemnat un aflux masiv de etnici germani pe teritoriul Reichului. Aşa cum nevoia de sprijin din partea Italiei, în 1938, l-a determinat pe Hitler să răstoarne politica iniţială şi să aprobe relocarea a 80 000 de germani din Tirolul de Sud, la fel, nevoia de sprijin rusesc, în 1939–1940, l-a făcut să sacrifice în mod similar comunităţile germane din statele baltice şi din Basarabia. În octombrie 1939, SS-ul a primit sarcina de repatriere a circa 75 000 de etnici germani din Letonia şi Estonia; în luna următoare, un alt acord germano-sovietic a avut în vedere cei 128 000 de Volksdeutsche din Polonia ocupată de sovietici. În decurs de câteva săptămâni, toţi aceşti oameni au început să sosească pe teritoriul Reichului şi în Polonia ocupată de germani, iar chestiunile referitoare la unde şi cum aveau să fie relocaţi au devenit stringente.

Hitler intenţionase iniţial să lase relocarea şi colonizarea în seama Partidului Nazist, dar Himmler l-a convins rapid că SS-ul trebuia să se ocupe de ele. La începutul lui 1940, acesta din urmă a înfiinţat Comisariatul Reichului pentru Consolidarea Germanităţii (Reichskommissariat für die Festigung des Deutschen Volkstums – RKFDV), care să se ocupe de evacuări, de

controlarea din punct de vedere rasial a celor evacuaţi şi de lagărele de primire. Acelaşi RKFDV a devenit curator al proprietăţilor lăsate în urmă de germanii baltici, dar şi răspunzător de găsirea unor noi proprietăţi pentru relocare. Această din urmă sarcină presupunea organizarea expulzării populaţiei locale poloneze şi evreieşti şi preluarea proprietăţilor acestora din teritoriile cucerite.

Între 1939 şi 1941, activităţile desfăşurate de RKFDV s-au axat pe Polonia, de-acum împărţită în teritoriile occidentale Warthegau şi Danzig, încorporate în Reichul german propriu-zis, şi grosul Guvernământului General, pe care Hans Frank îl stăpânea ca pe o colonie. Himmler avea în vedere trasarea unei linii clare de demarcaţie între germani şi populaţia „inferioară din punct de vedere rasial“. Etnicii germani urmau să fie aduşi pe teritoriile occidentale încorporate, în timp ce localnicii polonezi şi evrei din acele zone urmau să fie alungaţi înspre est, în Guvernământul General, pe care-l concepea ca pe o rezervaţie pentru Untermenschen – „suboameni“.

Un asemenea plan îi deranja însă pe alţi birocraţi nazişti, fiindcă presupunea, în primul rând, o teribilă destrămare a vieţii economice locale. Expulzarea ţărănimii poloneze şi a clasei meşteşugarilor evrei de pe teritoriile anexate ameninţa să conducă la un colaps economic; în acelaşi timp, administratorii Guvernământului General erau extrem de nemulţumiţi de faptul că erau nevoiţi să primească în proporţii de masă polonezi şi evrei pauperizaţi şi dezrădăcinaţi. Această simplă perspectivă era de natură să le facă lor cu neputinţă de realizat propriile ambiţii de a transforma Guvernământul General într-un centru major de activitate economică. Ciocnirea dintre dogmatismul rasial şi interesele economice i-a învrăjbit pe Himmler, SS-ul şi ideologii Partidului Nazist, pe de-o parte, şi Hans Frank, satrapul Guvernământului General, şi Göring, portavocea marilor interese economice ale Reichului, pe de altă parte.

Acest conflict rămăsese în suspensie când alte înţelegeri germano-sovietice au condus la „rechemarea în Patrie“ a încă 50 000 de etnici germani din Lituania şi 130 000 din Basarabia şi nordul Bucovinei. Până în vara lui 1941, în ajunul invadării Uniunii Sovietice, RKFDV-ul colonizase 200 000 de Volksdeutsche în vestul Poloniei, majoritatea pe pământurile unor ferme expropriate. Alţi 275 000 de imigranţi au rămas în sute de centre de relocare,

aşteptând să fie verificaţi pentru germanitate şi duşi către o nouă viaţă. Cel puţin un milion de polonezi şi evrei fuseseră expediaţi fără prea multă vorbă în Guvernământul General. 50% din toate stabilimentele comerciale se aflau de-acum în mâinile unor împuterniciţi germani de pe teritoriul Reichului. Populaţia evreiască se umflase şi ea până la 1 650 000 de persoane, nou-veniţii fiind înghesuiţi, în cea mai mare parte, în ghetouri decimate de boli şi în lagăre de muncă. Frank recrutase 600–700 000 de muncitori polonezi ca salahori, pentru a fi trimişi în Reich.

Tratamentul rezervat etnicilor germani afluenţi de către RKFDV, Partidul Nazist şi celelalte agenţii ale statului s-a dovedit remarcabil de înţelegător, ba chiar binevoitor – un program de asistenţă socială desfăşurat la scară imperială. O jurnalistă americancă care a vizitat lagărul de la Galaţi, din România, înfiinţat pentru aprovizionarea etnicilor germani care se întorceau din Basarabia la sfârşitul anului 1940, descria cum:

Bătrânii stăteau liniştiţi la soare, pe bănci… Femei cu basmalele tipice pentru germanii din aceste părţi ale lumii sporovăiau, în timp ce-şi spălau rufele în jgheaburile construite de-a lungul barăcilor. Erau nişte verande, acoperite cu verdeaţă, unde alte femei călcau şi se spălau pe ele. Tineretul mărşăluia încolo şi-ncoace, cântând şi salutând sub supravegherea celor de la SS şi a unor Volksdeutsche… Erau mai mulţi bebeluşi acolo şi mai mulţi copii mici decât în Canada franceză, aşa mi s-a părut, care se jucau în grija unor educatoare de grădiniţă, mai ales tinere germane din România şi Iugoslavia, care-şi efectuau în felul acesta serviciul de voluntariat. Din când în când, un tânăr SS-ist culegea cu dragoste un copil de jos şi-l plimba de colo-colo pe umerii lui sau îl ţinea în poală…

Era uimitor să-i asculţi pe acei refugiaţi. După toate standardele, suferiseră o adevărată nenorocire, fiind obligaţi să părăsească pământurile strămoşilor lor. Şi nici nu ştiau încă unde şi când aveau să-şi găsească noi cămine. Perspectiva lor imediată o reprezentau alte lagăre, de vreme ce destinaţia finală nu le fusese deocamdată stabilită. Şi totuşi, bătrâni şi tineri, bogaţi şi săraci exprimau doar un minimum de regrete şi o încredere fără margini în Germania Führerului. Acei descendenţi

prolifici ai unor coloniști prolifici, care vorbeau germana vetustă din Württembergul vremii lui Schiller, se întorceau în Germania lui Hitler ca pe Tărâmul Făgăduinței […] Faptul că le inspirase tuturor o asemenea fervoare a încrederii era, trebuie recunoscut, un mare triumf pentru Hitler. Era cu neputință să nu te impresioneze un asemenea triumf. În locul acela, statul proteguitor acționa realmente proteguitor, și încă într-o manieră grandioasă.[55]

Deși trebuie remarcat că Stalin exercita o influență cel puțin la fel de mare ca și Hitler asupra categoriei de refugiați despre care e vorba (etnicii germani din afara sferei sovietice erau cu mult mai puțin entuziaști în privința „repatrierii"), cert este că al Treilea Reich, rămânând fidel grijii sale față de bunăstarea fundamentată rasial, nu și-a economisit idealismul, străduințele și banii în efortul de repatriere.

Nu toți imigranții s-au bucurat că erau dezrădăcinați: o proporție semnificativă din ei au rămas unde erau, iar o mulțime dintre cei plecați n-au încetat să mormăie că voiau să revină la casele lor. Nefericiților proveniți din regiunea franceză Lorena nu le convenea deloc să fie colonizați în Galiția, doar pentru a servi experimentelor de ordin rasial ale lui Himmler; germanii letoni voiau să plece înapoi acasă, dacă statele baltice tot fuseseră ocupate de Wehrmacht; sătenii Volksdeutsche din preajma Atenei, ai căror strămoși bavarezi se așezaseră acolo sub regele Otto, cu un secol înainte, s-au trezit că ajunseseră într-un lagăr de la Passau și bombăneau că „nu ne place aici, în Germania, vrem să ne întoarcem în Grecia". În ciuda nemulțumirilor, mulți s-au mai înmuiat văzând fetele tinere și săritoare, membre ale Ligii Fetelor Germane (Bund Deutscher Mädel – BDM[56]), care veniseră spre est din Reich, pentru a primi noile grupuri, făcând ordine și curățenie în fermele expropriate în așteptarea lor și ajutând la îngrijirea copiilor. Mii de adolescenți, membri ai Tineretului Hitlerist, au fost atrași de „misterul Estului", folosindu-și Anul de Serviciu Rural pentru a-i ajuta pe noii-veniți să se instaleze.[57]

E de la sine înțeles că tratamentul rezervat de germani polonezilor și evreilor a fost unul radical diferit. De pe teritoriile occidentale, nefericiții de Untermenschen – „suboameni" – au fost avertizați cu foarte puțin timp înainte că urmau să fie deportați de SS. Li s-a îngăduit să ia cu ei doar un

bagaj de mână foarte mic şi le-au fost interzise obiectele de valoare sau sumele de bani cât de cât mai mari, apoi au fost îndreptaţi către gara cea mai apropiată sau, pur şi simplu, abandonaţi în câmp deschis. Nu s-au făcut nici un fel de pregătiri pentru bunăstarea lor viitoare. Într-un efort deliberat de a slăbi sau anihila complet rezistenţa poloneză – ceea ce Hitler numea „curăţenie politică“ –, intelectualitatea şi alte elemente ale elitei naţionale poloneze au devenit ţinte ale plutoanelor de execuţie trimise de SS, pentru a fi lichidate în masă. Membrii corpului profesoral de la Universitatea din Cracovia, de exemplu, au fost deportaţi in corpore, în noiembrie 1939, în lagărul de concentrare de la Sachsenhausen, unde cei mai mulţi dintre ei au şi murit. În cursul anului 1940, sate întregi au fost incendiate şi sute de civili executaţi, într-o suită de represalii pentru atacurile asupra personalului german, creând astfel modelul unui regim al brutalităţii, care avea să fie extins peste tot în Europa Răsăriteană, în scurt timp. Aşa-numita „AB Aktion“ (Außerordentliche Befriedungsaktion – „Operaţiunea Extraordinară de Pacificare“) din vara lui 1940 a condus la situaţia în care alte 3 000 de personalităţi au fost arestate şi executate: funcţionarilor germani răspunzători le-a fost garantată imunitatea în faţa legii. Pe 22 iulie, doctorul polonez Zygmunt Klukowski îşi nota în jurnal „vestea cumplită despre executarea, la Lublin, a peste patruzeci de oameni […] Îmi vine greu să cred că aşa ceva poate fi adevărat“. După două zile, aflând că un agent forestier german împuşcase un băiat polonez şi scăpase nepedepsit, el scria cu amărăciune: „Iată că e legal ca germanii să împuște polonezi și evrei“.[58]

Ceea ce a făcut ca suferinţa polonezilor să fie de-a dreptul terifiantă a fost brutalitatea încă şi mai mare cu care se comportau forţele sovietice în zona din Polonia Orientală ocupată de Armata Roşie între 1939 şi 1941. Şi acolo erau în plin avânt colonizările forţate, numărul celor ucişi de sovietici ridicându-se la multe sute de mii. O asemenea cifră a lăsat cu mult în urmă până şi bilanţul omorurilor la care s-au dedat naziştii în aceeaşi perioadă. Numai că germanii, în războiul de cucerire cu tentă rasială în care se aventuraseră, aveau să-i depăşească rapid pe comunişti şi să declanşeze, de fapt, un „război de anihilare“ în adevăratul sens al termenului. De la bun început, pacienţii din azilele de boli mintale poloneze au fost scoşi în faţa clădirilor şi mitraliaţi, pentru a elibera spaţiile şi a face în ele cazărmi pentru SS. În felul acesta, programul german de eutanasiere ajungea şi pe teritoriile ocupate. În egală măsură de alarmant s-a dovedit a fi şi tratamentul rezervat

evreilor polonezi. Programul deportărilor din regiunile vestice nu făcuse deosebire, în general, între polonezi și evrei – atât unii, cât și ceilalți urmau să fie evacuați din zonele prevăzute a fi ocupate de coloniștii germani. Dar SS-ul, prin regimentele speciale „Cap de Mort“ și prin așa-numitele Einsatzgruppen (Grupe de Intervenție) ale serviciului SiPo/SD[59], a trecut la executarea sumară a bătrânilor evrei, a incendiat sinagogile și a rechiziționat proprietățile evreiești. Lublinul a fost desemnat oraș de destinație pentru sutele de mii de evrei expulzați din vestul Poloniei.

În secolul XIX, germanizarea Poloniei fusese un proces gradual, cultura și limba favorizând o transmitere treptată a valorilor germane către populația luată în ansamblu – adeseori, tocmai prin intermediul evreilor. În schimb, și într-un contrast radical, principiile călăuzitoare ale politicilor naziste au fost excluderea, separarea și exterminarea. Teritoriile ocupate urmau să fie germanizate cu forța, și cât mai repede cu putință. Hitler le-a spus Gauleiter[60]-ilor săi că aveau la dispoziție cel mult zece ani pentru a încheia germanizarea provinciilor pe care le conduceau. Limba germană a înlocuit polona în viața publică, iar denumirile, mai cu seamă ale orașelor, au fost transformate: Łódź a devenit Litzmannstadt, iar Poznań – Posen. Chiar și în Guvernământul General, adică în centrul și sudul Poloniei, se desfășurau procese asemănătoare. Klukowski își nota că „la Biłgoraj, germanizarea e din ce în ce mai puternică. Peste tot vezi inscripții în germană“.[61]

Germanizarea presupunea o politică pe scară largă de negare culturală. Universitățile poloneze au fost închise (cum fuseseră și cele cehe mai devreme) și, în concordanță cu politica de „sterilizare spirituală“, au fost îngăduite numai într-o măsură limitată învățământul primar și cel profesional. În mai 1940, explicând politica nazistă în privința educației, Himmler scria că „unicul scop al acestui învățământ ar trebui să fie următorul: aritmetica simplă, cu socoteli care să nu depășească nivelul de 500; să știi să-ți scrii numele; să-ți însușești doctrina după care este o lege divină să te supui germanilor și să fii cinstit, harnic și bun. Nu cred că de citit e nevoie. Dincolo de acest învățământ, nu vor exista deloc școli în Răsărit.“[62]

Chiar și după ce a făcut o distincție atât de tranșantă între culturi, SS-ul tot s-a străduit să cearnă grosul populației, pentru a separa elementele „valoroase“ din punctul de vedere al rasei de cele „fără valoare“. Dar, ca să identifice

potenţialii germani printre mulţii slavi, în societăţile atât de amestecate etnic din Europa de Răsărit, pseudoştiinţa rasismului biologic reprezenta un ghid mai puţin decât perfect. Procedura de selecţie era pe cât de strictă, pe atât de arbitrară. Un funcţionar nazist a gustat acest proces pe propria-i piele când a fost inclus din greşeală într-un grup de câteva sute de cehi verificaţi şi a fost declarat inutil din punct de vedere rasial, înainte ca omul să-şi poată demonstra identitatea. Dar acest moment de umilire a fost nesemnificativ, în comparaţie cu miile de familii despărţite în efortul de conservare a populaţiei valoroase după criteriile rasiale sau cu sutele de mii de femei încărcate şi expediate în Reich, după ce fuseseră declarate germanizabile, ca să înveţe felul de a fi german lucrând servitoare în gospodăriile germanilor. În cele din urmă, procesul de verificare a fost extins până şi în lagărele de concentrare, strădania fiind aceea de a împrospăta şeptelul din ce în ce mai împuţinat al Germanităţii cu forţă de muncă înrobită, dar cu părul blond şi ochii albaştri.[63]

Pentru populaţia evreiască, nu a existat o asemenea valvă de scăpare. Cultura evreilor în sine era sortită să „moară istoriceşte“ şi să nu mai existe decât în amintire. Alfred Rosenberg, principalul teoretician ideologic al regimului nazist, a răspândit echipe de soldaţi, bibliografi şi istorici de artă, cu misiunea de a confisca posesiunile culturale din toate comunităţile evreieşti europene. Acestea urmau să ajungă la Frankfurt, unde Hitler îi ordonase lui Rosenberg să înfiinţeze un centru de cercetări pentru ideologii naziști.[64] În 1943, un administrator se lăuda, spunând: „În Ordinea cea Nouă din Europa, unica bibliotecă axată pe chestiunea evreiască, nu numai pentru Europa, ci pentru lumea întreagă, se va constitui la Frankfurt pe Main“.[65]

Războiul rasial (2): Vernichtungskrieg, 1941–1945

Dimensiunile criminale pe care le-a luat politica nazistă faţă de evrei s-au conturat în timp, din procesul general de restructurare după criterii rasiale a Europei Răsăritene. De vreme ce schemele lui Himmler de edificare a unui stat al apartheidului în fosta Polonie s-au lovit de reticenţa celorlalţi birocraţi naziști, scopul de a folosi Guvernământul General ca pe o „rezervaţie“ pentru

evrei a trebuit să fie abandonat. Hitler însuşi a realizat, până în martie 1940, că nu era o idee fezabilă aceea de a mâna milioane de evrei ca pe nişte turme în direcţia Lublinului. În acest vid politic, invadarea Franţei a venit ca o nouă deschidere de drumuri pentru Himmler, care, în mai 1940, i-a prezentat lui Hitler o abordare nouă şi cuprinzătoare a dilemelor de ordin rasial în care se zbătea Germania.

În textul intitulat Câteva gânduri despre tratamentul rezervat populaţiilor străine din Est, Himmler propunea ca întreaga populaţie a fostei Polonii să fie verificată din punct de vedere rasial: elementele „valoroase rasial“ puteau fi aduse pe teritoriul Reichului, în timp ce restul ar fi fost încărcate şi basculate în Guvernământul General, urmând să fie folosite ca o rezervă de forţă de muncă ieftină tot pentru Reich. Atingând în treacăt problema evreiască, Himmler nota: „Sper să fie complet eradicată noţiunea de evreu, apelând la varianta unei emigraţii masive către o colonie din Africa sau din altă parte“. În ansamblul său, memorandumul evoca posibilitatea genocidului, dar numai ca s-o dea la o parte: „Oricât de crud şi de tragic ar fi, luat în parte, fiecare caz, aceasta rămâne cea mai blândă şi mai bună metodă, în cazul în care este respinsă metoda bolşevică de a extermina fizic un popor, pur şi simplu din convingerea că este negerman şi nerealizabil“.[66]

Colonia din Africa era Madagascarul, soluţie care s-a impus de la sine după victoria împotriva Franţei, aşa că, timp de câteva luni, „Planul Madagascar“ a fost luat foarte în serios. El pornea, totuşi, de la premisa că nu numai Franţa, ci şi Marea Britanie aveau să fie înfrânte; odată ce s-a văzut limpede că Bătălia pentru Anglia eşuase, Madagascarul s-a şters din minţile naziştilor. Soluţia pe termen scurt a lui Hitler a fost aceea de a trece peste obiecţiile lui Hans Frank la perspectiva de a primi şi mai mulţi evrei în Guvernământul său General. Dar, aşa cum observa Christopher Browning, scopul Soluţiei Finale rămânea în etapa respectivă „expulzarea evreilor la extremitatea cea mai îndepărtată a sferei de influenţă germane“. Politica nazistă faţă de evrei s-a transformat însă ca urmare a invadării Uniunii Sovietice şi a radicalizării, pe cale de consecinţă, a războiului. În 1940, germanii au omorât cel mult 100 000 de evrei; în anul următor, peste un milion. Prin Operaţiunea Barbarossa, războiul s-a schimbat; a devenit un Vernichtungskrieg – un „război de anihilare“ – împotriva duşmanului „iudeo-bolşevic“, aşa încât au fost întocmite planuri şi emise ordine militare, care presupuneau omorul în masă

la o scară fără precedent în momentul acela.[67]

În primele faze ale Operațiunii Barbarossa, comportamentul armatei germane și al trupelor SS a demonstrat caracterul abominabil al „războiului de anihilare“. Trupele din prima linie a frontului, aflate sub comanda unor cadre noi, i-au împușcat pe comisarii sovietici pe care i-au capturat, în disprețul dreptului internațional. Eșaloanele superioare din Wehrmacht n-au avut mai nimic de obiectat. Prizonierii de război sovietici – extraordinar de mulți – căzuți în mâinile germanilor au fost tratați radical diferit față de corespondenții lor francezi sau belgieni, cu un an mai devreme. Au fost lăsați să moară de foame sau puși să meargă pe jos până au ajuns să arate „mai degrabă a schelete de animale decât a oameni“. Într-un interval de șase luni, peste două milioane de prizonieri de război sovietici au murit de inaniție în captivitate germană.[68]

Pe măsură ce războiul avansa către est, luptele acerbe provocau moartea violentă a milioane de civili. Pe urmele trupelor de pe linia frontului veneau Grupele de Intervenție (Einsatzgruppen) ale lui Heydrich – plutoane ale morții din serviciile SiPo/SD, motorizate –, pornite în căutarea evreilor, partizanilor și comuniștilor. Victimele lor erau, în principal, evrei sovietici de toate vârstele: peste 2,7 milioane locuiau în ceea ce se numise Aria de Colonizare[69], mai bine de cinci milioane în interiorul frontierelor din 1941 ale Uniunii Sovietice. Până la mijlocul lui aprilie 1942, cele patru Grupe de Intervenție raportaseră deja moartea a 518 388 de victime, dintre care covârșitoarea majoritate erau evrei. O nouă serie de omoruri au fost întreprinse în anul următor, conducând la posibila dispariție a nu mai puțin de încă 1,5 milioane; la finalul războiului, numai în jur de 2,3 milioane de evrei sovietici rămăseseră în viață.[70]

Omorul în masă practicat la o scară atât de terifiantă a marcat o nouă etapă în abordarea de către germani a Soluției Finale, arătând că nu se mai gândeau la Endlösung numai în termenii relocării de populație. Lichidarea unui număr atât de mare de civili, inclusiv femei și copii, nu a rămas totuși fără urmări asupra lichidatorilor înșiși. În august 1941, Sonderkommando[71] 4a a omorât sutele de adulți evrei care locuiau în orășelul ucrainean Bielaia Țerkov, dar a lăsat în jur de 90 de copii sub pază. „Urmare a executării tuturor evreilor din

oraș – raporta un ofițer din Wehrmacht staționat în zonă –, s-a dovedit necesar ca și copiii evrei să fie eliminați, cu precădere bebelușii.“ S-a făcut și asta. Numai că, după aceea, ofițerul care semna raportul declara fără echivoc – provocându-i furia intransigentului feldmareșal von Reichenau – că „au fost luate măsuri împotriva femeilor și copiilor, care nu diferă câtuși de puțin de atrocitățile comise de dușman“. Asemenea dubii apărute de partea unora dintre făptași nu au împiedicat însă omorul în masă, doar l-au complicat și mai tare.[72]

În parte pentru a ocoli asemenea stinghereli, în parte pentru a îmbunătăți eficiența procesului de lichidare s-a trecut la utilizarea gazului letal în lagăre ale morții special construite în acest scop. Perioada în care această politică a fost demarată pare să fi fost sfârșitul verii și începutul toamnei 1941, cam atunci când Himmler a urmărit personal îndeplinirea de către Grupa de Intervenție 8 a unei mitralieri în masă la Minsk. SS-ul probase deja utilizarea de camioane de gazare mobile în Prusia Răsăriteană și în Guvernământul General, în anii 1939–1940. Și, tocmai când Himmler se afla în căutarea unei soluții alternative la metoda împușcării, oprobriul a forțat suspendarea campaniei de eutanasiere de pe teritoriul Reichului însuși. Oficiul de Cancelariat al lui Hitler păstrase programul T4[73] sub control propriu; acum, personalul respectiv devenise transferabil în Est, cu tot cu expertiza sa în privința tehnicilor de gazare.

În septembrie 1941, câteva centre de eutanasiere au primit deținuți din lagărele de concentrare, ceea ce în sine constituia un semn că funcția le fusese modificată în aceea de a scăpa definitiv de evrei. Aproximativ în aceeași perioadă, un castel de la Chełmno, de lângă Łódź, a fost convertit într-un lagăr al morții rudimentar, în care camioane ale morții staționate și operate de foști experți ai programului de eutanasiere erau utilizate pentru a lichida, în decembrie 1941, rămășițele populației evreiești din provincia Warthegau. Grupele de Intervenție au început să folosească acele camioane de gazare mobile peste tot în Est. Tehnicieni dintre cadrele SS-ului au dezvoltat două modele – „Diamant“, ceva mai mici, cu o capacitate de 25–30 de oameni, și „Saurer“, mai mari, care puteau conține câte 50–60 de oameni, monitorizându-le cu atenție performanțele, mai ales pe vreme proastă: „Din decembrie 1941, 97 000 au fost procesați, folosind numai trei camioane, și nu s-au constatat defecte la nici una dintre aceste mașini“, consemna un raport.[74]

Cheia Soluţiei Finale a fost însă construirea unor centre speciale de exterminare pe teritoriul Guvernământului General. Iniţial, SS-ul s-a concentrat pe zona Lublinului, care, în virtutea planurilor anterioare de relocare, fusese desemnată ca teren de evacuare a evreilor din vestul Poloniei. Fostul expert în eutanasiere Christian Wirth a fost pus la conducerea celui dintâi lagăr al morţii, cel de la Bełżec, unde procesul de gazare cu monoxid de carbon a demarat în martie 1942. Prizonieri de război sovietici epuizaţi au construit lagărul de la Maidanek la sfârşitul lui 1941, iar cei dintâi evrei au fost expediaţi acolo de la Lublin în luna decembrie, acelaşi an. În septembrie 1942, şi acolo au fost puse în funcţiune camere de gazare. Alţi foşti experţi în eutanasiere au fost numiţi la conducerea lagărelor de la Treblinka şi Sobibór. Camere de gazare au fost construite în aceste locuri şi în altele, apoi au fost extinse, când s-au ivit probleme cu capacitatea lor.[75]

Auschwitzul însuşi s-a dezvoltat, după ce fusese utilizat iniţial ca lagăr pentru prizonierii politici polonezi. Urbaniştii SS-ului visau să transforme oraşul polonez Oświęcim în Stadt Auschwitz, ca nucleu de colonizare germană, cu străzi ordonate, cinematografe moderne şi câmpuri fertile recâştigate prin drenarea mlaştinilor care înconjurau localitatea. În plus faţă de barăcile închisorii, complexul lagărului mai cuprindea uriaşa fabrică de cauciuc sintetic, pe care şefii companiei IG Farben avuseseră intenţia s-o construiască dincolo de aria de acoperire a bombardierelor aliate. Un gigantic lagăr nou din localitatea vecină Birkenau găzduia prizonieri de război sovietici, care trăiau în condiţii realmente abominabile – şi pe care a fost încercat pentru prima oară, pe 3 septembrie 1941, un insecticid codificat Zyklon-B, produs şi patentat de o fabrică subsidiară a concernului IG Farben. După scurt timp, camere de gazare noi au fost construite, cu scopul specific al exterminării în masă. În 1942–1943, Auschwitz-Birkenau a devenit principalul lagăr al morţii pentru evreii europeni.[76]

Aşadar, până la finele lui 1942, precondiţiile tehnologice ale omorului în masă industrializat erau îndeplinite. Lagărele morţii se aflau în fază de construcţie, iar gaze toxice ieftine fuseseră testate şi erau disponibile. Cu SS-ul pe post de vârf de lance şi cu sprijinul Führerului însuşi, au fost puse în mişcare complexele aranjamente diplomatice, legale şi logistice necesare pentru exterminarea întregii populaţii evreieşti a Europei ocupate. Subiectul fusese discutat intens de conducerea nazistă în lunile octombrie şi noiembrie

1941; dimensiunile sale administrative s-au constituit în tema Conferinţei de la Wannsee, programată iniţial pentru decembrie, dar amânată până în ianuarie 1942. Până la momentul în care Heydrich, adjunctul lui Himmler, a fost asasinat, în mai 1942, evreii polonezi erau lichidaţi în cadrul aşa-numitei „Operaţiuni Reinhard“, iar primele garnituri de tren încărcate cu evrei din Slovacia sosiseră deja la Auschwitz.[77]

La începutul lui 1943, Richard Korherr, statisticianul-şef al SS-ului, a întocmit un raport pentru Himmler, despre modalitatea de aplicare a Soluţiei Finale, în care consemna că 1 449 692 de evrei polonezi primiseră deja „tratamentul special“. Himmler l-a mustrat, pentru că folosise acel eufemism anume, şi i-a corectat formularea, ca să sune astfel: „Evacuarea evreilor din Provinciile Răsăritene către Estul rusesc: [1 449 692]. Dar cifrele sunt elocvente. Până la sfârşitul aceluiaşi 1943, când lagărele morţii au fost închise, aproximativ 150 000 de evrei fuseseră omorâţi la Kulmhof/Chełmno, 200 000 la Sobibór, 550 000 la Bełżec şi 750 000 la Treblinka – altfel spus, evreii din Polonia şi-au găsit sfârşitul, în cea mai mare parte, în lagărele zise „Reinhard“, după numele lui Heydrich însuşi. Auschwitz-Birkenau, giganticul combinat lagăr de muncă forţată/centru de exterminare, a rămas operaţional timp de încă un an. Între martie 1942 şi noiembrie 1944, cu mult peste un milion de oameni au fost omorâţi acolo, marea majoritate fiind evrei din Grecia, Ungaria, Franţa, Olanda, Italia, precum şi din Polonia.[78]

Korherr a rezumat impactul general înregistrat de Soluţia Finală în raportul provizoriu pe care l-a pregătit pentru Hitler în aprilie 1943: „Per ansamblu, evreimea europeană a fost redusă aproape la jumătate din 1933 încoace, altfel spus, în decursul primului deceniu de dezvoltare la putere a naţional-socialismului. Din restul, tot o jumătate, adică un sfert din totalul populaţiei evreieşti din 1937, a fugit către alte continente“. În realitate, bilanţul complet al morţii programate a fost considerabil mai mare, de vreme ce omorurile au continuat, înăuntrul şi în afara lagărelor, până când războiul s-a încheiat propriu-zis.[79]

Până la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, între cinci şi şase milioane de evrei europeni fuseseră omorâţi, adică aproape jumătate din cei 11 milioane înregistraţi la Conferinţa de la Wannsee. În unele ţări, cum s-a întâmplat în Polonia şi Grecia, comunităţile evreieşti au fost

cvasiexterminate. Și alte grupuri etnice au fost decimate, mai cu seamă între 200 000 și 500 000 de țigani (dintre care mulți au fost uciși la Bełżec și Birkenau), sârbi, polonezi, ucraineni și ruși; însă caracterul sistematic al Soluției Finale face din ea un caz aparte. În comparație cu tehnicile primitive pe care le-au pus în operă alți exponenți ai genocidului, precum ustașii[80] croați (care au măcelărit cel puțin 334 000 de sârbi în Croația și Bosnia) și românii (care au dus la îndeplinire pogromuri sângeroase în Transnistria), Endlösung a demonstrat genocidul de o eficiență superioară al unei operațiuni desfășurate în cadrul unei birocrații moderne, cu ajutorul unor echipamente industriale.[81]

Nu-i nevoie să presupunem că toți germanii au fost complici, ca să acceptăm ideea că responsabilitatea pentru această crimă și cunoașterea ei au depășit cu mult rândurile funcțiilor de conducere din SS. Ministrul Propagandei, Goebbels, într-o notație de jurnal din data de 27 martie 1942, menționa „lichidarea“ evreilor din Polonia; în mai, același an, șefii Căilor Ferate ale Reichului discutau cu cei ai SS-ului despre acele aspecte ale „exterminării complete“ a evreilor care priveau transporturile. Armata, Marina și Ministerul de Externe – toate și-au jucat rolurile care le reveneau. La Salonic, de exemplu, o mică echipă de „experți“ SS n-ar fi putut să deporteze o cincime din populația orașului, adică aproape 50 000 de mii de oameni, fără sprijinul activ al administrației militare locale. Cât despre oamenii de știință, doctorii și cadrele universitare, sfaturile lor și entuziasmul cu care s-au implicat făcuseră parte integrantă din programul rasial german de la bun început.[82]

Când și guvernele străine au fost abordate cu solicitări de sprijin, reacțiile lor au depins de perspectivele victoriei germane în acel moment, de atitudinile din țările respective în privința evreilor și de riscul suportării unor costuri, în cazul în care s-ar fi opus. Tendința lor a fost să se arate cu deosebire cooperante în a se descotorosi de refugiații evrei și de alți neaparținători la națiunile cu pricina, dar, de obicei, mult mai ezitante în a-și deporta propriii conaționali. Unele guverne, mai ales cele francez, croat și slovac, au demonstrat un antisemitism entuziast, cel puțin pe măsura celui german, și au răspuns călduros la cererea care le-a fost făcută, de a-și expedia populațiile evreiești respective „către Est“. În România și, mai târziu, în Ungaria, unde mișcări extremiste antisemite au deținut puterea pentru scurt timp, consecințele sângeroase i-au șocat până și pe germani. Chiar și acolo unde

localnicii s-au mișcat greu, ca în Grecia sau în Olanda, cooperarea dintre diversele autorități germane a fost suficientă pentru asigurarea deportării unui procent ridicat din populația evreiască locală. Practic nimeni nu i-a concurat pe danezi în faptul că i-au făcut scăpați pe cei mai mulți evrei, cu toate că italienii – din propriile lor motive – au întreprins tot ce ținea de ei pentru a obstrucționa punerea în practică a Soluției Finale în zonele pe care le controlau. Cât despre neutralitatea Suediei și a Elveției, descoperiri de ultimă oră indică disponibilitatea celor două țări de a profita ele însele de politica rasială nazistă.

Guvernele britanic și american, în schimb, au suferit de prea multe informații. Churchill primea decriptări Ultra[83] după rapoartele întocmite de Grupele de Intervenție din Est, care totalizau măcelurile. Câțiva oameni, printre care Jan Karski, un emisar polonez de o bravură uimitoare, au reușit să scape din Europa ocupată și să informeze Londra și Washingtonul, ca martori oculari, despre ce se întâmpla în ghetouri și chiar în lagărele morții. Dar, în afară de niște avertismente publice destul de palide adresate germanilor, s-a întreprins prea puțin, iar posibilitatea bombardării lagărelor a fost omisă. Rămâne subiect de controversă dacă această inacțiune a rezultat din antisemitism, dintr-o neputință de a-și imagina ce și cum se petrecea sau, pur și simplu, din faptul că Soluția Finală nu a reprezentat niciodată o preocupare centrală în cadrul efortului de război al taberei Aliaților.[84]

Opinia publică din Europa ocupată este și ea dificil de calibrat. Antisemitismul era un fenomen de nivel continental, cu o istorie îndelungată, bineînțeles, ceea ce, în anumite regiuni, explica o atitudine detașată, ba chiar entuziastă față de suferința evreilor. Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că, întotdeauna, genocidul oferă oportunități spectaculoase de îmbogățire – fabrici, magazine și proprietăți, mobilier și garderobe abandonate –, prin care puterea de ocupație poate cumpăra bunăvoința populară. După 1940, Eichmann a extins „modelul vienez“ de „arianizare“ a proprietăților evreiești și la Paris, Amsterdam, Salonic și în alte orașe importante ale Europei, în timp ce numai agenții lui Rosenberg au jefuit, în Europa Occidentală, echivalentul a 674 de garnituri de tren burdușite cu bunuri casnice. 72 de garnituri de tren cu aur provenit din dantura victimelor de la Auschwitz au fost expediate la Berlin. Chiar dacă partea cea mare din acest aur a intrat în casele germanilor sau în seifurile băncilor elvețiene, o parte considerabilă le-a

fost împărțită colaboraționiștilor lipsiți de scrupule, informatorilor și agenților de toate naționalitățile. Și totuși, trebuie spus că aprobarea Soluției Finale nu a reprezentat ceva obișnuit. Ca reacție la ororile ocupației, cei mai mulți oameni care trăiau sub controlul naziștilor s-au retras într-o lume a lor, privată, și au încercat să ignore tot ce nu-i privea direct. În timp ce normele morale tradiționale păreau să se fi risipit în cele patru vânturi, cruzimea nemaivăzută a germanilor față de evrei a generat o atitudine de îngrijorare generală printre neevrei.

Un lucru asupra căruia nu putem să nu ne îndreptăm atenția l-au constituit chiar reacțiile germanilor – sau lipsa oricărei reacții. Nu a existat vreun protest public pe teritoriul Reichului, care să fi fost pe măsura furorilor iscate de campania de eutanasiere. Majoritatea germanilor păreau să fi acceptat ideea că evreii nu mai făceau parte din comunitățile lor. Polițiști obișnuiți, între două vârste, au luat parte la execuțiile în masă; profesori universitari, avocați și doctori au comandat Grupele de Intervenție. Nu de frică au făcut aceste lucruri, de vreme ce nu s-a înregistrat nici un caz de refuz de a împușca niște civili nevinovați, care să fi fost pedepsit cu moartea. Mai degrabă, scrisorile gardienilor din lagărele de concentrare și ale asasinilor din plutoanele de execuție dezvăluie de ce erau capabili niște oameni obișnuiți, locuitori ai Europei de la mijlocul secolului XX, aflați sub influența unei ideologii criminale. Chiar și în toiul omorurilor, erau cu toții preocupați în continuare de iubite, neveste sau copii.

Când SS-Untersturmführer[85]-ul Max Täubner a fost judecat de către SS și de Curtea Supremă de Poliție de la München, în mai 1943, pentru faptul că împușcase fără autorizație niște evrei ucraineni, motivația Curții a furnizat o introspecție revelatoare asupra valorilor morale ale celui de-al Treilea Reich. Judecata sublinia că uciderea evreilor nu era în sine o crimă: „Evreii trebuie să fie exterminați, și nici unul dintre evreii omorâți nu reprezintă vreo pierdere“. În viziunea Curții, vina lui Täubner consta, mai degrabă, în faptul că-i omorâse cu cruzime și că le îngăduise „oamenilor de sub comanda lui să acționeze cu o brutalitate atât de cruntă, încât se comportaseră precum o hoardă de sălbatici“. Cu toate că acționase dintr-un „sentiment autentic de ură față de evrei“, și nu din sadism, el își dezvăluise caracterul „inferior“ și, „în mare măsură, o nestăpânire mentală“. „Comportamentul inculpatului – suna verdictul – este nedemn de un bărbat german onorabil și binecrescut.“[86]

O acceptare similară a omorurilor motivate rasial era evidentă şi pe teritoriul Reichului. Segregarea celor care prestau muncă forţată şi a muncitorilor-prizonieri de război, impusă de Gestapo, a devenit acceptată ca o stare normală de lucruri. Denunţarea muncitorilor străini era monedă curentă. Spânzurarea sau biciuirea publică a muncitorilor care legau relaţii sexuale cu cetăţeni germani pare să fi generat, pe ici, pe colo, vagi proteste, la fel ca şi restricţiile impuse de poliţie în privinţa mişcărilor şi activităţilor acestora: de exemplu, muncitorilor polonezi le era interzis să se deplaseze pe biciclete sau să meargă la biserică. Vederile naziste asupra inferiorităţii „muncitorilor estici“ par să fi fost unanim şi complet acceptate. Locuitorii din Mauthausen se obişnuiseră să vadă prizonieri din lagăr târându-şi picioarele pe străzile lor şi brutalitatea devenită firească a gardienilor SS-işti care-i însoţeau. Când mai multe sute de prizonieri de război ruşi au reuşit să evadeze din lagăr, pe 2 februarie 1945, numai despre două familii de localnici există mărturii că le-ar fi oferit unora dintre evadaţi ascunzători şi locuri de refugiu. Majoritatea celorlalţi au fost rapid recuperaţi sau împuşcaţi „ca iepurii“ de către fermieri locali, adolescenţi înfierbântaţi, membri ai Tineretului Hitlerist şi târgoveţi nerăbdători să ia parte la o chermeză terifiant de sângeroasă.[87]

Lagărele morţii făceau parte dintr-un mai cuprinzător „univers concentraţionar“, în care SS-ul domnea peste sute de mii de prizonieri, într-o vastă reţea de lagăre ce împânzea continentul european. Acest „univers“ îşi întindea fruntariile până în Norvegia, înspre nord, şi Creta, înspre sud. Până la sfârşitul războiului, în jur de 1,6 milioane de oameni fuseseră încarceraţi, dintre care peste un milion muriseră (în afară de cei vizaţi în mod expres pentru a fi exterminaţi). În Europa întreagă, existau peste 10 000 de lagăre, număr care includea – în plus faţă de cele opt lagăre de exterminare şi cele 22 de lagăre principale de concentrare, cu cele 1 200 de ramificaţii ale lor – peste 400 de lagăre-ghetou, vreo 29 de aziluri psihiatrice şi 30 de case de copii, în care pacienţii erau omorâţi, 26 de lagăre pe teritoriile răsăritene ocupate, în care omorul în masă fusese instituţionalizat, precum şi numeroase altele, în care erau ţinuţi prizonierii de război, muncitorii civili, tinerii sau est-europenii „germanizabili“.[88] În jur de 33 de naţionalităţi aveau să fie găsite printre prizonierii de la Dachau, cel puţin 14 la Ravensbrück. Condiţiile de muncă erau într-atât de chinuitoare, încât multe dintre aşa-numitele lagăre de

muncă erau considerate nişte centre de exterminare de către cei închişi în ele. Descriind cariera de granit de la Gross Rosen, din apropiere de Breslau, un medic francez, care sosise acolo de la Auschwitz, scria: „Nicăieri n-am văzut omoruri individuale duse la îndeplinire cu atâta dexteritate ca la Gross Rosen; omorul era practicat fără ezitare, de către cei desemnaţi kapo, de poliţia lagărului, de cei de la SS şi de câinii lor. Cu o îndemânare desăvârşită, erau în stare să omoare un om din două sau trei lovituri.“[89]

Prizonierii din aceste lagăre furnizau forţa de muncă de bază pentru activitatea economică a SS-ului, care în 1944 acoperea de la minerit până la industria grea şi de la îmbunătăţiri funciare până la cercetarea „ştiinţifică“. 480 000 dintre cei 600 000 de prizonieri aflaţi în lagăre spre sfârşitul anului 1944 erau declaraţi apţi de muncă. Lor le reveneau sarcini precum sortarea bunurilor colectate de la prizonierii morţi, pentru a fi redistribuite către Waffen-SS ori alte servicii, construcţiile, săpăturile în cariere, mineritul, precum şi muncile manuale din uzinele de cauciuc sintetic Buna sau alte operaţiuni industriale. Ca şi Uniunea Sovietică, în anii 1930, Reichul din perioada războiului devenise o economie bazată pe munca sclavilor.

În februarie 1944, „ţarul“ armamentului, Speer, i-a cerut ajutorul lui Himmler pentru „desfăşurarea prizonierilor din lagărele de concentrare în activităţi pe care le consider cu precădere urgente“. Această solicitare a inaugurat o rapidă extindere a lucrului cu sclavii în producţia de muniţii, în construcţia de avioane şi, mai cu seamă, în edificarea uzinelor subterane de rachete de la „Dora“ şi Peenemünde. Statisticile morţii din aceste locuri erau înspăimântătoare: 2 882 dintre cei 17 000 de muncitori au murit în cadrul proiectului „Dora“ într-un interval de câteva luni: Speer a considerat proiectul „senzaţional de reuşit“. În total, circa 140 000 de prizonieri au fost utilizaţi de Speer, în timp ce 230 000 au muncit ca sclavii în firmele industriale din sectorul privat. În momentul respectiv, criza lipsei de armament ajunsese la un asemenea nivel încât, pentru prima oară, ideologia antisemită a fost lăsată deoparte, şi un număr de evrei unguri au fost mutaţi de la Auschwitz ca salahori suplimentari.[90]

Operaţiunea Barbarossa a extins gama de responsabilităţi îndeplinite de SS şi în alte direcţii. Teroarea a înlocuit domnia legii în Est, iar Himmler a fost autorizat să trateze cu populaţia civilă direct, fără să mai treacă pe la

tribunale. Waffen-SS a devenit armata lui Himmler, sporindu-şi rândurile de la circa 75 000 de oameni în 1939–1940 la aproape o jumătate de milion spre sfârşitul anului 1944, în parte ameninţare, în parte sprijin pentru Wehrmacht şi, prin urmare, un instrument-cheie în mâna lui Hitler, pentru intenţia sa de nazificare treptată a armatei. SS-ului i s-a trasat sarcina de a face poliţie pe teritoriile ocupate din Est, iar SS-Gruppenführer[91]-ul Bach-Zelewski a fost numit coordonator-şef al operaţiunilor antipartizani.

Se subînţelege că asemenea operaţiuni se sfârşeau cu teribile distrugeri şi pierderi de vieţi omeneşti. Strategia de bază era „să răspunzi la teroare cu teroare“. Fuseseră stabilite cote de represalii pentru atacuri împotriva vieţii sau proprietăţii germanilor. Ca rezultat, mii de sate au fost incendiate şi sute de mii de civili, omorâţi în cursul „operaţiunilor de epurare“. Impactul acestora din urmă asupra activităţii partizanilor a fost aproape cu certitudine contraproductiv, împingându-i pe tineri în clandestinitate. Eforturile de stabilire a unei strategii de contrainsurgenţă mai sofisticate mai aveau de aşteptat câteva decenii: după 1945, puterile coloniale europene, plus americanii au studiat şi au învăţat multe din eşecurile politicilor de revanşă naziste aplicate împotriva gherilelor.

Cu toate că n-au reprezentat niciodată propriu-zis o ameninţare militară semnificativă faţă de stăpânirea germană, partizanii tot au obstrucţionat procesul de germanizare. Şi la acest capitol, din cauza Operaţiunii Barbarossa, gândirea nazistă devenise mai extremistă şi mai ambiţioasă. După cucerirea Ucrainei şi a Bielorusiei, urbaniştii SS-ului s-au şi grăbit să schiţeze propuneri pentru noi orăşele germane, care să se răspândească precum o spuzeală pe întregul teritoriu al Ucrainei. „Planul General Est“ prevedea un program intensiv de colonizare, care să ajungă din Lituania până în Crimeea, pe parcursul a numai un sfert de secol. La Auschwitz, prizonierii au fost puşi să sape iazuri cu peşti şi să construiască hambare pentru ferme-model, în care coloniştii nazişti să poată fi antrenaţi, înainte să pornească înspre Est.

Şi totuşi, în lumea reală, deveneau din ce în ce mai evidente anumite dificultăţi pe care le ridica întregul proiect al germanizării. Una era corupţia, de vreme ce, printre germanii din Reichul propriu-zis, exista un procent ridicat de „scormonitori după aur“ (sau „fazani de aur“, cum li se mai spunea)

sau vântură-lume atraşi de perspectiva unei îmbogăţiri imediate şi a jafurilor facile. Spre deosebire de aceştia, prea puţini fermieri s-au arătat dispuşi să facă o asemenea mutare. Coloniştii se simţeau expuşi în zonele rurale, unde viaţa şi proprietatea le erau primejduite în relaţia cu populaţia locală înrăită.

Ironia sorţii făcea – dată fiind obsesia regimului legată de „spaţiul vital“ – să nu fie disponibili suficienţi colonişti pentru teritoriul enorm pe care Himmler visa să-l colonizeze. „Ia spune, Kamerad, cum o mai duci?“, întreba mai-marele sătesc, într-un ziar nazist al vremii. „Prea mult pământ“, îi răspundea ţăranul nedoritor să plece, „uitându-se neajutorat în zare“. „Raporturile dintre spaţiu şi oameni s-au inversat“, comenta un alt critic în 1942. „De la problema felului în care poate fi hrănit un popor numeros într-un spaţiu restrâns, am ajuns acum la care este cea mai bună modalitate prin care poate fi exploatat spaţiul cucerit, folosind numărul restrâns de oameni aflaţi la dispoziţie.“[92]

Pe măsură ce regimul căuta peste tot voluntari, evaluarea potenţialilor colonişti a ridicat alte probleme spinoase pentru teoreticienii rasişti: unii extremişti ai partidului erau dispuşi să accepte orice candidaţi care arătau corespunzător, chiar dacă legăturile lor cu Germania nu erau cele care ar fi trebuit să fie; alţii, în schimb, insistau că erau mai importante cunoaşterea limbii şi a culturii decât atributele fizice. Unii chiar făceau speculaţii şi spuneau că, dacă SS-ul aducea prea multe specimene superioare din punct de vedere rasial din Rusia, locuitorii vechiului Reich ar fi putut dezvolta un complex de inferioritate şi s-ar fi putut declanşa un război al raselor! Pe de altă parte, dintre cei 35 000 de sloveni care fuseseră aduşi în Germania împotriva voinţei lor, numai în jur de 16 000 au fost, până la urmă, consideraţi potriviţi pentru germanizare; de vreme ce majoritatea se înrudeau cu partizani sloveni, este chiar surprinzător ca numărul lor să fi fost atât de ridicat. Restul împreună cu alţii aduşi din Luxemburg şi din Alsacia au trebuit să fie ţinuţi în lagăre de detenţie pe toată durata războiului.

Limitările impuse de realităţile din timpul războiului întregului sistem de inginerie demografică al lui Himmler au ieşit clar în evidenţă în cazul oraşului Zamość, situat la sud de Lublin, unde au fost făcute eforturi ieşite din comun de a crea o colonie planificată de Volksdeutsche. Acolo, singurul loc în care SS-ul şi-a dus planurile de colonizare cât de cât până la capăt,

peste 10 000 de polonezi au fost înlăturaţi din casele lor, pentru a le deschide calea coloniştilor germani. Jumătate dintre polonezi au fugit în păduri, unde s-au alăturat rezistenţei şi au început să atace fermele şi satele; restul au fost controlaţi din punctul de vedere al purităţii rasiale şi deportaţi. 25 000 de germani au fost aduşi într-o zonă în care mai locuiau 26 000 de ucraineni şi 170 000 de polonezi. Aceştia constituiau, după cum se bătea cu pumnii în piept un propagandist, „prima celulă germană din colonizarea estică modernă, readusă de această iniţiativă la o viaţă colonială germană vibrantă“. Însă, la începutul lui 1944, autorităţile locale încercau deja să-l convingă pe Himmler să abandoneze colonia şi să-i evacueze pe coloniști înapoi către vest: asalturile împotriva fermelor acestora deveniseră curente, iar bărbaţii din familiile respective dormeau pe câmpuri, ca să nu fie asasinaţi de rezistenţă.[93]

Și totuși, Himmler și Hitler au rămas cu obstinație la viziunea lor asupra imperiului german din Est și au amânat cât mai mult cu putință evacuarea temerarilor coloniști. Lipsa unui plan de urgență, pentru eventualitatea retragerii a fost numai unul dintre aspectele caracterului nerealist al acestui proiect. Colonialismul rasist german era condamnat să eșueze: era o imitație a politicii habsburgice a frontierelor, fără acea flexibilitate politică a Habsburgilor. Factorii decizionali germani generaseră o asemenea ură în rândurile populației locale încât, în absența unei „mașinării polițienești copleșitoare“, Berlinul nu avea cum să producă numărul minim de coloniști necesari pentru stăpânirea unor întinderi vaste din Uniunea Sovietică în favoarea și în numele Germaniei. Politica pe termen lung a lui Hitler fusese aceea de a vedea „o sută de milioane de germani colonizaţi pe aceste teritorii“. Dar, pur și simplu, nu existau atât de mulți. Naziștii au vrut să-i transforme în țărani pe toți germanii, dar cei mai mulți dintre germani au refuzat. Rămâne un mare semn de întrebare dacă eroii de război care se întorceau de pe front ar fi primit cu bucurie o fermă undeva în Polonia sau în Ucraina, cum credea Himmler.[94]

Pe măsură ce Armata Roșie înainta, schema recolonizării s-a dezintegrat de la sine. Între august 1943 și iulie 1944, în jur de 350 000 de germani din Crimeea au fost evacuaţi către estul Poloniei; după ei, au venit alții, din Ucraina și Bielorusia. Politica germană a pământului pârjolit făcea ca multor coloniști să le fie cu neputință să mai rămână, chiar dacă ar fi vrut, în acele locuri. La începutul lui 1945, sute de mii de refugiaţi germani se îndreptau în

coloane către vest şi Reich, într-un uriaş exod spontan.

În acelaşi timp, o serie de marşuri forţate şi mai cumplite ilustrau latura întunecată a visului rasist. În faza ultimă a Soluţiei Finale, lagărele de exterminare şi cele de concentrare au fost închise, chiar distruse, în anumite cazuri, iar prizonierii supravieţuitori, mânaţi prin zăpezi, în marşuri interminabile, în general înspre Reichul german. Din cei 714 211 prizonieri aflaţi încă în lagăre în ianuarie 1945, în jur de un sfert de milion au sucombat în cursul acestor marşuri ale morţii.

O sumă de motive au stat la baza iniţierii acestor marşuri, printre care s-au numărat refuzul celor din SS de a-i lăsa pe prizonieri să cadă în mâinile Aliaţilor şi dorinţa de a-i exploata pe mai departe ca muncitori-sclavi. În anumite cazuri, însă, deplasările pe jos ori cu trenul erau atât de lipsite de orice noimă, încât s-ar fi zis că scopul era, pur şi simplu, acela „de a continua omorurile în masă din lagărele de concentrare, utilizând alte mijloace“. Participanţii la marşuri erau înfometaţi, bătuţi şi împuşcaţi, mai ales atunci când ajungeau prea epuizaţi pentru a mai ţine pasul cu ceilalţi. În plus faţă de brutalitatea gardienilor, victimele aveau de suportat, adeseori, ostilitatea contondentă a populaţiei civile germane, prin mijlocul căreia treceau. Există consemnate şi cazuri de ajutorare. „La Christianstadt, femeile germane au încercat să ne dea pâine, dar nu le-au îngăduit femeile-gardian“, îşi amintea o fostă prizonieră. „O femeie germană, care avea o inimă de om, a strigat: «Nenorocitelor! Nefericitelor!» Dar femeia-gardian, brutală, a zbierat: «Ce treabă ai tu, să-ţi fie milă de evrei?»“ Este cazul de observat că nu se cunosc situaţii în care privitorii germani să-şi fi pierdut viaţa pentru că-şi exprimau sentimentele de susţinere în auzul gardienilor de la SS. Chiar şi aşa, mai mult s-au manifestat dispreţul şi indiferenţa decât compasiunea: la începutul lui 1945, când finalul devenise previzibil, mulţi civili germani se considerau pe ei înşişi victimele principale ale războiului şi rămâneau orbi şi surzi la nenorocirea celor care treceau încolonaţi prin mijlocul comunităţilor lor.[95]

În această fază terminală a imperiului hitlerist, barierele existente iniţial între lumea ordonată a „colectivităţii poporului“ (Volksgemeinschaft) şi sublumea lagărelor s-au dizolvat. Prizonierii au irumpt „ca nişte marţieni“ în lumea exterioară. Gardienii lor nu mai erau doar trupe SS care juraseră să menţină secretul; printre aceştia se numărau de-acum soldaţi în retragere, civili,

funcţionari de partid şi membri ai Tineretului Hitlerist. Împuşcăturile şi masacrele se petreceau la întâmplare, în afara perimetrului lagărelor, pe marginea drumurilor, în păduri şi la marginile oraşelor şi satelor, în Germania şi Austria.[96]

Problema supremă de ordin tehnic, apărută ca o consecinţă a omorurilor în masă practicate la o asemenea scară, era cum să scapi de cadavre. În lagărele de exterminare, acestea erau arse fie pe ruguri imense, fie în cuptoare. Însă urmele acestor omoruri întâmplătoare, survenite peste tot în ultimele luni ale războiului, nu puteau fi şterse la fel de uşor. Când s-au retras din regiunea Lublinului, germanii au încercat, în grabă şi în zadar, să ascundă urmele genocidului. Klukowski menţiona, îngrozit, „mirosul cadavrelor în descompunere din cimitirul evreiesc“, unde fuseseră săpate gropi comune. Când Aliaţii au eliberat lagărele din Germania, soldaţii au rămas şocaţi şi i-au forţat pe cetăţenii locali, din comunităţi precum Nordhausen, Gusen şi Woebbelin, nu numai să inspecteze mormanele de cadavre, dar să le şi îngroape, uneori în pieţele centrale şi parcurile oraşelor vechi şi altădată elegante.[97]

Copleşit de greaţă, un preot austriac nota, după ce intrase în lagărul de la Mauthausen, la câteva zile după eliberare: „De câteva ori, am fost pe punctul de a vomita. Zici că vii din civilizaţie? Şi-aici, înăuntru?… Ce realizare amară a secolului nostru arogant, ce hidoşenie, ce prăbuşire într-o lipsă de civilizaţie fără precedent şi, mai presus de toate, în inima Europei!“ Dar morţii zăceau împrăştiaţi şi în afara lagărelor. În anii care au urmat războiului, mormintele lor au punctat marginile drumurilor din Europa Centrală, până când consiliile locale au hotărât să înlăture aceste cicatrice de pe chipul peisajelor, construind monumente comemorative şi îndepărtând rămăşiţele omeneşti propriu-zise. A fost creat un peisaj rural nou şi antiseptizat, în beneficiul deopotrivă al turiştilor şi localnicilor.[98]

În 1942, se luase hotărârea de a le distribui coloniştilor Volksdeutsche din Ucraina obiecte personale şi de îmbrăcăminte ale prizonierilor de la Auschwitz. Mai târziu, aceeaşi schemă a fost aplicată pe scară şi mai largă, şi garnituri întregi de tren pline de asemenea bunuri au fost expediate către pionierii germani. Genocidul şi colonizarea erau inextricabil conectate,

războiul purtat de Hitler ţintind la reconstituirea completă a Europei, din punct de vedere rasial.[99]

Nu există paralele istorice ale unui asemenea proiect. În Europa, nici Napoleon, nici Habsburgii nu şi-au propus o dominaţie în egală măsură exclusivă, dar educaţia pe care a primit-o Hitler de critic naţionalist al politicii Vienei poate explica acest contrast dintre metodele sale de guvernare şi cele caracteristice monarhiei bicefale. În violenţa şi rasismul său, imperialismul nazist s-a inspirat mai mult din precedentele europene petrecute în Asia, Africa şi, mai ales, în cele două Americi. „Când mâncăm grâu adus din Canada – remarca Hitler într-o seară, în timpul războiului –, nu ne gândim la cât de spoliaţi au fost indienii.“ Cu altă ocazie, tot el descria Ucraina ca fiind „noul imperiu indian“. Presupunând însă c-ar fi fost nemulţumiţi de o conducere de tipul celei britanice din India, europenii au rămas şocaţi de faptul că au avut de suportat o experienţă mai apropiată de cea de care avuseseră parte populaţiile indigene ale celor două Americi.[100]

Naţional-socialismul a pornit la drum cu intenţia creării unei Noi Ordini europene, dar, pe măsură ce ideologia rasială a prevalat în faţa raţionalităţii economice, violenţa extremă implicită în proiectul respectiv a devenit din ce în ce mai clară. „Turtă-dulce şi lovituri de bici“ – aşa rezuma Goebbels politica naziştilor, numai că turtă-dulce nu exista suficientă, în schimb lovituri de bici erau prea multe. Marele Spaţiu Vital (Grosslebensraum) rezervat familiei europene de naţiuni le promitea viaţă germanilor, o existenţă nesigură şi precară celor mai mulţi europeni, iar evreilor – exterminare. „Dacă Europa nu poate exista fără noi – scria Goebbels în faza lui proeuropeană –, nici noi nu putem supravieţui fără Europa“, lucru care s-a dovedit adevărat. Germanii şi-au spulberat şansa de dominaţie continentală după 1940, iar înfrângerea i-a condus la catastrofă. Viziunea iniţială a lui Himmler s-a adeverit – germanii au rămas de-atunci înainte concentraţi în interiorul Germaniei înseşi –, dar e greu de crezut că el ar fi considerat un triumf modul în care lucrul acesta s-a întâmplat.[101]

Capitolul 6.

Planuri pentru epoca de aur

Bazele democraţiei secolului XX aşteaptă încă să fie puse.

E.H. Carr, Condiţiile de pace

Pentru o clipă efemeră, avem ocazia să creăm o eră – să iniţiem o epocă de aur pentru toată omenirea.

C. Streit, Unire acum

Reexaminarea valorilor şi a efortului eroic necesare pentru eventuala salvare a democraţiilor de război, dacă ar fi fost puse în operă la timp, se face acum şi se va face printre ruine.

J. Maritain, Creştinism şi democraţie

Al Doilea Război Mondial şi confruntarea cu Noua Ordine nazistă în Europa au funcţionat catalizator în interiorul şi în afara continentului, pentru o tentativă reînnoită de a defini locul statului-naţiune democratic în lumea modernă. Capitolul de faţă încearcă să descrie diversele coordonate de-a lungul cărora s-a desfăşurat dezbaterea din timpul războiului, o dezbatere a cărei esenţă se referea la regândirea unei alte Noi Europe, care să rivalizeze

cu monstrul autoritar creat la Berlin. Se înţelege de la sine că Noua Ordine nazistă nu era numai o pepinieră de soluţii alternative, ci însăşi răsadniţa – în anumite zone – realităţilor postbelice; continuităţile dintre Europa lui Hitler şi cea a lui Schuman se văd în cooperarea economică – mai cu seamă industrială – franco-germană, de exemplu; mai sunt şi evidentele continuităţi în materie de personal din birocraţiile şi administraţiile de stat. Dar, pe tărâmul valorilor şi al idealurilor politice, asemenea continuităţi erau mult mai puţin importante.

Şi totuşi, al Doilea Război Mondial nu s-a declanşat – cel puţin din perspectiva Londrei şi a Parisului – ca un război pentru o nouă ordine. Forţa visurilor naziste s-a plasat în contrast de la bun început cu timiditatea ideologică a britanicilor. „Oamenii ăştia, printr-o înşiruire de gafe aproape de necrezut – s-a dezlănţuit un H.G. Wells îmbătrânit –, au vârât ce le-a mai rămas din Imperiu într-un uriaş război menit «să-l termine pe Hitler» şi n-au absolut nimic de oferit adversarilor lor şi lumii, în general, ca sugestie de ce-ar putea urma după Hitler. S-ar zice că speră să paralizeze Germania în cine ştie ce manieră deocamdată neprecizată, după care să se întoarcă la găurile lor de golf sau la pâraiele în care pescuiesc şi la siesta de după cină, lângă şemineu.“[1]

După venirea la putere a lui Churchill, asemenea critici nu s-au domolit; ba chiar s-au intensificat, după cele petrecute la Dunkerque[2]. La Ministerul Informaţiilor britanic, Harold Nicolson făcea distincţie între „războiul revoluţionar“ purtat de germani şi efortul de război „conservator“ al britanicilor şi cerea ca Whitehall să răspundă nevoii de a le cere oamenilor să lupte pentru o „nouă ordine“. Reformatorii Partidului Conservator susţineau acelaşi lucru, Attlee subliniind nevoia de a nu purta un „război conservator“ cu „obiective negative“. Lui Churchill personal îi displăcea să discute despre ţelurile războiului sau despre ordinea lumii postbelice; numai că dezbaterea – vorba lui Addison – „plutea în jurul lui“. În condiţiile în care discuţiile despre o Nouă Ordine nazistă captivau Europa în vara lui 1940, strategii politici britanici au fost presaţi să schiţeze o nouă ordine proprie. Dezbaterea care s-a declanşat astfel – în Marea Britanie şi aiurea – a dat un imbold multora dintre ideile şi valorile care aveau să formeze pietrele de temelie ale lumii postbelice.[3]

Reinventarea democrației

În martie 1941, un politician britanic de frunte scria deja că „«toată lumea» vorbește despre noua ordine, noul tip de societate, noul mod de viață, noua concepție despre om“. Potrivit istoricului E.H. Carr, „chestiunea în discuție nu e necesitatea unei noi ordini, ci maniera în care ea va fi edificată“. Hitler n-avea cum să câștige războiul, în viziunea lui Carr, însă avea să îndeplinească „funcția poate indispensabilă de a mătura pentru totdeauna mizeria ordinii celei vechi“. Astfel, conflagrația nu era decât „un episod al revoluției pentru ordine socială și politică“.[4]

În miezul însuși al acestei revoluții se găseau păstrarea și reafirmarea valorilor democratice în Europa. „Democrație! N-a existat cuvânt, poate, mai disprețuit și mai ridiculizat“, scria ziarul Rezistenței franceze Franc-Tireur, în martie 1944. „Ieri numai, sugera discursuri plictisitoare prin comisii și neputința parlamentară.“ Generalul de Gaulle, conștient de profunda nemulțumire a francezilor față de cea de-a Treia Republică, evita în mod intenționat să abordeze subiectul în primele sale intervenții radiofonice. „Pentru moment – scria el în iulie 1941 –, grosul poporului francez confundă termenul «democrație» cu acel regim parlamentar care opera în Franța înainte de război […] Acel regim a fost condamnat și de evenimente, și de opinia publică.“ Toată această masivă deziluzionare în privința democrației din Europa interbelică i-a făcut pe comentatori, de exemplu, pe ambasadorul Joe Kennedy[5], să anticipeze, după căderea Franței, că „s-a sfârșit cu democrația în Anglia“. „Necesitatea reafirmării ideii democratice – opina R.W.G. MacKay, autorul cărții de mare succes Țelurile de pace și Noua Ordine – este cea mai importantă chestiune pentru noi toți, în acest moment.“[6]

Modul ezitant în care Chamberlain și-a susținut cauza în confruntarea cu Hitler era caracteristic, în opinia multor critici, pentru automulțumirea, pasivitatea și stilul depășit ale tradiției democratice „burgheze“, prevalente în Europa Occidentală. Ce avea să se aleagă de consensul din timpul războiului ținea de credința că, pentru a supraviețui în Europa, democrația trebuia

neapărat reinterpretată: vechiul accent liberal pus pe valoarea drepturilor și a libertăților politice nu fusese suficient pentru a câștiga loialitatea maselor. Un emigrat central-european din Statele Unite scria: „Democrația trebuie să-și întemeieze valorile pe idealuri noi; trebuie să se arate capabilă să-și adapteze psihologia și metodele la vremurile noi“. Privită dintr-o asemenea perspectivă, Carta Atlantică din august 1941 părea dureros de precaută, ba chiar conservatoare, în promisiunile pe care le avansa: „Nimic din textul ei nu sugerează că ne aflăm în mijlocul celui mai vast război revoluționar din istorie […] Cusurul ei este acela de a sugera că democrațiile își propun să păstreze și să mențină metodele trecutului, în timp ce puterile totalitare se străduiesc să vină cu ceva nou și plin de imaginație“. În Marea Britanie, Carta însăși a fost minimalizată, potrivit unui critic anonim, dar acerb al propagandei britanice: „Vorbitori ai Ministerului [Informațiilor] conferențiază despre Imperiu, despre America, Franța, despre gastronomia de război, despre ororile stăpânirii naziste și ale noii ordini a lui Hitler, dar despre noua ordine a noastră nu vorbesc deloc. Adevărul este că nu recunoaște nimeni războiul de idei sau revoluția socială prin care ne ducem viața“.[7]

Oricât de suspectă li s-ar părea noțiunea revizioniștilor de azi, „revoluție socială“ nu pare deloc un termen prea dur prin care să fie descrise acele schimbări dramatice impuse de război atât în Marea Britanie, cât și în Europa ocupată. Dezorganizarea și haosul de pe timp de război – numai în Marea Britanie, în anii războiului, s-au înregistrat în jur de șaizeci de milioane de schimbări de adrese – au spulberat distanțele sociale pe care fuseseră întemeiate sistemele de clase rigide, antebelice. Impactul bombardamentelor împreună cu evacuările sistematice, atacurile de panică în masă și fuga milioanelor de oameni (între opt și douăsprezece milioane, de exemplu, care au parcurs sute de kilometri în timpul atacului de panică în masă numai din Belgia și Franța, în vara lui 1940) au adus laolaltă clase și comunități care anterior nici nu știuseră unele de existența celorlalte. Raționalizările au demonstrat că planificarea guvernamentală putea fi folosită în scopuri egalitariste și s-au dovedit ulterior surprinzător de bine primite. Prin urmare, tocmai războiul, cu noile roluri asumate de guvernanți în administrarea economiei și a societății, a demonstrat că reformatorii aveau dreptate: într-adevăr, democrația și statul intervenționist erau compatibile. Organizația Mass Observation (Observarea maselor) nota, în 1944: „Sentimentele publice

în privinţa controalelor se bazează într-o mare măsură pe credinţa că acestea sunt democratice, mai democratice decât drepturile şi libertăţile care, în practică, nu li se aplică decât unor secţiuni limitate ale populaţiei“.[8]

Într-un editorial intitulat „Noua Europă“, apărut în iulie 1940 în ziarul The Times, E.H. Carr afirma: „Dacă vorbim despre democraţie, nu ne referim la democraţia care menţine dreptul de a vota, în schimb uită de dreptul de a trăi şi dreptul de a munci“. Acesta era mesajul pe care-l tot repetaseră de-a lungul anilor socialiştii de prin toată Europa; războiul n-a făcut decât să-i dea o nouă aură de urgenţă şi plauzibilitate. Devenit prizonier al regimului de la Vichy, fostul premier francez Léon Blum scria: „O democraţie burgheză slabă şi pervertită a intrat în colaps şi trebuie să fie neapărat înlocuită de o adevărată democraţie, o democraţie competentă şi energică, populară, iar nu capitalistă, puternică, iar nu slabă […] Această democraţie populară va fi, ba chiar nu poate fi altceva decât o social-democraţie“.[9]

Consensul reformist din perioada războiului a cuprins însă şi alte grupuri, nu doar pe socialişti. Progresiştii liberali, planificatorii tehnocraţi şi proaspăt-declaraţii conservatori moderaţi – cu toţii erau nerăbdători să lărgească sfera de responsabilităţi sociale şi economice ale statului modern. Mai fericit decât Keynes n-a fost nimeni, de exemplu, să profite de şansa de afirmare a primatului economiei în faţa finanţelor şi falimentul atitudinii de laissez-faire. Şi el se arătase frustrat de cât de retrogradă putea fi atitudinea iniţială a guvernului britanic în privinţa scopurilor postbelice. În vara lui 1940, refuzase invitaţia de a combate la radio aspectele economice ale Noii Ordini naziste, pe motiv că erau multe lucruri acolo pe care le admira, de fapt. Lui Duff Cooper, îi scria:

Scrisoarea dvs. pare să sugereze c-am face bine să pozăm în campionii statu-quoului economic antebelic şi să supralicităm în faţa lui Funk, venind iar cu metodele vechi şi bune din 1920–1921 sau 1930–1933, adică etalonul-aur şi comerţul internaţional laissez-faire […] Să fie aceasta o propagandă atractivă sau pozitivă? […] De bună seamă, nu sunt eu cel care să predice frumuseţile şi meritele etalonului-aur antebelic. În opinia mea, trei sferturi dintre pasajele citate din emisiunile de la radio germane ar fi absolut minunate, dacă numele Marii Britanii ar fi folosit

în locul celui al Germaniei sau al Axei […] Dacă judecăm obiectiv planul lui Funk, este unul excelent şi exact ce-ar trebui să gândim şi să facem şi noi. Dacă e vorba să fie atacat, ar trebui să punem sub semnul întrebării şi să răspândim suspiciuni în privinţa faptului dacă este sau nu făcut cu bună-credinţă.“[10]

La începutul anului 1941, Keynes a fost de acord să schiţeze o declaraţie de scopuri ale războiului, în care a subliniat necesitatea de a furniza siguranţă socială şi de a lupta cu şomajul după război. Deşi a rămas nepublicat, acest memorandum a marcat începuturile trecerii guvernului britanic înspre o susţinere a politicilor de utilizare completă a forţei de muncă. Nu mai puţin importantă a fost munca de pionierat în care s-a lansat Keynes, împreună cu doi asistenţi, pentru constituirea celei dintâi statistici oficiale asupra venitului naţional. În aceasta s-au aflat uneltele care au făcut posibilă revoluţia keynesiană postbelică, în domeniul administrării fiscale.[11]

Transformarea politicilor sociale britanice, survenită în timpul războiului, a fost una de amploare. Dincolo de activitatea lui Keynes în privinţa politicilor economice, reforme de pionierat au fost introduse în educaţie, sănătate şi urbanistică. În anii de război au fost introduse în şcoli mese şi lapte distribuite gratuit. Tot atunci a fost publicată Cartea Albă a guvernului asupra Utilizării Complete a Forţei de Muncă şi asupra Serviciului Naţional de Sănătate. Mai presus de toate, în această perioadă a devenit cunoscut William Beveridge, al cărui raport din 1942, intitulat „Asigurarea socială şi serviciile Aliate“, a pus piatra de temelie a statului asistenţial postbelic. Beveridge însuşi, pe care războiul l-a convertit dintr-un critic al capitalismului asistenţial într-un adept al planificării pentru asigurarea unor schimbări sociale radicale, i-a spus lui Beatrice Webb la începutul lui 1940: „Mi-ar plăcea foarte mult să văd comunismul pus la încercare în condiţii democratice“.[12]

Acesta era deci omul numit de coaliţia de guvernare, fără prea mare tragere de inimă, să investigheze ceea ce ea îşi imagina că avea să fie chestiunea oarecum tehnică a reformei asigurărilor sociale. Dar Beveridge a optat – cu un enorm succes – pentru a-şi privi munca drept „o contribuţie la o lume nouă mai bună, după război“. Investigaţiile lui consecutive i-au forţat pe cei

de la Whitehall să avanseze mult mai departe pe calea politicilor de utilizare integrală a forţei de muncă, după război, decât intenţionaseră iniţial. Numitorul comun între Beveridge şi Cartea Albă guvernamentală a fost dat de insistenţa lor pe nevoia planificării de către stat pentru binele social şi denunţarea inechităţilor sistemului laissez-faire antebelic. „Dacă democraţiile unite – a conchis Beveridge, în 1942 – reuşesc azi să demonstreze forţă, curaj şi imaginaţie, chiar în condiţiile războiului total pe care-l poartă, ele vor câştiga la un loc două victorii, care sunt, în realitate, indivizibile.“[13]

Primirea care le-a fost rezervată rapoartelor lui Beveridge a ilustrat nu numai talentul său de a-şi face publicitate, ci şi interesul foarte concret al publicului faţă de reconstrucţia postbelică. La fel ca Beveridge însuşi, opinia publică britanică alunecase către stânga în anii războiului. Această alunecare se vădea în interesul stârnit de un număr special, din ianuarie 1941, al revistei Picture Post, intitulat „Marea Britanie pe care sperăm s-o construim după ce se termină războiul“; se reflecta şi în vânzările cărţuliei de mare succes Creştinismul şi ordinea socială, publicată de arhiepiscopul de Canterbury, în 1942, în colecţia Penguin Special, şi în apariţia Partidului Avuţiei Comune al lui Richard Acland. Propunerile lui Beveridge au căpătat notorietate internaţională prin intermediul BBC-ului şi al tipăriturilor clandestine – în aşa măsură încât, în cel de-al Treilea Reich, planul său era considerat „o dovadă mai mult decât limpede că duşmanii noştri preiau ideile naţional-socialiste“.[14]

Acest lucru, bineînţeles, nu era întru totul adevărat. Mai degrabă, provocarea pe care o lansase nazismul îi obliga pe democraţi să reconsidere problema solidarităţii sociale şi naţionale. Procesul demarase încă din anii 1930, mai cu seamă în Suedia, unde social-democraţii avansaseră cei dintâi o soluţie alternativă explicită la modelul prevalent, autoritar al politicilor coercitive în tot ce ţinea de populaţie. Statul asistenţial suedez, care s-a constituit la sfârşitul anilor 1930, era un program democratic, fără doar şi poate: el combina măsurile pronataliste, care să-i încurajeze pe oameni să facă mai mulţi copii, cu afirmarea clară a faptului că decizia propriu-zisă de a face sau nu copii era una individuală, pe care statul se angaja s-o respecte. Suedia a menţinut sterilizarea celor bolnavi mintal, dar a şi sprijinit clinicile de contracepţie, a furnizat educaţie sexuală în şcoli, a liberalizat avortul din punct de vedere juridic şi a protejat drepturile mamelor care munceau, în paralel introducând alocaţiile familiale, îngrijirea medicală şi dentară gratuită

pentru toată lumea și mesele în școli.

Pentru Alva Myrdal, una dintre persoanele care au conceput aceste politici, modelul suedez contrasta cu viziunea nazistă a relației dintre stat și individ. Ea susținea în cartea Națiune și familie o necesară amplificare a sferei democrației moderne. Terminând s-o scrie în august 1940, Myrdal anticipa cu precauție o vreme în care „calamitatea din prezent" s-ar fi sfârșit și „libertatea și progresul vor avea din nou o șansă de manifestare în Europa". Dar și avertiza, în termeni care începeau deja să devină familiari:

O asemenea încheiere a războiului de-acum, încă mai mult decât a celui precedent, va ridica o provocare în fața democrației reafirmate, de a-și îndeplini obligațiile sociale. Libertatea politică și egalitatea formală nu vor fi de ajuns; adevărata democrație, democrația socială și economică va trebui pusă în operă […]

Europa va rămâne sărăcită. Structurile fiscale, deopotrivă ale țărilor beligerante și ale celor nebeligerante, vor părea falimentare dacă vor fi măsurate după normele tradiționale de solvență financiară. Bogații își vor vedea bogăția impozitată la un asemenea nivel, încât practic le va fi luată. Masele vor fi înfometate. Când se va destrăma structura economiei de război, va rămâne în locul ei dezorganizarea schimburilor și a comerțului firești, ca o sumă de uriașe neconcordanțe. Milioanele de persoane demobilizate vor tânji după locuri de muncă și după siguranță. Va fi nevoie atât de curaj, cât și de înțelepciune, pentru a menține o libertate în ordine și a evita haosul social. Aceste circumstanțe, totuși, nu vor împiedica implementarea unor programe de reformă socială; din contră, vor impune reformele, fie că le vrem noi, fie că nu.[15]

Toate acestea făceau parte dintr-o dezbatere mai amplă, provocată de război, despre justiție socială și democrație. În 1942, viziunile naziste cu privire la o Nouă Ordine mai egalitaristă, care să protejeze Europa de „plutocrațiile" capitaliste, își pierduseră deja orice atractivitate, dacă o avuseseră vreodată. Viziunile adverse acestora ofereau de-acum perspectiva unui viitor mai

luminos. În Franța, de exemplu, pasiunea cu care Léon Blum apăra Frontul Popular în timpul procesului său de la Riom din 1942 l-a făcut să câștige mulți admiratori. Un alt indiciu al nemulțumirii față de guvernul de la Vichy a fost chemarea lui de Gaulle, din acel noiembrie, pentru instaurarea unei „noi democrații“, împotriva regimului reacționar pétainist; în aprilie anul următor, 1943, generalul de Gaulle vorbea despre nevoia de a introduce controlul statului asupra treburilor economice și a securității sociale.[16]

Dovezile abundă pentru radicalizarea unor oameni obișnuiți de peste tot din Europa, care trăiau sub stăpânire nazistă. „Ultimul lucru pe care-l vrem este revenirea la condițiile sociale din 1939, cu tot haosul economic de atunci, cu nedreptatea socială, cu depravarea spirituală și prejudecățile de clasă“, opina un tânăr avocat olandez, într-o circulară lansată clandestin în 1942. În Grecia, inflația și lipsa de alimente conduseseră la o „veritabilă revoluție socială“ și la „cârmirea către stânga a unor elemente ale publicului, care fuseseră printre cele mai conservatoare înainte de război“.[17]

Rezistența și mișcările subversive reacționau firesc la mutațiile acestea către stânga survenite în atitudinile publicului, în parte pentru că multe dintre cadrele lor de conducere proveneau din stânga spectrului politic, în parte pentru că rezistența însăși era un exercițiu de solidaritate la nivelul comunității, ale cărei valori se pretau la o viziune egalitaristă și elevată moralmente asupra lumii postbelice. După Stalingrad, gândurile oamenilor s-au întors tot mai mult către viitor; „în toiul bătăliei, cu tot regimul de teroare instaurat de Gestapo și de regimul de la Vichy – proclama publicația La Revue libre spre sfârșitul anului 1943 –, apar mai peste tot eseuri, teze politice, schițe de constituții, programe de tot felul, care sunt răspândite, citite și discutate“. Cele mai neverosimile grupări se puseseră pe lămurit lucrurile „la modul ideologic“.[18]

Ar fi o greșeală să insistăm prea tare și prea mult asupra similitudinilor dintre ideologiile rezistenței apărute peste tot pe continent; la urma urmelor, grupările de rezistență erau fragmentate, izolate și prost informate unele despre existența celorlalte; proveneau din elemente politice și sociale foarte diverse ale populației; mai presus de toate, erau fenomene ale perioadei războiului, cu toată fluctuația, nesiguranța și confuzia ideologică produse de condițiile din timpul războiului. În Italia, unde cele două decenii de fascism

precedente făcuseră ca intervenţia statului în treburile socio-economice să nu fie chiar aşa o noutate precum în Marea Britanie sau Franţa, antifasciştii puneau accent pe temele justiţiei şi libertăţii mai mult decât pe cele care ţineau de planificare; în Franţa, încrederea în dirijisme se combina cu un patriotism fervent, comparabil, poate, numai cu cel polonez. Şi totuşi, asemenea diferenţe de accent nu pot obtura convergenţa remarcabilă de la nivelul aspiraţiilor celor din rezistenţă. Indiferent dacă era interpretat în termenii naţionalizării băncilor şi a industriilor importante, ai planificării de către stat prin controlarea preţurilor şi a producţiei sau ai unor cereri vagi, imprecise, de „justiţie socială“, ţelul unei economii mai drepte şi „socializate“ era comun celei mai mari părţi dintre aşa-numiţii résistants. „Finanţele sunt puse în slujba economiei“, proclama planul depus de către Émile Laffon dinaintea Consiliului Naţional al Rezistenţei, în 1943. În asta rezida visul lui Keynes şi al tuturor celor care văzuseră perspectivele redresării economice din anii 1930 sacrificate pe altarul echilibrării bugetului.[19]

Deşi au răspuns mai greu la noua stare de spirit, din cauza distanţei mai mari faţă de evenimente la care se aflau, guvernele în exil ale Europei şi-au modelat aspiraţiile postbelice astfel încât să ţină cont de dorinţa oamenilor pentru o nouă ordine internă. Ministrul de Externe norvegian Trygve Lie declara că războiul „a făcut necesară, în toate ţările, o economie naţională planificată, condusă de către Stat“. Guvernul olandez a fost mai degrabă refractar în a lua în considerare ce anume ar fi putut însemna lucrul acesta; belgienii, în schimb, au creat imediat un Comitet pentru Studierea Problemelor Postbelice, dedicat utilizării pe plan extins a „planificării naţionale“: o „economie naţională organizată“ i-ar fi îngăduit statului să combată şomajul de masă. Guvernul Beneš era – pe bună dreptate – mândru de politicile sociale antebelice luminate aplicate în Cehoslovacia, dar tot avea în vedere naţionalizarea băncilor, a societăţilor de asigurări şi a industriei grele, plus introducerea unei „economii planificate“. Cele mai bune ilustrări ale acceptării pe scară largă, din timpul războiului, a perspectivei unor inginerii sociale şi economice radicale erau date, însă, de pronunţările foarte asemănătoare ale unor politicieni conservatori şi cu înclinaţii tradiţionaliste, precum generalul polonez Sikorski, generalul francez de Gaulle şi prim-ministrul liberal grec Tsouderos – şi aceştia se angajau să aplice reforme profunde, odată ce războiul ar fi luat sfârşit. Pentru social-democraţi ca Beneš ori Spaak, nu era nimic propriu-zis nou în cauza planificării economice şi a

intervenţionismului social; dar câştigarea europenilor conservatori de partea unor asemenea idei şi convertirea stângii şi a dreptei într-o direcţie convergentă au furnizat o precondiţie a stabilităţii politice din perioada postbelică.[20]

Individul contra statului

Dacă una dintre tendinţele gândirii din perioada războiului a fost aceea de a sublinia tarele individualismului economic şi ale atitudinii laissez-faire antebelice şi nevoia unei mai profunde intervenţii a statului în interesele armoniei sociale, o alta a fost aceea de a susţine că lupta împotriva lui Hitler scosese la iveală importanţa drepturilor omului şi a celor civile. În sferele juridică şi politică, altfel spus, exista o tendinţă de reafirmare a primatului individului faţă-n-faţă cu statul. Reabilitarea şi redefinirea democraţiei în anii războiului au pendulat între aceşti doi poli.[21]

Din cauza ocupaţiei, problema opţiunii individuale s-a pus în modul cel mai direct, inevitabil. Experienţa terorii pe care stăpânirea nazistă a generat-o în Polonia l-a determinat pe scriitorul de proză science-fiction Stanisław Lem să elaboreze o teorie a şansei, în care autonomia şi puterea individuale se evaporaseră: în cazul în care te aventurai afară din casă după ceva de mâncare, ţinea strict de domeniul fortuitului dacă te aştepta o moarte prematură, o deportare la muncă forţată pe teritoriul Reichului sau o franzelă. În Iugoslavia, diplomatul devenit scriitor Ivo Andrić vedea izbucnirea războiului civil în termenii forţelor istorice şi ai tradiţiilor colective, care-l zdrobeau pe individ cu puterea lor. În romanul său profetic şi premiat E un pod pe Drina[22], cinci secole de istorie bosniacă îi făceau pe protagoniştii individuali să pară nişte pitici.

Alţii însă au ajuns la concluzii cu totul diferite: confruntându-se cu alegerea între colaborare şi rezistenţă, lucrurile se reduceau nu la soartă, ci la o decizie individuală foarte dură. În Oameni şi neoameni, prozatorul italian Elio Vittorini insista că brutalitatea, deopotrivă a rezistenţei şi a naziştilor, era

numai și numai rezultatul unor alegeri ale oamenilor: „Cel ce cade se și ridică. Insultat, oprimat, omul își poate face arme și din lanțurile de la propriile picioare. Asta pentru că vrea libertate, nu răzbunare. Așa e omul. Și Gestapo nu? Ba da, bineînțeles! […] Azi îl avem pe Hitler. Și el ce este? Nu-i om și el?“[23]

„Ca să devin pasiv în lume – scria Jean-Paul Sartre în Ființa și neantul (1943) –, tot va trebui să aleg persoana care sunt.“ Experiența ocupației a influențat puternic dezvoltarea gândirii existențialiste. Sartre a denunțat fatalismul colegilor săi intelectuali – oameni precum Drieu, Brasillach sau chiar Emmanuel Mounier –, care optaseră pentru colaboraționism, de vreme ce, în viziunea lor, istoria și destinul aleseseră Germania lui Hitler ca model de viitor. Scriind una dintre Scrisorile sale către un prieten german în iulie 1944, Albert Camus susținea și el o părere similară: „N-ai crezut niciodată în sensul acestei lumi, drept care ai dedus ideea că totul era echivalent și că binele și răul puteau fi definite în funcție de dorințele cuiva […] Eu continui să cred că lumea de față nu are nici o semnificație supremă. Dar știu că există în ea ceva ce are semnificație, și-anume omul“.[24]

Aderarea la Rezistență era, de cele mai multe ori, un gest profund personal. Ceea ce Alban Vistel numea „moștenirea spirituală“ a rezistenței a rezultat din sentimentul oamenilor că valorile naziste se constituiau într-un afront la „simțul onoarei al fiecărui individ“. Pentru mulți insurgenți, acesta era strâns legat de sentimentul pasionat al patriotismului și de dorința lor de libertate și-i determina în mod firesc să sublinieze importanța libertății individuale. „Idealul care ne motivează – declara un fondator al partidului francez Mișcarea Republicană Populară – este idealul eliberării.“ Astfel, rezistența demonstra că o acțiune colectivă putea servi țelul apărării libertăților individuale.[25]

Și în Germania lui Hitler, experiența stăpânirii naziste a încurajat o reevaluare a rolului individului, chiar dacă la o scară mai redusă, privată și cu mai multe restricții. După război, filologul evreu german Victor Klemperer avea să le explice studenților săi, printre ruinele Dresdei, că al Treilea Reich demonetizase însemnătatea eroismului pe timp de război, făcându-l parte integrantă a mașinăriei de propagandă a regimului. Adevăratul erou, era el de părere, fusese individul însingurat, izolat și care se ținuse la distanță de

adularea statului. Eroii din panteonul nazist fuseseră purtaţi pe braţe de o maree contrafăcută de urale publice; până şi activiştii rezistenţei antinaziste se bucuraseră de sprijinul camarazilor lor; pentru Klemperer, modelul adevăratului eroism fusese propria-i soţie neevreică, pentru curajul cu care-i stătuse alături pe toată durata celui de-al Treilea Reich, în ciuda suferinţelor pe care această loialitate i le provocase, fără ca nimeni altcineva să-i recunoască şi să-i sprijine curajul.

Pentru gânditorii religioşi, această reafirmare a conştiinţei individuale a fost poate cea mai importantă evoluţie intelectuală adusă de război. În acelaşi timp în care-şi redescoperea misiunea socială, Biserica – fie anglicană în Marea Britanie, fie catolică, fie ortodoxă – repunea pe tapet primatul spiritului uman în faţa pretenţiilor totalitare de loialitate absolută faţă de stat. Relaţia de tip flirt a lui Emmanuel Mounier cu guvernul de la Vichy, promovată de dorinţa trecerii dincolo de „omul burghez şi Biserica burgheză“, l-a condus, pe el ca şi pe alţi reformatori religioşi, într-o fundătură. Cel care a indicat o cale de ieşire a fost Jacques Maritain, un alt intelectual catolic. La fel ca Mounier, Maritain credea că o reformă socială era necesară, şi-anume urgent; în schimb, spre deosebire de el, susţinea că o asemenea reformă era posibilă într-un context democratic. În cartea Creştinism şi democraţie (1943), Maritain insista pe faptul că retragerea interbelică de pe tărâmul democraţiei se dovedea în prezent a fi fost o greşeală: „Problema nu este să i se găsească democraţiei o denumire nouă, ci, mai degrabă, să i se descopere adevărata esenţă şi să se ajungă la ea […] mai degrabă, este o problemă de trecere de la democraţia burgheză […] la o democraţie integral umană, de la o democraţie nereuşită la o democraţie autentică“.[26]

Aici se afla în faşă sursa creştin-democraţiei postbelice, măcar într-o formă idealizată. În cartea sa din 1942, intitulată Drepturile omului şi legea naturală, Maritain dezvolta ideea că dezvoltarea spirituală completă a individului necesita contactul cu societatea. Persoana exista ca un „întreg deschis“ şi-şi găsea împlinirea nu în izolare, ci în comunitate. „Am subliniat […] drepturile persoanei civice – scria Maritain –, ale omului individual, în calitatea sa de cetăţean.“ Această concepere a responsabilităţii sociale ca datorie individuală şi a unui asemenea comportament drept condiţie a libertăţii politice poate fi întâlnită şi la alte grupări religioase. Arhiepiscopul ortodox grec Damaskinos

chema la mai puţin egoism şi la un mai bogat sentiment al solidarităţii în faţa foametei din Grecia. William Temple, arhiepiscop de Canterbury, îl cita şi-l aproba pe Maritain, repetându-i apelul pentru o „democraţie a persoanei“, generoasă, opusă unei „democraţii a indivizilor“, egoistă.[27]

Noul accent pus pe valoarea individului bătea până dincolo de sfera filosofiei morale şi a religiei, către sfera legii. Începând cu declaraţia îndrăzneaţă a lui Churchill de pe 3 septembrie 1939, că războiul era purtat „pentru a întemeia drepturile individului pe fundaţii ca nişte stânci inexpugnabile“, propaganda utilizată de Aliaţi sublinia caracterul sacrosanct al drepturilor. „În cursul celui de-al Doilea Război Mondial – scria distinsul specialist în drept internaţional Hersch Lauterpacht –, s-a declarat în repetate rânduri că «întronizarea drepturilor omului» constituia unul dintre marile ţeluri pentru care se purta război. Marea competiţie, în care moştenirea spirituală a civilizaţiei înseşi se afla într-o primejdie de moarte, fusese impusă lumii întregi de o putere a cărei esenţă era totuna cu negarea drepturilor omului în favoarea Statului atotputernic.“[28]

Totul era foarte bine şi frumos, într-adevăr, în faptul că era proclamată o cruciadă pentru apărarea drepturilor, dar despre ce drepturi era vorba şi pentru cine? Quincy Wright ilustra gândirea liberală americană când se hazarda să avanseze o definiţie care se concentra pe libertăţile civile, pe egalitatea în faţa legii şi pe libertatea comerţului. Dar alţii obiectau că o asemenea viziune ignora noile cerinţe sociale, generate de război. Polonezul Ludwik Rajchman afirma că ocupaţia nazistă „era un proces de zdrobire a unor populaţii întregi, iar acest lucru e de natură a crea o atmosferă psihologică pentru autorităţile competente, adică puterile care vor fi, să accepte nişte reforme foarte profunde“. El susţinea că sute de milioane de oameni „gândesc astăzi în termenii exercitării viitoare a drepturilor omului, printre care nu se poate să nu se numere şi dreptul la un standard minim de securitate socială“. Găsim astfel de la bun început o dezbatere demarată deja între concepţiile îngustă şi largă asupra drepturilor omului: lansată încă din timpul războiului, această controversă avea să sporească în intensitate în timpul Războiului Rece şi după aceea, când blocul sovietic şi ţările Lumii a Treia au atacat viziunea minimalistă a puterilor occidentale.[29]

Noul angajament faţă de drepturi a ridicat însă unele probleme complicate în

privința raselor și a forțelor. La sfârșitul anilor 1930, juriștii fuseseră deja martorii dezvoltării unui corpus de jurisprudență nazistă care ataca fățiș concepțiile liberale despre autonomia individului, în numele intereselor de rasă și de stat. Acum, ei susțineau că antisemitismul de pe teritoriul Germaniei deschisese calea unor ambiții rasiale, care conduseseră la cucerirea Europei de către naziști, precum și la exterminarea unor milioane de evrei, discutată în mod deschis și în detaliu de Maritain și de alții încă din 1943. Și totuși, intelectualii occidentali – ca să nu mai vorbim de guverne și de opinia publică – ezitau să facă orice fel de legătură cu ideile de superioritate rasială care circulau încă, pe scară foarte largă, în propriile lor societăți.[30]

Notând că era vorba despre un „război purtat în apărarea democrației", social-democratul suedez Gunnar Myrdal observa că „în acest război, principiul democrației trebuia să fie aplicat într-o manieră mai explicită noțiunii de rasă […] Luptând contra fascismului și nazismului, America trebuia să se declare, în fața lumii întregi, în favoarea toleranței și cooperării rasiale și a egalității între rase". Unii americani albi se simțeau din ce în ce mai stingheriți de toată ipocrizia pe care o presupunea lupta împotriva lui Hitler cu o armată segregată rasial. Negrii americani comentau pe marginea „tabloului straniu și ciudat, a spectacolului pe care-l oferă America plecată la război să apere idealul guvernării prin și pentru oameni liberi, dar cramponată de vestigiile sociale ale unui sistem sclavagist". „Lupta de-acum nu este pentru salvarea democrației – scria Ralph Bunche, rezumând ceea ce constituia probabil viziunea dominantă printre afro-americani –, pentru că nu poate fi salvat ceva ce nu există. Se luptă pentru menținerea unor condiții în cadrul cărora oamenii să-și poată continua eforturile de atingere a idealurilor democratice. Iată logica inexorabilă a poziției națiunii, așa cum este ea dictată de revoluția mondială antidemocratică și de noua ordine mondială proiectată de Hitler."[31]

Atitudinile britanicilor erau marcate de ipocrizii asemănătoare. Dudley Thompson, un voluntar jamaican sosit în Anglia ca să se înroleze în Aviația Militară Regală, a fost întrebat: „Ești european pur-sânge?" George Padmore, un strălucit jurnalist băgat la închisoare de naziști, în 1933, pentru atacurile sale împotriva lui Hitler și a politicilor sale rasiale, a devenit vârful de lance al eforturilor mișcării panafricane de a-i forța pe britanici să-și extindă cruciada democratică la întreg imperiul. Sub Churchill, un imperialist romantic arhetipal, așa ceva nu avea cum să se întâmple. Oricât de greu ar fi

acum de crezut, guvernul britanic, de fapt, a lansat propria-i Cruciadă Imperială spre sfârşitul anului 1940, pentru a strânge cu arcanul sprijin în război. Efortul vag al celor de la Whitehall de a răspândi o „credinţă dinamică“ în rândurile opiniei publice a fost acela de a face distincţie între dorinţa naziştilor de a construi un „imperiu de sclavi“ şi cea britanică: „Imperiul Britanic e tocmai opusul. N-a mai existat altul ca el în istoria lumii; este o comunitate, o familie de naţiuni libere, adunate laolaltă de loialitatea faţă de un rege unic. Progresul e scopul său; în el se află speranţa viitorului“.[32]

Cruciada Imperială s-a dovedit a fi un fiasco absolut, ceea ce poate spune câte ceva despre atitudinea europenilor faţă de imperiile ai căror supuşi erau. În timpul războiului, aceasta pare să fi avut la bază o mare indiferenţă, cel puţin în Marea Britanie şi Franţa (deşi poate că nu şi în Olanda). În toate aceste ţări, chestiunile interne generau preocupări mult mai însufleţite faţă de cele care priveau guvernarea imperiilor. Cauza imperială nu le dădea prea multe palpitaţii britanicilor. Dar acelaşi lucru era valabil şi în cazul antiimperialismului. Majoritatea europenilor păreau prea puţin conştienţi de inconsecvenţa pe care o presupunea susţinerea libertăţilor umane în ţările lor simultan cu aprobarea regulilor imperiale în teritoriile de dincolo de mări. Degeaba cercetezi arhivele Rezistenţei, în căutarea vreunor indicii care să devoaleze interesul faţă de suferinţele popoarelor coloniale. În Italia, de exemplu, menţinerea de colonii era o chestiune care ţinea de amorul propriu. În Franţa, se purtau numeroase discuţii despre o eventuală remodelare a imperiului, dar aproape deloc despre o eventuală dezmembrare a lui; stânga ignora chestiunea, mai mult sau mai puţin, iar faptul că a păstrat o tăcere deplină la începutul lui 1944, la Conferinţa de la Brazzaville pe marginea reformării imperiului, este întru totul caracteristică. Regina Wilhelmina s-a oferit, pur şi simplu, să transforme Imperiul Ţărilor de Jos într-o comunitate de naţiuni, care „n-ar mai lăsa loc nicidecum vreunei discriminări în funcţie de rasă ori naţionalitate“. La cerinţele Partidului Congresului Indian de retragere a britanicilor din India, autorităţile de la Whitehall au răspuns arestându-l pe Gandhi şi oferind statutul de dominion.[33]

Pentru observatorii atenţi şi sensibili ai efortului de război Aliat, ambiguitatea atitudinilor europene faţă de rasă a fost una dintre cele mai stranii trăsături ale războiului. Antropologul american Robert Redfield remarca felul în care,

confruntată cu teoriile naziste, democrația fusese forțată să-și facă o „autoexaminare“ a discrepanței dintre modul în care era declarată și cel în care era practicată: „Idealul este acum afirmat ca un program pentru lumea întreagă – o lume liberă“, nota Redfield. „Și totuși, liderii care anunță acest program sunt cetățeni ai țărilor în care inegalitatea rasială este aplicată cel mai viguros.“ El a prezis în viitor „o reacție moderată, favorabilă intoleranței“, la care s-ar fi adăugat „o amânare corespunzătoare a rezolvării acelei discrepanțe“. Acest lucru n-a fost prea departe de adevăr: dacă războiul purtat de Aliați, cu accentul său reînnoit pus pe egalitatea rasială și pe drepturile omului, a contribuit, în ultimă instanță, la desființarea imperialismului european, în tot cazul, asta nu s-a făcut automat: europenii (și americanii albi) au rămas în mare măsură netulburați de dramatismul propriilor dificultăți de ordin rasial. Atât timp cât supușii lor coloniali erau dispuși să le poarte luptele, nu aveau mai deloc interesul să-și modifice structura de putere într-un mod radical. Dar și aici, în maniere cvasinecunoscute britanicilor, francezilor, belgienilor și olandezilor, războiul în sine a fost catalizatorul schimbării: Ho Și Min a continuat lupta începută împotriva japonezilor – contra francezilor; foștii soldați asiatici, africani și caraibieni – printre care și Kenyatta și Nkrumah – s-au întors acasă de la confruntările din Europa hotărâți să continue lupta pe care o începuseră împotriva lui Hitler.[34]

Statul-națiune și ordinea internațională

În 1944, specialistul în drept internațional Raphael Lemkin a cerut ca Națiunile Unite, prin victoria lor, să-i impună Germaniei „înlocuirea teoriei rasei dominante cu o teorie a moralității dominante, dreptului internațional și păcii autentice“. Dar nu numai Lemkin credea că revigorarea dreptului internațional era esențială pentru orice formă de viitoare pace în lume și ordine morală. Baza rasială a jurisprudenței naziste și renunțarea de către Germania la principiile unanim acceptate ale dreptului internațional fuseseră considerate, încă de la sfârșitul anilor 1930, ca numărându-se printre cauzele principale pentru spulberarea ordinii în Europa. Agresiunea lansată de naziști

subminase însăşi existenţa unei „comunităţi internaţionale“. În acelaşi timp, felul în care naziştii i-au tratat pe evrei a convins multă lume de faptul că, dacă era vorba ca individul să fie protejat împotriva statului, atunci doctrina tradiţională a suveranităţii statului în treburile sale interne trebuia să fie reconsiderată. O relansare şi o revigorare a dreptului internaţional s-au conturat aşadar ca fiind un auxiliar firesc al preocupării liberale faţă de pacea lumii şi, în particular, faţă de salvgardarea drepturilor omului.[35]

„Nu este posibilă organizarea efectivă a treburilor internaţionale – scria Quincy Wright, în 1943 –, decât dacă drepturile de bază ale omului sunt protejate contra încălcărilor acestora de către statele naţionale.“ Wright observa că, spre deosebire de Polonia sau Cehoslovacia, Germania nu fusese obligată să încheie cu Liga Naţiunilor un tratat pentru protecţia minorităţilor, drept care „nu a existat un temei formal în baza căruia Liga Naţiunilor să poată protesta, când au început persecuţiile în Germania. Era un principiu general acceptat acela că un stat era liber să-şi persecute propriii cetăţeni pe propriul teritoriu, după cum socotea el potrivit“.[36]

Dar protejarea drepturilor omului reclama existenţa unui organism superior statului, la care individul să fi putut recurge. Juristul austriac Hans Kelsen afirma că „un drept constă exclusiv în posibilitatea legală de a invoca un tribunal […] În virtutea [dreptului internaţional], indivizilor le pot fi conferite drepturi numai cu condiţia ca ei să aibă acces direct la un tribunal internaţional“. Colegul său Lauterpacht avertiza că protejarea internaţională a drepturilor individuale, care „este intim legată de relaţiile dintre stat şi individ […] presupune o limitare mai drastică a suveranităţii statului decât simpla renunţare la război“. Dar în cartea sa inspirat intitulată Pacea prin lege, Kelsen susţinea că numai oamenii care credeau într-o „teologie a statului“ refuzau să recunoască nevoia ca toate statele să respecte dreptul internaţional. Suveranitatea era un pretext, pur şi simplu: „Din conceptul de suveranitate – afirma el – nu putem deduce nimic altceva decât am introdus tot noi, cu bună-ştiinţă, în definiţia lui“.[37]

Limitele suveranităţii reflectau aşadar considerente politice, mai degrabă decât jurisprudenţiale sau filosofice. Dar cine avea să oblige statele să recunoască supremaţia dreptului internaţional? Gândirea liberală din perioada interbelică îşi reorientase încrederea către opinia publică mondială, care să

salvgardeze drepturile omului. Se vedea clar că era nevoie de un instrument de implementare mai eficient pentru epoca postbelică. Dar angajamentul Aliaţilor, consemnat în Carta Atlantică, de a respecta concepţiile tradiţionale asupra suveranităţii statelor era un factor care complica lucrurile. Statului postbelic, altfel spus, i se cerea, într-o anumită măsură, să achieseze la propria-i slăbire. Juriști experimentați, precum Kelsen și Lauterpacht, nu vedeau nici o soluție alternativă realistă la efortul de persuadare a statelor, luate individual, de a-și introduce obligațiile internaționale ca parte componentă a legislației interne. Cealaltă eventuală soluție alternativă ar fi fost crearea unei forme oarecare de Stat Global, dar aceasta li se părea mai degrabă utopică.

O dispută în egală măsură serioasă viza dilema dacă drepturile omului care aveau să fie consfințite în ordinea mondială postbelică urmau să fie colective sau individuale. Liga Națiunilor optase pentru prima variantă, în sistemul său de protejare a minorităților etnice din Europa Răsăriteană. Totuși, în ciuda importanței firești a salvgardării minorităților, au fost aduse argumente puternice în favoarea desființării, mai degrabă decât a încurajării acestei abordări a drepturilor colective. Președintele Beneš și guvernul ceh în exil au denunțat sistemul Ligii Națiunilor, pe motiv că experiența demonstrase că acesta le periclitase, de fapt, securitatea națională. „Fiecare minoritate protejată își va găsi în ultimă instanță propriul Henlein[38]“, avertiza un observator. Mai mult decât atât, statele din Europa Răsăriteană se simțeau jignite de faptul că fuseseră desemnate să-și asume obligații față de minoritățile lor, pe când Marile Puteri, incluzând aici Italia și Germania, nu suferiseră umilințe similare.

„Până la urmă – scria Beneš, în 1942 –, lucrurile au ajuns într-o asemenea fază extraordinară, încât statele totalitare și dictatoriale, precum Germania, Italia și Ungaria, își persecută minoritățile pe teritoriile lor, pozând în același timp în protectori ai minorităților din statele cu adevărat democratice.“ Decât să încerce să repună pe picioare sistemul Ligii Națiunilor, Beneš sugera că abordarea postbelică a chestiunii minorităților trebuia să se bazeze pe „apărarea drepturilor democratice ale omului, iar nu pe drepturile naționale“.

În plus față de această opoziție est-europeană, puterile Aliate importante – Marea Britanie, Franța și Statele Unite – arătau și prea puțin entuziasm când

venea vorba de revitalizarea unui sistem care izbutise să internaţionalizeze cea mai gravă sursă de tensiune din Europa, fără să găsească vreun mijloc adecvat prin care aceasta să poată fi combătută. Aşa cum aveau să demonstreze aranjamentele postbelice din Europa, interesul numărul unu al Marilor Puteri era să-şi limiteze obligaţiile faţă de statele mici, aşa că au îngropat bucuroase perspectiva Ligii Naţiunilor asupra drepturilor colective. Rezultatul a fost acela că angajamentul pe care Naţiunile Unite aveau să şi-l ia, în ultimă instanţă, faţă de drepturile individuale ale omului era o ilustrare deopotrivă a pasivităţii şi a determinării Aliaţilor. Era un mijloc de evitare a problemelor, nu de rezolvare a lor. Acest fapt ne ajută să înţelegem de ce atât de puţine dintre speranţele din perioada războiului, de revigorare a dreptului internaţional, aveau să devină realitate.

Dorinţa din perioada războiului de a limita suveranitatea naţională, determinând statele să-şi cedeze unele dintre puteri unei autorităţi superioare, nu s-a limitat la chestiunile juridice. Una dintre manifestările ei cele mai surprinzătoare avea să se regăsească în proaspăt descoperita vogă a federalismului, care a căpătat caracteristici de febră în jurul anului 1940. Într-un război pe care mulţi îl atribuiau dezvoltării canceroase a rivalităţilor naţionale, ideea creării unei armonii la nivel mondial prin federalizare a părut din ce în ce mai atrăgătoare. Un lider al rezistenţei olandeze vedea în „războiul de faţă marea criză a «suveranităţii statului»“. În opinia unui avocat englez, „alternativa este fie război la fiecare generaţie, fie federaţia“.[39]

Atât în Marea Britanie, cât şi în Franţa, idei de felul acesta plutiseră oarecum în aer, spre sfârşitul anilor 1930. Uniunea Federală a fost o mişcare înfiinţată în 1938 la Londra, care s-a dovedit, în scurtă vreme, de o excepţională popularitate. Chemarea ei pentru realizarea unei uniuni a democraţiilor se baza pe viziunea potrivit căreia „nici o formă de ordine internaţională bazată pe cooperarea între state suverane nu se poate dovedi nici eficientă, nici durabilă, de vreme ce toate statele suverane caută să-şi vadă realizate, în ultimă instanţă, propriile interese naţionale“. În cartea sa Europa federală, R.W.G. MacKay descria „un sistem de guvernare pentru o Nouă Ordine europeană, a cărui instituire le-ar da ocazia popoarelor Europei să spere, cu o doză anume de încredere, la un viitor în care vor putea trăi şi munci în pace,

fără teamă de război, lipsuri şi nesiguranţă“. Spectaculoasa proclamare, din zilele cele mai sumbre ale lui iunie 1940, a unei „uniuni indisolubile“ între Marea Britanie şi Franţa a reprezentat culminaţia respectivei direcţii de gândire.[40]

Cu toate că acea uniune nu s-a realizat, ideea federalistă şi-a pierdut foarte greu elanul iniţial şi a rămas o trăsătură exotică a planurilor oficiale şi neoficiale schiţate pentru viitorul Europei. O pletoră de cartografi s-au apucat de speculaţii pe marginea felului în care ar fi putut fi remodelat continentul şi, chiar dacă fanteziile lor mai variau, federalizarea era numitorul comun al practic tuturor variantelor. Un geograf american, de exemplu, într-un articol din 1942, intitulat Hărţi pentru o lume nouă şi publicat în revista Collier’s – în care anunţa lumea cea nouă ca într-o reclamă: „Iată o minunată lume nouă, redesenată pentru o pace durabilă, o lume din care au dispărut fricţiunile belicoase, în care toate naţiunile trăiesc în siguranţă şi fără teamă, graţie ştiinţei celei noi a geografiei politice“ –, avansa posibilitatea unei Europe remodelate sub forma unei „Comunităţi Britanic-Olandeze“, care coabita cu „Statele Unite ale Finoscandiei“, „Czechopolska“, un stat germano-maghiar şi o „Uniune Balcanică“. Mai serioasă, dar tot departe de a fi la obiect s-a dovedit introducerea cărţii din 1943 a lui Bernard Newman, Noua Europă. Aici, figura o hartă care împărţea Europa în federaţiile Vest-Europeană, Scandinavă, Baltică, Germană, Central-Europeană, Balcanică şi Iberică. Singură Italia scăpa intactă.[41]

Oficialităţile britanice şi americane angajate în planificarea perioadei postbelice au tins – la fel cum făcuseră în perioada 1914–1918 – să vadă în federalizare o soluţie tentantă pentru problemele de frontiere ale Europei. De exemplu, Austria i-a pus pe funcţionarii britanici de la Foreign Office în faţa unei dileme cu nimic mai prejos decât cea care-i adusese în impas pe predecesorii lor. Puţini dintre cei de la Whitehall par să fi crezut că Austria putea supravieţui ca stat de-sine-stătător, în schimb şi mai puţini erau dispuşi să lase aşa cum era situaţia creată de Anschluss: soluţia era crearea unui surogat de imperiu sub forma „integrării“ danubiene. Revitalizarea Uniunii Balcanice interbelice şi forţarea mediatică a Bulgariei să i se alăture era un plan asemănător, parcă făcut de nişte opiomani.[42]

Churchill se simţea atras de perspectiva unor State Unite ale Europei,

cochetând cu ideea c-ar fi putut aranja lucrurile în aşa fel încât Marea Britanie să se poată plasa pe o poziţie conducătoare, la scară continentală. Începând cu luna mai 1940, planificatorii americani ai lumii postbelice ajunseseră la convingerea că o nouă organizare internaţională, departe de a nu fi compatibilă cu eventualele uniuni regionale sau continentale, ar fi avut, în realitate, o bază mai fermă, dacă acestea s-ar fi constituit primele. Ba chiar harta lui Newman din 1943 semăna foarte mult cu cea pe care Departamentul de Stat o avusese în vedere în 1940.[43]

În acelaşi timp însă trebuie păstrată o anumită perspectivă asupra lucrurilor. Popularitatea de care se bucura ideea federalizării s-a diminuat şi în interiorul guvernelor, şi în afara lor, pe măsură ce războiul continua. Unul dintre motive era ostilitatea nedisimulată a Uniunii Sovietice la simpla menţionare a unor aranjamente care păreau menite să creeze blocuri antisovietice în Europa Răsăriteană. Un altul era obiecţia comună a multor ţări mici care – în ciuda exemplelor date de alianţele ceho-poloneză şi greco-iugoslavă din perioada războiului – se temeau c-ar fi dispărut într-o Europă dominată mai tare ca niciodată de puterile majore.

În interiorul mişcărilor de rezistenţă de la nivel continental, Europa reprezenta o idee, o moştenire etică, mai degrabă decât o sumă specifică de aranjamente politico-economice. Afirmarea existenţei unor valori comune europene era totuna cu negarea perenităţii Noii Ordini a lui Hitler. Când vorbea despre lupte, numindu-le un război civil european, Partidul italian al Acţiunii îşi prezenta lupta pentru o „revoluţie democratică“ drept ancorată ferm într-un cadru de acţiune continental. Liceenii din Paris cereau, în 1943, „o nouă ordine europeană“, care să ia locul celei naziste, şi punctau faptul că aveau în minte nu o Europă dominată de un singur stat hegemonic, nici o reţea economică şi financiară, precum uniunea panamericană, ci „o comunitate culturală şi morală, pe care trebuie neapărat ca războiul s-o transforme într-una politică şi socială“. Gazeta Le Franc-Tireur anunţa că „de îndată ce un regim se prăbuşeşte, un altul se naşte. El se înalţă din focul bătăliei de eliberare şi din gerul închisorilor, ajutat de rezistenţa de masă care s-a constituit, de pe ogoarele Franţei până pe câmpiile Poloniei, din fabricile de la Milano până în lagărele de muncă silnică germane, din universităţile norvegiene până-n munţii Bosniei“.[44]

Au existat și angajamente mai curând specifice față de idealul federalizării. Dar, în linii generale, forța unui angajament de acest fel era invers proporțională cu dimensiunile grupului avut în vedere. De exemplu, așa-numitul „Manifest antifascist de la Ventotene“, din august 1941, care venea în prelungirea ideilor federaliștilor britanici, n-a avut în timpul războiului decât o circulație limitată. Pentru diversele rezistențe, sprijinul acordat ideii de federalizare ajungea foarte rar în fruntea programului de luptă. Prin urmare, și eforturile anumitor istorici de a identifica originile Pieței Comune postbelice în declarațiile rezistenței din timpul războiului sfârșesc prin a fi neconvingătoare, și se poate susține cu cel puțin egală, dacă nu chiar mai mare dreptate că originile ei trebuie căutate la naziștii înșiși: în 1943, mulți simpatizanți ai Axei erau mai aprigi „europeni“ decât oponenții lor. În general, rezistenții rămâneau motivați – la fel ca marea majoritate a europenilor – de considerente care țineau de politicile sociale și economice interne și de patriotism, orizonturile lor limitându-se la granițele statului-națiune.

Pentru că războiul, în același timp în care dădea un imbold federalismului, avea darul să și sporească sentimentele naționaliste în Europa. La urma urmelor, patriotismul era cu mult mai important decât „europenismul“, ca motiv pentru a face rezistență. Rapoartele de spionaj care veneau din Olanda la sfârșitul anului 1941 menționau că „populația este […] înflăcărat naționalistă. Există chiar motive de îngrijorare față de intensificarea naționalismului olandez. Este iminentă o baie de sânge“. Mândria britanicilor față de poziția de redută a țării lor în lupta împotriva celui de-al Treilea Reich poate fi o explicație a faptului că sprijinul față de o eventuală uniune federală s-a risipit către sfârșitul războiului. În Franța, „ideea“ de națiune a renăscut. Când grupările de rezistență poloneze au consimțit ca „Republica Polonă să fie membră a federației națiunilor libere europene“, era vorba nu atât de o exprimare a crezului federalist, cât de dorința de a ști asigurată Polonia independentă de după război. Iar în țările cu o tradiție naționalistă, precum Grecia, sentimentul internaționalist n-a prins niciodată cu adevărat. Și acolo, ca și în Polonia, Albania și Iugoslavia, s-a declanșat un cvasirăzboi civil în interiorul Rezistenței, când stânga și dreapta deopotrivă au insistat asupra îndreptățirilor naționaliste proprii. În general, rezistenții antigermani conservatori și de dreapta erau mai refractari la ideea cedării suveranității naționale decât socialiștii sau creștin-democrații; dar și aceștia din urmă

tindeau să confere o importanţă mai mare cauzei reformelor interne. Altfel spus, federalismul a rămas o componentă relativ slabă a consensului din anii de război.[45]

Noul consens – limite și contradicții

În 1944, economistul austriac din emigraţie Friedrich von Hayek a publicat o cărticică intitulată Drumul robiei. „Dacă ne gândim la oamenii ale căror vederi influenţează evoluţiile, vedem că ei sunt astăzi, în ţările democratice, cu toţii socialişti“, deplângea von Hayek. „Practic nu se mai îndoieşte nimeni că trebuie să ne îndreptăm spre socialism.“ O asemenea perspectivă i se părea profund alarmantă. De ce mai pornise Occidentul un război împotriva nazismului, se întreba el, dacă era pregătit să renunţe la libertate chiar acasă? Drumul robiei argumenta incisiv ideea că libertatea şi ceea ce von Hayek prefera să invoce drept „colectivism“ erau incompatibile. După el, aşa-numitul „socialism democratic“ era, pur şi simplu, o contradicţie în termeni: orice tentativă de a realiza o asemenea sinteză nu putea decât să-i dea brânci societăţii, fără drept de apel, către totalitarism. Cei care susţineau, precum H.G. Wells, că planificarea economică şi protejarea drepturilor omului puteau coexista nu făceau decât să se autoamăgească; planificarea simţea nevoia dictatorilor şi reducea la neputinţă parlamentele. Denunţându-i pe „totalitarii dintre noi“, von Hayek le lansa oamenilor apelul de a întoarce spatele mirajului care era „marea utopie“ şi a reveni la ceea ce el numea „drumul abandonat“ al liberalismului economic.[46]

Vreo patru decenii aveau să treacă până când polemica feroce a lui von Hayek a reuşit să-şi găsească un public influent, iar atunci a devenit noua biblie a Thatcher-iştilor care urmăreau să readucă pe tapet atitudinea de laissez-faire, în acelaşi timp luând cu asalt ordinea socială postbelică. Dar în 1944, von Hayek era un glas care striga în pustiu. Insistenţa lui asupra faptului că planificarea occidentală era totuna cu colectivismul sovietic se lovea de urechi surde, la fel ca şi atacul său împotriva socialismului democratic. Tradiţia neoliberală austriacă şi-a găsit ascultători mai atenţi în

Statele Unite.

Mult mai în consonanţă cu opinia europeană contemporană lui era sociologul expatriat evreu maghiar Karl Mannheim, care susţinea viziunea opusă celei a lui von Hayek, în cartea Omul şi societatea într-o epocă de reconstrucţie (1940). Pentru Mannheim, vremea concepţiei laissez-faire trecuse. Într-o societate industrială modernă, opina el, „nu se mai pune problema opţiunii între planificare şi laissez-faire, ci între o planificare bună şi una proastă". Într-o discuţie care anticipa cele Două concepte ale libertăţii, cartea lui Isaiah Berlin, Mannheim argumenta că există concepţii diferite în privinţa libertăţii şi că insistenţa adepţilor liberalismului pe „libertatea faţă de dominaţia externă" îi conduce pe aceştia la neglijarea celorlalte forme de „libertate ca oportunitate", pe care anumite forme de planificare le creează în societate. Pentru Mannheim, democraţia trebuia să se împace cu planificarea, dacă-şi propunea să supravieţuiască; inamicul de temut nu era planificatorul, ci birocratul: „Problema constituirii democratice a unei societăţi planificate constă mai ales în evitarea unui absolutism birocratic".[47]

Privind retrospectiv, surprinzătoare este lipsa oricăror dezbateri pe aceste chestiuni, în cea mai mare parte a Europei. Cele două ţări în care liberalismul economic a fost cel mai vizibil după 1945 au fost Germania de Vest şi Italia, unde ideea planificării de către stat se asocia cu totalitarismul într-o manieră cu atât mai plauzibilă, cu cât era născută dintr-o experienţă amară. Totuşi, nici măcar în aceste două ţări nu putea fi vorba de o revenire la „drumul abandonat" al lui von Hayek. În alte ţări, principiul intervenţiei statului – fie într-o economie mixtă, ca în Europa Occidentală, fie într-o economie planificată şi controlată, ca în Europa Răsăriteană – a fost acceptat cu o surprinzător de slabă rezistenţă. Motivele acestei evoluţii erau amintirea crizei interbelice a capitalismului, prestigiul câştigat de sistemul sovietic în contextul războiului împotriva nazismului, precum şi sentimentul produs de controalele şi raţionalizările statelor în perioada războiului, acela că intervenţia statului era capabilă să sporească justiţia socială.

Era îndoielnică, de asemenea, compatibilitatea planificării economice cu noul internaţionalism. La urma urmelor, stânga şi reformatorii sociali erau cei care tindeau să favorizeze atât renunţarea la laissez-faire în politica internă, cât şi

crearea unor instituţii internaţionale cu puteri sporite. E.H. Carr, de exemplu, a propus înfiinţarea unei Autorităţi Europene de Planificare, „a cărei misiune să fie nici mai mult, nici mai puţin decât reorganizarea vieţii economice a «Europei» ca întreg“. Cu un amestec tipic de realism şi idealism, Carr nici n-a clipit măcar în faţa ideii de a profita de „autoritatea europeană centralizată“ pe care o stabilise Hitler, totodată abandonând premisele naţionaliste pe care aceasta se baza.[48]

Dar cum putea să coexiste planificarea naţională, în egală măsură susţinută de Carr, cu planificarea la nivel continental? Dacă interesele economice naţionale nu se potriveau cu interesele Europei ca întreg? În general, stânga se dovedea prea puţin conştientă de un asemenea potenţial conflict. Aici însă critica venită dinspre economiştii liberali era una penetrantă. Von Hayek insista pe faptul că planificarea internaţională era un nonsens:

Nu trebuie decât să-ţi imaginezi problemele ridicate fie şi numai de planificarea economică a unei zone precum Europa Occidentală, ca să vezi că unei atare întreprinderi îi lipsesc cu desăvârşire orice baze morale. Cine-şi închipuie să existe vreun ideal comun de justiţie distributivă, de aşa natură încât să facă un pescar norvegian să renunţe de bunăvoie la perspectiva de a-şi ameliora situaţia economică, numai ca să-l ajute pe colegul de breaslă portughez, ori pe muncitorul olandez să plătească mai mult pentru bicicleta lui, ca să-l ajute pe mecanicul din Coventry, ori pe ţăranul francez să plătească impozite mai mari ca să sprijine industrializarea Italiei?[49]

Von Hayek susţinea că E.H. Carr nu avea dreptate; o asemenea planificare nu avea cum să fie democratică în scopurile ei, ci trebuia să se bazeze întotdeauna pe „domnia forţei nude“, precum în economia „Spaţiului Mare“ german. Recenzând cartea lui Carr, C.A. Manning se întreba: „Dacă tratamentul rezervat de naziști micilor state suverane urmează într-adevăr să devină regula, ce rost mai are tot războiul ăsta?“ Von Hayek susţinea că noţiunea de planificare europeană presupunea „desconsiderarea totală a individualităţii şi a drepturilor naţiunilor mici“.[50]

Alţi liberali erau de acord cu von Hayek în privinţa faptului că o federaţie internaţională era de dorit, în principiu. Dar, în opinia lor, aceasta n-ar fi putut rămâne pe tărâmul democraţiei, decât în măsura în care se delimita de ideea unei planificări supranaţionale şi se baza pe crearea unor zone de liber schimb. „Guvernarea federală nu poate funcţiona decât în condiţiile unei economii de piaţă liberă“, scria von Mises, un alt neoliberal austriac. El propunea, chiar dacă era prea puţin probabil să se întâmple, ca democraţiile occidentale să-şi ia drept ţintă înlăturarea barierelor comerciale şi abandonarea etatismului, fiecare acasă la ea. Decât să urmărească scheme utopice şi nerealizabile de „planificare globală“, politicienii ar fi făcut bine să coopereze în direcţia îndeplinirii unor scopuri mai modeste, cum ar fi fost acordurile şi reglementările economice internaţionale. Eminentul economist liberal italian Luigi Einaudi gândea după coordonate similare. În cartea Pentru o federaţie economică europeană, publicată în septembrie 1943, viitorul preşedinte al Republicii Italiene îşi asuma rolul de avocat al comerţului liber şi al federalizării economice ca modalitate realistă de a introduce armonia în Europa. Statele, susţinea el, nu şi-ar fi predat independenţa politică dintr-odată unei federaţii oarecare internaţionale nou-apărute; în schimb, se puteau declara gata de a ceda unele puteri economice, de dragul unei siguranţe sporite.[51]

În această dezbatere, liberalii au avut, până la urmă, ceva mai mult succes decât în privinţa reformelor interne. Asta, în parte, pentru că aveau de partea lor logica şi, pentru prima dată, realismul politic. Dar şi pentru că mesajul lor se bucura de un sprijin puternic. Secretarul de Stat american Cordell Hull se dedicase cauzei comerţului liber; planificatorii perioadei postbelice care lucrau la Departamentul de Stat i-au preluat cauza şi au subliniat importanţa eliminării naţionalismului economic în Europa, prin reducerea tarifelor şi prin introducerea convertibilităţii. Nu a reprezentat un impediment faptul că Statele Unite aveau să beneficieze şi ele de pe urma unor asemenea politici. În final, argumentul liberal a căpătat preeminenţă, nu în ultimul rând, pentru că planificatorii economici preferau să exercite puterea la nivel naţional. Drept consecinţă, „miracolele“ economice postbelice aveau să se bazeze pe un amestec delicat de etatism pe plan intern şi liberalizare a comerţului.

Utopii și realități – dimensiunea reușitei

În timpul războiului, comentatorii precauți avertizaseră împotriva unor așteptări utopice. „Cât de nouă va fi acea lume mai bună?“, se întreba istoricul Carl Becker. „Mulți oameni spun că tot ce avem de făcut pentru a construi o lume nouă și mai bună este «să stăvilim naționalismul, s-o încheiem cu statul suveran, să renunțăm la politica de putere și să punem capăt imperialismului»“ – după care adăuga: „Așa o fi; dar, dacă așa e, cred că ne asumăm o sarcină imposibilă […] Edificarea unei lumi noi și mai bune este o treabă dificilă și se va dovedi și foarte greoaie“.[52]

În Anglia, organizația Mass Observation raporta o creștere a nivelului de pesimism în fața perspectivei oricărei schimbări de amploare după război. După modelul oferit de Beveridge, oamenii sperau într-o reformă la scara întregii societăți, dar nu credeau că așa ceva s-ar fi putut întâmpla. Ajunseseră să creadă că șomajul postbelic putea fi evitat, dar că tot avea să existe: „Cred c-o să fie ca și după ultimul război, un șomaj înspăimântător“, comenta un bătrân. Cinismul și nesiguranța din ce în ce mai mari îi făceau pe oameni să viseze c-ar fi putut emigra sau trăi din muncile câmpului. Revenirea la viața civilă producea un sentiment de neliniște și anxietate în rândurile soldaților și ale familiilor acestora.[53]

În Europa ocupată, așteptările diferitelor categorii de résistants pentru un viitor mai bun erau temperate de temerile că, la fel cum activitățile și valorile lor apăruseră în timpul războiului, aveau să și dispară după ce războiul s-ar fi încheiat. Această nesiguranță era evidentă în Italia, unde membrii Partidului Acțiunii se temeau că sfârșitul fascismului avea să conducă, prin ricoșeu, la sfârșitul antifascismului. Unul dintre ei spunea: „Cuvântul antifascist ar putea într-o bună zi să devină la fel de inutil și de iritant ca și cuvântul fascist. Și-atunci, oare ce se va întâmpla cu idealurile și aspirațiile rezistenței? Oare lumea se va întoarce la politica de putere și la vechile afaceri, ca de obicei?“[54]

Din punctul de vedere al rezistenței, temerile acestea căpătau și mai multă greutate pe măsură ce devenea tot mai limpede că puterea politică le scăpa din mâini rezistenților. Peste tot în Europa, foștii lideri ai rezistenței se

vedeau marginalizaţi, pe măsură ce războiul se apropia de sfârşit. În Italia, Ferruccio Parri i-a făcut loc lui Alcide de Gasperi în decembrie 1945; în Polonia, Armata Roşie a împins în faţă Comitetul de la Lublin, care fusese paraşutat de la Moscova. În Franţa, de Gaulle a ordonat demobilizarea Maquis-ului. În toată Europa, exilaţii şi refugiaţii s-au întors ca să preia puterea, iar politicile au fost impuse de sus. Cel mai frapant caz dintre toate a fost cel din Grecia, unde curentul regalist, sprijinit de britanici, a luptat la propriu cu organizaţia stângistă EAM-ELAS, în decembrie 1944, la Atena, zdrobind astfel principala mişcare de rezistenţă din perioada războiului.

În capitolul următor, vom analiza în ce măsură au fost epurate din societate şi din birocraţia de stat elementele pronaziste şi colaboraţioniste, după război. În general însă, asemenea epurări au lăsat intacte aceleaşi structuri de putere prin intermediul cărora germanii conduseseră Europa: funcţionarii publici locali, poliţiştii, organizaţiile de afaceri şi organele de presă. Vor fi existat motive serioase pentru a proceda în acest fel, dar mulţi foşti partizani şi membri ai mişcărilor clandestine au rămas cu sentimentul că ei şi cauza lor fuseseră trădaţi.

O generaţie ulterioară de istorici au făcut cunoscută această plângere. O recentă culegere de studii despre femei şi experienţele lor din timpul războiului descrie felul în care s-a produs o pierdere în condiţii de pace a câştigurilor acumulate pe timp de război. Această critică s-ar cuveni comparată cu o şcoală de gândire foarte diferită, care vede războiul ca pe un berbece care forţează schimbările sociale. Privite superficial, par incompatibile; dar sunt ele cu adevărat?[55]

Dacă privim retrospectiv la felul în care viziunile despre lumea postbelică au apărut încă din timpul încleştării cu Germania, ceea ce nu poate să nu ne mire este în ce măsură s-a ajuns la un consens autentic de idei privitoare la reforma internă – politică, economică şi socială – şi cum au rezistat acestea până destul de târziu în perioada postbelică. Altfel spus, consensul a fost o realitate, nu numai un mit al propagandei din anii de război, aşa cum au susţinut anumiţi istorici. Crearea de către guvernarea laburistă a unui Serviciu Naţional de Sănătate, împreună cu angajamentul acesteia de a realiza reforma în educaţie, naţionalizarea şi utilizarea integrală a forţei de muncă se bazau pe studii întreprinse în timpul războiului şi au supravieţuit schimbării de putere

din anul 1951. Şi în alte părţi din Europa Occidentală, economia mixtă şi statul asistenţial au devenit norma, în ciuda poticnirilor şi restartărilor datorate liberalilor, care au încercat să oprească majorarea cheltuielilor publice ori să înoate efemer în contra curentului dirijist. A existat, într-o oarecare măsură un „efect de emulaţie“, de exemplu, atunci când Franţa i-a urmat pe britanici şi belgieni în reformarea securităţii sociale. Sub dominaţia sovietică, Europa Răsăriteană a trecut la planificarea economiei şi la dezvoltarea unui sistem de securitate socială; dată fiind acceptarea unor asemenea măsuri de către guvernele în exil încă din perioada războiului, pare plauzibil că dezvoltări similare s-ar fi petrecut şi fără presiunea sovieticilor. Peste tot în Europa, cu alte cuvinte, atitudinea de laissez-faire a fost repudiată complet. Rezultatul a fost resuscitarea ideii de democraţie, spasmodic şi neizbutit în Europa Răsăriteană, dar cu mult mai mare succes în Occident.

Totuşi, în alte aspecte ale reformei, progresele au fost mult mai puţin durabile. Drepturile femeilor fuseseră promovate în cadrul mişcărilor de rezistenţă din perioada războiului; acest lucru făcea parte din ceea ce mulţi dintre membrii acestor mişcări considerau a fi „dublul război de eliberare“ – de germani şi de „reacţionarii“ din propriile ţări, care se opuneau reformelor. Mai mult decât atât, războiul în sine modificase din rădăcini rolurile prin tradiţie rezervate celor două sexe, spulberând legăturile de familie şi punându-le femeilor în faţă noi sarcini şi provocări, atât în afara, cât şi înăuntrul căminului. Eliberarea tot a venit, însă, cu câteva schimbări durabile, mai cu seamă lărgirea bazei de mase a sufragiului în Franţa, Iugoslavia, Grecia şi în alte ţări, femeile fiind excluse până atunci de la vot. Dar, la fel ca după 1918, finalul războiului a revigorat mai multe forme tradiţionale de relaţii între sexe. Guvernele au căutat să le facă pe femei să se retragă din forţa de muncă şi să revină la căminele lor atât ca să le fie acordată prioritate la angajare militarilor care se întorceau la vatră, cât şi ca să fie încurajată producţia de bebeluşi. În ţări precum Grecia şi Italia, o asemenea tendinţă a fost pusă de stânga pe seama capitalismului, dar, cum ea se manifesta şi în medii necapitaliste, precum în Iugoslavia lui Tito, a trebuit să fie găsite şi alte explicaţii pentru această „reafirmare a patriarhatului“.

O parte a răspunsului ţine de noul pronatalism postbelic, bazat pe vechile preocupări privitoare la scăderea natalităţii şi declinul populaţiei – lucru firesc în siajul celei mai oribile băi de sânge din istoria Europei. Dar o altă

parte a răspunsului poate fi găsită și în reacțiile față de război ale oamenilor obișnuiți: sentimentul de profundă epuizare după anii de lupte și dorința de retragere din lumea încleștărilor ideologice au contribuit la idealizarea vieții casnice. Dată fiind această nostalgie după un cămin, mulți bărbați și multe femei abia așteptau să se așeze la casele lor și să-și întemeieze familii. „După război, mă-nsor și stau acasă în vecii vecilor“, se lăuda un tânăr de 20 de ani, care lucra în schimbul de zi. „Plec de-aici în clipa-n care se termină războiul“, zicea o femeie ceva mai în vârstă și măritată. „Nici să nu mai aud. Lucrez aici deja de vreo 15 ani. Măritată sunt de șase ani. Sau poate că mai stau puțin, până-și găsește și-al meu ceva, după care mă duc la mine-acasă și mă pun pe sporit populația.“ „Indiferent dacă le va fi bine sau rău – conchidea echipa de la Mass Observation –, un număr mai mare de femei vor să revină la viața de casnice sau să înceapă o asemenea viață, după ce se sfârșește războiul.“[58]

În cazul atitudinilor față de problema rasială, cu greu se poate vorbi de o reducere în intensitate a radicalismului din anii de război. Atitudinile europenilor față de rase oricum se înscriseseră pe o traiectorie de lentă schimbare încă dinainte de războiul care nu pare să fi accelerat procesul în sine. Antisemitismul nu a dispărut din Europa după 1945; dimpotrivă, chiar s-a intensificat peste tot pe continent imediat după sfârșitul războiului, când evreii supraviețuitori s-au întors la casele și la proprietățile lor, pe care le-au găsit pe cele dintâi – locuite de altcineva, pe cele din urmă – jefuite.

De asemenea, prea puține au fost semnele, în 1945, că puterile europene intenționau să facă și altceva decât să se cramponeze de coloniile lor de până atunci. Faptul că fuseseră supuse violențelor naziste părea să le fi încurajat, mai degrabă decât descurajat, să aplice și ele violența din poziția lor imperială: forțele franceze au omorât până la 40 000 de algerieni în urma revoltei de la Setif, din mai 1945, și au lichidat până spre 100 000 de oameni în Madagascar, în 1947. În ciuda eforturilor depuse de Congresul Pan-African desfășurat la Manchester, în 1945, decolonizarea nu s-a regăsit pe agenda politică europeană până când nu a fost vârâtă cu forța de faptul că mișcările naționaliste creșteau costurile cramponării de colonii. În măsura în care puterile imperiale europene fuseseră umilite în decursul războiului și erau acum obligate să suporte dominația superputerilor antiimperialiste, ele s-au simțit mai degrabă înclinate să-și reafirme autoritatea în teritoriile de peste

mări, decât să renunțe la ea. Cu greu s-ar putea spune c-a fost o coincidență faptul că singura putere imperială care s-ar fi putut lăuda că fusese „victorioasă“ în război – Marea Britanie – a fost și prima care să accepte nevoia decolonizării.

Viziunea unei Europe unite a continuat să clipească în faze succesive, pe măsură ce statul-națiune își reafirma statutul și se adapta cerințelor noului Război Rece. Eforturile timpurii făcute cu scopul de a forța pacea s-au ales cu înființarea unor făcături birocratice precum Consiliul Europei, o replică palidă a idealurilor vizionare din 1943. La începutul anilor 1950, eșecul așa-numitei Comunități Europene pentru Apărare a dus la trezirea din visul federalist pentru următoarele trei decenii, făcând astfel ca NATO să devină, în locul oricărei organizații strict europene, câinele de pază care veghea Republica Federală a Germaniei, nou-înființată și suverană. Pe urmă, europeniștii s-au constituit într-o falangă mai ponderată, dar mai realistă, urmând sfatul lui Einaudi și adoptând un program treptat, care, pornind în 1951 de la Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului, i-a condus apoi la constituirea Pieței Comune și a Uniunii Europene.

În privința revigorării dreptului internațional, împlinirea visurilor din anii de război s-a dovedit iarăși peticită și nesatisfăcătoare. Angajamentul Națiunilor Unite în favoarea drepturilor omului a fost la fel de slab ca și poziția generală a organizației în politica de putere. Din punct de vedere doctrinar, drepturile omului se bucurau în Cartă de prioritate în fața drepturilor economice și sociale. În schimb, în privința protecției minorităților, Carta Națiunilor Unite a reprezentat un pas înapoi față de Liga Națiunilor. Declarația Universală a Drepturilor Omului din 1948 a simbolizat, într-adevăr, noul statut al individului în dreptul internațional și neîncrederea durabilă în doctrina supremației statului, susținută de naziști; dar ea nu conținea prevederi care s-o facă obligatorie și rămâne până astăzi poate doar ceva mai mult decât o dorință pioasă.[57]

Mai profundă, prin implicațiile ei, a fost Convenția împotriva Genocidului, din același an – adoptată după o remarcabilă cruciadă a unui singur om, Raphael Lemkin, care fusese dezamăgit de refuzul Tribunalului Militar Internațional de la Nürnberg de a judeca și acte comise de naziști înainte de 1939. Lemkin și alții văzuseră în procesele intentate pentru crime de război

un prilej de a bate în cuie pacea mondială, sporind puterile conferite prin dreptul internațional, de a porni acțiuni în justiție împotriva indivizilor și a statelor, în egală măsură. Convenția împotriva Genocidului venea să le adauge o nouă crimă, de o importanță majoră, celor deja recunoscute prin dreptul internațional și să le impună statelor care o ratificau obligativitatea de a acționa în vederea prevenirii sau pedepsirii acestei crime, în cazul în care ar fi fost comisă. Dar potențialul Convenției a fost ignorat cu desăvârșire de comunitatea internațională și există prea puține dovezi care să susțină aserțiunea încrezătoare a Națiunilor Unite potrivit căreia „în societatea globală se va intensifica sentimentul că, prin protecția pe care le-o acordăm grupurilor naționale, rasiale, religioase și etnice de peste tot în lume, ne vom proteja pe noi înșine“. De patru decenii, o serie de genocide au rămas nepedepsite în afara Europei; din 1992[58], această indiferență s-a extins și la Europa însăși.[59]

Capitolul 7.

O pace brutală. 1943–1949

Acum, dacă Națiunile Unite încep să recucerească Europa de la naziști, ajungem la faza „democratică“ a politicilor coloniale […] Ceea ce numeau cu un oarecare dispreț [europenii] „politică indigenă“ tocmai li se aplică și lor.

Dwight MacDonald, Politica indigenă, 1944[1]

Al Doilea Război Mondial – culminație a unui secol aproape întreg de violențe din ce în ce mai mari în relațiile dintre puterile europene pe continent și în afara lui – a fost, în realitate, mai multe războaie într-unul singur. Înainte de toate, a fost un conflict militar care a scos la luptă forțe armate împinse de ambițiile imperiale pe care și le-a manifestat Hitler. Dar a fost și un război al raselor, religiilor și grupurilor etnice unele cu altele – o serie de reglări sângeroase de conturi între naționaliștii extremiști, care-și doreau să revizuiască înțelegerile de la Versailles prin forță. În al treilea rând, și în multe regiuni deopotrivă din est și din vest, a fost un război între clase într-un sens mai larg, indiferent dacă era vorba de zilierii fără pământ (braccianti) contra latifundiarilor profasciști din nordul Italiei sau de fermierii săraci din zonele de dealuri contra orășenilor. În fine, odată cu înflorirea mișcărilor de rezistență, în 1943–1944, care au provocat aprige represalii din partea milițiilor colaboraționiste, războiul s-a transformat și într-un război civil de o extraordinară ferocitate, ațâțat de armele și fondurile germane, ale cărui rădăcini se întindeau înapoi în timp, ajungând în 1919, ba chiar – în Franța – până în 1789. Această atmosferă polarizată s-a intensificat și mai tare odată cu înaintarea înspre vest a Armatei Roșii sovietice și înspre est a Aliaților.[2]

Pierderile de vieți omenești, însumând aproximativ patruzeci de milioane, au lăsat în umbră cu mare ușurință cele câteva mii de morți din războiul franco-

prusac, din cel cu burii sau din cele balcanice, dar şi milioanele de morţi din Primul Război Mondial şi cele din războiul civil rusesc. Procentul civililor omorâţi – poate chiar jumătate din total – a fost cu mult mai mare decât în oricare alt moment al istoriei. Între aceştia s-au numărat, pe lângă cele cinci până la şase milioane de evrei, şi milioane de polonezi, germani, ucraineni şi ruşi. Războiul de exterminare din Est a fost scena celor mai oribile masacre; a fost o distrugere practicată la o scară diferită şi după reguli diferite, faţă de cea la care a fost supusă Europa Occidentală. De exemplu, pierderile în personal militar ale britanicilor şi francezilor au reprezentat mai puţin de o zecime din cele uriaşe ale germanilor. Dar şi acestea din urmă nici nu s-au comparat măcar cu cele ale sovieticilor, care au pierdut – pe lângă cele mult peste zece milioane de civili – trei milioane de prizonieri de război prin înfometare şi alte şase milioane de oameni pe frontul de Est.[3]

Suferinţa şi distrugerea care s-au abătut asupra civililor timp de peste şase ani cu atâta intensitate au transformat profund societăţile europene. Politicile de exterminare naziste ameninţaseră întregi grupuri etnice şi naţionale: o mare parte din elita militară şi cea intelectuală din Polonia pierise de mâna germanilor şi a ruşilor. Politicile de genocid au fost numai formele extreme ale unui război care-şi luase drept ţinte populaţia civilă şi structura însăşi a societăţii antebelice. De aceea, reconstrucţia de după 1945 a fost o întreprindere cu totul diferită de cea din anii 1920: de astă dată nici nu putea fi vorba de o revenire la ce fusese. Pierderile provocate de război căscaseră găuri imense în ţesătura fizică şi socială; iscaseră amintiri groaznice şi sentimente de furie, dar şi noi provocări şi oportunităţi.[4]

Cum ar fi putut nişte conflicte de o asemenea intensitate să se oprească dintr-odată, în 1945? Capitularea germană este un reper convenabil pentru istorici, dar cam atât. Ba chiar se poate spune că induce într-o eroare evidentă, atâta vreme cât sugerează sfârşitul unei epoci şi începutul uneia noi. Realitatea este că nu a existat un An Zero, nu a existat o separaţie clară între războiul fierbinte şi cel rece, iar acele regimuri postbelice care au apărut în contextul celui din urmă îşi aveau rădăcinile în experienţele sociale din perioada războiului propriu-zis. Despre tranziţia către perioada postbelică, se poate spune că a început în 1943, când Aliaţii au invadat Italia şi s-au declanşat problemele ocupaţiei şi ale reconstrucţiei. Şase ani mai târziu, divizarea Europei devenise aproape totală (doar Austria şi ţările scandinave se mai

ţineau tari pe poziţii împotriva curentului general), iar duşmăniile din timpul războiului suferiseră o transformare sub presiunea Războiului Rece.

În condiţiile în care ocupaţia nazistă a dat naştere unor modalităţi mai durabile de subordonare – Uniunii Sovietice în Est, respectiv Statelor Unite în Vest –, reinventarea postbelică a democraţiei în Europa n-a mai fost definită în funcţie de ameninţarea fascismului şi a devenit, în schimb, o arenă a concurenţei generate de Războiul Rece. În 1950, câştigătorii au ieşit la iveală: în Occident – social-democraţii şi creştin-democraţii anticomunişti; în Răsărit – democraţiile populare comuniste. Fiecare tabără o vedea pe cealaltă drept succesoare a lui Hitler şi pe ea însăşi, drept cea care făcea în mod autentic opoziţie. S-a dovedit că Stalin avusese dreptate: „Acest război nu e ca-n trecut“, observase el, când războiul ajunsese la final. „Indiferent cine ocupă un teritoriu îşi impune pe acel teritoriu propriul sistem social. Fiecare îşi impune sistemul social până unde-i ajung armatele. Altfel nu se poate.“[5]

Strămutarea şi criza socială. 1944–1948

Invariabil, războaiele conduc la strămutări de populaţii. Numai că acest război fusese purtat cu scopul precis de a instaura o Nouă Ordine prin exterminare, încarcerare, deportare şi dislocare. Hitler îşi propusese să redeseneze harta etnică a Europei, în timp ce Stalin, de partea lui, a deportat, la fel, sute de mii de „duşmani“ de clasă şi de etnie, printre care polonezi, ucraineni, lituanieni şi ceceni. Înfrângerea Germaniei a provocat încarcerarea prizonierilor de război germani şi eliberarea milioanelor de prizonieri ai lagărelor, de salahori cu statut de sclavi şi de muncitori străini. Cu toate că se făcuseră anumite planuri, încă din timpul războiului, pentru a face faţă problemei refugiaţilor, simpla dimensiune a chestiunilor umanitare i-a lăsat muţi de uimire pe Aliaţi. Numărul celor dezrădăcinaţi – care fugiseră sau fuseseră evacuaţi, colonizaţi sau folosiţi pentru muncă silnică – s-a ridicat până la 46 de milioane numai în Europa Centrală şi Răsăriteană, între anii 1939 şi 1948, făcând să pălească, prin comparaţie, mişcările de refugiaţi din Primul Război Mondial. Unele dintre aceste mişcări de populaţie au fost

voluntare și temporare, dar majoritatea – nu. Principalul motiv al acestor mișcări este relativ clar acum, privind retrospectiv: după experiența nesatisfăcătoare din perioada interbelică, legată de minorități și de noile state-națiuni, oamenii erau mutați de colo-colo, pentru a consolida granițele politice.[6]

Eliberarea a scos la iveală faptul că erau peste 11 milioane de oameni strămutați, adică de zece ori mai mulți decât fuseseră după Primul Război Mondial. Unii și-au îndreptat răzbunarea spre germani, jefuind la întâmplare și amenințând civilii. În ziua de 4 mai 1945, de exemplu, Elena Skrjabina a fost martoră când un grup de compatrioți ruși au jefuit casa de germani în care locuia și ea. Indivizii au dat buzna înăuntru și l-au amenințat pe proprietar cu un revolver, acuzându-l că era nazist și „hitlerist“: „S-au împrăștiat prin toată casa și ne-au spus că proprietățile germane se cuvenea de drept să devină ale lor […] În cel mult o jumătate de oră, casa devenise de nerecunoscut. Cuferele și valizele erau făcute praf, dulapurile stăteau larg deschise și conaționalii noștri se îndepărtau pe stradă-n jos, cu saci mari pe spinări“. Strămutații veniseră și cu o expresie nazistă pentru genul acesta de comportament: „organizare“, îi spuneau.[7]

După ce fuseseră luați cu forța din casele lor, exploatați și umiliți în Germania, toți acești Ostarbeiter – „lucrători din Est“ – nu aveau prea mult simț al respectului față de proprietate sau persoană. Cu timpul, aveau să devină o bătaie de cap deloc de neglijat pentru autoritățile de ocupație. Și totuși, s-au înregistrat surprinzător de puține gesturi de răzbunare. Prioritatea numărul unu a majorității strămutaților era să se întoarcă repede la cămine și familii. În vara lui 1945, drumurile Europei gemeau de șiruri interminabile de civili care se răspândeau din Germania în toate direcțiile. Până în toamnă, cei mai mulți părăsiseră deja Germania; numai UNRRA[8] sărise în ajutorul a vreo șase milioane de oameni. Totuși, 1,5 milioane au rămas în lagărele pentru persoane strămutate și, în iunie 1947, acestea încă mai găzduiau în jur de o jumătate de milion care nu voiau, din varii motive, să se întoarcă de unde veniseră.

Unele repatrieri însă n-au fost nici pe departe voluntare. În termenii acordurilor de la Ialta, toți cetățenii sovietici urmau să-i fie predați lui Stalin de către Aliați. Se poate argumenta că aceștia nu prea puteau face mare lucru,

de vreme ce erau nerăbdători să-i recupereze pe acei prizonieri de război, dintre ai lor, care căzuseră în mâinile rușilor, pe măsură ce Armata Roșie înainta. Ba chiar, din acest motiv li s-a permis unor angajați ai NKVD-ului sovietic să-și instaleze centre de interogare, pentru a-i verifica pe cetățenii sovietici repatriați. Iar odată cu amplificarea temerilor legate de instaurarea postbelică a comunismului, tot mai mulți dintre est-europenii aflați în partea ocupată de Aliați a Germaniei opuneau rezistență la repatriere. La un an după Ziua Victoriei, printre aceștia se numărau 380 000 de polonezi, 125 500 de iugoslavi și 187 000 de baltici, inclusiv colaboraționiști și foști membri ai trupelor Waffen-SS și ai altor detașamente germane. În cele din urmă, aveau să profite de atitudinile anticomuniste din ultima parte a anilor 1940 și să capete permisiunea, în cadrul unor programe speciale, de a emigra în Marea Britanie, în țările Commonwealth-ului și în Statele Unite ale Americii.[9]

În privința evreilor supraviețuitori, nici aceștia, în linii mari, ori n-au vrut, ori n-au putut să se întoarcă de unde fuseseră strămutați: casele lor de dinainte de război fuseseră ocupate, în general, de alții, iar posesiunile se volatilizaseră. De fapt, numărul refugiaților evrei a sporit după război, în jur de 220 000 de evrei din Europa Răsăriteană migrând către vest. Pogromurile antisemite din Polonia, din 1946, cu zeci de morți, au accelerat această mișcare; organizațiile sioniste au ajutat-o. Antisemitismul vest-european le-a închis evreilor strămutați uși care le-au fost, în schimb, deschise balticilor și est-europenilor. Astfel, numărul refugiaților evrei de pe continent a continuat să crească până în 1948, când a fost creat statul Israel și când Legea persoanelor strămutate, intrată în vigoare în Statele Unite, le-a permis celor mai mulți dintre ei să părăsească Europa. O jumătate de milion de refugiați palestinieni arabi, apăruți în urma războiului arabo-israelian din 1948, au plătit prețul refuzului Europei de a-și absorbi populația evreiască oricum diminuată. Europa însăși a încetat a mai juca un rol central în viața evreilor, iar intensificarea surprinzătoare, după 1945, a comportamentului antisemit a părut a sugera că, deși germanii fuseseră cei care declanșaseră genocidul, repercusiunile sale socio-economice și culturale au fost exploatate pe o scară mult mai largă, peste tot pe continent.[10]

Deloc surprinzător, sentimentele de intensă amărăciune și de „ură morbidă“

față de germani erau larg răspândite la sfârșitul războiului. Chiar destul de târziu, în 1948, un călător în Olanda observa că „olandezii nici nu vor să audă cuvântul «Germania», de vreme ce războiul a însemnat pentru ei așa o mare suferință, provocată de germani“. În Europa Răsăriteană, unde amenințarea la adresa noilor state-națiuni, reprezentată de minoritățile germane considerabile, tocmai fusese pe deplin demonstrată, starea de spirit era una vindicativă. Cele mai mari două minorități din Europa interbelică fuseseră germanii și evreii, ale căror destine s-au dovedit a fi întrețesute în mai multe moduri. Odinioară, evreii fuseseră niște factori importanți de transmitere a culturii germane în Europa Răsăriteană; acum, lichidarea lor în masă devenea preludiul distrugerii vieții germane din afara Germaniei. Războiul așadar nu a condus numai la Soluția Finală în chestiunea evreiască; într-o manieră diferită, a condus și la rezolvarea – sau măcar la transformarea – chestiunii germane în Europa.

Și aici era tot o moștenire a lui Hitler. Visul Führerului de a consolida germanitatea s-a împlinit la modul coșmaresc, fiind tolerat de Aliați, în interesul omogenității etnice și al viitoarei securități europene. Chestiunea care declanșase al Doilea Război Mondial a fost rezolvată definitiv, chiar dacă brutal, prin cea mai mare mișcare unică de refugiați din toată istoria europeană: în anii 1944–1945, cinci milioane de germani au fugit din jumătatea răsăriteană a Reichului, din fața înaintării Armatei Roșii. Între 1945 și 1948, regimurile de după eliberare din Cehoslovacia, Polonia, România, Iugoslavia și Ungaria au expulzat în total șapte milioane de membri ai minorităților germane din toate aceste țări. N-ar fi exagerat de spus că în Europa Occidentală, nu mai puțin decât în cea Răsăriteană, amintirea acestei convulsii brutale a fost, până foarte recent, aproape în întregime reprimată. Și totuși, efectul ei asupra locului Germaniei în Europa n-a fost mai slab decât divizarea țării, dacă nu cumva, pe termen lung, s-a dovedit a fi mai important.[11]

Prima fază a panicii și fugii din fața înaintării Armatei Roșii s-a desfășurat între toamna lui 1944 și Conferința de la Potsdam, din iulie 1945. Sute de mii de germani au părăsit Prusia de Est pe uscat și pe mare; aceștia, ulterior, au fost urmați de alții, din Silezia și Pomerania. Violurile și omorurile în masă la care s-a dedat Armata Roșie au creat o atmosferă de teroare, larg răspândită. „Rușii au intrat în fiecare adăpost, pivniță și subsol, de unde au pretins și au

luat, sub ameninţări, ceasuri, inele şi alte obiecte de valoare“, afirma un raport din Danzig, de la începutul anului 1945. „Aproape toate femeile au fost violate – printre victime, s-au numărat şi femei în vârstă, de 60 şi de 75 de ani, şi fete de 15 sau chiar de 12 ani. Multe au fost violate şi de zece, douăzeci, chiar treizeci de ori.“ Cei care n-au fugit au fost azvârliţi în lagăre de muncă sau de concentrare şi privaţi de bunurile lor. Mulţi au fost obligaţi să poarte semne de identificare – mai întâi zvastici mari pictate pe îmbrăcăminte, pe urmă ecusoane. În toate aceste moduri, populaţia germană a plătit colectiv pentru toate umilinţele rasiale impuse de politicile naziste, mai înainte, celor pe care-i denumise Untermenschen – „suboameni“.[438]

În Cehoslovacia, după eliberare, ura faţă de germani a fost larg răspândită, cu atât mai mult cu cât o mare parte dintre ei păreau să nu se căiască şi erau „posaci şi periculoşi“. Preşedintele Beneš căpătase deja sprijinul Aliaţilor pentru planurile sale de a-i expulza pe cei „neloiali“ dintre germani, dar temeiul pentru ce a urmat s-a dovedit a fi mai degrabă celeritatea, decât dreptatea. La Brno, de exemplu, pe 30 mai 1945, tinerii din Garda Naţională au alungat întreaga populaţie germană a oraşului, în jur de 25 000 de oameni, ducându-i ca pe vite înspre frontiera cu Austria. Măsurile discriminatorii, precum interdicţia de a folosi mijloacele de transport în comun sau obligaţia de a purta „ecusoane de înfrânţi“, au exercitat o presiune şi mai mare asupra celor care au rămas. Până în iulie 1945, câteva milioane de germani fugiseră de bunăvoie sau fuseseră alungaţi din casele lor şi mânaţi în lagăre sau, tot aşa, peste frontieră. Parţial, acestea erau gesturi de răzbunare ale est-europenilor, pentru toate suferinţele pe care le înduraseră în cei şase ani precedenţi; dar nu trebuie scăpat din vedere faptul că, paralel cu această mânie populară, se manifesta o politică oficială atent gândită de noile autorităţi din regiune: „Trebuie să expulzăm toţi nemţii – sublinia comunistul polonez Gomułka –, pentru că ţările se construiesc pe structuri naţionale, nu multinaţionale“.[13]

La Potsdam, a devenit şi mai clară esenţa unei asemenea politici. Aliaţii au acceptat principiul expulzării în masă a milioane de germani, incluzându-i aici nu numai pe Volksdeutsche – etnicii germani din alte ţări –, ci şi pe aceia care fuseseră cetăţeni ai Reichului antebelic, iar acum trăiau sub ocupaţie sovietică sau poloneză. Principala preocupare era să fie menţinut controlul asupra fluxului de refugiaţi, pentru ca ei să poată fi primiţi aşa cum trebuia în

Germania însăşi. De aceea s-a căzut de acord asupra unei suspendări temporare a transferurilor de populaţie. În realitate însă expulzările au continuat, mai ales din fostele teritorii ale Reichului, administrate acum de Polonia. Numai în iarna 1945–1946, transferările au fost organizate „ceva mai ordonat“; numai că temperatura scăzuse deja foarte mult, şi un număr foarte mare de refugiaţi au murit de frig în vagoanele de vite cu care erau duşi înspre vest. În total, au fost „transferaţi“ între 12 şi 13 milioane de germani, ceea ce a reprezentat de departe cea mai mare asemenea mişcare de populaţie din istoria Europei. Numărul celor care au murit pe drum trebuie să fi fost cel puţin de ordinul sutelor de mii; unele surse plasează pierderile totale de vieţi omeneşti din această etapă la nici mai mult, nici mai puţin de două milioane.

Dispariţia prin expulzare sau ucidere a germanilor şi evreilor est-europeni a fost însă numai o parte a unui proces mult mai vast, marcat de turbulenţe şi de instabilităţi demografice, din siajul războiului. Peste şapte milioane de refugiaţi din alte grupuri etnice (preponderent polonezi, cehi şi slovaci, ucraineni şi baltici) au fost evacuaţi din casele lor şi relocaţi. Rezultatul a fost eliminarea cvasitotală a multor minorităţi din Europa Răsăriteană – care au scăzut de la 32% la 3% din totalul populaţiei în Polonia, de la 33% la 10% în Cehoslovacia, de la 28% la 12% în România. În cazul germanilor, ceea ce mai rămăsese din Volk (popor, naţiune) se alinia mai îndeaproape cu frontierele statului german (divizat); la fel se întâmpla şi în cazul ucrainenilor. Războiul, violenţa şi dislocările sociale masive erau pe cale să transforme în realitate visurile de omogenităţi naţionale de la Versailles.[14]

Un total de aproape 90 de milioane de oameni au fost fie omorâţi, fie strămutaţi în Europa în deceniul 1939–1948. Trăgând linie şi adunând pierderile de vieţi militare şi civile, prizonierii de război şi civilii forţaţi să se mute fie temporar, fie permanent din casele lor în timpul şi după sfârşitul războiului, descoperim că toate aceste categorii s-au ridicat la nici mai mult, nici mai puţin de jumătate din populaţiile respective, în cazuri extreme, cum ar fi Germania şi Polonia, dar şi până la una din cinci persoane în cazul unor ţări mai puţin afectate, precum Franţa. În Teritoriile de Vest poloneze, în 1950, cu mult peste jumătate din populaţie era formată din cei colonizaţi recent şi migranţii din alte regiuni. Aici s-au aflat, în faşă, originile acelei „noi realităţi care este comunitatea naţională integrată, formată în creuzetul transformării socialiste“, după cum analizau sociologii polonezi în perioada

postbelică.[15]

Nici nu putem spera măcar să înţelegem cursul istoriei ulterioare a Europei, dacă nu ţinem cont de această uriaşă mişcare socială şi nu încercăm să evaluăm consecinţele ei sociale şi politice. Anii de ocupaţie nazistă, urmaţi de haosul perioadei imediat postbelice, retezaseră legăturile interumane, distruseseră căminele şi comunităţile şi, în multe cazuri, dezrădăcinaseră chiar fundaţiile societăţii. Miile de clădiri în ruine, drumurile minate şi economiile devastate erau cele mai vizibile moşteniri ale acelor ani; dar, pe lângă distrugerile fizice, erau multe alte leziuni intangibile, care au durat până multă vreme după ce munca de reconstrucţie se încheiase. Schimbarea perspectivelor morală şi mentală a avut darul de a schimba comportamentul individual şi, de aici, societatea şi politica.

Una dintre cele mai vizibile asemenea valori care s-au schimbat a fost erodarea sentimentului de respect faţă de dreptul de proprietate. Mai simplu spus, într-o mare parte a Europei Centrale şi Răsăritene, o mulţime de oameni au sfârşit prin a locui în casele altora şi a se folosi de bunurile acelora. Majoritatea proprietăţilor populaţiei germane, la fel ca şi cele ale victimelor acesteia mai înainte, au trecut brusc în mâinile altor posesori. Expulzările – ca şi deportările populaţiei evreieşti de mai înainte – le-au provocat celor care au asistat la ele o „poftă de jaf“: „Ţăranul german abia era luat din ferma şi casa lui şi dus pe sus la secţia de poliţie, că jafurile şi furtişagurile începeau într-o deplină veselie“, îşi amintea un etnic german din Ungaria. „Foşti sărăntoci furau zi şi noapte, în neştire. Pegra societăţii venea din oraş cu camioanele şi jefuia tot ce-i pica în faţa ochilor şi ce putea căra cu mâinile. Bandiţi erau şi printre poliţişti.“ Exact la fel cum fuseseră, bineînţeles, şi cu câţiva ani mai înainte, printre membrii batalioanelor de poliţişti germani şi ai unităţilor Waffen-SS, care erau staţionate în Europa Răsăriteană.[16]

Comunităţile şi-au schimbat şi ele identitatea şi compoziţia. Oraşele s-au întors de la denumirile germane la cele poloneze, cehe sau maghiare. Peste tot în Europa Răsăriteană, sinagogi, moschei, biserici luterane ori unite au fost demolate cu buldozerul sau convertite la utilizări seculare, adică transformate în hambare, staule, depozite sau, mai târziu, cinematografe. Locuinţele care nu deveniseră nesigure după toată sarabanda jafurilor au rămas vacante până la venirea unor noi ocupanţi. Totuşi, în mare măsură din cauza faptului că

atâtea clădiri neocupate fuseseră prăduite sălbatic, multe zone de colonizare au rămas pustii mulți ani. Orașul Glogau, de exemplu, a împărțit aceeași soartă cu altele ca el din Silezia: populația sa de 33 500 de locuitori dinainte de război s-a redus la vreo 5 000 la începutul anilor 1960. „Din toate punctele de vedere, teoretice și practice, Glogau nu mai există“, relata un vizitator al orașului în 1960. „Aici dai peste o ruină cu aspect grotesc, acolo peste o groapă adâncă, dincolo peste o movilă acoperită de smocuri de iarbă.“ Chiar și în 1966, orașul Wrocław număra doar 477 000 de locuitori, adică trei sferturi din populația pe care o avea în 1939, în fosta sa întruchipare, sub denumirea de Breslau.[17]

În Polonia, pentru că erau prea puțini coloniști, în multe cazuri, pentru a-i înlocui pe germanii și uniții cu Roma expulzați, autoritățile locale au făcut reclamă, ca să atragă nou-veniți. De exemplu, într-o broșură din 1953, intitulată Să ne mutăm în ferme noi, citim că unui colonist venit mai demult i se spusese că „în comitatul Rzeszów din raionul Sanok, cine vrea găsește pământ din abundență, case și hambare; dacă pare că sună prea bine ca să fie și adevărat, oricine poate să verifice cu ochii lui, iar călătoria cu trenul nu costă nimic“. Raionul Sanok se afla într-o fostă zonă de greci catolici, rămasă pustie încă de pe vremea transferurilor de populații din 1945 și a luptelor cu partizanii din 1947.[18]

Rolul oficialităților în manipularea tuturor acestor schimbări violente de proprietate și-a lăsat amprenta pe atitudinile poporului față de autorități. Stăpânirea nazistă le inoculase deja multor oameni sentimentul că nimic altceva nu conta, decât folosirea forței. Și iată că ei acum asistau, ba chiar participau la expulzarea forțată și prăduirea unor vecini sau concetățeni, sub ochii noilor autorități politice. Partizani, polițiști, magistrați – cu toții au profitat de oportunitățile ivite. Această experiență a confirmat cinismul din ce în ce mai răspândit în materie de politică, venind să alimenteze apatia și supunerea și subminând eforturile de contestare a noilor deținători ai puterii.

Pentru noile autorități și susținătorii lor sovietici, într-o măsură deloc neglijabilă, motivația expulzărilor era să le aducă popularitate politică și, încă și mai concret, să consolideze nivelul dependenței politice. Distribuind posesiunile evreilor vecinilor neevrei ai acestora, naziștii creaseră o rețea de complicități care avusese darul să slăbească rezistența; după 1945, expulzarea

germanilor le oferise oficialităților comuniste ocazia de a urma o strategie similară. Astfel, considerațiile în materie de dreptate socială și securitate națională se dovedeau adesea pretexte pentru niște preocupări mult mai palpabile. Noii colonişti îi erau îndatoraţi regimului pentru noul statut care li se oferise în viaţă: nesiguri de validitatea pretenţiilor legale cu care intraseră în noile lor case, nerăbdători să capete protecție împotriva familiilor care ar fi încercat să-și recupereze proprietățile, ei s-au constituit de la bun început într-o clasă dependentă.[19]

Familie și moralitate

Derrick Sington, unul dintre chiar primii soldaţi britanici care au intrat în lagărul de la Bergen-Belsen, îşi notase că „în vara lui 1945, după ce scăpaseră de teroarea foametei şi a camerei de gazare, gândurile miilor de supraviețuitori suficient de sănătoşi încât să mai reflecteze şi să spere s-au întors către soţiile sau surorile, părinţii sau copiii de lângă care fuseseră smulşi cu luni sau chiar ani mai devreme“. Aceştia s-au pus pe expediat scrisori, iar rudele lor au început să se arate la faţă. Britanicii trimiseseră iniţial o maşină prin lagăr, cu o portavoce prin care erau citite liste de oameni căutaţi; pe urmă, au început să alcătuiască un registru centralizator.[20]

În perioada războiului şi după aceea, dislocările de populaţii au scindat nenumărate familii, peste tot pe continent. În 1947, numai în Cehoslovacia erau în jur de 50 000 de orfani. În Iugoslavia, estimările mergeau până spre 280 000; cel puţin 10 000 de copii supravieţuiseră anilor de război ascunzându-se în păduri, în condiţii de viaţă absolut mizere. În Olanda, circa 60 000 de copii aveau nevoie de ajutor, inclusiv cei ai colaboraţioniştilor aflaţi în arest; la Bucureşti, 30 000 de oameni rămăseseră vagabonzi. UNRRA se îngrijea de vreo 50 000 de copii din Germania rămaşi singuri, dintre care mulţi uitaseră cine erau şi de unde proveneau.[21]

Crucea Roşie, UNRRA şi guvernele naţionale au instituit rapid servicii de căutare. Biroul Central de Căutare s-a folosit de intervievatori şi cercetători

din 20 de ţări, iar Indexul Central de Localizare din Statele Unite a sfârşit prin a conţine peste un milion de intrări. Ani de zile după aceea, posturile naţionale de radio şi serviciile de presă au tot prezentat liste interminabile de persoane date dispărute. Dar numărul indivizilor care şi-au regăsit rudele a rămas întotdeauna cu mult în urma celui al persoanelor nelocalizate. UNRRA, de exemplu, în primul său an de activitate, n-a reuşit să rezolve decât în jur de unul din şase cazuri la care a lucrat. Chiar destul de târziu, în iulie 1948, peste 4 000 de copii aflaţi în grija Naţiunilor Unite, cu statut de persoane strămutate, încă nu fuseseră identificaţi.[22]

Studiile asupra orfanilor de război au scos la iveală o paletă întreagă de traume pe care mulţi dintre aceştia le suferiseră, ca rezultat al experienţelor trăite. Copiii erau deprimaţi, nefiresc de serioşi pentru vârstele lor şi foarte nervoşi. Păreau cinici, deznădăjduiţi şi neîncrezători în autorităţi. Multora li se părea că războiul produsese o generaţie de antiidealişti. „Trebuie să realizăm – îi spunea o tânără cehoaică unei prietene englezoaice – că ocupaţia ne-a produs şi eroi, dar şi laşi. În anii în care tinerii aceştia creşteau, morala se inversase: răul se dovedea frecvent mai profitabil decât binele, şi minciuna mai profitabilă decât adevărul. Cei care au crescut şoptind nu mai pot acum să vorbească firesc: ori zbiară, ori şoptesc mai departe […] Nu e uşor să alungi frica din sufletele oamenilor de pe continentul european.“[23]

Copiii rămaşi orfani erau suspicioşi în faţa semnelor de afecţiune şi înclinaţi spre violenţă, adesea periculoşi. La ei, „emanciparea de sub domnia legii morale“ se putea manifesta oricând sub forma crimei, a unor crize de furie bruşte, necontrolate sau a brutalităţii faţă de alţi copii, mai mici sau mai slabi. Iar atitudinea lor dezinvoltă faţă de violenţă se manifesta şi în joacă. Infirmierele englezoaice s-au mirat de comportamentul bizar al unui grup de copii evrei, care supravieţuiseră experienţei lagărului. Trăind într-o lume închisă, doar a lor, care excludea pe oricine din afară, aceştia păreau să nu aştepte nici o formă de ajutor sau de sprijin din partea vreunui adult. Dacă vreunul ajungea să dispară din grup, ceilalţi comentau, absolut detaşaţi: „Da, bine, a murit“.[24]

Multe asemenea modele de comportament au fost vindecate, în cele din urmă, printr-o atenţie şi o iubire susţinute. Puţine psihoze au fost observate, fie printre copii, fie printre adulţi, ca rezultate ale experienţelor din perioada

războiului; majoritatea problemelor – cum ar fi disfuncţionalităţile sexuale de care au suferit mulţi foşti partizani, din cauza mai multor ani de abstinenţă forţată – par să fi dispărut, cu timpul. Pe termen ceva mai lung, impactul psihologic al suferinţelor din anii de război, care i-au afectat pe supravieţuitori şi pe copiii lor, pare să fi depins pe deplin de interpretarea dată respectivelor suferinţe: supravieţuitorii Holocaustului (care cu greu şi-ar fi putut idolatriza experienţele) şi foştii prizonieri politici (cărora le-a venit ceva mai uşor) s-au aflat în situaţii diferite, din acest punct de vedere. Pe termen scurt, asemenea diferenţe au fost mai puţin vizibile şi se poate observa că atitudinile emoţionale raportate în cazurile celor care au supravieţuit războiului erau la baza anumitor reacţii sociale şi politice mai ample, în rândurile populaţiei luate în ansamblu.[25]

Cinismul faţă de autorităţi şi o predispoziţie concomitentă a oamenilor de a se descurca erau deosebit de evidente, din motive limpezi, în ţările răvăşite din Europa Răsăriteană. Un autor polonez rezuma starea de spirit: „Bolşevicii sunt în ţară, comuniştii sunt la putere, Varşovia e rasă de incendii, guvernul legitim, cel de la Londra, e părăsit. Mai rău de-atât nu ni se poate întâmpla nimic, am pierdut războiul şi-am face bine să ne descurcăm singuri“. În 1972, un alt observator al scenei poloneze remarca „demoralizarea lăsată în urmă de ocupaţia brutală din al Doilea Război Mondial“; printre consecinţe, se numărau „cinismul din ziua de astăzi“ şi „o dorinţă arzătoare de bunuri materiale şi fleacuri, mai degrabă decât de valori mai idealiste“.[26]

Chiar şi în ţări devastate mai puţin decât Polonia, sfârşitul războiului a fost întâmpinat de mulţi oameni drept o şansă de a lăsa în urmă nebunia unei lumi sfâşiate în lupta politică. În Germania, Franz Neumann a rezumat starea de spirit a poporului astfel: „Respingere deliberată a politicii şi partidelor, atitudine ironică şi sarcastică faţă de nazism, denazificare, democraţie şi antifascism, şi concentrare pe încheierea studiilor cât mai repede cu putinţă şi pe o poziţie axată pe bani şi bunuri de larg consum“. Cei mai încrezători s-au transformat în cinici deziluzionaţi: „Cel care iubeşte în mod nejustificat un zeu îi forţează şi pe alţii să-l iubească şi e gata să-i lichideze, dacă nu vor“, scria emigrantul român Emil Cioran, aflându-se în exil în Franţa, în manifestul său care definea indiferenţa pesimistă, Tratat de descompunere[27] – acelaşi Cioran care-i divinizase pe Hitler şi Codreanu cu o fervoare mesianică, în anii 1930, pentru că demonstrau un „cult al iraţionalului“.[28]

După 1945, aşadar, politica s-a schimbat în ceva ce trebuia îndurat, în timp ce intimitatea şi tot ce ţinea de domeniul casnic au devenit mai importante ca niciodată ca factori stabilizatori în vieţile oamenilor. Romanul clasic al reconstrucţiei din Italia postbelică – Femeile din Messina de Elio Vittorini, publicat în 1949 – descrie o lume în care ideologia şi-a pierdut forţa cvasimagică de persuasiune, iar căutarea intimităţii este la ordinea zilei. Nevoia de căldură umană i-a cuprins şi pe unchiul Agrippa, care-şi petrece toată viaţa în trenuri în susul şi-n josul ţării, căutându-şi fata, şi pe antieroul Ventura, odinioară un ideolog, adept fanatic al fascismului, acum nedezlipit de pământ şi de iubitul său, căutând cu disperare să-şi ţină la distanţă propriul trecut.

Familia, mai presus de orice, a devenit locul de refugiu faţă de toate anxietăţile din perioada războiului şi de după. „Ca-ntr-un experiment – scria Vera Erlich, specialistă în antropologie –, tendinţa de păstrare a vieţii de familie a fost evidentă printre supravieţuitorii lagărelor de concentrare germane.“ Erlich observa cu ce viteză căutau aceşti oameni căsătoria, nu şi relaţiile întâmplătoare: „Odată cu căsătoria, se schimbau complet. Numai atunci începeau şi ei să revină la viaţă“. Afecţiunea şi intimitatea erau aşadar esenţiale pentru revitalizarea tuturor acestor „fantome“, cum ei înşişi se descriau, după întoarcerea din captivitate. Erlich remarca: „Mulţi îşi găseau echilibrul mental când li se năştea un copil. Dorinţa lor aprigă de viaţă conjugală se ivise spontan, la fel ca şi bucuria de-a da naştere unor copii. Faţă de bebeluşi, arătau o tandreţe excepţională, ba chiar aveau tendinţa de a-i îndopa şi răsfăţa“. Consecinţe psihologice mai tulburătoare ale acestui gen de relaţie între supravieţuitorii lagărelor şi copiii lor au apărut, în cele mai multe cazuri, după zece sau chiar douăzeci de ani.[29]

Noul ataşament faţă de ideea de familie nu s-a înregistrat însă numai la supravieţuitorii lagărelor. Era foarte răspândit şi a contribuit într-o măsură deloc de neglijat la explozia de natalitate absolut ieşită din comun şi aproape cu totul neprevăzută din perioada postbelică. Drept consecinţă a noii tendinţe de creştere, care demarase, în multe ţări, chiar din anii de război, prognozele sumbre în privinţa declinului populaţiei, devenite monedă curentă în Occident înainte de 1939 şi care încă mai circulau şi în deceniul 1950, s-au dovedit nefondate. Rezultatele strămutărilor şi ale tulburărilor din timpul războiului şi de după război au fost, prin urmare, paradoxale. Pe de-o parte, în multe ţări,

noile autorităţi politice s-au confruntat cu o tabula rasa pe care au putut să-şi impună propria viziune socială. În acest scop, au putut conta pe sprijinul unei populaţii radicalizate, care alunecase către stânga încă din timpul războiului şi care pretindea reforme şi reconstrucţie. Pe de altă parte, nu încape îndoială că sentimentul copleşitor era unul de epuizare. „Suntem sătui până peste cap de Istorie – scria un eminent romancier grec –, sătui şi speriaţi.“ La Sarajevo, în 1946, scriitorul Ivo Andrić remarca feţele epuizate şi părul alb ale trecătorilor prematur îmbătrâniţi. Temători de conflicte, suspicioşi în faţa ideologiei şi a politicii, oamenii îşi doreau să reconstruiască o lume privată, sigură, în care uneori să se şi retragă, o lume a stabilităţii de familie şi a unor standarde de viaţă adecvate.[30]

Rezultatul a fost o stare de spirit populară deopotrivă şi concomitent radicală şi conservatoare. Oamenii abia aşteptau edificarea unei lumi noi, dar nu-şi doreau ca un asemenea proces să însemne iarăşi o ruptură. De unde o propensiune subiacentă, odată risipite mânia şi excitarea primelor momente de după eliberare, de a opta pentru calmul social. În Europa Răsăriteană, extraordinarul vacarm al anilor 1939–1948 a constituit un factor important, aşadar, care ajută la înţelegerea faptului că populaţia s-a adaptat la impunerea regimurilor comuniste. Dar şi în Europa Occidentală s-a putut vedea cum s-au poziţionat consecinţele sociale şi psihologice ale anilor de război la baza unui consens social, având ca principale direcţii de acţiune bunăstarea, consumul de masă şi recuperarea familiei.

Politica de ocupaţie. 1943–1945

În mai 1943, Anthony Eden afirma, în faţa Cabinetului britanic de război, că unica variantă alternativă la dominaţia rusească totală asupra Europei Răsăritene, la sfârşitul războiului, ar fi fost crearea unei „Comisii Interaliate de Armistiţiu“, cu preşedinţie rotativă. În felul acesta, cei trei „mari“ aveau să decidă în alianţă politica faţă de teritoriile care ar fi căzut în zonele respective de control. Ruşii au primit favorabil propunerea lui Eden. Aşa încât, după numai câteva luni, când au aflat că nu erau primiţi la negocierile purtate de

Aliaţi pentru capitularea Italiei, au protestat vehement. Spunea Stalin atunci:

Până acum, lucrurile au stat numai aşa: Statele Unite şi Marea Britanie ajung la o înţelegere între ele, iar Uniunea Sovietică este informată despre înţelegerea dintre cele două puteri, ca un fel de al treilea care stă şi priveşte pasiv. Trebuie să spun că o asemenea situaţie nu mai poate fi tolerată.[31]

Și totuși, Churchill a semnat, fără să dea vreun răspuns, termenii armistițiului cu Italia. Acțiunile Aliaților sunau mai răspicat decât vorbele: în toamna lui 1943, înainte ca trupele Wehrmachtului să fi fost împinse de Armata Roșie înapoi în Europa, devenise clar deja că existau anumite limite în privința cooperării dintre cei trei „mari“. Cum Italia era prima națiune fostă beligerantă care ieșea din război, se crease un precedent.[32]

Cât de conștienți erau Aliații de implicațiile armistițiului cu Italia pentru cooperarea dintre ei și Rusia? În măsura în care se gândeau mai mult la perioada postbelică a Europei, americanii s-au delimitat de tot ce avea iz de politică de putere și au preferat să anticipeze o rezolvare amiabilă a problemelor europene, prin intermediul Organizației postbelice a Națiunilor Unite, pe care preconizau s-o creeze tot ei. Pe de altă parte, sperau să se demobilizeze rapid, odată războiul încheiat, dar o asemenea perspectivă a fost de natură să submineze, în mod inevitabil, puterea de convingere a argumentelor pe care le avansau.

Probabilitatea rămânerii fără sprijin american îi apăsa pe cei de la Whitehall: idealismul era un lux pe care britanicii, cu nervii întinși la maximum, efectiv nu și-l puteau permite. De Gaulle i-a oferit Londrei un reazem potențial în Europa postbelică. Și totuși, chiar dacă s-ar fi materializat un acord anglo-francez, realitatea puterii copleșitoare a Rusiei se menținea. Iată de ce acorda Foreign Office-ul britanic o importanță atât de mare anticipării dorințelor sovietice și de ce era pregătit, dacă ar fi fost necesar, să accepte dominația sovieticilor asupra Europei Răsăritene. „Mai bine să domine Rusia Europa Răsăriteană, decât să domine Germania Europa Occidentală“ – suna calculul

politic de o superbă lipsă de scrupule, formulat de Sir William Strang în mai 1943.[33]

În schimb, Uniunea Sovietică nu plănuia nici pe departe să preia rapid Europa, după cum ajunseseră să se teamă cei care purtau Războiul Rece. Mai curând, planificatorii sovietici ai perioadei postbelice aveau în vedere un „respiro“ de câteva decenii, răstimp în care granițele din 1941 ar fi fost confirmate, iar devastările din timpul războiului, reparate, în care ar fi fost anulată amenințarea pe care o reprezenta Germania și în care Uniunea Sovietică ar fi devenit un „centru de atracție gravitațională pentru toate țările mici și mijlocii cu adevărat democratice, mai cu seamă din Europa“. Stabilitatea europeană ar fi fost asigurată, de preferință, ducând mai departe Marea Alianță din timpul războiului și, dacă nu, măcar exploatând rivalitățile despre care sovieticii credeau că era foarte probabil să apară între Statele Unite și Marea Britanie.[34]

Existau așadar multe puncte comune între cei trei „mari“ și, cel puțin cât a continuat războiul, înțelegerea dintre ei a rămas intactă. Când Stalin a rupt relațiile cu guvernul polonez în exil, Aliații au reacționat fără vlagă, încurajându-l astfel să presupună că se bucura de sprijinul lor în efortul de a pune bazele unui regim prosovietic în Polonia, după război. Și-atunci, nu se poate spune că exista, la cele mai înalte niveluri, un quid pro quo tacit în privința Poloniei și a Italiei? La Conferința de la Teheran, de la sfârșitul anului 1943, Aliații au fost de acord cu mutarea granițelor Poloniei înspre vest, mișcare despre care observatorii perspicace și-au dat seama că urma să transforme Polonia, fără doar și poate, într-un stat client al Uniunii Sovietice, de vreme ce presupunea să se ia teritorii din Germania. Apoi, în 1944, preceptul formulat de Strang a părut, dacă nu altceva, măcar să ilustreze foarte bine politica Occidentului față de Polonia.

Odată cu hotărârea britanicilor și americanilor de a nu invada Balcanii dinspre Marea Mediterană, a devenit limpede că nimic nu mai putea opri marșul de înaintare al Armatei Roșii în Europa Răsăriteană. În timpul negocierilor de armistițiu ale României din septembrie 1944, ambasadorii britanic și american de la Moscova s-au mulțumit să păstreze tăcerea și să-l privească pe Molotov cum negocia cu delegația română asemenea termeni încât Înaltul Comandament sovietic primea, de fapt, puteri politice exhaustive

în țara ocupată. Convorbirile anglo-sovietice de la Moscova, din luna următoare, le-au permis lui Churchill și Stalin să discute pe față sferele de influență. Așa-numitul Acord Procentual încheiat între cei doi, urmat de niște tocmeli suprarealiste între Eden și Molotov, au clarificat echilibrul de putere din regiune: Stalin a cerut să i se dea mână liberă în România și britanicii au căpătat controlul asupra Greciei postbelice. Sovieticilor le-a fost recunoscută dominația și în Ungaria și Bulgaria.[35]

Totuși, nu trebuie făcută greșeala de a prezuma că împărțirea continentului de către Marile Puteri era neapărat gândită ca fiind una comprehensivă, în stadiul acesta. Către sfârșitul războiului, nu mai încăpea îndoială despre intențiile sovieticilor în Polonia, România și Bulgaria, după cum era evident că Stalin ceda Italia Aliaților și că-i lăsa mână liberă lui Churchill în Grecia, unde avioanele de luptă britanice mitraliau suburbiile Atenei, pentru a sugruma o răzmeriță condusă de comuniști. Și totuși, în Ungaria, tactica lui Stalin era foarte diferită, intenția fiind aceea de a forma un contrast liniștitor cu politica sovietică față de Polonia. În Franța și-n Italia deopotrivă, partidele comuniste – care acumulaseră o putere militară considerabilă, ca rezultat al rolului major pe care-l jucaseră în cele două rezistențe – primiseră instrucțiuni precise de a duce o politică legalistă. Ca urmare, Partidul Comunist Italian, de exemplu, s-a declarat de acord, înaintea mai tuturor partidelor, să sprijine monarhia în mare măsură discreditată. În decembrie, secretarul general al Partidului Comunist, Palmiro Togliatti, ajunsese unul dintre cei doi vicepreședinți ai Consiliului de Miniștri și era mai hotărât ca niciodată – în condițiile abisului care se căscase în Grecia între stânga și britanici – să se abțină de la orice tentație revoluționară.

Declarația de la Ialta despre Europa eliberată – cu promisiunea unei ere noi a libertății și democrației – trebuie cântărită în lumina înțelegerii emergente dintre Marile Puteri. Chiar înaintea reuniunii de la Ialta, Roosevelt afirmase că: „Rușii dețineau puterea în Europa Răsăriteană, era în mod evident imposibil de-a o rupe cu ei și, prin urmare, singurul curs de acțiune practicabil era să ne folosim de influența pe care o aveam pentru a remedia situația“[36]. Angajamentul nobil de la Ialta de a ține alegeri libere pe întregul continent nu se potrivea câtuși de puțin cu Acordul Procentual, convenit cu trei luni mai devreme de cei doi Realpolitiker[37]-i Stalin și Churchill, care împărțiseră în secret Europa Răsăriteană în sfere de influență. Nimeni dintre

cei trei „mari“ nu putea crede cu adevărat că Ialta urma să afecteze cât de cât semnificativ atitudinea sovieticilor față de Polonia, România și Bulgaria, țări pe care Stalin le considera esențiale pentru securitatea Rusiei sovietice. Curios este că atât comuniștii polonezi, cât și oponenții lor au interpretat reuniunea de la Ialta ca fiind o victorie a lui Stalin. În primăvara lui 1945, Armata Roșie adunase deja și deportase mii de luptători de gherilă ai Armatei Populare poloneze, forțându-i pe alții să pună mâna pe arme și să se refugieze în păduri. Concomitent, Partidul polonez al Muncitorilor a lansat o mișcare imensă și destul de reușită de recrutare, ca să-și formeze o puternică bază de mase. Astfel, în Polonia, la fel ca și în România și Bulgaria, cele două fundații-surori ale dominației sovietice deveniseră evidente încă dinainte de capitularea Germaniei – o masivă reprimare a opoziției, combinată cu mișcări de înrolare în partidele comuniste locale.

Și totuși, în 1945, polarizarea de peste trei ani era încă departe. În Polonia, cel puțin, tactica folosită de comuniști a șocat opinia publică occidentală și a provocat o serie de proteste vehemente, chiar dacă ineficiente, din partea lui Churchill și a lui Roosevelt. Mai mult decât atât, o mare parte a Europei a rămas în afara sferelor de influență tacit confirmate la Ialta: Austria, Finlanda, Cehoslovacia, Ungaria, Iugoslavia, Albania și Germania de Est au format ceea ce Geir Lundestad numea „sfera mijlocie“ a Moscovei. În zonele respective, Stalin nu avea cum să se aștepte la toleranță din partea Occidentului, plus că nici nu era convins că țări precum Iugoslavia și Ungaria erau pregătite pentru revoluție. Atât de nerăbdători se arătau rușii să joace cartea parlamentarismului după regulile stabilite în 1945, în zonele aflate în afara propriei sfere de influență, încât în două cazuri, dacă nu mai multe – în Austria și Finlanda –, partidele comuniste s-au înscris în alegeri, au realizat scoruri mici și au ajuns efectiv să fie marginalizate politic.

Viitorul Germaniei rămânea problema principală. Ar fi foarte inexactă presupunerea că se ajunsese la concluzia împărțirii ei încă din 1945. Dimpotrivă, cei trei „mari“ erau cu toții realmente angajați în ideea de a păstra unitatea țării. De aceea, când războiul, într-un târziu, s-a încheiat, și europenii au început să se ocupe de reconstrucția socială și politică, situația în care se găseau Marile Puteri era una de tensiune în creștere, dar nu de impas. După cum nici polarizarea nu devenise normă în treburile interne, în 1945. Peste tot în Europa, norma o reprezentau guvernele de coaliție, care garantau

implementarea unor pachete de reforme socio-economice radicale, cerute de reînnoirea democrației parlamentare. Pentru generațiile ulterioare, anii 1945–1946 au însemnat un moment de promisiune, până să cadă Cortina de Fier.

Un nou început?

Pe 18 septembrie 1944, la Roma, cel dintâi proces de Înaltă Curte al unui colaboraționist a fost întrerupt când un martor-cheie, Donato Carretta, fost director al închisorii centrale a orașului, a fost atacat chiar în sala de judecată. Spectatorii, conduși de o femeie al cărei fiu fusese împușcat de germani cu câteva luni mai înainte, l-au apucat pe Carretta, l-au târât afară din clădire, strigând: „Ca la Paris, facem și noi ca la Paris!“, și, până la urmă, l-au omorât. Trupul său, tăbăcit bine, a fost spânzurat de picioare, în fața fostei sale închisori.[38]

Peste tot în Europa, retragerea germanilor a lăsat o mulțime de oameni expuși acuzațiilor de colaboraționism sau trădare. Simpla lor existență avea darul să reamintească rușinos de Noua Ordine nazistă; înlăturarea lor din viața publică – uneori din viață, și-atât – părea crucială, pentru a putea realiza o ruptură de trecut. Ocupația scosese la iveală niște linii de falie tulburător de profunde în unitatea națiunii europene. Era dificil de imaginat cum ar fi putut înflori o democrație autentică de la zero fără să fie pedepsiți dușmanii, cum ar fi putut reînvia statele-națiuni fără să se purjeze de cei care le trădaseră unei puteri străine. Totuși, anarhia în materie de legislație și puterea difuză, caracteristice primelor zile de după eliberare, au îngăduit apariția câtorva concepții foarte diferite asupra pedepsei.

Cea dintâi s-a văzut în cazul morții lui Carretta – o cerință spontană, populară, de răzbunare, care s-a manifestat sub forma execuțiilor sumare, a linșajelor și a umilirilor publice. Generată de războiul nimicitor din anii 1943–1944, această atitudine vindicativă s-a văzut cel mai clar în țări ca Italia, Franța și Belgia, unde formațiunile colaboraționiste se dedaseră la o represiune brutală, sub regimul de ocupație german. În Italia, în primul rând,

odată cu eliberarea, s-a ivit șansa de a regla conturile cu cele două decenii de dominație fascistă. Un partizan își amintea un episod: „Un tip care fusese obligat să bea ulei de ricin l-a luat de guler pe un fascist și i-a spus: «Acum, tu te duci acasă și nu te mai arăți prin sat o săptămână». Și s-a dus. Le-au făcut fasciștilor ce le făcuseră și ăia lor timp de douăzeci de ani“. Dar adeseori, starea de spirit era mult mai brutală, și n-a durat mult până când atacurile împotriva hoților s-au transformat într-un amplu val de omoruri. La Bologna, „oamenii […] cutreierau străzile ca la vânătoare“ și „împărțeau dreptatea cu o vagă ușurință oricui nu era în relații bune cu partizanii […] Unii oameni cu siguranță au plătit cu viața pentru animozități personale sau pentru certuri legate de femei“.[39]

Caracterul aleatoriu și brutalitatea unor asemenea omoruri au fost de natură de a discredita, pe termen mai lung, întreaga idee de pedepsire a colaboraționiștilor; pe termen scurt însă ele au evocat spectrul unui război civil în toată puterea cuvântului și au determinat mișcările de rezistență să intervină și să-și afirme și ele autoritatea.

A doua reacție așadar a fost aceea a rezistenței organizate, care s-a văzut nevoită să urmeze un curs dificil, navigând printre pasiunile membrilor săi de rând și reținerea și legalismul șefilor. În perioada luptelor, mișcările de rezistență îi luaseră în vizor pe colaboraționiști pentru „lichidare“; implicarea lor în a-i pedepsi pe trădători după război a fost una dintre armele principale de care s-au folosit pentru a-și demoraliza oponenții. În Franța, de exemplu, Consiliul Național al Rezistenței și-a instruit liderii locali să pregătească „măsuri imediate pentru eliminarea și neutralizarea trădătorilor“. Cu siguranță că definirea oricărei legături cu regimul de la Vichy ca fiind trădare a sprijinit afirmarea legitimității guvernului lui de Gaulle în ochii Aliaților. Însă rezistența era foarte conștientă de necesitatea de a controla „dorința de răzbunare a poporului“. Curțile marțiale de campanie, organizate ad-hoc, de care partizanii din toată Europa se folosiseră în timpul războiului, au persistat în primele săptămâni de după eliberare; mai mult decât atât, au fost amenajate lagăre de reținere, chiar dacă rudimentare, pentru a-i ține laolaltă și, uneori, a-i proteja pe suspecții de colaboraționism de justiția sumară a gloatei. În rândurile rezistenței înseși, s-au iscat controverse aprige în legătură cu ce fel de justiție urma să fie aplicată. De exemplu, în nordul Italiei: „Unii partizani au spus că mai bine ar fi s-azvârlim două grenade în camera în care erau

ţinuţi prizonierii şi să-i lichidăm pe toţi atunci şi-acolo, dar comandantul şi alţii au hotărât să-i trimită la închisoarea de la Rovigo, pentru o cercetare obişnuită“.[40]

În deceniul care a urmat sfârşitului războiului, relatările anticomuniste ale acestei faze au prezentat în termeni sumbri excesele de résistentialisme şi ororile „justiţiei de clasă“. Dar acestea erau nişte exagerări copioase. „A fost lucru de mare mirare că eliberarea s-a desfăşurat aşa cum s-a desfăşurat“, reaminteşte Francis Cammaerts, fost agent din timpul războiului al Biroului de Operaţiuni Speciale. „N-auzi decât de femei rase-n cap, de vendete personale, şi-aşa mai departe. Dar eu aveam un locotenent care a venit la mine şi mi-a spus: «Am trei sute de prizonieri germani. Ce spun convenţiile internaţionale, la câtă mâncare şi mişcare fizică au dreptul în fiecare zi?» Şi era vorba de germani, care spânzuraseră luptători din Rezistenţă, cu familii, cu tot. Eliberarea s-a desfăşurat extraordinar de civilizat.“ Adevărul este că toată povestea era înconjurată de o aură de ruşine (de care organizaţiile din Rezistenţă preferau, în cele mai multe cazuri, să uite) şi că numărul morţilor din primul val de epurări a fost evident foarte mare, în comparaţie cu cel rezultat din ritmul mai lent al justiţiei oficiale din perioada următoare – poate 10 000–15 000 de victime în Italia, în anii 1943–1946, 9 000–10 000 în Franţa (plus alte vreo 40 000 de persoane aflate în detenţie).[41]

A treia sursă a puterii, care a sfârşit prin a se afirma peste toate aceste „improvizaţii de autoritate“, cum le-a numit de Gaulle, a fost a noilor autorităţi politice, care s-au întors din exil, bazându-se într-o anumită măsură pe recunoaştere străină. Aici, dorinţa de răzbunare era mai atenuată, iar preocuparea faţă de ordinea publică şi de aplicarea corectă a legii, mai puternică. În multe ţări, tensiunile n-au întârziat să apară între ritmul tărăgănat al justiţiei oficiale şi aşteptările populare. Acest lucru s-a văzut mai cu seamă în perioada în care nu se sfârşise încă războiul, atât la guvernul italian sprijinit de Aliaţi, ale cărui relaţii cu fascismul au rămas echivoce, cât şi la francezii liberi, ale căror eforturi iniţiale neconvingătoare de a judeca la Alger, în 1943, oficialităţi ale guvernului de la Vichy au dat naştere unor critici aspre în Franţa.[42]

Dar în 1945–1946, a început să se contureze un model. Guvernele de coaliţie au răspuns chemării la declanşarea unui nou început, organizând investigaţii

juridice grandioase ale colaboraţioniştilor, cu procese care arătau mai curând a spectacole, deschise unor politicieni de frunte, scriitori şi actriţe (oamenii de afaceri scăpau destul de uşor, de obicei). Au fost înfiinţate sisteme de curţi de justiţie multietajate şi definite noi infracţiuni, acolo unde s-a dovedit necesar. Totuşi, prea puţine procese de felul acesta s-au încheiat cu pedepse foarte severe, aşa că, în 1946, deziluziile legate de întregul proces deveniseră tot mai mari, în anumite sectoare ale societăţii. Au fost introduse cele dintâi legi de amnistiere, urmate apoi de altele. La începutul anilor 1950, majoritatea investigaţiilor juridice fuseseră abandonate.

În Norvegia, de exemplu, întregul partid pronazist Nasjonal Samling (Unitatea Naţională) – vreo 55 000 de oameni – au fost trimişi în judecată. Dar puţini dintre toţi aceşti membri au fost condamnaţi la mai mult de cinci ani de închisoare. Numai 25 de condamnaţi la moarte au fost executaţi, iar în 1957, până şi ultimul prizonier condamnat la închisoare pe viaţă a fost eliberat. În Olanda, peste 200 000 de cazuri au fost cercetate, rezultând numai vreo 40 de condamnări la moarte duse efectiv la îndeplinire. Şi acolo, majoritatea prizonierilor au fost eliberaţi la începutul anilor 1950. Deşi tribunalele franceze au judecat peste 300 000 de cazuri şi au condamnat peste 6 700 de persoane la moarte, numărul celor executaţi sau încarceraţi efectiv a fost relativ mic. O serie de amnistieri au redus numărul prizonierilor de la 29 000, în 1946, la mai puţin de 1 000, în 1954. Mult mai importantă s-a dovedit a fi, atât în Franţa, cât şi în alte părţi, pierderea unor drepturi cetăţeneşti: acuzaţia de „degradare naţională“ sau de „necivism“ a jucat un rol important în delimitarea simbolică a regimurilor postbelice de amintirea colaboraţionismului şi în reafirmarea esenţei democratice a naţiunii.

Încă şi mai pătrunse de ambiguitate au fost epurările din administraţia de stat, din forţele de poliţie şi din armată. Pe de-o parte, elitele politice noi doreau să guverneze pe baza principiilor postfasciste; pe de altă parte, aveau nevoie să asigure o guvernare eficientă şi ordonată cât mai rapid cu putinţă, pentru a putea face faţă sinistrelor probleme socio-economice pe care naziştii le lăsaseră în urma lor. În Italia, ca şi în Austria, de altfel, s-a văzut clar că o curăţenie totală era imposibil de pus în practică. În iulie 1946, cancelarul Figl îi anunţa pe Aliaţi că administraţia austriacă era de-acum „eliberată de spiritul naţional-socialist“; fuseseră îndepărtaţi în jur de 70 818 din totalul de 299 000 de funcţionari publici – nu destui pentru antinazişti, prea mulţi pentru

grosul populației.[43] În Italia, violența „epurărilor sălbatice“ inițiale a condus la un recul și mai rapid: epurările administrative au fost abandonate încă din toamna lui 1945. Numai 6 500 dintre cei 850 000 de funcționari publici au fost dați afară în Franța, majoritatea de la Ministerul de Interne, dar în afara poliției și a corpului ofițeresc militar, s-a făcut foarte puțin, de Gaulle insistând că nu putea fi vorba ca „majoritatea covârșitoare a funcționarilor statului să fie dați la o parte“. În Olanda, poate fiindcă se înregistrase mult mai puțină violență după eliberarea propriu-zisă, epurările au mers mai profund: 17 500 de funcționari publici au fost dați afară, iar alți 6 000, supuși unor pedepse disciplinare.[44]

În general, guvernele europene au optat pentru continuitate, mai degrabă decât pentru punere sub acuzare. Unii funcționari publici au primit pedepse disciplinare. Dar bastioanele puterii de stat au rămas mai mult sau mai puțin imune la investigații – mai cu seamă poliția. Crearea de către de Gaulle a unei noi forțe polițienești, așa-numitele Companii Republicane de Securitate (CRS), a fost oarecum neobișnuită; mai caracteristice au fost, în Europa Occidentală, cazurile carabinierilor italieni și Gărzii Naționale grecești, ai căror membri n-au făcut altceva decât să-și schimbe uniformele din 1943 până în 1946. Alte domenii-cheie ale societății – sistemul judiciar, educația, mediul de afaceri – au scăpat cu o cercetare destul de superficială. Dacă națiunea urma să renască, mașinăria de stat rămânea, în linii mari, aceeași.

În cadrul guvernărilor de coaliție postbelice, creștin-democrații și conservatorii predicau beneficiile amneziei și ale carității: „Avem tăria să uităm! Uitați cât mai repede cu putință!“ – îndemna ziarul Il popolo în aprilie 1945. Temerile de „improvizațiile iacobine“, intensificate de războiul civil din Grecia, au avut rolul lor în adoptarea unei asemenea poziții, la fel ca orice calcul electoral. Anticomunismul conservator ajută la explicarea emergenței unei rezistențe hotărâte la ideea oricărei epurări en-gros. Dar același efect l-a avut o dorință populară mai simplă, din anii 1945–1946, de a vedea guvernările concentrându-și energiile pe reconstruirea economiei și pe ridicarea nivelurilor de trai, atenuând pasiunile politice, în loc să le ațâțe.[45]

În rândurile rezistenței, atitudinile de acest fel păreau aproape de neînțeles. Adeseori, aceiași polițiști care-i persecutaseră pe luptătorii ei, în 1943, încă le mai spuneau ce să facă, după cinci ani. La sfârșitul lui 1944, au izbucnit lupte

la Atena şi în Belgia, în parte fiindcă membrii rezistenţei se temeau că viitoarele guverne, odată întoarse din exil, n-ar fi făcut primeniri substanţiale de personal. În alte părţi, forţele partizanilor se lăsaseră demobilizate cu o extraordinară dificultate, numai pe baza unor promisiuni de reforme autentice. Iar acum s-ar fi zis că temerile rezistenţei în materie de trădare fuseseră justificate, în tot acest răstimp. Foştii rezistenţi fuseseră luaţi prin flancuri şi se treziseră neputincioşi în faţa „continuităţii statului“. Asemenea resentimente erau foarte primejdioase şi s-a întâmplat, ici şi colo, să dea naştere unor acte de violenţă. Cazul extrem l-a reprezentat Grecia, unde armistiţiul temporar din 1945 s-a transformat într-un război civil, care a durat trei ani. Dar şi în Italia, dincolo de aparenţe, ameninţarea plutea în aer şi s-a concretizat într-un moment foarte scurt, dar înfricoşător, sub forma insurecţiei care a urmat împuşcării liderului comunist Palmiro Togliatti, în iulie 1948.[46] La vremea respectivă însă Războiul Rece modificase deja percepţiile oamenilor: radicalizarea din anii războiului se risipise şi, odată cu ea, sprijinul publicului pentru violenţa revoluţionară.

Şi în Europa Răsăriteană s-au făcut epurări pe scară largă după război, dar ele au folosit unui scop cu totul diferit, după un alt curs decât cele din Occident. Nu s-au bazat pe cercetarea judiciară a ticăloşiilor individuale, ci pe atribuirea fără discriminare a unor vinovăţii colective, derivate din poziţia socială sau apartenenţa etnică. Această situaţie a reflectat diferenţa esenţială dintre cele două proiecte sociale, cel occidental şi cel răsăritean. Filosofia care a stat la baza epurărilor din Europa Occidentală a separat pedepsirea indivizilor vinovaţi de chestiunile care ţineau de reforma socio-economică, considerând că acestea din urmă aveau de-a face cu dezbaterea democratică. În Europa Răsăriteană, pe de altă parte, îndepărtarea „fasciştilor“ şi a „criminalilor de război“ a devenit nucleul construcţiei societăţii după un model apropiat de cel sovietic.

Campaniile „antifasciste“ au cuprins întregi categorii sociale, care au fost eliminate, deportate, expropriate sau şi mai rău. În Ungaria, de exemplu, în timpul negocierilor pentru formarea unui guvern provizoriu, în decembrie 1944, Moscova insista pe necesitatea epurării „elementelor fasciste“. S-a dovedit rapid că aceasta urma să-i cuprindă nu numai pe extremiştii

organizației progermane „Crucea cu săgeți“, care puseseră mâna pe putere în octombrie, ci că se referea la „lichidarea totală a structurilor feudale“ și la măsurile împotriva „reacționarilor“ din stat și societate.[47] În cursul anului 1945, au fost înființate peste 3 000 de comitete locale, care să-i încarcereze și să-i judece pe suspecții de colaboraționism. S-au constituit și unități de poliție speciale, formate din muncitori și lucrători agricoli. În același timp, au luat ființă și „Tribunale ale Poporului“, care să judece cazurile politice de mare anvergură, execuțiile publice ale criminalilor de război atrăgând mulțimi uriașe. Deși, la început, asemenea procese au avut în vizor numai „Crucea cu săgeți“, în timp, definiția „dușmanului poporului“ s-a extins. Încă din aprilie 1945, ziarele comuniste criticau tribunalele pentru moderația de care dădeau dovadă, afirmând că „Democrația se manifestă prea înțelegător față de aceste bestii fasciste“. Interesant este că există dovezi care sugerează că procesul judiciar s-a lovit de aceleași dificultăți în Ungaria ca și în Europa Occidentală și a înregistrat aceeași rată scăzută a verdictelor de vinovăție.[48]

În Iugoslavia, Tito a ordonat să fie masacrați mii de membri ai formațiunilor colaboraționiste sârbe, croate și slovene, care-i fuseseră date pe mână de britanici în lunile aprilie-mai 1945. Potrivit lui Djilas, el a văzut în asta o „soluție pragmatică“, de vreme ce se temea că tribunalele n-ar fi făcut față unui număr atât de mare de investigații individuale. Estimările generale cu privire la numărul trădătorilor și colaboraționiștilor omorâți în Iugoslavia postbelică sunt foarte discutabile, dar probabil că în jur de vreo 60 000 de oameni și-au pierdut viața în acest fel. În Grecia, în toiul luptelor din decembrie 1944, comuniștii au împușcat „dușmani ai poporului“ la grămadă, identificându-i adesea numai pe baza statutului lor de „burghezi“. Concomitent, în rândurile dreptei grecești, gherilele naționaliste au omorât sute de musulmani vorbitori de albaneză și i-au alungat în Albania pe cei 15 000 rămași, pe motiv că sprijiniseră forțele Axei.[49]

Regimurile cu sprijin rusesc din Europa Răsăriteană au dezvoltat mai sistematic epurările etnice de felul acesta. Forțele armate clandestine anticomuniste, trupele de ariergardă și unitățile de sabotaj, multe dintre ele fiind echipate în anii 1944–1945 de germani, au reprezentat un spin în coasta regimurilor celor noi și le-au forțat pe acestea să răspundă atât prin represiuni, cât și prin exproprieri. În România, de exemplu, în timp ce Waffen-SS parașutau trupe paramilitare în Transilvania spre sfârșitul anului

1944, autoritățile sovietice au acționat rapid și brutal, pentru a stârpi orice potențială rezistență. Pe 7 ianuarie 1945, aproape 100 000 de Volksdeutsche au fost deportați în Uniunea Sovietică, la muncă forțată. Decretul de reformă din martie 1945 – care-i băga în aceeași oală pe dușmanii din timpul războiului, pe cei de clasă și pe cei etnici – a expropriat fermele celor care colaboraseră cu germanii, ale criminalilor de război și ale tuturor celor care aveau mai mult de zece hectare, dar nu le munceau ei înșiși.[50]

În Ungaria, decretul de reformă agrară din aceeași lună a evidențiat „dușmanii poporului maghiar", țintind iarăși atât dușmanul de clasă – marii latifundiari –, cât și pe cel etnic – minoritatea germană. Asemenea măsuri, adoptate sub oblăduirea unui Minister comunist al Agriculturii, erau fantastic de populare în rândurile țărănimii. După cum se exprima o sursă imparțială: „A fost o măsură socială revoluționară de maximă importanță, care i-a ruinat pe latifundiarii puternici și a eliberat o energie până atunci înăbușită, ce a însufleți zonele rurale câtva timp după aceea".[51]

Confiscarea proprietăților germane s-a desfășurat pe o scară și mai vastă în Cehoslovacia și Polonia. Moșii întinse și mii de proprietăți urbane au fost abandonate și au rămas disponibile pentru colonizare, oferindu-le guvernelor impuse ocazia de a cumpăra sprijinul popular de care aveau nevoie, apelând la sentimentele naționaliste, ca și la interesele economice. Uneori, expulzarea germanilor a fost parte a unei scheme concertate, care urmărea eradicarea minorităților din țară. Urmare a luptelor încrâncenate din perioada interbelică și de sub ocupația germană, polonezii și-au luat și revanșa împotriva minorității ucrainene foarte numeroase, forțând 480 000 de oameni să plece în Uniunea Sovietică; în 1947, alți 150 000, care scăpaseră de precedentele deportări, au fost relocați cu forța în vestul țării.[52]

Asemenea exemple ilustrează contrastul puternic dintre epurările practicate în vestul, respectiv estul Europei. În primul caz, ele au avut o amploare limitată, au fost aduse rapid sub controlul tribunalelor și reduse încă și mai mult, odată izbucnit Războiul Rece. În al doilea caz, activitatea judiciară a fost numai o parte a unei întregi game de măsuri luate împotriva „criminalilor de război" și a „dușmanilor poporului". Epurările postbelice au devenit un instrument de totală remodelare economică și etnică a societății. Ca atare, au constituit un mijloc la îndemâna regimurilor postbelice pentru mobilizarea unui sprijin

popular autentic (exact la fel cum se folosiseră guvernele burgheze de reforma agrară, după 1918, într-o mare parte a Europei Răsăritene) şi le-au permis figurilor politice de stânga să se impună la conducerea naţiunii. La fel ca mai înainte în Uniunea Sovietică, şi acum, în Europa Răsăriteană, revoluţia socială a mers mână-n mână cu afirmarea naţională.

Divizarea Germaniei

„A devenit clar deja – scria Basil Davidson în 1950 – că trasarea unei frontiere prin mijlocul Germaniei a însemnat şi divizarea Europei.“ Privind retrospectiv, puţini s-ar putea îndoi de faptul că Germania, chiar şi înfrântă, deţinea cheia destinului Europei şi că împărţirea ei a fost cea care a divizat, în cele din urmă, continentul însuşi. Mult mai puţin evident însă este în ce moment a devenit inevitabilă divizarea şi ale cui acţiuni au condus la ea. În ultimă instanţă, cei trei „mari“ au căzut de acord, în 1945, asupra nevoii de a păstra Germania unitară. Şi-atunci, cum de s-a ajuns la divizare? Să fi fost rezultatul intransigenţei sovieticilor? Să fi fost, mai curând, aşa cum susţinea Davidson, rezultatul politicii occidentale? Sau a decurs, poate, din faptul că exista o incompatibilitate fundamentală între ideologiile puterilor de ocupaţie, incompatibilitate despre care unii observatori cred că se manifestase încă dinainte de luna mai 1945, din primii paşi făcuţi de guvernele militare impuse de Aliaţi şi de Armata Roşie pe teritoriile pe care le cuceriseră?[53]

Politica de „capitulare necondiţionată“, anunţată de Aliaţi încă din 1943, a prevalat, în cele din urmă. Succesorul lui Hitler, amiralul Dönitz, a încuviinţat, pe 7 mai 1945, semnarea capitulării, iar guvernul său a dus o semiexistenţă din ce în ce mai controversată, până când el şi ce mai rămăsese din Înaltul Comandament german au fost arestaţi, după două săptămâni. Eforturile sale de a câştiga sprijinul Aliaţilor pentru un al Treilea Reich regenerat, care să se opună bolşevizării Europei, au fost respinse, chiar dacă tardiv, iar controlul politic asupra Germaniei a trecut în mâinile

cuceritorilor.[54]

Învingătorii au avut în comun, la început, o serie de ţeluri de bază. Cu toţii erau de acord cu necesitatea eliminării nazismului, de dragul securităţii europene; cu toţii se angajaseră în pedepsirea criminalilor de război germani. Declaraţia de la Ialta făcea o aluzie la posibila „dezmembrare“ a Germaniei, dar făcea şi referire la instituţii germane centrale. Atât ruşii, cât şi americanii acceptau ideea că era de dorit o reformă economică de amploare, prin decartelizare şi redistribuirea pământurilor, pentru a descuraja puterea intereselor despre care se credea că-l sprijiniseră pe Hitler. În cele din urmă, toţi au căzut de acord asupra nevoii „democratizării“ Germaniei. Asemenea ţeluri se traduceau, nici mai mult, nici mai puţin, decât într-o revoluţie socială şi politică.

Acest fundament comun a stat la baza declaraţiilor făcute după Conferinţa de la Potsdam, din iulie 1945. Făcând o distincţie clară între naţional-socialism şi poporul german, înţelegerea vorbea despre nevoia de a-l pregăti pe acesta din urmă „pentru viitoarea reconstrucţie a vieţii sale pe o bază paşnică şi democratică“. Totodată, la Potsdam s-a trecut pe deasupra motivelor din ce în ce mai serioase care generau dezacord între cei trei „mari“. Şi totuşi, nici unul dintre aceste motive nu era de o asemenea imediată şi profundă semnificaţie, în vara lui 1945, precum poziţia luată de francezi, care n-au fost nici măcar invitaţi la Potsdam, deşi li se recunoscuse propria zonă de ocupaţie. De Gaulle a fost oponentul numărul unu al viitoarei Germanii unite. El s-a opus cu înverşunare perspectivei unei administraţii germane centrale, care să opereze cu supervizarea Comisiei de Control, şi voia, în schimb, să anexeze teritorii germane, spărgând astfel vechiul stat centralizat. În cele din urmă, francezii aveau să eşueze în ambiţiile lor teritoriale. Dar, până atunci, vetoul opus de ei a obstrucţionat şansele unităţii germane, plus că, între timp, politicile aplicate în cele câteva zone de ocupaţie au creat nişte regimuri sociale şi politice din ce în ce mai divergente.

În moduri mărunte, dar departe de a fi şi nesemnificative, repudierea a tot ce ţinea de regimul nazist a luat forme similare peste tot în Germania. Denumirile străzilor au fost schimbate (iarăşi), literatura nazistă a fost eliminată din bibliotecile publice şi, în general, au fost obliterate semnele vizibile care aminteau de vechiul regim. Dincolo de aceste măsuri însă,

diferențele de abordare au devenit din ce în ce mai clare. În zona sovietică, denazificarea trecea drept o metodă prin care puteau fi distruse bazele sociale și economice ale reacțiunii. Nu s-a făcut o căutare sistematică de naziști sau criminali de război, așa că viața lor s-a dovedit adeseori mai ușoară acolo, decât în zonele Aliaților. Punându-i în aceeași oală pe naziști și alți „dușmani ai democrației", autoritățile se axau pe o epurare administrativă rapidă și profundă, care ajungea până la domeniul judiciar și la cel educațional, și organizau cursuri de pregătire accelerată, pentru crearea de noi cadre.[55] La fel ca în Europa Răsăriteană, sloganurile antinaziste au devenit justificări ale reformelor economice radicale. Proprietăți latifundiare vaste au fost confiscate în 1945, creând astfel o nouă clasă de mici proprietari legați de noul regim. Industria grea și băncile au fost expropriate. Dezmembrarea marilor uzine industriale s-a făcut rapid, în ciuda faptului că provoca pierderi cumplite și lăsa mii de oameni fără slujbe.

Politicile sovietice reflectau două concepții esențiale. Una era modul prevalent prin care comuniștii analizau nazismul. Walter Ulbricht susținea în 1945 că „fascismul hitlerist" fusese generat de natura reacționară a capitalismului german; prin urmare, era necesar să fie distrus capitalismul, iar economia să fie socializată, dacă era vorba să fie eradicat autoritarismul german. Dar încă și mai importantă era preocuparea dominantă a sovieticilor de a exploata resursele germane până la refuz, pentru a-și reconstrui propria economie zdrobită și a beneficia la maximum de prevederile în materie de reparații, agreate cu Aliații. Pe termen lung, aceste două țeluri – crearea unei Germanii prosovietice și asigurarea unor despăgubiri de mare amploare – s-au dovedit incompatibile, dar acest lucru nu era clar în 1945.[56]

În zonele occidentale, denazificarea a luat forma cercetării juridice caz cu caz. Acest lucru satisfăcea concepțiile occidentale în privința justiției, dar s-a dovedit din ce în ce mai greu de făcut, practic vorbind, cu atât mai mult cu cât anvergura epurărilor s-a extins în 1945, ca urmare a publicității făcute unor eșecuri la capitolul denazificare. Celebrele Fragebogen (chestionare), elemente fundamentale în cercetări, s-au acumulat în cantități enorme – peste 1,6 milioane doar în zona controlată de Statele Unite –, ceea ce a transformat procesul denazificării într-un coșmar birocratic. Spre sfârșitul anului 1946, când mai erau încă peste două milioane de cazuri nerezolvate, întregul proces era deja în curs de abandonare. Un studiu de caz – orașul Marburg aflat sub

ocupație americană – conchidea fără echivoc: denazificarea fusese un eșec – ea nici nu-i eliminase din funcții pe foștii naziști, nici nu generase o viață mai democratică. Britanicii și francezii, mai pragmatici, ajunseseră la o concluzie similară mai devreme. Câteva milioane de germani au fost afectați de valul de epurări, dar opinia publică germană era convinsă că întregul proces luase în vizor plevușca, iar peștii cei mari fuseseră lăsați să se zbenguie în voie. Pe scurt, procedura urmată de Aliați nu era neapărat superioară celei la care se recursese în zona de ocupație răsăriteană.[57]

La fel ca și în cazul sovietic, și în zonele de ocupație occidentale, denazificarea s-a făcut recurgând la proceduri care ilustrau teorii mai curând generale despre natura celui de-al Treilea Reich. În loc să considere nazismul un fenomen socio-economic (reclamând o intervenție drastică în economie, pentru a putea fi eradicat), Aliații erau mai înclinați să-l vadă ca pe un regim dictatorial, impus de sus. Acest lucru implica faptul că înlăturarea cu bună știință a foștilor naziști ar fi descătușat, pur și simplu, idealurile democratice firești ale poporului german. În consecință, o anumită chirurgie juridică era mai importantă decât reforma socială.

Din nefericire însă, atitudinile germanilor față de înfrângere nu au confirmat o viziune atât de trandafirie. Monitorizând opinia publică, Aliații au devenit din ce în ce mai preocupați de ce descopereau. Pe de-o parte, rezistența față de ocupație, de care mulți se temuseră, nu s-a materializat: „Vârcolacii“[58] s-au dovedit a nu avea colți, în timp ce „Fortăreața Alpină“[59] a rămas o fantasmagorie. Înfrângerea totală, de după violențele la care s-au dedat membrii trupelor SS în lunile finale, apocaliptice, ale războiului, părea să fi discreditat nazismul. Spre deosebire de situația din 1918, nu mai rămăsese nimeni care să se îndoiască de amploarea catastrofei. Și totuși, Aliații se așteptau la mai mult decât atât: sperau să vadă semnele căinței pentru evenimentele din ultimii șase ani și măcar o vagă dorință de revenire la democrație.

Rapoartele inițiale primite din Germania erau descurajante. Oamenii păreau năuciți de colapsul total și brusc al Reichului. Deveniseră individualiști și apatici, preocupați mai mult de mâncare decât de reinstaurarea democrației. „Fără mine“ – răspunsul acesta devenise monedă curentă ori de câte ori venea vorba de activism politic la firul ierbii. Dacă, la un moment dat, Aliații se

temuseră de perspectiva unei revoluții de clasă, acum erau mai îngrijorați de pasivitatea politică. Când au difuzat un film despre lagărele morții, celor mai mulți dintre germanii care l-au privit li s-a părut a fi propagandă.[60]

Modelele de gândire naziste au supraviețuit prăbușirii regimului, manifestându-se adesea în modurile cele mai neașteptate. Saul Padover, unul dintre primii ofițeri de spionaj americani care au evaluat starea de spirit a poporului german, își descria întâlnirea cu un social-democrat care susținea măsuri dure împotriva naziștilor, spunând că: „Sângele nazist e ceva necurat, nesănătos biologic și nevindecabil […] Cei cu sânge nazist nu pot fi mântuiți. Trebuie sterilizați definitiv". Și mai era Bürgermeister – primarul – din Hamborn, care-l întâmpinase pe Padover făcând instinctiv salutul hitlerist, după care se bâlbâise: „Un… obicei vechi. Trebuie să te dezveți". Puțini ofițeri dintre Aliați erau conștienți de faptul că însuși nefericitul termen Entnazifizierung – denazificare – era construit după modelul jargonului nazist.[61]

Constatând, încetul cu încetul, că denazificarea, singură, nu avea să modifice mentalitățile, Aliații s-au aventurat într-o ambițioasă extindere pe timp de pace a războiului psihologic îndreptat împotriva opiniei publice din Germania. „Reeducarea" – o campanie de propagandă pentru democratizarea unei întregi societăți – s-a transformat într-una dintre cele mai extinse întreprinderi de acest fel din tot secolul XX. Manualele școlare au fost rescrise, școlile și universitățile – restructurate și îndreptate către noi teorii și interpretări. În vreme ce denazificarea se dovedea dureroasă, pentru că trimitea înapoi în trecut, „reeducarea" oferea promisiunea unui viitor mai luminos.

Britanicii au rămas cel mai puțin optimiști în privința șanselor de reușită ale acesteia din urmă; tocmai în 1952, un funcționar public de rang înalt observa cu amărăciune că „este puțin probabil ca democrația să prindă rădăcini în Germania într-un viitor apropiat". Francezii, în schimb, acordau mult mai multă importanță reeducării, așa încât s-au concentrat – și au și reușit, într-o oarecare măsură – pe tineretul german. Denazificarea, la urma urmelor, nu era cu adevărat preocuparea francezilor: pentru ei, germanii contau, nu naziștii, iar cheia instaurării păcii era transformarea culturii germane. Expoziția itinerantă franceză Mesaj de la tineretul francez a fost vizitată de

120 000 de germani, iar reformele de reciclare a profesorilor şi programele de schimburi de vizite ale francezilor s-au bucurat de mare succes. Efortul american a fost mai însufleţit decât al britanicilor şi a condus la o epurare a universităţilor germane, în 1946. Totuşi, ca şi britanicii, americanii au constatat că eforturile lor de a reforma sistemul de învăţământ s-au ciocnit de o foarte vehementă opoziţie germană. Şi ei au fost nevoiţi să bată în retragere, chiar dacă le-a luat mai mult timp.[62]

Astfel, în procesele de denazificare şi reeducare deopotrivă, Aliaţii au obţinut rezultate foarte slabe, cu toate că au investit masiv. În schimb, în zona sovietică, au avut loc reforme substanţiale în educaţie – în principal, stabilirea unui sistem de învăţământ cuprinzător –, mai ales pentru că resursele opoziţiei, atât de importante în zonele de ocupaţie occidentală, fuseseră total reduse la tăcere. Dar acest lucru ilustrează divergenţa fundamentală dintre cele două regimuri de ocupaţie: în Vest, denazificarea s-a desfăşurat fără o reformă socială radicală, în timp ce, în Est, a furnizat ocazia unei asemenea reforme. Dând înapoi de la mai vechile lor angajamente politice, Aliaţii s-au arătat refractari în a tolera schimbări sociale şi economice atotcuprinzătoare. S-au opus, de exemplu, reformei agrare şi le-au îngăduit industriaşilor din bazinul Ruhr să scape de viguroasa decartelizare preconizată în 1944. Principalul motiv al acestui conservatorism social din anii 1945–1946 a fost nu atât anticomunismul, cât faptul că Aliaţii s-au axat pe grupurile de interese existente în zonele lor de ocupaţie şi s-au ferit să agraveze şi mai tare lipsurile alimentare şi dificultăţile economice, care deveniseră principalele preocupări politice pe întregul teritoriu al ţării.

Iată de ce au reacţionat cu ostilitate crescândă la insistenţele ruşilor de a dezmembra industria germană, aşa cum se convenise la Potsdam. Nu încape îndoială că tot efortul de dezmembrare al sovieticilor a însemnat şi uriaşe pierderi. (Un bun exemplu a fost oferit de fabrica de porţelan de la Meissen: bancurile de lucru şi cuptoarele au fost făcute praf, în schimb toate componentele de fier au fost expediate la o fabrică rusească de porţelan de lângă Leningrad, unde au ruginit stând degeaba timp de mai mulţi ani.) Intensificată de concurenţa birocratică, prădarea a tot ce însemna resurse germane – şi asta nu numai în zona de ocupaţie sovietică – a generat un sentiment uriaş de confuzie şi un şomaj de proporţii. Şi totuşi, e surprinzător că, în zona de ocupaţie răsăriteană, condiţiile economice din 1945 nu erau

mai rele decât cele din zonele occidentale, ba se poate chiar să fi fost mai bune, grație introducerii rapide a planificării economice. În ciuda nivelului ridicat de confiscări cu titlu de reparații de război, creșterea industrială a demarat relativ de timpuriu. Poate datorită reformei agrare, populația din zona de ocupație răsăriteană era și relativ mai bine hrănită – cel puțin a fost până în 1947.[63]

Problema despăgubirilor a devenit mărul discordiei, care a condus cel mai de-a dreptul la colapsul guvernării celor patru puteri de ocupație. Înțelegerea de la Potsdam prevăzuse ca Uniunea Sovietică să primească 15% din echipamentele esențiale utilizabile din zonele de ocupație occidentale, „care nu sunt necesare economiei germane de pace“. Dar în iarna 1945–1946, lipsurile de alimente au forțat reducerea periculos de mult a rațiilor, generând perspectiva foametei de masă. Dificultățile acțiunilor de ajutorare au fost exacerbate prin sosirea milioanelor de refugiați dinspre Est în zonele de ocupație din Vest. Când s-au văzut confruntate cu această criză socială multiplă, autoritățile militare occidentale au început să insiste pentru o nouă abordare a reconstrucției Germaniei. Pe 27 mai 1946, furnizarea despăgubirilor de război către Uniunea Sovietică din zona de ocupație americană a fost suspendată, până la încheierea unor acorduri generale privind economia Germaniei în ansamblu. Cum Uniunea Sovietică a refuzat să-și modereze pretențiile în materie de reparații, traficul economic peste granițele zonelor de ocupație s-a restrâns rapid. La fel ca după 1918, problema reparațiilor amenința să spulbere înțelegerile dintre cuceritorii Germaniei.

Disputa pe marginea despăgubirilor de război a fost de la bun început stimulată de cumplitele lipsuri de alimente și de teribila dezorganizare economică din perioada postbelică imediată. Dar, dincolo de falia americano-sovietică, se căsca marele abis dintre experiențele din timpul războiului ale celor două tabere. Uniunea Sovietică suportase lovitura de berbece a efortului de război german și, prin urmare, suferise pierderi enorme. La nivelul anului 1945, peste douăzeci de milioane de cetățeni sovietici muriseră, și o mare parte a teritoriului sovietic era devastat. Politica Moscovei, cum era și firesc, era ghidată, mai presus de orice, de dorința de a exploata resursele economice germane în beneficiul său. Statele Unite, dimpotrivă, își văzuseră economia explodând ca urmare a războiului. Comparativ, suferiseră puține pierderi în

confruntarea cu germanii, iar în relațiile lor cu aceștia nu exista nici urmă din antagonismul rasial cu care naziștii își purtaseră, în Răsărit, războiul de anihilare. La Washington, politica față de Germania fusese una împărțită între cei care susțineau instituirea unei păci punitive și cei care voiau să evite greșelile din 1918 – așa le vedeau ei – și erau favorabili unei abordări mai împăciuitoare și mai puțin radicale. Până la întâlnirea de la Potsdam, fiecare dintre tabere prevalase, la un moment dat; dar, spre sfârșitul anului 1945, ambele pierdeau teren, pe măsură ce amploarea crizei economice se făcea cunoscută.

Cearta pe tema despăgubirilor de război trebuie privită și în contextul evoluțiilor politice din Germania însăși. La numai două săptămâni după constituirea Administrației Militare Sovietice, Partidul Comunist a fost înregistrat oficial în zona de ocupație de Est. La scurt timp, autoritățile sovietice au înregistrat alte câteva partide politice. Cele occidentale au fost mult mai precaute, permițându-le partidelor să activeze numai la nivel local și mult mai târziu. Procedând astfel, au pus pumnul în gură multor grupări care abia așteptau să coopereze la reformarea structurilor existente, preferând să se bazeze pe administratorii mai conservatori, aparent apolitici. Controlul strict aplicat activităților Partidului Comunist, în mod special, sugera nesiguranță în privința loialităților electoratului.[64]

Strategia politică sovietică pentru Germania s-a văzut clar încă de la 15 iulie 1945, odată cu formarea unui bloc antifascist alcătuit din patru partide. Exercitând presiuni la Potsdam pentru o abordare comună a tuturor Aliaților în legătură cu activitatea partidelor – o politică la care toți ceilalți s-au opus, mai cu seamă francezii –, rușilor li s-a îngăduit să se prezinte în ipostaza de sponsori ai acelor forțe din Germania care doreau ca germanilor să li se acorde responsabilități politice într-o măsură sporită. Partidul Comunist și-a subliniat angajamentul în favoarea unei democrații parlamentare în Germania, prin intermediul unui „bloc de forțe democratice, antifasciste“. Naționalismul și democrația parlamentară reprezentau o combinație convingătoare în siajul înfrângerii: la momentul respectiv, probabil că multor germani li se părea că Uniunea Sovietică era cel puțin la fel de mult ca și Aliații occidentali susceptibilă să le ofere așa ceva.[65]

Odată cu emergența unui SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands –

Partidul Social-Democrat al Germaniei) activ în zonele de ocupaţie occidentale, în vara şi toamna lui 1945, politica sovietică a trecut de la susţinerea creării de mai multe partide separate la insistența legată de unificarea social-democraților din SPD cu comuniștii din KPD (Kommunistische Partei Deutschlands – Partidul Comunist al Germaniei). Rezultatele slabe obținute de partidele comuniste în alegeri, în Austria și Ungaria, vor fi justificat o asemenea trecere, la fel, fără îndoială, ca și linia politică din ce în ce mai independentă și mai plină de sine adoptată de conducerea SPD-istă. La finele lui februarie 1946, a fost anunțată fuziunea celor două partide. Social-democrații berlinezi au protestat, iar când noul Partid al Unității Socialiste din Germania (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED) și-a ținut primele mitinguri, în aprilie, în zone de ocupație din Est, el n-a reușit să-și atragă de partea sa întregul partid SPD. Rezultatul a fost că relațiile din zona de ocupație de Vest dintre SPD și SED erau nu reci, ci de-a dreptul geroase, iar Aliații occidentali au devenit din ce în ce mai suspicioși în privința tacticii sovietice.

În următoarele 18 luni, relațiile dintre sovietici și Aliați s-au înrăutățit. O dispută publică între Molotov și omologul său american Byrnes, în legătură cu frontiera polono-germană, a fost urmată, în octombrie 1946, de alegeri în zona de ocupație de Est și la Berlin, care au arătat ce resentimente îi însufleţeau pe SPD-işti, când venea vorba să devină membri ai partidului unit SED. La numai o lună după aceea, zonele de ocupație americană și britanică au fuzionat, iar asupra celei franceze au fost exercitate presiuni să li se alăture primelor două. Comisia de Control a celor Patru Puteri încetase, mai mult sau mai puțin, să funcționeze, nefiind capabilă să ajungă la consens în nici o privință care ar fi depășit nivelul abolirii Prusiei ca stat separat. Acesta fiind fundalul, nu e de mirare că, la Conferința Miniștrilor de Externe ținută la Moscova în lunile martie-aprilie 1947, nu s-a putut ajunge la un acord cu privire la baza unui viitor de tratat de pace cu Germania. Eșecul, care a coincis cu proclamarea Doctrinei Truman[66], a marcat începutul unei politici mai decise și mai fățiș anticomunistă la Washington, în raporturile cu Europa. După cum a marcat și începutul Războiului Rece.[67]

Suspiciunile în privința Germaniei au încetat surprinzător de repede să mai fie factorul definitoriu al relațiilor internaționale postbelice. Tratatul de la Dunkerque, din 1947, semnat de țările Benelux[68]-ului, de Franța și Marea

Britanie, fusese îndreptat împotriva Germaniei, considerată încă principala ameninţare la adresa păcii din Europa. Dar Tratatul de la Bruxelles, semnat în anul următor, era deja mai puţin precis în privinţa unui agresor potenţial. Relaţiile Est-Vest urmau o dialectică a suspiciunii. Rusia considera Planul Marshall[69] o tentativă de a-i fi subminată stăpânirea în Europa Răsăriteană. Britanicii şi americanii au fost alarmaţi de crearea Comunităţii de Informaţii (Cominform) a partidelor comuniste şi muncitoreşti, în septembrie 1947. Dar evenimentul principal care a transformat, probabil, Rusia, în ochii Occidentului, în ameninţarea numărul unu în privinţa securităţii Europei a fost lovitura de stat comunistă de la Praga, din februarie 1948.

Cursul evenimentelor de la Praga i-a apropiat pe francezi de americani. În schimbul angajamentelor ferme de sprijin militar şi economic din partea Statelor Unite, francezii au renunţat la visurile lor de a obţine o parte din Renania. Zona de ocupaţie franceză s-a contopit cu Bizonia[70], iar Aliaţii au început să plănuiască o reformă monetară şi reconstrucţia economică în cadrele stabilite prin Programul de Redresare a Europei. Ruşii au părăsit Comisia de Control, care nu s-a mai reunit, şi au instaurat blocada sectoarelor occidentale la Berlin. În toiul crizei Berlinului, în zona de ocupaţie sovietică a fost creată o municipalitate separată. Divizarea capitalei a premers divizării ţării înseşi. Pe 23 mai 1949, a fost semnată la Bonn constituţia vest-germană; o săptămână mai târziu, o constituţie rivală a fost adoptată de Congresul Poporului de la Berlin. În octombrie, a fost declarată oficial constituirea Republicii Democrate Germane.

Războiul Rece în Europa

Războiul Rece a impus o stabilitate brutală unui continent epuizat şi a creat condiţiile pentru ca revitalizarea vieţii politice să se desfăşoare în termenii şi limitele permise de echilibrul internaţional de putere. Contrar aşteptărilor naziste, al Doilea Război Mondial nu a fost urmat de un război între membrii Marii Alianţe. Nu e de crezut că Stalin le-ar fi cerut Aliaţilor să invadeze Europa, creând astfel un al doilea front, dacă scopul său ar fi fost să-i alunge

după aceea. Pierderile sovietice – după înregistrarea celor mai mari distrugeri provocate de război din toată istoria –, plus monopolul nuclear american l-au făcut pe Stalin să se abțină de la beligeranță. De partea cealaltă, atât britanicii, cât și americanii acceptau, în sinea lor, deși n-ar fi vrut, realitatea parteneriatului cu sovieticii. Nu aveau cum să nu recunoască dominația militară sovietică din Europa Răsăriteană și concretețea intereselor de securitate ale Rusiei din acea zonă. Dizolvarea Comintern[71]-ului, în 1943, fusese modalitatea prin care Stalin semnalase că renunța la revoluția mondială. Înființarea, în 1947, a organizației care i-a succedat, Cominform, chiar dacă a marcat deteriorarea survenită în relațiile Moscovei cu Aliații după război, a semnalat un lucru la fel de important – deși prea puțin observat la vremea respectivă –, și anume politica sovietică de consolidare și conservare în spatele Cortinei de Fier. Și pentru americani doctrina limitării[72] a fost una esențialmente defensivă. Dulles vorbea despre o „împingere înapoi“ a comunismului în anii 1950, dar nu era de luat în serios: reacția Occidentului la protestele din Germania de Est, din 1953, sau la evenimentele din Ungaria, din 1956, a demonstrat cât de puțin interesat era acesta să provoace echilibrul de putere predominant. Frica de eventuale ostilități s-a dovedit nefondată: în ciuda tensiunilor din relațiile bilaterale, în special din 1948, nici una dintre părți nu avea serios în vedere să recurgă la forța militară pentru a interveni în sfera de influență a celeilalte. Cele mai periculoase puncte fierbinți se aflau acolo unde Cortina de Fier se dovedea cam rărită – la Trieste, de exemplu, în 1945 (dar asta, în mare parte, din cauza obsesiilor belicoase ale lui Tito), în Ungaria și în Grecia.

O consecință a divizării continentului a fost aceea că disputele frontaliere persistente și chestiunile care priveau minoritățile din sferele de influență ale respectivelor puteri nu mai amenințau stabilitatea internațională, ca în deceniile anterioare secolului XX. În partea occidentală, americanii au aplanat pretențiile francezilor față de regiunea Val d’Aosta și vestul Germaniei. La conferințele de pace postbelice, se hotărâse că o dispută precum cea, să zicem, dintre Cehoslovacia și Ungaria urma să fie lăsată pentru soluționare în seama celor două țări implicate. Nici vorbă să se mai repete încercarea Ligii Națiunilor de a rezolva chestiunile minorităților, internaționalizându-le. Nici tratatele de pace încheiate cu statele înfrânte ale fostei Axe, nici Organizația Națiunilor Unite n-au mai acordat prea mare atenție drepturilor minorităților. Într-o Europă divizată, asemenea lucruri

păreau să fie de-o importanţă secundară. Problema securităţii, în cazul disputelor frontaliere de genul celor care sfâşiaseră continentul în trecut, era soluţionată prin lăsarea ei în seama superputerilor.

Desigur, au existat costuri majore de plătit pentru o asemenea stabilitate. Confruntarea dintre superputeri s-a purtat, de-acum înainte, nu pe câmpul de luptă, ci printr-o formă de război compatibilă mai curând cu pericolele copleşitoare ale erei nucleare. Ascuns, psihologic şi clandestin, acest război, pe care ambele tabere îl purtaseră împotriva lui Hitler, îl îndreptau acum una împotriva celeilalte. Spionul a devenit războinicul caracteristic Războiului Rece. „Evanghelia securităţii naţionale“ a condus la expansiunea unor vaste organizaţii de stat specializate în supraveghere şi spionaj. Activităţile de colectare de informaţii nu mai erau privite ca nişte prelungiri ale operaţiunilor militare, ci şi-au dezvoltat propriile interese birocratice. În Europa Occidentală, au fost introduse programe de interogare după model american, oferindu-le maeştrilor în arta spionajului o nouă arenă în care să demonstreze că erau indispensabili. Reţelele „din umbră“, introduse la sfârşitul anilor 1940 de spionajul american, al căror scop era să nu fie prinse pe picior greşit de vreo invazie sovietică, au constituit un fel de nuclee maligne anticomuniste în corpul politic. Abia în deceniul 1980, odată cu dezvăluirile privitoare la cercul aşa-numit „Operaţiunea Gladio“ din Italia, opinia publică a putut aprecia la justa lor extindere activităţile unor asemenea organizaţii.

Caracterul predominant al anticomunismului din perioada Războiului Rece, combinat cu semnele unei deziluzii politice crescânde în rândurile populaţiei, a făcut ca democratizarea Occidentului să se desfăşoare într-un cadru profund conservator, ceea ce i-a tulburat pe liberali şi pe cei de stânga, la sfârşitul anilor 1940. „O chestiune arzătoare, pentru cine este preocupat de viitorul democraţiei în Europa – scria istoricul Carl Schorske în 1948 –, este în ce măsură va continua clasa mijlocie să fie loială democraţiei.“ Acesta observa, în Italia, Franţa şi Germania, cum aluneca politica spre dreapta, în anii de după război, şi se vedeau „semnele unei reveniri la un autoritarism antidemocratic“, sub presiunea Războiului Rece. Scriind în anul următor despre Germania, un alt comentator se arăta la fel de sumbru, notând că „democratizarea promisă nu s-a realizat încă“.[73]

Anticomunismul din Europa Occidentală ameninţa să facă breşe adânci în

libertăţile civile şi să împiedice reformele pe care atât de mulţi le aşteptau. În 1946–1947, partidele comuniste au fost scoase de la guvernare. Deja în 1948–1949, statul se folosea de unităţi paramilitare pentru a lichida rezistenţa opusă de stânga. Lupta pentru democraţie se purta cu o terminologie specifică Războiului Rece: de exemplu, dinspre stânga erau lansate acuzaţii cum că administraţiile conservatoare practicau un antifascism suspect şi că-i recuperau pe fasciști, în timp ce creştin-democraţii răspundeau cu afirmaţii de genul că adevăratele ameninţări la adresa democraţiei veneau dinspre atacul comunist împotriva libertăţii. În 1951, UNESCO a organizat o cercetare asupra semnificaţiei democraţiei în lumea postbelică. Rezultatele obţinute au arătat că, deşi toată lumea o propovăduia, în materie de cum era înţeleasă, între cele două jumătăţi ale Europei se căscase un abis.

În anul 1949, forţele Lumii Libere triumfaseră în Occident. În Italia şi Grecia, unde rezistenţa violentă faţă de regimurile postbelice a durat mai mult, suspecţii de afilieri stângiste au înfundat puşcăriile, în timp ce foştii colaboraţionişti erau eliberaţi. În urma victoriei culminante a creştin-democraţilor în alegerile italiene din 1948, unităţile paramilitare de asalt ale lui Mario Scelba, înarmate cu mortiere şi lansatoare de flăcări, au aruncat după gratii sute de partizani şi muncitori. La un deceniu după sfârşitul războiului civil din Spania, poliţia lui Franco încă mai curăţa dealurile de membri ai rezistenţei de stânga. În Grecia, trupele regaliste, antrenate de americani şi dotate cu napalm, au învins Armata Democrată, comunistă, şi au închis mii de simpatizanţi suspecţi în lagăre improvizate.

În Europa Răsăriteană, bineînţeles, rezistenţa faţă de ordinea Războiului Rece a fost întâmpinată de o represiune încă şi mai brutală. În Iugoslavia, cetnicii lui Mihailović fuseseră deja neutralizaţi, când şi liderul lor a fost arestat, la începutul lui 1946. Dar în Polonia şi Ucraina, NKVD-ul şi trupele procomuniste locale s-au dedat la nişte acţiuni feroce de trecere prin ciur a pădurilor, în căutare de partizani, până la finele anilor 1940. Poate cea mai tenace luptă de rezistenţă a fost cea din statele baltice. Acolo, politicile sovietice – deportările şi colectivizarea – i-au împins pe mulţi bărbaţi în păduri, încă de la începutul lui 1945. Fraţii Pădurilor, după cum erau cunoscuţi, atacau trupele ruseşti, împiedicau alegerile şi-i împuşcau pe cei care colaborau cu noile autorităţi. Erau încurajaţi de credinţa lor că era iminent un război între Occident şi Uniunea Sovietică. În Letonia şi Estonia,

numărul lor a tot scăzut până la sfârşitul lui 1946, dar în Lituania, mişcarea s-a dovedit mai bine organizată. În 1948, autorităţile o combăteau folosindu-se de 70 000 de soldaţi, precum şi de trupe speciale de comando, de luptători infiltraţi şi de câteva divizii regulate ale Armatei Roşii.

Au existat şi cazuri uimitoare, de persoane care au respins timp de câteva decenii structura de putere instaurată. Romanul coşmaresc al lui Tadeusz Konwicki, despre Polonia în anii 1960, intitulat O carte a visurilor pentru vremurile noastre, descrie fantomele războiului care încă mai bântuiau pădurile. Un Frate al Pădurilor eston, pe nume August Sabbe, a fost descoperit de agenţii KGB-ului abia în 1978 şi a preferat să se înece, decât să se predea. Tot aşa, după căderea juntei coloneilor, în 1974, un partizan grec ar fi fost descoperit într-o ascunzătoare din Munţii Albi, în Creta, şi ar fi refuzat să revină la o viaţă normală. O franţuzoaică a fost găsită în 1983, într-un oraş din Auvergne, trăind ca o pustnică: la eliberare, fusese acuzată de colaboraţionism şi tunsă chilug; femeia înnebunise şi n-o mai văzuse nimeni la faţă de 30 de ani.[74]

Oamenii de felul acesta, care să refuze să mai facă parte din societatea postbelică, au reprezentat excepţia absolută. Majoritatea covârşitoare a europenilor au acceptat divizarea continentului şi echilibrul de putere de după al Doilea Război Mondial, aşa că au fost parte din proiectele sociale care s-au desfăşurat de ambele părţi ale Cortinei de Fier. Alianţele din timpul războiului şi-au păstrat sensul fundamental, iar pacea brutală din perioada Războiului Rece i-a oferit continentului bunul cel mai preţios cu putinţă – timpul –, care a permis o extraordinară şi în mare măsură neaşteptată regenerare a vieţii economice, precum şi o transformare atotcuprinzătoare a obiceiurilor sale politice.

Capitolul 8.

Edificarea democrațiilor populare

Ne-am ales propria cale poloneză de dezvoltare, pe care o numim calea democrației populare. În condițiile de față, nu considerăm necesară, nici nu avem intenția să instaurăm o dictatură a clasei muncitoare, și cu atât mai puțin dictatura unui singur partid. Credem că țara noastră poate fi guvernată prin cooperarea tuturor partidelor democratice unele cu altele.

Władysław Gomułka, 1944[1]

Fiecare schimbare în ordinea socială este un proces istoric însoțit de dificultăți, probleme nerezolvate, neajunsuri și, în mod inevitabil, de erori.

Din Raportul Comisiei guvernului Dubček de cercetare a proceselor politice din Cehoslovacia, 1968[2]

Europa Răsăriteană a constituit nefericitul laborator al tuturor celor trei experimente ideologice ale secolului XX. Cel dintâi, al învingătorilor democratici liberali din 1918, a durat ceva mai mult de un deceniu, intrând în colaps ca urmare a marii crize economice mondiale. Noua Ordine a lui Hitler n-a durat decât jumătate din atât, însă înfrângerea naziștilor i-a lăsat lui Stalin drum liber pentru o a treia încercare, iar creațiile sale – democrațiile populare – aveau să se dovedească mai durabile decât oricare dintre sistemele precedente.

La începutul anilor 1950, când teroarea stalinistă și-a atins apogeul într-o

serie de simulacre de procese, bizare şi terifiante, experţii politici occidentali au dezvoltat teoria totalitarismului, care sublinia similitudinile dintre comunism şi fascism. În ambele cazuri, susţineau aceştia, puterea politică se baza, esenţialmente, pe coerciţie. Într-o vreme în care lagărele de muncă erau burdușite cu sute de mii de prizonieri, şi poliţia secretă era dominantă, o asemenea viziune era foarte plauzibilă. Astăzi, însă, limitările teoriei totalitarismului sunt mai vizibile. Dacă încercăm să explicăm de ce domnia rusească a durat mai mult decât cea germană în Europa Răsăriteană, trebuie ţinut cont de faptul că diferenţele dintre nazism şi comunism nu sunt mai puţin importante decât similitudinile dintre ele. Ambele se foloseau de armată şi poliţie pentru a subjuga o populaţie fundamental ostilă, dar în măsuri variabile şi în momente diferite. Şi, lucrul cel mai important, în privinţa scopurilor pe care le urmăreau şi a strategiilor politice pe care le urmau, germanii şi rușii se îndepărtau radical unii de ceilalţi.[3]

Pentru germani, aşa cum arătam, scopul ocupaţiei se definea integral în termeni legaţi de interesele germane. Iată principalul motiv pentru care nemulţumirea pe care o resimţeau mulţi europeni în legătură cu democraţia liberală (sau „burgheză“) antebelică nu avea cum să fie satisfăcută de o Nouă Ordine nazistă. Aşa se explică şi refuzul Berlinului de a lăsa orice formă de putere unor grupări politice negermane, viziunea sa esenţială asupra Europei Răsăritene ca sursă de terenuri şi alimente, pentru care munceau robi slavi în beneficiul stăpânilor superiori din punct de vedere rasial, şi lamentabilul eşec al războiului politic dus de germani cu populaţiile slave.

Rusia sovietică, la fel ca şi Germania, căuta să-şi obţină securitatea puterii de tip imperial controlând Europa Răsăriteană; ca şi Germania nazistă, privea sistemul de state independente stabilit la Versailles ca fiind ostil intereselor ei. Cu toate acestea, politica ei pleca nu de la naţionalismul întemeiat pe conceptul de rasă, ci de la comunism ca filosofie de transformare socio-economică, o ideologie inclusivă, şi nu exclusivă, şi deci cu atât mai puternică. Imperiul rusesc, spre deosebire de cel nazist, era dependent de elitele locale şi îngloba – deşi nu fără dificultăţi – naţionalismul est-european: acest lucru explică atât limitele, cât şi durabilitatea controlului exercitat de sovietici. Viziunea lui Hitler asupra unei centuri feudale de state agrare, purificate etnic a fost urmată de cea sovietică a unei utopii urbanizate, industriale: spre deosebire de Hitler, Stalin şi succesorii săi aveau în intenţie

o modernizare totală a regiunii. Cum-necum, aceasta din urmă a şi avut loc: industria şi oraşele au înregistrat, după 1945, o creştere atât de rapidă, încât a eclipsat orice schimbare anterioară. Comunismul a profitat de aceste evoluţii ieşite din comun; mai târziu, tot ele i-au provocat dispariţia. Industrializarea a schimbat societatea în moduri pe care partidul unic nu le anticipase: ea înainta grăbită, pe când el stagna.[4]

Instituirea controlului politic

Preluare de către sovietici sau revoluţie socială? Astăzi, cei mai mulţi ar sări fără să clipească la prima variantă, ca să descrie apariţia comunismului în Europa Răsăriteană postbelică. În anii 1940, însă, observatorii imparţiali şi bine informaţi vedeau lucrurile destul de diferit. Ei îşi aminteau moştenirea interbelică de practică democratică eşuată, criza economică şi rivalitatea etnică – amintiri sumbre, de natură să slăbească opoziţia la comunism atât în regiune, cât şi dincolo de ea. Istoricul britanic Hugh Seton-Watson sublinia stăpânirea brutală, şovină şi coruptă a regimurilor anterioare şi vorbea despre „dorinţa larg răspândită de schimbare violentă şi neîncrederea în orice venea dinspre clasa conducătoare“. Profesorul R.R. Betts, titularul Catedrei Masaryk de Istorie Central-Europeană de la Universitatea din Londra, menţiona „revoluţia din Europa Centrală şi Răsăriteană“, care avea loc şi insista că „o mare parte [din realizările ei, bune sau rele] sunt indigene şi se datorează eforturilor acelor popoare şi conducătorilor din acele ţări“. „Este clar – preciza el – că, şi dacă Uniunea Sovietică nu era chiar atât de apropiată şi de puternică, schimbări revoluţionare tot s-ar fi petrecut la finalul unui război atât de subversiv şi distructiv cum a fost cel care s-a încheiat în 1945.“

Comentatorii precum cei menţionaţi vor fi simţit mai târziu că viziunile lor erau viciate de luarea propriilor dorinţe drept realitate. Seton-Watson mărturisea, în 1961, că „anii de după 1945 n-au adus o Nouă Înţelegere asupra libertăţii şi justiţiei sociale, ci o tiranie totalitară şi o supunere colonială faţă de imperiul sovietic“. Dar iluziile, credinţele şi speranţele pe care le înfiera ulterior aveau să se dovedească instrumente de stăpânire

imperială cu nimic mai puţin importante decât însăşi forţa armelor; cât despre revoluţia socială, aceasta a fost o realitate.[5]

Poate că prestigiul Sovietelor a fost consolidat de reuşita militară de a-i înfrânge pe germani, însă Armata Roşie din timpul războiului nu era nicidecum potrivită ca forţă permanentă de ocupaţie, cu excepţia, poate, a Germaniei înseşi: demobilizarea i-a redus forţele militare de la 12 milioane de soldaţi în 1945 la circa 3 milioane după numai trei ani; chiar şi în Germania, trupele sovietice au fost reduse de la circa 1,5 milioane de soldaţi la sfârşitul războiului la 350 000 în iulie 1947. Acest proces a fost mai lent în comparaţie cu demobilizarea uimitor de rapidă pe care au făcut-o americanii, dar tot a fost unul surprinzător. De fapt, numărul de soldaţi a scăzut în ritm alert în toate ţările, iar Armata Roşie s-a retras din Cehoslovacia, în concordanţă cu acordurile internaţionale. Stalin le-a reamintit comuniştilor maghiari: „Puterea sovietică nu poate face totul pentru voi. Vouă vă revine lupta, vouă vă revine munca“. Pentru Kremlin, era limpede că nu trebuia să i se mai permită Germaniei să ameninţe vreodată Uniunea Sovietică şi că Europa Răsăriteană trebuia să fie parte din sfera sa de influenţă; dar ambele obiective erau concepute, în primul rând, în termeni politici, mai degrabă decât militari.[6]

Pentru a se putea acţiona împotriva germanilor în stadiile ultime ale războiului, ca şi împotriva opoziţiei faţă de comunism, care se formase în pădurile statelor baltice şi ale Poloniei, în munţii Carpaţi şi de-a lungul frontierei albano-iugoslave, era necesară constituirea unor forţe armate locale pe care să se poată pune bază. Armatele reconstituite, loiale noului regim, au fost rapid concentrate în jurul unui nucleu de ofiţeri din perioada antebelică, de luptători din rezistenţă şi de prizonieri de război „reeducaţi“ în captivitate la sovietici. Unele dintre aceste armate au fost epurate încă din 1945 de mulţi foşti ofiţeri de carieră – lucru necesar în cazul unei armate cum era cea română, care cu numai un an înainte luptase împotriva ruşilor –, dar altele şi-au păstrat, în mare măsură, caracterul antebelic. Armata poloneză a reprezentat un caz aparte, mii dintre ofiţerii ei de dinainte de război fiind arestaţi de ruşi chiar la începutul războiului şi masacraţi în pădurea de la Katyń şi în alte părţi. Instrumente mult mai sigure în mâinile noilor stăpâni erau diversele formaţiuni de securitate, de poliţie şi paramilitare, care s-au ivit foarte repede, sub îndrumare sovietică, şi au jucat un rol vital în

supravegherea alegerilor şi eliminarea oponenţilor noii ordini. Recrutările pentru acestea nu se făceau din rândurile cadrelor de bază ale partidului, de vreme ce rândurile cu pricina erau prea puţin numeroase, ci dintr-o strânsură eterogenă de foşti partizani, colaboraţionişti, criminali şi alţi asemenea indivizi. În România, de exemplu, aşa-numitele formaţiuni de luptă patriotică, paramilitare, aflate sub ordinele directe ale partidului, s-au înmulţit până la cel puţin 60 000 de oameni încă din martie 1945. În total, în primul an de la „eliberarea“ sovietică, sute de mii de est-europeni fuseseră înrolaţi în formaţiuni militare, de poliție și paramilitare, sub control sovietic.[7]

Rezistența militară internă a fost puțină. Bandele înarmate antisovietice şi unităţile de rezistenţă şi-au continuat bătălia dinainte condamnată până spre sfârşitul anilor 1940, dar luptătorii lor au fost reprimaţi sistematic – împuşcaţi, încarceraţi în lagăre (adesea preluate de la germani, cum a fost cel de la Majdanek) sau deportaţi – şi niciodată n-au reprezentat ameninţări serioase pentru planurile comuniştilor. Din numărul estimat de 100 000 de partizani anticomunişti, care au luptat în Polonia din 1944 până în 1947, marea majoritate au depus armele în contextul a două amnistii guvernamentale. Liderul cetnicilor sârbi, Mihailović, a fost capturat în 1946. Excepţie făcând statele baltice, opoziţia armată s-a dovedit împrăştiată şi lipsită de eficienţă.[8]

Provocările autentice şi serioase la adresa dominaţiei sovietice n-au fost de natură militară, ci au venit de la diferitele partide care au reapărut după ocupaţie. Dacă arena principală în care s-a desfăşurat lupta pentru putere în Europa Răsăriteană postbelică a fost cea politică, principala problemă cu care s-au confruntat activiştii comunişti a fost cum să obţină o poziţie influentă dintr-una de slăbiciune la nivel intern. În majoritatea ţărilor, componenţa partidelor comuniste era una modestă la eliberare. Represiunea de stat şi starea de indiferenţă a opiniei publice din perioada interbelică menţinuseră mişcarea comunistă la dimensiuni discrete; epurările staliniste din anii 1930 o slăbiseră şi mai mult. Iar acum, supravieţuitorii erau scoşi cu forţa în lumina reflectoarelor. Cum trebuiau să acţioneze?

Opțiunea revoluționară evidentă era să pună mâna pe putere cât mai curând cu putință. În mod paradoxal, acest lucru nu s-a întâmplat decât acolo unde Armata Roșie nu deținea controlul – în Iugoslavia lui Tito, care, sprijinit de

partizanii săi, a instaurat un stat monopartit în mai puţin de un an de la eliberare, şi în satelitul său, Albania. Ideea le-a plăcut multor comunişti din afara Iugoslaviei, dar Tito era singurul conducător comunist aflat în postura de a ignora dorinţele lui Stalin, care, de bună seamă, avea în minte şi alte tactici, mai compatibile cu intenţia sa evidentă de a nu-şi înstrăina foştii Aliaţi din timpul războiului. De aceea îşi amintea Molotov mai târziu: „Era în beneficiul nostru să rămânem aliaţi cu America“.[9]

Departamentul de Informare Internaţională al Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice făcuse publică, încă din timpul războiului, calea de urmat: cooperarea cu alte forţe democratice, şi nu revoluţia comunistă. Europa Răsăriteană – se declara în acel document – nu era pregătită pentru socialism. Mai degrabă, ar fi trebuit măturate rămăşiţele feudalismului şi încheiată revoluţia burgheză de la 1848, nedusă până la capăt. Urmau să fie organizate alegeri, în care muncitorii şi ţăranii să se facă auziţi. Lucru deloc surprinzător, multor cadre comuniste, spre deosebire de Tito, le-a venit greu să ia în serios asemenea linii directoare.[10]

Astfel, în Germania înfrântă, Stalin şi acoliţii săi erau furioşi pe vechile cadre comuniste sectare, care mergeau pe străzi, răcnind: „Heil, Moscova!“, fluturau drapele roşii sau pictau secera şi ciocanul pe maşini rechiziţionate. Din punctul de vedere al Moscovei, declaraţiile însetate de sânge despre o revoluţie iminentă, propovăduirea dictaturii proletariatului, demolarea statuilor lui Luther şi înălţarea unor monumente dedicate lui Lenin – toate acestea dovedeau o completă neînţelegere a situaţiei. Comuniştii antebelici, după toate aparenţele, nu învăţaseră nimic şi aveau să încurce, mai mult decât să ajute, administrarea ţării. Încă de la 10 iunie, cu o celeritate uimitoare, Administraţia Militară Sovietică a emis un ordin care permitea crearea de alte partide şi sindicate; manifestul Partidului Comunist German însuşi respingea în mod explicit ideea „introducerii cu forţa a sistemului sovietic în Germania“ şi pleda pentru instituirea unei democraţii parlamentare.[11]

Toate acestea indicau că, din perspectiva pe care Stalin o avea în 1945, urmau să fie tolerate alte partide şi să fie organizate alegeri parlamentare. Modelul trebuia să fie, pentru Europa Răsăriteană, Frontul Popular de la mijlocul anilor 1930, nu elita revoluţionară leninistă din 1917. Triumful fascismului dintre cele două războaie mondiale demonstrase, potrivit ideologilor de la

Moscova, necesitatea de unificare a forţelor progresiste sub egida unei ample coaliţii antifasciste, care să câştige masele de partea ei printr-un program treptat de reformă agrară (nu de colectivizare), de expropriere a elitelor şi de control de stat asupra economiei. Dar nici măcar teoria însăşi nu era, la vremea respectivă, atât de importantă cum avea să devină mai târziu. Situaţia, de fapt, era foarte fluidă. Era o ilustrare fără echivoc a caracterului de improvizaţie al politicii est-europene a vremii şi a caracterului pragmatic al atitudinilor sovietice faptul că abia la începutul anului 1947 s-a conturat o interpretare cât de cât oficială a semnificaţiei, în teoria marxistă, a democraţiei populare, şi abia în decembrie 1948 a fost aceasta identificată, fără urmă de ambiguitate, cu dictatura proletariatului. Cert este că, până în momentul respectiv, politica sovietică se axase pe chestiunea creării unei Germanii prietenoase şi că nu existase, de partea sovieticilor, o strategie generală pentru Europa Răsăriteană.[12]

Era nevoie de timp, deocamdată, pentru edificarea a ceea ce erau, de fapt, nişte partide noi, de vreme ce comunismul fusese pur şi simplu zdrobit, în precedentele trei decenii, în cea mai mare parte a regiunii. La fel ca în Rusia mai devreme, şi acum, în Europa, trebuia să se facă tranziţia de la mica organizaţie conspiraţionistă care luptase în opoziţie la un partid capabil să exercite puterea. Numai în Cehoslovacia partidul rămăsese legal şi popular. Numărul de membri ai Partidului Comunist Polonez, redenumit mai plăcut auzului Partidul Muncitorilor din Polonia, a crescut de la 20 000, în iulie 1944, la 300 000, în mai puţin de un an; în Ungaria, de la 2 000, la sfârşitul lui 1944, la 864 000, până spre sfârşitul lui 1947; şi în România, partidul a crescut similar. Examinând cifrele care se umflau ca un balon, ale componenţei partidelor comuniste din primii ani postbelici, i-am putea încondeia uşor pe cei mai mulţi dintre cei care se înscriau în ele drept oportunişti sau conformişti. Într-adevăr, noile realităţi nu erau dificil de recunoscut, şi mulţi „realişti“ şi-au ajustat aşteptările, au înghiţit în sec şi au făcut compromisul cu noii stăpâni şi sprijinitorii lor sovietici. Alţii erau, pur şi simplu, mult prea sleiţi de anii de război ca să mai continue lupta. Dar a existat şi un entuziasm autentic la temelia înălţării partidului după 1945.

În parte, era vorba de un entuziasm faţă de Uniunea Sovietică şi respect faţă de realizările ei. Prestigiul enorm pe care şi-l acumulase Armata Roşie învingând cel de-al Treilea Reich nu a fost risipit chiar imediat de

comportamentul indisciplinat al soldaţilor acesteia. Mai mult decât atât, înfrângerea celui de-al Treilea Reich nu a fost de natură să atenueze temerile tradiţionale faţă de puterea germană: dimpotrivă, experienţa unei jumătăţi de secol, şi cu atât mai mult a ultimilor şase ani, îi convinsese pe mulţi că protecţia rusească era, mai mult ca niciodată, o asigurare necesară împotriva unei viitoare expansiuni germane.

În diferite ţări, amintirile războiului au generat o suspiciune larg răspândită faţă de colaboraţionişti şi au subliniat statutul ambiguu şi performanţa îndoielnică a celor mai multe partide politice antebelice. Zdeněk Mlynář, de exemplu, care ulterior avea să joace un rol important în Primăvara de la Praga, îşi amintea vehemenţa cu care, ca proaspăt recrut adolescent al partidului, în 1946, critica „prudenţa feciorelnică a generaţiei părinţilor noştri, care a făcut prea scuzabilă colaborarea cu duşmanul“. Crescând în toiul războiului, tânărul Mlynář căpătase o „viziune maniheistă asupra lumii“ şi un „radicalism primitiv“: „Eram nişte copii ai războiului, care, fiindcă nu luptaserăm, propriu-zis, cu nimeni, târâserăm, în schimb, după noi mentalitatea belicoasă în primii ani postbelici, când în sfârşit ni se ivise ocazia şi nouă să luptăm pentru ceva“.[13]

Dar această luptă nu era numai, după cum se exprima el, „un război sfânt cu necredincioşii“. Era necesară ştergerea definitivă a trecutului, pentru a construi un viitor mai bun. Radicalizarea generală pe care ocupaţia o generase peste tot în Europa s-a manifestat după eliberare printr-o larg răspândită dorinţă de schimbare socio-economică. Alegerile din Ungaria, din 1945 – primele din istoria ţării la care a funcţionat sufragiul universal –, au demonstrat că această dorinţă acoperea un bazin de votanţi mult mai numeroşi decât comuniştii. Mulţi se uitau către Est, în căutarea inspiraţiei: „În 1945 – scria Mlynář –, divinizarea lui Stalin şi a Uniunii Sovietice nu excludea neapărat pe nimeni din exaltarea generală, resimţită […] în faţa perspectivei de a instaura libertatea şi justiţia ca pietre de temelie ale noului stat. Dimpotrivă, şi ea făcea parte din acea exaltare […] Uniunea Sovietică era, în sensul de atunci, o ţară a speranţei pentru toţi cei care-şi doreau, după război, o ruptură definitivă de trecut şi care, bineînţeles, habar n-aveau de condiţiile reale de trai din Uniunea Sovietică“.[14]

Chiar şi necomuniştilor, care erau mult mai puţin înclinaţi să-l idolatrizeze pe

Stalin, politica partidului din primii doi sau trei ani de după eliberare le-a încurajat speranţele prin aparenta flexibilitate şi prin gradualismul ei. „Deşi naţiunea nu voia să accepte sistemul străin de conducere impus de Stalin – susţinea Jacek Kurczewski, în cazul Poloniei –, războiul civil din primii ani de după 1945 a fost respins de cei mai mulţi, care preferau reconstrucţia caselor pentru oameni şi a ţării, care era casa tuturor.“ În Europa Centrală şi Răsăriteană, energia şi devotamentul comuniştilor în munca de reconstrucţie au fost de natură să-i câştige pe oameni de partea lor. Un exemplu izbitor l-au dat refugiaţii anticomunişti maghiari, care le-au recunoscut avântul reconstructiv „comuniştilor, care au abordat cu entuziasm reconstrucţia economică, dacă nu chiar cu o măsură de geniu“. Gerö „Podarul“ a fost principalul cadru de partid care, în calitatea lui de ministru al Transporturilor, a fost ridicat în slăvi pentru cât de rapid a refăcut podurile de peste Dunăre.[15]

Ideea fundamentală este aceea că justiţia socială şi eficienţa economică erau, pentru mulţi, priorităţi mai importante decât reinstaurarea – sau crearea – unei democraţii de partid sau „burgheze“. Comunismul, care măturase rămăşiţele feudalismului şi venise cu promisiunea industrializării de tip sovietic, în contrast flagrant cu stagnarea capitalistă din perioada interbelică, oferea un drum înainte, mai ales prin soluţia de compromis acceptabil, care era democraţia populară. Dacă o personalitate atât de puternică precum preşedintele ceh Beneš a fost capabilă să respingă public „o concepţie pur politică asupra democraţiei în sens liberal“, în favoarea unui sistem „şi în sens economic şi social“, este, oare, o surpriză faptul că mulţi gânditori mai puţin sofisticaţi erau gata pentru o guvernare practică, mai degrabă decât necesarmente reprezentativă? Iată care a fost moştenirea crizei interbelice a democraţiei liberale în Europa Răsăriteană.[16]

Dar împărţirea puterii în democraţiile populare, prin coaliţii şi formări de blocuri, s-a dovedit mai uşor de reconciliat cu preocupările sovietice în materie de securitate în unele ţări, decât în altele. În România şi Polonia – ţări în care atât comunismul, cât şi Rusia erau în mod tradiţional nepopulare şi a căror antipatie faţă de ruşi era tratată la Moscova, întâmplător, cu o reciprocitate plină de însufleţire –, tensiunile au ieşit la suprafaţă de la bun început. Ministrul de Externe Vîşinski a fost nevoit să vină la Bucureşti, în februarie 1945, pentru a-i ordona regelui Mihai să-l desemneze pe prim-ministrul dorit de ruşi. Omul Moscovei, Petru Groza, nu era comunist, cu

toate că secretarul său general, Emil Bodnăraş, nu era numai comunist, ci şi ofiţer al NKVD-ului. Semnificativ este că apelurile de sprijin ale regelui au rămas fără nici un răspuns, poate pentru că Churchill nu se comporta foarte diferit în Grecia, cam în aceeaşi perioadă. Când regele i-a cerut lui Groza să demisioneze, prim-ministrul l-a ignorat, pur şi simplu, şi s-a dus la Moscova, să-l întâlnească pe Stalin. „Am discutat cu el – îşi amintea Groza – ca un şcolar cu bătrânul său profesor.“

Polonezii au opus mai multă rezistenţă ca oricine faţă de dominaţia rusească; din nefericire pentru ei, Polonia rămânea cea mai importantă ţară din Europa Răsăriteană pentru sovietici, cu atât mai mult cu cât soarta Germaniei nu era încă hotărâtă, iar opinia publică poloneză practic nu conta pentru ei. Occidentul acceptând această realitate, Stalin putea folosi forţa într-o măsură mai mare decât în alte părţi. Chiar şi aşa, chiar şi acolo, politica din faza iniţială a stăpânirii comuniste s-a străduit să obţină sprijin popular. „Guvernul provizoriu“ prosovietic a fost o coaliţie condusă de un prim-ministru socialist, iar Occidentul a exercitat presiuni asupra unor figuri politice autentic independente, cerându-le să coopereze cu ruşii. Presiuni suplimentare au fost exercitate şi sub forma simulacrelor de procese ale unor figuri publice anti-sovietice, în vara lui 1945.

La fel ca în România, şi în Polonia, Uniunea Sovietică şi-a câştigat o enormă influenţă asupra politicienilor locali, prin capacitatea ei de a redesena frontierele internaţionale la masa tratativelor de pace. Recâştigarea Transilvaniei de la unguri a fost scopul pentru care luptau românii; preluarea fostelor „Noi Teritorii“ germane, vaste şi prospere, care se întindeau de-a lungul liniei Oder-Neisse a fost imboldul care i-a mânat pe polonezi. Ca rezultat, în ambele cazuri, naţionaliştii au avut toate motivele să eticheteze Moscova drept factor garant al respectivelor teritorii.

Deşi ritmurile au diferit în ţările din Europa Răsăriteană, ulterior şi privind retrospectiv, modelul a părut similar: guvernări ale unor coaliţii în care partidul comunist juca un rol influent şi dominant; apoi marginalizarea şi reprimarea fără menajamente a partidelor şi facţiunilor care se menţineau în afara coaliţiilor; în fine, alegerile, care i-au adus frontului de guvernare 89% în Polonia, 98% în România (în urcare în 1948, de la 91% în 1946!) şi 79% în Bulgaria. În anii 1947–1948, procesul acesta reuşise să zdrobească partidele

agrariene și socialiste, care constituiau cea mai serioasă amenințare, într-un cadru democratic, la adresa hegemoniei comuniste; dintre liderii acestora, unii fuseseră executați sau forțați să fugă, pe când alții aduseseră anumite fracțiuni la guvernare.

Era oare aceasta o strategie machiavelică, atent plănuită dinainte? Unii observatori contemporani erau absolut convinși. Hugh Seton-Watson a remarcat un model în trei stadii: coaliția autentică; simulacrul de coaliție; regimul „monolitic". Totuși, în mod curios, această suită de stadii urma ca în oglindă viziunea sovietică emergentă, după care întreaga regiune se îndrepta în stadii către comunism. Ambele încercau, poate, să vadă o logică și o ordine a lucrurilor acolo unde nu existau. Cursul concret al evenimentelor sugera – cel puțin până-n 1947 – o Uniune Sovietică mult mai ezitantă și mai nesigură pe ea decât presupunea Seton-Watson. Alegerile din 1945 din Ungaria, de exemplu, au avut ca rezultat o înfrângere umilitoare a comuniștilor și un triumf, cu 57% din voturi, al Micilor Proprietari. Unele coaliții (Polonia, Iugoslavia la începutul lui 1945) chiar au fost niște făcături de la bun început, niște paravane pentru controlul exercitat de comuniști; altele au fost coaliții autentice timp de mai mulți ani (Ungaria, Cehoslovacia); România și Bulgaria s-au plasat undeva pe la mijloc. În acest context, nu trebuie uitat cazul aparte al Finlandei: diplomația fino-sovietică a produs o înțelegere care satisfăcea preocupările sovieticilor, în același timp lăsându-le finlandezilor autonomia de acțiune.[17]

De asemenea, este important de reținut că sila provocată de politica partidelor antebelice și dorința de a rezolva problemele imediate ale erei postbelice într-un spirit de unitate națională au sporit popularitatea guvernărilor de coaliție peste tot pe continent: sentimentul general era că democrația trebuia făcută să funcționeze iarăși, contopind unele cu altele diferențele dintre partide, mai ales dintre cele de stânga. Când spiritul acesta s-a risipit, sub presiunea Războiului Rece, coalițiile s-au destrămat și ele, atât în Vest, cât și în Est. Așa încât apariția, și apoi dispariția guvernărilor de coaliție n-au fost numai o evoluție est-europeană și n-au fost motivate numai de o conspirație sovietică.[18]

În plus față de sprijinul sovieticilor, comuniștii au mai beneficiat de câțiva factori. Unul a fost slăbiciunea și lipsa de coeziune a multora dintre partidele

rivale: dacă unele au putut fi zdrobite prin teroare poliţienească, altele – ca Micii Proprietari maghiari – erau friabile şi s-au făcut ţăndări, mai ales în absenţa sprijinului occidental. Social-democraţii marxişti erau adesea, în egală măsură, atraşi de modelul sovietic şi scârbiţi de el. Şi oricum, cu excepţia Cehoslovaciei şi a Germaniei de Est, social-democraţia nu avea nicăieri în regiune rădăcini adânci. Amintirea istorică a sciziunii fatale a stângii din anii 1920 făcea cu atât mai justificate chemările comuniştilor la unitate.

Şi un alt lucru foarte important: dăruirea partidelor rivale faţă de principiile democraţiei trebuia înţeleasă în lumina tradiţiilor şi a experienţelor politice antebelice ale acestora. Pentru multe, asta însemna şi lipsa unei moşteniri legate de parlamentarismul reuşit, şi familiaritatea cu ideea unor largi coaliţii de guvernare, care operau într-un context autoritar – de exemplu, în Ungaria şi România interbelice. În afara Cehoslovaciei, amintirea guvernării parlamentare interbelice provoca unele asocieri ambigue. „Democraţia burgheză“ de dinainte de război mai avea puţini susţinători; din punct de vedere sociologic şi ideologic, vechii ei votanţi se răriseră, fugiseră sau fuseseră ucişi. În Polonia, războiul – graţie mai întâi germanilor, apoi ruşilor – lichidase, mai mult sau mai puţin, intelectualitatea liberală; în România, în schimb, aceasta din urmă era în mare măsură pătată de colaboraţionism.

Politicienii liberali, catolici şi ţărănişti nu erau siguri dacă să treacă la o totală opoziţie faţă de noua ordine sau la un compromis oarecare cu ea. Cei care propovăduiau intransigenţa îşi bazau speranţele pe izbucnirea unui al Treilea Război Mondial, ceea ce i-a făcut pe mulţi să aştepte la infinit salvarea din Occident. În Balcani, scria Elisabeth Barker, „erau mulţi, în opoziţie, pe care prea puţin îi interesau ţăranii sau programele de reconstrucţie. Singura întrebare efectiv obsesivă pentru ei, pe care adeseori le-o puneau numai străinilor, era: «Când credeţi c-o să pornească războiul împotriva Rusiei?» […] Lăsau ca speranţa războiului să fie presupunerea pe care se întemeia gândirea lor, în cea mai mare parte. Aşa că tindeau să stea, pur şi simplu, şi s-aştepte pasiv, cu un amestec bizar de nădejde şi deznădejde, ca un asemenea război să se declanşeze“. Erau induşi în eroare, lucru perfect de înţeles, de tonul belicos al retoricii Războiului Rece, folosit de ambele tabere. „Etapa finală a pregătirilor de război a început“, spunea răspicat un buletin al partizanilor lituanieni, în perioada în care fusese făcută publică Doctrina

Truman. Războiul din Coreea le-a dat un impuls proaspăt credincioşilor, câţi mai rămăseseră. Doar pasivitatea Occidentului în privinţa Ungariei, în 1956, le-a spulberat visurile definitiv.[19]

În acelaşi timp, ambiguitatea poziţiei comuniştilor faţă de naţionalism a complicat lucrurile şi mai mult şi i-a dezorientat pe opozanţi. Alungându-i pe etnicii germani, regimurile comuniste au pretins că transformau ţări precum Polonia, în sfârşit, în state-naţiuni. Relocând cu forţa membrii unui grup etnic într-o altă parte a ţării – pe ucraineni în vestul Poloniei, pe sârbii bănăţeni şi pe macedoneni în estul României, pe ţăranii bosniaci în Voivodina iugoslavă –, regimurile urmăreau să slăbească vechile conexiuni locale şi regionale şi să afirme autoritatea de la centru a statului. Aici rezidă însă un contrast izbitor cu politica pe care sovieticii au aplicat-o în statele baltice, unde tocmai grupurile naţionale majoritare au fost avute în vedere pentru deportare. Dar apoi, statele baltice au fost supuse unui destin cu mult mai rău decât cele din restul Europei Răsăritene: au fost absorbite în Uniunea Sovietică însăşi, unde au avut de suportat o politică pe deplin conştientă de rusificare.

Una era edificarea unui partid conducător, şi cu totul altceva controlul asupra unei administraţii: aici era nevoie de o maşinărie de stat obedientă. În Europa Occidentală, ocupaţia le-a conferit strategilor politici britanici şi americani o enormă influenţă asupra treburilor interne ale ambilor foşti inamici, Italia şi Germania, şi ale foştilor aliaţi, de exemplu, Belgia şi Grecia. Consilierii sovietici au intervenit la fel de mult, dacă nu şi mai mult, şi au luat măsuri pentru a-şi consolida influenţa în aparatele birocratice ale diverselor state est-europene. Atât în Vest, cât şi în Est, majoritatea funcţionarilor publici aveau de făcut uitate istoriile din trecutul personal din anii de război, aşa că s-au conformat din proprie iniţiativă dorinţelor noilor stăpâni. În la fel de multe cazuri, controlul politic asupra serviciilor publice nu reprezenta nimic nou, iar comuniştii au moştenit, pur şi simplu, instrumentele dominaţiei din perioada războiului şi dinaintea lui.

Independenţa justiţiei, acolo unde ea supravieţuise, cum-necum, anilor de autoritarism şi de ocupaţie militară, a fost imediat subminată de seria decretelor care-i subordonau pe judecători Ministerului de Justiţie. După un asemenea gen de măsuri, nici nu mai era nevoie să-i forţezi pe cei numiţi

antebelic să demisioneze: în Polonia, de exemplu, în jur de 60% dintre judecătorii care au funcţionat până în anii 1950 îşi începuseră carierele dinainte de război. La fel se întâmpla şi în armată, unde generalii din perioada antebelică îşi luau de-acum ordinele de la noua Înaltă Administraţie Politică, asigurând astfel o direcţie de comandă prosovietică.[20]

Cultura, educaţia şi mijloacele de informare, cenzurate mai demult de regimurile naţionale de dreapta sau de germani, au ajuns acum sub influenţa Moscovei: unele ziare conservatoare au fost închise, pur şi simplu (pe motiv că-i slujiseră pe „fascişti"); altele au intrat sub control, printr-un sistem de licenţiere sau prin distribuţia de hârtie şi de spaţiu tipografic. Cenzura s-a extins treptat, de la caracterul „antisovietic" al materialelor la definiţii mai cuprinzătoare a ceea ce era dăunător statului: până în 1949, în jur de 8 000 de lucrări publicate anterior au fost interzise în România, şi asemenea liste negre s-au format peste tot. Până cel târziu în 1949, tot aşa, fuseseră instituite sisteme oficiale de cenzură, care puneau efectiv tot ce însemna producţie literară şi jurnalistică sub controlul partidului. A durat ceva mai mult aducerea universităţilor în ascultare, iar ritmul şi nivelul de reuşită au cunoscut variaţii uriaşe, de la cazul Germaniei de Est, pe de-o parte, unde vechea ordine a fost măturată aproape instantaneu, la cazul Poloniei, pe de altă parte, unde a rămas ani întregi tolerată de un partid nesigur pe el.[21]

Mai importante însă decât orice altceva erau forţele de securitate. Informaţiile militare erau subordonate agenţiei sovietice specializate în spionaj militar, GRU. Practic din momentul eliberării, KGB-ul şi-a făcut o prioritate din controlul asupra securităţii interne. La îndemnul serviciilor de securitate sovietice, forţele de poliţie regulate au fost deopotrivă infiltrate de aparatcici de partid şi flancate de aceştia, prin crearea unor unităţi noi şi speciale de securitate – precum Miliţia Populară bulgară –, aflate sub control de partid. În Cehoslovacia, ultima ţară est-europeană care a căzut victimă comunismului, reorganizarea poliţiei a devenit problema politică esenţială, iscând o încleştare între Ministerul de Interne, controlat de comunişti, şi Ministerul de Justiţie, necomunist.

Poliţiştii – la fel ca funcţionarii publici în general – nu se aflau într-o poziţie favorabilă pentru a opune rezistenţă presiunii comuniste. Mulţi dintre ei, în perioada războiului, lucraseră pentru germani şi deci erau vulnerabili în cazul

unor epurări; şi li se părea dificil să acţioneze împotriva politicienilor sprijiniţi de forţele eliberatoare. Plus că mai aveau şi grija de a-şi proteja slujbele, în condiţiile recrutării în masă a unor tineri devotaţi partidului. Sándor Kopacsi, un viitor şef de poliţie din Budapesta, îşi amintea că „toţi foştii luptători clandestini ai grupării Mokan[22] au fost reînarmaţi şi au devenit membri ai aparatului de aplicare a legii al noii Republici Ungare, proaspăt apărute. Aşa m-am făcut şi eu poliţist“. Dar pe asemenea novici lipsiţi de experienţă nu se putea pune bază de la bun început. Şi în poliţie, ca peste tot în altă parte, procente mari dintre ofiţeri au rămas la posturile lor din vechile servicii, pur şi simplu acceptând noile realităţi şi dându-şi la schimb experienţa profesională pe siguranţa locului de muncă.[23]

Către stalinism

Punctul de cotitură, în ceea ce Mastny numeşte Pax Sovietica, este situat în 1947: în condiţiile unui anticomunism occidental din ce în ce mai ferm, constituirea Cominformului în luna septembrie din acel an a dezvăluit o trecere, în politica sovietică, de la gradualism la un militantism bătăios, de la acceptarea unor căi naţionale divergente către socialism la insistenţa pe uniformitatea de bloc. Stalin s-a folosit de iugoslavi pentru a porni un atac împotriva celorlalte partide comuniste, pentru „fetişizarea coaliţiilor“. Umilite cu numai o lună înainte în alegerile la nivel naţional, cadrele maghiare au fost criticate pentru recunoaşterea faptului că aveau, la guvernare, „un amestec din elemente ale democraţiei populare şi ale democraţiei burgheze“. Anul anterior, Gomułka în Polonia şi Gottwald în Cehoslovacia subliniaseră necesitatea ca fiecare ţară să-şi găsească propria cale de accedere la socialism. De-acum încolo, această linie de gândire a fost abandonată. În economia planificată, în politică, în arhitectură – de-a lungul şi de-a latul s-a răspândit o tot mai mare subordonare faţă de Moscova.

În 1948, le-a venit rândul iugoslavilor să devină ţapi ispăşitori: ruptura dintre Tito şi Stalin, pe care Tito n-a prevăzut-o şi nu şi-a dorit-o, a intervenit, în esenţă, pentru că iugoslavii n-au vrut să accepte genul de dominaţie sovietică,

în treburile lor interne, care devenise monedă curentă în toată Europa Răsăriteană. Întâlnind ofițeri sovietici în România, Milovan Djilas a rămas șocat de „atitudinea lor de «rasă superioară» și de îngâmfarea de mare putere“. Djilas și colegii săi, mândri de propriile realizări din timpul războiului, s-au arătat refractari la obligația de a publica la cerere cărți sovietice sau de a-și subordona dezvoltarea economică la nevoile Uniunii Sovietice; în politica externă, intervenția lui Tito în războiul civil grec și evidentele sale ambiții în Balcani l-au înfuriat pe Stalin, așa cum îl înfuriase și tentativa iugoslavilor de a pune mâna pe Trieste, cu doi ani înainte. Ruptura s-a căscat rapid și a devenit pretext, pentru Stalin, de a-și impune autoritatea încă și mai ferm asupra celorlalte state ale blocului. În următorii cinci ani, până la moartea lui, toată regiunea a fost măturată de un val de simulacre de procese, de teroare polițienească și de industrializare forțată – altfel spus, de stalinism.[24]

„Studiem sistemul sovietic și-i luăm exemplul – îi punctase Tito lui Stalin –, dar dezvoltăm socialismul, în țara noastră, în forme oarecum diferite.“ După eliminarea Iugoslaviei din Cominform, cadrele din celelalte țări s-au grăbit să se distanțeze de acuzațiile de „național-comunism“. Ruptura intervenită în blocul sovietic le-a fost atribuită unor „trădători infami și slugi imperialiste“, „trădători ai internaționalismului proletar“, „bande abjecte de spioni, provocatori și ucigași“ sau „câini ținuți în lesă de americani, care rod oase imperialiste și latră după capital american“. Nevoia de a reconfirma infailibilitatea autorității sovietice a condus nu numai la epurări și expulzări în masă, care au creat găuri adânci în aparatul de partid și de stat, dar și la o serie de simulacre de procese, mai cu seamă în Ungaria și Cehoslovacia.[25]

Efortul de a-și demonstra loialitatea față de Moscova, demascându-i pe „agenții dușmanului“, a răspândit groaza ca un virus în inimile membrilor partidului. În august 1948, ministrul român Lucrețiu Pătrășcanu a fost arestat; Władysław Gomułka, un alt „deviaționist naționalist“, a fost îndepărtat, în luna următoare, din funcția de secretar general al partidului polonez. Figuri importante din conducerile albaneză și bulgară au fost arestate și judecate. Ministrul de Interne maghiar, László Rajk, a fost mutat la Relații externe în august 1948 și arestat în mai, anul următor.

Reflectând atmosfera de paranoia de la Kremlin, din ultimii ani de viață ai lui

Stalin, ca şi temerile reale cu privire la extinderea controlului sovietic în Europa Răsăriteană, simulacrele de procese s-au transformat în demonstraţii făţişe ale loialităţii de partid, cuprinzând şi victimele însele. Potrivit înregistrărilor unui dialog privat între ministrul de Interne Kádár şi Rajk, inculpatul principal din primul proces de acest fel din Ungaria, cel dintâi i-a spus celui de-al doilea: „Ştim că nu eşti vinovat; te vom admira cu atât mai mult pentru acest sacrificiu. Şi nu-i vorba de viaţă – nu te omorâm; e vorba doar de un sacrificiu moral, şi pe urmă te vom face nevăzut“. Iniţial, Rajk a opus rezistenţă acestei direcţii de gândire, dar, epuizat de proces, într-un târziu, a cedat. A fost imediat executat.[26]

Când a început procesul lui Rajk, ungurii i-au avertizat pe cehoslovaci că aveau să iasă la iveală şi câteva nume de la ei. De ce nu-i arestaseră încă? Acuzaţiile de „titoism“ au condus la accelerarea cercetărilor de partea cehă. Consilieri în chestiuni de securitate au fost trimişi de la Moscova la Praga, să-l scoată la iveală pe „Rajk-ul cehoslovac“ şi legăturile aceluia cu imperialiştii occidentali. Grăbit să-şi dovedească loialitatea, fostul secretar general Rudolf Slánsky avertiza: „Nici partidul nostru nu va fi ocolit de inamicul care-şi plasează oamenii printre noi şi-şi recrutează agenţii dintre membrii noştri […] Cu toţii trebuie să fim cu atât mai vigilenţi, încât să-i putem demasca pe duşmanii din rândurile noastre, pentru că sunt cei mai periculoşi duşmani“. În 1950, Slánsky însuşi s-a numărat printre liderii cu vechime ai partidului arestaţi pe motiv c-ar fi fost nişte „trădători, spioni şi sabotori troţkişti, sionişti, titoişti, burghezi, naţionalişti, duşmani ai naţiunii cehoslovace, ai ordinii de stat democrat-populare şi ai socialismului“.

Febra spionilor din perioada Războiului Rece a fost o epidemie care a lovit Estul încă şi mai tare decât Vestul. Numai în Cehoslovacia s-au ţinut procese monstruoase ale foştilor socialişti, catolici şi social-democraţi – „conducătorii unei conspiraţii teroriste“ –, precum şi celebrul „proces al agenţilor Vaticanului“, organizat la începutul anului 1950. Printre victime s-au numărat opozanţi ai partidului din perioada războiului, soldaţi, intelectuali şi conducători religioşi. Dar s-au numărat şi membrii suspecţi ai partidului, precum aşa-numiţii „spanioli“ (activişti care luptaseră în războiul civil spaniol, consideraţi primejdios de independenţi), etnicii minoritari deportaţi în lagărele de muncă şi, bineînţeles, „duşmanii de clasă“.

Victimele acestor câţiva ani au fost cu zecile, dacă nu cu sutele de mii. În Ungaria, mai mulţi comunişti au fost omorâţi ca urmare a epurărilor decât a reuşit Horthy într-un sfert de secol. Poliţiile secrete s-au ridicat la putere (la fel ca susţinătorii lor sub conducerea lui Beria, în Uniunea Sovietică), dar şi membrii lor erau ţinuţi în şah de suspiciuni, informatori şi dispute. Cu toate acestea, ele au reuşit să supervizeze elaborarea unei reţele din ce în ce mai întinse de lagăre de muncă – cel puţin şaptezeci în Bulgaria, unde erau ţinuţi în jur de 100 000 de prizonieri (majoritatea în sinistra „Mică Siberie“). Numărul arestaţilor se ridica la 200 000 în Ungaria, 136 000 în Cehoslovacia, 180 000 în România sau la o cifră incredibilă – 80 000 – în Albania!. Doar Polonia, care se apropia de sfârşitul propriului război civil, a scăpat de o asemenea amploare a represiunii.[27]

Teroarea stalinistă nu poate fi separată, în ultimă instanţă, de suprema justificare a existenţei partidului unic – rolul său în transformarea societăţii. În ciuda numărului mare de oameni ucişi, majoritatea celor arestaţi au fost trimişi în lagăre de muncă. La fel ca în Uniunea Sovietică mai înainte, munca s-a transformat deopotrivă în pedeapsă şi mijloc de izbăvire, drept şi îndatorire, prin care duşmanii „claselor muncitoare“ se puteau reintegra în societate, contribuind la marea sarcină a Construcţiei Socialismului. Altfel spus, teroarea stalinistă din anii 1948–1953 era strâns legată nu numai de eforturile sovieticilor de a elimina erezia sau pornirile independente din trupul partidului, ci şi de marele proiect de industrializare planificat de stat. Marşul partidului către modernitate a fost însoţit de teroare.[28]

Modelul dezvoltării Europei Răsăritene avea să fie industrializarea forţată a Uniunii Sovietice din anii 1930, prin planuri cincinale. Deşi regiunea era mai avansată economic decât fusese Uniunea Sovietică, efortul de a crea un sector industrial modern tot presupunea o schimbare socială profundă. Comuniştii îşi propuneau să transforme societatea complet, printr-o revoluţie industrială, şi singurul mijloc de finanţare a creşterii economice interne la nivelul cerut era să fie stoarse cât mai mult cu putinţă atât sectorul agricol, cât şi consumul: dar acest lucru nu se putea face fără coerciţie din partea statului. Prin urmare, aşa cum a formulat un emigrant: „Esenţa situaţiei în ţările din Europa Răsăriteană e dată de statul comunist poliţienesc şi de revoluţia industrială“.

Problema economică de bază a Europei Răsăritene era una evidentă de mai bine de un secol. Pe măsură ce Europa Occidentală se industrializa, cealaltă parte a continentului rămânea din ce în ce mai tare în urmă. Pentru noile state independente, create după 1918, provocarea fusese cum să reacţioneze. Partidele ţărăniste susţinuseră în mod tradiţional că soluţia nu era imitarea Occidentului, ci, mai degrabă, sprijinirea micilor proprietari independenţi şi a dezvoltării agriculturii. Acest mesaj comporta un teribil interes emoţional, dar capetele mai limpezi îşi dădeau seama că el nu oferea o soluţie durabilă pentru suprapopulare şi pentru productivitatea agricolă scăzută.

Principala soluţie alternativă din perioada interbelică era cea pe care o avansau elitele urbane din Europa Răsăriteană: industrializarea treptată, finanţată cu influxuri de capital din Occident. Timp de circa un deceniu, această politică fusese, într-adevăr, pusă în practică şi produsese o creştere industrială rapidă, însă neuniformă. Necazul era că lăsa deciziile în materie de investiţii şi, în ultimă instanţă, proprietatea asupra industriilor principale pe seama unor capitalişti străini, fără să asigure o creştere suficientă pentru a rezolva problema şomajului în rândurile populaţiei din mediul rural. Naţionaliştii din economie au detestat rezultatele şi s-au simţit răzbunaţi când criza economică mondială a pus capăt experimentului. După eşecurile reprezentate de liberalismul interbelic şi de mişcările ţărăniste, strategia socialistă de industrializare forţată, organizată de stat şi finanţată din economiile interne, a părut peste măsură de atrăgătoare.

Criza economică mondială din anii 1930 ajutase deja la răspândirea ideii de creştere industrială îndrumată de stat. În siajul eşecului catastrofic al capitalismului de piaţă, etatismul ajunsese la modă: în Europa Răsăriteană, planificatorii tehnocraţi şi ofiţerii din armată (în Polonia şi Bulgaria) au căzut de acord că statul trebuia să se extindă nu numai în relaţiile de muncă şi în serviciile sociale, ci şi în planificarea şi direcţionarea investiţiilor. Criza din 1929–1932 generase noul control asupra băncilor din partea sectorului public, oferindu-i statului un control mai amplu asupra politicilor monetare şi a investiţiilor industriale. Influenţa economică a statului s-a extins şi mai mult după 1939, când germanii au expropriat companiile principale şi au introdus controalele din perioada de război asupra fluxurilor de producţie şi a stabilirii preţurilor. Adeseori – în economie şi politică deopotrivă –, urmaşii germanilor n-au făcut decât să preia noile instrumente de control.

După eliberare, noua vogă a planificării şi repudierea liberalismului s-au răspândit peste tot pe continent. Întărirea statului asistenţial, o mai mare intervenţie în economie, controlul exercitat asupra industriei grele şi a sistemului bancar – toate acestea făceau parte integrantă din înţelepciunea general acceptată a momentului. Problema esenţială, în anii 1944–1947, nu era dacă planifici sau nu, ci dacă să urmezi varianta social-democrată sau pe cea comunistă de planificare.

În Polonia şi Cehoslovacia, existau puternice tradiţii antebelice de planificare de către stat, iar în anii 1945–1946, planificatorii socialişti păreau să le câştige atenţia comuniştilor autohtoni, susţinând o economie mixtă, un comerţ privat şi o agricultură necooperativizată. Dar, după coagularea Cominformului şi refuzul lui Stalin de a îngădui ca statele est-europene să participe la Planul Marshall, ortodoxia stalinistă a devenit prevalentă. Comuniştii au început să critice aşa-numitul „primat al consumului“. Comisia Centrală de Planificare din Polonia, care a propus o cale de mijloc între acel „drum eroic“ al economiilor făcute cu forţa şi cerinţele „clasei de mijloc“ de gratificare imediată a dorinţei consumatorului, a fost desfiinţată. La începutul lui 1949, a fost înlocuită de Comisia de Stat pentru Planificarea Economiei, controlată de partid, pentru care „lupta pentru o economie planificată este o luptă de clasă, purtată pe fronturile politic, economic şi ideologic“.[29]

Din 1948 până în 1951, fiecare ţară de dincolo de Cortina de Fier a introdus câte un plan pe cinci sau pe şase ani. Acestea difereau radical de planurile de reconstrucţie, mai scurte, care fuseseră avansate după eliberare. În acel moment, nivelurile de producţie de dinainte de război fuseseră iarăşi atinse în cele mai multe ţări, iar naţionalizarea trecuse industria în mâinile statului. Noile planuri stabileau ţinte mai mult decât ambiţioase pentru industria grea şi producţia de energie electrică. Prea puţină atenţie dădeau, în schimb, la tot ce ţinea de bunurile de larg consum, iar experţii partidului, ignorând semnele sleirii societăţii, avertizau că, în acea fază „eroică“ a dezvoltării, nivelul de trai avea să rămână scăzut, pentru că resursele erau direcţionate înapoi către investiţii. Premierul ceh Zápotocký ataca „orice iluzie deşartă că o creştere a nivelului de trai ar trebui privită ca un corolar necesar, ba chiar s-ar cuveni să preceadă aplicarea cu succes a planului. Exact opusul este adevărat: pentru a face măcar posibilă ridicarea nivelului nostru de trai material şi cultural, este necesar să îndeplinim planul mai întâi […], ca să putem trăi mai bine, mai

mulţumiţi şi mai bucuroşi, pe acele baze!“ După cum observa Organizaţia Naţiunilor Unite, Europa Răsăriteană ţintea „o revoluţie industrială de departe mai radicală decât orice tentativă cât de cât serioasă din ţările Europei Occidentale“.[30]

Un elan propagandistic viguros a stimulat rezultatele. Combinatul siderurgic „I.V. Stalin“ din Germania de Est, combinatul siderurgic „Klement Gottwald“ de la Ostrava, oţelăria şi combinatul siderurgic „V.I. Lenin“ din Bulgaria se numărau printre catedralele erei celei noi – intrările lor monumentale, însăşi crearea lor reprezentau mărturii ale puterii omului şi ştiinţei de a cuceri natura. Pictura lui Petru Dumitriu, intitulată Lumina lui Lenin în munţii României, celebra construirea uzinei hidroelectrice de la Bicaz.[31] Sloganul lui Enver Hodja era, în 1952: „Lumina lui Stalin străluceşte pe pământ albanez“.

Dar cu siguranţă că nu era totul numai propagandă. Ritmurile de creştere din anumite sectoare s-au dovedit spectaculoase, fiindcă nivelurile de la care se pornea erau foarte joase. Producţia industrială şi utilizarea forţei de muncă au crescut aproape la fel de rapid ca în Europa Occidentală – dacă nu chiar şi mai rapid – în anii 1950 şi la începutul anilor 1960, cu toate că n-a existat un Plan Marshall est-european; ba chiar, Uniunea Sovietică extrăgea, de fapt, resurse din această regiune, în loc să le introducă. „O transformare de tip revoluţionar a fost aplicată asupra structurii industriale“, preciza Comisia Economică pentru Europa, de la Geneva. „Guvernele est-europene au realizat o planificare încununată de succes, în linii mari.“ Procentajele foarte înalte ale investiţiilor – duble faţă de cele din Europa Occidentală – au provocat ritmuri de creştere mari în sectoare favorizate, cum ar fi mineritul şi producţia de fontă şi oţel.[32]

Dar dezvoltarea după aceşti parametri ascundea nenumărate probleme, care aveau să se manifeste în viitor. Utilizarea unui model sovietic bazat pe muncă intensivă nu era lipsită de logică într-o zonă în care capitalul era puţin, iar forţa de muncă, relativ abundentă; dar a determinat ţările est-europene să se îndrepte spre industriile axate pe tehnologii depăşite. Dacă, în economia mondială, numărul minerilor a tot scăzut în cursul deceniului 1950, în Ungaria, de exemplu, s-a dublat. Un mare număr de muncitori au fost dirijaţi către zonele problematice ale industriei, ceea ce era de natură să garanteze

apariţia tulburărilor economice şi politice în viitor, de îndată ce regiunile respective ar fi ajuns mai expuse concurenţei internaţionale.

Din punct de vedere politic, poate că problema cea mai gravă era cea din agricultură. După aproape două decenii în care agricultorii se bucuraseră de avantaje faţă de locuitorii oraşelor, sfârşitul anilor 1940 a deschis o perioadă în care zona urbană şi-a luat revanşa. În statele baltice, unde colectivizarea fusese începută cu un avans de câţiva ani faţă de restul ţărilor est-europene, sute de mii de kulaci au fost deportaţi, aşa cum fuseseră şi în Ucraina, în anii 1930: un procent ameţitor, de 3% din totalul populaţiei, a dispărut în doar zece zile, în martie 1949. Comunismul bucurându-se de prea puţin sprijin în rândurile ţărănimii, partidul din alte părţi negase iniţial că ar fi fost interesat de colectivizare şi căutase să intre în graţiile populaţiei prin intermediul reformei agrare. Acum, această politică a fost inversată peste tot în regiune. Stalinismul a plasat povara dezvoltării pe umerii sectorului agricol, introducând măsuri de colectivizare, majorând impozitele, reducând în schimb împrumuturile şi creditele pentru agricultori. Ajungând în situaţia unei colonii interne, sectorul agricol era chemat să asigure atât hrana, cât şi forţa de muncă pentru oraşele tot mai mari. Dar controlul statului asupra pământului s-a dovedit dezastruos, aşa cum fusese şi mai devreme, în Uniunea Sovietică. În timp ce producţia industrială exploda, cea agricolă abia dacă atingea nivelurile antebelice. Ba chiar, la începutul anilor 1960, producţia per capita rămăsese coborâtă, iar zilele „fără carne“ erau o dovadă a împuţinării cirezilor de vite.[33]

În timp ce autorităţile se străduiau să asigure cu forţa recoltele, agricultorii opuneau rezistenţă cu toate mijloacele aflate la îndemâna lor: le incendiau, livrau grâne depreciate, sabotau maşinile agricole. În Transilvania românească, ţăranii dădeau foc la noile cooperative agricole de producţie; după un incident din iulie 1949, forţele de securitate n-au restabilit ordinea decât împuşcând pe loc 12 ţărani şi făcând arestări masive. Eforturile partidului de a-i teroriza pe ţărani, ca să-i supună, au condus la o agitaţie larg răspândită şi la inevitabilele acuzaţii de „sabotaj“ împotriva „ţăranilor înstăriţi“. „Duşmani învederaţi ai ordinii celei noi“, aceştia erau „capabili de orice crimă, pentru a distruge construcţia socialistă“. Kulacul tipic „nu-şi predă cotele, sabotează producţia din agricultură şi recurge chiar şi la omor“. Cert este că rezistenţa se manifesta la o scară uriaşă, după cum recunoştea

uneori presa oficială, chiar dacă indirect: „Cum se poate vorbi de o atitudine corectă din punct de vedere ideologic la membri precum acest Mikula din Mosina, în comitatul Człuchów?“ – întreba retoric ziarul Flamura verde, oficiosul Partidului Țărănesc Unit Polonez, în noiembrie 1951. „A spus că nu vrea să vândă grâne sau cartofi statului și că, dacă i se ia surplusul cu forța, se spânzură și face în așa fel încât să afle și posturile occidentale de radio despre asta.“[34]

Răscoalele țărănești formau parte integrantă în peisajul politic al Europei Răsăritene, iar noile autorități de stat le reprimau la fel ca și predecesorii lor, de această dată folosindu-se de miliție și de armată. Cel puțin 80 000 de țărani au fost deportați sau judecați numai în România, 30 000 prin simulacre de procese publice umilitoare. Altora miliția le-a întors pe dos locuințele, le-a rechiziționat recoltele și animalele, le-a bătut și amenințat familiile. În Ungaria, mii de fermieri au ajuns în lagăre de detenție și au lâncezit acolo, perturbând economia rurală și mai tare.[35]

Deși asemenea răscoale – chiar dacă erau sprijinite, precum în Transilvania, de partizanii anticomuniști din munți – nu au reprezentat amenințări directe la dominația partidului asupra societății, ele au scos la iveală totuși măsura nemulțumirii în rândurile țărănimii. Mai mult decât atât, numărându-se printre cauzele multelor lipsuri alimentare, tot au reprezentat amenințări indirecte la adresa puterii comuniste. Durii partidului puteau încerca să dea vina pentru lipsuri pe micii proprietari care supraviețuiseră, dar criticii săi își dădeau seama din ce în ce mai mult ce nebunie fusese colectivizarea, care acum amenința întregul efort de industrializare. Începând încă din 1951 (în România), politica s-a schimbat, în sensul reducerii elementelor de coerciție și constrângere: „Ferma colectivă ideală – afirma o nouă argumentație – este o formă socialistă mult prea înaintată pentru condițiile actuale. În această perioadă intermediară, s-ar cuveni folosită o formă ceva mai modestă“. Cum ar fi putut un asemenea mesaj să liniștească temerile țăranilor?[36]

Și alți „dușmani de clasă“ au fost creați în contextul elanului de industrializare. Pe măsură ce milioane de tineri țărani se încolonau către orașe, regimurile încercau să rezolve lipsa de locuințe, care se prevedea la orizont, evacuându-i pe proprietarii de case „burghezi“. Acești „indivizi neproductivi“ urmau să plătească prețul ritmului scăzut al construcției de

locuințe (de patru ori mai lent în Germania de Est decât în cea de Vest, de exemplu). Operațiunea „B“ din orașele cehoslovace, de la începutul anilor 1950, a condus la evacuarea masivă a „dușmanilor de clasă“. „Încă din noiembrie anul trecut – suna un raport din 1952 –, au început să circule zvonuri în România despre o deportare în masă a «orășenilor de prisos», prevăzută pentru viitorul apropiat.“ Mii de rezidenți au fost deportați din București, Budapesta și alte orașe. Poliția bulgară a profitat de așa-numitele „Măsuri împotriva persoanelor socialmente periculoase“, din 1948. De-acum, era necesară o permisiune oficială pentru a putea locui într-un număr din ce în ce mai mare de „orașe muncitorești“.[37]

Victimele au îngroșat rândurile armatelor de salahori-sclavi utilizați în proiecte ample de construcție, precum canalul Dunăre – Marea Neagră, la care au trudit 40 000 de prizonieri. Ținuți în spatele unor garduri de sârmă ghimpată, aceștia au trăit sub cerul liber până au reușit să-și construiască singuri bordeie de trestie și să sape puțuri, în căutare de apă. Lipsurile alimentare și condițiile precare de igienă au dus la procente mari de sinucideri. Această muncă forțată – uneori instituționalizată, de exemplu, sub forma Direcției Rezervelor de Forță de Muncă din România sau a Armatei bulgare a Muncii – a jucat un rol important în a sprijini birocrația să-și atingă țintele fantastice stabilite prin marele Plan. În Bulgaria, la un moment dat, existau 100 000 de salahori-sclavi, în comparație cu o forță de muncă industrială de 361 000 de oameni.

Chiar și muncitorii obișnuiți – după toate aparențele, clasa favorizată a ordinii celei noi – s-au trezit încorsetați și îndemnați de restricții și presiuni pe care nu le anticipaseră. „A lupta fără milă împotriva dușmanilor clasei muncitoare“ – așa cum se angaja să facă, de exemplu, partidul din România – însemna un atac la însăși forța de muncă. Autoritățile nu numai că au interzis grevele și opririle de lucru, dar au și restrâns mobilitatea forței de muncă și au căutat să limiteze „absenteismul“. În Bulgaria, „părăsirea arbitrară“ a locului de muncă se pedepsea prin „muncă de corecție“. Muncitorii erau nevoiți să se înregistreze la poliția locală pentru a obține acte de identitate și permise de muncă și riscau să fie urmăriți penal pentru „violări ale disciplinei muncii“. În absența măririlor salariale sau a unor stimulente încurajatoare, nivelul de trai modest, lipsurile de alimente și alte bunuri de larg consum, disciplina muncii din ce în ce mai strictă și demascarea continuă a „sabotorilor“ și

„agenţilor“ n-au făcut decât să alieneze forţa de muncă. Şi totuşi, rezistenţa făţişă era dificil de pus în practică, pentru că sindicatele erau, de fapt, prelungiri ale statului, iar muncitorii erau încurajaţi să se toarne unii pe alţii. „Consolidarea disciplinei muncii – puncta un ziar maghiar – trebuie să se facă prin punerea la stâlpul infamiei [a celor care trândăvesc şi muncesc de mântuială], în şedinţe de producţie, prin raportarea unor activităţi nocive[…] prin vizite făcute la domiciliile acestora şi, dacă nici una dintre aceste soluţii nu dă roade, prin excluderea lor din rândurile muncitorilor cinstiţi.“[38]

În toiul acestei fantastice frământări, Stalin a împlinit 70 de ani. La sfârşitul anului 1949, drumuri, monumente, clădiri şi întregi oraşe îi erau dedicate conducătorului sovietic. Au apărut oraşe noi – de exemplu, Stalinstadt în Germania de Est, Sztálinváros în Ungaria –, simboluri ale „marilor proiecte de construcţii ale comunismului“. La Praga, un monument înalt de 13 metri, care domina oraşul, a fost ridicat de Comisia de Stat pentru Coordonarea Marcării celei de-a 70-a Aniversări a Generalisimului Stalin. Asemenea edificii erau menite să celebreze „triumful Omului asupra naturii şi forţelor sociale care l-au ţinut înlănţuit“. În schimb, ele aveau să scoată la iveală, foarte curând, slăbiciunea sistemului stalinist însuşi.[39]

În decembrie 1949, Frankfurter Allee din sectorul sovietic al Berlinului a fost redenumită „Stalinallee“. „Cea dintâi stradă socialistă din Germania“ – cum a fost proclamată – urma să fie flancată de câteva proiecte constructive ambiţioase. Aşa cum strada în sine trebuia să simbolizeze realizările regimului comunist, la fel muncitorii care o construiau întruchipau acei „oameni noi“, pur şi simplu fiindcă o făceau posibilă. Pictura lui Otto Nagel, Tânăr zidar de pe Stalinallee, înfăţişa unul dintre aceşti eroi, pe fundalul unor schelării şi drapele. Şi totuşi, la scurt timp după definitivarea tabloului, aceiaşi muncitori constructori au pus uneltele jos, în prima provocare internă serioasă la adresa regimului comunist.

Revolta muncitorilor din Berlinul de Est, declanşată în primăvara lui 1953, imediat după moartea lui Stalin, a marcat sfârşitul elanului de industrializare iniţial din blocul sovietic. Nemulţumiri similare – care au căpătat curând un caracter antisovietic – s-au manifestat în Cehoslovacia şi în alte părţi. Înfuriaţi de tăierile salariale (prezentate sub masca „normelor de muncă superioare“), „eroii construcţiei socialiste“ erau, de fapt, înstrăinaţi de

regimul care-i glorifica. În cele din urmă, panourile stradale de pe Stalinallee au fost îndepărtate fără mare vâlvă: o parte a respectivei artere a revenit la vechea ei denumire, în timp ce o altă parte a fost iarăşi redenumită, dar de astă dată „Karl Marx Allee“.

Reformarea comunismului?

Succesorii lui Stalin s-au angajat, la mijlocul anilor 1950, pe un „curs nou“ relativ ezitant, pe care intenţionau să atenueze aceste nemulţumiri, slăbind întru câtva ritmul industrializării. Colectivizarea a fost luată în colimator şi, acolo unde sensul a fost inversat – precum în Polonia şi Iugoslavia –, „sectorul socialist“ s-a diminuat cu o viteză extraordinară. Impozitele au fost reduse, la fel şi livrările obligatorii de produse agricole, pretinse de autorităţi. Totodată, s-a anunţat că aveau să fie disponibile mai multe bunuri de larg consum şi că avea să fie rezolvată problema lipsei locuinţelor. Disciplina strictă a muncii din faza „eroică“ a stalinismului a fost înlocuită cu o abordare mai conciliantă.

Şi politic s-a făcut o schimbare de curs. La fel cum, la Moscova, moartea lui Stalin a mutat accentul pe „conducerea colectivă“, şi în Europa Răsăriteană, „Stalinii mai mici“ s-au văzut puşi sub semnul întrebării. În Germania de Est, de unde aproape un milion de oameni (cei mai mulţi, tineri) fugiseră în anii de imediat după 1945, Ulbricht a fost atacat din toate părţile şi s-a iscat chiar o răzmeriţă la aflarea unei nebunii pseudostaliniste, precum crearea Comisiei pentru Pregătirea celei de-a 60-a Aniversări a Tovarăşului Walter Ulbricht. Unul câte unul, „Stalinii mai mici“ au fost răsturnaţi de la putere; puţini au fost cei care au prevăzut că aceştia urmau să fie înlocuiţi de alţii.

Mai important a fost altceva: îndepărtarea conducerii staliniste a fost însoţită – în Uniunea Sovietică, de exemplu – de discreditarea instrumentului de putere principal, poliţia secretă. Altădată, forţele de securitate se situaseră deasupra partidului; acum, erau dezorientate şi nesigure pe ele. Ajunseseră să li se spună „amărâţii“ şi să fie mereu în defensivă. Niciodată nu aveau să mai

revină la siguranța de sine și la forța de instrumente de represiune pe care le avuseseră până atunci. Era finalul a ceea ce una dintre victime numea „dictatura partidului dinăuntrul partidului“. Când secretarul partidului maghiar Mátyás Rákosi a vrut să se adreseze unei adunări de ofițeri ai poliției secrete, în iunie 1956, a fost huiduit la scenă deschisă.[40] Victimele epurărilor au fost reabilitate, iar torționarii lor – epurați ei înșiși. Partidul a reușit să dea vina pentru excesele stalinismului pe anumite agenții care până atunci scăpaseră controlului său: reabilitarea unor foști lideri de partid, precum Rajk, Gomułka și Ana Pauker, a devenit, paradoxal, o manieră de a refirma controlul comuniștilor asupra statului.

În acest fel, destalinizarea a făcut ca orice viitoare strângere a șurubului să fie mult mai greu de avut în vedere de către autorități și a facilitat o nouă deschidere și dezbatere. Puterile polițienești au fost restrânse de o nouă legislație (sau de o mai mare disponibilitate de a respecta legislația mai veche), partidul subliniind necesitatea de „revenire la legalitatea socialistă“. Lagărele de muncă au fost închise și zeci de mii de prizonieri s-au întors la casele lor. În Polonia, de exemplu, în jur de 30 000 de prizonieri au beneficiat de o amnistiere, în aprilie 1956, care a coincis cu epurarea eșaloanelor superioare ale serviciilor de securitate.[41]

Dar ce însemna liberalizarea în interiorul sistemului comunist? În ochii unora, însemna independență față de Moscova; dar, așa cum s-a văzut din exemplul României și, într-o mai mică măsură, din cel al Iugoslaviei, „național-comunismul“ era compatibil doar cu un regim de soiul cel mai dur, condus de un singur om. Pentru alții, printre care multe cadre de partid șocate și vinovate, însemna regăsirea „purității originare“ a mișcării. Astfel, pe măsură ce democrațiile populare depășeau faza „eroică“ a perioadei postbelice imediate, cadrele nesigure ale partidului s-au văzut confruntate cu dilema referitoare la cum ar trebui să reacționeze partidul însuși la destalinizare. Dezbaterea s-a purtat între stalinișți și adepții liberalizării, într-o atmosferă marcată și, într-o oarecare măsură, determinată de răbufnirile protestelor populare din Germania de Est (în 1953), Polonia și Ungaria (în 1956). Adepții liberalizării susțineau că evenimentele de acest fel demonstrau necesitatea unei schimbări de curs; stalinișții replicau că ele se datorau așteptărilor din ce în ce mai ridicate pe care le stimulaseră semnele de panică și divizare din eșaloanele cele mai înalte ale partidului, după dispariția lui

Stalin. Dar, în spatele adepților liberalizării, se aflau forțe puternice, de exemplu, Hrușciov la Moscova, care acceptase în mod public, în 1955, ideea „căilor multiple către socialism“ și încercase să repare stricăciunile din relația cu Tito. Nici măcar întoarcerile ocazionale la o linie dură – după 1956, de exemplu, și iarăși după 1968 – nu s-au mai apropiat măcar de răbufnirile de paranoia din era stalinistă, poate cu excepția cazurilor dinastice ale lui Jivkov, Hogea și Ceaușescu, în Balcani.

Destalinizarea a ridicat mai ales problema domniei legii în comunism și a relației dintre lege și ideologie (în viziunea câinelui de pază care era partidul). Pe de-o parte, nimeni altul decât Stalin însuși subliniase însemnătatea legii; și totuși, ideologul său numărul unu, Andrei Vîșinski, nuanțase: „Dacă legea rămâne în urma vieții, trebuie schimbată“. Legea poloneză a justiției din 1950, expresie tipică a erei staliniste, îi îndemna pe judecători să se comporte ca niște „constructori revoluționari ai societății socialiste“. Peste tot în imperiul sovietic, de fapt, constituțiile postbelice urmaseră gândirea lui Vîșinski, respingând în mod explicit „principiul burghez al separației puterilor“. În schimb, toată autoritatea convergea în mâinile partidului, chiar și în acele cazuri în care partidul nu era menționat în mod expres.[42]

Și-atunci, era partidul deasupra legii? Dacă era, ce anume ar fi împiedicat reapariția unui stat polițienesc, mai ales în cazul în care – precum în Bulgaria, de exemplu – ideologii partidului subliniau că „a vorbi despre drepturi legitime în socialism este totuna cu încurajarea contrarevoluției“? În siajul simulacrelor de procese, șefii partidului au încercat să facă negrul să fie alb. Mulțimii adunate în fața mormântului lui László Rajk – într-un cadru de multiple și tragice ironii –, un cadru superior al partidului maghiar a clamat: „Mulți se întreabă: ce garanții avem că ilegalitățile, încălcările de lege cum sunt acestea, nu se vor mai întâmpla niciodată în viitor? Iată o întrebare pertinentă. Iată o întrebare la care suntem obligați să-i dăm un răspuns poporului nostru. Garanția este partidul. Noi, comuniștii, suntem garanții“. Ce asigurare neliniștitoare! Încercând să se distanțeze de vremurile anterioare, János Kádár insista că: „O națiune întreagă nu poate fi suspectă“. Sau, într-o altă răsturnare viguroasă a stalinismului: „Cel care nu este împotriva noastră e cu noi“. Și totuși, nici măcar sub Kádár nu s-a înregistrat vreo mutare autentică în sensul independenței judecătorești. Partidul își păstra controlul asupra structurilor de securitate; doar că devenise ceva mai

moderat.[43]

În miezul acestor dezbateri, se afla problema caracterului pe care-l avea partidul însuşi. În controversata sa carte Anatomia unei moralităţi, Milovan Djilas, aprigul coleg al lui Tito, acuza că puriştii ideologici ai revoluţiei fuseseră înlocuiţi de o „nouă clasă“ de oportunişti care se autoproslăveau. „Eroii“ războiului de partizani se transformaseră în „oameni practici“ şi corupţi, căsătoriţi cu neveste hrăpăreţe. Dar, dacă aşa stăteau lucrurile – şi însuşi Tito, care se făcea din ce în ce mai pântecos, venea să confirme criticile lui Djilas –, ce era de făcut? Djilas, unul, vorbea despre construirea unei democraţii autentice pluripartite şi despre renunţarea la monopolul partidului unic asupra puterii. Mai târziu, dar în acelaşi sens, reformatorii cehi au susţinut o separare a partidului de stat.

O asemenea reluare a postulatelor „democraţiei burgheze pure“ însemna o anatemă pentru cele mai multe cadre. Poate că mai exista şi o altă cale. Ideologul preferat al lui Tito, Edvard Kardelj, susţinea că, între „democraţia burgheză clasică“ şi „socialismul de aparat“ sovietic, se aflau „democraţia directă“ a muncitorilor care se autoguvernau şi îndeplinirea visului marxist al „dispariţiei treptate a statului“. Autoguvernarea muncitorilor suna minunat în teorie şi le atrăgea atenţia economiştilor străini curioşi (care nu se arătau la fel de interesaţi de milioanele de muncitori iugoslavi care preferau să fie angajaţi ca lucrători emigranţi în Occidentul capitalist). Dar teoriile lui Kardelj, chiar dacă strălucite ca mijloace de propagandă pentru consumul străinilor – aşa cum le modifica realitatea –, s-au dovedit a conţine doar cu puţin mai mult decât un răspuns foarte pragmatic la chemările la reformă. La urma urmelor, Tito nu era să patroneze dezmembrarea aparatului de partid pentru a cărui aducere la putere luptase pe toată durata războiului. Şi nici Uniunea Sovietică, de bună seamă, n-ar fi consimţit, pur şi simplu, la căderea partidului de pe soclu: nu, liberalizarea trebuia să aibă loc chiar sub nasul ei.

Dacă o anumită slăbire a influenţei ideologice a partidului chiar a avut loc, acest lucru s-a petrecut datorită unor presiuni mai dificil de evitat decât atacurile din flanc ale lui Djilas. O nouă intelectualitate tehnică venea într-adevăr şi domina maşinăria de partid, dându-i la o parte pe „eroii“ antebelici. Aceste noi cadre erau nişte pragmatişti economici, nu ideologi, şi recunoşteau nevoia unor oameni de ştiinţă, administratori şi specialişti, care să fie

vârfurile de lance ale reformelor fără de care partidul ar fi fost condamnat, în ultimă instanţă. Ideologia lor era cea a tehnocraţilor de pretutindeni de la sfârşitul anilor 1950 şi din anii 1960 – credinţa în faptul că ştiinţa, progresul tehnologic şi un stat condus de specialişti erau răspunsurile vieţii moderne. Ei căutau depolitizarea sistemului, pornind de la premisa că modernizarea economiei avea nevoie de administratori, nu de ideologi.

Argumentele de acest fel deveneau plauzibile în contextul insistenţei sovietice din anii 1950, că exista o întrecere între capitalism şi comunism, în cursa către o utopie materială. Mai cu seamă Hruşciov se lăuda, spunând despre comunism că avea să-şi demonstreze curând superioritatea faţă de Occident, luându-i faţa la capitolul producţiei de bunuri de larg consum: „Într-o perioadă, să zicem, de cinci ani, începând cu anul 1965, nivelul producţiei Statelor Unite pe cap de locuitor va trebui să fie ajuns din urmă şi depăşit. Astfel, în perioada respectivă, poate chiar mai curând, Uniunea Sovietică va fi ajuns pe locul întâi în lume atât în privinţa volumului absolut al producţiei, cât şi în cea a producţiei pe cap de locuitor, ceea ce ne va asigura cel mai ridicat nivel de trai din lume“. Câinele său credincios, Ulbricht, vorbea despre „ajungerea din urmă şi depăşirea“ Germaniei de Vest. Oricât de stranii şi puţin probabile ar putea suna în prezent asemenea lăudăroşenii, pe atunci Occidentul nu le desconsidera, pur şi simplu. Era, la urma urmelor, epoca Sputnikului. „Poate Moscova să se măsoare cu noi din punct de vedere industrial?“ – se întreba un comentator de frunte american, în 1955, şi conchidea tot el: nu trebuia exclusă posibilitatea.[44]

Noua societate

Dacă asemenea lăudăroşenii erau luate în serios, motivul era că oamenii erau surprinşi de schimbările sociale dramatice pe care le provocase comunismul în Europa Răsăriteană. În mai puţin de două decenii, în regiune, societatea devenise predominant urbană. Peste 20 de milioane de oameni s-au mutat în oraşele răvăşite de război şi în apartamentele abandonate din ele. Au apărut şi oraşe noi; cele vechi au fost înconjurate cu cartiere de blocuri înalte; până şi

satele au căpătat forță de muncă industrială. La sfârșitul anilor 1940, populația urbană a Europei Răsăritene se ridica la 37,5 milioane de persoane – în jur de 36% din forța de muncă totală –, cifră care rămăsese neschimbată de un deceniu întreg. După 12 ani, populația urbană sporise la circa 58 de milioane de persoane, și aproape jumătate din forța de muncă locuia acum în orașe. În anii de recesiune 1980, comunități precum Hoyeswerda, Nowa Huta și Dimitrovgrad ajunseseră niște amintiri părăginite și decăzute ale eșecului comunismului; în anii 1950 însă, aceleași locuri îi anunțau viitorul glorios.[45]

Desigur, chiar și în anii 1950, un observator atent ar fi putut discerne prioritățile ordinii celei noi în mijlocul acelui elefantiazis ideologic, de care întreaga regiune părea să fie afectată. Centrul Varșoviei a devenit mic în comparație cu noul Palat al Culturii, descris de un analist drept „o rachetă arhitecturală cu trei trepte“ – un zgârie-nori stalinist „donat“ de Uniunea Sovietică; centrul Sofiei era dominat de Ministerul Industriei Grele, o clădire în stil neobizantin. La București, cu dimensiuni de mamut, Casa Scânteii adăpostea un combinat editorial și tipografic, în care se produceau ziare, manuale școlare, broșuri și care simboliza „triumful Omului asupra naturii și forțelor sociale care l-au ținut înlănțuit“. Aceste „mari proiecte de construcții ale comunismului“ aveau prioritate în fața ridicării de locuințe pentru particulari. Chiar și după ce „Noul Curs“ a pus un accent mai apăsat pe construcția de locuințe, a persistat o acută lipsă a spațiilor de locuit.[46]

Și totuși, chiar dacă locuințele au rămas puține, s-au înregistrat îmbunătățiri dramatice în asigurarea de alte bunuri sociale. De exemplu, crearea unui serviciu de sănătate la nivel național a oferit progrese ample în domeniul sănătății. În Bulgaria, unde guvernul adoptase, în 1951, Legea îngrijirii medicale gratuite și universale, numărul de paturi la mia de locuitori s-a dublat în scurt timp față de nivelul antebelic. În Cehoslovacia, unde întregul sector de sănătate era naționalizat, mortalitatea infantilă a scăzut substanțial, de la un procent antebelic de aproape 50 la mia de nou-născuți la mai puțin de 15 până să înceapă deceniul 1960. Speranța de viață s-a ridicat rapid la nivelul normelor occidentale acceptate.

Alocațiile familiale (adeseori conectate progresiv la venituri), asigurarea de condiții pentru creșterea copiilor și liberalizarea avorturilor erau prezentate ca făcând parte din „procesul de emancipare a femeilor“ și nu erau puse în

relaţie cu nevoile unei economii disperate după forţa de muncă feminină. Trebuie reamintit, desigur, că, deşi un mare număr de femei căsătorite şi necăsătorite s-au înregimentat în forţa de muncă la nivel naţional, ele erau în continuare plătite mai prost decât bărbaţii. Femeile puteau munci nu doar datorită facilităţilor oficiale în materie de creştere a copiilor – creşe, grădiniţe –, ci mai ales rezervei deopotrivă indispensabilă şi interminabilă de bunici, adeseori înghesuite la un loc cu nepoţeii, în apartamente minuscule.[47]

Acest exemplu ar trebui să ne atragă atenţia asupra caracterului aparte al statului asistenţial est-european; dacă echivalentul său nazist, simplificând lucrurile, fusese conceput în funcţie de nevoile rasei, şi cel vest-european postbelic fusese modelat după drepturile cetăţeanului ca individ, varianta sa comunistă era menită să răspundă, mai presus de toate, la nevoile producţiei economice. De aici, nu numai toate stimulentele oferite pentru a încuraja munca femeilor, dar şi o anumită lipsă de preocupare faţă de bătrâni sau faţă de populaţia rurală, în comparaţie cu cea urbană. Lenin avertizase: „Cine nu munceşte să nu mănânce“.[48] În concordanţă cu acest precept, asigurările sociale erau folosite ca o armă: nu numai „persoanele cu activităţi fasciste“ (ca în Bulgaria), dar şi ţăranii, şi alte categorii din afara sectorului socialist erau adeseori excluşi de la o asigurare corespunzătoare.

Şi totuşi, sub „despotismul luminat“ al comunismului, s-au făcut câteva schimbări cu adevărat dramatice. Le-a fost asigurată educaţia unor grupuri sociale mult mai largi, faţă de situaţia de dinainte de război: numărul de şcoli primare construite în Iugoslavia practic s-a dublat; la fel şi cel al universităţilor, iar populaţia studenţească a sărit de la 17 000 înainte de război la 97 000. Şcolarizarea era esenţială pentru crearea de cadre necesare ordinii celei noi: în Polonia, 250 000 de tineri erau încadraţi în forme ale învăţământului superior, în comparaţie cu cei 50 000 de dinainte de război; în Ungaria, erau 67 000 la începutul anilor 1960, în comparaţie cu cei 11 000 de dinainte de război. Mai cu seamă studiile tehnice s-au bucurat de creşteri masive ale numărului de înscrieri, în parte pentru că ofereau cele mai bune perspective de găsire a unei slujbe, şi în parte pentru că erau adesea preferate celor umaniste, mai încărcate din punct de vedere ideologic.[49]

Toate aceste schimbări ţineau de filosofia socială, care ţintea să spulbere ierarhiile tradiţionale din trecut. Comunismul va fi creat propria-i clasă

conducătoare, dar nu încape îndoială că era mult mai puţin elitist decât orice alt sistem de guvernare cunoscut în Europa Răsăriteană până atunci. În termeni strict economici, comunismul a venit cu o evidentă reducere a diferenţelor dintre venituri pe toată paleta de funcţii: s-au redus masiv diferenţele dintre munca manuală şi cea intelectuală, în ciuda persistenţei unui respect tradiţional pentru oamenii „la costum“. Mobilitatea ascendentă, de la clasa muncitoare la noua elită administrativă, era dinadins încurajată prin cotele rezervate admiterii în funcţii şi universităţi. „Sărăcia dispăruse, ca fenomen social“, scria Mlynář. „Oamenii care umblau zdrenţăroşi, cerşetorii de la colţurile străzilor, mahalalele de la periferiile oraşelor […] dispăruseră de-a binelea şi le mai erau cunoscute noilor generaţii numai din filme.“ În anii 1960, Cehoslovacia era – în privinţa distribuţiei veniturilor – cea mai egalitară dintre ţările Europei; Polonia şi Germania de Est veneau şi ele tare din urmă la acest capitol.[50]

În total, era vorba de o revoluţie socială. Nivelul de trai creştea încet. Din Iugoslavia, se raporta „folosirea pe scară din ce în ce mai largă a bicicletelor şi motocicletelor, şi mulţi oameni aveau motive să spere că, într-o bună zi, ar fi putut fi chiar posesorii unui automobil“. Posesiunea de radiouri, televizoare şi telefoane s-a răspândit rapid, generând tot felul de noi provocări pentru controlul exercitat de partid, pe măsură ce megafoanele din sate erau înlocuite de receptoare personale. Familiile au început să se micşoreze: sfâşiate între „copil sau automobil“, din ce în ce mai multe cupluri alegeau automobilul, sau măcar speranţa de a-şi putea cumpăra unul.[51]

Schimbarea de paradigmă din viaţa cotidiană era ilustrată de manualele şcolare: în anii 1960, acestea debordau de atenţie acordată consumului şi bunului trai, care ar fi fost de neconceput cu numai un deceniu înainte. O imagine cu un băiat care le citea bunicilor (părinţii fiind probabil plecaţi la muncă) marca schimbarea. Un abecedar sârbesc din 1952 îi arăta pe toţi stând aşezaţi pe nişte taburete scunde, într-o casă mobilată sărăcăcios; versiunea din 1963 îi înfăţişa stând pe scaune confortabile, într-o cameră cu un dulap elegant, modern, o bibliotecă şi un covor pe podea.[52]

În ciuda tuturor acestor reuşit însă, exista o nemulţumire palpabilă în interiorul societăţii. Mai cu seamă lipsurile constante şi raritatea bunurilor de larg consum subminau bătăile orgolioase cu pumnii în piept ale partidului.

Dintr-un punct de vedere, puținătatea, departe de a fi o amenințare la puterea partidului, era, de fapt, esențială pentru puterea sa: unul dintre principalele motive pentru care cineva devenea membru de partid sau coopera cu partidul era ca să se bucure de accesul privilegiat la puține resurse. Dacă bunurile s-ar fi găsit dintr-odată din belșug, partidul ar fi pierdut unul dintre principalele izvoare din care-și trăgea forța. Din alt punct de vedere totuși, lipsurile, mai ales cele de bunuri de larg consum, chiar subminau principala justificare oferită de partid, sub Hrușciov, pentru faptul că se afla la conducere, și anume capacitatea sa de a lua fața Occidentului în termenii condițiilor materiale de trai.

Lipsurile concentrau nemulțumirea populară pe corupția și favoritismele existente printre membrii partidului însuși, ca și pe subordonarea națională față de interesele economice sovietice. Pe când Europa Occidentală era capitalizată de superputerea ei, Europa Răsăriteană își vedea banii și bunurile drenate prin rechiziționări, schimburi inegale în regim de troc și companii bilaterale controlate de sovietici. O estimare plasează costurile totale suportate de Europa Răsăriteană, până la moartea lui Stalin, la circa 14 miliarde de dolari, ceea ce echivalează cu investițiile totale americane în Europa Occidentală prin Planul Marshall. Crearea Consiliului de Ajutor Economic Reciproc (CAER), menit să rivalizeze cu Planul Marshall, nu a disipat nemulțumirile unor țări precum România și Bulgaria, care s-au trezit că li se rezervase rolul de producători agricoli în această nouă diviziune comunistă a muncii.[53]

În anii 1960, prăpastia dintre Est și Vest s-a lărgit. Cehii și austriecii avuseseră aproape aceleași procente la capitolul posesiune de automobile înainte de război; în 1960, austriecii ajunseseră să aibă de trei ori mai multe per capita. Cei mai mulți dintre ceilalți est-europeni au atins nivelul cehilor din 1960 abia în anii 1970, iar congestionarea traficului urban – acest simbol al consumismului modern – s-a lăsat așteptată până foarte târziu în marile orașe din regiune. „Miracolul“ economic japonez punea în umbră tot ce-ar fi avut de oferit Moscova și, în aceeași măsură în care procentul Moscovei din Produsul Național Brut al omenirii scădea, cel al Japoniei creștea. Dezvoltarea din Europa Răsăriteană, în ciuda tuturor reformelor, a fost una negativă în anii 1960. Spre deosebire de cea din Europa Occidentală, producția agricolă abia dacă depășea nivelul de dinainte de război. Mai

îngrijorător pe termen lung era faptul următor: creşterea înregistrată de la sfârşitul războiului nu se baza – precum în lumea capitalistă – pe ameliorări ale productivităţii, ci, mai degrabă, pe uriaşe injecţii de forţă de muncă. Dar dacă rezervele de forţă de muncă se terminau – ce s-ar fi întâmplat atunci? Cadrele comuniste din Europa Răsăriteană erau precum alergătorul care face un efort supraomenesc să-şi ajungă din urmă rivalul, numai pentru a-l vedea pe respectivul făcându-se nevăzut dincolo de linia orizontului.[54]

Privind către viitor, autorităţile comuniste nu puteau să nu fie îngrijorate văzând atitudinile contrare cu care se înfăţişau mai ales progeniturile acestei revoluţii sociale. Aşa-numiţii „copii ai Eroului“, cum îi numea emigrantul maghiar Paul Neuburg, fuseseră, din multe puncte de vedere, beneficiarii schimbărilor dramatice din primul deceniu de comunism. Şi totuşi, nu păreau să fie recunoscători. Educaţia comunistă nicidecum nu le făcuse spălări de creiere, ci le provocase o profundă neîncredere în ideologie şi-i făcuse critici faţă de un sistem politic în care erau trataţi „drept bebeluşi“, fiind privaţi de informaţie. Spre deosebire de cei mai în vârstă decât ei, nu-şi comparau vieţile cu felul în care se trăise în anii dinaintea sau din timpul războiului, ci, mai degrabă, cu felul în care trăiau contemporanii lor din Occident.[55]

Aceştia şi-au constituit stiluri de viaţă de natură să-i alarmeze pe părinţii lor şi partidul, sub forma unor lumi private care se învârteau în jurul radiourilor cu tranzistori, al casetofoanelor şi al visurilor de avuţie şi autonomie de tip occidental. În timp ce câţiva tineri idealişti se simţeau atraşi de comunismul reformist al Noii Stângi ori îndreptau o critică maoistă în direcţia cadrelor obosite din jurul lor, de departe mai mulţi erau cei care „îmbrăţişau materialismul cu o dorinţă de răzbunare“. Aceştia tindeau să fie deopotrivă naţionalişti (a se citi: antiruşi) şi „cosmopoliţi“. Biroul politic al partidului românesc nu era singurul care-i critica pe membrii tineri pentru „servitutea lor faţă de realizările cultural-ştiinţifice ale ţărilor capitaliste“. Partidele din toată regiunea încurajau nenumărate echipe de sociologi, care să cerceteze „problema tineretului“.[56]

Dar nici măcar ştiinţele sociale nu puteau salva comunismul de adevăr. Partidul însuşi le adusese capitalismul acestor tineri – prin materialismul său insistent, prin urbanizare şi, mai direct şi mai concret, prin turiştii care se încolonau să vină în Europa Răsăriteană în anii 1960. Generaţiile anterioare

fuseseră nevoite să emigreze înspre vest, pentru a cunoaşte şi trăi cultura occidentală. Acum Occidentul venea la ei. 1,7 milioane de turişti s-au revărsat pe plajele iugoslave, în 1963 (în comparaţie cu abia 150 000, în 1926); doi ani mai târziu, se făcuseră 2,6 milioane, iar în 1973, incredibila cifră de 6,2 milioane de vizitatori formau un sprijin de nădejde pentru economia iugoslavă. Alte state comuniste au intrat şi ele rapid în joc. Totodată, oamenii din Europa Răsăriteană au ajuns să călătorească mai uşor către vest. „Nebunia cu călătoriile externe a măturat ţara noastră ca o furtună de vară“, observa un jurnalist ceh.[57]

Poate că tinerii aceştia se săturaseră de ideologia comunistă; dar, prin felul în care divinizau – nu este un termen prea dur – modernitatea şi progresul material, ei se dovedeau cu prisosinţă a fi în continuare copiii partidului: era uimitor de văzut cu câtă nonşalanţă expediau la coşul de gunoi al istoriei imaginea vieţii de ţăran, care-i captivase într-atât pe cei din generaţia est-europeană antebelică. (La fel de adevărat este că oraşele deveniseră case pentru ţărani şi copiii lor, mai puţin înclinaţi să romanţeze viaţa rurală decât fusese vechea burghezie urbană, decimată de război.)

Acesta era paradoxul cu care se lupta partidul: marea sa realizare era exact lucrul care acum îi punea sub semnul întrebării însăşi existenţa. „Înfăţişându-se drept Eroul Suprem al Istoriei, Raţionalitatea Întruchipată şi Unicul Campion al Progresului – scria Neuburg –, partidul a creat o situaţie care acum îl prinsese ca într-o capcană.“ Ar fi fost momentul oportun pentru partid să se dea la o parte. Dar, bineînţeles, nu putea: era dedicat centralismului răsăritean, care odinioară funcţionase cu atâta dramatism, dar acum devenise reţeta eşecului.[58]

Sfârşitul puterii imperiale?

„Bulgaria nu va fi o republică sovietică, va fi o republică populară“, afirma Gheorghi Dimitrov apăsat, în decembrie 1947. Dar Dimitrov n-ar fi făcut această declaraţie fără permisiunea Moscovei. Excepţie făcând statele baltice,

Stalin luase hotărârea de a nu îngloba Europa Răsăriteană în Uniunea Sovietică, preferând o formă de stăpânire indirectă, prin elitele comuniste naţionale. În relaţiile lor externe, ca şi în cele interne, democraţiile populare constituiau un experiment în continuă revizie. Tensiunile pe care le genera o asemenea formă de imperialism au rămas o provocare la adresa Moscovei în toată epoca postbelică. Dar a fost hegemonia sovietică vreodată într-un real pericol?[59]

Dacă anii din 1945 până în 1953 au reprezentat o fază de control din ce în ce mai puternic al sovieticilor asupra părţii europene a imperiului lor, deceniile de după moartea lui Stalin au cunoscut o descentralizare graduală, ale cărei ritmuri şi amploare făceau obiectul unor încercări şi erori parcă nesfârşite. În 1955, Armata Roşie s-a retras în mod concret din zona de ocupaţie sovietică din Austria, în schimbul unui angajament de neutralitate din partea statului austriac, iniţiativă care a luat prin surprindere Occidentul şi care pleca, în mod aproape cert, de la dorinţa de a rezolva în acelaşi mod şi problema germană.

Sentimentele antisovietice, altminteri foarte răspândite în toată Europa Răsăriteană, rareori se manifestau public (de exemplu, sub forma florilor depuse an de an pe mormântul lui T.G. Masaryk, ceea ce a făcut ca, în 1953, acesta să fie păzit de peste o sută de poliţişti), dar oficialităţile partidului erau întotdeauna conştiente că ele existau. După cum era conştientă şi Moscova, bineînţeles, motiv pentru care a şi permis, ba chiar, într-o anumită măsură, a şi încurajat alunecarea către „naţional-comunism“, ca preţ care trebuia plătit pentru menţinerea la putere. Aceasta era linia politică a lui Hruşciov, care a prevalat în faţa celei mai dure a lui Molotov şi a condus nemijlocit la dizolvarea Cominformului, în 1956.

Se mai întâmpla, din când în când, ca sentimentele antisovietice să se reverse pe străzi. Asemenea ocazii aveau tendinţa de a se ivi, precum cea din Ungaria, din 1956, în perioadele de relaxare şi la nivelul acelor grupuri – muncitori, studenţi – care, departe de a reprezenta principalele victime ale comunismului, se numărau (cel puţin teoretic) printre puţinii aleşi. „Gata cu obligaţia de a vorbi rusește!“ – suna unul dintre sloganurile scandate la Budapesta în timpul revoltei. Un altul: „Ruşilor, duceţi-vă înapoi în Rusia!“ Revoltele muncitorilor îngrijorau mai tare autorităţile decât cele ale

studenţilor, dar nici unul dintre aceste grupuri nu putea rezista prea mult, când forţele armate erau desfăşurate împotriva lor. Mai mult decât atât, o manipulare bine gândită şi flexibilă, aruncată în joc de elita politică – ca în Polonia, în 1956, ori în Iugoslavia, în 1971–1972 –, servea, de obicei, la mutarea nemulţumirilor înapoi în clandestinitate. Moscovei nu-i plăcea să trebuiască să intervină direct, dar era pregătită să facă şi asta, ori de câte ori considera necesar.

Djilas vorbea despre o stare virtuală de război civil, care ar fi existat între partid şi restul populaţiei. Dar Djilas era la fel de înclinat spre exagerare în opoziţie, cum fusese şi când se afla la putere. Aversiunea populară, ba chiar disprețul, față de „socialismul democratic“ se amesteca mereu cu frică. Comunismul a reuşit, în mare măsură, să dezmembreze orice posibil centru de rezistenţă. Poliţia secretă a pătruns la locurile de muncă şi în locuinţele oamenilor cu ajutorul unei vaste rețele de informatori, care erau de ordinul sutelor de mii. Coada s-a transformat într-un simbol al relaţiilor sociale sub comunism (de exemplu, în Complexul polonez, cartea lui Konwicki), pentru că era structurată în jurul principiilor puţinătăţii, zvonisticii şi satisfacerii nevoilor individuale. Acceptarea posacă şi delimitarea de politică erau din ce în ce mai vizibile, excepţie făcând o minoritate restrânsă. Adevărul este că o populaţie posacă era de preferat uneia care ar fi luat în serios comunismul, pentru că aceea n-ar fi produs decât idealişti şi critici ai realităţii socialiste. Cu alte cuvinte, nemulţumirea populară nu era cea mai gravă ameninţare la adresa regimului comunist.

Mult mai periculoasă pentru Moscova era ameninţarea reprezentată chiar de cadrele comuniste. Cheia controlului exercitat de sovietici se afla în obedienţa satrapilor locali. După moartea lui Stalin, aceasta din urmă n-a mai putut fi niciodată asigurată aşa cum fusese până atunci. Voinţa sovietică a prevalat în Ungaria, împotriva mulţimii adunate pe străzi, dar a rămas neputincioasă când s-a confruntat cu sfidarea partidului polonez, care a insistat să-l readucă pe Gomułka la putere. Bătăliile din însuşi aparatul de la Moscova, între latura dură şi cea reformistă, au semănat confuzie în conducerile est-europene, care se menţineau la distanţă atât de Hruşciov cel vorbăreţ, dar imprevizibil, cât şi de Brejnev, mai laconic şi precaut. Moscova s-a străduit să impună iarăşi disciplina prin intermediul Tratatului de la Varşovia, dar acesta, cu toate că le-a creat coşmaruri planificatorilor de la

NATO (și i-a pus la treabă), n-a reprezentat niciodată cu mult mai mult decât un instrument de legalizare a prezenței trupelor sovietice în Ungaria și România, după semnarea Tratatului de Pace cu Austria, în 1955. Nici el, nici CAER-ul n-au mai putut restabili ascultarea de la sfârșitul anilor 1940.

Ruptura sovieto-chineză a șubrezit și mai mult prestigiul Moscovei. Nu numai că a deschis un front nou de îngrijorări pentru ideologii sovietici, dar influența chineză asupra susținătorilor est-europeni ai liniei dure s-a constituit într-o amenințare, începând cu sfârșitul anilor 1950, și, așa cum a dovedit Albania, le-a oferit statelor-satelit neascultătoare ocazia de a sâcâi Moscova, tot fluturându-i Beijingul prin fața ochilor. De la începutul anilor 1960, „socialismul biruitor“ a declanșat o luptă de ariergardă în Europa Răsăriteană. Primăvara de la Praga s-a dovedit a fi mult mai amenințătoare pentru Moscova, în anumite sensuri, decât fusese Ungaria, în 1956, pentru că, de astă dată, imboldul revoltei venea din interiorul partidului însuși. Desigur, naționaliștii neostaliniști precum Ceaușescu i-au provocat lui Brejnev la fel de multe dureri de cap ca și reformatorii idealiști, cum era Dubček; iar jucătorii vicleni, de cursă lungă, precum János Kádár din Ungaria, poate chiar mai multe.

Și totuși, privind retrospectiv, trebuie recunoscut că această acțiune de ariergardă organizată de la Moscova s-a dovedit, în linii mari, surprinzător de reușită. La urma urmelor, analiștii au petrecut decenii întregi anticipând fisurarea imperiului sovietic în Europa Răsăriteană. În 1965, Ionescu susținea că „istoria internă a blocului sovietic, de la moartea lui Stalin încoace, este în același timp istoria dezintegrării sale progresive și a declinului irezistibil al autorității rusești în interiorul său“. Potrivit lui Pierre Hassner, „balcanizarea comunismului a fost mai puternică decât comunizarea Balcanilor“.[60]

Observatorii mai perspicace, în schimb, au rămas prudenți. Mașinăria de control sovietică își demonstrase deja durabilitatea; în ciuda senilității crescânde a conducerilor de partid și a pierderii apetenței acestora pentru ideologie, semnele unei reale provocări politice erau puține. György argumenta că eșecul revoltelor din 1956 „deschide o perspectivă sumbră pentru eventuala reușită a unei revoluții începute de jos“. Paul Kecskemeti își încheia strălucit analiza revoluției ungare, atenționând că Europa Răsăriteană avea puține șanse să devină axul unei revolte politice în blocul sovietic:

instabilitatea urma să se declanşeze mai degrabă în Uniunea Sovietică însăşi – în inima imperiului – decât în ţările-satelit ale acesteia. Cea mai remarcabilă previziune a fost a lui François Fejtö, care a văzut în Primăvara de la Praga nu numai o revigorare a obscurantismului sovietic, dar, concomitent, o revelaţie: comunismul purta în sine seminţele propriei reformări. „Putem spera – scria el anticipativ, în 1969 – că viitorul Dubček se va ivi chiar la Moscova, în centrul nervos al sistemului.“[61]

Capitolul 9.

Democrația transformată. Europa Occidentală, 1950–1975

Numărul votanților comuniști din țările europene este invers proporțional cu numărul de locuințe la mia de locuitori.

Eberhard Wildermuth (Ministrul Federal pentru Locuințe, Germania de Vest)[1]

Utilizarea masivă a forței de muncă, creșterea și stabilitatea economică sunt considerate ceva normal acum în capitalismul occidental.

Michael Kidron, 1968[2]

Amploarea dorințelor i-a paralizat.

Georges Perec[3]

Revigorarea democrației

După 1945, Europa Occidentală a redescoperit democraţia. Rămăşiţele dreptei autoritare interbelice – Spania lui Franco şi Portugalia lui Salazar – au fost marginalizate, ca fiind excrescenţele unui trecut nefrecventabil, excluse din organismele internaţionale noi – Naţiunile Unite, Comunitatea Economică Europeană, chiar şi Planul Marshall –, cel puţin până când Războiul Rece le-a transformat, o dată în plus, în aliaţi dominaţi de ambiguitate ai Lumii Libere. În Marea Britanie, Irlanda, Suedia şi Elveţia, restricţiile din perioada războiului au fost ridicate şi s-a reluat funcţionarea normală a parlamentelor. Redutele antidemocratice ale Noii Ordini fasciste – Germania, Italia, Franţa – au lăsat în urmă trecutul şi şi-au reconstruit sistemele constituţionale. În Grecia, moştenirea de autoritarism din anii 1930 a fost abandonată, în ciuda războiului civil, iar domnia parlamentului – restaurată, chiar dacă iniţial a fost cam şubredă.

Dar această renaştere a democraţiei nu a însemnat o simplă revenire la situaţia din 1919; dimpotrivă, ceea ce a ieşit la suprafaţă, după 1945, a fost profund schimbat, ca rezultat al reminiscenţelor din regiune – atât ale războiului, cât şi ale crizei democratice antebelice. Rolul parlamentului, natura partidelor politice şi a politicii înseşi – toate au ieşit modificate din lupta cu fascismul. De-acum, democraţia se caracteriza şi printr-un sufragiu mai extins – în sensul că femeile şi-au câştigat dreptul de vot, acolo unde mai înainte nu-l avuseseră (excepţie făcând ţări înapoiate socialmente, precum Elveţia şi Liechtenstein) – şi printr-o măsură mai mare a implicării întregului spectru politic în asigurarea inclusiv a unor drepturi sociale şi economice.[4]

La fel ca după 1918, schimbarea survenită în atitudini putea fi cartografiată prin intermediul reformelor constituţionale. Acestea demonstrau o preocupare faţă de drepturile omului, izvorâtă din atât de amara experienţă a războiului, şi o conştientizare a necesităţii de a-l apăra pe individ împotriva puterii statului. Potrivit articolului 2 din Constituţia italiană din 1948, „Republica recunoaşte şi garantează inviolabilitatea drepturilor omului“. „Poporul german […] recunoaşte că drepturile omului, inviolabile şi inalienabile, formează baza oricărei comunităţi umane“, sublinia articolul 1 al noii Legi Fundamentale germane, care oferea garanţii mai strânse împotriva puterii arbitrare a statului, mai ales a poliţiei, decât se găseau în Constituţia de la Weimar.[5]

Dat fiind sentimentul adânc înrădăcinat că democraţia fusese subminată, în perioada interbelică, de nişte adunări peste măsură de puternice sau de certărețe, nu e de mirare că mulţi oameni îşi doreau şi un executiv mai puternic. Germania de Vest a creat ceea ce unii au ajuns să numească „democraţia Cancelarului“, iar alţii, mai explicit, „demokratură“ (o combinaţie între democraţie şi dictatură). Franţa însă a fost cea care a scos în evidenţă ce dificultăţi presupunea faptul de a le cere parlamentarilor să se priveze în mod voluntar de putere. Cea de-a Patra Republică diferea prea puțin de predecesoarea ei, din acest punct de vedere: ba chiar le acorda mai multă putere parlamentarilor, şi abia în 1958, de Gaulle, dezgustat şi sprijinit de opinia publică exasperată, a reuşit să creeze un regim ceva mai prezidenţial. În Italia, la fel, noul referendum a lichidat monarhia, în 1946, dar în rest a modificat prea puțin procedurile parlamentare prefasciste.

Moderaţia era noua virtute: explicit în cazul Germaniei şi al Italiei (unde Aliaţii anticipau, pentru după război, o serioasă opoziţie de dreapta), implicit prin alte părţi, guvernele se angajau să desfiinţeze mişcările politice antidemocratice. Legea Fundamentală vest-germană, de exemplu, formula condiţiile care guvernau rolul unui partid politic, structura sa democratică şi necesitatea ca el să respecte constituţia. În unele cazuri, aşa s-a ajuns ca partidele neonaziste să fie interzise de Curtea Constituţională Federală. Dar asemenea măsuri probabil că nu erau principalele motive pentru performanţa mai degrabă modestă a extremei drepte în alegerile postbelice. Mai semnificativ, pe lângă nemulţumirea publică, era faptul că dreapta reuşise să atragă bazinul de votanţi firesc al extremiştilor în propriile rânduri. Indulgenţa demonstrată de Adenauer şi de creştin-democraţia italiană a fost de folos în ţinerea în şah a extremei drepte.

Pe termen lung, cu tot dezgustul pe care-l stârnesc în prezent asemenea tactici, nu e deloc evident că o marginalizare totală a dreptei le-ar fi oferit mai multă siguranţă acelor noi democraţii atât de fragile. N-ar trebui să uităm cât de departe mersese dominaţia dreptei antidemocratice în Europa deceniului 1930. Părea foarte concretă perspectiva ca ea să-şi recâştige popularitatea imediat după sfârşitul războiului: sondajele de opinie realizate de Aliaţi nu indicau cine ştie ce angajare de partea democraţiei a opiniei publice din Germania. Mai ales refugiaţii cu obsesii naţionaliste din Prusia de Est, Silezia şi regiunea Sudeţilor se arătau refractari când era vorba să renunţe la visul lor

legat de Heimat – „Patrie“. „Pentru demagogul cu privirea spre trecut – avertiza ziarul The Times, în decembrie 1950 –, refugiaţii sunt ca sângele în apă pentru un rechin, iar problema refugiaţilor este suficient de amplă pentru a crea o situaţie revoluţionară.“ Poate că Adenauer le-a oferit slujbe şi protecţie unui număr scandalos de mare de foşti nazişti (în jur de 34% dintre funcţionarii Ministerului de Externe german din 1952 fuseseră membri ai Partidului Nazist); dar felul în care a dezamorsat un vot potenţial exploziv al refugiaţilor, în anii 1950 şi la începutul anilor 1960, s-a dovedit unul strălucit. Dacă el n-ar fi provocat declinul Partidului Refugiaţilor, naţionalist, destrămându-l şi aducând una dintre facţiuni în propriu-i CDU (Christlich-Demokratische Union Deutschlands – Uniunea Creştin-Democrată a Germaniei), milioanele de refugiaţi germani din Europa Răsăriteană ar fi putut pune în pericol chiar bazele noii Republici Federale.[6]

Mai puţine compromisuri s-au făcut, bineînţeles, cu extrema stângă: guvernările cu înclinaţii conservatoare din primul deceniu al Războiului Rece s-au simţit mult mai în elementul lor excluzând stânga decât dreapta. Partidul Comunist a fost scos în afara legii în Germania de Vest şi Grecia, tolerat şi hărţuit prin alte ţări. Peste tot în Europa Occidentală, custozii interni anticomunişti – mai ales din poliţie şi din serviciile de securitate – lucrau în strânsă legătură cu luptătorii americani din Războiul Rece, al căror centru, Biroul de Coordonare a Politicilor din cadrul CIA, şi-a văzut bugetul înălţându-se ca o ciupercă atomică, de la 4,7 milioane de dolari americani, la începutul lui 1949, la 200 de milioane în 1953. Anticomunismul era ca o industrie de creştere.[7]

Guvernele europene au ajutat proaspăt-înfiinţata CIA să-şi pună în aplicare teoriile despre războiul psihologic împotriva stângii, atacând comunismul prin reclamă, publicaţii culturale, expoziţii itinerante şi filme. Partidele socialiste şi laburiste erau sprijinite în lupta lor contra comuniştilor, pentru controlul asupra sindicatelor. În momentul culminant al Războiului Rece, americanii au anticipat o posibilă invazie rusească a Occidentului şi le-au furnizat arme unor anticomunişti de încredere, cu care aceştia să organizeze o rezistenţă armată, la fel cum se procedase pe vremea ocupaţiei naziste. Abia spre sfârşitul anilor 1980 şi începutul anilor 1990, a ajuns la cunoştinţa publicului povestea existenţei acestor celule bizare, a legăturilor dintre ele şi serviciile secrete din Italia şi Belgia şi a implicării lor în terorismul de

dreapta.[8]

Cu toate că manifestările de paranoia s-au evaporat odată cu sfârşitul războiului din Coreea, multe dintre instituţiile noului stat al „securităţii naţionale“ au devenit permanente: serviciile de spionaj vest-europene s-au extins enorm, iar verificarea persoanelor angajate în sectorul public a devenit o practică obişnuită. În Regatul Unit, de exemplu, guvernul Attlee a respins propunerea unui membru tory (conservator) al Parlamentului de formare a unei Comisii parlamentare de Cercetare a Activităţilor Antibritanice[9], în schimb a constituit o comisie guvernamentală secretă pentru activităţile subversive şi a început să-i „valideze negativ“, în mod regulat, pe funcţionarii publici. „Validarea pozitivă“, mult mai intruzivă, a opiniilor şi fostelor activităţi ale candidaţilor la funcţii publice a început în 1950, la îndemnul americanilor: un proces prevăzut să se aplice iniţial unui număr de circa 1 000 de posturi ajunsese, în 1982, să fie aplicat în cazurile a 68 000.[10]

Opinia publică se arăta foarte puţin preocupată de încălcările unor libertăţi civile, care apăreau în mod inevitabil, în parte pentru că exista o suspiciune generală faţă de intenţiile sovieticilor în legătură cu Europa Occidentală. Mult mai important însă era sentimentul larg răspândit potrivit căruia „toate - ismele sunt acum depăşite“. Oamenii rămăseseră din război cu o profundă antipatie faţă de politica bazată pe ideologii. Iar această antipatie se reflecta în schimbările de poziţie ale marilor partide politice, care lăsau în urmă atitudinile polarizate din trecut şi adoptau poziţii de compromis. Stânga şi dreapta, deopotrivă, se reconciliau cu democraţia parlamentară şi-şi abandonau rezervele anterioare.[11]

Pe partea stângă a spectrului politic, sfârşitul războiului fusese văzut iniţial – după cum se exprima Léon Blum – ca un prag al „erei triumfătoare“ a socialismului. „După Hitler, noi!“ – exclama social-democratul german Rudolf Breitscheid. N-a fost să fie. Era cea nouă a reconstrucţiei sociale nu era menită să se desfăşoare pe baza unor principii socialiste, aşa cum crezuse Blum. Chiar dacă fascismul fusese înfrânt, ameninţarea comunismului le crea socialiştilor dificultăţi la fel de mari; peste tot, cu excepţia Marii Britanii, marxismul era cordonul ombilical prin care erau cu toţii menţinuţi laolaltă şi nici măcar socialiştilor anticomunişti – o specie din ce în ce mai larg răspândită – nu le venea uşor să-l taie, pur şi simplu. Mai mult decât atât, şi

capitalismul, şi conservatorismul se dovedeau mai tenace, ba chiar mult mai populare în Europa Occidentală, decât s-ar fi zis în zilele sumbre ale ocupaţiei naziste, iar socialiştii se vedeau nevoiţi să se împace cu aceste realităţi. Astfel, euforia iniţială a stângii a lăsat locul unei ample regândiri a relaţiilor dintre socialism, capitalism şi clasă.[12]

Îndepărtarea de marxism a demarat în unele ţări aproape imediat după război. De exemplu, în Olanda, Partidul Social-Democrat al Muncitorilor şi-a schimbat denumirea în Partidul Olandez al Muncii, străduindu-se să devină mai atractiv şi să-şi atenueze caracterul de clasă. În Germania de Vest, Suedia şi Austria, social-democraţii au prelungit procesul până la sfârşitul anilor 1950, ba chiar până la începutul anilor 1960. Opoziţia faţă de reforme s-a întins şi mai mult în Franţa şi Italia, care aveau nişte tradiţii marxiste foarte puternice, dar cel mai mult în bastionul antimarxist care era Partidul Laburist din Marea Britanie. Şi totuşi, chiar şi în aceste ţări, socialiştii au fost siliţi, într-un fel sau altul, să recunoască adevărul electoral şi economic: singura modalitate prin care puteau scăpa de o dispariţie treptată era să evadeze din ghetoul politicii de clasă şi să accepte transformarea într-un partid cu o bază de mase mai vastă. Gaitskell, de exemplu, avertiza că laburiştii erau condamnaţi la înfrângere, dacă nu se adaptau „caracterului în schimbare al muncii, utilizării complete a forţei de muncă, noilor condiţii de locuit, noului mod de viaţă axat pe televizor, frigider, maşină şi reviste cu poze“. Richard Crossman îl combătea, invocând argumentul că n-ar fi fost posibil, pentru capitalismul dirijat, să egaleze realizările planificării de tip sovietic din Europa Răsăriteană; dar adevărul este că nici Partidul Laburist britanic, nici vreo altă mişcare socialistă importantă n-au încercat vreodată să influenţeze radical virtuţile capitalismului postbelic.[13]

Dreapta s-a folosit de Războiul Rece mult mai eficient. Neîmpovăraţi de teorie şi dogmă la fel de mult ca stânga, reuşind să îmbrăţişeze anticomunismul cu mai multă uşurinţă şi arătându-se mai acordaţi la dorinţa larg răspândită, în anii 1950, de calm politic, stabilitate familială şi viaţă casnică, politicienii pragmatici de dreapta şi-au regândit impulsurile autoritare de mai înainte şi au constituit mişcări noi, puternice, dedicate democraţiei şi împărtăşind multe preocupări sociale de-ale stângii. Un fost bastion al precauţiei fiscale, precum Partidul Conservator britanic interbelic, a sucombat în faţa tradiţionalismului obsedat de „o singură naţiune“:

guvernele conservatoare din anii 1950 erau, la fel ca și laburiștii, devotate politicii de construire de locuințe, de exemplu. Acolo unde liberalismul economic a supraviețuit – cum ar fi în Germania de Vest și în Italia –, el a intrat în competiție și s-a dedat la compromisuri cu tradiții foarte diferite: paternalismul catolic, grija socială și antimaterialismul. Ascensiunea partidelor catolice democrate a fost aici o tendință esențială. Uniunea Creștin-Democrată germană (CDU), de exemplu, propunea o „economie de piață socialmente angajată“, ca o a treia cale între laissez-faire și planificarea de stat.[14]

În felul acesta, vechea polarizare și antagonismul de clasă dintre stânga și dreapta au lăsat treptat locul unui nou accent pus pe consens. Cazul extrem a fost al Austriei, unde rezultatul a fost o mare coaliție între stânga și dreapta (1945–1966): durabilitatea ei a reflectat hotărârea celor doi parteneri de a evita conflictul ideologic, după războiul civil dintre ele, din anii 1930. Statul bipartit de la Viena s-a dovedit a fi mult mai de nestrăpuns decât versiunea sa monopartită anterioară. Coalițiile au definit norma în parlamentele occidentale, o sursă de instabilitate în Franța, dar nu și în țări ca Italia sau Danemarca, unde frecventele schimbări de guverne ascundeau, de fapt, rămânerea în continuare la putere a cel puțin unuia dintre partidele importante. Cu toate că, în cea mai mare parte a perioadei postbelice, guvernările vest-europene n-au durat prea mult, în medie, acest lucru nu pare să fi generat nemulțumire față de politica democratică, iar proteste civile sau violențe publice au fost relativ puține. Motivul principal pentru o asemenea toleranță din partea opiniei publice – într-un contrast izbitor cu atitudinile ei dușmănoase din perioada interbelică – l-a reprezentat, cu siguranță, coincidența revigorării democrației cu etapa cea mai remarcabilă de creștere economică susținută din toată istoria. Pe măsură ce viețile oamenilor deveneau mai comode și mai prospere, sistemul politic își culegea și el roadele.[15]

Miracolul creșterii

N-a fost uşor, la început, de prevăzut spirala economică ascendentă şi extinsă care avea să transforme Occidentul, în răstimp de două decenii după 1950. Cu gândurile la experienţa din perioada imediat următoare Primului Război Mondial, majoritatea experţilor au anticipat o explozie postbelică, urmată de o prăbuşire, din cine ştie ce motiv. Încetinirea de ritm a producţiei industriale, în Europa Occidentală, de la 12% per annum, în 1947–1948, la 5%, în 1949–1950, a părut să le confirme precauţia. În 1951, revista The Economist remarca pe un ton sumbru: „În al treilea an al Planului Marshall, a cărui reuşită a fost dincolo de aşteptări, în condiţii de prosperitate şi de nivel de trai recâştigat – pe scurt, într-un an considerat bun –, câte un sfert din electoratul francez şi din cel italian au votat cu comuniştii […] Aproape nicăieri nu există aşa o credinţă pozitivă în posibilităţile progresului, cum demonstrează atât ruşii, cât şi americanii“.

Perspectivele sumbre pe termen lung erau evidente. Guvernul olandez încuraja emigraţia, pe motiv că ţara, mai mult ca sigur, n-ar fi fost capabilă să-şi rezolve problema şomajului prin creşterea internă; după mai puţin de un deceniu, aceeaşi Olandă ajungea să fie un importator net de forţă de muncă. În Germania de Vest, mulţi economişti preziceau că pierderea terenurilor agricole din Prusia de Est şi din Silezia urma să conducă la permanente lipsuri alimentare, iar bărbaţii şomeri se plimbau de colo-colo pe străzi, cum făcuseră şi înainte de război, purtând pancarte şi însemne prin care-şi arătau dorinţa de a găsi de muncă. Impactul devastator al Războiului Rece asupra încrederii în afaceri se reflecta cel mai bine în butada unui fermier francez, Lucien Bourdin, care i-a spus unui analist american: „Să plantez o livadă întreagă de caişi, ca s-o transforme americanii şi ruşii în câmp de luptă? Nu, mulţumesc, nu-s atât de prost“.[16]

Abia în 1953, Comisia Economică a Naţiunilor Unite pentru Europa şi-a dat verdictul final cuprinzător, care a fost în mod clar unul călduţ: „Progresul general din Europa Occidentală nu a fost întru totul încurajator“. Presiunile balanţei de plăţi acţionaseră ca nişte frâne asupra extinderii. Comisia se arăta pesimistă în legătură cu şansele ca utilizarea forţei de muncă să crească, fără ca inflaţia să scape de sub control, ceea ce se definea drept o „economie de întreprindere privată“. Creşterea de până atunci fusese neuniformă şi bazată pe factori interni, cu prea puţine semne ale vreunei cooperări internaţionale, aşa că „tendinţa istorică spre autarhie naţională nu a fost în mod clar

inversată“.[17]

Întâmplarea face că experienţa câtorva ţări din Europa Occidentală chiar susţinea o asemenea previziune pesimistă. „Autarhie naţională“ – exact asta era strategia economică urmată de fosilele autoritarismului din Peninsula Iberică şi de guvernarea conservatoare catolică din Irlanda. Rezultatul a fost, în fiecare caz, un eşec fără echivoc, înregistrându-se creşteri lente şi rate înalte ale şomajului sau utilizarea sub potenţial a forţei de muncă, făcând ca ţările respective să arate din ce în ce mai puţin impresionant, pe măsură ce anii 1950 avansau, iar celelalte ţări din Europa Occidentală prosperau. Exportarea de zeci de mii de lucrători anual – în toate trei s-a procedat la fel –, pentru a trage foloase de pe urma exploziei economice, însemna recunoaşterea făţişă a înfrângerii. La sfârşitul anilor 1950, Irlanda şi Spania s-au aventurat într-o schimbare dramatică de curs, îmbrăţişând modernizarea; Portugalia – sub conducerea profesorului de economie prekeynesiană Salazar – a rămas pe post de a cincea roată la căruţă.[18]

La momentul acela, deja nu mai încăpea îndoială cu privire la caracterul cu totul ieşit din comun al spiralei economice ascendente din tot restul Europei Occidentale. Creşterea se dovedea mai rapidă şi mai uniformă decât în orice alt moment de până atunci. Între 1913 şi 1950, creşterea per capita din regiune se situase la o medie de 1% pe an; între 1950 şi 1970, media respectivă crescuse la un incredibil 4% pe an. În cea mai mare parte, pendulările din ciclurile de afaceri, care-i zguduiseră pe întreprinzători atât de mult înainte de 1939, generau acum fluctuaţii mult mai atenuate. Şomajul în masă antebelic părea să fi fost dat uitării de-a binelea: procentele de şomeri din Europa Occidentală au coborât de la o medie de 7,5%, în anii 1930, la chiar sub 3%, în 1950–1960, apoi la 1,5%, în deceniul următor. „Astăzi – nota un comentator britanic în 1967 –, să ai un milion de şomeri, sau mai mulţi, este considerat o eventualitate dezastruoasă. Ar trebui s-o salutăm ca pe un semn decisiv al eşecului naţional.“ Cu o rapiditate surprinzătoare, utilizarea completă a forţei de muncă a ajuns să fie privită nu ca o realizare fragilă, obţinută cu greu, ci ca parte integrantă firească a unei economii capitaliste moderne, ştiinţific administrate.[19]

Au existat diferenţe substanţiale de performanţă între ţări. Austria, Germania de Vest, Franţa, Italia şi Olanda au bifat ritmuri de creştere destul de rapide;

Marea Britanie şi Belgia – ceva mai lente. Unele economii au înregistrat rezultate mai bune în anii 1950 decât în deceniul 1960; în cazul altora, raporturile au fost inverse. Dar lucrul cu adevărat important este că, în toate cazurile, creşterea s-a situat cu mult peste oricare alte niveluri înregistrate anterior. Chiar şi în Marea Britanie cea leneşă, ale cărei performanţe slabe îi alarmau pe analiştii de acolo, creşterea de după 1950 – la 3% per annum – era mai mare decât procentul mediu de 1,3% din perioada 1913–1950, şi chiar decât cel de 1,9% înregistrat între 1870 şi 1913.[20]

Cauzele acestei reuşite fără precedent – zisă şi „miracol economic“ – rămân subiectul unor dispute aprinse. Este posibil ca o forţă de muncă abundentă – formată din refugiaţi şi ţărani care nu-şi mai găseau de lucru în agricultură – să fi menţinut salariile la un nivel coborât, încurajând investiţiile. Dar forţă de muncă exista din abundenţă şi în Peninsula Iberică, şi totuşi n-a condus, prin ea însăşi, la creştere economică, aşa cum simpla ei existenţă nu adusese prosperitate nici în anii 1930. Faptul că exista forţă de muncă din abundenţă era, în esenţă, un factor permisiv, care contribuia la creşterea economică acolo unde şi alte circumstanţe erau favorabile.

În mare măsură, acelaşi lucru era valabil şi pentru capital. Distrugerea capacităţilor industriale în perioada războiului s-a dovedit a fi mult mai mică decât se crezuse iniţial. Ba chiar, dată fiind extinderea lor fabuloasă din anii de război, nu încape îndoială că sursele de capital sub formă de acţiuni din Europa Occidentală erau mult mai mari după 1945 decât fuseseră în 1939 – şi sporeau rapid. Un control guvernamental strict al creditelor şi investiţiilor, ca şi raţionalizarea şi alte forme de economisire forţată au menţinut consumul la niveluri joase şi procentajele investiţiilor la niveluri înalte – 16,8% din Produsul Intern Brut, în anii 1950–1970, în comparaţie cu 9,6%, în 1928–1938. Dar acest model reflecta nu numai existenţa unor disponibilităţi de capital, ci şi dorinţa autorităţilor publice de a direcţiona utilizarea acestuia, precum şi disponibilitatea populaţiei din diversele ţări de a renunţa la consumul din prezent, în beneficiul unui viitor mai bun.[21]

În mitologia vremii, redresarea Europei a fost adeseori atribuită Planului Marshall, acea contribuţie financiară americană masivă pe care Statele Unite se angajaseră, în vara lui 1947, s-o pună la dispoziţia Europei Occidentale, la iniţiativa Secretarului de Stat de atunci, George Marshall. Este cu siguranţă

adevărat că implicarea economică, politică şi militară masivă a Statelor Unite în Europa Occidentală, după 1945, a fost esenţială în a face ca redresarea de după al Doilea Război Mondial a regiunii să fie mult mai reuşită decât cea de după primul. Cu toate acestea, în termeni strict cantitativi, este limpede acum că, excepţie făcând Grecia şi, poate, Italia, Planul Marshall nu a fost chiar atât de important din punct de vedere economic pe cât l-au prezentat propagandiştii – sau chiar oponenţii – săi. Cea mai mare parte a investiţiilor europene au fost generate pe plan intern, în timp ritmurile de creştere din Occident nu erau deloc mai înalte decât cele din Europa Răsăriteană, unde, fără să fi beneficiat câtuşi de puţin de Planul Marshall, naţiunile est-europene îşi finanţau, de fapt, superputerea, în loc să fie sprijinite de ea. Ceea ce Planul Marshall a făcut cu adevărat a fost să faciliteze schimburile internaţionale, evitând blocajele, compensând puţinătatea dolarilor şi permiţându-i creşterii economice să continue.[22]

Americanii au pus umărul la schimbarea capitalismului european – exact aşa cum începuseră să facă înainte de război –, transformând relaţiile industriale, predicând evanghelia unei administraţii ştiinţifice şi modernizând practicile şi echipamentele folosite în muncă. Creşterea productivităţii, care s-a situat în jurul unei medii de 4% per annum, a susţinut, fără îndoială, explozia economică. Administratorii Planului Marshall şi alţi propagandişti ai „modelului american“ au creat o reţea de Consilii de Productivitate, programe de schimb de experienţă pentru liderii sindicali şi administratori, de publicaţii şi expoziţii. La sfârşitul anilor 1940, o epocă de tulburări sindicale considerabile, „productivitatea“ era proslăvită ca soluţie ideologică alternativă la războiul claselor, ca modalitate prin care puteau fi sporite şi salariile, şi profiturile companiilor.[23]

Dezbaterea pe marginea Planului Marshall a scos la iveală semnificaţia unor alte aspecte ale influenţei economice americane. Printre acestea s-au numărat nu doar noua evanghelie a productivităţii, ci şi atitudinile faţă de politicile fiscale, strategiile de investiţii şi armonia dintre clase. În general, administratorii Planului Marshall au încercat să-i încurajeze pe strategii politici europeni să majoreze cheltuielile de consum (ca să reducă nemulţumirea socială şi foarte probabila răspândire a virusului comunist) şi să se elibereze de ierarhiile sociale rigide ale trecutului, într-un fel de New Deal (Nouă Înţelegere) europeană.

Poate cel mai important dintre toate, pe termen lung, a fost impactul politic vast al prezenței americane în Europa Occidentală. Războiul Rece – aflat la paroxism în primii ani 1950 – a provocat nu numai frică și îngrijorare, dar și o mai mare măsură de cooperare între statele-națiuni din Europa Occidentală decât se mai văzuse vreodată în trecut. Viziunile ambițioase de la Washington despre o planificare europeană strict coordonată vor fi fost rapid respinse de niște europeni vicleni precum Bevin și Schuman. Dar banii și siguranța oferite de americani nu puteau fi câștigate necondiționat. Iar asemenea condiții – legându-i pe beneficiari de o formă oarecare de dialog interstatal – au modificat mediul economic internațional în Europa Occidentală. Mai cu seamă, au pus bazele uimitoarei revigorări a comerțului care a constituit nucleul exploziei economice de la mijlocul anilor 1950. Franța și mai ales Marea Britanie, prinse în angajamente imperiale costisitoare, au fost mai puțin tentate să beneficieze de asemenea oportunități decât statele din Benelux, Germania de Vest sau Italia. Dar, prin intermediul Uniunii Europene de Plăți și, ulterior, al Comunității Economice Europene – toate încurajate de strategii politici americani –, comerțul intraeuropean a funcționat cu motoarele turate la maximum. Observând cât de rapid abandonaseră germanii vechea obsesie cu pământul și autarhia dintre cele două războaie mondiale, Elizabeth Wiskemann comenta, în 1956, că „într-o Europă care dezvoltă planuri de evitare a fazelor de recesiune abruptă în domeniul comerțului și a consecințelor acestora, într-o Europă care tânjește după integrarea pașnică și ale cărei comunicații par să fi topit distanțele dintre țări, s-ar zice că țelul autosuficienței naționale a devenit irelevant“[24].

Guvernele europene însă nu erau niște simple beneficiare ale generozității americane. Ele reușiseră să evite în mod eficient o revenire la izolaționism, târând Washingtonul înapoi în Europa cu poveștile lor înfricoșătoare despre amenințarea comunismului. Dacă americanii erau de-acum imperialiștii, măcar ajunseseră în această postură „cu invitație“, vorba lui Lundestadt. Europenii aveau și ei prioritățile și strategiile lor, iar explozia economică postbelică se cere evaluată în lumina unor opțiuni de politică internă. Cu siguranță că vechile preocupări legate de inflație (mai ales în perioada războiului din Coreea), de balanța de plăți și de echilibrarea bugetului nu dispăruseră: ele au supraviețuit mai ales în țări precum Italia și Germania, care ieșiseră din trecutul recent cu o profundă neîncredere în étatisme. Dar iată că, încă din anii 1960, guvernele din Europa Occidentală au început să

pună administrarea cererii, utilizarea deplină a forței de muncă și creșterea economică mai presus de stabilitatea prețurilor. Cu alte cuvinte, erau dispuse, mai mult ca niciodată, să accepte o anumită măsură a inflației în schimbul prosperității. „În toate țările europene – scria Postan –, creșterea economică a devenit un crez universal și un deziderat la ordinea zilei, la care guvernele sunt așteptate să se conformeze. În sensul acesta, creșterea economică a fost produsul obsesiei față de ea însăși.“[25]

Dezvoltarea noului crez poate fi cartografiată cu destul de multă precizie. La începutul anilor 1950, rapoartele anuale avansate de noua Organizație pentru Cooperare Economică Europeană scoteau în evidență necesitatea de a îmbunătăți productivitatea, în care vedeau cheia extinderii economice. Aici a fost utilizată pentru prima oară sintagma „creștere economică“, în 1956. Când s-a reconfigurat, în 1960, ca Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică, articolul 1 din Carta de întemeiere afirma că ținta ei era „să realizeze creșterea economică și utilizarea forței de muncă la cele mai înalte și sustenabile niveluri și un nivel de trai ridicat în țările membre“. Cartea lui Walt Rostow[26], intitulată Etapele creșterii economice (cu subtitlul: Un manifest necomunist) – în care „decolarea“ către prosperitate era prezentată ca un proces istoric universal –, a devenit o evanghelie pentru credința în creșterea economică.[27]

„Obsesia creșterii economice“ nu se regăsea numai în cercurile oficiale. Și în sectorul privat, încrederea s-a cristalizat din nesiguranța de la începutul anilor 1950, iar investițiile private au luat avânt, în paralel cu cele publice. Într-adevăr, trăsătura izbitoare a exploziei economice postbelice a reprezentat-o felul în care sectoarele public și privat păreau să fi realizat o simbioză reciproc acceptabilă și profitabilă. Cum starea de spirit egalitaristă de la eliberare s-a risipit, asaltul socialist asupra capitalismului nu s-a mai concretizat; planificarea crea condițiile naționalizării, de unde conducea la „îndrumare“ și „ghidare“. Economia planificată, cu care CDU se prezentase în fața Germaniei la începutul anului 1947, s-a dezumflat în fața triumfului „economiei sociale de piață“ a lui Ludwig Erhard. În Marea Britanie, unde laburiștii păruseră inițial atât de ostili sectorului privat, angajatorii erau tratați cu un respect care le-ar fi mirat, să zicem, pe autoritățile olandeze, mai dirijiste; chiar și în Franța, „planificarea“ s-a dovedit, în mare măsură, a fi o treabă de genul „Jos labele!“ de pe economie, deși, după toate aparențele, nu

era şi mai puţin reuşită din acest punct de vedere. „Ce anume – se întreba Andrew Shonfield, poate unul dintre cei mai fini analişti ai noii economii europene – a schimbat capitalismul, din acel cataclismic eşec, ce părea să fie în anii 1930, în marele motor al prosperităţii din lumea postbelică?“ Răspunsul găsit de el rezida în „echilibrul în schimbare dintre puterea publică şi cea privată“.[28]

Contrar temerilor exprimate în 1953 de Comisia Economică a Naţiunilor Unite pentru Europa, economiile bazate pe întreprinderi private au atins plafoane înalte de investiţii şi creştere economică, rivalizând cu cele din Europa Răsăriteană. Antreprenorii au beneficiat de o administrare oficială a cererii şi de politicile de utilizare deplină a forţei de muncă, aşa că au putut investi cu mai multă încredere, ştiind că administrarea economică de către stat, cu efecte contraciclice, era de natură să netezească fluctuaţiile comerciale care chinuiseră economia interbelică. Cum această administrare era considerată de cei mai mulţi ca fiind făcută pe baze ştiinţifice, nu e deloc surprinzător că Shonfield a putut ajunge pe deplin încrezător la concluzia că „nu există motive de a crede că modelele din trecut […] se vor mai reafirma în viitor“. Politicile înţelepte, solidaritatea socială şi o cooperare instituţională adaptabilă îi garantau Europei Occidentale una dintre cele mai remarcabile realizări din toată istoria ei.[29]

Statele asistenţiale

Această „neaşteptat de fascinantă“ revigorare a capitalismului s-a petrecut, desigur, într-o lume în care extinderea puterii statului era acceptată nu numai în sfera economică însăşi, dar şi în zona asistenţei sociale. Pentru mulţi comentatori ai vremii, cele două – o economie în plin avânt şi un stat asistenţial extins – păreau strâns interconectate. „Fără subîntinderea politicilor unui stat asistenţial – afirma reformistul social-democrat german Karl Schiller –, sistemul economic al pieţei libere ar fi putut foarte bine să intre în colaps […] Statul asistenţial şi o economie de piaţă dinamică îşi sunt reciproc indispensabile.“[30]

În anii Thatcher, desigur, asemenea idei au fost atacate. Cheltuielile pentru statul asistenţial, s-a susţinut, ţinuseră creşterea economică pe loc, n-o împinseseră înainte. Mai puţin ca un argument pentru economia anilor 1950 decât pentru politica deceniului 1980, trebuie spus că datele istorice nu vin să confirme o asemenea evaluare critică. În Marea Britanie, cheltuielile pentru asistența socială au reprezentat un procent mai mic din Produsul Intern Brut decât în Germania de Vest, de exemplu. În Europa Occidentală în general, o creștere modestă a fost însoțită de cheltuieli reduse pentru serviciile sociale.[31]

Pentru că implicarea postbelică a statului în asistența socială a coincis cu consolidarea democrației europene, unii au pretins că a fost un fenomen esențialmente democratic. Sintagma „stat asistențial“ fusese formulată, la urma urmelor, în opoziție cu Hitler. În anii 1950, Attlee vorbea despre guvernul său că ar fi „pus bazele statului asistențial“, iar după numai câțiva ani, termenul trecuse deja în limbajul comun. Părea să marcheze un moment hotărâtor în relația dintre stat și individ și, poate chiar așa cum afirma sociologul T.H. Marshall, să inaugureze o nouă înțelegere a noțiunii de cetățenie într-o democrație, drepturile sociale și economice venind acum să se adauge drepturilor politice.[32]

Dar legătura făcută de Marshall între democrație și asistența socială reflecta experiențele specifice ale Marii Britanii și Suediei. În alte părți, combinațiile asistențiale postbelice ilustrau puternice continuități față de regimurile conservatoare și fasciste antebelice, în timp ce, în Europa Răsăriteană, ele au apărut sub comunism. Este esențial să ne amintim că formula „statul care asigură viața“, introdusă în dialogul despre politicile sociale din Germania de Vest de juristul constituționalist Ernst Forsthoff, fusese folosită, în realitate, pentru prima oară de el – în sens aprobator – în 1938, în condițiile celui de-al Treilea Reich. Și serviciile sociale italiene postbelice lucrau, în esență, prin rețeaua de agenții semiautonome creată sub regimul lui Mussolini.[33]

Și totuși, în ciuda tuturor acestor tradiții continuate, al Doilea Război Mondial a despărțit între ele două contexte de politici foarte diferite. Lumea statului asistențial postbelic însemna utilizarea deplină a forței de muncă, o creștere demografică rapidă și o pace relativă, internă și externă, în Europa. Politica socială interbelică, în schimb, fusese dusă pe fundalul șomajului de masă, al temerilor legate de scăderea demografică, al revoluțiilor,

extremismului politic şi războiului. În ambele epoci, statul a preluat frâiele; dacă, însă, înainte de 1940, scopul său era să asigure bunăstarea colectivității, a familiei şi, mai presus de orice, a naţiunii, după război, statul şi-a propus mai ales o acţiune fermă în direcţia diversificării oportunităţilor şi a opţiunilor oferite individului ca simplu cetăţean. Fiecare dintre cele două epoci a reacţionat faţă de cea care o precedase: cea de după 1918 – împotriva individualismului generat de liberalismul secolului XIX; cea de după 1945 – împotriva colectivismului interbelic. În acest sens, accentul pus de Marshall pe cetățean este bine ţintit.

Statul asistenţial postbelic a reflectat câteva diferenţe reale în materie de filosofie şi de instituţii, la nivelul Europei Occidentale. De exemplu, Germania de Vest, la fel ca şi Regatul Unit, avea o politică ambiţioasă de construcţie de locuinţe şi construia sute de mii de locuinţe anual în cartiere special amenajate, în timp ce „prădarea postbelică a Romei“ şi jungla de beton care se întindea tot mai mult în jurul Atenei constituiau mărturii ale indiferenţei statului din sudul Europei, la capitolul asigurarea de locuinţe. Sistemul asistenţial britanic era finanţat prin impozitarea naţională, gratuit la nivelul de livrare şi conceput să le ofere tuturor cetăţenilor un minimum esenţial. În Franţa, Belgia şi Germania, în schimb, guvernele sprijineau scheme de asigurare voluntară, acolo unde contribuţiile erau corelate cu veniturile. În aceste sisteme, aranjamentele asistenţiale perpetuau venitul existent şi diferenţele de statut social şi, deci, erau conservatoare în esenţa lor şi în impactul social pe care-l înregistrau, pe când în Suedia, statul se situa la extrema opusă, intervenind activ pentru a reduce inegalitatea de la nivelul veniturilor. Aşa se face că existau cel puţin „trei lumi“ – potrivit unui istoric –, adică modele de capitalism asistenţial în Europa Occidentală: conservator catolic, liberal şi social-democrat.

Peste tot însă cheltuielile statului pe servicii sociale erau în creştere. În Marea Britanie, cheltuielile pentru servicii sociale, raportate la Produsul Intern Brut, au crescut de la 11,3%, în 1938, la 16,3%, în 1955, şi la 23,2%, în 1970. În aceași perioadă, cheltuielile publice totale au crescut de la 30% din Produsul Intern Brut la 47,1%, în 1970, când serviciile sociale ajunseseră să acopere aproape jumătate din totalul cheltuielilor publice. În cea mai mare parte a

Europei Occidentale, cheltuielile publice au sporit după război, proporţional cu venitul naţional; concomitent, alcătuirea cheltuielilor respective s-a modificat, procentul cheltuit pentru apărare scăzând, iar cel pentru asistenţa socială crescând. De vreme ce venitul naţional însuşi creştea rapid, ca rezultat al exploziei economice, rezultatul a fost acela că statul a făcut pretutindeni cheltuieli asistenţiale care au sporit dramatic, accelerând în anii 1960 şi încetinind încă o dată la începutul deceniului următor. Mai mult decât atât, în cele două decenii de explozie economică, decalajele dintre diversele ţări s-au estompat. În 1950, de exemplu, numai în Danemarca, Marea Britanie, Norvegia şi Suedia un procent de peste 70% din forţa de muncă beneficia de asigurări pentru cazuri de accident, de îmbolnăvire, de bătrâneţe şi de şomaj; în anul 1970, acest prag fusese atins peste tot, cu excepţia brâului de sud al Europei – Grecia, Portugalia şi Spania.[34]

Generalizând, era ca şi cum războiul ar fi generat – sau intensificat – o anumită cerere de solidaritate socială, iar spirala economică ascensională ar fi creat resursele care să sprijine această schimbare. Nu trebuie uitat, de asemenea, că schimbarea de atitudine a vizat şi veniturile guvernului, nu numai cheltuielile sale; altfel spus, după 1945, oamenii care se bucurau de siguranţa utilizării depline a forţei de muncă au acceptat niveluri de impozitare practic de neconceput cu zece sau douăzeci de ani mai devreme. De ce le-au acceptat rămâne o întrebare absolut ignorată de istorici – istoria impozitării nu este cel mai suculent dintre subiecte –, deşi avem aici o trăsătură fundamentală a evoluţiei postbelice a societăţii vest-europene, care delimitează experienţa capitalismului din această parte a lumii de cea din Statele Unite sau din Asia.[35]

Lucru curios, poate, extinderea zonelor de responsabilitate ale statului în anii 1950 şi 1960 a fost însoţită de un sentiment al deziluzionării din ce în ce mai larg răspândit. „Toate avânturile din anii 1940 de a recrea, reconstrui şi replanifica s-au năruit în prezent“, se lamenta sociologul britanic Richard Titmuss. Aşteptările în creştere făcuseră să se înalţe, desigur, ştacheta speranţelor şi a cerinţelor şi împinseseră în sus pragurile sărăciei. Dar nici „redescoperirea sărăciei“, de la începutul anilor 1960, nici preocuparea de ordin mai general cu privire la asigurarea asistenţei sociale nu puteau fi atribuite integral acestor aşteptări crescânde. Limitele noii democraţii asistenţiale deveneau din ce în ce mai clare.[36]

Pe măsură ce speranţele anilor 1940 se risipeau, lumea realiza, treptat, că apariţia statului asistenţial nu schimbase mare lucru în privinţa inegalităţilor de avuţie. Distribuţia veniturilor nu a fost modificată semnificativ (excepţie făcând Scandinavia), de vreme ce prea puţin s-a încercat să fie folosite impozitele sau sistemul de beneficii în scopuri de redistribuire mai ample. Şi-atunci, pentru cine apăruse oare statul asistenţial? Din ce în ce mai mult s-ar fi zis că nu atât pentru cei săraci, cât mai degrabă pentru cei care o duceau destul de bine, pentru clasele mijlocii şi pentru elementele din vechea clasă muncitoare, care beneficia de roadele utilizării depline a forţei de muncă. Această suspiciune stă la baza noii viziuni asupra originilor statului asistenţial, care tinde să fie privit acum ca rezultat nu atât al presiunii eroice a clasei muncitoare, cât al intereselor claselor mijlocii, al paternalismului generos al intelectualilor şi al aversiunii faţă de risc a tuturor straturilor sociale.[37]

Şi ce mare surpriză era? Doar un alt exemplu de cum fusese stabilizată democraţia vest-europeană postbelică de către clasele mijlocii, modificând programele radicale în funcţie de propriile scopuri. „Ar putea părea, la prima vedere, că burghezia, ca de obicei, şterpelise ce ar fi trebuit să ajungă la muncitori“, scria Marshall. „Dar, date fiind circumstanţele, acest lucru era menit să se întâmple într-o democraţie liberă şi este menit să se întâmple şi în continuare în statul asistenţial. Pentru că statul asistenţial nu e totuna cu dictatura proletariatului şi nu s-a legat să lichideze burghezia.“[38]

Ceea ce unii au văzut ca fiind produsul individualismului, iresponsabilităţii şi egoismului din anii 1950, alţii au privit, dintr-o perspectivă mai neutră, ca fiind o dezvoltare a spiritului acaparator şi a bunăstării. Dar apariţia societăţii abundenţei a scos noi provocări înaintea statului asistenţial, care era legat, în minţile oamenilor, de anii de austeritate şi bazat pe un principiu al universalităţii pe care creşterea nivelului de trai l-a făcut să pară mai puţin necesar, dacă nu chiar „destul de aiurea“. „Societatea nesătulă – conchidea Marshall – a reuşit să-şi lărgească frontierele şi să-şi convertească la propriu-i crez adversarii naturali.“

Mobilizarea individualistă a Europei

„Mulţi oameni din generaţia mea – scria Shonfield în 1965 –, care în anii 1930 ajunseseră să considere de la sine înțeles caracterul distructiv imposibil de eradicat al capitalismului, au supravieţuit unei experienţe personale majore, în sensul că au fost martorii metamorfozării sistemului de la război încoace.“ O asemenea metamorfoză putea fi negativ interpretată – de către socialiştii dezamăgiţi –, în termenii declinului responsabilităţii sociale şi ai destrămării ţelurilor egalitariste din timpul războiului; putea fi totuşi privită şi într-o lumină pozitivă, ca parte a unei transformări sociale profunde – ceea ce Alessandro Pizzorno numea „mobilizarea individualistă“ a Europei. Succesul capitalismului a erodat rivalităţile dintre clase şi a înlocuit politica utopică de mase din perioada interbelică printr-o politică mai anemică a consumului şi administrației. Oamenii îşi doreau comodităţi, nu divinităţi.[39]

Originile societăţii de consum europene pot fi căutate, bineînțeles, cu mult înainte de al Doilea Război Mondial. Dacă Statele Unite ale lui Henry Ford au constituit prototipul, este la fel de adevărat că, în Europa interbelică, puteau fi recunoscute primele semne ale schimbării de atitudine şi de inspiraţie care aveau să devină atât de evidente în anii 1950 şi 1960. Deschizând Salonul Automobilistic de la Berlin din 1934, Hitler spusese că:

Atât timp cât automobilul va rămâne un mijloc de transport exclusiv pentru cercurile privilegiate, milioane de indivizi ascultători, harnici şi capabili, care în multe cazuri îşi trăiesc vieţile cu posibilităţi limitate, vor fi conştienţi cu un sentiment de amărăciune că li se refuză o manieră de a călători care le-ar face accesibilă şi lor, mai ales duminica şi în zilele de sărbătoare, o sursă de fericire deplină, deocamdată necunoscută […] Caracterul de clasă pregnant şi deci separator socialmente, care i-a fost ataşat automobilului, trebuie abandonat; maşina nu trebuie să rămână un obiect de lux, ci trebuie să devină un obiect de uz![40]

Asemenea proclamaţii îndrăzneţe însă se ciocneau de realităţile anilor 1930. Vorbele lui Hitler erau dezmințite de faptul că rigorile economice și

mobilizarea de război făceau imposibilă vânzarea fie şi a unui singur automobil Volkswagen către publicul larg în cel de-al Treilea Reich.[41] Dar, odată războiul încheiat, s-a evaporat rapid şi toleranţa publicului faţă de raţionalizare şi austeritate. Chiar dacă recunoşteau echidistanţa raţionalizării, oamenii cereau din ce în ce mai mult ca ea să fie desfiinţată, iar piaţa – reinstaurată. Începând cu anii 1950, cu cât se renunţa mai mult la măsurile de control, cu atât deveneau tot mai clare contururile noii culturi a cumpărăturilor.

Cultivarea dorinţelor preceda cumpărarea de bunuri. Cu mult înainte ca o restrânsă minoritate să-şi poată permite noile comodităţi de termen lung şi alte minunăţii, agenţiile publicitare şi marii comercianţi îşi revoluţionaseră deja practicile. După cum spunea ghidul şefului de compartiment de la Burton pe anul 1953: „Cultivă o dorinţă de a poseda bunuri suficient de puternică încât să depăşească antipatia firească faţă de cheltuirea banilor şi vei face vânzare după vânzare“. Tehnicile tradiţionale de vânzări au suferit modificări. Departe de a fi trecute cu vederea, femeile au ajuns în ipostaza privilegiată de „motoare“ ale „vieţii moderne“: agenţii publicitari le vedeau, în anii 1950, mai ales în posturi domestice şi se concentrau pe „ţintirea gospodinelor“: „Nu te mai poţi descurca fără electricitate, cafea espresso şi Cola!“ – suna o reclamă germană. „Dar te poţi descurca fără să mai găteşti! Toate aceste minunăţii sunt acum ale tale, iubită gospodină! Toate corvezile pe care bunica şi mama ta le făceau cu mâinile lor, tu le poţi face în câteva secunde cu această mică maşinărie miraculoasă […] Spune-i soţului tău să bage puţin mai adânc mâna în buzunar!“ „Eu mă gândesc la femeie în primul rând – comenta un afacerist italian –, apoi la câine, la cal şi abia în ultimă instanţă la bărbat.“ La începutul anilor 1960, agenţii publicitari au început să deosebească „mămicuţele drăguţe“ de „prostuţele timide“ şi de „fetele Cosmo“, singure şi sexy, care „ţopăiau de colo-colo“, după cum le popularizau stilul fotomodelele.[42]

Şarmul snob de modă veche, care, într-un fel anume, recunoştea permanenţa diferenţelor de statut şi de clasă, era de-acum luat cu asalt de campaniile publicitare, care-l făceau pe cumpărător să creadă că-i era posibil să urce câteva trepte pe scara socială. Metodele publicitare „americane“ se adresau „vânătorilor de statut nou […] Cei din categoria C2[43], navetiştii, care beau lager tare în loc de bere, care fumează cu filtru în loc de ţigări normale, care

mănâncă ciocolată amăruie, nu cu lapte, şi tinerii şefi de la Anheuser-Busch, care tocmai şi-au cumpărat o casă cu planul necompartimentat şi grădină, în suburbii“. În 1937, numai patru agenţii de publicitate americane aveau sucursale în afara Statelor Unite; în 1960, se făcuseră 36, cu peste 280 de oficii.[44]

Tehnicile acestora de clasificare a potenţialilor cumpărători se bazau pe un fundament de noi discipline – cercetare de piaţă, testare şi psihologie aplicată –, disecate în romanul lui Georges Perec despre consumerismul anilor 1960, intitulat Les Choses (Lucrurile). „Psihologia, ştiinţa despre care cu toţii am crezut că avea să fie slujitoarea educaţiei – scria un observator alarmat –, a fost obligată să se prostitueze, servind scopurilor agenţilor de vânzări, pontifii economiei creatoare de inflaţie.“ Dar asemenea voci strigau în pustiu: ca profesiune, reclama şi-a pierdut conotaţiile ruşinoase de care avusese parte înainte de război şi a devenit o ocupaţie incitantă, ba chiar cu ştaif.[45]

Revoluţia publicitară s-a răspândit prin noile medii de informare: reclamele comerciale au apărut la televiziune încă de la mijlocul anilor 1950, iar creşterea numărului de abonaţi telefonici a stimulat apariţia de cărţi de telefoane cu numerele detailiştilor, de tip Pagini Galbene, la începutul anilor 1960. În aceeaşi perioadă, ediţiile de duminică ale ziarelor au început să introducă suplimente colorate, cu articole şi reclame care scoteau în evidenţă noile „stiluri de viaţă“ oferite. Şi conţineau chiar şi sfaturi pentru cumpărătorii nerăbdători să ţină pasul cu toată această proliferare de bunuri. În 1957, noua Asociaţie pentru Cercetarea Consumatorului, sprijinită de Uniunea Consumatorilor Americani, a început să publice revista Which? (Care?), ajungând, în doar câţiva ani, să aibă aproape o jumătate de milion de cititori.

Noile dorinţe generate şi difuzate astfel erau îndeplinite mai rapid ca până atunci. Atitudinile faţă de credit şi datorie se schimbau şi ele. Viziunea ţăranului francez, după care „creditul este o bubă purulentă pe trupul comerţului“, era combătută nu numai de schemele de avansuri şi rate, ci chiar de băncile comerciale, prin „comercializarea activă a unei game de servicii bancare din ce în ce mai mult adaptate pentru a le veni în întâmpinare clienţilor care n-au avut niciodată un cont bancar“. Graţie acestor inovaţii financiare a luat-o din loc revoluţia consumului. Inflaţia modică a funcţionat

ca un imbold. Vorba unui sătean francez precaut, care spunea, în 1961: „La cum tot urcă prețurile, ai fi prost să nu-ți cumperi ce vrei, când vrei – în limite raționale, bineînțeles“.[46]

„Bunăstarea“ începea de acasă: toate datele arată că oamenii își cumpărau cu prioritate frigidere, mașini de spălat, televizoare și alte comodități casnice. Cu toate că vânzările de asemenea bunuri au explodat, trebuie subliniat că numai treptat au ajuns și categoriile sociale mai sărace să se bucure de ele. Din acest punct de vedere, campaniile publicitare contemporane din anii 1950 și începutul anilor 1960 nu veneau să descrie propriu-zis realitatea, cât să propună un viitor. În 1950, de exemplu, în jur de trei sferturi din toate cadrele de conducere franceze aveau în posesie un automobil, în comparație cu o cincime dintre muncitori și a opta parte dintre lucrătorii agricoli; posesia de televizoare a rămas și mai tare în urmă, devenind larg răspândită abia la sfârșitul anilor 1960.

Mașina însă poate că a fost cel mai important bun de larg consum dintre toate. Producția de automobile din Europa Occidentală a crescut de la o jumătate de milion per annum, în 1947, la peste nouă milioane de bucăți anual, în 1967. Posesia de mașini a sporit și ea de la 51 314, în 1950, la 404 042, în 1960, și la 876 913, în 1966, în Austria; de la 342 000 la 4,7 milioane în Italia, din 1950 până în 1964; de la 1,4 milioane, în 1949, la 9,5 milioane, în 1962, în Germania de Vest. Pe măsură ce utilizarea căilor ferate a scăzut, rețeaua de autostrăzi s-a întins peste tot pe continent. Lucrările la șoseaua periferică a Parisului au început încă din 1956; la drumul expres de pe malul drept al Senei, în 1967; în octombrie 1964, la definitivarea Autostrăzii Soarelui, care lega Milano de Napoli, arhiepiscopul Florenței a ținut o slujbă de mulțumire la stația de benzină Florența-Nord.[47]

Aglomerarea traficului a creat necesitatea apariției unor planificatori specializați ai acestuia – care au concurat cu bombardierele din timpul războiului la nivelarea centrelor istorice ale orașelor europene –, a agenților de circulație, a parcometrelor (observate pentru prima oară prin 1959) și a liniilor galbene care interzic parcarea. De la sfârșitul anilor 1960, utilizarea mașinilor a stimulat și dezvoltarea cumpărăturilor în afara marilor orașe, lovind în micii detailiști din centrele urbane și consolidând răspândirea noilor centre comerciale mari. În Franța, de exemplu, nu erau decât patruzeci de

centre comerciale mari, în 1960; în 1970, se făcuseră deja peste o mie; venise vremea unor lanțuri de magazine ca Prisunic și Monoprix.[48]

Ridicarea nivelului de trai a încurajat și cheltuitul pe mici plăceri. Nu din întâmplare a rămas Coca-Cola timp de două decenii la sloganul său câștigător de pe piața germană: „Mach mal Pause“ („Acordă-ți o pauză“). În 1948, circa 3,1 milioane de simpli muncitori britanici aveau parte de două săptămâni de concediu plătit; la mijlocul anilor 1950, numărul acestora se ridicase la 12,3 milioane – practic, tot ce însemna forță de muncă manuală din Marea Britanie. Mai mulți oameni își luau concediu ca în oricare altă perioadă anterioară – și cheltuiau mai mult în aceste concedii. De la sfârșitul anilor 1960, au devenit din ce în ce mai larg răspândite pachetele de oferte pentru destinații din alte țări: în 1971, doar o treime dintre adulții britanici fuseseră vreodată în vacanță în străinătate; în 1984, numai o treime nu fuseseră. Așa cum recunoșteau Națiunile Unite, când au declarat 1967 „Anul Turistic Internațional“, turismul era de-acum o industrie importantă, iar Europa se afla în chiar miezul său, furnizând și primind grosul turiștilor din toată lumea. Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică considera că turismul era „una dintre cele mai spectaculoase trăsături ale «civilizației timpului liber», care se dezvoltă încetul cu încetul în lumea occidentală“. Turismul avea și un rol de redistribuire, canalizând banii – cu anumite costuri pentru mediul înconjurător – înapoi către zonele care fuseseră ocolite de explozia economică, de exemplu, spre țărmurile sudice ale continentului, pe care se înșirau de-acum dezvoltările turistice, sau spre peisajele sale rurale încă neumblate, care ajunseseră să fie în egală măsură lucrate și vizitate.[49]

Turiștii erau ciuca bătăilor pentru criticii culturali, cărora li se întâmpla foarte rar să-i recunoască turismului vreun merit cât de mărunt în, să zicem, penetrarea insularismelor din trecut. Americanul Paul Fussell punea în contrast „călătorul“ perceptiv și manierat, de extracție antebelică, și barbarii moderni ahtiați după reduceri. În cartea O teorie a turismului, Hans Magnus Enzensberger îi vedea pe turiști angajați într-o cursă deznădăjduită, esențialmente burgheză, după eliberarea de corvezile societății industriale. Într-o viziune alternativă, aceștia făceau parte, pur și simplu, din „fuga de libertate“, care, potrivit lui Erich Fromm, trăda predispoziția burgheziei față de fascism.[50]

Dar aceste atacuri furibunde făceau parte dintr-un asalt mult mai vast asupra noului consumerism, care aducea laolaltă pe toată lumea, de la clericii catolici, alarmaţi de ameninţările la care erau supuse „familia şi ordinea morală“, până la marxiștii orgolioși, precum Pasolini, care dispreţuiau fetişizarea bunurilor. În Spania franchistă, conservatorii credeau că explozia economică din anii 1960 avea să le corodeze lor „democraţia organică“, îndepărtându-i pe noii „consumatori teledependenţi“ de vechile valori catolice. Dar, până și în democraţiile autentice, repercusiunile sociale dramatice ale „miracolului economic“ încurajau atât starea de îngrijorare, cât și pe cea de satisfacție. În cartea sa din 1963, La scoperta dell'Italia (Descoperirea Italiei), Giorgio Bocca descria „Italia […] bum! […] transformată, hipnotizată de benessere (bunăstare)“.

Consumatorul – un obiect conformist pasiv al presiunilor publicitare – părea să fi luat locul cetăţeanului activ imaginat de teoreticienii sociali în deceniul 1940. Acum, în această mândră lume nouă a cercetării de piaţă şi publicităţii de la televizor, poate că nici dorinţele oamenilor nu mai erau, propriu-zis, ale lor. Cei dintâi teoreticieni influenţi ai consumerismului, centraţi în jurul Școlii de la Frankfurt, de orientare marxistă, considerau că noua „societate de mase“ le îngăduia forţelor capitalismului modern să atace „falsa conştiinţă“ a oamenilor obișnuiți. După cum vedeau lucrurile aceşti elitişti de stânga, masele – aceleaşi mase – care înainte de război îşi abandonaseră propria judecată și-l urmaseră pe Hitler se îmbulzeau acum ca niște cirezi fără minte la intrările în magazine.

Asemenea interpretări se sprijineau pe snobism și exagerau tendinţele de omogenizare și conformare ale noului consumerism; în realitate – cum avea să sublinieze o generație ulterioară de critici culturali –, în anii 1960, achiziţionarea de bunuri care ţineau de „stilul de viaţă“ chiar spulbera standardizarea din moda anilor 1950. Pentru anumiți optimiști, precum Baudrillard și Bourdieu, culturile consumului le ofereau, de fapt, oamenilor o nouă libertate de autodefinire și de modelare a propriei identități.

Pe acest fundal, apariţia noului individualism avusese darul, într-adevăr, să erodeze, după toate aparenţele, mai vechile solidarități colectiviste. Valul de greve de la sfârșitul anilor 1940 – vizibil mai cu seamă în Franța și Belgia – s-a spulberat în deceniul următor, 1950. „Mai are prea puţin rost să vorbim de

«proletariat»[…] pentru că el, pur şi simplu, nu mai există“, remarca un analist, în 1958. Sau, cum îi explica un fost miner unui jurnalist american: „Mă uit în jurul meu aici, în Doncaster. N-a trecut prea multă vreme de când vedeam oameni prost hrăniţi, prost îmbrăcaţi, cu casele mobilate cu te miri ce. Iar acum îi vezi bine îmbrăcaţi, bine hrăniţi. Intri în casele lor şi au decoraţiuni, au piane, radiouri, covoare – unii îşi cumpără şi televizoare. Totul s-a schimbat“.[51]

Clasele, şi cea muncitoare, şi cea mijlocie, s-au împărţit în egală măsură între cei capabili să se bucure de noua bogăţie şi cei lăsaţi pe dinafară, în mizerie. Sectorul de „gulere albe“ şi cel administrativ s-au extins, în timp ce ţărănimea s-a contractat rapid. În studiul său despre muncitorul britanic, Ferdynand Zweig descoperea conotaţia schimbării survenite la nivel de clasă. Termenul era „invariabil legat de snobism, dar foarte rar, dacă mai era, legat de lupta de clasă“. Aria sa de asocieri se micşorase şi-l făcea să fie privit din ce în ce mai mult ca ţinând numai şi numai de locul de muncă. Un muncitor îi spusese: „Eu sunt muncitor numai la fabrică, în afara ei sunt ca oricine altcineva“. Clasele în sensul demodat al termenului – care prilejuiau, adică, o acţiune colectivă, identităţi şi activităţi înăuntrul şi în afara fabricii – erau pe cale de dispariţie. Modelele convergente ale consumului (şi reproducţiei) făceau să fie mult mai neclare vechile demarcaţii sociale.[52]

Comentatorii germani păreau extrem de conştienţi de pericolele existente într-o societate care sărise de la o extremă – a fanatismului şi violenţei politice – la alta, a pasivităţii şi apatiei. O societate odinioară sfâşiată de lupta de clasă părea să fi adormit acum. Karl Bracher avertiza în privinţa „imaginii înfricoşătoare a unei simple tehnocraţii“, care ar fi condus la o „remodelare autoritară a democraţiei parlamentare“. Fără o cetăţenime activă, Europa risca să degenereze într-o „expertocraţie automulţumitoare“, care şi-ar fi plasat toată încrederea în soluţiile manageriale. Jürgen Habermas insista pe faptul că ştiinţa şi tehnologia deveniseră şi ele un soi de ideologie, care „penetrează conştiinţa maselor depolitizate ale populaţiei“. Politologii americani, care salutaseră „sfârşitul ideologiei“, vorbeau despre acelaşi proces, dar în termeni mai apreciativi.[53]

Dacă americanii îşi propuseseră cu adevărat să atenueze tensiunile de clasă din Europa Occidentală printr-o „politică a productivităţii“, s-ar fi zis – din

perspectiva anilor 1950 – că şi reuşiseră. Trebuie amintit acel funcţionar american din Italia care opina, încă din 1947, că „slabă speranţă ca italienii să ajungă la o stare de prosperitate şi de calm intern, până nu încep să fie mai interesaţi de valoarea floricelelor de porumb şi a ţigărilor decât de capacităţile relative ale conducătorilor politici de la ei“. Oare i se îndepliniseră dorinţele acum? Oare Europa Occidentală renunţase şi ea la politică şi se transformase în acea societate de „sclavi fericiţi“ pe care o vedeau francezii antiamericani dincolo de Atlantic?[54]

Americanizarea Europei?

„Acum zece ani, încă ne mai puteam uita de sus la bufetele expres, la magazinele universale, la barurile cu program de striptease şi la toată societatea nesătulă“, scria un critic francez în 1960. „Acum, toate acestea sunt, mai mult sau mai puţin, bine înfipte în Europa. Societatea de acest fel nu este încă şi a noastră, deşi ea – sau vreuna care să-i semene – ar putea fi a copiilor noştri. Statele Unite sunt un laborator unde sunt expuse forme de viaţă pe care şi noi le-am adoptat, indiferent dacă ne place sau nu.“[55]

În anii 1950, omogenizarea modelelor de viaţă fără a mai ţine seamă de graniţele naţionale şi sociale era considerată de mulţi un semn al pierderii de identitate şi al evoluţiei către un model tipic american de societate. Dacă, în sine, consumul de mase era o invenţie americană, atunci răspândirea automobilului, a băuturilor precum Coca-Cola şi a televizorului nu anticipa sfârşitul caracterului distinct al Europei? „Ceea ce avem aici este, oare, tendinţa unei epoci noi, prin care avem posibilitatea să distingem ce model vor urma societăţile viitoare – se întreba Pizzorno –, sau numai o străfulgerare pasageră, după care ne putem aştepta să revină aceleaşi vechi probleme şi dificultăţi, aceleaşi vechi contradicţii şi conflicte?“[56]

În ceea ce-i privea pe majoritatea strategilor politici americani, scopul era într-adevăr americanizarea. Cu alte cuvinte, ei considerau că Statele Unite ofereau un model de rezolvare a conflictelor sociale şi economice care s-ar fi

cuvenit aplicat conştiincios, dacă era posibil, în Europa Occidentală: aceasta era convingerea pe care se bazau efortul de sporire a productivităţii, promovarea federalizării europene şi a comerţului liber şi încurajarea noilor tehnologii (precum televiziunea) şi a studiilor de piaţă (administrarea ştiinţifică, publicitatea agresivă).

Dar cât de adânc au pătruns europenii în această lume nouă? Cu siguranţă, au ştiut să protesteze destul de vehement; hegemonia americană a generat un antiamericanism crescând, mai cu seamă în Franţa. Refuzul de a accepta Coca-Cola, care se lupta din greu să stabilească o bază stabilă în Franţa, era privit de ziarul Le Monde, printr-o metaforă a deznădejdii revelatoare, ca o luptă pentru acest „Danzig al culturii europene“[57]. Dincolo de Canalul Mânecii, jucând cartea Greciei împotriva Romei sprijinite de Washington, şi britanicii s-au trezit sfâşiaţi între sentimentele de umilinţă şi mândrie faţă de subordonarea lor în „relaţia specială“[58].

Totuşi, antiamericanismul era substanţial mai puţin pronunţat ceva mai jos pe scara socială, printre cei care se bucurau de noile forme de cultură, populare, decât printre intelectuali şi apărătorii vechii culturi înalte. Tot aşa, mai slab, era şi în ţările care fuseseră învinse în război (Germania, Austria şi Italia) decât în cele care se considerau învingătoare. Acest lucru se datora, cu siguranţă, faptului că antiamericanismul (şi, prin extensie, frica de „americanizare“) era strâns legat de ţelul neutralităţii („nici Coca-Cola, nici vodcă“), în primul rând, şi de un anume sentiment de umilinţă postimperială, în al doilea rând. Adică nu era suficient că fostele puteri imperiale se văzuseră obligate să renunţe la posesiunile lor coloniale; acum, dacă nu ele, atunci elitele lor se vedeau transformate la rându-le în colonii. În schimb, în Germania şi Austria, americanii erau priviţi mai curând ca o forţă pozitivă, care oferea o nouă identitate, modernă, în spatele căreia se puteau ascunde amintirile naţionale stânjenitoare din trecutul recent.

Mai mult decât atât, formarea unei societăţi mai puţin deferente, mai egalitariste şi orientate spre viitor nu era, de bună seamă, exclusiv, nici măcar cu precădere, produsul influenţei americane. Imaginile vieţii americane erau de folos, desigur, aşa cum au putut fi ele văzute în filme, din anii 1920 încolo. Dar democraţia de mase, fascismul, războiul şi ocupaţia nazistă spulberaseră toate, efectiv, o mare parte din vechea ordine europeană, înainte să sosească

americanii. Procesul a continuat sub privirile lor hegemonice, e drept, dar a și reflectat forțe profund înrădăcinate în politica europeană. Cinematograful – adeseori privit ca vârf de lance al americanizării – trăda, în realitate, o relație mai complexă: filmele hollywoodiene erau, bineînțeles, fantastic de populare în Europa. Dar tradițiile filmografice indigene – farsele britanice de tipul „Ține-o tot așa“, filmul de natură[59] german și Noul Val francez – au supraviețuit și înflorit, chiar dacă nu s-au vândut prea bine la export.

În general, influențele americane erau modificate, odată ce intrau în contact cu tradițiile și valorile europene. Coca-Cola poate că avea unul și același gust pe ambele țărmuri ale Atlanticului, dar alte mărfuri au fost modificate. Mașinile, de exemplu, arătau mai mici și mai modeste: europenii au preferat modelele Volkswagen, Fiat 500, Morris Minor și Mini, ca să nu mai vorbim de Vespa și Lambretta, care nu aveau corespondente vizibile în America. Până și mașinile mari se prezentau diferit: un aer scump, cu ștaif, „european“ – cum aveau modelele Jaguar XK 140, Gordon Keeble și Bristol – era dinadins și mai reținut; modelele Sunbeam Rapier, Vauxhall Victor și Ford Zephyr – „mașinile de vis“ ale plebei, cu aripioarele lor ca de rachete – nu se poate spune că au rupt gura târgului. Modelele sclipitoare Cresta și Zodiac au fost depășite repede la capitolul vânzări, de exemplu, în Regatul Unit, de Austin Westminster, fără îndoială tradițional.

Aceeași poveste în arhitectură. Modernismul s-a întors din exil către est, aducând cu el zgârie-nori și blocuri de locuințe, clădiri ale ambasadelor americane și sedii de corporații. Și totuși, linia orizontului care a rezultat n-a fost întru totul americană: clădirile au rămas parcă mai scunde și s-au contopit mai deliberat cu fațadele stradale existente. Suburbiile n-au distrus nicăieri viața centrelor urbane, așa cum s-a întâmplat în Statele Unite, poate pentru că fuga spre ele s-a făcut fără acel imbold rasial distructiv pe care l-a înregistrat acolo.[60]

Oricum, America nu reprezenta un set omogen de influențe; era un amalgam de presiuni diferite, adesea contradictorii, unele reale, altele mitice. Era în egală măsură o idee și o realitate, capabilă să se transforme în vehiculul fanteziilor creatoare ale europenilor, indiferent dacă erau tinere victime ale modei, stele ale rock’n’roll-ului ca „Freddy Quinn“ (pe numele său adevărat Manfred Nidl-Petz) și Ray Miller (Rainer Müller) sau regizorul de film

Sergio Leone, care a reinventat stilul western ca epopee homerică în Spania sau la Ciné-Città.[61]

America le-a oferit europenilor o paletă întreagă de modele, din care să-şi aleagă în propriile lupte sociale şi politice. De exemplu, era statul de „siguranţă naţională“ (care, bineînţeles, exploata tradiţiile respectabil-indigene ale anticomunismului peste tot în Europa Occidentală); şi era noul consumerism. Dar mai era şi mişcarea antipublicitară, alimentată de critici americani precum Vance Packard, a cărui carte de succes Convingătorii ascunşi a fost publicată în acelaşi timp în care au început şi în Regatul Unit să fie difuzate reclame la televiziune. Lupta pentru drepturi civile, mai presus de toate, a sprijinit conturarea atât a protestelor locale, cât şi a legislaţiilor naţionale în Europa, la mijlocul anilor 1960 şi în deceniul 1970.

Privind în urmă, izbitor a fost, în legătură cu dezbaterea pe marginea „americanizării“, felul în care aceasta s-a fâsâit cândva prin anii 1960. A fost ca şi cum, până atunci, majoritatea europenilor şi-ar fi pierdut complexele de inferioritate faţă de protectorii lor transatlantici. Pierderea imperiilor coloniale nu condusese, după cum se putea vedea din ce în ce mai clar, la declinul economic; dimpotrivă, Europa se întărea tot mai mult şi devenea o forţă în economia mondială, în timp ce puterea americană dădea semne de scăpătare. Vechile temeri de a fi preluaţi de multinaţionalele americane (exprimate cel mai vehement în Sfidarea americană a lui Servan-Schreiber) s-au mai atenuat când s-a făcut cunoscut că Europa Occidentală devenise de-acum un investitor net în Statele Unite. Vechile state-naţiuni nu dispăruseră, cum se temuseră mulţi, în confruntarea cu entuziasmul federalist al administratorilor Planului Marshall, de la sfârşitul anilor 1940. Ba chiar supravieţuiseră şi se făcuseră mai puternice. Până şi televiziunea, prezentată iniţial drept factorul care avea să dizolve, în ultimă instanţă, culturile naţionale, se dovedise, de fapt, creatoarea unui sentiment mai puternic al naţionalităţii, combătând simţul loialităţii faţă de tot ce era local şi regional. Europa Occidentală acceptase noul consumerism ca pe ceva de-al ei, propriu.[62]

Protestul în societatea creșterii economice

În 1955, juristul Pietro Calamandrei, unul dintre autorii constituției italiene postbelice, a criticat măsura în care avansase procesul democratic recent în propria-i țară. Speranțele rezistenței fuseseră zădărnicite prin obstrucțiile conservatoare, opina el, constituția însăși rămânea „nepusă în practică", iar dincolo de fațada unei „democrații formale" se afla realitatea continuităților și a compromisurilor cu fascismul și cu „statul polițienesc". Folosirea neîntreruptă a Legii siguranței publice din 1931 nu era decât cel mai flagrant exemplu de cât de imperfectă era democrația în Italia; nu exista o libertate adevărată de mișcare sau de întrunire, nici o egalitate autentică între sexe.[63]

În anii 1960, o Europă mai tânără, mai urbană a devenit conștientă de schimbările sociale ample care avuseseră loc de la sfârșitul războiului și a pretins ca politica și legislația să țină pasul cu acestea. Lumea veche, de țărani și aristocrați, dispărea treptat, datorită creșterii economice, acolo unde nu fusese distrusă deja de război, și se contura o societate mai mobilă, mai puțin supusă. Aceasta își dorea o libertate reală în Lumea Liberă și nu mai accepta ca orice chemare la reformă socială să fie dată la o parte ca fiind subversiune comunistă. Se simțea îmboldită de schimbările de la Washington, unde seniorul Eisenhower le-a lăsat locul lui Kennedy și democraților săi.

Pe măsură ce temerile privitoare la Războiul Rece se disipau în Europa, conservatorii aflați în funcții păreau din ce în ce mai mânjiți de propriul trecut. Se ajunsese în pragul războiului civil în Italia, în 1960, când guvernul Tambroni a preluat puterea, cu sprijinul neofasciștilor. Războiul din Algeria s-a revărsat peste mare, ajungând până în Franța însăși. Când poliția pariziană a dispersat o demonstrație și a ucis câteva zeci de protestatari, îmbrâncindu-i în Sena – unul dintre cele mai puțin popularizate și mai atroce acte de violență de masă din Europa Occidentală postbelică –, cel care a dat ordinele era Maurice Papon, una dintre fostele oficialități de prim ordin ale regimului de la Vichy. În Grecia, guvernul Karamanlis a fost zguduit de suita dezvăluirilor despre colaborarea din perioada războiului a unora dintre miniștrii mai vârstnici și s-a cramponat de putere, măsluind alegerile. În Germania de Vest, scandalul Spiegel, din 1962, a redeșteptat amintirile despre Gestapo, atât Cancelarul Kiesinger, cât și președintele Lübke fiind urmăriți de trecutul nazist. Procesul din 1961 al lui Adolf Eichmann

readusese în actualitate întreaga poveste. Din ce în ce mai mult, se părea că normalitatea Războiului Rece și prosperitatea îngăduiseră doar o democrație parțială, sau chiar nominală, în spatele căreia se refugiaseră vechile forțe autoritare.

Beneficiarii politici ai acestei noi stări de spirit au fost partidele de centru-stânga – Harold Wilson în Regatul Unit, SPD în Germania de Vest, „deschiderea către stânga“ din Italia și Georgios Papandreou, cu „lupta lui nesfârșită“ în Grecia. Partidele laburiste și social-democrate au revenit la putere, ca să administreze o societate mai modernă. Ca și dreapta conservatoare de mai înainte, acestea s-au emancipat, încetul cu încetul, de afilierile de clasă și s-au transformat în partide mai vaste, mai cuprinzătoare, capabile să reacționeze la mutațiile profunde și graduale din opinia publică. Guvernele respective s-au arătat mai dispuse decât cele care le precedaseră să utilizeze statul pentru a îmbunătăți serviciile din educație și sănătate și să legifereze în spirit reformist în zonele care priveau drepturile sociale și civile. Perspectiva reală de schimbare, la rândul ei, a hrănit apetitul mișcărilor și grupurilor de interese care militau pentru modernizare și reforme. Astfel, anii 1960 au marcat începutul unei noi aprofundări a democrației în Europa Occidentală, ruptura concretă de valorile sociale și instituțiile tradiționale și, pentru mulți, instalarea modernității.

În decembrie 1965, cazul unei tinere țărănci siciliene, Franca Viola pe numele ei, a ținut pagina întâi a ziarelor italiene, după ce a fost răpită și violată de un tânăr ale cărui avansuri și cerere în căsătorie le refuzase. În mod normal, în astfel de situații – nici pe departe singulare –, se aștepta de la femeie să cedeze, astfel încât ceea ce Codul penal italian definea drept matrimonio riparatore (căsătorie reparatorie) să poată anula delictul bărbatului. Pentru prima oară de când exista memoria colectivă, însă, femeia violată a refuzat să se mărite. Drept urmare, violatorul ei a fost arestat și condamnat, în cele din urmă, la o pedeapsă cu închisoarea. Obstinația Violei a fost cea considerată dezonorantă de opinia locală din orășelul ei. Dar în restul Italiei, cazul a provocat senzație și a scos în evidență lipsa unui statut și a unei demnități egale în fața legii, între femeie și bărbat.[64]

În anii 1960, așteptările în materie de mai multă democrație au avut ca vârf

de lance o conştientizare crescândă a neîntreruptei subordonări sociale şi economice a femeilor. Deşi constituţiile proclamau egalitatea între toţi cetăţenii, fără discriminare în funcţie de sex, codurile penale în vigoare îi tratau adeseori pe bărbaţi şi femei în moduri cu totul deosebite. Bărbaţii se bucurau de impunitate, în cazul în care comiteau adulter, în timp ce femeile erau susceptibile de a fi pedepsite. Soţii le puteau interzice nevestelor să-şi caute de lucru în afara căminului, iar taţii îşi păstrau puterea absolută asupra copiilor. În Elveţia, femeile nici n-au avut drept de vot până în anii 1970; în Franţa, multe nu puteau nici măcar să-şi deschidă conturi bancare. Şi, chiar dacă o mulţime de femei au continuat să intre în câmpul muncii, odată angajate, s-au confruntat cu perspective discriminatorii de muncă şi de plată.

Din multe puncte de vedere, tendinţa de emancipare a femeilor făcuse paşi înapoi în Europa de la începutul anilor 1920; cert este că perioada interbelică, frământată de temeri că naţiunile ar fi putut intra în declin din cauza scăderii natalităţii şi a creşterii procentului de şomeri, asistase la erodarea drepturilor femeilor. Până şi Rusia sovietică, unde femeile se bucuraseră, începând cu anul 1918, de o egalitate fără precedent în faţa legii, revenise la ideologia maternităţii la mijlocul anilor 1930. Acum, reformele de care ar fi beneficiat femeile şi care le-ar fi sporit autonomia, independenţa şi egalitatea cu bărbaţii în faţa legii ameninţau fundamentele familiei europene tradiţionale, aşa cum fusese ea definită în perioada interbelică şi reafirmată în anii conservatori 1950. Aspiraţiile de libertate sexuală erau şi mai înfricoşătoare. Un sociolog catolic italian critica „individualismul exasperat, care duce familia americană şi pe cea nord-europeană până în pragul dezintegrării totale“ şi avertiza împotriva tendinţei de a „concepe căsnicia ca pe o simplă înlesnire sexuală oferită individului“.[65]

Şi totuşi, curentul ducea în direcţia reformei, în contextul în care o armată de analişti sociali şi psihiatri descopereau costurile izolării domestice şi ale „sindromului doamnei Bovary“[66], cum îl numeau francezii. În cartea Soţia captivă, sociologa Hannah Gavron răsturna idealul vieţii domestice din anii 1950, dezvăluind stările depresive şi frustrările pe care acesta le genera, pe măsură ce familia extinsă şi legăturile comunitare se dizolvau, iar televiziunea şi traficul împingeau nucleele familiale în spaţiul închis al locuinţei.

Modificarea practicilor sexuale (mai ales datorită pilulei contraceptive, care a pătruns în Europa Occidentală la începutul anilor 1960) și emergența unor generații cu pretenții de independență, care țineau la o educație superioară și o autonomie profesională, au prefigurat reformele legale survenite la sfârșitul aceluiași deceniu. Contracepția s-a eliberat de implicațiile ei antebelice, care aveau de-a face cu eugenia, drept care clinicile de planificare familială s-au răspândit de-a lungul și de-a latul Europei. Majoritatea țărilor scandinave legalizaseră deja întreruperea de sarcină; Marea Britanie le-a urmat modelul, în 1967. Dar în Europa catolică, bătălia s-a dus mai mult timp, a mobilizat sute de mii de femei și a condus la conflicte politice majore, până s-a ajuns la dezincriminare, preponderent – și foarte ezitant – în deceniul 1970. Chiar și astăzi, avortul este permis pe temeiuri foarte limitate numeric în Germania și Portugalia, întreruperile de sarcină ilegale fiind în continuare foarte răspândite.

Modificările de ordin legislativ s-au făcut mai rapid la capitolul contraceptive, fără îndoială pentru că explozia de natalitate făcuse ca vechile temeri în privința declinului populației să pară deja iraționale. În 1961, ordonanțele poliției naziste care interziceau vânzarea contraceptivelor au fost, în sfârșit, anulate în Germania de Vest, iar în Franța, prohibițiile au cunoscut relaxări, în 1967. În Italia, legislația fascistă în materie a fost revocată după alți patru ani. Cât despre atingerea unui statut de egalitate între femei și bărbați în cadrul mariajului și al familiei, reformarea procedurilor de divorț și a legislației familiale în general s-a desfășurat în anii 1970 și 1980 – în sudul Europei scăpat de dictaturi –, adică la peste șase decenii de când divorțul civil de comun acord fusese introdus în Suedia și în Rusia bolșevică.[67]

Cel mai greu a fost să se acționeze efectiv pentru asigurarea unor drepturi egale între femei și bărbați la locul de muncă. Existau garanții constituționale și directive ale Pieței Comune, dar ele rămâneau, în cea mai mare parte a timpului, niște promisiuni goale de conținut; cu toate că unele țări, precum Regatul Unit, Olanda, Franța și nordul scandinav, chiar au introdus legislații privitoare la egalitatea de plată și de tratament, aceste prevederi erau, mai de fiecare dată, nepuse în practică sau respectate doar în urma unor bătălii prelungite în tribunale. În Germania de Vest și Austria, conservatorismul disimulat făcea ca lucrurile să arate și mai sumbre.[68]

La modul general, bătăliile pentru emanciparea femeilor şi pentru egalitatea lor cu bărbaţii au confirmat critica formulată de Calamandrei la adresa democraţiei postbelice: garanţiile formale cu privire la drepturile constituţionale avuseseră prea puţină însemnătate, în absenţa unei acţiuni politice efective în favoarea concretizării lor. Acest lucru era în egală măsură aplicabil constituţiilor postdictatoriale din sudul Europei (Spania, Portugalia şi Grecia) şi modelelor anterioare de imediat după 1945. Poate că respectivele constituţii le ofereau femeilor drepturi politice depline; dar, fără egalitate şi în domeniul dreptului şi al practicilor comerciale, femeile rămâneau subordonate bărbaţilor. În anii 1960 şi 1970, lupta pentru atingerea unei asemenea egalităţi a constituit unul dintre cele mai remarcabile şi convingătoare exemple de protest social din Europa Occidentală. Egalitatea deplină poate că n-a fost atinsă, după cum n-au fost nici multe drepturi pe care le considerau necesare femeile pentru asigurarea protecţiei şi a bunăstării lor; dar fundamentele paternaliste ale instituţiilor sociale au fost scoase la iveală şi treptat reformate. Ca de multe ori, punctul de plecare al reformelor, în democraţiile liberale, l-a constituit dezvăluirea prăpastiei dintre ceea ce promiteau şi ceea ce ofereau cu adevărat.

Nimic nu a scos la iveală persistenţa viziunilor autoritare din politica europeană conservatoare postbelică mai pregnant decât războiul între generaţii care a izbucnit în timpul exploziei economice. În 1957, în Austria a fost votată o lege care-i proteja pe tineri de influenţele imorale, printre care se numărau „pericolele de pe străzi, vizitele întâmplătoare la restaurante şi evenimente, consumul de alcool şi nicotină şi toate celelalte influenţe nocive din afară“. Asemenea măsuri, considerau cei înzestraţi cu autoritate, ar fi fost urgent necesare. Când a venit în Europa, Elvis Presley i-a transformat pe adolescenţi în nici mai mult, nici mai puţin decât nişte „barbari sălbatici în extaz“, sau chiar „vraci torturaţi ai unui trib din junglă, obsedat de muzică“, punând în pericol civilizaţia occidentală, aducându-i primitivismul african şi împingându-le pe fete într-o delincvenţă sexuală „care le-a luat minţile“.[69]

În spatele isteriei legate de rock’n’roll, din anii 1950, şi al reacţiei la fel de isterice a presei şi politicienilor aşa-zişi serioşi, se afla o provocare foarte concretă la adresa conservatorismului postbelic. Un front cu totul nou s-a

constituit între adulţii care trecuseră prin război şi copiii lor. Creşterea economică postbelică n-a făcut decât să-l alimenteze. Autoritatea la nivel de generaţie s-a văzut ameninţată de apariţia unei culturi separate a tineretului, bazată pe creşterea de patru ori a câştigurilor realizate de adolescenţi din 1938 până în 1960. Tinerii – mai mulţi decât în oricare etapă de până atunci, datorită creşterii explozive a natalităţii postbelice – erau doriţi de angajatori şi de vânzătorii detailişti. Ceea ce-i surprindea şi-i îngrijora pe analiştii de la sfârşitul anilor 1950 era faptul că această abundenţă în creştere părea să fie însoţită permanent de o violenţă cu totul nouă şi de anarhie. Germanii, confruntându-se cu dezmăţul din cluburile de rock'n'roll, au numit această violenţă Wohlstandskriminalität (criminalitatea prosperităţii). În 1956, ministrul de Interne al Bavariei a declarat că, de vreme ce „mângâiatul pe creştet umanitar" eşuase în a-i face pe Halbstarken (adolescenţi) să se poarte ca lumea, autorităţile aveau să procedeze, de-atunci înainte, „cu brutalitate". În Italia, activităţile bandelor de teppisti (petrecăreţi adolescenţi) au determinat guvernul, care-şi pierduse răbdarea, să adopte „reglementări pentru reprimarea huliganismului". Conservatorii din Grecia s-au luat după acest model. Analiştilor nu le-a luat mult să observe legătura dintre iubirea de maşini a noilor vandali şi explozia consumului, care cultiva, pe scară din ce în ce mai largă, automobilul.[70] În Anglia, unde moravurile victoriene fuseseră, probabil, mai puţin zdruncinate de război decât oriunde, problema părea la fel de gravă. „Dă-ţi odată jos costumul ăla, şi-ncearcă să devii un membru onorabil al societăţii", i-a spus un magistrat ultragiat unui scandalagiu. „Ringurile de dans, cinematografele, poliţia şi opinia publică îşi unesc forţele şi pornesc la război împotriva bătăuşilor", relata ziarul Sunday Dispatch, pe 27 iunie 1955. „Ameninţările, în sfârşit eliminate de pe străzile Marii Britanii."[71]

Unii au pus chestiunea pe seama efectelor pe care le avusese războiul asupra stabilităţii familiei. Totuşi, încă de prin 1954 – coincizând cu sfârşitul austerităţii –, delincvenţa şi dezordinea juvenile se înscriseseră brusc pe o curbă ascensională, odată cu bandele din ce în ce mai mari care provocau scandaluri în cafenele şi cluburi. Un observator înţelegător al „tineretului rebel" a legat aceste direcţii evolutive cu dezintegrarea normelor sociale anterioare: pe de-o parte, clasa muncitoare se fragmenta; pe de altă parte, „epoca burgheză" a clasei mijlocii dominante era înlocuită de o cultură mai vastă, de mase. Unii dintre tinerii din clasa muncitoare au reuşit să urce pe

scara socială în acest mediu nou, dar alţii au fost marginalizaţi încă şi mai mult.

De fapt, privind retrospectiv, întreaga problemă a fost exagerată copios: violenţa juvenilă a fost mai degrabă redusă, prin comparaţie cu extinderea haosului social în timpul războiului şi după aceea. Conservatorii i-au demonizat pe teppisti, pe huligani şi pe Halbstarken, supralicitându-le semnificaţia. Majoritatea ţărilor aveau tradiţii îndelungate în privinţa răzmeriţelor pe care le provoca tineretul urban. Dar, în climatul conformisto-apatic din anii 1950 şi de la începutul anilor 1960, chiar şi turbulenţele mărunte şi orice semn de independenţă erau ameninţări faţă de autoritatea unei generaţii dirijiste care – la fel ca în Europa Răsăriteană – se simţea din ce în ce mai puţin capabilă să-şi înţeleagă propriii copii. Aceştia erau neascultători, purtau haine şi coafuri scandaloase şi credeau că li se cuvin – dacă nu cumva le atacau de-a dreptul – realizările pe care părinţii lor le obţinuseră prin sacrificiu de sine şi eforturi laborioase după război.

„Părinţii mei, rudele mele şi prietenii lor trăiesc precum nişte şoareci într-o cuşcă […] şi vor ca şi noi să trăim în acelaşi fel“, scria o tânără, în 1965, revistei italiene pentru adolescenţi Mondo Beat. „Îşi doresc mai mulţi bani şi-i cheltuiesc pe prostii: un televizor mai mare, o husă pentru maşină […] Dar nu ştiu cum să se distreze cu adevărat.“ Rudi Dutschke, un lider al studenţilor germani, tuna şi fulgera împotriva „consumerismului agresiv şi fascist“. Copiii revoluţiei consumeriste se întorceau, iată, împotriva ei şi reveneau la politică şi proteste. De-a dreptul enigmatic era modul în care combinau accentul anticonsumerist pus pe distracţia spirituală, pe iubire, Flower Power[72] şi pe realizarea individuală cu viziuni politice de un soi mai vechi: revoluţia socială, lupta de clasă, grevele şi baricadele.[73]

Mai întâi în Berlinul de Vest, apoi în Franţa şi Italia, nemulţumirea tineretului faţă de stânga tradiţională a fost exprimată sub forma unei critici radicale a evoluţiei sociale postbelice. În decembrie 1966, de exemplu, studenţii au demonstrat mărşăluind pe Ku’damm[74], simbolul noii culturi berlineze a cumpărăturilor, exact înaintea Crăciunului. Atacau în felul acesta „mitul democraţiei occidentale“ şi se inspirau din criticile marxiste aduse consumerismului, deplângând găunoşenia şi autoritarismul pe care le vedeau în jurul lor. Războiul din Vietnam avusese darul să spulbere până şi visul

american – sau mai ales pe acesta – în țări precum Germania de Vest și Italia, unde fusese atât de puternic până atunci.[75]

Semnele unei revigorări a protestelor de masă erau deja vizibile – în marșurile din Campania de Dezarmare Nucleară din Marea Britanie, de la începutul anilor 1960, în demonstrațiile violente împotriva amestecului american în Vietnam, împotriva loviturii de stat a coloneilor din Grecia, din 1967, împotriva tiraniei Șahului din Iran. Imaginile televizate de la marșurile pentru drepturi civile din Statele Unite, alături de un interes redeșteptat față de moștenirea mișcărilor de rezistență din al Doilea Război Mondial au alimentat un antiautoritarism din ce în ce mai puternic. În 1968 a survenit explozia: ocupările de campusuri universitare, revoltele, grevele și demonstrațiile au zguduit Europa, amenințând, la un moment dat, să răstoarne guvernarea de Gaulle; luptele de stradă au reapărut pe străzile din Paris, Berlin și Milano. Amploarea fierberii i-a șocat și delectat pe cei care observaseră, numai cu un deceniu mai devreme, apatia și conformismul tineretului din clasa de mijloc. Pentru generațiile următoare, „'68“ a căpătat proporțiile unui mit – un mit alimentat după aceea de numărul uriaș de participanți la el, care, în calitatea lor de scriitori, știriști, profesori și realizatori de filme, s-au găsit în postura de a-i oferi publicului larg o interpretare a ceea ce însemnase toată povestea. „N-ar fi greșit spus – afirma Sunil Khilnani în studiul său despre intelectualitatea de stânga din Franța – că 1968 a fost o interpretare aflată în căutarea unui eveniment.“[76]

Pentru o generație mai târzie și mai cinică, poate, tumultul din anul 1968 pare mai puțin impresionant decât li s-a părut protagoniștilor acestuia, mai mult zgomot decât realizări durabile, în mare măsură, un produs al înseși prosperității pe care studenții o atacau – și anume, un produs deloc reprezentativ. În ciuda creșterii rapide a numărului de studenți – și aceasta, în sine, o realizare a democrației postbelice, bineînțeles –, numai un mic procent din populația tânără s-a implicat concret în revoltele propriu-zise: la mijlocul anilor 1960, numai 5,5% din tinerii de douăzeci de ani din Regatul Unit se aflau în sistemul educației superioare (8,6% în Italia, 7,7% în Germania de Vest, 16% în Franța). Plus că pretențiile acestora nu erau foarte clare: accentul pus pe prezent, și nu pe viitor, pe libertatea absolută și libertatea de exprimare a împiedicat formularea unor cereri unitare concrete. În schimb, când acestea s-au ivit, în sfârșit expuse într-o manieră organizată, au luat

forma unui sectarism de orientare marxistă, dus la extrem – „Stalin, Mao şi «marea Republică Populară Albania»“ –, care i-a lăsat reci pe mulţi dintre „şaizeci-optiştii“ de la început.

Evenimentele anului 1968 au creat astfel o extremă stângă fragmentată şi radical dogmatică, tentată de violenţă şi care nu era capabilă sau nu voia să cuprindă cu înţelegerea scara de mărime a triumfului capitalist. Ea avea un mod propriu de viaţă, cu nesfârşite proclamaţii, critici şi teze publice, plus o bucurie pentru acei guru intelectuali ale căror declaraţii nu-i salvau pe adepţi de o totală nepricepere a situaţiei politice. Această detaşare de realităţile puterii a culminat în constituirea facţiunii teroriste Armata Roşie în Germania de Vest, care se considera o „forţă de gherilă urbană“ şi pornise la „lupta armată antiimperialistă“, sub lozinca „Victorie în Războiul Poporului!“ Aceste grupări teroriste, reprimarea lor de către poliţie şi contraterorismul de dreapta pe care l-au provocat au dispărut, în mare măsură, până spre sfârşitul anilor 1970. Dar, pentru o vreme, au înălţat spectrul acelui extremism politic şi acelei polarizări ideologice interbelice de care cele mai multe ţări din Europa Occidentală sperau că scăpaseră o dată pentru totdeauna.[77]

Şi totuşi, studenţii radicali au reuşit să realizeze câteva lucruri concrete. În primul rând, au atras atenţia către un gol de încredere în inima politicii postbelice. Idealismul lor plin de pasiune le-a reamintit oamenilor nevoia unei dezbateri politice şi ideologice; nu toate problemele pot fi reduse la ceva ce ţine de administrarea ştiinţifică sau de negocierile între grupurile de interese. În al doilea rând, atacurile lor adeseori satirice împotriva autoritarismului postbelic, deşi exagerate, erau bine ţintite şi au încurajat o privire ceva mai critică asupra centrelor de putere corporatistă, militară şi politică. În fine, ei au acţionat ca un grup de interese tipic, asigurându-şi resurse pentru sistemul universitar şi deschizându-l pe acesta mai mult către influenţele democratice.

O acţiune în favoarea unui grup de interese, eficientă, chiar dacă mai puţin spectaculoasă, a întreprins şi clasa muncitoare organizată, nemulţumirile studenţeşti coincizând cu o răbufnire a turbulenţelor în domeniul muncii şi cu presiunile inflaţioniste. Protestele din anul 1968 au demonstrat că activismul de clasă fusese considerat depăşit prea devreme; ba chiar corporatismul etatist postbelic ajunsese la tensiuni pe care nu le cunoscuse până atunci. Odată

atinsă utilizarea deplină a forţei de muncă, sindicatele făceau presiuni pentru majorările salariale îndelung amânate şi au profitat de ocazia oferită de acţiunile studenţeşti ca să atace distribuţia de avuţie care prevala în acel moment. În Italia şi Franţa, rezultatul a fost că protestele miilor de studenţi au fost rapid augmentate de un val de greve, antrenând milioane de sindicalişti care pretindeau o felie mai echitabilă din societatea abundenţei.

În schimb, dacă studenţii voiau să scape de capitalism, muncitorii doreau să se bucure mai mult de profiturile acestuia. Ţelurile celor două grupuri erau aşadar divergente şi nu trebuie să surprindă pe nimeni faptul că, după ce sindicatele şi-au văzut atinse cele mai multe dintre obiective, speranţele continuării unei alianţe între studenţi şi muncitori s-au risipit curând. Clasa muncitoare renunţase deja să mai fie revoluţionară: puterea ei de negociere ajunsese la maximum în aceşti ultimi ani ai exploziei economice, iar cele mai avansate sectoare ale ei s-au priceput să folosească în propriul avantaj această poziţie. Rezultatul a fost că, la începutul anilor 1970, liderii sindicali şi oponenţii lor conservatori înfricoşaţi au căzut, şi unii, şi ceilalţi, în capcana supralicitării forţei politice a muncitorimii. În realitate, soarta muncitorilor din Europa Occidentală s-a înălţat şi a coborât în ritmul capitalismului însuşi. Aceasta avea să fie ultima victorie a vechii clase muncitoare, într-un secol de luptă organizată, înainte ca recesiunea, şomajul de masă şi restructurarea globală s-o anihileze, într-un deceniu şi ceva.

Migrația

În 1964, revista germană Der Spiegel şi-a dedicat coperta unui număr muncitorului de origine portugheză Armando Rodríguez, celebrat drept „muncitorul imigrant“ cu numărul un milion care sosise în Germania şi întâmpinat la Köln cu o primire oficială şi cu o motocicletă drept cadou. În epoca respectivă, imigranţii erau bine-veniţi şi consideraţi indispensabili pentru asigurarea prosperităţii.[78]

Capitalismul postbelic era însetat de forţă de muncă şi avea nevoie ca

oamenii să fie mobili. Statele-naţiuni europene, pe de altă parte, simţeau nevoia să-şi patruleze propriile frontiere şi să facă distincţie între cetăţenii lor – cărora le ofereau o reţea tot mai vastă de drepturi şi beneficii – şi străini. Astfel că exista – şi există încă – o tensiune inerentă între necesităţile capitalismului şi statul-naţiune, în privinţa imigraţiei. După 1950, imigraţia de masă a demarat ca o necesitate economică, dar s-a transformat curând într-o problemă culturală şi politică, scoţând la suprafaţă rasismul care încă mustea în societatea europeană. Fascismul şi comunismul acţionaseră paralel şi eliminaseră, mai mult sau mai puţin, minorităţile etnice ale Europei Răsăritene; acum, capitalismul introducea cu bună ştiinţă alte minorităţi în Europa Occidentală. Evoluţia societăţilor multirasiale a devenit o provocare la fel de serioasă la adresa democraţiei postbelice din Europa, ca şi lupta pentru egalitate între sexe.[79]

Europa Occidentală, desigur, ca de altfel întregul continent, furnizase şi primise dintotdeauna şuvoaie întregi de oameni. Valul de imigranţi de după război – cifrat undeva între 10 şi 15 milioane în total – a fost unul mărunt în comparaţie cu cei 55–60 de milioane care emigraseră din Europa către cele două Americi înainte de 1921. În privinţa mobilităţii forţei de muncă, industria şi agricultura germane din secolul XIX şi de la începutul secolului XX se sprijiniseră din greu pe muncitorii polonezi, în timp ce clasa muncitoare din Franţa inclusese, în aceeaşi perioadă, mulţi belgieni, italieni, polonezi şi elveţieni. Utilizarea forţei de muncă migrante, din care cea mai mare parte avea să devină permanentă, nu reprezenta deci nimic nou în istoria Europei.[80]

Dar enorma imigraţie postbelică a fost complet neprevăzută, încât, după 1945, un val contrar, de emigraţie, a părăsit continentul european, guvernele privind cu pesimism şansele de evitare a unui şomaj de masă, şi încă pe termen lung; iată de ce olandezii, britanicii, italienii şi nu numai ei au încurajat stabilirea conaţionalilor pe alte continente. În acelaşi timp însă, refugiaţii se revărsau în Germania de Vest, iar alte ţări acceptau câteva dintre milioanele de persoane strămutate care nu voiau să se întoarcă în Europa Răsăriteană. „Oamenii se temeau pentru slujbele lor“, îşi amintea un polonez stabilit în Regatul Unit după război. „Încă-şi mai aminteau de lâncezeala de dinainte de război, aşa că era un lucru de înţeles.“

Chiar și în această etapă, era evident că exista o legătură între politica de imigrație și rasism. La sfârșitul anilor 1940, de exemplu, guvernul de la Whitehall își aplica schema cu privire la muncitorii voluntari europeni pornind de la o clasificare pe baze rasiale, dându-le prioritate balticilor, dar excluzându-i pe evrei. Bântuită în continuare de vechile temeri cu privire la declinul populației, Comisia Regală pentru Populație din Marea Britanie postbelică – care-și făcea griji ca națiunea să nu arate slăbiciune în fața expansionismului sovietic – recomanda ca „imigrația pe scară largă într-o societate pe deplin constituită, cum este a noastră, să fie acceptată fără rezerve, numai dacă imigranții sunt oameni de bună calitate și nu sunt împiedicați de religia sau rasa lor să se amestece prin căsătorie cu populația locală și să devină una cu ea“. Imigrația și chestiunile rasiale au rămas întrețesute și după aceea.[81]

Totuși, dinamica evoluției capitaliste avea loc într-o cu totul altă direcție. De la mijlocul anilor 1950, creșterea economică susținută a hrănit o cerere aproape insațiabilă de forță de muncă. La început, aceasta a fost satisfăcută pe plan intern – fie cu ajutorul refugiaților, ca în Germania, fie prin intermediul economiei rurale, care a furnizat sute de mii de lucrători anual către centrele urbane din Europa Occidentală. Numai în Italia, peste nouă milioane de oameni s-au mutat dintr-o parte a țării într-alta. Din 1950 până în 1972, numărul celor care munceau în sectorul agricol, în general, în Occident a scăzut de la 30 de milioane la 8,4 milioane, adică de la o treime la o zecime din forța de muncă totală a celor șase țări membre inițiale. Istoria lungă de secole a țărănimii europene era pe punctul de a se sfârși, numai Politica Agricolă Comună a Comunității Economice Europene acționând ca un mijloc de prezervare istorică a respectivei specii în curs de dispariție. În orașe, sătenii găseau de lucru, anonimat (față de supravegherea represivă a rudelor, jandarmului și statului), plus modalități noi, mai moderne, de a trăi.[82]

Când s-au epuizat aceste surse, angajatorii au început să caute din ce în ce mai departe. Elveția și Suedia recrutau muncitori italieni încă din anul 1945, dar eforturile cu adevărat serioase au demarat la sfârșitul anilor 1950. Până să înceapă deceniul 1960, Franța, Germania și Elveția concurau deja pentru forța de muncă din sudul Europei. Statul a încercat, fără prea mult succes, să controleze acest comerț: în Germania de Vest, Bundesanstalt für Arbeit (Agenția Federală pentru Muncă) și-a deschis oficii de recrutare în șase țări

de la Marea Mediterană; francezii, prin Oficiul Național de Imigrare, aveau nici mai mult, nici mai puțin de 16, majoritatea în Africa, înființate pe baza unor acorduri bilaterale între țara beneficiară și cea furnizoare. În Marea Britanie, statul s-a implicat mai puțin, în parte fiindcă necesitățile de forță de muncă puteau fi rezolvate cu cetățeni britanici și în parte din cauza unei rețineri tradiționale de a interveni în – și de a o încuraja, nici atât – recrutarea de forță de muncă de pe teritoriul imperiului. În consecință, angajatorii, de exemplu, Serviciul Național de Sănătate și Societatea de Transport londoneză, au fost lăsați să-și negocieze propriile scheme. Chiar și așa, imigranții din Cipru, din subcontinentul indian și din Indiile de Vest au răspuns destul de prompt nevoilor pieței de muncă britanice.

De fapt, chiar și în Franța și Germania de Vest, statul ținea prea puțin sub control, de fapt, procesul de imigrație și canaliza doar un mic procent din afluxul de muncitori prin oficiile sale. Dar, în anii 1960, asta nu părea să conteze, propriu-zis. În 1958, 55 000 de muncitori străini au pătruns în Germania; până în 1960, numărul lor crescuse la 250 000. În Franța, numărul acestora s-a ridicat de la circa 150 000 pe an la sfârșitul deceniului 1950 la 300 000 până în 1970. Ceea ce face ca tendința să fie cu atât mai remarcabilă este faptul că ambele țări aveau, după standardele britanice, afluxuri enorme de refugiați concomitent – trei milioane de tineri fugiseră din Germania de Est până în 1961, respectiv un milion de pieds noirs[83] – din Algeria. Șomajul de masă părea să fi devenit o născocire a trecutului; cererea insațiabilă de forță de muncă a capitalismului modern s-a văzut satisfăcută simultan de câteva milioane de refugiați, de cei aproximativ 20 de milioane de vest-europeni care se mutau cu serviciul din agricultură în industrie și servicii, plus cei aproximativ 10 milioane de muncitori din sudul Europei, de pe țărmurile Mediteranei sau din coloniile mai îndepărtate. Pieţele de muncă europene s-au internaționalizat, numărul de străini rezidenți în Europa Occidentală triplându-se pe parcursul a trei decenii.

Primii veniți au fost tineri fără familii, cazați în condiții inadecvate și tratați cu meschinărie de localnici. La intrările în parcurile publice din Elveția, tronau pancarte pe care se putea citi: „Accesul interzis câinilor și italienilor“. În casele cu camere de închiriat englezești, pe același fel de pancarte scria: „Nu primim negri, italieni sau câini“. Gastarbeiter[84]-ii greci din Germania călcau pe urmele celor luați și duși pentru muncă forțată pe teritoriul

Reichului, cu numai un deceniu înainte – condițiile lor de viață nu erau cu mult mai bune. În Germania și Elveția, cei veniți în temeiul acordurilor bilaterale în domeniul muncii erau angajați cu contracte pe termen scurt și cazați în cămine, segregați de restul populației. Aveau drepturi minime și puteau fi deportați. Cu toate că, din punct de vedere legal, situația muncitorilor din Marea Britanie și Franța era mai bună decât aceasta, socialmente, ei aveau de suportat un grad similar de segregare și discriminare. Peste tot în Europa Occidentală, muncitorii imigranți tindeau să se grupeze în centrele urbane, formând 12% din populație la Paris, 16% la Bruxelles, 11% la Stuttgart și 34% la Geneva, la începutul anilor 1970.

Unul dintre motivele pentru care guvernele nu și-au planificat o strategie pe termen lung pentru imigrația de o asemenea amploare a fost acela că și-au închipuit că era un fenomen trecător. Timp de cel puțin un secol, imigranții furnizaseră un tampon util, absorbind muncile mai umile din toată explozia economică și ferind forța de muncă indigenă de șomaj în eventualitatea unei sincope. În Franța, Germania și-n alte părți, contractele pe termen scurt sau chiar sezoniere constituiau instrumentul tradițional pentru regularizarea fluxurilor de forță de muncă. Într-o perioadă scurtă însă, s-a văzut clar că nu toți imigranții aveau intenția să se întoarcă prea curând la casele lor: mulți italieni, iugoslavi, greci sau spanioli s-au întors, dar nu la fel de mulți din Turcia, Indiile de Vest sau India.

După un model identic celui observat la europenii care emigraseră în Statele Unite în secolul XIX, nou-veniții fie și-au adus și nevestele, fie și-au întemeiat familii în țările de adopție. La începutul anilor 1970, au fost obligați, de fapt, să procedeze astfel sub amenințarea controalelor iminente în privința imigranților. Cu toate că s-au mutat din căminele dezagreabile în apartamente proprii, segregarea căreia îi erau supuși nu s-a încheiat, pentru că, la fel ca în Statele Unite – chiar dacă la o scară mai redusă –, mulți albi au preferat să-și schimbe domiciliul decât să trăiască în vecinătăți mixte din punct de vedere rasial, așa că au început să apară enclave în marile orașe. În scurt timp, și-a făcut apariția o generație următoare. Din cei aproximativ 924 000 de membri ai populației „colorate“ din Regatul Unit, din 1966, 213 000 se născuseră în Marea Britanie: ceea ce demarase ca o problemă ținând de politica de imigrație a ajuns în mod inevitabil să ridice probleme de rasă, cetățenie și cultură națională.[85]

În filmul său din 1974, intitulat Frica mănâncă sufletul[86], Rainer Werner Fassbinder descrie o poveste de dragoste între un Gastarbeiter marocan și o nemțoaică mai în vârstă, Emmi. Ăștia-s „doar o scursură“, îi spun femeii prietenele ei, „niște porci nenorociți și jegoși“. Înconjurați de prejudecăți, cei doi se căsătoresc totuși, organizându-și petrecerea de după nuntă într-un restaurant din München frecventat odinioară chiar de Hitler. După cum sugerează Fassbinder, cele două rasisme, antebelic și postbelic, erau strâns legate, iar afluxul de muncitori străini scotea la iveală simțul prevalent al superiorității, anxietățile și prejudecățile culturale care nu se ascunseseră niciodată prea adânc în societatea vest-europeană. În 1955, huliganii îi atacaseră pe ciprioții londonezi în numele „omului alb“; după alți trei ani, pe cei veniți din Indiile de Vest, care trăiau în cartierul Notting Hill. Deși violențele rasiste și politica vizibil xenofobă erau destul de neobișnuite, ba chiar criticate de grosul opiniei publice, o formă oarecum ușoară de rasism era larg răspândită și în creștere. La începutul anilor 1970, climatul economic s-a schimbat și a devenit mai ostil față de imigrația neîntreruptă, pe scară vastă.[87]

La sfârșitul anilor 1960 și începutul anilor 1970, imigranților le-au fost impuse o serie de restricții, cu o părtinire de ordin rasial din ce în ce mai vizibilă și mai extinsă. Atât Marea Britanie, cât și Franța și-au revizuit politicile anterioare, destul de liberale, în privința cetățeniei imperiale; imperiile lor coloniale se prăbușiseră atât de rapid, cum nimeni nu fusese capabil să prevadă, iar drepturile cetățenești au fost rapid limitate la metropolă. În Marea Britanie, legislația adoptată între 1962 și 1971 le-a închis ușa nou-veniților, excepție făcând irlandezii, care au rămas cea mai mare minoritate etnică din țară. Din 1968 încolo, cetățenia britanică a devenit, pentru prima oară, dependentă de condiția de a avea unul dintre părinți cetățean britanic. Dezvoltări similare au urmat în Franța, care și-a înăsprit procedurile de imigrare la începutul anilor 1970. În 1974, a fost oprită imigrația către Franța, iar alte recrutări au fost sistate în Germania cam în aceeași perioadă.

Dar oprirea imigranților era mai simplă decât adoptarea de măsuri pentru a îmbunătăți relațiile rasiale. Germania de Vest, spre deosebire de fostele puteri

imperiale, a făcut întotdeauna distincţie între etnicii germani şi Gastarbeiter-i. „Legea Străinilor“ (Ausländergesetz) din 1965 a reprezentat o măsură încă şi mai riguroasă decât legislaţia naţional-socialistă, pe care venea s-o înlocuiască: expulzarea nu mai depindea de comportamentul fiecărui individ, ci, pur şi simplu, de nevoile statului. Băgându-şi capul adânc în nisip, guvernul de la Bonn a refuzat cu obstinaţie să recunoască noile realităţi sociale. În termenii fără echivoc ai Comisiei Federale din 1977: „Republica Federală nu este o ţară de imigranţi. Germania este o ţară de rezidenţă pentru străini care, în cele din urmă, se vor întoarce în ţările lor voluntar“. Şi totuşi, erau 1,3 milioane de muncitori străini în Germania în 1966 şi 2,6 milioane în 1973; străinii erau răspunzători de 4,3% din toate naşterile din Germania în 1966 şi de 17,3% în 1974.[88]

Celor mai multe ţări le-a luat mult timp să trateze serios prejudecăţile rasiale. „Eram străini şi trataţi ca atare“, îşi amintea un est-european stabilit în Yorkshire. „Trebuia de fiecare dată să te justifici că erai, bine, poate nu chiar egal, dar aproape.“ Existenţa prejudecăţilor era privită, în general, ca o realitate nefericită a vieţii politice, care se regăsea şi la stânga, şi la dreapta. Mecanisme antidiscriminare nu existau şi, în majoritatea ţărilor, statul credea, în mod evident, că a-i încuraja pe imigranţi să se întoarcă de unde veniseră era cel mai bun tratament pentru tensiunile rasiale (precum în Legea pentru promovarea capacităţii muncitorilor străini de a se întoarce la casele lor, dată la Bonn, în 1983). Puţini erau cei care argumentau că asemenea politici nu făceau, de fapt, decât să agraveze problema.[89]

Chiar şi în Marea Britanie, unde o legislaţie care favoriza relaţiile rasiale limitate a fost adoptată, stimularea ei s-a făcut prin munca eficientă de convingere a unor grupuri mici, mai degrabă decât prin proteste publice de amploare. Şi Legea imigraţiei din 1971 conţinea prevederi de „repatriere“, deşi acestea n-au fost niciodată făcute publice sau promovate, pentru a evita periclitarea „bunelor relaţii rasiale“. De fapt, judecând pe baza sondajelor de opinie, deşi vest-europenii recunoşteau că exprimarea prejudecăţilor de ordin rasial nu mai era la fel de acceptabilă ca înainte de război, o mare parte din ostilitatea lor subiacentă faţă de străini, mai cu seamă faţă de cei din afara Europei, a persistat. Sindicatele îi suspectau pe imigranţi de subminarea creşterilor salariale, iar conservatorii se temeau că ei aveau să corupă cultura naţională. Puţini au rămas conştienţi de faptul că Marea Britanie, de exemplu,

a rămas un exportator net de migranți în toată această perioadă, că imigranții aduceau câștiguri economice clare în țările care-i primeau sau că numărul imigranților nu reprezenta decât un amărât de 2,3% din totalul populației Europei Occidentale, în 1970–1971. Puțini s-ar fi arătat de acord cu un imigrant care spunea: „Cultura voastră o îmbogățește pe a noastră, și a noastră o îmbogățește pe a voastră“. Optimismul economic evaporându-se la începutul anilor 1970, imigranții s-au transformat aproape peste noapte din factori valoroși ai producției în amenințări la adresa locurilor de muncă, în agenți de drenare a statului asistențial și în oameni de alt neam, nedoriți.[90]

Capitolul 10.

Contractul social în criză

Societatea? Nu există așa ceva.

Margaret Thatcher, 1987

Pe vremea aceea, nimeni nu știa către ce-l ducea [timpul]. După cum nimeni nu putea face distincție între ce se găsea deasupra și ce se găsea dedesubt, între ce mergea înainte și ce mergea înapoi.

Robert Musil, Omul fără însușiri[1]

În acea regândire a democrației care s-a desfășurat în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, formele politice de parlamentarism liberal au fost suplimentate cu o nouă angajare în direcția măsurilor sociale. Epoca de Aur care a urmat s-a dovedit a fi mai puțin colectivistă decât își imaginaseră majoritatea gânditorilor din perioada războiului și s-a datorat, în mare măsură, unor lucruri la care aceștia nu se așteptaseră – înflorirea, în anii 1950, a individualismului conservator și creșterea economică prin intermediul capitalismului reglementat. Contractul social rezultat din această reformă dublă a capitalismului și democrației deopotrivă s-a dezvoltat într-un interval de un sfert de secol. A fost influențat mai puțin de Războiul Rece și de intervențiile superputerilor, decât s-ar fi spus la vremea respectivă, și mai mult de aspirațiile populare, de reminiscențele istorice ale eșecului interbelic și de performanțele economice. S-a sprijinit, mai presus de toate, pe realizările conjugate ale utilizării depline a forței de muncă și creșterii

economice. Inexistența șomajului a contribuit, prin taxele colectate, la finanțarea statului asistențial, care tocmai înmugurea; creșterea economică a permis progrese la capitolul nivel de trai, care puteau fi împărtășite cu toată lumea. Pe aceste baze, statul-națiune democratic a fost reconstruit într-o variantă cu totul nouă.

Dar, la începutul anilor 1970, această perioadă remarcabilă din istoria Europei – o epocă de stabilitate politică extraordinară, prin comparație cu deceniile precedente – s-a sfârșit brusc. Un anumit sentiment al crizei și o stagnare au cuprins Occidentul, iar tensiunile dintre muncă și capital au reapărut la suprafață, cu o intensitate regăsită. Crizele petroliere au scos la iveală vulnerabilitatea capitalismului european în confruntarea cu lumea exterioară. Creșterea economică n-a mai fost privită ca un bun absolut, iar pericolele ei legate de mediul de afaceri au devenit cu atât mai evidente. Utilizarea deplină a forței de muncă a rămas o amintire, iar economia neoliberală a revenit în vogă.

Anumiți intelectuali nu au stat degeaba și au găsit imediat probe ale unei crize a „postmodernității“; cert este că diferențele față de prosperitatea parcă fără limite a deceniilor 1950 și 1960 erau izbitoare. Și totuși, cât de profundă era despărțirea de precedentele decenii? În ciuda unui șomaj în creștere și a instabilității economice, nu putea fi vorba de o revenire la anii 1930. Ordinea democratică reedificată a reușit să se adapteze și să ia în piept furtuna, și anume cu mult mai bine decât rivala ei comunistă. Regimurile asistențiale au funcționat ca niște tampoane pentru societăți, împotriva celor mai rele consecințe ale sărăcirii și lipsei de siguranță. Conservatorii s-au temut, pentru o clipă, de colapsul democrației occidentale; dar adevărul este că ultimele rămășițe ale vechii drepte dictatoriale au fost cele care s-au prăbușit – în Grecia, Spania și Portugalia –, urmate, ceva mai târziu, de comunismul însuși. Contractul social postbelic a fost împins în criză, dar nu distrus, în măsura în care statele-națiuni vest-europene și-au dat seama de limitele propriei puteri și de necesitatea unei acțiuni concertate, pentru a-și apăra modul de viață în condițiile competiției globale.

Criza inflației

De-a lungul deceniilor 1950 şi 1960, creşterea economică din Europa Occidentală a fost însoţită de o creştere uşoară, dar persistentă a preţurilor. Aceasta, considerată necesară pentru armonia socială şi industrială, a fost tolerată, de vreme ce oferea o modalitate aparent nedureroasă şi neostentativă de a cumpăra clasa muncitoare şi de a evita conflictele sociale dure care încrâncenaseră Europa în trecut. Dar, aşa cum arăta istoricul Charles Maier, ceva parcă a început să meargă prost spre sfârşitul anilor 1960 şi, în loc să funcţioneze ca un „lubrifiant social", inflaţia s-a dovedit a fi un factor „de agravare, şi nu de aplanare a conflictelor distribuţionale". În anii 1970, inflaţia s-a transformat, dintr-o chestiune tehnică din domeniul economic, într-o realitate a vieţii cotidiene şi, în ultimă instanţă, într-un factor determinant al politicii înseşi. Ea a introdus o nouă instabilitate în ordinea economică şi i-a făcut pe oameni să voteze în calitate de consumatori.[2]

Creşterea nivelului preţurilor în anii dinainte de 1973 a fost cu certitudine legată de militantismul sindicalist de la sfârşitul anilor 1960. Lupta dintre forţa de muncă şi capital a coincis cu sfârşitul creşterii rapide a productivităţii, care asigurase pacea în domeniul industrial timp de două decenii, iar personajele negative au fost – după gusturi – fie muncitorii, cu pretenţiile lor exorbitante, fie angajatorii, cu obstinaţia lor de a nu tolera o diminuare a profiturilor. În ambele cazuri, a rezultat viziunea pesimistă potrivit căreia utilizarea integrală a forţei de muncă nu putea fi susţinută de capitalismul vest-european fără o periclitare a stabilităţii preţurilor.

Totuşi, trebuie reţinut că presiunea creşterilor salariale sigur nu a fost singura cauză a inflaţiei galopante. Şi în economia internaţională, inflaţia era întreţinută atât de Războiul din Vietnam (pentru a cărui finanţare se tipăreau întruna dolari în Statele Unite), cât şi de creşterea preţurilor la bunurile de larg consum pe pieţele mondiale. Cei doi factori erau interconectaţi – deprecierea dolarului, determinată de efortul de finanţare a Războiului din Vietnam, forţând renunţarea la etalonul-aur, introducând o eră nouă a instabilităţii valutelor şi încurajându-i pe producătorii primari să compenseze aceste efecte prin majorarea preţurilor la obiectele de larg consum. Abia când producătorii de petrol au adoptat şi ei aceeaşi procedură şi au anunţat o creştere a preţurilor, în 1973, lumea întreagă a devenit brusc conştientă.[3]

Boala inflaționistă s-a răspândit în toată Europa Occidentală. La nivelul întregii Europe, al Organizației pentru Cooperare și Dezvoltare Economică, per ansamblu, rata inflației a țâșnit în sus, de la o medie de 3–7%, în 1961–1969, la 6,4%, în 1969–1973, apoi la un remarcabil 10,9%, în 1973–1979. În același timp, experiențele naționale urmau traiectorii din ce în ce mai divergente. Astfel, în timp ce Regatul Unit, Italia, Spania și Irlanda se situau, toate, în jurul unei rate medii anuale a inflației de 16%, în deceniul 1970, Germania de Vest, Austria, Olanda și Elveția tindeau mai curând către 5%. Asemenea disparități au descurajat o reacție unificată. Ratele de schimb fluctuante le-au permis diverselor țări să se miște în direcții diferite, și poate că atunci s-a întâmplat pentru ultima oară ca fiecare stat să se afle în situația de a urma propria-i politică monetară, separată de a celorlalte.[4]

În trecut, presiunile inflaționiste fuseseră contracarate prin înăsprirea politicii fiscale; caracteristica frapantă a deceniului 1970 a fost aceea că o asemenea manieră de abordare a chestiunii a părut să nu mai funcționeze. Cererea parcă nu mai putea fi administrată, iar încetinirea economică n-a mai reprezentat o soluție alternativă la inflație, ci a însoțit-o. Un nou termen a fost inventat, care să descrie această situație bizară – „stagflație“. Reflația n-a făcut decât să înrăutățească lucrurile. Un răspuns a fost acela de a completa administrarea cererii cu o implicare crescândă a statului în tocmelile pe marginea veniturilor și a prețurilor. Dacă inflația era generată de un corporatism nereglementat, poate că putea fi strunită prin implicarea guvernelor în încurajarea sau chiar impunerea de restricții asupra angajatorilor și sindicatelor. Pe această cale s-au angajat guvernele, atât cele laburiste, cât și cele conservatoare, din Regatul Unit, dar s-a dovedit a fi o fundătură. Când Edward Heath a pierdut bătălia cu puternicul sindicat al minerilor britanici, însăși autoritatea guvernului său a fost pusă sub semnul întrebării și s-a formulat întrebarea fundamentală despre cât de guvernabilă era țara din punct de vedere politic. Guvernele laburiste au avut mai mult succes în a impune o restrângere a salariilor după 1976, dar și ele au eșuat, în cele din urmă. Altfel spus, în Regatul Unit, politica de venituri neocorporatistă a fost discreditată, ba chiar blamată, pentru că ar fi înrăutățit lucrurile și mai mult.

Britanicilor nu le-a fost greu să uite că politici cu nimic diferite au continuat să fie puse în practică prin alte părți – de exemplu, în Suedia și Austria –, cu mult succes exact pe parcursul anilor 1970 și la începutul anilor 1980: ambele

țări și-au menținut nivelurile de șomaj cu mult sub cele din Marea Britanie, austriecii menținând chiar inflația la un nivel scăzut. Explicația diferențelor față de Marea Britanie rezida, cu siguranță, în relațiile industriale ale acesteia din urmă, comparate cu cele conciliatorii, cu acțiunea comună și compromisul demonstrate de primele două țări. Acolo unde mișcările sindicale dețineau bănci, cum se întâmpla în Austria, de exemplu, ele aveau tot interesul ca economia să prezinte o stare de sănătate solidă, ceea ce avea darul să le modereze pretențiile.[5]

Exista, de bună seamă, și o altă cale de stăvilire a prețurilor: o deflație forțată, deliberată, prin intermediul unei politici monetare stricte. Vest-germanii au realizat un pionierat foarte eficient prin această abordare, în anii 1973–1974; guvernul Callaghan le-a urmat pașii, la îndemnul Fondului Monetar Internațional, în 1976. Nici într-un caz, nici în celălalt, aceasta nu a fost văzută ca o soluție alternativă la implicarea statului în negocierea salariilor. Dar, odată ce Margaret Thatcher a câștigat alegerile, în 1979, politica monetară a fost ridicată la statutul de dogmă și a devenit un crez nou – monetarismul. Ambițiile statului urmau să fie înfrânate, rolul său reducându-se la echilibrarea bugetului și la monitorizarea furnizării de bani. Atât susținătorii, cât și oponenții noii guvernări au recunoscut că momentul era unul istoric – revigorarea liberalismului economic, după o jumătate de secol de hălăduit prin sălbăticie. „Pentru a doua oară în acest secol – scria Nicholas Kaldor, unul dintre cei mai aprigi critici ai thatcherismului –, dogma monetaristă a devenit crez oficial pentru guvernul Marii Britanii.“ Pentru colegul său economist John Vaizey, care a părăsit Partidul Laburist și a trecut de partea conservatorilor în 1979, „nu mai există un set de idei sociale democratice, obligate să funcționeze. Keynesianismul este mort din punct de vedere intelectual.[6]

Experimentul thatcherist

Atracţiile monetarismului erau numeroase. Intelectual vorbind, exista entuziasmul participării la o contrarevoluţie împotriva ortodoxiilor keynesiene, care fuseseră de nezdruncinat încă de la război. Energiile individuale aveau să se elibereze de statul-dădacă, iar colectivismul – să lase locul libertăţii; statul avea să se retragă, iar atenţia guvernării şi a decidenţilor politici – să se concentreze pe unicul indicator care deţinea cheia reuşitei economice: cantitatea de bani. Era, iată, o formulă a succesului seducător de simplă, şi mulţi s-au lăsat seduşi de ea.

Oare chiar şi-a propus „thatcherismul“ – aşa cum a fost etichetat noul crez în 1980 – să sporească şomajul? Acest lucru a fost considerat de la sine înţeles de mulţi critici, mai cu seamă când totalul celor fără slujbe a urcat ameţitor. Cu mulţi ani înainte, economistul polonez Michał Kalecki avertizase asupra faptului că utilizarea deplină a forţei de muncă le displăcea capitaliştilor, pentru că era de natură să slăbească disciplina muncii, aşa că aceştia căutau fără încetare să asigure un anumit nivel de şomaj pentru a-şi putea menţine controlul asupra muncitorilor. La începutul anilor 1980, Kaldor şi alţii au văzut întâmplându-se chiar acest lucru; după cum s-a exprimat el, „[aşa-numitul nou monetarism] a oferit perspectiva compensării dezechilibrului din ce în ce mai mare dintre puterea forţei de muncă în relaţia ei cu puterea capitalului, rezultat din situaţia de utilizare deplină a forţei de muncă, menţinută pe parcursul deceniilor anterioare“.[7]

Ar putea părea dificil de respins această opinie, mai ales dată fiind atitudinea bine cunoscută antisindicală din guvernarea doamnei Thatcher. Hotărârea fermă de a nu „ceda la şantajul“ sindicatelor – care-l umiliseră pe predecesorul ei – s-a transformat rapid şi uşor în dorinţa de a le îngenunchea. Dar trebuie spus apăsat că nici măcar asta nu însemna că noua guvernare îşi propusese drept ţintă crearea intenţionată a unui şomaj în proporţii de masă, de o amploare nemaivăzută de cincizeci de ani. Consecinţa nu trebuie confundată cu cauza. Toate dovezile arată că evoluţiile i-au luat prin surprindere pe cei de la Whitehall. Ian Gilmour, fost ministru devenit critic, spunea: „În februarie 1980, [doamna Thatcher] nici nu s-ar fi gândit să critice guvernarea Callaghan, pentru că dublase nivelul şomajului, dacă i-ar fi trecut prin minte că propria [ei] guvernare, în plus faţă de respectiva dublare, avea să-l tripleze“. Dar, în egală măsură, de vreme ce guvernarea doamnei Thatcher vedea în ţinerea sub control a inflaţiei o prioritate mai mare decât

utilizarea deplină a forţei de muncă, nu a considerat că reapariţia şomajului în proporţii de masă ar fi fost un semn că politicile sale eşuaseră fundamental.[8]

Departe de a le oferi strategilor politici adevăruri esenţiale despre economie, monetarismul – ca şi marxismul – i-a îndepărtat din ce în ce mai mult de ceea ce se întâmpla în realitate. A făcut ca politicile guvernamentale să devină dependente de un concept metafizic – rezerva de bani –, pe care întâmpina dificultăţi în a-l defini şi dificultăţi încă şi mai mari în a-l controla. O mulţime de indicatori – M1, M2, PSBR (Public Sector Borrowing Requirement – Necesarul de Împrumuturi al Sectorului Public) – au venit şi s-au dus. Instrumentele politicilor tradiţionale – ratele dobânzilor, cursurile de schimb, politica fiscală – au rămas. La mijlocul anilor 1980, în linişte, monetarismul a fost abandonat. Realitatea triumfase chiar şi în faţa doamnei Thatcher, care, de atunci înainte, a căutat să obţină succesul în alegeri prin metoda verificată în timp a unei explozii consumeriste orchestrate de guvern. Aşadar, din punct de vedere intelectual, monetarismul pare să fi oferit prea puţin avans în comparaţie cu keynesianismul. Ba chiar dimpotrivă: simplitatea dezolantă şi dogmatismul său au reprezentat un regres intelectual; după cum s-a exprimat Gilmour, era „echivalentul thatcherist al concepţiei materialiste marxiste asupra istoriei“, nicidecum un nou început, ci o ultimă suflare a îndelungatei şi vastei căutări a unei ideologii pure, care să explice şi, prin urmare, să conducă societatea.

Ar fi, în schimb, o eroare ca efectele „revoluţiei thatcheriste“ să fie limitate la economie, când însemnătatea ei istorică s-a concretizat, de fapt, în felul în care s-a reconsiderat ce putea şi ce nu putea face statul modern. Însăşi Doamna de Fier, la urma urmelor, când a fost întrebată ce anume schimbase guvernarea ei, a răspuns: „Totul“ – marcându-şi, dacă nu altceva, măcar scara de mărime a propriilor ambiţii. „Am venit cu o schimbare completă de direcţie“, a mai spus ea. „Cred că am influenţat echilibrul dintre persoană şi stat într-o manieră favorabilă.“[9]

În realitate, pretenţiile că ar fi realizat o schimbare neoliberală radicală induceau în eroare, şi asta din două motive. În primul rând, era vorba de o formă de neoliberalism extrem de autoritară: tăierile în materie de implicare a statului din unele zone mergeau mână-n mână cu puteri sporite ale statului în alte zone. Autorităţile locale şi-au pierdut o mare parte din putere în favoarea

guvernării de la Whitehall, printr-un evident proces de centralizare, astfel încât guvernul central a devenit mai mult, şi nu mai puţin puternic la capitolele construcţie de locuinţe şi educaţie şi a redus competenţele reziduale în materie de impozitare ale consiliilor locale. Forţele de poliţie, universităţile şi şcolile – toate – şi-au pierdut autonomia. În plus, o nouă Lege a secretelor oficiale i-a conferit puteri nemaivăzute până atunci poliţiei politice din Marea Britanie. Noua dreaptă – afirma Levitas – pornise în căutarea utopiilor gemene care erau concurenţa şi conformarea. Altfel spus, „privatizarea“ economiei Regatului Unit s-a dovedit a fi perfect compatibilă cu „naţionalizarea“ ei administrativă.[10]

Poate mai neaşteptată este dovada clară a eşecului înregistrat de thatcherism în realizarea unei restrângeri substanţiale a rolului statului în activitatea economică. Procentul cheltuielilor publice din Produsul Intern Brut era de 42,5%, în 1977–1978, şi de 41,7% zece ani mai târziu; nu pare să fi fost vorba de o restrângere la o scară cu adevărat revoluţionară. În acelaşi interval de timp, cheltuielile asistenţiale au rămas practic aceleaşi, procentual vorbind, în cadrul cheltuielilor guvernamentale generale (55,7%, în 1977–1978, şi 55,6%, în 1987–1988) şi ca proporţie din PIB (23,7%, respectiv 23,2%). În ciuda promisiunilor guvernului, şi sistemul de taxe a rămas mai mult sau mai puţin neschimbat, în raport cu veniturile naţionale. Unul dintre cele mai atente studii referitoare la eventuala restrângere a rolului statului este clar în acest sens: nu a existat o revoluţie conservatoare în ceea ce priveşte statul asistenţial britanic. O cercetare amplă, realizată la Şcoala de Economie şi Ştiinţe Politice din Londra, s-a încheiat cu concluzia că „nu există dovezi care să susţină afirmaţia că ar fi existat un declin serios al rolului statului“ în perioada respectivă.[11]

Desigur, la o analiză mai profundă, iese la iveală faptul că o serie de schimbări importante au avut loc, totuşi. Şomajul în proporţii de masă a împins în sus cheltuielile pentru asigurări sociale, cu toate că regulile de eligibilitate pentru accesul la beneficii au devenit mai stricte. Cheltuielile pentru construcţii de locuinţe au scăzut, fenomen care, combinat cu îngheţarea construcţiilor de blocuri, a contribuit la generarea unui spor numeric evident al populaţiei de oameni ai străzii. Orăşenii s-au obişnuit cu priveliştea oamenilor care dormeau cum apucau pe pragurile uşilor sau pe băncile din parcuri. Pe de altă parte, cheltuielile pentru educaţie şi sănătate nu

au scăzut substanţial, aşa cum pare să fi perceput populaţia.

Nu e deloc surprinzător că o asemenea stare de lucruri a trecut, în mare măsură, neobservată: guvernările Thatcher nu erau nerăbdătoare să se laude cu ceea ce realizaseră, menţinând cheltuielile statului la cote ridicate, după cum nu erau nici oponenţii lor. Unii considerau tăierile de dorit, ceilalţi – de ocolit, dar şi unora, şi altora le plăcea să exagereze impactul reducerilor. Şi-atunci, de ce a fost revoluţia thatcheristă un eşec? Lăsând la o parte inerţia, sau dificultatea de a impune schimbările cu forţa unui Whitehall refractar la ele, principalul motiv a fost, pur şi simplu, nivelul înalt de sprijin popular pentru asigurarea de către stat a serviciilor de bază. Acesta, combinat cu centralizarea care a rezultat din pornirile mai autoritariste ale doamnei Thatcher, a însemnat că sectorul de stat, luat în ansamblu, s-a consolidat, mai degrabă decât a slăbit, în perioada în care ea s-a aflat la putere. Dar, dacă adevărul a fost acesta pentru Marea Britanie, scena celui mai radical experiment în materie de neoliberalism de oriunde în Europa, ce impact au avut neoliberalii asupra părţii propriu-zis continentale?

Statul durabil

Experimentul thatcherist a reprezentat cea mai concertată şi încărcată ideologic tentativă de a se rupe de statu-quoul postbelic din Europa Occidentală. Suprapunându-se cu preşedinţia lui Reagan în Statele Unite, despre guvernarea Thatcher s-a spus că inaugura o nouă epocă de preponderenţă conservatoare. Dacă doamna Thatcher nu s-a ridicat, în ultimă instanţă, la nivelul acestor aşteptări, poate că nu e surprinzător faptul că influenţa ei asupra politicilor interne din restul Europei s-a dovedit destul de limitată. Alţi conservatori, precum Helmut Kohl, s-au arătat prea puţin înclinaţi să-i urmeze exemplul. În trei domenii-cheie – relaţiile industriale, privatizarea şi statul asistenţial –, exemplul britanic a rămas la extremitatea cea mai îndepărtată a spectrului conservator.

Două diferenţe fundamentale au existat între Marea Britanie şi Europa

continentală, care ajută la explicarea motivelor pentru care cea dintâi a sfârşit prin a deveni – în cuvintele lui I. Gilmour – „cel mai de dreapta stat al Europei de Vest“. Prima diferenţă avea de-a face cu memoria istorică: în mod cert, nu a fost o coincidenţă faptul că politica de confruntare deliberată pe care o adoptase doamna Thatcher se desfăşura în ţara cu cea mai puţină experienţă în privinţa tulburărilor ideologice şi a violenţei politice de pe întregul continent. În alte părţi, amintirea polarizării din trecut le impunea constrângeri strategilor politici; coeziunea socială şi unitatea politică aveau cea mai mare însemnătate acolo unde fuseseră fisurate recent şi sângeros. Jonglatul cu conflictele bazate pe clase îi preocupa cu siguranţă mai mult pe Mitterrand şi Kohl decât pe prim-ministrul britanic.

Al doilea factor era în conexiune cu primul – abisul în materie de valori şi concepţii care despărţea conservatorismul britanic de sub conducerea doamnei Thatcher de creştin-democraţia europeană, poate cea mai importantă forţă politică din Europa postbelică. E greu de crezut că vreun politician creştin-democrat ar fi aprobat celebra formulă a doamnei Thatcher, potrivit căreia societatea nu există, de fapt. Poate că existau diferenţe între creştin-democraţi, în funcţie de cât de apropiaţi şi ataşaţi erau de Biserică; adeseori, pare greu de găsit ceva realmente religios în politicile lor. Chiar şi aşa, credinţele lor cele mai profunde se învârteau în mod evident în jurul unor noţiuni precum medierea şi reconcilierea – indiferent dacă era vorba de indivizi sau de grupuri sociale. După cum afirma un istoric, ei îşi propuneau „să repună în drepturi armonia naturală şi organică a societăţii“ – ţel care le hrănise multora ostilitatea în privinţa democraţiei şi a capitalismului deopotrivă, înainte de război. Reconciliată cu amândouă după 1945, creştin-democraţia a rămas conştientă de importanţa politicilor sociale şi suspicioasă în faţa individualismului neoliberal; în ţări precum Italia şi Germania de Vest, adevărate diferenţe de viziune îi despărţeau pe creştin-democraţi de liberali şi liber-democraţi. Subliniind rolul familiei şi pe cel al instituţiilor caritabile, cei dintâi s-au profilat ca fiind arhitecţii principali ai „capitalismului social“. Mai simplu spus, dar nu întru totul greşit, principalele diferenţe dintre aceştia şi conservatorii britanici au fost mai întâi catolicismul şi, în al doilea rând, memoria ocupaţiei.[12]

Mai mult decât atât, faptul că sprijineau statul asistenţial nu era numai rezultatul credinţelor şi valorilor pe care le întreţineau. În anii 1950,

extinderea statului le oferise o metodă prin care să-şi extindă şi ei puterea şi influenţa şi să capete baze noi de sprijin electoral. În ţări precum Italia, Belgia, Austria şi Olanda, clientelismul se hrănea din creşterea economică a sectorului public. Din acest motiv, restrângerea rolului statului însemna şi slăbirea partidului însuşi. Dacă memoria naţională, necesitatea politică şi moralitatea dictau – toate – contra unui asalt radical asupra sectorului de stat, nu e deloc surprinzător că experimentul thatcherist a fost considerat la fel de atractiv precum sinuciderea colectivă, dat fiind, mai ales, ataşamentul popular puternic şi neîntrerupt faţă de solidaritatea socială, peste tot în Europa Occidentală. Lipsa oricăror „proteste împotriva taxelor“ după model american i-a făcut pe politicienii ahtiaţi după voturi să renunţe la o radicală diminuare a rolului statului. Din acest punct de vedere, anii 1980 au arătat încă o dată cât de limitată era, de fapt, americanizarea Europei Occidentale.[13]

Şi în relaţiile de muncă din sectorul industrial, conservatorii europeni au preferat o abordare mai consensuală decât cea din Regatul Unit, iar continuităţile faţă de anii 1970 au fost mai numeroase şi mai vaste. Chiar şi acolo unde au fost adoptate politici monetariste mai stricte în tentativa de a combate inflaţia, ca în Germania de Vest, ele au fost însoţite în mod pragmatic de modalităţi mai tradiţionaliste de negociere a salariilor şi de tocmeli în privinţa plăţilor. Structurile de mediere neocorporatistă au rămas neatinse. În ciuda unor schimbări substanţiale în modelele de sindicalizare din secţiile de producţie, negocierile colective au fost grav erodate numai în Belgia şi Olanda. Sindicatele şi muncitorii înscrişi în ele şi-au ajustat aşteptările după 1973, în aşa fel încât peste tot a fost urmat modelul relaţiilor din domeniul industrial din Germania de Vest, salariile decuplându-se de preţuri şi devenind conectate cu productivitatea.[14]

Aceeaşi poveste şi cu privatizarea. Neo-liberalismul a fost stimulat de aşa-numitele dereglementări financiare („Marele bum“ londonez din 1986 a provocat explozii similare, chiar dacă mai mici, la Paris, Stockholm, Viena, Roma şi în alte părţi), de liberalizarea comerţului în Comunitatea Europeană (culminând cu piaţa unică în 1992), de necesitatea de a combate nivelul înalt al datoriei guvernamentale şi de slăbirea monopolurilor de stat, ca rezultat al schimbărilor tehnologice sau al intensificării concurenţei internaţionale. Chiar şi aşa, celelalte ţări nu s-au grăbit să urmeze exemplul Marii Britanii în privinţa vânzării marilor industrii naţionalizate; aveau dubii dacă o asemenea

mişcare avea să ducă, necesarmente, la o mai mare competitivitate şi se temeau, în schimb, de vătămarea intereselor naţionale. Dincolo de Canalul Mânecii, suveranitatea naţională a prevalat, de regulă, în faţa „suveranităţii consumatorului“, proclamată de ministrul de Finanţe britanic Geoffrey Howe. Cu excepţia Franţei, denaţionalizarea nu a fost dusă prea departe, iar capitalismul popular a rămas în limitele dimensiunilor mici ale pieţelor interne de acţiuni.[15]

Mulţi au îmbrăţişat ideea necesităţii de a reduce birocraţia – în Portugalia, de exemplu, a fost declarată o Zi Naţională a Debirocratizării în 1990, iar în Italia s-a format, în 1987, Mişcarea pentru Apărarea Cetăţeanului, care protesta împotriva „micropersecuţiei birocratice“. Dar nici una dintre aceste iniţiative nu a mers prea departe, şi nimeni nu a putut egala tăierile britanice din categoria funcţionarilor publici. Mania britanică de a expune sectorul public unei „revoluţii manageriale“, care a generat foarte rapid o pletoră de organisme de monitorizare şi verificare, a contrastat cu precauţia de pe restul continentului; la fel s-a întâmplat şi cu impactul „neparticipării statului“, cu apariţia organizaţiilor neguvernamentale cvasiautonome (zise quango, de la iniţialele cuvintelor englezeşti respective) şi cu amestecul care a urmat, între valorile sectoarelor public şi privat.[16]

Şi-atunci, dacă aşa-numita „revoluţie conservatoare“ începe să arate mai degrabă ca o viziune anglo-centrică, autoamăgitoare, a evenimentelor de după 1973, poate că şi colapsul stângii, care i-a îngrijorat într-o asemenea măsură pe analiştii britanici, ar trebui privit în aceeaşi lumină. Înfrângerea laburiştilor în Marea Britanie a fost urmată de cea a social-democraţilor germani în 1983. Cele două crize ale petrolului au prilejuit un şuvoi de predicţii sumbre: Eric Hobsbawm a lansat avertismentul că „marşul înainte al laburiştilor“ fusese oprit; Dahrendorf a profeţit „sfârşitul secolului social-democrat“; marxiştii, liberalii şi conservatorii s-au declarat în consens asupra faptului că vremea social-democraţiei trecuse. Analiştii au avertizat că întregul spectru politic se mutase pe partea dreaptă în anii 1970 şi 1980. Dar, presupunând că ar fi fost chiar aşa, însemna, oare, neapărat declinul stângii?

Stânga în declin?

Ca întotdeauna, problema ţinea mai mult de perspectivă. Partidele de stânga s-au văzut depăşite în Europa de Nord-Vest, dar au rezistat în ţările scandinave şi au prosperat în sudul Europei: François Mitterrand, Bettino Craxi, Felipe González şi Andreas Papandreou, de exemplu, s-au aflat cu toţii la putere în deceniul 1980. La începutul anilor 1990, 11 dintre cele 16 partide social-democrate vest-europene se aflau la putere – mai multe ca în oricare alt moment de după 1945. În general, nu a existat un declin al social-democraţiei din punct de vedere electoral; dacă trebuia explicat ceva, după cum conchidea o cercetare cuprinzătoare pe marginea subiectului, trebuia explicată „izbitoarea stabilitate a votului în favoarea social-democraţilor“.[17]

Privind retrospectiv, „criza“ social-democraţiei din anii 1980 a reflectat alţi factori. Electoratele aveau tendinţa de a pedepsi pe oricine fusese la guvernare spre sfârşitul anilor 1970: Kohl și Thatcher au profitat pe partea dreaptă, dar la fel au făcut și Mitterrand și Papandreou pe stânga. Al doilea factor a fost acela că mediile politice chiar se schimbaseră și deveniseră mai puțin favorabile planurilor tradiţional-keynesiene de reabilitare naţională sub îndrumarea statului: iar Mitterrand şi Papandreou încercaseră să facă tocmai acest lucru și fuseseră siliţi să dea înapoi, spre „austeritate“ și rigueur[18]. Aşadar, a trebuit ca socialiștii și social-democraţii să găsească noi abordări ale scopurilor tradiționale care-i mânau, echitatea socială și drepturile muncitorilor; pentru mulţi dintre ei, drumul acesta ducea la Bruxelles. Prin urmare, unii au susținut că stângiștii aflaţi la guvernare în anii 1980 nu erau, propriu-zis, adepţi ai socialismului. Este cu siguranță adevărat că Mitterrand voia să pună în funcţiune un „socialism fără muncitori“, dirijat de stat, în timp ce, în Spania și Grecia, socialiștii câștigaseră oferind perspectiva unei reînnoiri sociale depline și a unei reconcilieri naţionale, după nişte regimuri autoritare și războaie civile. În toate aceste trei țări, stânga și-a propus misiuni naționale și a evitat etichetarea drept mișcare laburistă. Dar aceasta nu a fost numai o reflectare a unor experienţe politice trecute cu care se confruntau: mai era vorba și de dispariţia clasei sociale a muncitorimii. Peste tot în Europa Occidentală, vechea clasă muncitoare organizată o lua pe urmele țărănimii și rămânea în grija istoriei. De aici rezulta criza cu adevărat.

Dacă dovezile unei „revoluţii“ politice în Europa Occidentală, după 1973,

sunt în cel mai bun caz fragmentare, nu poate fi pusă la îndoială scara de mărime a schimbărilor care aveau loc în societate şi în economie. Primordiale între acestea s-au dovedit a fi fenomenele în tandem ale dezindustrializării şi declinului forţei de muncă organizate. Dezindustrializarea a ţinut primele pagini ale ziarelor din Regatul Unit, odată cu decimarea industriei manufacturiere britanice, în primii trei ani de guvernare ai doamnei Thatcher, când s-au pierdut nici mai mult, nici mai puţin decât un milion de locuri de muncă din producţia manufacturieră. În mare măsură, această cădere a fost rezultatul unei surprinzător de proaste administrări economice şi, mai ales, al unei rate de schimb supraevaluate. Chiar şi aşa, se înregistra, în general, un declin pe termen şi mai lung, de nivelul secolului, al importanţei sectorului industrial în raport cu celelalte.

De la sfârşitul anilor 1960, dimensiunile absolute ale forţei de muncă industriale au început să scadă în Europa Occidentală. Între 1960 şi 1985, ea s-a diminuat, ca proporţie din totalul forţei de muncă, de la 47,7% la 32,3% în Regatul Unit, de la 47% la 41% în Germania de Vest, de la 40% la 26,5% în Olanda. Europa sudică a urmat acelaşi curs după aproximativ un deceniu – de exemplu, de la 36,1% la 31,8%, din 1980 până în 1985, în Spania. Producţia industrială a scăzut, ca procent din Produsul Intern Brut. În aceeaşi perioadă, producţia europeană în general a scăzut ca procent din producţia industrială globală, un indicator al dificultăţilor pe care le întâmpinau ţările în a ţine pasul cu nivelurile internaţionale de competitivitate, mai ales când se confruntau cu nou-veniţii asiatici.

Dintre marile centre industriale europene, multe au intrat în declin: extracţia de cărbuni şi textilele s-au numărat printre primele industrii lovite de criză, urmate apoi de construcţia de nave, de siderurgie şi de producţia de automobile. Nu e de mirare că teoreticienii sociali – făcându-i, culmea, ecou doamnei Thatcher însăşi – s-au grăbit să proclame apariţia societăţii „postindustriale“, uitând uneori ce rol vital continuau să joace industria şi mai ales producţia manufacturieră în societate. Asta pentru că, în timp ce unele industrii grele tradiţionale au suferit „restructurări“, altele, precum cea electronică şi cea farmaceutică, au înflorit. Declinul valorii adăugate industriale a fost cu mult mai mic decât al celei care privea utilizarea forţei de muncă. Bunăstarea economică pe termen lung era dependentă în continuare de factori precum nivelul investiţiilor din domeniile formării, cercetării şi

dezvoltării. Cu toate acestea, declinul general din sectorul industrial a trimis unde de șoc prin toată societatea.[19]

În primul rând, a modificat radical natura puterii sindicale, mutând punctele de sprijin ale acesteia din vechile centre de activitate muncitorească – mine, docuri și căi ferate – către sindicatele birocratice, tehnice și, mai ales, din sectorul public. Procentele de sindicalizare au scăzut în anumite țări – Franța și Spania (unde erau coborâte oricum, prin tradiție), Olanda și Regatul Unit –, dar nu în toate: au rămas, de exemplu, la cote înalte în Suedia, Danemarca, Norvegia și Belgia, unde negocierea corporatistă a salariilor a continuat.

Șomajul în proporții de masă a redus eficiența mișcărilor greviste. În anii 1980, numai sporadic au existat greve de amploare, urmările lor părând a fi în cel mai bun caz ambigue (greva de la I.G. Metall, din Germania de Vest), iar în cel mai rău caz înfrângeri (greva organizată de Uniunea Națională a Minerilor din Marea Britanie, în 1984). Când a izbucnit marea grevă de la uzinele Fiat din Torino, în 1980, îndată după apariția mișcării Solidaritatea din Polonia, s-au văzut clar limitele acțiunii sindicale industriale din Occident: spre deosebire de membrii Solidarității, muncitorii de la Fiat s-au trezit în situația că popularitatea lor era trasă în jos de divizările interne și de sentimentul că luptau pentru interesele proprii, nu pentru cele naționale. Patronatul de la Fiat a organizat cu succes o contrademonstrație, iar greviștii deziluzionați s-au văzut obligați să reia lucrul. „Ai văzut ce-au reușit ăia să facă în Polonia, dacă au avut sprijinul tuturor muncitorilor?“, ar fi exclamat unul. „Știm că în Italia, într-o țară ca Italia, nu o să avem parte niciodată de sprijinul și, mai presus de orice, de participarea fizică și morală a tuturor muncitorilor; în rândurile clasei muncitoare din ziua de astăzi, există o mulțime de interese conflictuale.“[20] Așa se face că veniturile clasei muncitoare au scăzut de la mijlocul anilor 1970 înainte, iar majoritatea liderilor sindicali erau conștienți că procesul nu avea cum să fie inversat. Influența lor continuă depindea nu atât de propriile acțiuni, cât și de disponibilitatea patronatului și a guvernului de a-i accepta ca parteneri de dialog.

Tendințele acestea erau întrețesute cu mutații mai ample în modelele după care funcționa forța de muncă, ba chiar în sensul însuși al muncii. Marile corporații, care promiteau angajare pe termen lung unei forțe de muncă

preponderent bărbăteşti, au lăsat locul, treptat, unor companii mai mici, care angajau, cu contracte pe termen scurt, din ce în ce mai multe femei. „Flexibilizarea“ şi apariţia muncii cu normă redusă, creşterea „economiilor negre“ nereglementate, plus destructurarea vechii aristocraţii funcţionăreşti laburiste i-au făcut pe unii analişti să deplângă dispariţia clasei muncitoare. „A existat vreodată cu adevărat clasa muncitoare?“, se întrebau Blackwell şi Seabrook în studiul lor din 1996, despre modificarea practicilor în domeniul muncii. Cu siguranţă, nu mai putea fi vorba despre acel protagonist eroic din miezul politicii europene, cum fusese de mai bine de un secol, iar despre avangarda revoluţiei, cu atât mai puţin. Ritualurile colective ale muncitorimii, cum erau sărbătorile de 1 mai, se stingeau încetul cu încetul; un studiu asupra vânzărilor de insigne de 1 mai în Suedia arăta că acestea au tot sporit, din anii 1960 până la începutul deceniului 1980, după care s-au prăbuşit. În alte părţi, declinul începuse încă de mai devreme.[21]

Munca în sine căpăta o semnificaţie diferită în vieţile oamenilor. Aşa cum arătam, atât pentru comunism, cât şi pentru fascism, locul ocupat de muncă fusese unul central, ca drept individual şi ca îndatorire deopotrivă, ambele sisteme pretinzând că înlocuiseră democraţia liberală: munca reprezenta o salvare de la inutilitate şi un bilet de intrare în comunitate, idee parodiată chiar şi pe poarta de intrare în lagărul de la Auschwitz, deasupra căreia trona sloganul batjocoritor Arbeit macht frei (Munca eliberează). Democraţia liberală postbelică răspunsese la provocare garantând prin sine însăşi dreptul la muncă, angajament înscris în Declaraţia Universală a Drepturilor Omului, formulat de Naţiunile Unite şi pus în practică prin politicile de utilizare integrală a forţei de muncă, din anii postbelici.

Dintr-odată, nu au mai fost locuri de muncă pentru toţi. La început, a părut că utilizarea integrală a forţei de muncă nu fusese nimic altceva decât – vorba lui Göran Therborn – „o experienţă stranie în istoria capitalismului“[22]. Şomajul în proporţii de masă şi creşterile de cheltuieli pentru securitatea socială au scos la iveală faptul că munca şi venitul erau direct conectate mai puţin ca oricând în istoria modernă. În Regatul Unit, de exemplu, procentul din venitul brut pe gospodărie reprezentat de venitul din muncă a scăzut de la peste 80% din total, la mijlocul anilor 1970, la 73% în 1982.[23]

Răspândirea învăţământului superior şi presiunea pentru pensionarea

timpurie, combinate cu o longevitate crescândă şi o lungime mai mare a concediilor plătite, s-au tradus în faptul că o parte din ce în ce mai lungă a vieţii oamenilor se desfăşura în afara muncii remunerate (muncile casnice neplătite au rămas inevitabile pentru multe femei). Sociologii au remarcat o treptată dispariţie a eticii muncii, pe măsură ce oamenii îşi căutau satisfacţia în afara mai degrabă decât înăuntrul muncii şi încercau să-şi pună energiile deoparte pentru timpul liber. Sondajele de opinie au relevat că, în 1962, numai 33% dintre germani preferau odihna în defavoarea muncii; în 1979, procentul respectiv atinsese 48%. Ziarele germane s-au alarmat: „Nu suntem leneşi“, afirma un titlu din Bild Zeitung. Asemenea atitudini reflectau faptul că, în medie, chiar şi cei aflaţi în câmpul muncii petreceau la fel de mult timp în afara locului de muncă, pe parcursul unui an, cât petreceau şi la lucru. Dar ilustrau şi marele contrast dintre celeritatea schimbărilor economice şi tradiţiile etice adânc înrădăcinate, care asociau inactivitatea şi odihna cu deficienţa de moralitate.[24]

Şomajul în proporţii de masă şi-a făcut apariţia la mijlocul anilor 1970 şi a rămas o problemă socială majoră în deceniul următor, în ciuda revenirii economice şi a creării de locuri de muncă în sectorul serviciilor. La începutul anilor 1990, şomajul se ridica, în medie, la 11–12% în Uniunea Europeană şi totaliza în jur de 18 milioane de persoane. Dar acest număr, de neimaginat pentru cei mai mulţi cu două decenii mai devreme, a fost însoţit de foarte puţine tulburări grave. Cert este că nu se putea face vreo paralelă cu evenimentele de la începutul anilor 1930 şi că nimic nu ameninţa din temelii ordinea politică existentă. Faptul că lucrurile stăteau astfel trebuie, desigur, atribuit influenţei neîntrerupte a statului asistenţial în protejarea societăţii, chiar şi – sau mai ales – după trecerea exploziei economice postbelice.

Pe cale de-a pierde totul

În comparaţie cu situaţia din urmă cu două decenii, totuşi, oamenii ajunseseră să accepte niveluri de sărăcie şi de inegalitate foarte ridicate. Peste 45 de milioane de persoane – în jur de 14% din totalul populaţiei – trăiau în sărăcie,

în Uniunea Europeană, la sfârşitul anilor 1980, 17% în 1993, cifră comparabilă cu cea din Statele Unite şi aflată într-un contrast izbitor cu cea din „economiile-tigru“ egalitariste ale Asiei de Est. În Regatul Unit, grație monetarismului și scutirilor de taxe pentru cei bogați, creșterea s-a dovedit deosebit de bătătoare la ochi – doamna Thatcher îi îndemnase pe oameni să se „desfete în inegalitate“ –, inversând o tendință de aproape o jumătate de secol în cealaltă direcție. Așa cum acid se exprima Gilmour, politicile de tipul „deşi nu curge, tot pică“[25] provocaseră, de fapt, un „picurat de jos în sus“. Celebrul istoric britanic al distribuției veniturilor afirma fără înconjur că „anii 1980 au fost martorii unei îndepărtări de o tendință istorică, sporul de inegalitate fiind unul incontestabil“. În anii 1990, Regatul Unit devenise deja societatea cea mai inegală din lumea occidentală, având circa 14 milioane de persoane care trăiau în sărăcie, printre care și peste patru milioane de copii, dar alte economii vest-europene se îndreptau hotărâte în aceeaşi direcție.[26]

N-a durat mult până când săracii au fost acuzați – la fel ca în vremurile trecute – că ei înşişi se făceau vinovați de propriile necazuri: încrederea tot mai mică în ingineriile sociale a încurajat în mod natural explicațiile mai degrabă moraliste și individualiste ale sărăciei. În timpul prăbuşirii economice interbelice, eugeniştii conservatori discutau despre „grupul-problemă social“. Aceeaşi idee a reapărut acum, sub o nouă înfățișare: „sub-clasa“. Potrivit americanului Charles Murray, propagandistul-șef al termenului, acesta se referea nu la gradul, ci la tipul de sărăcie. Mamele singure – un grup care sărăcea din ce în ce mai mult – au fost atacate pentru că parazitau statul asistențial, iar șomerii erau acuzați – în ciuda unor probe științifice care să combată această idee – că preferau pomenile generoase unor munci propriu-zise plătite cu salarii mici. Asemenea acuzații au contribuit la justificarea tăierilor din alocațiile pentru copii și din beneficiile corelate, ca și a schemelor care legau îndreptățirile la ajutoare sociale de prestațiile în muncă. O altă secțiune în creştere, a „noilor săraci“ – bătrânii –, au ajuns să sufere, mai întâi în Marea Britanie, apoi și în alte părți, din cauza prăbuşirii valorii concrete a pensiilor de stat. Pentru cei care aveau cea mai mare nevoie de ea, plasa de siguranță a sistemului asistențial părea destrămată, inadecvată și neconcentrată pe beneficiile pe care le oferea.

Procesul de sărăcire îşi avea propria geografie. Pe măsură ce vechile nuclee industriale – zona râului Clyde și nord-estul Angliei, bazinul Ruhr din

Germania – decădeau, locurile de muncă și oamenii se îndreptau către suburbiile orașelor sau către alte regiuni. În anii 1980, de exemplu, în Germania, exista o așa-numită Nord-Süd Gefälle – „Marea Alunecare către Sud“. Mizeria din mezzogiorno-ul italian – sudul Italiei – contrasta mai strident ca niciodată cu bogăția regiunilor Veneto și Emilia, unde protecționismul locuitorilor se manifesta în voturile numeroase în favoarea Ligii[27] autonomiste. Cei lăsați în urmă se trezeau împotmoliți în nișe de șomaj foarte ridicat. Oamenii au început să vorbească despre „orașele interioare“ ca fiind zone de tensiuni sociale și sărăcie. În interiorul orașelor, modelele locative s-au schimbat și ele, cei care aveau locuri de muncă renunțând la cartierele de blocuri publice: în anii 1990, blocurile ajunseseră să fie locuite într-o proporție covârșitoare de săraci, lucru care nu se întâmpla cu un deceniu și ceva mai devreme. Și cei lipsiți de locuințe erau din ce în ce mai mulți, ajungând la o cifră amețitoare de trei milioane, la nivelul Uniunii Europene, la începutul anilor 1990.

Pe măsură ce sărăcia se agrava, iar abisul dintre cei cu și cei fără slujbe se căsca tot mai larg, și populațiile din închisori au sporit peste tot în Europa Occidentală – inconstant, dar persistent. Nu trebuie să ne luăm după specialiștii în drept penal marxiști, care susțin că, în capitalism, închisorile sunt folosite ca mijloc de disciplinare a forței de muncă și cale de menținere a ordinii publice, pentru a vedea conexiunile posibile între presiunea socială și întoarcerea la politicile dure în materie de lege și ordine. Ca întotdeauna, săracii erau cei mai susceptibili de a sfârși la închisoare; furturile de care se făceau vinovate gulerele-albe, corupția și frauda rareori ajungeau să fie privite ca delicte „concrete“, în ciuda sumelor de bani enorme aflate în joc – șase miliarde de lire sterline doar din subsidiile Uniunii Europene. Practic vorbind, fărădelegile celor puternici din punct de vedere economic erau lăsate la periferia muncii polițienești.

În privința criminalității, existau două posibilități: ori cifrele nu erau exacte, ori delictele erau, de fapt, mai multe. Inexactitatea cifrelor privitoare la criminalitate era bine cunoscută de toate părțile implicate, dar puțini credeau că singure statisticile explicau sporul. Era comportamentul oamenilor mai rău decât în trecut sau se modificaseră definițiile a ceea ce constituie

criminalitatea, în așa fel încât mai multe tipuri de acte ajunseseră să fie definite drept criminale? Conservatorii preferau explicațiile din prima categorie, radicalii – pe cele dintr-a doua.

În realitate, bineînțeles, cele două sunt incompatibile și, cu toate că deteriorarea morală era greu de dovedit (poate doar prin etaloane precum creșterea în intensitate a criminalității cu violență), existau anumite dovezi ale tendinței de a criminaliza noi tipuri de comportamente, precum traiul sub cerul liber, încălcarea proprietății, protestul pașnic și vagabondajul. Politicile sociale erau totalmente confuze când venea vorba despre droguri – posesiunea de canabis, de exemplu, fiind un caz penal, dar nu și cea de alcool sau tutun. Critica radicală era justificată atât timp cât era îndreptată spre factorii economici, chiar dacă aceștia funcționau mai puțin mecanic decât se presupunea deseori. Ce-i drept, șomajul avea rolul său în creșterea duratei pedepselor cu închisoarea, dar asta mai mult pentru că sporea procentele de recondamnare (adică foștilor prizonieri le venea mai greu să-și găsească de lucru, după ce erau eliberați din închisori) și pentru că șomerilor le venea mai greu să-și plătească amenzile.

În același timp, societatea de consum – cu aparatele ei de radio din mașini și cu telefoanele mobile – genera noi tentații și atitudini față de actul criminal. La fel și statul asistențial însuși: campaniile publicitare guvernamentale se refereau la frauda cu beneficii – încercând să-i asigure pe contribuabili că banii lor nu erau devalizați – și lansa apeluri către public să informeze despre înșelătorii. La modul foarte general, unii susțineau că alienarea față de viața modernă îi făcea pe oameni să se trateze unii pe alții cu suspiciune și să se bazeze pe lege pentru a regla dispute care altădată ar fi fost reglate în particular. Dar, și dacă acest lucru ar fi adevărat, rămâne greu de înțeles cum ar putea fi folosită o asemenea explicație pe termen lung pentru a justifica o recrudescență relativ recentă a criminalității.

Comparația între țările europene arată că nu există o corelație clară între criminalitate și procentele de încarcerare. Acestea din urmă au variat enorm, iar unele țări au fost cu mult mai dispuse să trimită oameni la închisoare decât altele. Populațiile de prizonieri din Europa erau, proporțional, mult mai mici decât cele din Uniunea Sovietică (nu mai vorbim de Statele Unite), iar procentele din Europa Occidentală – mai joase decât cele est-europene, chiar

dacă se ridicau rapid. În general, însă, a existat o tendinţă de creştere surprinzătoare a populaţiilor din închisori: între 1979 şi 1993, numărul de închişi la suta de mii de locuitori s-a ridicat, de exemplu, de la 23 la 52 în Olanda, de la 44 la 62 în Norvegia şi de la 37 la 117 în Spania. Regatul Unit avea procentul cel mai ridicat din Europa Occidentală, chiar şi acesta crescând, în urma politicilor draconice ale guvernărilor conservatoare succesive. Norvegianul Nils Christie vedea Europa îndreptându-se „către gulaguri în stil occidental“ şi avertiza despre pericolul de a eşua într-o industrie a controlului criminalităţii la scară americană. Şi totuşi, unele dintre simptome sunt deja prezente – o industrie înfloritoare a securităţii asigurate privat, apariţia marcării electronice şi a altor mijloace de supraveghere, pe măsură ce închisorile deveneau suprapopulate.[28]

Noua stare de spirit conservatoare din anii 1980 putea fi constatată cu deosebită limpezime în Olanda, o ţară prin tradiţie refractară la încarcerarea delincvenţilor. Această reţinere fusese cu atât mai vizibilă cu cât o generaţie întreagă de judecători din perioada războiului trăiseră asemenea experienţe în timpul ocupaţiei, încât căpătaseră o puternică aversiune faţă de încarcerare. Iar acum aceştia se pensionau, exact într-o perioadă în care ingineriile sociale şi reformismul de la nivelul societăţii în general se vedeau puse în dezbatere. În martie 1994, un anunţ oficial din partea Ministerului Justiţiei făcea cunoscut că „pedepsele sunt iarăşi «permise», iar legitimarea sancţiunilor penale nu mai este dorită pentru efectul ei de resocializare, ci, din nou şi în egală măsură, pentru incapacitare şi pedepsire“. Tendinţa conservatoare s-a făcut resimţită, la începutul anilor 1990, până şi în Suedia, unde formaţiunile de centru-dreapta s-au înscris în alegerile din 1991 cu lozinca: „Ţineţi-i pe ei închişi, ca să putem ieşi noi pe străzi!“[29]

A existat şi o inevitabilă dimensiune rasială: procentele de prizonieri străini sau aparţinând minorităţilor etnice au ţâşnit în sus de-a dreptul alarmant în anii 1980. În 1987, aceste categorii ajunseseră la circa o treime din populaţia închisorilor în Belgia şi Franţa şi la peste o treime în Elveţia. Procentele de creştere se menţineau ameţitor de înalte în ţări precum Spania şi Portugalia. Mulţi oameni se aflau în închisori pentru a fi încălcat legislaţia de imigraţie, iar în Belgia, o treime dintre străinii închişi ajunseseră după gratii „din

motive administrative, ca măsură de protecţie socială“.[30]

În anumite cazuri, această creştere ilustra situaţia socială a unor grupuri etnice – cu niveluri de utilizare a drogurilor mai înalte sau procente mai mari de şomeri –, ca şi rasismul omniprezent în rândurile poliţiştilor. Cu toate că disputele pe marginea motivelor practic nu se sfârşeau, nu încăpea îndoială că minorităţile etnice erau afectate într-o măsură disproporţionată de şomaj şi de încarcerare. În Regatul Unit, de exemplu, procentul şomerilor dintre bărbaţii tineri de culoare din Londra se ridicase la un ameţitor 51% la începutul anilor 1990 şi se situa la o medie de 37% la nivelul tuturor minorităţilor etnice. Era greu de crezut că toate aceste statistici nu reflectau – printre alţi factori – şi persistenţa prejudecăţilor de ordin rasial, şi o anumită reţinere în a-i accepta pe membrii minorităţilor (după cum se întâmpla în continuare şi cu femeile) ca fiind cetăţeni cu drepturi depline ai societăţii vest-europene.

Odată cu creşterea şomajului, statele europene şi-au băgat în marşarier politicile de imigraţie, până atunci primitoare. În majoritatea ţărilor, anii 1970 au marcat sfârşitul imigraţiei în proporţii de masă şi începutul restricţiilor. Oficiul francez al Imigraţiei Naţionale (întemeiat în 1946) a fost redenumit Oficiul Internaţional de Migraţie şi a început să încurajeze repatrierea. Totuşi, este clar că populaţiile minorităţilor etnice nu s-au împuţinat, iar politicile de încurajare a repatrierii au avut prea puţin impact. În Germania de Vest, de exemplu, nici „politica de consolidare“ a lui Helmut Schmidt, nici „politica de întoarcere“ a lui Helmut Kohl nu s-au dovedit eficiente în a reduce numărul imigranţilor: numai 17 000 dintre ei au acceptat oferta lui Kohl, în timp ce numărul străinilor din ţară a crescut cu aproape două milioane în primul său deceniu de mandat.[31]

După 1989, au apărut noi temeri în privinţa unui aflux de migranţi dinspre Est. Confruntându-se cu previziunile că milioane de muncitori din fostul bloc comunist aveau să ia calea Occidentului, pe care-l vedeau ca pe un Eldorado, statele Uniunii Europene au înăsprit şi mai tare controalele de imigraţie şi legislaţia privind azilul. Dificultăţile imigranţilor şi ale refugiaţilor erau adeseori amestecate, punând sub semnul dubiului buna-credinţă a solicitanţilor de azil, din ce în ce mai tare portretizaţi în presă ca fiind nişte milogi în căutarea generozităţii occidentale.

Asemenea anxietăţi nu erau întru totul nefondate: solicitanţii de azil din

Europa Occidentală s-au înmulţit de la 65 400, în 1983, la 544 000, în 1991, iar numărul lor a crescut și mai mult în timpul războiului din Bosnia; 80% din totalul acestora s-au regăsit apoi numai în Germania. Odată ce li se acorda dreptul de azil, primeau beneficii și drepturi. Chiar și așa, Europa Occidentală cea bogată a găzduit o parte relativ mică din totalul populațiilor de refugiați din toată lumea, dintre care cei mai mulți s-au stabilit în zone mult mai sărace ale globului – circa șase milioane și jumătate în Asia, de exemplu, și patru milioane în Africa. Țări precum Iranul și Pakistanul au găzduit numere mult mai mari de refugiați, atât în valoare absolută, cât și proporțional cu populațiile respective, față de state prin comparație mai generoase, precum Suedia și Germania de Vest, lăsând la o parte țări avare, precum Regatul Unit.

Ca o măsură de descurajare mai degrabă ineficientă, condițiile de găzduire a refugiaților erau făcute intenţionat neatrăgătoare. Aceştia erau cazaţi în lagăre, în centre de detenție, în foste cazărmi şi pe pontoane vechi şi ruginite. În anumite cazuri, drepturile la asistenţă în vederea obţinerii ajutoarelor sociale şi a beneficiilor nu le erau respectate. Concomitent, erau de multe ori împiedicaţi să muncească. Aşadar, nu e surprinzător că au fost împinşi către economia neagră şi diverse forme de ilegalitate. Numărul celor cărora li s-a refuzat azilul a crescut, dar cei mai mulţi tot nu au plecat. La începutul anilor 1990, o estimare spunea că erau în jur de trei milioane de străini neînregistraţi în Europa Occidentală. Amnistierile întâmplătoare constituiau una dintre metodele de regularizare a problemei acestora; o altă metodă au constituit-o deportările în masă de zeci de mii de lucrători şi rezidenţi ilegali, desfăşurate în Italia, Grecia şi Franţa. Deosebit de aspru loviți erau cei afectați de schimbările legislației privitoare la cetățenie aplicate retroactiv, care se vedeau puși în situația de a fi deportați și despărțiți de propriii copii.

Atenția persistentă, chiar sporită, acordată refugiaților și imigranților era legată de ostilitatea rasială pe care o aveau de suportat în continuare, zilnic, membrii comunităților minoritare stabilite în Europa Occidentală. Situația diferitelor minorități varia considerabil, chiar dacă, în ciuda (sau poate din cauza) procentelor ridicate ale șomajului cu care se confruntau acestea, mulți dintre membrii lor din generațiile a doua și a treia rămâneau să facă studii superioare, devenind astfel măcar la fel de bine educați – în cazul britanicilor, în medie mai bine – ca și populația albă luată în integralitatea ei. Și totuși,

acestea şi alte direcţii favorabile de evoluţie socială nu estompau persistenţa rasismului.

Chiar şi în Regatul Unit, unde funcţiona cea mai consistentă legislaţie privitoare la relaţiile interrasiale din toată Uniunea Europeană, hărţuirea motivată rasial – mai cu seamă în afara oraşelor mari – constituia o problemă gravă şi din ce în ce mai răspândită. „Harlow este un oraş foarte rasist“, spunea un tânăr de culoare crescut în oraşul respectiv. „Între albii de acolo există o minoritate care ne dă de furcă, iar ceilalţi nu fac nimic să-i oprească […] N-am mai ajuns în centrul oraşului din 1991. Trăim efectiv ca nişte prizonieri.“ Minorităţile aflate pe picior de război aveau de ales – ca întotdeauna – între protecţia unei forţe poliţieneşti care era ea însăşi obsedată de rasism, acceptarea violenţelor stradale ori autoapărare. Procentele de sinucidere erau ridicate. „De zece ani, numai cine nu vrea nu mă brutalizează pentru originea mea etnică“, spunea un adolescent de 16 ani. „Uneori, pe bune, mă gândesc să mă sinucid.“[32]

În alte părţi decât în Regatul Unit, rasismul se manifesta la cote mai înalte şi cu mult mai puţine inhibiţii. Editorii britanici de cărţi pentru copii descoperiseră că ilustraţiile care înfăţişau fete şi băieţi ne-albi le reduceau vânzările în străinătate, aşa încât devenise pentru ei ceva obişnuit să schimbe respectivele ilustraţii. „Ce mă deranjează la cărţile englezeşti – spunea un editor francez – este că sunt în ele o mulţime de copii dintr-o serie întreagă de culturi. Şi noi avem aici rase diferite, dar publicul nu vrea să cumpere cărţi care le ilustrează.“ Idealul de asimilare al republicanismului francez însemna că diversitatea etnică era văzută în termeni negativi, ca un lucru care ar fi trebuit să dispară; puţini se lăudau făţiş cu trecutul de imigranţi sau apreciau faptul că populaţia Franţei, în absenţa imigraţiei, ar fi fost cu o cincime mai mică decât era.[33]

În Europa Centrală, vechile atitudini nu-şi pierduseră vigoarea. În Germania de Vest, 16 profesori universitari au semnat o petiţie, în 1982, prin care cereau să fie deportaţi toţi lucrătorii imigranţi, cu scopul de a păstra „valorile occidentale creştine ale Europei“. Lipsa unor legislaţii eficiente, în multe ţări, care să scoată în afara legalităţii discriminarea rasială îngăduia ca reclamele pentru închirierea apartamentelor să precizeze: „Numai pentru europeni“. În Elveţia xenofobă, se petreceau atacuri directe împotriva „supra-străinizării“

(überfremdung) țării. Peste tot în Europa Occidentală, între anii 1984 și 1990, Parlamentul European a înregistrat o creștere numerică alarmantă a brutalităților cu temei rasist.[34]

Asemenea tendințe erau legate, bineînțeles, de noua ieșire în evidență a conceptului de rasă și de problemele de imigrație din politicile naționale. Deceniul 1980 a fost martorul venirii în prim-planul scenei politice naționale, după o jumătate de secol, a unor partide care se recunoșteau a fi de dreapta. În Franța, la mijlocul anilor 1980, Frontul Național a strâns într-un mănunchi tot ce ținea de imigrație, șomaj și criminalitate și a devenit o forță politică de nivel național: liderul său, Jean-Marie Le Pen, a obținut practic de unul singur 14% din voturi în turul întâi al alegerilor prezidențiale din 1988. În Germania de Vest, Partidul Republican s-a format în 1983 cu o platformă similară și a obținut 11% din totalul voturilor în 1992. Un extremism neonazist mai violent a pus stăpânire pe titlurile ziarelor după reunificare, atât în Est, cât și în Vest, și s-au înregistrat un potop de atacuri împotriva căminelor în care fuseseră cazați solicitanții de azil. În Austria, sub conducerea lui Jörg Haider, Partidul Libertății s-a consolidat mizând pe problema imigrației. Petiția sa din 1992 împotriva imigrației a eșuat, dar tot a obținut semnăturile a 417 000 de votanți. „Viena să nu devină Chicago“ – suna lozinca partidului respectiv din capitala Austriei – o viziune curioasă despre America anilor 1930, care demonstra cât de mult se schimbaseră atitudinile meschine față de rasă, într-o mare parte a Europei, în răstimp de o jumătate de secol.

În toate acestea, existau ecouri – vizuale și retorice deopotrivă – ale fascismului interbelic, iar jurnaliștii gravitau precum albinele pe deasupra mierii în jurul tinerilor neonaziști, care defilau în pasul zis „de gâscă“.[35] Rareori se întâmplă însă ca istoria să se repete, iar aceste grupuri aveau de luptat cu amintirea predecesorilor. Nu mai era deloc evident că ele dețineau cheia viitorului; puteau la fel de bine să pară blocate în trecut. Retorica pe care o foloseau împotriva imigranților a făcut ca sprijinul pentru ele să explodeze, dar l-a și limitat, iar venirea în prim-plan a dreptei a dat naștere unei opoziții aprige, prin organizații de genul SOS-Rasismul și prin mișcarea de refugiu în Biserică. Poate că rasismul rămăsese o tendință puternică în atitudinile europenilor, dar și antirasismul câștiga teren, iar drepturile migranților au început să fie apărate în tribunalele interne. Legislația inter-

națională privitoare la drepturile omului putea fi folosită și pentru a stăvili restricțiile interne, precum în Austria, unde, în 1985, Legea poliției străinilor a fost declarată neconstituțională, pentru că intra în contradicție cu Convenția Europeană asupra Drepturilor Omului.

Adevărata problemă era mai puțin a noii drepte, cât a crizei conservatorismului postbelic. Slăbiciunea dreptei gaulliste din Franța, exploatată inteligent de Mitterrand, i-a oferit Frontului Național oportunitatea de care a profitat. Acolo unde partidele conservatoare se arătau mai puternice, radicalilor cu mesaj împotriva imigrației le venea mai greu să se impună. Unde erau slabe, conservatorii înșiși cochetau adeseori cu aceeași retorică: la Viena, de exemplu, Partidul Poporului (österreichische Volkspartei – övp) a lansat sloganul „Viena pentru vienezi“, cu nimic mai puțin inflamatoriu decât versiunea celor de la Partidul Libertății din Austria (Freiheitliche Partei Österreichs – FPö). În Regatul Unit, guvernul Major a jucat și el cartea antiimigrației pentru scurtă vreme. „Nu trebuie neapărat să fim larg deschiși în fața tuturor nou-veniților, numai pentru că Roma, Parisul sau Londra sunt mai atrăgătoare decât Bombay-ul sau Algerul“, a declarat John Major la conferința din 1991 a Partidului Conservator britanic. Gaullistul Chirac evoca „o familie supranumerică, formată din tată, vreo trei sau patru neveste și douăzeci și ceva de copii, care primește 50 000 de franci sub formă de subsidii de securitate socială, evident fără să muncească […] și să nu mai vorbim de gălăgie și de miros“. Din acest punct de vedere, însemnătatea unora precum Le Pen și Haider era dată de măsura în care se dovedeau capabili să ia ostatică dreapta propriu-zisă.[36]

Însăși cetățenia se afla, în mod evident, în miezul dezbaterii legate de imigrație. În același timp în care admisia devenea mai dificilă, unele țări își simplificau procedurile de obținere a cetățeniei, pentru a mai atenua tensiunile sociale. Consolidarea statului asistențial și decăderea statului militarizat însemna că problema cetățeniei se punea de-acum în termenii costurilor și ai beneficiilor, și mai puțin în legătură cu drepturile politice (de a vota) și cu îndatoririle (apărarea statului-națiune). Iată de ce dreapta utiliza chestiunea imigrației atât de frecvent ca pe un pretext prin care să abordeze alte preocupări – șomajul, echitatea poverilor fiscale și nesiguranța locurilor de muncă. Din același motiv, anumiți comentatori susțineau necesitatea unui nou „model postnațional de apartenență“ la societatea occidentală. Străinii

beneficiau deja, în ultimă instanţă, de unele atribute prin tradiţie recunoscute ca fiind ale cetăţenilor, cum ar fi să plătească impozite şi contribuţii pentru siguranţa naţională sau să pretindă anumite beneficii. În sensul acesta, imigranţii erau deja cetăţeni, chiar dacă nu obţinuseră dreptul de a vota sau de a se angaja în posturi de funcţionari publici.[37]

În linii generale, devine din ce în ce mai clar caracterul atitudinii europenilor faţă de minorităţile etnice. Europa nu este un „creuzet“, la modul american – deşi nici America însăşi nu prea mai este –, iar asimilarea ca scop în sine şi-a trăit veacul; comunităţile de imigranţi postbelici au devenit permanente, dar adesea rămân distincte din punct de vedere cultural, ba chiar „străine“ în unele cazuri. În multe ţări, imigranţii rămân excluşi de la toate drepturile unei cetăţenii depline şi, chiar şi în Regatul Unit, unde acest lucru nu este întru totul adevărat, ei sunt marginalizaţi în moduri mai degrabă discrete. Ceea ce nu înseamnă că se simt neapărat mai bine într-o ţară ca Franţa, unde asimilaţionismul republican şi secular îngăduie prea puţin spaţiu pentru diversitatea culturală şi religioasă, faţă de Germania sau Grecia, unde naţionalismul este mai exclusiv, ce-i drept, dar şi mai înclinat să accepte diferenţele. Din multe motive – istorice, etnice, economice –, deportarea nu mai este considerată acceptabilă de către opinia publică majoritară, deşi dezvoltarea unei identităţi civice de tip nou, care să fie capabilă să înglobeze diversitatea culturală, nu pare susceptibilă să se petreacă într-o mare parte a Europei, unde prevalează sentimentele de nesiguranţă naţională, unde religia rămâne un jalon puternic al apartenenţei şi unde coexistenţa multirasială reprezintă un fenomen foarte recent. Experienţa societăţii britanice – cu toate ezitările ei în această privinţă – sugerează într-adevăr că o asemenea evoluţie este posibilă cu adevărat, chiar şi în contextul statului-naţiune. Pe de altă parte, este la fel de adevărat că naţionalismul britanic este în sine un hibrid, care nu se simte înclinat să fetişizeze puritatea.

Cert este că efortul de stabilizare a situaţiei curente printr-o politică dublă de „asimilare“ şi de ridicare a unor noi bariere în calea imigraţiei viitoare este condamnat să eşueze. Societăţile nu vor înceta de a fi multiculturale numai pentru că politicienii – sau chiar şi alegătorii lor – se declară împotrivă. Capitalismul european are nevoie în continuare de muncă ieftină, mai ales în măsura în care societăţile sale bogate şi îmbătrânite recurg la bazine de forţă de muncă mai săracă şi mai tânără, care să le presteze muncile necesare şi să

genereze impozitele din care să fie plătite pensiile. Geografia face ca fortăreața Europa să fie cu neputință de ținut sub supraveghere, mai cu seamă la frontierele ei sudice și estice, atât de franjurate, și în condițiile în care introducerea de oameni prin contrabandă reprezintă o afacere din ce în ce mai rentabilă, putând să crească de la estimările actuale, de 300–500 000 de imigranți care intră ilegal în fiecare an. În ultimii ani, cohorte întregi de prezumtivi imigranți ilegali s-au înecat în Marea Egee, au murit înghețați în calele zborurilor internaționale și au fost azvârliți de marinarii ucraineni peste bord, în Atlantic. Asemenea cazuri ajung rareori pe primele pagini ale ziarelor, dar indică proporțiile acestui trafic de persoane. Disparitățile globale în materie de avuție și de stabilitate politică vor continua să-i împingă pe oameni în direcția Europei, indiferent de ce vor dori autoritățile statelor europene.

Individualismul triumfător?

În anii 1980, socialistul italian Gianni de Michelis, privind retrospectiv, considera că anul 1968 fusese „«amurgul zeilor», ultimul mare moment colectiv din istoria italiană, sfârșitul tuturor visurilor legate de o nouă eră“. Declinul luptei de clasă a coincis cu criza keynesianismului și, în linii mai generale, cu criza optimismului în materie de planificare socială. „Recviemul modelelor de planificare pe scară largă“, apărut în revista Institutului American de Planificare în 1973, părea să se refere la un fenomen cu mult mai vast decât amenajarea edilitară. Mic și frumos – aceasta era noua evanghelie. De la mijlocul anilor 1970, epocii mobilizării politice colective i-au luat locul forme mai fragmentate de a face politică. „Adio proletariatului“, rezuma un intelectual francez; mai ambițioși, unii colegi de-ai săi și-au transformat dezamăgirea în ceva de mai mare grandoare. Pentru fostul stângist Jean-François Lyotard, anii 1970 au adus cu ei nici mai mult, nici mai puțin decât sfârșitul modernității.[38]

Ideea progresului social ca proiect colectiv bazat pe acumularea de bunuri își pierduse farmecul. Creșterea economică și prosperitatea materială nu mai

reprezentau nişte binecuvântări necontestate. Manifestul din 1972 al Clubului de la Roma – Limitele creşterii – s-a vândut în zece milioane de exemplare, marcând o nouă conştiinţă a mediului înconjurător şi a conservaţionismului. Therborn menţiona izbitoarele schimbări ale stării de spirit survenite între acea încredere ştiinţifică de la Expoziţia din 1958 de la Bruxelles, orientată spre viitor – şi concentrată pe atom –, şi nostalgia retrogradă a Expoziţiei din 1992 de la Sevilla. S-ar fi zis că aşa se cuvenea, ca tema din acel an de presupus euro-optimism să fie descoperirea Lumii Noi, cu cinci sute de ani mai devreme. Dar singurele lumi noi care mai puteau fi descoperite în anii 1990 sălăşluiau în trecut.[39]

Ştiinţa şi tehnologia îşi pierdeau şi ele din atracţie; ajunseseră să fie privite mai puţin ca nişte mijloace de eliberare de corvezi şi mai degrabă ca fiind aducătoare de poluare, de disconfort, ba chiar de moarte. Sociologii vorbeau despre apariţia „societăţii de risc“ – o societate nouă, care-i copleşea pe indivizi cu ameninţări asupra cărora ei nu aveau câtuşi de puţin control şi prea puţine informaţii. În timp ce politicienii tunau şi fulgerau împotriva „pesimismului cultural plângăcios“ rezultat din „teama de viaţă, teama de tehnologie şi teama de viitor“, procentajul vest-germanilor care vedeau în tehnologie o binecuvântare a scăzut de la 72%, în 1966, la 30%, în 1981.[40]

În spatele unor atari nemulţumiri stăteau realităţile vieţii cotidiene. Marea Economie pentru Maşini din visurile doamnei Thatcher a părut din ce în ce mai puţin ispititoare, pe măsură ce ambuteiajele s-au prelungit şi maladiile respiratorii s-au înmulţit. În 1974, preşedintele Asociaţiei germane pentru Industria Automobilelor vorbea despre „automobilul ca simplă bucăţică de libertate“; după mai puţin de un deceniu, reclamele promovau „omul care călătoreşte încet, pentru că ajunge mai repede unde se duce, care posedă suficientă personalitate încât să se descurce fără cai-putere, care economiseşte energia şi câştigă forţă“. Cert este că, între 1975 şi 1994, oamenii au mers pe jos şi cu bicicleta, în medie, cu 20–30% mai puţin şi au petrecut cu 50% mai mult timp în maşini, sporind astfel anonimatul şi nesiguranţa şi transformând spaţiile comune în locuri de parcare şi piste de curse.[41]

Mişcările ecologiste au devenit expresiile fireşti ale nemulţumirilor în această privinţă. Apărute după crizele petrolului, au fost stimulate, în anii 1980, de nenumăratele dezbateri pe marginea rachetelor de croazieră şi a energiei

nucleare. În Germania de Vest, noul partid al Verzilor s-a inspirat dintr-o destul de îndelungată tradiție de antimaterialism, ca și din preocuparea destul de recentă legată de „moartea pădurilor“ și a devenit o prezență nu mare, dar importantă în Bundestag, și capabilă să forțeze adoptarea unor măsuri consacrate mediului înconjurător complet disproporționate în raport cu forța sa. Prin alte părți, mobilizarea legată de mediu s-a desfășurat mai puțin prin intermediul partidelor politice, cât prin campaniile unor mișcări precum Greenpeace și Survival International. Organizațiile de acest fel, axate pe câte o singură preocupare și dependente de o participare masivă, pentru a putea exista, au devenit instrumente din ce în ce mai importante în aducerea chestiunilor majore în fața opiniei publice.

În general, activismul politic se axa din ce în ce mai mult pe chestiunile nu de clasă, ci de „identitate“. La un anumit moment, în anii 1970, termenul a fost preluat din psihologia socială și aplicat de-a valma societăților, națiunilor și grupurilor. Până în deceniul următor, 1980, demarase o întreagă dezbatere despre identitatea „națională“, „culturală“, „sexuală“, care nici astăzi nu dă semne că s-ar încheia. Importantul sociolog Anthony Giddens vorbea despre apariția unei așa-numite „politici a vieții“; aceasta viza o paletă de preocupări biologice, emoționale și existențiale, pe care concepțiile mai tradiționale despre politică le „reprimau“ și în care „sinele și trupul devin sediile unei diversități de noi opțiuni la capitolul stil de viață“.[42]

Dacă evoluția clasei muncitoare era pusă sub semnul întrebării, noi grupuri progresau, în schimb. În primul rând, mișcarea de emancipare a femeilor a obținut câștiguri concrete. Este adevărat că șomajul în proporții de masă, feminizarea sărăciei și o tot mai mare segregare în funcție de sex a slujbelor, într-o epocă de criză economică, toate la un loc au subminat poziția femeilor pe piețele de forță de muncă europene. Tavanul de sticlă[43] era dificil de străpuns, așa încât elitele profesionale, industriale și administrative au rămas într-o proporție copleșitoare formate din bărbați. Atitudinile se schimbau cu mare greutate: abia în 1983, Helmut Kohl a încercat să atragă femeile votante, remarcând că „femeile noastre frumoase reprezintă una dintre bogățiile naționale ale Germaniei“.[44]

Totuși, recalibrarea rolurilor jucate de cele două sexe, începută în anii 1960, și-a desăvârșit impactul legislativ în deceniile 1970 și 1980, în special în

Europa catolică şi ortodoxă. Legislaţia divorţului a fost liberalizată, iar egalitatea între soţi şi soţii în faţa legii a fost reafirmată. Legea vest-germană a căsătoriei din 1977 a exclus acea clauză potrivit căreia soţia putea munci numai dacă obţinea permisiunea soţului. În anii 1980, căsătoria civilă a fost legalizată în Grecia, iar femeile au căpătat noi drepturi în Spania şi Portugalia, care scăpaseră de dictaturi. Mişcarea pentru drepturile homosexualilor şi lesbienelor a căpătat avânt în anii 1970 şi, cu toată persistenţa unei homofobii adânc înrădăcinate, care a ieşit la suprafaţă mai cu seamă la începutul crizei sindromului imunodeficienţei dobândite (SIDA), la începutul anilor 1980, atitudinile publice şi politicile statului faţă de aceşti oameni au evoluat pe direcţia schimbării. Incriminarea şi tratarea medicală a comportamentelor sexuale „deviante“ erau privite din ce în ce mai mult ca nişte anacronisme: şi totuşi, în cele mai multe ţări, vârsta relaţiilor sexuale liber-consimţite a rămas mai mare pentru homo- decât pentru heterosexuali.

Asemenea schimbări dramatice i-au determinat pe unii analişti să proclame declinul instituţiei familiei. Dar era, mai curând, vorba despre transformarea scopurilor sale, înţelegând prin asta cât de atrăgătoare mai era familia, ca instituţie socială fundamentală. În sine, căsătoria se transforma într-o alegere, în loc să mai fie o îndatorire. Plăcerea sexuală, iubirea şi afecţiunea între parteneri erau cerute, urmărite şi discutate în cercuri de consilieri şi experţi, care le veneau în ajutor celor care nu reuşeau să se descurce. În timp ce căsătoria îşi pierdea popularitatea, chiar dacă lent, procentul celor care divorţau (şi se recăsătoreau) a ţâşnit în sus. „Vieţuirea în păcat“ s-a transformat în convieţuire, iar în 1981, până şi Eticheta şi manierele moderne, cartea lui Debrett, a simţit necesar să le sfătuiască pe amfitrioanele de clasă cum să se comporte cu „partenerii consensuali“. La începutul anilor 1990, nu mai era sigur să presupui că, în Europa de Nord-Vest, copiii locuiau neapărat cu ambii părinţi naturali. Europa sudică şi catolică s-a schimbat mai greu, dar şi acolo convieţuirea şi divorţul au devenit uşor, uşor obişnuinţe. Procentajele naşterilor extramaritale s-au dublat între 1970 şi 1990 în Germania de Vest, Portugalia, Grecia şi Austria; în Marea Britanie, Suedia, Norvegia, Olanda şi Franţa s-au triplat.[45]

Tehnologia medicală a introdus şi alte provocări faţă de moralitatea tradiţională. Medicina reproducerii a evoluat în aşa fel încât să le permită femeilor singure şi cuplurilor sterile să devină, totuşi, părinţi. Tehnicile

contraceptive au devenit din ce în ce mai accesibile; la fel şi avortul, de-acum legalizat pe scară largă şi asigurat la cerere, prin intermediul statului asistenţial, în cea mai mare parte a Europei. Băncile de spermă şi embrionii congelaţi au ridicat noi dileme de ordin moral în faţa doctorilor şi a societăţii în general. Naşterea de copii era în continuare socotită principalul scop al căsătoriei, în schimb urma să fie practicată pe temeiuri din ce în ce mai individualiste, coordonarea în timp a venirii lor pe lume şi, într-o oarecare măsură, numărul copiilor (deşi nu încă şi calitatea lor) fiind aranjate în aşa fel încât să le convină viitorilor părinţi.

Dintr-o anumită perspectivă, responsabilitatea pentru ordinea sexuală se muta din domeniul public în cel privat, şi aproape că devenea un alt aspect al consumerismului. În acelaşi timp, totuşi, rolul statului se amplifica – prin felul în care interpreta drepturile juridice şi prin faptul că furniza servicii de sănătate, educaţionale şi de bunăstare. De aceea nici nu s-a diminuat dezbaterea publică pe teme de sexualitate şi reproducere. Diferenţa faţă de perioadele mai timpurii, în special faţă de perioada interbelică, rezida în faptul că aceleaşi chestiuni erau dezbătute acum în termenii eticii alegerii individuale, şi nu ai nevoilor politico-militare colective ale statului-naţiune pur din punct de vedere etnic. Dar lipsa oricărei baze comune pe care să se ajungă la un acord – cu excepţia celui destul de fragil al costurilor – a făcut ca majoritatea dezbaterilor de acest fel să rămână fără concluzie. Izbitor a fost faptul că nu s-a mai ajuns la temerile antebelice produse de împuţinarea populaţiei, cu toate că procentajele de scădere a natalităţii erau similare.

Şi „politica identitară“ a fost promovată, având o bază foarte diferită, de o cultură consumeristă din ce în ce mai dezlănţuită. „Neocolonială sau de pe Savile Row[46]?“ – erau întrebaţi, în 1987, cititorii bărbaţi ai rubricii vestimentare din gazeta The Guardian. Nici cultura populară, nici moda nu ofereau (presupunând că oferiseră vreodată) ceva chiar atât de simplu cum era o singură soluţie alternativă la norma culturală dominantă. „Adolescentul“ anilor 1950 şi 1960 era mort, anunţa un jurnalist de modă în 1986, jubilând: cultura tineretului se dizolvase într-o spumă de stiluri alternative. La fel se întâmplase cu tot ce altceva însemna cultură în general. Culturile rock şi pop mai pretindeau, din când în când, că ofereau o antipolitică, dar până şi anarhismul punk era suspect de a fi, de fapt, creaţia unor întreprinzători în materie de modă, absolvenţi ai şcolii de arte, cum era Malcolm McLaren:

pentru o politică punk, te duceai să vezi Portocala mecanică, nu să-i asculţi pe cei de la Sex Pistols. Distincţia în sine dintre cultura „înaltă“ şi cea „joasă“ părea din ce în ce mai fragilă, un produs al unei epoci anterioare de încredere în sine intelectuală şi elitistă şi de superioritate morală benevolentă.[47]

Capitalismul de la sfârşitul secolului XX găsea în imagini, servicii şi evenimente o sursă mult mai lucrativă de îndeplinire instantanee a dorinţelor decât fuseseră vreodată bunurile. De aici comercializarea insistentă a timpului liber şi culturii deopotrivă în ultimele trei decenii: de exemplu, sponsorizarea de către corporaţii a sporturilor, în Regatul Unit, a crescut de la 2,5 milioane de lire sterline, în 1970, la 128 de milioane, în 1986, iar a domeniului artelor, de la 0,5 milioane, în 1976, la 25 de milioane după un deceniu.[48] Spaţiul şi timpul erau scormonite, comprimate şi înglobate. „Muzica lumii“ şi „modelele etnice“ dezvăluiau răspândirea globală a unei industrii care-şi umplea timpul cu prăduitul trecutului şi – din ce în ce mai frecvent – al viitorului. Să fi fost oare o întâmplare că tocmai în 1974 s-a înfiinţat Centrul Henley de Prognoză, care punea la dispoziţia micilor afaceri un ghid de orientare într-un viitor în care marile teorii sociale şi economice nu mai puteau pretinde să aibă acces? Experienţa consilierului de piaţă a umplut golul creat de colapsul încrederii în ştiinţele sociale.

Potrivit anumitor analişti, modelul în sine de capitalism occidental consumerist, forţând lumea să ducă o existenţă cotidiană într-un ritm ameţitor, conducea la un soi de criză existenţială. De vreme ce oamenii erau hărţuiţi de „experţi“ şi încurajaţi de aceştia să-şi desconsidere propriile intuiţii, li se prezentau întruna „identităţi“ dintre care să-şi aleagă sau pe care să le respingă aleatoriu, nu era oare firesc să existe un sentiment în continuă creştere al anomiei, care se manifesta sub forma unor temeri din ce în ce mai mari, pe de-o parte, şi printr-o căutare sporadică de „autenticitate“, pe de altă parte? „Postmodernitatea“ dăduse naştere unei obsesii în materie de „rădăcini“ şi „moşteniri“ în rândurile unui electorat imobilizat din punct de vedere politic, ajuns prea sofisticat pentru a mai crede în mass-media şi privat de orice surse credibile de cunoaştere. Prin televiziune, s-a deschis o lume întreagă de imagini, care, însă, i-a răpit experienţei personale autenticitatea. Răspândirea astrologiei, a filosofiilor de tip New Age şi a multor altor forme de iraţionalitate a reflectat anxietatea crescândă resimţită în faţa unei lumi neinterpretabile. Jurnaliştii vorbeau despre „iritabilii ani 1990, în care frica

reprezintă noul ecuson de cetățenie“.[49]

Era tentant de pornit pe asemenea cale de argumentație – cum altfel să reconciliezi bogăția în creștere cu un sentiment al siguranței personale în descreștere? –, dar existau motive solide pentru a nu exagera maladia postmodernă de fin-de-siècle. La urma urmelor, nu era vorba despre o nemulțumire nouă, ci de una care-și trăgea esența din teoriile mai vechi despre alienarea capitalistă și anomia individuală. Cu siguranță, modernitatea era de-acum definită altfel, dar analiza de bază era deja cunoscută de ceva timp. „Vremurile erau în mișcare. Oamenilor care nu se născuseră încă pe-atunci le va veni greu să creadă, însă cert este că timpul se mișca la fel de repede ca o cămilă de la cavalerie; nu numai astăzi se mișcă în acest fel“ – Robert Musil își începuse la modul satiric romanul Omul fără însușiri, descriind Viena din 1914 în termeni care le sunau foarte cunoscuți teoreticienilor postmodernității. Heidegger a salutat național-socialismul ca pe o evadare în Ființă din Devenirea „jalnicei frenezii tehnologice“ a culturii de masă americane sau rusești. Teoreticienii contemporani se feresc să dateze începuturile postmodernității în anii 1930, iar în 1914, cu atât mai puțin. Dar nu este simplu de înțeles ce anume este fundamental diferit la criza existențială postmodernă de variantele ei anterioare.[50]

Sfârșitul secolului XX a diferit într-adevăr de perioade anterioare prin aceea că politica nu mai era considerată arena principală de împlinire sau acțiune personală. Apatia și absenteismul votanților tindeau să crească, iar numărul de membri ai partidelor politice – să scadă. Rândurile celor pe care spaniolii îi numeau pasotas – „habarniști“ – se înmulțeau. În Belgia, Italia, Franța și Marea Britanie, scandalurile de corupție zguduiau încrederea publică în elitele politice. Alimentau deziluzia, dar nu într-o asemenea măsură încât să se poată vorbi despre o „criză a democrației“ după modelul interbelic, pentru că și aceea fusese produsul unei epoci în care oamenii încă mai credeau în politica ideologică și mântuitoare și așteptau cu optimism soluțiile colectiviste. Sondajele de opinie demonstrau consecvent că marea majoritate a vest-europenilor – 93%, în 1989, de exemplu – credeau cu fermitate în ideea democrației ca principiu de guvernare.[51]

Sentimentul de nesiguranță era, de fapt, cu precădere de ordin social și economic, mai puțin politic. Noțiunea de clasă avea mai puțin de-a face cu

munca şi mai mult cu opţiunile în materie de stil de viaţă şi modă. Criteriile după care oamenii se angajau şi stabileau relaţii personale erau mai variate şi mai puţin înrădăcinate ca oricând, iar amintirile a două recesiuni severe subminaseră încrederea din anii 1950 şi 1960. Mai multe opţiuni însemnau şi o mai mare incertitudine; individualismul în creştere diminua şansele unei mobilizări colective. Marile demonstraţii şi marşuri din trecut au devenit din ce în ce mai sporadice: grupările de oameni la nivel de masă erau mai susceptibile să se petreacă la evenimentele sportive sau la festivalurile muzicale. Individualismul a inaugurat o lume de vulnerabilitate în faţa riscurilor care fuseseră până atunci întâmpinate cu o solidaritate la nivel de familie, local sau naţional – criminalitatea şi pensionarea erau două instanţe în care statul încerca să plaseze responsabilitatea pe umerii individului. O reacţie a fost un „comunitarism“ care a încercat să reînvie o moralitate civică bazată pe vecinătăţi şi comunităţi – o incursiune retrospectivă şi edulcorată în armoniile sociale anterioare. Dar o altă reacţie a fost, cu siguranţă, reînvierea unei politici a resentimentului faţă de „milogi“, de „profitorii de beneficii“, de imigranţi – adică de cei care le aminteau oamenilor de procesele de schimbare la nivel global şi care luau în derâdere destinele atât individuale, cât şi naţionale. Conservatorii – şi din ce în ce mai mult şi social-democraţii – au căutat o posibilitate de revenire la limbajul îndatoririlor, pentru a contrabalansa ceea ce ei considerau a fi un accent excesiv pus pe drepturi. Şi totuşi, limbajul drepturilor devenise adânc înrădăcinat în Europa individualistă postbelică. În ciuda crizei sociale şi a reajustării economice, nu exista cale de întoarcere la metodele autoritare din anii 1930, iar noul accent moralizator pus pe îndatoriri nu a reuşit să ajungă prea departe.

Globalizarea și criza statului-națiune

În ciuda sentimentului de vulnerabilitate economică, Europa Occidentală a rămas unul dintre nucleele de putere ale economiei globale, chiar şi după crizele din deceniul 1970. Deşi funcţionau sub presiunea concurenţei globale, economiile europene au reuşit să se restructureze destul de bine în anii 1970–1980, păstrând, în acelaşi timp, un nivel de trai ridicat. Ceea ce s-a schimbat a

fost puterea guvernelor de a pune în aplicare politici economice naţionale şi, de aici, impactul capitalismului asupra statului-naţiune european. Cât a durat Pax americana, elitele naţionale din Europa fuseseră ajutate de convertibilitatea monetară imperfectă, care a funcţionat aproape în toată perioada respectivă, de nevoia reconstrucţiei interne în domenii precum asigurarea de locuinţe şi de dimensiunile reduse ale pieţelor financiare neguvernamentale. Constrângerile s-au înmulţit abrupt odată cu apariţia cursurilor de schimb fluctuante – care au încurajat specula monetară – şi, mai cu seamă, cu impunerea pieţei eurodolarului, în anii 1970. Când pieţele globale de capital au fost inundate cu petro-dolari şi când au apărut problemele generate de eurodolari, s-a constituit o enormă piaţă nouă, aflată în afara controlului oricărei bănci centrale. Şuvoaiele de „bani vagabonzi“ – sensibile la ratele de schimb sau la deficitele bugetare –, schimbaţi în sau din anumite valute, erau capabile să dea peste cap în întregime politicile economice naţionale.

Guvernele Regatului Unit s-au confruntat cu acest fenomen la mijlocul anilor 1970. În 1981, socialiştii francezi au încercat să stimuleze cererea în stil keynesian, făcând să slăbească francul şi să crească deficitul comercial. La începutul lui 1983, fuseseră deja nevoiţi să renunţe la ceea ce se numea opţiunea „albaneză“ şi să opteze, în schimb, pentru o politică antiinflaţionistă de rigueur, care a micşorat substanţial distanţa dintre socialişti şi gaullиştii lui Chirac, atunci când aceştia din urmă au revenit la putere la mijlocul anilor 1980, cu un program neoliberal. Întregul scenariu s-a repetat la o scară mai redusă în Grecia, cu întoarcerea la 180 de grade a partidului Pasok al lui Papandreou, în aceeaşi perioadă. Aşadar, anii 1980 au demonstrat că până şi guvernele care-şi propuneau să realizeze o recuperare economică social-democrată la nivel naţional nu-şi mai puteau atinge scopurile singure.

În această fază a început opţiunea europeană să pară din ce în ce mai atrăgătoare, şi nu este o coincidenţă faptul că, după o vreme petrecută în acalmie, „proiectul european“ a luat iarăşi viteză în anii 1980. Desigur, au existat mai multe variante ale acestui „proiect“, cu sprijinitori foarte diferiţi. Unii – poate că ar trebui numiţi descendenţii lui Albert Speer – vedeau Comunitatea edificând la scară europeană industrii de clasă mondială, temperând concurenţa naţională excesivă şi oferind protecţie faţă de concurenţa globală; alţii, adepţii pieţei libere (descendenţii bancherilor

britanici din anii 1920?), vedeau în liberalizarea comerţului cheia creşterii economice postbelice a Europei şi-şi doreau ca ea să continue prin intermediul Pieţei Europene Unice. În cele din urmă, social-democraţii europeni, precum Jacques Delors, ministrul de Finanţe al lui Mitterrand, şi alţii de pe centru-stânga, vedeau Comunitatea înlocuind sau sprijinind statul-naţiune în calitatea sa de garant al bunăstării şi solidarităţii sociale. Poate că aceste trei opţiuni doar li se păreau incompatibile britanicilor neoliberali; pentru majoritatea celorlalţi vest-europeni, comerţul liber era perfect compatibil cu sprijinirea cercetării industriale şi-a restructurării şi cu „capitalismul social“. A existat un efort prea puţin subtil al britanicilor de a le lua faţa partenerilor europeni, preferând să nu fie părtaşi la Capitolul Social şi oferindu-le investitorilor japonezi şi americani o soluţie alternativă în materie de forţă de muncă ieftină; puţini alţi membri ai Uniunii Europene – în ciuda unor mormăieli periodice legate de costurile forţei de muncă – s-au gândit cu seriozitate să urmeze exemplul britanic.

Cele trei viziuni în privinţa „Europei“ au fost făcute mai greu de reconciliat de hotărârea de a merge înainte cu proiectul uniunii monetare depline în termeni care aveau să oblige statele-membre la restricţii bugetare. Uniunea Economică şi Monetară a constituit o reacţie faţă de speculatorii valutari care făceau atât de dificilă coordonarea internaţională a cursurilor de schimb, dar nu a fost unica reacţie – „şarpele“ de mai devreme, cu sistemul său de urmărire şi unificare a valutelor fusese mai flexibil –, nici nu era necesar un acord asupra unor termeni atât de stringenţi pentru a-l pune în practică.

Chiar şi lăsând la o parte substanţialele chestiuni simbolice legate de suveranitatea naţională, uniunea monetară a ridicat câteva dificultăţi serioase. Funcţia economică a guvernelor naţionale avea să fie redusă drastic, supunându-le suveranitatea naţională unei provocări nemaiîntâlnite. Mai mult decât atât, asprimea criteriilor de convergenţă stabilite pentru realizarea unei uniuni monetare depline a provocat restricţii fiscale şi niveluri de şomaj din ce în ce mai dure, făcând mai mult, şi nu mai puţin dificil de realizat stabilitatea socială. Unii susţin că asprimea respectivă a fost rezultatul unei opţiuni deliberate a guvernelor naţionale, ca modalitate prin care puteau impune măsuri fiscale nepopulare, dând vina, concomitent, pe cei de la Bruxelles. Dar un val de greve şi proteste a măturat Europa Occidentală în anii 1994–1998, indicând amploarea nemulţumirii populare. În Franţa, scopul

urmărit prin așa-numitul franc fort („franc tare“) de guvernările succesive, disperate să-l vadă alăturându-se mărcii germane, a dat naștere unor vremelnice răbufniri speculative și a dus la înregistrarea unor niveluri record ale șomajului. Chirac a fost obligat să renunțe la politicile neokeynesiene ale reflației, aproape imediat ce a venit la guvernare. În Spania, Grecia și Olanda, guvernele s-au luptat cu programele de austeritate, pe fondul protestelor populare. Statele-națiuni deveneau niște simple învelișuri, fără o influență reală asupra politicilor, în timp ce problemele sociale și înstrăinarea de guvernare sporeau. În realitate, bancherii centrali germani, precauți și nerezultați din alegeri, preluau controlul, încetul cu încetul, asupra politicilor economice, în cea mai mare parte a Europei Occidentale.

Existau două reacții posibile în fața unei asemenea perspective sumbre. Una era sublinierea faptului că Uniunea Economică și Monetară presupunea prea puțin din ceea ce nu se întâmpla deja, de vreme ce, practic vorbind, Bundesbankul german stabilea încă de mai demult ratele dobânzilor pe care alte valute erau nevoite să le aplice. Astfel, suveranitatea economică fusese deja erodată, în mare măsură, de forța copleșitoare a mărcii germane. Și-atunci, nu era mai bine ca responsabilitatea politicilor să fie împărtășită și formalizată la nivelul întregii Uniuni? Al doilea considerent era că, în ultimă instanță, nu exista vreun motiv anume pentru ca politica monetară aplicată la nivelul Uniunii să fi fost mai deflaționistă decât dacă era pusă în practică de guvernele naționale. Principala problemă nu era uniunea, ci convergența – nu destinația, ci călătoria. În sine, Uniunea Economică și Monetară nu era incompatibilă cu politicile fiscale și monetare expansioniste. Totul depindea de cât de mult ar fi permis autoritățile ca toate celelalte preocupări economice să fie subordonate controlului inflației.

Interesant lucru, pe când germanii – confruntați cu sarcina uriașă de a reconstrui fosta Germanie de Est – rămâneau preocupați de inflație, au existat semne, la mijlocul anilor 1990, că vechea obsesie legată de inflația de prin alte părți începea să se risipească. Lecțiile care se cereau învățate din experiența economiilor-„tigru“ din Asia de Est s-au dovedit a fi neașteptate și contrare principiilor după care se ghida capitalismul european în etapa sa neoliberală din anii 1980. Creșterea economică ridicată depindea de nivelurile înalte ale investițiilor guvernamentale și private în cercetare; acest lucru ar fi liniștit țări precum Germania, care păstra la niveluri înalte procentele

acordate cercetării şi dezvoltării, dar au subminat realizările conservatorilor din Regatul Unit, ale căror cheltuieli pentru cercetarea civilă au rămas foarte reduse, minimizate de prezenţa unei industrii de producţie şi vânzare de armament excesiv de vaste. Creşterea economică din Asia de Est depindea şi de nivelurile înalte ale cheltuielilor guvernamentale din educaţie şi, la modul mai general, de politicile sociale egalitariste, care nivelau veniturile şi avuţia.

Banca Mondială a tras câteva concluzii surprinzătoare: inegalitatea nu era benefică pentru creşterea economică; egalitatea era: „Reducerea inegalităţii nu numai că acţionează imediat în favoarea săracilor, dar acţionează în favoarea tuturor printr-o mai mare creştere economică“, afirma economistul-şef al Băncii Mondiale, în 1996. Calificările şi pregătirea, nu „flexibilizarea“ şi forţa de muncă ieftină erau căile de reducere a şomajului. „Prosperitatea viitoare – preciza Organizaţia pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică, în 1996 – depinde de reducerea procentelor ridicate ale şomajului […], iar în anumite cazuri, a inegalităţilor de câştiguri şi venituri.“ Deşi aveau să necesite o redefinire şi redirecţionare, cheltuielile pentru asistenţa socială nu erau, prin urmare, principalul obstacol în calea succesului economic. Dimpotrivă, coeziunea socială reprezenta o virtute superioară individualismului. Spre sfârşitul anilor 1990, s-ar fi zis că „revoluţiei“ conservatoare îi trecuse vremea. Victoria zdrobitoare a laburiştilor din alegerile britanice din 1997 a semnalat faptul că neoliberalismul era mort până şi în patria lui: contractul social capitalist poate că urma să fie regândit, dar îşi demonstrase popularitatea şi avea să supravieţuiască.[52]

Capitolul 11.

Rechini și delfini. colapsul comunismului

Îndurată răbdător, atâta vreme cât pare imposibil de îndreptat, o suferință ajunge să pară imposibil de tolerat de îndată ce posibilitatea îndepărtării ei le trece oamenilor prin minte.

De Tocqueville[1]

…peştii cei mici se transformă-n delfini,

la fel şi rechinii, la fel şi rechinii,

pentru c-aşa se cuvine a fi.

Rudolf Rimmel, 1968[2]

„În ciuda problemelor, a obligaţiilor şi dificultăţilor pe care Uniunea Sovietică le întâmpină ca urmare a impunerii continue a comunismului în Europa Centrală şi Răsăriteană – conchidea în 1988 un volum de texte cu iz de autoritate asupra regiunii –, nu există vreun semnal că urmaşii lui Stalin ar fi pregătiţi să se retragă din aceste zone sau vreo slăbire a voinţei lor politice de a le domina.“[3]

Eșecul aproape generalizat, când vine vorba de a fi prevăzut colapsul comunismului, a bătut un cui zdravăn în coșciugul politologiei occidentale. Dar nu numai cei din mediul academic au fost luați prin surprindere; la fel au păţit și strategii politici, și intelectualii. În 1984, autorul maghiar György

Konrád a venit cu ideea – nu întru totul serioasă –, ca reacţie la revoltele eşuate din Ungaria (1956), Cehoslovacia (1968) şi Polonia (1980–1981): „Foarte bine, acum e rândul ruşilor!“ Sugestia lui caraghioasă a fost dezumflată de Vacláv Havel: „Mie – scria Havel – mi se pare absolut minunată ideea, deşi nu-mi este întru totul clar cine sau ce ar putea determina Uniunea Sovietică să-şi dezmembreze întreaga falangă de sateliţi europeni – cu atât mai mult cu cât este limpede că, dacă armatele ei părăsesc teritoriile respective, mai devreme sau mai târziu s-ar vedea obligată să renunţe şi la dominaţia politică asupra lor“.[4]

Dacă ne reamintim de asemenea prognoze, nu înseamnă că îi luăm în derâdere pe cei care le-au făcut şi care erau, la urma urmelor, în deplină consonanţă cu viziunile din vremurile lor, ci, mai curând, că încercăm să extragem câteva elemente esenţiale din ceea ce s-a întâmplat chiar în anul 1989. Colapsul sistemului de control sovietic a fost unul rapid, neaşteptat şi paşnic, măturând regiunea în ansamblul ei. Nimic din toate acestea nu trebuie uitat sau considerat de la sine înţeles, pentru că în aceste amănunte rezidă explicaţiile pentru adevărata natură a ceea ce s-a întâmplat de fapt.

Previziunile greşite care se refereau la continuarea dominaţiei sovietice ar trebui să ne facă prudenţi şi în legătură cu explicaţiile mai naive sau triumfaliste ale prăbuşirii Uniunii Sovietice. În ce sens a fost Războiul Rece „câştigat“ de Occident? A existat, de bună seamă, o victorie a democraţiei, dar nicidecum de felul şi în maniera care fuseseră anticipate, pentru că o asemenea victorie nu fusese căutuşi de puţin prevăzută. A fost ea un triumf încununat de glorie, în favoarea „poporului“ şi a cauzei libertăţii europene în faţa tiraniei? Dar protestul popular mai fusese verificat – aşa cum observa Konrád – şi găsit necorespunzător în trecut, iar de astă dată s-a manifestat cam târziu. Rezultatul a fost libertatea; cauza, în schimb, n-a fost neapărat dorinţa de libertate. Subiectul căderii comunismului nici n-a început măcar să le atragă interesul istoricilor; capitolul de faţă nu face decât să schiţeze câteva maniere de a înţelege actul final din drama ideologică a Europei.

Criza economică mondială și Europa Răsăriteană

Deşi stalinismul, ca ideologie, a intrat în declin după 1956, economia politică a stalinismului a fost prea puţin modificată în deceniile următoare: un aparat centralizator, de partid şi de stat, promova creşterea economică prin intermediul extinderii industriei grele şi printr-un control strict aplicat comerţului, agriculturii şi bunurilor de larg consum. Nemulţumirea politică era periodic atenuată prin ajustarea balanţei de investiţii în favoarea industriei uşoare şi a unui nivel de trai ameliorat, dar ajustările de acest fel erau temporare şi reversibile. Economia era condusă în funcţie de Plan, şi nu de piaţă, în condiţiile insuficienţei informaţionale şi a responsabilităţii politice totale pentru performanţa economică. Socialismul de stat nu era – cum bine a pus problema un economist polonez – o idee bună pusă în practică prost, ci o idee proastă pusă în practică surprinzător de bine. O strategie de dezvoltare care se bucurase de un succes considerabil în perioada imediat postbelică supravieţuise oricărei posibile utilităţi pe care o va fi avut la un moment dat şi a sfârşit prin a provoca prăbuşirea comunismului în integralitatea sa.[5]

În anii 1950 şi 1960, creşterea economică a fost una spectaculoasă peste tot în Europa. O provocare adevărată a venit odată cu marea criză din economia mondială postbelică, declanşată la sfârşitul anilor 1960 şi începutul deceniului următor. În Europa Occidentală capitalistă, inflaţia galopantă şi şomajul în proporţii de masă au dus la faliment consensul keynesian de după război. Aceleaşi forţe economice s-au năpustit şi asupra Europei Răsăritene, iar creşterea economică postbelică s-a temperat şi acolo: de la un ritm mediu de 4,9% per annum, în 1970–1975, la 2%, în 1975–1980, şi la 1,4%, în 1980–1985. Această cădere a fost una relativ lentă la început: în anii 1970, ritmurile de creştere est-europene (3,4%) au scăzut mai încet şi au rămas deasupra celor din Occident (3,2%), raportate de Organizaţia pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică, ceea ce probabil că a venit în sprijinul sentimentului că economiile planificate centralizat erau mai puţin vulnerabile în faţa crizei decât cele capitaliste; dar, până spre mijlocul anilor 1985, rămăseseră departe în urmă.[6]

În Est şi în Vest deopotrivă, încetinirea ritmurilor economice a pus presiune pe sistemele asistenţiale create în deceniile precedente. Speranţa de viaţă a scăzut şi ea, în mare parte din cauza pericolelor de la locurile de muncă –

deteriorarea mijloacelor de producţie îi omora pe muncitori. Din anii 1970 încolo, rămânerea în urmă faţă de Europa Occidentală, recuperată destul de bine în anii de după război, s-a mărit la loc. Numai la capitolul consum de alcool Estul întrecea Vestul fără drept de apel.[7]

Nu numai că modelul asistenţial comunist devenea din ce în ce mai puţin atrăgător, în comparaţie cu echivalentul său occidental; el ajunsese deja să nu-şi mai poată respecta promisiunile în ochii unor societăţi care-i luaseră în serios pretenţiile de egalitarism. Egalitatea de venituri era, de exemplu, ameninţată de reformele pentru sporirea eficienţei, în timp ce mobilitatea socială se blocase, provocând o furie crescândă, la nivelul clasei muncitoare, faţă de privilegiile şi beneficiile unei elite administrative, profesionale şi tehnice relativ bogate. Beneficiile asistenţiale nu reuşeau să egalizeze veniturile reale, transformându-se în privilegii de partid, şi nu în drepturi sociale universale. Condiţiile de viaţă erau teribile: în medie, o muncitoare dintr-o fabrică poloneză se trezea înainte de ora 5 dimineaţa, îi lua mai mult de o oră să ajungă la serviciu, stătea la cozi pentru mâncare 53 de minute pe zi, muncea nouă ore şi dormea mai puţin de şase ore şi jumătate. Lipsa de locuinţe era cea care le chinuia oamenilor minţile cel mai mult. „N-ai nici un viitor aici“, se plângea, în 1972, un polonez care muncea la un şantier naval. „Ca să primeşti un apartament, aştepţi şi zece ani. Omul îmbătrâneşte, vrea să se-nsoare.“ „Situaţia locuinţelor este mai rea decât înainte, s-ar putea spune că e fără speranţă“, scria, în 1985, un funcţionar superior maghiar care se ocupa de locuinţe. „Nimic nu s-a schimbat în mod esenţial, nimic nu s-a îmbunătăţit.“ Aşa-numitul „contract social“ comunist, în care comentatorii occidentali vedeau baza legitimităţii regimului, se făcuse de-acum ţăndări, presupunând că existase vreodată.[8]

Din punct de vedere politic, le era imposibil comuniştilor să facă şi ei genurile de ajustări practicate în Occident. Cu alte cuvinte, maladia era (mai mult sau mai puţin) aceeaşi – declinul productivităţii, colapsul vechilor industrii grele, care constituiseră fundaţia de granit a clasei muncitoare –, dar simptomele erau altele. Inflaţia genera lipsuri din ce în ce mai mari, deteriorarea calităţii şi lungirea cozilor, dar nu majorarea preţurilor, care erau ţinute sub un control strict al autorităţilor; piaţa neagră şi cea necontrolată, informală erau alte două expresii ale uneia şi aceleiaşi tendinţe. Rezultau de-aici rafturi goale, un timp din ce în ce mai lung pierdut la cozi şi, în cazuri

extreme, revolte iscate în materie de alimente, care ameninţau chiar şi conducerea de către partid a societăţii, în rarele momente când acesta încerca să facă acceptate unele majorări de preţuri.

Criza industriei grele s-a dovedit, şi ea, a produce implicaţii mai grave în Est decât în Vest. Combinatele siderurgice – vârfurile de lance ale creşterii economice postbelice, care urmau exemplul sovietic din anii 1930 (la rândul său modelat după criteriile de creştere germane din prima parte a secolului XX) – deveneau tot mai lipsite de orice noimă economică, dar îşi păstrau, totuşi, o uriaşă forţă simbolică. Aşa cum a fost aplicată în România, de exemplu, stalinizarea a condus, în anii 1970, la crearea unor monştri precum rafinăriile de ţiţei care funcţionau la 10% din capacitate, sau combinatul de producere de aluminiu care consuma la fel de multă energie ca toată capitala ţării, Bucureşti.

Costurile se simţeau pe pielea oamenilor şi în plămânii lor. În anii 1980, poluarea devenise un fenomen înfricoşător, care le reamintea tuturor eşecul comunismului în încercarea sa de a stăpâni natura. Europa Răsăriteană devenise o zonă de dezastru ecologic: râuri muribunde, păduri pustiite, oraşe murdare, monumente părăginite, oameni chinuiţi de boli. Pe coşurile din regiune se pompa cam de două ori mai mult dioxid de sulf decât emitea Comunitatea Europeană – numai în Germania de Est, cantitatea era cvadruplă faţă de cea din Republica Federală.[9] Şi totuşi, genul acesta de industrializare depăşită – costisitoare, neproductivă şi distrugătoare faţă de mediul ambiant –, departe de a fi abandonată, primea mai multe investiţii ca niciodată. Şefii partidului îşi formaseră baze de putere în jurul vechilor industrii, care nu numai că respingeau provocările venite din partea unor eventuali modernizatori, dar îi puteau şi promova în sferele conducerii de la nivel naţional, ca, de exemplu, pe Gierek, în Polonia.

Obsesia faţă de industria grea avusese şi efectul de a crea o vastă clasă muncitoare, în numele căreia regimul se bătea cu pumnii în piept că vorbea: cum ar fi putut ea să fie sacrificată pe altarul unei economii raţionale? Iată de ce regimurile comuniste nu au putut, pur şi simplu din motive politice, să ajusteze economia prin deflaţie sau printr-un şomaj la nivel de masă, după modelul omologilor occidentali. Aşa că au adoptat strategia opusă celei utilizate în Occident şi i-au menţinut pe consumatori într-o stare de suferinţă,

prin lipsuri şi bunuri de proastă calitate, în loc să-i lase pe muncitori fără slujbe. Dar muncitorii erau şi ei consumatori, şi nu întotdeauna s-au raportat la regim cu aceleaşi sentimente. În 1980, odată cu apariţia sindicatului polonez „Solidaritatea“, s-a văzut ce ameninţare deveneau muncitorii dacă se întorceau împotriva partidului care pretindea că deţinea puterea în numele lor.

Privind retrospectiv, dilema centrală a comunismului din anii 1980 a fost aceea că transformările economice deveniseră necesare, dar erau imposibile. Pe vremea aceea însă nu părea să fie absolut nefezabil ca şi comunismul să se autoreformeze, aproximativ în acelaşi mod în care procedase capitalismul în anii 1940. În Occident, mulţi vedeau în capitalism şi comunism două căi convergente de administrare a unei economii industriale moderne. Politologii subliniau asemănările surprinzătoare dintre cele două sisteme rivale – birocraţiile enorme, centrate în jurul experţilor, încurajarea învăţământului superior, a ştiinţei şi tehnologiei, fixarea uneia şi aceleiaşi ţinte – prosperitatea materială. Asemenea teoreticieni susţineau că economiile occidentală şi răsăriteană existau în puncte diferite ale unui flux continuu, care presupunea combinaţii mereu schimbătoare de intervenţionism de stat şi condiţii de piaţă. Premisa era că reformatorii comunişti ar fi putut reuşi să transforme paşnic economiile est-europene în ceva care să semene mai mult cu economiile mixte din Occident.

Această încredere în capacitatea de autoreformare a comunismului era împărtăşită şi în Est şi a stat la baza unei serii întregi de dezbateri şi experimente în Europa Răsăriteană şi în Uniunea Sovietică, întrerupte, dar nu încheiate în 1968, când sovieticii au invadat Cehoslovacia. În general, domnia îndelungată a lui Brejnev a reprezentat o epocă de reacţie conservatoare la eforturile lui Hruşciov de a improviza reforme. Chiar şi sub el, însă, unii lideri est-europeni au iniţiat mişcări de reformă ca modalităţi de modernizare şi de atingere a unei eficienţe mai mari. În Germania de Est şi Bulgaria, forma luată de acestea a fost descentralizarea administrativă, care a lăsat neatinse principalele mecanisme de planificare centralizată. Mai radicală în implicaţiile ei a fost descentralizarea economică pusă în aplicare în Cehoslovacia (până la invazie) şi în Ungaria, care a încercat, fie şi cu timiditate, să introducă preţurile şi costurile reale în economie.

Cazul Ungariei a fost cel mai de durată şi mai fascinant. Prin intermediul

Noului Mecanism Economic, introdus în 1968, János Kádár a încurajat cu precauție un proces de adaptare treptată la piață. Schimburile comerciale cu lumea din afară au fost și ele descentralizate și s-au luat măsuri de încurajare a unei eficiențe și productivități sporite. Firmele au fost încurajate să facă și profit, nu doar să atingă țintele de producție. În Occident, a existat un mare interes față de Noul Mecanism Economic și s-a discutat mult despre capacitatea de autoreformare a comunismului. Atât doar, că a persistat o problemă: acest program nu a cunoscut o reușită economică deosebită. Ungaria s-a ales cu cea mai mare datorie în valută-forte per capita din spatele Cortinei de Fier și cu un ritm de creștere care a rămas mult în urmă față de cele înregistrate în fiefuri ale staliniștilor hotărâți, cum erau cehii, est-germanii și românii. Viziunea personală dură a lui Honecker era că sistemele comunist și capitalist erau „la fel de diferite și de incompatibile ca focul și apa“, el insistând până târziu, tocmai în 1986, că RDG „nu e teren de experimentare“.[10]

Gândirea lui nu putea fi combătută pe temeiuri economice, de vreme ce rezultatele est-germanilor erau de departe superioare celor ale maghiarilor. În Ungaria, reformele au reprezentat o variantă moale de adaptare, care s-a ferit să îngăduie falimentele sau șomajul. Privind retrospectiv, vedem că semnificația lor a fost una politică, nu economică, îngăduindu-i cu precauție lui Kádár să desprindă Ungaria din îmbrățișarea sovieticilor, îndreptându-se pe vârfuri, prin intermediul politicii comerciale, către mai multă autonomie. Există o paralelă edificatoare cu alt lider maghiar care a încercat să se strecoare pe lângă o altă mare putere – amiralul Horthy și modul isteț în care s-a descurcat cu Hitler în deceniul de după 1933.[11]

Împrumuturile de capital din Occident au fost – așa cum fuseseră și în anii 1920 – o altă modalitate ispititoare prin care deciziile dureroase au fost evitate, iar șocul modernizării – atenuat. După Iugoslavia și România, pe cărările bătute către City la Londra și Wall Street la New York au pășit și restul țărilor est-europene. Pieţele financiare transnaționale, volatile, apărute în anii 1970, scăldate în petrodolari, au văzut în Europa Răsăriteană, care avea niște regimuri stabile și o forță de muncă foarte calificată, o zonă aptă pentru investiții, până atunci neglijată. Bancherii cu memorii scurte (care, cu siguranță, nu se întindeau nici măcar cei 50 de ani proverbiali în trecut) s-au convins că existența „garanției“ sovietice asupra blocului răsăritean excludea

orice eventualitate de nereturnare a creditelor. Elitele comuniste au văzut în capitalul occidental un mijloc de cumpărare a opiniei publice şi de amânare a impactului dur al schimbărilor structurale din economie. Comuniştii şi bancherii s-au repezit unii în braţele celorlalţi.

Pe cale de consecinţă, datoria în valută-forte a crescut rapid peste tot în Europa Răsăriteană. De la 6,1 miliarde de dolari americani, în 1971, a sporit la 66,1 miliarde, în 1980, şi la 95,6 miliarde, în 1988. Ţara poate cea mai afectată a fost Polonia, ale cărei împrumuturi au sporit de la 1,1 miliarde de dolari, în 1971, la 25 de miliarde, în 1980. În ultima fază a stăpânirii necontestate a partidului – la începutul anilor 1970 –, prim-secretarul Gierek s-a împrumutat la greu, pentru a instrumenta o explozie a bunurilor de larg consum. Când această explozie a început să se atenueze, în a doua jumătate a deceniului, şi nivelul de trai a scăzut din nou, două lucruri au ieşit la iveală: întâi, că utilizarea capitalului străin dăduse greş la capitolele modernizare a economiei Poloniei şi ameliorare a bazelor ei tehnologice; în al doilea rând, că acea creştere temporară şi artificială a nivelului de trai nu fusese suficientă pentru a cumpăra pacea socială.

Problemele Poloniei le împărtăşeau şi alţii. Structura plină de rigiditate a economiilor care funcţionau la comandă făcea să fie mai uşoară folosirea creditelor străine pentru alimente şi bunuri de larg consum decât pentru achiziţionarea de tehnologii străine şi punerea lor la treabă. Ce-i drept, exporturile blocului răsăritean au evoluat uşor, uşor dinspre Uniunea Sovietică spre partenerii plătitori în valută forte, dar nu suficient: barierele comerciale impuse de Comunitatea Europeană ţineau la distanţă mărfurile, accentuând presiunea pe rezervele constituite pentru comerţul exterior. Prin urmare, aceste uriaşe datorii nu au contribuit cu nimic la modernizarea bazei economice; pur şi simplu au ajutat nişte regimuri care nu se bucurau de popularitate să-şi mai cumpere ceva timp de manevră. Un tiran precum Ceauşescu nu era cine ştie ce afectat de această problemă: graţie sistemului său de securitate, putea să compreseze nivelul de trai şi mai mult, pentru a-şi regla conturile cu creditorii externi ai României. Dar pentru nişte regimuri mai puţin opresive – şi nu multe erau atât de dure –, costurile rambursării datoriilor, de-acum însoţite, adesea, de supervizarea Fondului Monetar Internaţional şi a Băncii Mondiale, trebuiau suportate de o forţă de muncă din ce în ce mai alienată. Aşadar, capitalul străin nu a venit să amelioreze starea

proastă a comunismului – a făcut-o şi mai proastă.

La începutul anilor 1980, tabloul general era sumbru. Economiile odinioară înapoiate din sudul Europei – Portugalia, Spania şi Grecia – scăpaseră din lanţurile dictaturilor, obţinuseră acces la pieţele Comunităţii Europene şi rezultatul era că depăşiseră blocul comunist. În interiorul Europei Răsăritene, existau diferenţe considerabile de performanţă economică: regimurile de mână forte din Germania de Est şi Cehoslovacia le luaseră faţa Ungariei şi Poloniei. Peste tot, însă, nivelul de trai se prăbuşea, bunurile de larg consum lipseau, iar inadecvarea sistemului devenise evidentă. Dar însemnau toate acestea, neapărat, că prăbuşirea lui era iminentă? Statisticianul-şef din RDG pretindea că prin 1982–1983 realizase că „ne îndreptam spre un colaps economic“. Imediat, însă, aproape la respiraţia următoare, tot el recunoştea despre creditele occidentale că ajutaseră la stabilizarea situaţiei pe termen scurt. Simplul fapt că economiile îşi reduceau ritmurile de creştere nu ameninţa propriu-zis regimurile, care perfectaseră deja modalităţi fiabile de a-şi apăra poziţiile. În schimb, le-a subminat pretenţiile de a rămâne la conducere.[12]

Partidul atrofiat

„În virtutea grijii sale pentru o bună aprovizionare a poporului cu toate cele necesare, pentru îmbunătăţirea comerţului, a serviciilor publice, a stabilităţii preţurilor, oamenii îl întâlnesc adeseori pe Nicolae Ceauşescu în centrele comerciale din oraş, la deschiderea unor noi magazine, sau verificând aprovizionarea pieţei cu bunuri de larg consum. Cu aceste ocazii, preşedintele Ceauşescu ascultă ce au ei de spus şi ce cred ei că mai este de făcut, şi, când este posibil, ia măsuri pe loc pentru îmbunătăţirea lucrurilor. Aceste semne îi vorbesc de la sine omului de bună-credinţă despre faptul că scopul suprem al construirii unei noi societăţi în România, în concordanţă cu viziunea preşedintelui Ceauşescu, îl constituie Omul cu interesele sale, satisfacerea nevoilor sale materiale şi spirituale, realizarea idealurilor sale de progres şi civilizaţie.“[13]

Această gogoașă propagandistică de tip stalinist, din 1983, a coincis cu o etapă de austeritate dură chiar și după standardele românești: consumul era gâtuit pentru achitarea datoriei externe, iar viața cotidiană era răvășită de programul – distructiv la modul de-a dreptul nebunesc – de „sistematizare“, în virtutea căruia regimul a demolat mii de sate, o mulțime de orășele și, în ultimă instanță, o bună parte din capitala București. În România și în alte părți, un abis tot mai larg se căsca între ideologia oficială și o realitate din ce în ce mai chinuitoare. Sau, mai degrabă, de vreme ce respectivul abis fusese dintotdeauna prezent în comunism, ceea ce se întâmpla, esențialmente, în anii 1980, era o recunoaștere crescândă, la nivelul societății în general – deopotrivă la elite și la bazele de mase –, a faptului că ideologia și realitatea se aflau în divorț.[14]

În România lui Ceaușescu, o asemenea recunoaștere nu însemna mare lucru, pentru că nu se întindea până la „Geniul Carpaților“ însuși. Dar în alte părți, a cucerit, rând pe rând, eșaloanele puterii. Sentimentul că realitatea se dovedise mai puternică decât teoria socialistă, în loc să fie ținută în frâu de aceasta din urmă, subminase în mod fatal încrederea partidului în propria-i misiune de guvernare. În asta a rezidat, pe parcursul ultimelor două decenii de comunism, tendința politică majoră – nu de emergența unei opoziții declarate a fost vorba, ci, mai degrabă, de un lent declin al încrederii în sine a partidului și înlocuirea sa de către alte organe ale guvernării: funcționarii publici din aparatul de stat, armata și „micii Stalini“ bătrâni. Colapsul încrederii în ideologia socialistă și renunțarea, încă de la începutul anilor 1980, la orice speranță convingătoare de a mai depăși vreodată Occidentul din punct de vedere economic au lăsat partidul practic fără un scop general. El a degenerat într-o nomenclatură privilegiată și un instrument din ce în ce mai puțin eficient în administrarea crizei.

Declinul partidului a fost cel mai vizibil în Polonia. În Raportul oficial Kubiak, comandat oficial în septembrie 1981, pentru a putea reflecta la cauzele și originile crizei care dusese la emergența Solidarității, autorul – din aripa liberală a partidului – a opinat că originile conflictului social se aflau nu numai în opoziția politică, dar, și mai profund, „în situația în care golul dintre țelurile declarate ale socialismului și rezultatele înregistrate de el se lărgește“.

Solidaritatea a demonstrat că muncitorii de la Gdańsk luau socialismul în serios – ei criticau privilegiile șefilor de partid și nu se arătau deloc interesați de capitalism sau de piața liberă. Tocmai pentru că partidul nu mai era un ghid convingător pe drumul socialismului, asaltul cu care s-a confruntat a fost în așa măsură devastator pentru el.[15]

Polonia oferise paradigma continuării măsurilor economice de sorginte stalinistă de-a lungul anilor 1970: creșterea producției de mărfuri industriale a depășit-o pe cea de bunuri de larg consum o bună parte a deceniului respectiv, iar schimbări structurale sau de modernizare au fost prea puține. Prioritatea dată investițiilor în industria grea s-a prelungit chiar până în anii 1980. De aici și șocul produs de mișcarea grevistă a muncitorilor de la șantierul naval, pentru a nu mai vorbi de uimitoarea expansiune a Sindicatelor Libere asociate cu ea, până la circa opt milioane de membri, mai mult decât dublul numărului de membri ai Partidului Muncitoresc Unit Polonez însuși – iar asta în doar câteva luni.

Moștenirea Solidarității a fost un partid conducător privat de scop și legitimitate. În anii 1970, se văzuseră deja oficialități ale statului și administratori din sectorul industrial care și-au asumat puterea în dauna partidului. Într-o izbitoare despărțire de orice experiență politică socialistă de până atunci – și o mutare prin care erau trezite ecourile anilor interbelici –, guvernarea i-a fost încredințată generalului Jaruzelski – un militar. Jaruzelski a pretins că venirea lui la putere și faptul că a impus legea marțială erau necesare pentru a evita invazia sovietică. Astăzi, o asemenea pretenție pare să fi fost falsă, deși, la vremea respectivă, nu se știa cu precizie. Importantă era percepția comună că partidului îi lipsea de-acum autoritatea de a continua pe aceeași linie.

„Principalul motiv pentru lovitura de stat de la 13 decembrie [introducerea legii marțiale] – scria Adam Michnik – a fost nu radicalizarea Solidarității, ci slăbiciunea bazei sale de mase la care ajunsese PMUP.“ Rândurile partidului au scăzut de la 3,1 milioane de membri, în 1980, la 2,1 milioane, în 1984, și, lucrul cel mai îngrijorător, tinerii au fost cei care au părăsit partidul; peste jumătate din componența partidului din 1987 erau oameni de peste cincizeci de ani. Adevărata stare a relațiilor dintre populație și clasa care guverna s-a văzut exprimată în legea marțială proclamată de Jaruzelski și menținută timp

de aproape doi ani. „Pentru prima dată – scria filosoful Leszek Kołakowski –, aparatul puterii comuniste s-a văzut obligat să declanşeze un război […] împotriva propriei societăţi.“[16]

Nicăieri altundeva în blocul comunist, situaţia sau viziunea partidului nu era în egală măsură de disperată ca în Polonia; cu toate acestea, excepţie făcând Germania de Est şi Cehoslovacia, practic nu se putea spune că partidul funcţiona ca o forţă administrativă coerentă. În cele mai multe cazuri, fusese înlocuit de „micii Stalini“ din fruntea sa şi de coteriile lor. Dar aceste figuri în vârstă, care se cramponau de putere peste tot în regiune, păreau să indice, prin însăşi vârsta lor, pericolele care ar fi putut urma eventualei lor dispariţii: cel mai bătrân lider din întregul bloc, în 1985, Gustáv Husák din Cehoslovacia, avea 76 de ani, cel mai tânăr (exceptându-l pe Jaruzelski), românul Ceauşescu, avea 67; Todor Jivkov din Bulgaria, care avea 74 de ani, venise la conducere în 1954; noul-venit, Honecker, preluase conducerea est-germană în 1971. Toţi aceştia formau o elită de boşorogi artritici, care se opuneau cu înverşunare schimbării. Criza succesiunii care a urmat morţii octogenarului Tito din Iugoslavia, în 1980, a reprezentat un semn rău îngrijorător.

Pericolul domniei personale consta în aceea – cu precădere în Balcani – că încuraja formarea unor dinastii. România – poreclită de şmecheri „Ceauşwitz“ – era exemplul cel mai remarcabil, o ţară transformată practic într-un fief personal. Eşaloanele puterii, chiar şi cele mai înalte, erau marginalizate, iar deciziile, toate, erau luate, fără discuţii prealabile, de „Conducător“ şi sinistra lui soţie atotputernică, Elena. Cadrele de partid erau tratate, în bună măsură, ca înaintaşii lor otomani, adică mutate dintr-o funcţie într-alta, ca să nu-şi poată constitui baze de putere care le-ar fi putut ameninţa stăpânul. După ce fiica perechii prezidenţiale, Zoia, studentă la matematică, a încercat să fugă de lângă părinţi, Ceauşescu, înfuriat, a închis cu totul Institutul de Matematică din Bucureşti, provocând o masivă scurgere de creiere – în jur de două sute dintre cei mai buni matematicieni ai ţării. Chiar şi în cazul unor abuzuri de putere mai mărunte, acuzaţiile şi bănuielile de nepotism erau monedă curentă, indicând o mare neîncredere populară într-o elită despre care se considera că-şi trădase propriile principii.[17]

România ilustra şi o altă modalitate prin care elitele comuniste încercau să-şi recâştige măcar o parte din popularitate – cultivând aspiraţiile naţionale.

Ceaușescu a împins utilizarea naționalismului mai departe ca oricare alt lider și a reușit, după toate aparențele, o detașare de Moscova, care i-a adus recompense substanțiale din partea Occidentului. Dar „național-comunismul“ a devenit parte a unei strategii comune de cramponare de putere. Mai vechii zei din panteonul naționalist au fost introduși în liturghia marxist-leninistă: mareșalul Piłsudski a început să apară pe timbrele poștale poloneze; Luther și Frederic cel Mare erau comemorați în Germania de Est. Profesorii supuși au produs lucrări precum Istoria națională în 14 volume, publicată de Academia de Științe a Bulgariei, sau scandalosul memorandum naționalist al Academiei de Arte și Științe a Serbiei. Arheologia, istoria și etnografia s-au conjugat la momentul oportun pentru a dezvălui rădăcinile adânc înfipte ale socialismului în trupul națiunii. „Arta populară a reprezentat un puternic factor activ în istoria poporului nostru – afirma un profesor albanez –, pentru că timp de secole întregi a știut să transmită idealurile democratice, patriotice și revoluționare ale maselor muncitoare.“[18]

Dar „național-comunismul“ presupunea și o atitudine mai tensionată și antagonistă față de rămășițele supraviețuitoare ale minorităților etnice din regiune: antisemitismul, de exemplu, a ieșit iar la lumină, pentru o scurtă perioadă, în 1968, în ciuda cvasitotalei dispariții a ceea ce fusese, la un moment dat, cea mai mare comunitate evreiască din Europa. Moștenirea lui Tito a fost abandonată în Iugoslavia, iar Miloșevici s-a folosit de problema regiunii Kosovo, profitând și redeșteptând naționalismul sârbesc. În Bulgaria, deceniile de politici asimilaționiste și centralizatoare față de minorități au culminat cu imboldul, din 1984–1985, de redenumire a populației turcești sau, mai degrabă, de „revenire“ la numele originare bulgărești. Când România, la fel, a consfințit persecuțiile oficiale față de propria minoritate maghiară, s-a iscat un conflict între ea și Ungaria, care urma să joace, după cum se va vedea, un rol important în evenimentele din 1989.

Oricum, naționalismul era o carte imprevizibilă pe care o aruncau în joc elitele, de vreme ce supușenia comuniștilor față de Moscova figura neîntrerupt în subconștientul oamenilor. Alte grupări, mai independente de Moscova, puteau poza în voci mai convingătoare pentru aspirațiile naționale. Dar existau asemenea grupări în anii 1980? Această întrebare se referă la statutul opoziției politice, la scopurile și limitările ei. O sumară trecere în revistă dezvăluie două lucruri: mai întâi, că opoziția nu mai era, în primul

rând, interesată de independența națională – lecțiile din 1956 și 1968 fuseseră bine învățate; în al doilea rând, că, excepție făcând Polonia, capacitatea ei, ca opoziție, de a forța schimbarea era mai mult decât foarte limitată. Revigorarea naționalismului, cu alte cuvinte, a fost, în mult mai mare măsură, o consecință, și nu o cauză a evenimentelor din 1989.

Au existat însă diverse moduri de manifestare a opoziției, în afară de confruntarea publică, directă, care s-a dovedit a fi, într-adevăr, un eveniment foarte rar. S-a înregistrat o masivă retragere din sistem – exprimată cel mai direct prin fuga în Occident a milioane de oameni (un șuvoi neîntrerupt de circa 3,5 milioane de est-germani, sute de mii de polonezi și alte nații). Un sondaj de opinie polonez, realizat în 1987, arăta că 70% dintre tineri voiau să părăsească țara fie temporar, fie definitiv. Este limpede că motivele acestora nu puteau fi reduse la goana după bunuri de larg consum sau la dorința de a fi liberi să călătorească, oricât de puternice ar fi fost și aceste presiuni; Stasi raporta că era vorba mai ales de o „respingere a sistemului social“. În 1989, această formă de opoziție avea să joace un rol crucial în declanșarea schimbării peste tot în regiune.[19]

Totuși, părăsirea țării nu era numai descurajată de conducătorii țărilor din Europa Răsăriteană, era privită cu ochi răi până și de mulți dintre oponenții lor, de Biserică, de reformatorii dinăuntrul și din afara partidului, care optaseră să rămână și să lupte pentru schimbare în țările lor. Drumul acesta, urmat de liderii Bisericii și de mulți intelectuali, nu a reprezentat o amenințare serioasă pentru regimurile propriu-zise, cu excepția Poloniei. Opoziția intelectualilor a variat de la una totalmente irelevantă – ca în România și Bulgaria – la o sursă fățișă de iritare și speranță în Cehoslovacia și Polonia. Opoziția politică din afara marxismului fusese zdrobită în perioada stalinistă; în interiorul ideologiei, s-a dovedit ezitantă și sectară. Acolo unde tradiția marxistă a rămas puternică, de exemplu, printre cei mai importanți disidenți din Germania de Est, vocile vehemente cereau ameliorări ale socialismului, nu abandonarea lui. Accentul mai apăsat pus pe etică, pe drepturile civile și ale omului, prin intermediul Cartei 77 de la Praga sau al grupului KOR din Polonia, a făcut din opoziție o chestiune mai amplă și mai puțin sectară; dar a însemnat și ocolirea interesului pentru o alternativă politică la comunism.

O altă problemă pentru opoziţia intelectuală – mai ales pentru aceea situată în afara partidului – era că, de una singură, nu avea nici o putere. Tocmai dorința de a-și păstra măcar o anumită capacitate de influențare a evenimentelor îi făcea pe mulţi oponenți ai ordinii existente să se cramponeze de calitatea lor de membri ai partidului. În privința celorlalţi, influența lor depindea într-o măsură crucială de posibilitatea de a-și construi alianțe cu alte forțe sociale puternice, precum Biserica sau muncitorimea. Și totuși, un abis a despărţit aceste trei grupări în cea mai mare parte a perioadei. Spectrul antisemitismului, de exemplu, i-a despărţit pe liderii Bisericii de intelectualii principali ai Poloniei de-a lungul întregului deceniu 1970; chiar și acolo unde acest factor nu era de luat în considerare, pentru intelectualii anticlericali era de multe ori foarte greu să ajungă la o înțelegere cu conducerea Bisericii. Clivajul dintre intelectuali și muncitori a fost exploatat de partidul din Cehoslovacia, care și-a luat toate precauțiile, după 1968, pentru a și-i păstra loiali pe muncitori; în Polonia, același clivaj a slăbit opoziţia în 1970. Aruncarea unei punți peste el a fost, în parte, secretul puterii Solidarităţii în anii 1980.

De asemenea un factor de slăbire a opoziției a fost acela că toate aceste grupări au fost penetrate de sistem și, într-o oarecare măsură, compromise de el. Acest lucru s-a dovedit adevărat în modul cel mai concret, adică au fost adeseori efectiv infiltrate de serviciile de securitate și de informatorii acestora; amploarea și caracterul terifiant de intim al unor asemenea operațiuni – în care soţul își spiona soția, de exemplu – au ieșit la iveală abia după 1989, când au fost făcute publice arhivele oficiale. Dar s-au manifestat, chiar dacă indirect, și compromisuri și complicități. Autoritățile religioase, de exemplu, rareori au încurajat protestele fățișe, preferând atitudini mai puțin directe și mai precaute față de putere; la urma urmelor, țelul lor primordial era să-și protejeze și să-și apere propriile instituții și privilegii. Biserica Romano-Catolică din Polonia, condusă de cardinalul Glemp, era „preocupată de propria forță“ în siajul Solidarității, nota un observator britanic în 1983. Dacă într-adevăr așa se purta cel mai viguros potențial oponent al comunismului de dincolo de Cortina de Fier, este ușor de înțeles cât de limitat a fost rolul pe care au ales să-l joace Bisericile mai supuse de prin alte părți – catolice, luterane sau ortodoxe.[20]

O asemenea atitudine era justificată de prezumția de durabilitate a

comunismului est-european, care era împărtășită, în linii mari, de o altă potențială sursă de opoziție puternică, și anume de Occident. Niciodată guvernele occidentale – cum și, în general, opinia publică occidentală – nu au pus în mod serios la îndoială stăpânirea comunistă asupra regiunii. Ba chiar, dată fiind recunoașterea fundamentală – până târziu în anii 1980 – a divizării Europei în contextul Războiului Rece, este și greu să fie criticați est-europenii pentru faptul că le-au lipsit acțiuni de opoziție mai viguroase. La urma urmelor, puțini erau cei care credeau în posibilitatea – sau chiar și în oportunitatea – introducerii bruște a unei democrații multipartite.

Din contră chiar, în anii 1970 a existat o reînnoită acceptare, de către Occidentul capitalist, a stăpânirii comuniste. Din punct de vedere financiar, așa cum arătam, această acceptare s-a manifestat sub forma unor credite extinse. Din punct de vedere politic, a fost ilustrată de așa-numita Ostpolitik (politica estică) a Germaniei de Vest și de fenomenul destinderii apărute între superputeri. La începutul anilor 1980, mizele erau prea mari pentru a le permite neoconservatorismului reaganist, așa-numitului „al doilea Război Rece“ și gâlcevii în jurul desfășurării de ogive nucleare în Europa Occidentală să erodeze această înțelegere fundamentală. Politica occidentală avea drept țintă să slăbească Uniunea Sovietică pe termen lung, printr-o foarte costisitoare cursă a înarmărilor. Reversul acestei strategii „cu două viteze“ a constat în furnizarea continuă de credite comerciale Europei Răsăritene, în decizia de a nu declara Polonia în incapacitate de plată și în a sprijini sistemele bancare maghiar și est-german. Cancelarul vest-german Kohl era la fel de favorabil ca și predecesorii săi social-democrați față de Ostpolitik, mergând până acolo încât i-a cumpărat practic pe disidenții est-germani și a subvenționat masiv economia comunistă, a sprijinit impunerea de către Jaruzelski a legii marțiale și, în cele din urmă, i-a permis lui Honecker să facă o vizită oficială în Germania de Vest, în 1987.

Trăgând linie și adunând, opoziția existentă în Est era fragmentată, incipientă și fără un sprijin extern hotărât. Persoane private și organizații neguvernamentale din Occident se ofereau să-i sprijine pe disidenți, dar guvernele occidentale erau interesate mai ales de stabilitate. În anii 1980, opoziția față de comunism nu s-a coagulat în jurul reformelor politice, ci în jurul unor chestiuni de ordin mai general: reînnoire morală, drepturi ale omului, libertate și pace. Într-un stat monopartit, acestea nu puteau să nu aibă

implicații politice, dar tendința generală era – și a fost, bineînțeles, și o condiție a existenței lor – să nu producă organizații de masă, nici să ofere soluții politice alternative.

Un factor-cheie al protestelor l-a reprezentat poluarea mediului înconjurător, mai cu seamă după dezastrul de la Cernobîl: în Stasi, o mare iritare au produs afișele din curtea unei biserici est-germane pe care scria: „Mergeți cu bicicleta, renunțați la mașină!“ Cercul Maghiar pentru Dunăre a fost o mișcare neoficială, cu mii de semnatari și legături puternice în Austria. În Cehoslovacia, Carta 77 a răspândit un document în 1987, intitulat: „Lăsați poporul să respire“, care divulga estimări oficiale sumbre cu privire la nivelul de poluare din țară. Și totuși, se poate afirma că peste tot nivelul de activism tindea să fie mai coborât decât cel din Uniunea Sovietică însăși, mai ales din statele baltice.

Vastele servicii de securitate, care monitorizau opinia publică, nu par să fi fost peste măsură de preocupate de nivelurile atinse de opoziție. „Conformare și mârâieli“ – acesta era modelul observat de Stasi, iar conformarea se accentuase probabil cu timpul, în loc să se atenueze. Stalinismul sponsorizat de sovietici ajunsese să fie considerat soarta unei regiuni întregi, împotriva căreia nu se răsculau decât cei căpoși ori pioși. În comparație cu poliția politică nazistă – Gestapo –, Stasi din Germania de Est ori Securitatea română erau niște mecanisme uriașe de răspândire a terorii, foarte avansate din punct de vedere tehnic și foarte capabile să constrângă și să intimideze marea masă a populației, aducând-o într-o stare de supunere. O singură sursă de destabilizare scăpa de sub controlul acestora – Moscova însăși. În 1987, Mieczysław Rakowski, pe atunci viceprim-ministru al Poloniei, meditând pe marginea omniprezentei amenințări că s-ar fi putut găsi „cineva“ care să intervină în treburile interne ale țării, a avut o bruscă revelație: „Dar dacă acel cineva, gândindu-se la propriile interese, nu vrea să intervină?“ Ba mai mult: dacă acel cineva chiar intervenea, dar ca să modifice ordinea veche? Către această eventualitate va trebui să ne îndreptăm atenția în continuare.[21]

Evoluția politicii sovietice

Crimă sau suicid? Revoluţie sau retragere? Aceleaşi întrebări care sunt adesea puse în legătură cu încheierea stăpânirii britanice în India sau a celei olandeze în Indonezia pot fi puse şi în legătură cu anul 1989. Nu a fost o întâmplare: prăbuşirea comunismului a reprezentat o porţiune din panoplia mai vastă a decolonizării europene.

Îndelungata epocă a imperiilor coloniale, inaugurată în secolul XV de Portugalia şi Spania, s-a sfârşit la mijlocul secolului XX. După al Doilea Război Mondial, care în sine s-a constituit într-o înfrângere a tuturor ambiţiilor imperiale germane, restul puterilor europene s-au lepădat şi ele de colonii. Rapiditatea lepădării de ele a variat, dar, în linii generale, procesul decolonizării s-a desfăşurat incredibil de repede – în doar câteva decenii –, dacă e vorba să fie comparat cu etapele mult mai lente ale cuceririi şi consolidării imperiilor. Orice vor fi gândit mulţii teoreticieni marxişti ai neoimperialismului – şi este adevărat că influenţa economică occidentală nu a slăbit, în general, după decolonizare –, gestul politic de a dezmembra imperii era unul de o formidabilă semnificaţie.

Explicarea cauzelor decolonizării – şi mai ales a celerităţii cu care s-a desfăşurat – i-a ţinut ocupaţi pe istorici de-atunci până acum. Mai multe chestiuni au devenit ceva mai clare. În primul rând, şi luând-o la modul general, puterea imperială nu renta. Mai concret spus, chiar dacă le furniza uriaşe profituri anumitor indivizi şi companii, ea împovăra trezoreriile celor mai multe puteri imperiale. Aşa se face că exploatarea popoarelor coloniale nu era neapărat incompatibilă cu pierderile nete suferite de plătitorii de taxe şi impozite din metropolă. În al doilea rând, rareori s-a întâmplat ca puterile imperiale să fie silite să se retragă din colonii ca urmare a unei insurecţii militare – o excepţie a reprezentat Algeria, nu regula. Insurgenţele erau zdrobite, de obicei; singura problemă era cu ce costuri, în vieţi omeneşti şi în bani. Istoricilor naţionalişti le place să susţină că bravii luptători ai rezistenţei s-au smuls din lanţurile stăpânirii coloniale; în practică însă, temnicerii de la Whitehall sau de la Paris erau cei care hotărau, de obicei, când să desfiinţeze închisoarea (sau doar să-i descuie porţile) şi să se retragă.

Decizia lor se baza pe un complex de consideraţii financiare, militare şi politico-ideologice. Puterile imperiale aveau întotdeauna de ales dacă să

recurgă sau nu la forţă pentru a-şi impune stăpânirea. Când recurgeau – precum francezii în Algeria şi Vietnam sau portughezii în sudul Africii –, de multe ori sfârşeau prin a periclita stabilitatea politică din metropole. În epoca postbelică, au ales din ce în ce mai mult să nu mai recurgă la forţă. Un motiv a fost acela, bineînţeles, că şi-au dat seama că dominaţia militară era o manieră costisitoare şi stângace de a obţine ceea ce doreau. Un alt motiv, pentru puterile imperiale occidentale, a fost acela că o prelungire a controlului lor asupra coloniilor nu era convenabilă nici pentru protectorul care erau Statele Unite, nici pentru publicul din ţările respective, care era preocupat, în primul rând, să-şi asigure prosperitatea în interiorul noii Europe. Lustrul puterii imperiale arăta din ce în ce mai lipsit de strălucire, iar moralitatea şi raţionalitatea ei erau puse tot mai mult sub semnul întrebării pe un continent care nu funcţiona în concordanţă cu multele rivalităţi imperiale globale şi cu întinderea teritoriilor aflate în posesiune, ci cu nivelul cooperării economice transnaţionale.

Aşadar în epoca modernă, nu a mai fost nevoie de înfrângeri militare pentru a îngenunchea un imperiu. Sigur că aşa s-au prăbuşit imperiile otoman, spaniol şi habsburgic, dar nu şi cel mai puternic imperiu dintre toate, cel britanic. În privinţa Rusiei, imperiul ţarist se prăbuşise în 1917 sub presiunea războiului mondial, în schimb imperiul lui Stalin a supravieţuit şi chiar a prosperat, după un război încă şi mai sinistru şi distructiv, ca să facă implozie cu aşa o viteză, pe timp de pace. O manieră de a privi stăpânirea sovietică asupra Europei Răsăritene este să fie considerată un anacronism, pur şi simplu, o relicvă a unor modalităţi de stăpânire caracteristice trecutului, care nu se mai potrivea lumii moderne. Cu o celeritate şi nişte îmbârligături politice comparabile cu cele întâlnite atunci când britanicii s-au extras din India, în 1947, sau din Africa de Vest puţin mai târziu, Kremlinul a optat pentru retragerea din Europa Răsăriteană, iar imperiul sovietic s-a dezintegrat mai mult sau mai puţin peste noapte. Suicid, prin urmare, nu crimă. Raţionamentul care a stat la baza opţiunii Kremlinului – prioritatea pe care a dat-o reformelor economice interne, deziluzia care a urmat dezastrului din Afganistan –, aceasta e cheia evenimentelor din 1989.[21]

Cu toate că epoca lui Brejnev a fost una de stagnare şi conservatorism

ideologic – marele preot al purității doctrinare sovietice, Mihail Suslov, a murit abia în 1982 –, au existat semne, chiar dacă nu la suprafață, ale unor căi noi de gândire în privința relațiilor dintre Uniunea Sovietică și Europa Răsăriteană. Succesorul lui Brejnev, Iuri Andropov, fusese ambasador sovietic în Ungaria, în 1956, apoi condusese principalul departament de legătură între Kremlin și partidele comuniste est-europene. Acolo, s-a înconjurat de un grup de reformiști care aveau să acceadă la poziții de conducere în anii 1980. Andropov însuși, care a fost șeful KGB-ului pe aproape tot parcursul epocii Brejnev, știa mai bine și mai mult decât majoritatea celor de la Kremlin despre starea deplorabilă a imperiului comunist, iar după criza poloneză din anii 1980–1981, a început să vorbească fără ocolișuri despre nevoia unei gândiri împrospătate și despre urgența reformelor economice.

Din perspectiva sovietică, mai mulți factori au încurajat noile abordări ale situației din Europa Răsăriteană. În primul rând, această regiune, care se constituise într-un atu al Moscovei pe vremea lui Stalin, devenise acum o uriașă povară economică, echivalentă, după anumite evaluări, cu 2% din Produsul Intern Brut pe an: în anii 1970, subvenționările masive, mai cu seamă sub forma exporturilor sovietice ieftine de combustibili, se traduceau prin faptul că rușii mai strâmtorați îi subvenționau pe cehii și polonezii mai avuți. CAER-ul est-european, spre deosebire de Piața Comună occidentală, nu reușea să genereze un mecanism favorabil de mai mare productivitate și avuție; mai degrabă, a osificat acordurile comerciale bilaterale (95% din totalul activității CAER-ului) și a încurajat acuzațiile reciproce de exploatare. Planul lui Brejnev din 1971 de „integrare socialistă“ a fost un fel de petardă fâsâită față de replica sa capitalistă. În anii 1980, CAER-ul a început să-i privească pe est-europeni ca pe niște instrumente ale naționalismului sovietic; după cum formula un comentator, era „un cadru fără prea multă substanță“. În a doua jumătate a deceniului 1980, volumul total de schimburi comerciale dintre Uniunea Sovietică și Europa Răsăriteană nu a crescut practic deloc.[23]

Pentru a înrăutăți lucrurile și mai tare, costurile de întreținere a sute de mii de soldați în Europa Răsăriteană secătuiau și ele economia. Politica de securitate moscovită făcuse ca întreaga regiune să fie total dependentă de armele sovietice, dar cu consecința că Uniunea Sovietică avea de achitat nota generării unor noi sisteme de arme. În medie, cheltuielile de apărare ale

Uniunii Sovietice se ridicau la 12–15% din Produsul Intern Brut, în comparaţie cu cei 6% cheltuiţi de sateliţii Moscovei. Ironia sorţii făcea ca sovieticii să se confrunte cu aceeaşi problemă a inegalităţii de distribuire a răspunderilor care preocupau şi statele membre ale Alianţei Nord-Atlantice, cu diferenţa că Statele Unite erau de departe mai bine dotate pentru a-şi suporta povara de a fi o superputere. Iar ca să mai pună şi sare pe rană, est-europenii s-au apucat, nici mai mult, nici mai puţin, decât să-şi reducă, în anii 1980, cheltuielile de apărare.[24]

Și din punct de vedere strategic, importanța Europei Răsăritene în balanța nevoilor de securitate sovietice se schimbase radical față de 1945. Războiul Rece se desfășura de-acum și în Asia, la fel ca în Europa. Dezgheţul politic a diminuat amenințarea legată de Germania și i-a permis Moscovei să se concentreze pe rivala ei, China, un inamic infinit mai puternic și mai puţin predictibil. Au urmat apoi războiul din Afganistan şi o contraperformanţă militară sovietică, din cauza căreia s-au înmulţit dubiile cu privire la utilitatea prezenței sovieticilor în Europa Răsăriteană. În acelaşi timp, elitele est-europene au reacţionat faţă de colapsul dezgheţului insistând, contra voinţei sovieticilor, pe necesitatea păstrării legăturilor cu economiile occidentale. Unitatea blocului comunist era din ce în ce mai șubredă.

Toate acestea contribuie la explicarea faptului că elita sovietică a părut să se învârtă, în toţi anii 1980, în jurul ideii că utilizarea forţei era de domeniul trecutului. Spre deosebire de naziști, comuniștii nu renunțaseră în mod formal niciodată la perspectiva egalităţii juridice a unor state suverane. În mod tradiţional însă, ei justificaseră acordarea unui „rol conducător“ Moscovei făcând apel la conceptele de „internaționalism socialist“ și „apărare comună a realizărilor socialismului“, expresii ale căror semnificaţii reale s-au adeverit în 1968. În 1983, încurajată de moartea lui Brejnev şi de venirea la putere a reformistului Andropov, s-a iscat o dezbatere aprinsă între istoricii ruși, dacă așa-numita comunitate socialistă exista în realitate sau nu. Reformiștii vorbeau, în schimb, despre nişte „principii democratice comune ale neamestecului în treburile interne“.[25]

În 1985, secretar-general al Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice a fost ales Mihail Gorbaciov, cel mai tânăr cadru care deținuse funcţia vreodată. Prioritatea lui era una internă – să răspundă

provocării economice cu care se confrunta Uniunea Sovietică, înlocuind modelul stalinist de creștere economică, de dezvoltare extensivă bazată pe industria grea, cu altul mai modern, bazat pe tehnologia de ultimă oră și pe o înaltă productivitate. Lenin cel din NEP – experimental, pragmatic și totuși dedicat cauzei socialismului – a devenit modelul său. Din punctul de vedere al acestui produs dibaci al sistemului comunist, menirea perestroikăi era să „restructureze“, să regenereze economia sovietică, nu s-o distrugă.

În multe privințe, programul de reforme gorbaciovist era similar cu cel pus în aplicare mai înainte în unele părți ale Europei Răsăritene. Dar exista o diferență doctrinară substanțială. Gorbaciov era infinit mai liber decât, să zicem, Kádár să facă speculații în legătură cu aspectele politice ale reformei. N-a durat mult până s-a văzut clar că, pentru liderul sovietic, o restructurare încununată de succes a economiei – și deci o revitalizare a socialismului – depindea de o mai mare libertate a răspândirii informației, ba chiar de ceea ce el a numit – cu o formulare frapantă – „democratizarea tuturor sectoarelor societății noastre“.[26]

Implicațiile de politică externă au ieșit la suprafață după mai mult timp. Era evident: Gorbaciov nu avea în vedere fărâmițarea imperiului sovietic, iar a Uniunii înseși, cu atât mai puțin. Și totuși, a subliniat faptul că trebuia ca viitoarea cooperare dintre state și republici să se desfășoare pe o bază noncoercitivă. „Este momentul – scria el în 1987 – să fie abandonate viziunile de politică externă influențate de o perspectivă imperială […] Poți să reprimi, să sileşti, să mituiești, să tuni și să fulgeri, dar nu la nesfârșit.“[27]

Oarecum contrară noului accent pus pe cooperare a fost insistența ca regimurile est-europene să urmeze exemplul Uniunii Sovietice în eforturile acesteia de reformare. Elitelor li se spusese pe față că „modelul de socialism al statului-administrator, instituit în majoritatea țărilor din Europa Răsăriteană, în anii 1950, sub influența Uniunii Sovietice, nu a trecut testul timpului“. Acum, însă, Moscova le ordona tuturor să se reformeze, așteptându-se concomitent ca influența ei să rămână neștirbită. Gorbaciov însuși a devenit uimitor de popular în toată regiunea, excepție făcând liderii puri și duri, precum Honecker, Husák și Ceaușescu. Dar poate că ei au văzut mai clar decât reușea chiar el să vadă, și anume că politicile lui aveau să însemne sfârșitul comunismului.[28]

Criza din 1989

Prăbușirea imperiului a început chiar înăuntrul Uniunii Sovietice. În 1987, puternicele mișcări de protest legate de mediu au condus, în republicile baltice, la niște ample demonstrații neoficiale, care comemorau încheierea, în 1939, a pactului Molotov-Ribbentrop, ce pecetluise fără drept de apel soarta republicilor independente. Și alte aniversări asemănătoare au adunat mulțimi uriașe, băgând autoritățile în corzi și bătătorind calea bătăliei politice mult mai intense din anul care a urmat. La sfârșitul lui 1988, Estonia și-a proclamat suveranitatea ca republică autonomă – prima care a făcut acest pas din Uniunea Sovietică – și a declarat primatul legislației republicane în fața celei federale. Emblemele „naționale“ ale republicilor antebelice au devenit din ce în ce mai vizibile în demonstrațiile organizate de grupări favorabile autonomiei, extrem de populare, care le-au smuls autorităților locale o recunoaștere fie și neoficială.

Ceea ce le-a slăbit pe acestea din urmă și le-a făcut să ezite să se năpustească asupra demonstranților au fost semnele venite dinspre Kremlin, că era împotriva unei linii dure. Încă de la începutul anului 1989, fronturile populare înregistraseră deja un succes răsunător, învingând la scor Partidul Comunist în alegerile pentru noul Congres al Deputaților Poporului al Uniunii Sovietice, după care au început să alunece cu precauție de la cererile de „autonomie“ la cele de independență deplină.[29]

Dar în Europa Răsăriteană, cu excepția Poloniei, prea puține semnale anunțau, la începutul anului 1989, evenimentele memorabile care erau pe cale să se producă în regiune. În Polonia, totuși, acordurile de colaborare post-Solidaritatea erau în mod limpede consumate, și un val proaspăt de greve amenința să scape de sub controlul nu numai al guvernului, dar și – lucru mult mai îngrijorător – al vechii conduceri a Solidarității înseși. De astă dată, amenințarea nu era de intervenție din partea sovieticilor, ci de război civil, ceea ce a forțat guvernul mai întâi să invite Solidaritatea la noi discuții, la o așa-numită masă rotundă, apoi să accepte organizarea de alegeri, în iulie

1989, în care Partidul Comunist a suferit o înfrângere răsunătoare. Printre acele evenimente memorabile: Gorbaciov şi-a reafirmat doctrina nonintervenţionismului, iar la o reuniune a statelor participante la Tratatul de la Varşovia, s-a proclamat că „nu există un model socialist universal“ şi că „nimeni nu posedă monopolul asupra adevărului“. Guvernul format de Tadeusz Mazowiecki în august 1989 a fost cel dintâi din Europa Răsăriteană, după anii 1940, condus de un necomunist.[30]

Privind retrospectiv, comunismul se sfârşise încă din aprilie precedent, când comuniştii polonezi recunoscuseră în mod implicit legitimitatea Solidarităţii, prin simplul fapt că invitaseră conducerea sindicatului liber la discuţii de la egal la egal. Chiar şi aşa, puţini erau cei care, în această fază, au anticipat schimbările care aveau să fie provocate atât de rapid peste tot în regiune. La urma urmelor, programul reformist al lui Gorbaciov nu a fost cu adevărat victorios decât după înfrângerea principalului său rival conservator, Ligaciov, în septembrie 1988. Şansa şi eroarea au continuat să domnească, pe măsură ce imperiul se destrăma. Dacă în Polonia schimbarea a survenit din cauza slăbiciunii partidului, în Ungaria, imediat după aceea, schimbarea a survenit pentru că partidul era puternic, arogant şi prea încrezător în sine, în faţa unei opoziţii fragmentate, pe care greşit îşi închipuise că o putea controla. Ceea ce nu a realizat decât prea târziu a fost faptul că, în spatele opoziţiei politice, se afla o puternică dorinţă populară de schimbare, manifestată de uriaşele mulţimi care s-au adunat să celebreze aniversarea Revoluţiei de la 1848 (mult mai amplă decât cea din anul precedent), reînhumarea lui Imre Nagy sau mitingul alternativ de 1 mai, care l-a dominat pe cel oficial în privinţa participării.

Pentru că schimbarea survenise în Polonia, care stătea disperat de prost la capitolul economic, regimurile din Germania de Est şi Cehoslovacia s-au simţit încrezătoare că ele erau protejate, datorită forţei economice. Totuşi, dificultăţile economice nu erau singurul factor care atrăgea după sine colapsul. A existat şi un fel de efect de domino. Când maghiarii şi-au liberalizat regimul frontalier cu Austria, ca să atragă atenţia opiniei publice internaţionale asupra necazurilor minorităţii maghiare sechestrate în România, rezultatul neprevăzut a fost un exod al est-germanilor, prin Ungaria, în acea vară, care a subliniat nepopularitatea regimului Honecker. Criza legată de ancien régime-ul din Polonia s-a prelungit pe parcursul mai

multor luni, în schimb, în Cehoslovacia şi RDG a durat numai câteva săptămâni. Ca şi în 1848, o revoluţie a catalizat-o pe următoarea, numai că, de astă dată, nu a mai existat o recucerire imperială, pentru că nimeni nu mai credea în imperiul existent.

În general, transferul de putere a fost surprinzător de paşnic, marcat numai de brutalităţile poliţiei în Cehoslovacia şi în RDG; lupte de stradă serioase au avut loc numai în România, unde tirania lui Ceauşescu rămăsese opacă în faţa oricăror forme de dialog. Modelul pieţei Tienanmen era unul de evitat pentru toţi, în afară de cei mai puri şi duri aparatcici, cu toate că Honecker a fost cât pe-aci să-l copieze. Caracterul paşnic al acestei tranziţii – care a contrastat cu vărsarea de sânge din China – a ilustrat, fie şi parţial, sentimentul slăbiciunii partidului aflat la conducere, eşecul său în faţa istoriei şi faptul că fusese abandonat de Moscova. Concomitent, însă, a ilustrat şi slăbiciunea opoziţiei, ale cărei justificări în a pretinde puterea trădau nesiguranţă. Toţi viitorii participanţi la reformele politice din anul 1989 aveau să se confrunte cu pericolul reprezentat de vidul de putere pe care nu avea cum să nu-l genereze colapsul comunismului. Opoziţia publică faţă de comunism a fost una incontestabilă şi s-a reflectat fără întârziere în alegerile care au fost organizate în următorii doi ani.

Iată de ce este de înţeles faptul că atât de mulţi analişti au părut de-a dreptul înmărmuriţi de mulţimile enorme care au ieşit în stradă să demonstreze împotriva ordinii vechi, în momentele în care aceasta trăgea să moară. Aceste mulţimi – care şi-au făcut apariţia poate pentru ultima oară în istoria Europei – au reprezentat deopotrivă o afirmare a eşecului definitiv al comunismului şi o anticipare a instabilităţii care s-ar fi putut declanşa, dacă nu era edificată o nouă ordine politică, mai legitimă.

Formularea de noi reguli era îndatorirea imediată a politicii postcomuniste. Exista o paralelă izbitoare aici cu anul 1919: după 70 de ani, o dată în plus, o nouă generaţie încerca să refacă democraţia în regiune. O dată în plus, dar din motive diferite, normele politice şi constituţionale vest-europene erau importate în Europa Răsăriteană şi se ciocneau de realităţi socio-politice şi reminiscenţe istorice divergente. Urmau să fie întemeiate partide politice într-un mediu în care noţiunea însăşi de partid politic fusese demonetizată de comunism. De unde şi Fronturile Salvării, Solidaritatea, Forumurile Civice şi

Democratice, Uniunea Forţelor Democratice – orice, numai să fie ocolite acele denumiri detestate. Suspiciunea de a fi fost, în realitate, partide chiar a sporit, pe măsură ce coaliţiile atât de eterogene ale fostei opoziţii, formate şi ţinute laolaltă numai de faptul că se împotriveau comunismului, s-au destrămat, în 1990–1991. Scindarea Solidarităţii între naţionaliştii populişti din jurul lui Wałęsa şi intelectualii de orientare liberală din jurul lui Mazowiecki a prefigurat linia esenţială de falie, atât elitele politice, cât şi cele intelectuale zbătându-se pentru a-şi reface legăturile cu masele.

La fel ca în 1919, a trebuit ca ordinea constituţională să fie reconstruită, numai că, de astă dată, curentul era în mod evident unul gradualist şi nerevoluţionar. În Ungaria şi Polonia, constituţiile comuniste au funcţionat cu amendamente mai mulţi ani, în locul unor versiuni completamente noi, subliniind dorinţa unei tranziţii line, şi nu a unei desfiinţări abrupte a trecutului. Refacerea constituţiilor a fost împiedicată iniţial de situaţia juridică incertă provocată de abdicarea comuniştilor de la putere – cine avea suficientă legitimitate pentru a promova o nouă constituţie în 1990? –, iar ulterior de dispariţia consensului care provocase colapsul comunismului. Numai România şi Bulgaria, dintre toate statele fostcomuniste, au introdus rapid constituţii radical noi.

Şi, tot la fel ca în 1919, aceste constituţii arătau mai bine pe hârtie decât în realitate. Criza economică disperată făcea ca noile promisiuni de reforme sociale şi economice să sune găunoase, chiar şi (sau poate mai ales) în comparaţie cu trecutul comunist, drepturile civile, politice şi ale omului fiind adeseori încălcate sau limitate de o putere de stat arbitrară şi de pornirile naţionaliste autoritare. Libertatea cuvântului putea fi îngrădită, de exemplu, dacă era considerată ca venind în conflict cu „moralitatea publică“ sau cu „ordinea constituţională“, iar în România, legea interzicea „defăimarea ţării şi a naţiunii“, ca şi „gesturile obscene, contrare bunelor moravuri“. Faptul că acte normative în egală măsură neliberale au rămas în cărţi, neabrogate, în ţări precum Italia şi Grecia reaminteşte că nu numai în Europa Răsăriteană au supravieţuit reziduuri ale unor atitudini autoritare din trecut.[31]

Mai mult decât atât, exact ca în 1919, noile constituţii au omis să insereze şi ce mai rămăsese din drepturile minorităţilor. O dată în plus, democraţia presupunea recrearea unor comunităţi naţionale, iar preocuparea

internațională față de minorități și protestele în favoarea lor au fost chiar mai puține decât pe vremea Ligii Națiunilor. În republicile baltice, au fost introduse legi ale cetățeniei care-i transformau pe etnicii ruși sau bieloruși în „străini“ – deși reprezentau aproape 50% din populația Letoniei și 40% dintr-a Estoniei –, iar protestele venite din partea Consiliului Europei nu le-au îmbunătățit acestora situația decât într-o foarte mică măsură. În Balcani, implicarea constituțională față de limbile naționale a permis blocarea de către autoritățile locale a predării limbilor minorităților în școli și universități. Legile cetățeniei din noua Republică Cehă i-au exclus pe țigani și pe slovaci. Ungaria s-a evidențiat prin maniera liberală în care și-a tratat propriile minorități, chiar dacă, în constituția ei, se vorbea fără înconjur despre o „responsabilitate față de ceea ce se întâmplă cu maghiarii care trăiesc în străinătate“.[32]

Dar paralelisme au existat și cu anul 1945, nu numai cu 1919. La fel ca după ocupația nazistă, s-a pus în mod necesar problema continuității statale – a legislației și administrației – în raport cu vechea ordine. Cum aparatul de teroare comunist a fost dezmembrat, est-europenii au avut de hotărât cine trebuia să fie pedepsit și cine recompensat. „Lustrația“ care le-a fost aplicată foștilor membri ai nomenclaturii comuniste a semănat cu epurările din anii 1940 ale elitelor mânjite de colaborarea din perioada războiului. Dezbateri similare au avut loc în privința profunzimii și amplorii unor asemenea epurări, pe măsură ce a devenit limpede că, pur și simplu, nu exista o cale de refacere de la zero a societății. În Cehoslovacia și în fosta RDG – unde s-au desfășurat poate cele mai entuziaste epurări – s-a văzut clar că dosarele poliției secrete reprezentau instrumente pe care nu se putea pune bază pentru reglarea conturilor. În general, au existat surprinzător de puține vânători de vrăjitoare, probabil pentru că toată lumea era conștientă de cât de profunde ajunseseră complicitățile sub fostele regimuri. Ca și în anii 1940, au existat argumente practice puternice pentru îngroparea fantomelor trecutului. Fenomenul de tranziție în locul unei revoluții a însemnat păstrarea experienței administrative și economice pe care o poseda vechea elită, chiar dacă acest lucru îi permitea și-i oferea șansa de a expropria, într-o oarecare măsură, proprietatea statului și de a-și menține parțial vechea putere. În realitate, tranziția de după 1989 a fost mai blândă și decât cea de după Primul Război Mondial, și decât cea de după al Doilea, un eventual semn al creșterii în complexitate și experiență politică a întregii regiuni.[33]

Poate cea mai bună dovadă a rezilienței noului sistem au reprezentat-o victoriile foștilor comuniști în alegerile parlamentare din 1994. „Oare uită oamenii chiar atât de repede?“, se întreba un politician conservator maghiar, care s-a confruntat cu înfrângerea în fața foștilor comuniști. „Da – răspundea tot el –, în tot cazul, ce era rău. Votanții asociază stânga mai puțin cu ororile anilor 1950 și mai mult cu «comunismul de gulaș», călduț, care a făcut din Ungaria «cea mai grozavă cazarmă din lagărul socialist».“ Problema conservatorilor maghiari era că ungurii, înainte de 1989, se raportaseră la România, pe când acum Austria devenise termenul de referință.[34]

În general, est-europenii proaspăt eliberați aveau un singur vis: neliniștiți de faptul că fuseseră lăsați singuri, abia așteptau să „revină în Europa“. Dar în ce Europă reveneau? O Europă a libertății, cu siguranță, dar, dincolo de ea, se afla o Europă la care se gândiseră prea puțin și care se gândise prea puțin la ei, preocupată cum fusese de propria criză de bunăstare, protectoare până la ferocitate cu propriile industrii și în mare măsură neinteresată de dificultățile practice pe care le-ar fi presupus orice acțiune de a-i ajuta pe ei să-și netezească tranziția la democrație și capitalism. Neoliberalismul occidental și nepăsarea politică de la cele mai înalte niveluri au exclus orice tentativă de emulație de genul ajutorului cuprinzător oferit de Planul Marshall după 1945. Dimpotrivă, cel puțin în primii ani, consilierii occidentali au presupus că simpla dezmembrare a instituțiilor statului socialist și crearea unui cadru legislativ adecvat unor piețe funcționale i-ar fi permis capitalismului să prindă rădăcini și să înflorească.

Politicile thatcheriste, care fuseseră în mod considerabil date uitării în cea mai mare parte a Europei Occidentale, au fost îmbrățișate într-o manieră siderantă în Est. Ghidată de o armată de economiști, consultanți, contabili și avocați occidentali, privatizarea practic a măturat întreaga regiune. Aproape 80% din economia cehă a încăput pe mâini private într-un interval de cinci ani – la fel și alte economii, în proporții care au variat între 40 și 60%. A existat un transfer de resurse – în interiorul țărilor și de la state la investitorii străini – de o amploare nemaiîntâlnită vreodată.[35] Rezultatul a fost distrugerea vechiului sistem asistențial comunist, fără ca nimic să fie pus în locul acestuia. În cel mai bun caz, băncile occidentale au furnizat genul de finanțare pe termen scurt pentru stabilizarea monetară care le fusese de mare ajutor, pe parcursul anilor 1980, regimurilor comuniste. La fel ca mai înainte,

în anii 1920, guvernele occidentale au avut tendința de a se ține la distanță de această regiune, lăsând furnizarea de capital de investiții pe seama sectorului privat. Dar acesta, pur și simplu, nu era destul. Între 1990 și 1993, investițiile străine în tot fostul bloc sovietic s-au ridicat la suma de 12,5 miliarde de dolari americani, în timp ce statul Singapore singur a atras aproape jumătate din suma respectivă în doar un an. Confruntându-se cu incertitudini juridice în situația pretențiilor legate de proprietăți – numai oficiul federal german de restituiri avea de rezolvat peste un milion de cereri în 1993 –, investitorii străini au rămas precauți. Între timp, Banca Europeană pentru Reconstrucție și Dezvoltare – moștenitoarea potrivită a schemei nereușite a lui Lloyd George de după Primul Război Mondial – și-a cheltuit cea mai mare parte a fondurilor inițiale pe tapetat cu marmură sediul somptuos de la Londra, în loc să le utilizeze pentru Europa Răsăriteană.

Consecința: o cădere masivă, de 20–40%, a producției industriale și o creștere abruptă a șomajului, contracarată numai de fluxurile din ce în ce mai mari de muncitori care au migrat înspre alte țări. Noile democrații s-au văzut astfel în situația de a se confrunta cu competiția globală, pe care o amânaseră mereu regimurile precedente. Industrii și orașe întregi au intrat în colaps, chiriile scăpate de sub control au explodat, iar diferențele de venituri s-au amplificat brusc, de îndată ce o nouă clasă de capitaliști și-a etalat bogăția în societăți care luaseră foarte tare în serios retorica egalitaristă a comunismului. „Acum nu mai există o plasă de siguranță socială“, se plângea un muncitor maghiar. „Măcar pe-atunci atâta lucru exista. Întreruperile de lucru sunt oribile. Ți se taie curentul, dacă nu-l poți plăti.“ Vechiul sistem avusese și beneficii, la urma urmelor, pe lângă deficiențe, iar lumea se obișnuise și cu unele, și cu celelalte. Noul capitalism era mai degrabă instabil, creând niște mafiosi de stil nou, generând criminalitate și spulberând economiile oamenilor cinstiți prin scheme piramidale, pe care aceștia le confundau, fiind lipsiți de experiență, cu băncile normale. Economia morală a comunismului dăduse faliment, dar nimic nu-i luase locul deocamdată, poate cu excepția unui nou individualism și a unui sentiment al suspiciunii.[36]

Germania reunificată

Cea mai importantă modificare în echilibrul de forţe european, creată de colapsul imperiului sovietic, a fost reunificarea Germaniei. Şi totuşi, ea a fost la fel de neprevăzută cum fusese şi separarea celor două Germanii, cu 40 de ani mai devreme. Împărţirea iniţială a ţării poate că nu figurase în planurile vreuneia dintre Marile Puteri (cu excepţia Franţei), dar, odată efectuată, nici una dintre ele nu s-a grăbit s-o anuleze. Atât în Germania de Vest, cât şi în cea de Est, chestiunea reunificării a slăbit ca importanţă cu trecerea timpului şi părea să fi fost uitată în 1987, când Erich Honecker a făcut o vizită de stat la Bonn. Aşa-numita Ostpolitik devenise un substitut al reunificării, mai mult decât o strategie de-a o realiza. Desigur, această evoluţie reflecta percepţia şi dinăuntrul, şi din afara Germaniei potrivit căreia un eventual apel la reunificare ar fi trezit din amorţeală vechile temeri legate de puterea germană. Sondajele de opinie au dovedit însă că teama de Germania scădea vizibil în Europa Răsăriteană, pe măsură ce amintirea celui de-al Doilea Război Mondial rămânea în urmă: tocmai această scădere a subminat vechea justificare a prezenţei neîntrerupte a Armatei Roşii în Europa şi a îngăduit aşadar – printr-un paradox mai degrabă aparent decât real – acea retragere a comunismului în propriile graniţe care a făcut ca reunificarea Germaniei să fie nu numai recomandabilă, dar inevitabilă, în ultimă instanţă. Pentru că, aşa cum realizase principalul consilier de politică externă al Cancelarului Kohl, dacă divergenţele ideologice dintre cele două Germanii ar fi dispărut, n-ar mai fi existat un motiv raţional pentru împărţirea în două a ţării.

Gorbaciov discuta despre cum ar fi trebuit depăşită etapa de împărţire a Europei, dar nu dădea semne că s-ar fi gândit şi la depăşirea etapei de împărţire a Germaniei. Precum un Stalin pe dos, Gorbaciov a părut să accepte chestiunea reunificării doar treptat. Mulţi din Occident, la fel, aveau în vedere încheierea Războiului Rece, dar cu păstrarea celor două Germanii; de exemplu, doamna Thatcher a declarat, în noiembrie 1988, că „nu ne aflăm acum într-un Război Rece“, dar era în continuare suspicioasă când venea vorba de puterea Germaniei şi s-a opus reunificării. Numai George Bush-tatăl vedea lucrurile altfel. Spre deosebire de Gorbaciov, el dorea ca Europa să fie unită, pe baza lipsită de ambiguitate a „valorilor occidentale“; spre deosebire de Kohl, nu era dispus la menţinerea Europei Răsăritene ostatice, pentru bune relaţii cu Moscova.[37]

Și totuși, avea să se petreacă vreodată reunificarea, dacă Zidul Berlinului n-ar fi căzut în noiembrie 1989? În vara haotică și greu predictibilă din acel an[38], mulți analiști au descoperit brusc virtuțile Războiului Rece și ale stabilității create de acesta. Istoricul Hugh Trevor-Roper făcea speculații în iunie: „Poate că, dacă sistemul de control ar fi înlăturat, comunismul din Germania de Est s-ar zbârci ca un pergament. Dar atunci n-am avea o revoluție, o destabilizare a Europei, care de 44 de ani trăiește într-o pace de echilibru? […] Singurele întrebări sunt: o vor germanii cu adevărat și, dacă da, cum poate fi ea realizată fără a distruge echilibrul de forțe delicat din Europa, care se bazează pe această divizare?“[39]

Cu siguranță, nici exodul de refugiați din august, nici demonstrațiile din octombrie nu au prevestit neapărat, în momentele respective, sfârșitul statului est-german. Demonstranții de la Leipzig, care în decembrie aveau să strige: Wir sind ein Volk! („Suntem un [singur] popor!“), strigau, cu doar două luni mai devreme, cu totul altceva: Wir sind das Volk! („Noi suntem poporul!“) De dincolo de Zid, primele chemări la reunificare s-au făcut auzite cu nici o lună înainte ca acesta să se prăbușească.

Poate că Războiul Rece s-a încheiat, prin urmare, ca rezultat al unei simple erori administrative. O mulțime de jurnaliști occidentali se bat cu pumnii în piept că ei au fost cei care au formulat întrebarea esențială, cu ocazia conferinței de presă din Berlinul de Est, de pe data de 9 noiembrie: de când anume intrau în vigoare noile reglementări de călătorie liberalizată pentru est-germani – pe care Günter Schabowski, purtătorul de cuvânt al guvernului, care era epuizat de oboseală, tocmai le anunțase. Fără să fi primit instrucțiuni în sensul acesta, și parcă fără să se gândească, Schabowski a răspuns: „Din acest moment“. Mai târziu, el a declarat că autoritățile nu anticipaseră „graba, elanul emoțional“ care a împins toate acele mii de oameni să ia cu asalt, în doar câteva ore, punctul de trecere zis Checkpoint Charlie[40]. Sideranți, paznicii frontierei nu au știut cum să procedeze cu acea mulțime; până când au primit ordine de la politicieni să le dea drumul să treacă, ei oricum începuseră să-i lase.

Într-un act final al revoluției începute în 1917, o revoltă populară a măturat ultimele vestigii ale comunismului din Germania și elita politică, odată cu ele. Totuși, chiar și după ziua fatidică de 9 noiembrie, mulți politicieni și

intelectuali – de la Gorbaciov la Günter Grass – ar fi preferat să păstreze un stat est-german separat, legat de perechea sa occidentală sub o formă confederată. La sfârşitul lui noiembrie, Kohl însuşi a propus o abordare etapizată, pe termen lung, a reunificării. Dar opinia publică din Germania devenise nerăbdătoare, iar Kohl era un politician mult prea versat ca să-i ţină piept. Nu trecuse un an de când fusese demolat Zidul, şi uniunea monetară, apoi reunificarea constituţională deplină erau înfăptuite.

„Se trage ultima linie sub istoria postbelică a Germaniei“, a declarat generalul Matvei Burlakov, ultimul comandant al trupelor sovietice din Germania de Est, în ajunul retragerii din 1994. Forţele occidentale plecaseră deja; memorialele de război sovietice începuseră deja să se fărâmiţeze. Date fiind reapariţia grăbită a neonazismului şi răspândirea şomajului printre masele de estici, era firesc să existe o anumită aprehensiune faţă de noua putere dominantă a Europei. Sigur că aceasta era o reflectare a temerilor istorice – menţinute cu o tenacitate aparte în Marea Britanie şi Franţa, cele două ţări care se cramponau cu cea mai mare disperare de iluziile lor de a fi fost Mari Puteri –, statut care adeseori împiedică o viziune mai echilibrată a prezentului. Dar aprehensiunea era generată şi de simpla uimire faţă de cât de rapid şi de imprevizibil fusese înfăptuită reunificarea, subliniind dificultatea de a prevedea şi cu atât mai mult de a controla cursul evenimentelor în Europa cea nouă. Interesant era că oamenii obişnuiţi – dacă este să judecăm după sondajele de opinie realizate în 1990 – erau mai puţin tulburaţi de reunificarea Germaniei decât intelectualii şi politicienii.

Pentru istorici, însă, ţine de domeniul evidenţei că Germania lui Kohl nu reprezintă aceeaşi ameninţare pentru Europa ca Germania lui Hitler. Ea şi-a luat avântul din reziliența propriei experienţe democratice postbelice şi din eşecul istoric al comunismului şi fascismului deopotrivă. Faptul că nu e militaristă reflectă amintirea celor cinci milioane de germani care au murit în ultimul război; nu-i nici expansionistă, pentru că dispariţia minorităţilor germane din Est face ca ele să nu mai reprezinte principala preocupare a politicii externe germane, iar viziunile darwiniste asupra relaţiilor internaţionale, care au fost dominante aproape un secol, între epoca naţionalismului romantic şi al Treilea Reich, s-au evaporat.

Cea mai puternică ţară din Europa este forţată acum să se dedice reconstruirii

propriei jumătăţi răsăritene. Se cuvine oare să fie criticată pentru grija de sine sau atacată pentru faptul că încearcă să domine Europa Răsăriteană prin investiţii şi ajutoare economice care depăşesc jumătate din totalul occidental? Se cuvine oare să fie preţuită pentru că a înjumătăţit numeric forţele armate – Bundeswehr –, sau atacată pentru lipsa de implicare în proiectarea propriei puteri în străinătate? Se aştepta de la ea să-şi asume partea leului din masele de refugiaţi proveniţi din fosta Iugoslavie, în schimb orice înăsprire a legislaţiei privitoare la oferta de azil provoacă acuzaţii de fascism. Ar părea uneori că restul europenilor nu reuşesc să se împace cu democraţia germană, la fel cum germanii înşişi nu reuşeau să se împace cu fosta lor dictatură. Dar acest lucru s-ar putea datora mai puţin trecutului şi mai mult faptului că Germania de astăzi, cu federalismul ei lax şi cu economia ei socială de piaţă ezitantă, pare susceptibilă de a reprezenta viitorul pentru toţi europenii.

Războiul din fosta Iugoslavie

După 1989, comentatorii occidentali au rămas încremeniţi în faţa naţionalismului. Pe măsură ce ieşeau înapoi la suprafaţă reminiscenţele naţionale şi vechile duşmănii, era tot mai uşor de văzut în revigorarea naţionalismului revenirea istoriei în prim-plan şi sursa viitoarelor necazuri ale Europei. Studierea minorităţilor etnice a devenit astăzi o industrie în creştere pentru cadrele universitare, experţii în securitate şi juriştii specializaţi în drept internaţional. Poate că elitele comuniste s-au adaptat rapid la noile roluri de exponenţi ai naţionalismului, dar analiştii lor occidentali nu s-au lăsat nici ei prea mult aşteptaţi, transformându-şi cu dexteritate propriile aptitudini din perioada Războiului Rece.

Căderea comunismului a subliniat potenţialul destructurant al naţionalismului, din mai multe motive. Întâi, eliberarea de comunism a fost văzută adesea în contextul cererilor de independenţă naţională – lucru cel mai uşor de observat în statele baltice, dar şi în cea mai mare parte a Europei Răsăritene. În al doilea rând, vechile mecanisme de atenuare a disputelor dintre minorităţi în interiorul Tratatului de la Varşovia, deja uzate rău de tot,

n-au mai funcţionat după 1989. În al treilea rând, faptul că occidentalii aveau acces mult mai uşor de-acum în Europa Răsăriteană a făcut ca xenofobia şi rasismul dominante în regiune să fie privite într-o lumină mult mai nemiloasă. „Numai de-un aruncător de flăcări am nevoie,/ Ca să extermin toţi ţiganii, mari şi mici“, cânta o formaţie de capete-rase maghiari. „Şi putem să-i omorâm pe toţi deodată,/ Iar apoi să ne mândrim cu «Zona liberă de ţigani»“. Prejudecăţile antiţigăneşti au adus laolaltă adversari precum prim-ministrul slovac Vladimir Mečiar şi politicianul maghiar István Csurka; s-a conturat şi o nouă pasiune de a-i comemora pe naţionaliştii din perioada războiului care aveau dosare grele de colaboraţionism scandalos şi antisemitism, precum Tiso, Pavelić şi mareşalul Ion Antonescu.[41]

Pe de altă parte, multele discuţii despre o eventuală revenire la duşmăniile trecutului erau goale de conţinut, făcând parte dintr-o mâhnire de tip fin-de-siècle foarte la modă, care nu se baza pe vreo evaluare serioasă a concepţiei politice în ansamblu. De fapt, contextul internaţional era totalmente diferit de cel din prima jumătate a secolului XX, când naţionalismul ameninţa stabilitatea Europei. Genocidul din timpul războiului, expulzările în masă şi toate ingineriile de la nivelul populaţiei făcuseră ca procentul est-europenilor membri ai minorităţilor să se prăbuşească dramatic, de la nivelurile înalte din perioada interbelică. Evreii, germanii şi ucrainenii fuseseră lichidaţi, deportaţi sau expulzaţi, iar o eventuală revenire a lor nu era posibilă nici biologic, nici politic. Problema germană, prin urmare, ţinea de reunificare de-acum, nu de iredentism, şi nimeni nu anticipa cu seriozitate, în anii 1990, vreo a doua anexare (Anschluss) a Austriei de către Germania. În comparaţie cu bascii şi catalanii din Spania, cu etnicii germani din nordul Italiei şi cu populaţiile supuse ale Marii Britanii, din ce în ce mai neliniştite, Europa Răsăriteană în ansamblu părea destul de paşnică. Singura minoritate din regiune care ar fi fost capabilă să provoace un conflict mai amplu erau etnicii ruşi din statele baltice, care se confruntau cu discriminarea şi erau presaţi să plece. Prin alte părţi, minorităţile rămăseseră ţintele prejudecăţilor şi ale agresiunii, un Altul (pentru a folosi un termen şic francez) împotriva căruia Naţiunea trebuia să se apere, fără a fi, totuşi, în centrul preocupărilor politice cotidiene. În această privinţă cel puţin, Europa Răsăriteană şi cea Occidentală deveneau tot mai asemănătoare.

A existat desigur şi dezintegrarea sângeroasă a Iugoslaviei, în care

naţionalismul s-a aflat în prim-plan – singurul caz în care eşecul comunismului a provocat consecinţe devastatoare (şi a demonstrat de ce scăpase Rusia). Dezertarea Sloveniei în 1991, după câteva zile de lupte sporadice cu nişte resturi ale armatei Iugoslaviei, a demonstrat că ruptura era posibilă, într-o manieră destul de paşnică. Pe de altă parte însă, nu exista o minoritate sârbă în Slovenia. În Croaţia şi Bosnia exista, iar când acestea două au încercat să părăsească federaţia, sârbii au refuzat să le dea drumul.

Liderul comunist al Serbiei, Slobodan Miloşevici, şi-a garantat propria rămânere la putere încă mulţi ani după dispariţia foştilor săi tovarăşi din alte ţări ale Europei Răsăritene pornind la război ca naţionalist sârb şi socialist iugoslav deopotrivă. Când Ceauşescu a încercat să joace cartea naţionalistă, s-a trezit că mulţimea şi armata erau împotriva lui. Miloşevici a epurat armata de oponenţii săi, iar tancurile i-au alungat pe demonstranţi de pe străzile Belgradului. A mai existat puţină opoziţie făţişă după aceea – deşi dezertare, emigrare şi retragere au existat din plin – în Serbia, până când războiul a fost soluţionat fără pic de glorie, în 1995. Naţionalismul, obsesia de sine şi presiunea regimului asupra mass-mediei au minimizat opoziţia sârbă la cea din perioada războiului însuşi.

În Bosnia, sârbii au luptat, evident, pentru puritate etnică şi teritoriu – într-o revenire la genul de metode utilizate şi valori invocate ultima dată de germani, când Hitler a lansat goana după Lebensraum. Epurarea etnică a fost prima etapă a procesului respectiv, o strategie a terorii, menită să-i forţeze pe nesârbi să-şi părăsească locuinţele, împingându-i în faţă pe sârbii locali. A funcţionat strălucit, creând sute de mii de refugiaţi în decurs de câteva luni şi peste două milioane până la sfârşit. Occidentul a încercat să gestioneze criza refugiaţilor fără să facă nimic în privinţa cauzei fundamentale care o generase, ci aşteptând o victorie a sârbilor. Aceasta nu s-a petrecut, pentru că epurarea etnică în sine nu a putut garanta victoria militară. Atât timp cât metropolele – Sarajevo, înainte de toate – rezistau la presiunea bombardamentelor, superioritatea masivă a sârbilor la capitolul artilerie nu a fost decisivă, obligându-i să se implice în lupte de stradă, cu pierderi grele pe care acestea le-ar fi putut atrage, dacă voiau să câştige. Nu s-au aventurat până acolo, ci s-au mulţumit cu o stare de blocaj. Dar, cu timpul, echilibrul de forţe a înclinat în favoarea duşmanilor: având sprijinul americanilor, bosniacii şi croaţii au devenit mai puternici, în timp ce moralul sârbilor s-a prăbuşit. În

1995, aceştia din urmă au învăţat brusc o lecţie pe care naziştii o evitaseră cu o jumătate de secol mai devreme: nu e suficient să cucereşti teritoriu, mai trebuie să-l şi păstrezi. Epurarea etnică le adusese un teritoriu prea mare şi alungase forţa de muncă prin care ar fi putut fi făcut să producă.

Înfrângerea sârbilor, în 1995, a fost, aşadar, înfrângerea ideii de apartheid în Europa. Dar a fost şi o înfrângere a Occidentului, care nu a fost capabil să facă faţă celei dintâi provocări serioase la adresa valorilor liberale de după Războiul Rece. Oricum era destul de rău că a optat pentru Realpolitik, în dauna protejării drepturilor şi a prevenirii genocidului; dar a fost şi mai rău că până şi această Realpolitik s-a dovedit a fi un eşec. După ce timp de trei ani au declarat că intervenţia militară n-ar fi funcţionat, occidentalii au descoperit brusc, în vara lui 1995, că funcţiona, şi chiar foarte bine. S-au făcut presiuni diplomatice occidentale pentru ca forţele guvernamentale bosniace să fie împiedicate să cucerească reduta vitală a sârbilor care era oraşul Banja Luka, un trofeu care ar fi garantat existenţa unui stat bosniac viabil. Rezultatul războiului a fost, prin urmare, acela că n-a fost câştigat fără echivoc de nimeni – o reţetă a nesiguranţei persistente în regiune şi un triumf al nehotărârii Occidentului.

A vorbi despre Occident înseamnă a masca faptul că toate iniţiativele importante pentru rezolvarea impasului din Bosnia li s-au datorat americanilor. Poate că unui observator neutru i se părea că Bosnia constituia o problemă a Europei, dar aşa ceva nu s-ar fi putut deduce din comportamentul europenilor. Acţiunea politico-strategică a Uniunii Europene în ansamblu era totalmente marginalizată, iar partea occidentală a Uniunii părea să stea doar cu puţin mai bine. Britanicii şi francezii preferau să acţioneze prin intermediul Naţiunilor Unite şi al Pactului Nord-Atlantic, organizaţii în care-şi împărţeau puterea cu americanii – iar în cazul celei dintâi, şi cu ruşii. Londra şi Parisul s-au bătut cu pumnii în piept pentru implicarea lor de a trimite trupe, dar au păstrat o stare de confuzie multă vreme, neştiind ce se aşteptau să facă trupele respective. Şi unora, şi celorlalţi le plăcea să se plângă de ipocrizia şi aroganţa partenerilor americani, dar nu erau capabili să-şi concentreze determinarea suficient încât să acţioneze fără ei. Iată de ce în Bosnia s-a văzut clar cât de greu le venea europenilor să-şi gestioneze propriile conflicte fără intervenţia Washingtonului, chiar şi după sfârşitul Războiului Rece.

Unul dintre argumentele prointervenționiștilor în războiul bosniac a fost acela că, lăsat să se desfășoare nestingherit, ar fi putut destabiliza Europa Răsăriteană în întregime. Pe termen scurt, în tot cazul, nu s-a confirmat o asemenea temere. Scenariile unui efect de domino peste tot în Balcani – luptele răspândindu-se în Kosovo, Macedonia și Albania – ignorau impactul descurajant al războiului. Documentarele de televiziune cu sate incendiate și orașe bombardate ilustrau costurile autentice ale isteriei naționaliste, ceea ce va fi ajutat la inhibarea unei retorici aţâţătoare și la blocarea planurilor expansioniste sau iredentiste, încurajând compromisul și medierea.

În același timp, incapacitatea Occidentului de a pune capăt luptelor și aparenta sa lipsă de voință de a impune anumite norme ale comportamentului internațional au sporit nervozitatea peste tot în regiune. O gravă cursă a înarmărilor între Grecia și Turcia a escaladat la începutul anilor 1990, aducând ambele țări mai aproape de război decât fuseseră de câteva decenii. În Kosovo, s-ar fi zis că sârbii nu mai puteau ține în frâu prea mult majoritatea albaneză, iar în Macedonia, tensiunile etnice și violențele care se revărsau din Albania propriu-zisă amenințau să destabilizeze un regim susținut de un echilibru precar. Efectul descurajant al războiului bosniac nu avea cum să țină la infinit și nu putea reprezenta un substitut al unei politici europene de securitate coerente în privința Balcanilor.

Războiul din Iugoslavia poate fi privit, eventual, ca produs al colapsului federalismului după 1989. A fost singurul caz din Europa în care lucrurile s-au tranșat prin lupte. În Cehoslovacia – care era cealaltă și singura creație federală supraviețuitoare a Tratatului de la Versailles –, divorțul de catifea dintre cehi și slovaci a făcut să existe o despărțire pașnică și civilizată. Adevăratele dificultăți se aflau mai ales în sfera fostei Uniuni Sovietice, din cauza marilor minorități de ruși de la periferiile de vest și sud ale vechiului imperiu. De fapt, în zona europeană, conflictul s-a menținut la nivel politic și nu a escaladat – excepție făcând Moldova, parțial și pentru scurt timp, și republicile baltice, în 1991.

În general, Europa Răsăriteană și deci Europa în întregime s-a dovedit mai stabilă decât în orice alt moment al întregului secol XX. Revizionismul interbelic căutase să modifice frontierele stabilite la Versailles. Dar oamenii, în cele din urmă, s-au mutat – ori au fost mutați, ori uciși – și, cu excepția

Poloniei, a Uniunii Sovietice şi a Germaniei, modificările de frontiere au fost puține la finele anilor 1940. După 1989, a fost o decizie general acceptată ca frontierele să rămână cele care erau. Acest lucru fusese decis de comun acord la Helsinki, în 1975, şi a rămas un lucru stabilit, chiar dacă a însemnat acceptarea nedreptăților din aranjamentele de după 1945. Germania, în sfârşit, a recunoscut granița de vest a Poloniei şi a renunțat la toate pretenţiile faţă de fostele ei teritorii răsăritene. Şi statele baltice au acceptat independența în interiorul frontierelor postbelice şi nu au încercat să revină la statu-quoul de dinainte de 1939. Stabilitatea era mult prea valoroasă pentru a fi periclitată, şi o bună parte din politica occidentală aparent amorală şi contradictorie faţă de fosta Iugoslavie poate fi înţeleasă cel mai bine ca o tentativă disperată de a pune înainte acest principiu.

Această acceptare generală e de bun augur, de vreme ce sunt prea puține semne ale vreunei disponibilităţi a statelor est-europene de a coopera între ele. Dimpotrivă, vechile suspiciuni au rămas: Occidentul este şi acum aşteptat să acționeze ca un salvator, iar rușii sunt în continuare consideraţi inamicul. Indiferența occidentală cântărește la fel de greu ca iresponsabilitatea răsăriteană. Excesul occidental de Realpolitik este contrabalansat de miopia naţionalistă excesivă est-europeană. Cum pot fi conciliate adevărurile geopolitice perene – că Rusia, de exemplu, va fi întotdeauna mai importantă pentru Occident decât Polonia sau România – cu noile realităţi de după 1989 rămâne o sarcină la care nici una dintre jumătăţile continentului nu pare dispusă nici măcar să se gândească.

Epilog. Facerea Europei

În aceşti ultimi ani, s-a vorbit şi se mai vorbeşte încă mult despre Europa şi civilizaţia europeană, despre anti-Europa şi forţele opuse civilizaţiei europene, şi aşa mai departe. Apeluri, articole în ziare şi reviste, discuţii şi polemici: în total, cuvântul Europa este învârtit pe toate părţile cu o frecvenţă neobişnuită, din motive şi bune, şi rele. Dar, dacă ne oprim să analizăm ceva mai atent ce anume se înţelege prin „Europa", devenim conştienţi imediat de uriaşa confuzie care domneşte în minţile celor ce vorbesc despre ea…[1]

F. Chabod, 1943–1944

„Democraţia a câştigat", scria Zbigniew Brzezinski în 1990. „Piaţa liberă a învins. Dar care este azi, în siajul acestei mari victorii ideologice, substanţa credinţelor noastre?" Pe când euforia cu care a fost întâmpinat sfârşitul Războiului Rece lăsa locul unor îndoieli sumbre, Francis Fukuyama vedea cum colapsul comunismului aducea după sine apusul istoriei şi zorii unei ere mai prozaice şi mai puţin eroice. Alţii au prevestit, în schimb, renaşterea demonilor istoriei – naţionalismul, fascismul şi lupta rasială şi religioasă. Aceştia vorbeau de „revenirea istoriei" şi stabileau paralele sinistre – cam pe vremea când titlurile ziarelor erau pline de Sarajevo – între 1992 şi ajunul Primului Război Mondial.

În realitate, istoria nici nu părăsise Europa, nici nu se întorsese la ea. Dar, odată cu sfârşitul Războiului Rece, locul Europei în istorie s-a schimbat. Europa este, o dată în plus, nedivizată, dar nu mai ocupă locul central din afacerile mondiale pe care-l deţinuse înainte să se declanşeze Războiul Rece. Ca să înţelegem poziţia în care ne aflăm astăzi, aşadar, e nevoie să vedem nu

numai în ce privinţe prezentul se aseamănă trecutului, ci şi în ce privinţe diferă de el. Uneori, sunt mai uşor de visat vechile vise – chiar şi atunci când e vorba despre coşmaruri – decât să te trezeşti în miezul unor concreteţi nefamiliare.

„Cu trecerea secolelor – conchideau doi istorici francezi în 1992 –, Europa descoperă că, lăsând la o parte diferenţele dintre limbile şi obiceiurile pe care le practică, oamenii ei împărtăşesc o cultură comună […] Europa devine conştientă de existenţa unei conştiinţe europene.“[2] Formulată într-un moment nefericit, chiar în anul izbucnirii războiului civil din Iugoslavia, afirmaţia lor îndrăzneaţă beneficiază de un pedigri respectabil. În 1936, un alt an de război civil, istoricul britanic H.A.L. Fisher afirma că Europa era unificată de o civilizaţie „aparte […] atotpătrunzătoare şi precumpănitoare“, bazată pe „un legat de gândire, realizare şi aspiraţie religioasă“. Iar după câţiva ani, în cartea Limitările şi divizările istoriei europene, savantul polonez imigrant Oskar Halecki susţinea unitatea fundamentală a continentului, deşi, în momentul acela, ţara lui de baştină era parte componentă a blocului comunist.[3]

Este ca şi cum o reacţie la bătăliile sângeroase ale secolului XX ar fi fost aceea de a le nega esenţa pustiitoare: o parte este văzută ca fiind adevărata Europă – l’Europe européenne, după formularea tulburătoare a lui Gonzague de Reynold –, în timp ce părţile celelalte sunt etichetate ca fiind uzurpatoare sau barbare. Tradiţia intelectuală care identifică Europa cu cauza libertăţii şi a neatârnării e veche de multe secole. Dar, dacă ţinem cont de faptul că democraţia liberală a eşuat între cele două războaie mondiale şi dacă recunoaştem că şi fascismul, şi comunismul au făcut parte din moştenirea politică a continentului, atunci e greu de negat faptul că Europa s-a văzut modelată, în cursul acestui secol, nu de o convergenţă treptată de gândire şi simţire, ci, dimpotrivă, de o serie de ciocniri violente între nişte Noi Ordini antagoniste. Dacă vrem să vedem Europa nu ca pe o exprimare a geografiei, ci drept ceea ce Frederico Chabod numea „o individualitate istorică şi morală“, vom descoperi că, timp de o mare parte a secolului, ea nici măcar nu a existat.[4]

Nouă în istoria Europei n-a fost existenţa propriu-zisă a conflictului, ci, mai

degrabă, amploarea lui. În comparaţie cu marile imperii dinastice din trecut – cu lungile secole de domnie bizantină, habsburgică şi otomană –, experimentele utopice ale ideologiilor din secolul XX au venit şi s-au dus cu o celeritate izbitoare: dar eforturile lor au dus violenţa la niveluri cu desăvârşire noi în existenţa europeană, la societatea militarizată, la consolidarea statului şi uciderea câtorva milioane de oameni cu ajutorul birocraţiilor şi al tehnologiilor moderne. În războiul franco-prusac din 1870–1871, pierderile de vieţi omeneşti s-au ridicat la 184 000; în Primul Război Mondial, au depăşit opt milioane, şi peste patruzeci de milioane de europeni – jumătate dintre ei, civili – au murit în al Doilea Război Mondial. Profunzimea tuturor acestor plăgi era direct proporţională cu anvergura ambiţiilor proferate sus şi tare de diverşii protagonişti, fiecare dintre ei aspirând să refacă Europa – din temelii până la vârf – mai temeinic decât fusese vreodată. Nu e deci surprinzător că Europa de azi suferă de epuizare ideologică şi că politica s-a transformat într-o activitate eminamente nevizionară. Cum ar fi spus odată fostul Cancelar austriac Franz Vranitsky: „Oricine are viziuni ar face bine să meargă la doctor“.

Această dezamăgire dă culoare straniului triumf al democraţiei în Europa, de după 1989. Şaptezeci de ani mai înainte, consolidarea democraţiei de-a lungul şi de-a latul Europei după Primul Război Mondial s-a făcut în funcţie de visurile liberale în privinţa unei noi ordini mondiale: continentul părea destinat să devină modelul pentru toată omenirea. Prin intermediul Ligii Naţiunilor, noile state din Europa Răsăriteană aveau să înveţe obiceiurile democraţiei de la statele mai avansate şi mai mature din Occident, în vreme ce marile puteri imperiale aveau să răspândească democraţia din ce în ce mai departe, prin intermediul coloniilor şi al mandatelor de care dispuneau. Înfrângerea comunismului european, în 1989, nu a venit cu asemenea implicaţii globale, nici cu asemenea visuri evanghelice. Democraţia li se potriveşte azi europenilor, pe de-o parte, pentru că este asociată cu triumful capitalismului şi, pe de altă parte, pentru că presupune mai puţin angajament din partea lor sau intruziune în vieţile lor decât orice altă soluţie alternativă. Europenii acceptă democraţia pentru că nu mai cred în politică. Din acest motiv descoperim atât niveluri ridicate ale sprijinului acordat democraţiei în sondajele de opinie transnaţionale, cât şi cote înalte ale apatiei politice. În Europa contemporană, democraţia permite ca partide rasiste de dreapta să coexiste cu o protecţie mai activă a drepturilor omului decât în orice alt

moment. Ea înglobează atât politica populară a Elveției, cât și cvasidictatura din Croația postcomunistă.

Adevăratul învingător din 1989 nu a fost democrația, ci capitalismul, iar Europa ca întreg se confruntă acum cu sarcina de care s-a tot lovit Europa Occidentală din anii 1930 încoace, de a stabili o relație de lucru, funcțională, între cele două. Căderea din perioada interbelică a dezvăluit faptul că democrația n-ar fi supraviețuit neapărat unei crize majore a capitalismului; cert este că victoria de ultimă instanță a democrației asupra comunismului ar fi fost de neimaginat fără acea regândire a contractului social care a urmat celui de-al Doilea Război Mondial. Faptul că s-a pus capăt utilizării depline a forței de muncă și că statul asistențial a început să se retragă în tranșee îngreunează mai mult ca niciodată susținerea acestei realizări, mai cu seamă în societățile ale căror populații sunt din ce în ce mai îmbătrânite. Globalizarea piețelor financiare face să le fie din ce în ce mai greu statelor-națiuni să-și păstreze autonomia de acțiune, iar piețele – așa cum au demonstrat o serie de atacuri de panică și căderi bruște – generează propriile gesturi iraționale și tensiuni sociale. Globalizarea forței de muncă pune, și ea, sub semnul întrebării definițiile curente ale cetățeniei, culturii și tradițiilor naționale. Rămâne de văzut dacă Europa își va putea croi cursul printre individualismul capitalismului american și autoritarismul Asiei de Est, păstrându-și propria identitate, a solidarității sociale și libertății politice. Dar faptul că Războiul Rece s-a încheiat vrea să spună că nu mai există un oponent față de care democrații să-și poată defini poziția în legătură cu scopul urmărit. Vechile jaloane politice au fost smulse din rădăcini, lăsându-i pe cei mai mulți fără o noțiune clară a direcției de urmat.

Acest sentiment al dezorientării de fin-de-siècle este în mare măsură o problemă a Europei, reflectând experiența istorică specific-europeană din acest secol și carnagiul care a urmat credinței odinioară fervente a continentului în utopii. O încredere în sine care-și avea rădăcinile în creștinism, capitalism, iluminism și într-o masivă superioritate tehnologică i-a încurajat pe europeni să se considere, o lungă perioadă, un model de civilizație pentru lumea întreagă. Convingerea lor legată de misiunea globală a Europei era deja evidentă în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea și s-a situat la apogeu în era imperialismului. Hitler a fost, în multe privințe, figura culminantă a respectivei convingeri și, prin intermediul Noii Ordini a

naziştilor, s-a apropiat ca nimeni altcineva de concretizarea ei. Acum, când Războiul Rece s-a încheiat, Europa este iarăşi nedivizată, ceea ce face ca pierderea încrederii în superioritatea propriei civilizaţii şi a valorilor europene să fie cu atât mai evidentă. Dintre statele proaspăt eliberate care au aparţinut fostului imperiu sovietic, multe abia aşteaptă să se alăture „Europei“. Dar ce mai înseamnă acea „Europă“ şi ce loc mai ocupă ea în lume, pare din ce în ce mai puţin clar.

Singurii vizionari care acceptă provocarea sunt europeniştii grupaţi la Bruxelles, şi singura viziune propusă este cea a unei tot mai strânse Uniuni Europene. Adepţii ei vorbesc în continuare în maniera veche – de parcă istoria s-ar îndrepta într-o singură direcţie, galopând inexorabil de la comerţul liber la uniunea monetară şi, în cele din urmă, şi la uniunea politică. Faţă de această utopie, varianta lor alternativă este haosul unui continent iarăşi sfâşiat de rivalităţile naţionale din trecut, dominat de Germania şi trăind sub ameninţarea războiului.

Visurile despre o pace perpetuă au o istorie îndelungată în gândirea europeană şi au ieşit la suprafaţă în mod firesc, o dată în plus, din vărsarea de sânge de la jumătatea secolului XX. Mai cu seamă dorinţa de a pune capăt conflictului franco-german, care a generat trei războaie în mai puţin de un secol, a jucat un rol primordial în constituirea Pieţei Comune. În variantele mai vechi, pacea perpetuă urma să fie asigurată în Europa, tocmai dimpotrivă, prin multitudinea de state care o compuneau. Dar consolidarea statului-naţiune şi vărsarea de sânge provocată de el au condus, în timpul şi după sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, la ideea că statul-naţiune însuşi era cauza războaielor. Fantomele trecutului, din păcate, oferă prea puţină îndrumare pentru viitor: teama de un alt război continental şi pesimismul asociat conceptului de stat-naţiune trebuie analizate pe fundalul realităţilor din situaţia curentă, şi nu privite, pur şi simplu, ca nişte adevăruri de la sine înţelese. Comentariul făcut în urmă cu vreo trezeci de ani de către Stanley Hoffmann rămâne la fel de actual: „O cercetare a implicaţiilor internaţionale de ieri şi de azi ale conceptului de «stat-naţiune» este cel puţin la fel de importantă ca şi atacurile ritualice împotriva statului-naţiune“.[5]

Este limpede acum că secolul XX european se împarte în două jumătăţi bine

delimitate. Înainte de 1950, peste șaizeci de milioane de oameni au murit în războaie sau în urma violențelor puse în operă de state; în schimb, numărul celor care au murit în aceste moduri după 1950 se situează cu mult sub un milion, chiar dacă este pus la socoteală și războiul din Iugoslavia. Prin urmare, dacă statul-națiune este blamat pentru vărsările de sânge din prima jumătate a secolului, ar trebui să i se recunoască unele merite pentru caracterul pașnic al celei de-a doua. La urma urmelor, este clar de-acum că statul-națiune a înflorit în Europa de-a lungul întregului secol, supraviețuindu-le și naziștilor, și Războiului Rece. Atât Statele Unite, cât și Uniunea Sovietică au fost obligate, chiar dacă în moduri diferite, să accepte reziliența îndârjită a diverșilor aliați europeni. Piața Comună însăși a pornit în urma unor negocieri între state-națiuni și a rămas un forum de asemenea discuții, cea mai mare parte din existența ei: abia la mijlocul anilor 1980 s-a accentuat avântul federalist, în mare măsură din cauza neliniștii francezilor în fața puterii crescânde a Germaniei.

Și totuși, teama de Germania reprezintă un exemplu clasic de ce se întâmplă când trecutul este proiectat în viitor. Germania și Rusia, ce-i drept, au furnizat două dintre cele mai mari amenințări la adresa democrației liberale din secolul XX, dar au și suferit cele mai mari pierderi de vieți omenești dintre toate țările europene. Superioritatea Germaniei rămâne caracteristica fundamentală a structurii de putere din Europa, la fel ca pe tot parcursul secolului, dar Germania s-a lepădat de visurile imperiale – ele supraviețuiesc numai în albumele de fotografii care hrănesc nostalgiile cu imagini din Silezia sau Prusia de Est antebelice. Casta militară germană a fost spulberată, iar minoritățile germane din Europa Răsăriteană mai sunt doar niște rămășițe ale milioanelor de oameni care s-au constituit într-un casus belli pentru Hitler. Cele cinci milioane de morți provocate de război cântăresc mai greu în mințile germanilor decât multele triumfuri ale lui Hitler. Companiile germane investesc azi în Europa Răsăriteană, dar nu pentru că ar acționa ca o avangardă a unui viitor al Patrulea Reich, ci pentru că e vorba de capitaliști, al căror capital este mai vital astăzi ca niciodată pentru sănătatea economică a Europei.

Istoria pare și mai puțin susceptibilă să se repete în cazul Rusiei. Țara este mai mică azi decât a fost vreodată în ultimele două secole, rămasă fără statele baltice și fără fostele republici sovietice din vest și sud. Pe plan intern,

colapsul comunismului a dat naştere unui capitalism de tip junglă, unde se adună averi masive, în mijlocul unei sărăcii fără corespondent în vreo altă ţară europeană. Nevoia disperată de reconstrucţie socială şi starea deplorabilă în care se află armata rusă produc naţionalism şi amintiri nostalgice în materie de comunism, dar fac şi puţin probabile iredentismul şi goana după un alt imperiu, acestea rămânând nişte eventualităţi riscante. Minorităţile ruse care au rămas în statele baltice sunt mai puţin ameninţătoare pentru stabilitatea europeană decât ogivele nucleare învechite şi nenumăratele instalaţii militare nesigure, lăsate în paragină la sfârşitul Războiului Rece.

Pericolul este ca Occidentul să nu ia suficient de tare în serios, aşa cum ar trebui, această Rusie slăbită. Mai cu seamă Uniunea Europeană i-a pus la dispoziţie o asistenţă financiară derizorie, într-un asemenea contrast cu ajutorul american pentru Europa Occidentală, de după al Doilea Război Mondial, încât a reamintit într-o manieră deprimantă incapacitatea Europei de a-şi planifica propriile treburi printr-o viziune pe termen lung. „Eram odată mari, astăzi am ajuns mici“, spunea un cântec şcolar danez, dar nu este uşor pentru o mare putere să se adapteze la dezangajarea imperială, mai ales dacă nu există soluţii alternative tentante, aşa cum şi-au găsit fostele puteri coloniale europene în Piaţa Comună.

În acest lucru a constat, la urma urmelor, marea modificare de la nivelul statelor-naţiuni, de după al Doilea Război Mondial: să coopereze în loc să se confrunte. Statele-naţiuni imperiale şi-au eliberat coloniile şi au constatat că nu le erau necesare pentru atingerea prosperităţii. Armele nucleare au făcut ca mult mai vechea gândire strategică să devină depăşită şi ca războiul să fie mult mai greu de conceput ca făcând parte din politicile naţionale. Armatele se restrâng, în loc să se amplifice, pe măsură ce recruţii sunt înlocuiţi cu forţe profesioniste, specializate. Graniţele au devenit locuri de desfăşurare ale poliţiilor, nu ale armatelor: imigranţii ilegali sunt o preocupare mai gravă decât armatele vecine. Minorităţile încă mai există, dar sunt mult mai reduse numeric decât înainte de 1950: graţie genocidului, expulzării şi asimilării, cauza principală a celui de-al Doilea Război Mondial a dispărut efectiv. În linii mari, Europa se află în pragul unei ere noi, în care puterea imperială, teritoriul şi războiul au devenit mult mai puţin importante pentru bunăstarea naţională decât păreau la un moment dat. Ca urmare, declinul numeric al populaţiei din Europa de astăzi nu mai evocă deloc panica frenetică legată de

virilitatea naţiunii, puritatea rasei şi performanţa militară, aşa cum se întâmpla în anii 1930, şi este mai susceptibil să fie discutat în termenii schemelor de pensionare şi ai reformării sistemului asistenţial. Majoritatea ţărilor europene ori sunt deja membre, ori îşi doresc să se alăture Uniunii Europene şi Pactului Nord-Atlantic, o situaţie fără precedent istoric. Din perspectiva zilei de astăzi, aşadar, proiectul „europenist“ pare să se bazeze pe temeri şi aşteptări ireale. Statele-naţiuni sunt mai puternice ca niciodată şi nu pot fi date la o parte. Nici nu trebuie să fie, de vreme ce nu ridică vreo ameninţare concretă la adresa păcii continentului.

Poate că Uniunea Europeană poate fi privită cel mai inspirat drept concesia făcută capitalismului de statul-naţiune vest-european. Altfel spus, existenţa ei se bazează pe recunoaşterea de către statele membre a faptului că politicile economice naţionale singure nu le mai pot garanta reuşita, motiv pentru care îşi văd prosperitatea rezultând tocmai din genul de cooperare şi acţiune comună pe care le face posibile Uniunea Europeană. Iată de ce importanţa unei asemenea entităţi rămâne, în primul rând, economică; ea face parte integrantă din încercarea de adaptare a capitalismului european la nevoia unei ere din ce în ce mai globalizate.

Dar economia nu e chiar totul, şi globalizarea capitalului nu înseamnă sfârşitul statului-naţiune în Europa, cum susţin astăzi destul de mulţi. Italianul Luciolli critica Noua Ordine nazistă pentru faptul că pleca de la premisa că bunurile materiale erau suficiente pentru a crea un sentiment de apartenenţă printre diversele naţiuni europene, dar acuzaţia lui poate fi îndreptată mai justificat către Uniunea Europeană, al cărei „deficit de democraţie“ se dovedeşte neliniştitor. Un lucru e cert: capitalismul nu creează sentimente de apartenenţă capabile să rivalizeze cu cel de loialitate pe care-l resimt majoritatea oamenilor faţă de statul în care trăiesc. Dimpotrivă, capitalismul contemporan distruge vechile solidarităţi de clasă şi-i face pe indivizi să se simtă din ce în ce mai nesiguri pe ei, făcând astfel tot mai importante alte forme de identitate colectivă. Deci, capitalismul are nevoie de statul-naţiune şi din motive non-economice, ca şi din cele economice, şi nu-i va submina puterea şi mai mult. „Conştiinţa naţională rămâne infinit mai puternică decât sentimentul european“, scria Raymond Aron în 1964. Acelaşi lucru e valabil şi astăzi, iar Uniunea Europeană are toate şansele să rămână – vorba unui diplomat belgian – „un gigant economic, un pitic politic şi un viermişor

militar“.[6]

Toate acestea vor să spună că starea de lucruri actuală din Europa este complicată și dezordonată și susceptibilă să rămână așa: sunt mai multe state-națiuni ca niciodată în Europa care cooperează într-o multitudine de organizații internaționale, printre care, pe lângă Uniunea Europeană și NATO, în Consiliul Europei, Organizația pentru Securitate și Cooperare în Europa, Uniunea Europeană Occidentală și multe altele. Marea epocă a statului-națiune a trecut, iar globalizarea capitalului (și a forței de muncă) obligă țările să renunțe la controlul exclusiv din anumite zone ale politicii; dar această Europă a suveranităților suprapuse nu trebuie confundată cu cea în care statele-națiuni dispar și se topesc în entități din ce în ce mai mari. Marea diversitate de culturi și tradiții ale Europei, atât de prețuită de gânditori, începând cu Machiavelli, rămâne fundamentală pentru înțelegerea continentului astăzi.

Această panoplie de culturi, istorii și valori naționale face ca europenilor să le vină greu să acționeze coerent și rapid în momente de criză, deși practic nu conta în perioada Războiului Rece, când europenii de pe ambele părți ale Cortinei de Fier predaseră frâiele propriilor afaceri celor două superputeri. Decenii întregi, ei și-au format obiceiul de a da vina pe americani, respectiv pe ruși, în același timp în care se așteptau ca treburile să le fie rezolvate de aceștia. Iar războiul bosniac a demonstrat că acea obișnuință nu dispăruse, nici măcar după sfârșitul Războiului Rece. Nici una dintre organizațiile europene nu a jucat decât un rol marginal în conflictul iugoslav. Anul 1992 ar fi trebuit să anunțe constituirea unei Europe noi, încrezătoare și unificate; dar epurarea etnică de pe valea Drinei, din acele primăvară și vară, a dovedit câtă formă fără fond era în această așteptare. Lipsa unei voințe unitare – nu circumstanțele obiective – a împiedicat Europa să reacționeze decisiv în Bosnia, iar statele-națiuni europene nu au fost în stare să se pună de acord singure asupra unei politici, până când nu le-a forțat Washingtonul s-o găsească și s-o adopte.

Dar, cu toate că refuzul Europei de a-și asuma răspunderea pentru propriile treburi nu este o situație încurajatoare, poate că el nici nu mai contează la fel de mult. Dacă războiul din Bosnia s-ar fi constituit în preludiul unei alte epoci de vărsare de sânge în Europa, o asemenea indecizie într-o situație de criză ar

fi părut alarmantă. Însă conflictul din Iugoslavia nu a reprezentat începutul unei faze noi de confruntări interetnice – asta, cel puțin în Europa –, ci, mai degrabă, faza finală a contestării acordurilor de pace de după Primul Război Mondial și colapsul definitiv al soluțiilor federative – în cazul dat, prin intermediul comunismului – la problemele minorităților. Conflictul nu a devenit imposibil în Balcani și în zona Mării Egee, dar nu mai poate amenința pacea continentală. Există o motivație solidă pentru care înfruntările iugoslave din anii 1991–1995 nu au mai condus la un război generalizat, precum Războaiele Balcanice din 1912–1913: puterile majore ale Europei de astăzi sunt partenere unele cu altele, și nu mai sunt rivale din punct de vedere militar.

La nivel global, Europa și-a pierdut statutul de proeminență și poate că aceasta e situația pe care majoritatea europenilor o găsesc dificil de acceptat. Și totuși, în comparație cu alte epoci istorice și alte părți ale lumii de astăzi, locuitorii continentului european se bucură de o remarcabilă combinație între libertatea individuală, solidaritatea socială și pace. Pe măsură ce secolul se apropie de final, perspectiva internațională este mai pașnică decât a fost vreodată. Dacă europenii vor izbuti să renunțe la dorința lor disperată de a găsi o singură definiție funcțională a lor înșiși și dacă vor izbuti să accepte un loc ceva mai modest pentru ei înșiși în lume, se vor putea reconcilia mai ușor cu diversitatea și cu disensiunile care vor face parte din viitorul lor la fel de mult cum au făcut parte din trecutul lor.

Ghid pentru lecturi suplimentare

*

Pentru abordări de ordin general ale istoriei europene a secolului XX, George Lichtheim, Europe in the Twentieth Century (Europa în secolul XX – 1972) este cel mai incitant studiu, iar James Joll, Europe Since 1870 (Europa din 1870), 1990, cel mai limpede. Robert Paxton, Twentieth Century Europe (Europa secolului XX), New York, 1985, este un excelent manual. Eric Hobsbawm, Age of Extremes: The Short Twentieth Century (O istorie a secolului XX: Era extremelor: 1914–1991 – 1994) este o carte mai ambițioasă decât cea de față, în tentativa ei de a se referi la tot globul. Probabil singura trecere serioasă în revistă a sistemelor de valori ale secolului XX este K.D. Bracher, The Age of Ideologies: A History of Political Thought in the 20th Century (Epoca ideologiilor. O istorie a gândirii politice din secolul XX – 1985). Pentru stânga, există în prezent monumentala carte a lui Donald Sassoon, One Hundred Years of Socialism: The West-European Left in the Twentieth Century (O sută de ani de socialism. Stânga vest-europeană în secolul XX – 1996). Michael Oakeshott, The Social and Political Doctrines of Contemporary Europe (Doctrinele sociale și politice din Europa contemporană – 1940) rămâne o carte care merită din plin să fie citită.

Despre ideea de Europa, există F. Chabod, Storia dell'idea d'Europa (Istoria ideii de Europa – Bari, 1961), O. Halecki, The Limits and Divisions of European History (Limitările și divizările istoriei europene – 1950) și D. Hay, Europe: The Emergence of an Idea (Europa. Emergența unei idei – Edinburgh, 1968). Un bun studiu recent este cel al lui K. Wilson și J. van der Dussen, The History of the Idea of Europe (Istoria ideii de Europa – 1993). Cărțile semnate de Norman Cohn, Cosmos, Chaos, and the World to Come (Cosmosul, haosul și lumea ce va să vină – 1995), și A. Pagden, Lords of All the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France, c. 1500 – c. 1800 (Stăpâni ai lumii întregi. Ideologiile imperiale în Spania, Marea Britanie

şi Franţa, circa 1500 – circa 1800 – 1995), le-am considerat valoroase prin perspectivele pe care le oferă asupra tradiţiilor utopice şi universaliste din gândirea europeană, care au susţinut apariţia ideologiilor politice ale secolului XX.

Printre studiile generale de istorie socială şi economică, se numără strălucita carte a lui G. Ambrosius şi W. Hubbard, A Social and Economic History of 20th Century Europe (O istorie socială şi economică a Europei secolului XX – 1989) şi excelenta serie Fontana Economic History of Europe (Istoria economică Fontana a Europei), editată de Carlo Cipolla. G. Therborn, European Modernity and Beyond (Modernitatea europeană şi dincolo de ea – 1995) conţine multă informaţie fascinantă, în special despre perioada postbelică. Statisticile pot fi uşor consultate în publicaţiile Ligii Naţiunilor, ale Comisiei Economice a Naţiunilor Unite pentru Europa, ale Eurostatului şi în cartea lui B.R. Mitchell, European Historical Statistics, 1750–1975 (Statistici istorice europene, 1750–1975 – 1980). The Population of Europe (Populaţia Europei – 1970), de L. Kosinski este o introducere concisă. Europe on the Move: War and Population Changes, 1917–1947 (Europa în mişcare. Războiul şi schimbările de la nivelul populaţiei – New York, 1948), de E.M. Kulischer este o carte clasică, de suplimentat cu cele două volume ale lui Joseph Schechtman despre transferurile de populaţie între anii 1939 şi 1945, cu volumele lui M. Marrus, The Unwanted: European Refugees in the 20th Century (Nedoriţii. Refugiaţii europeni din secolul XX – 1985), şi R. Cohen, Cambridge Survey of World Migration (Studiul Cambridge asupra migraţiei mondiale – Cambridge, 1995). Printre atlasele istorice excelente se numără The Penguin Atlas of World History (Atlasul Penguin de istorie a lumii – vol. 2, 1974), P.R. Magocsi, Historical Atlas of East-Central Europe (Atlas istoric al Europei Centrale şi de Est – 1993) şi R. Overy, The Times Atlas of the Twentieth Century (Atlasul Times al secolului XX – 1996).

Istoricii postbelici discută, de obicei, despre politica interbelică în legătură cu ascensiunea fascismului. Există o literatură vastă în acest sens, pentru care nişte bune jaloane sunt: W. Laqueur, Fascism: A Reader’s Guide (Fascismul. Ghidul cititorului – 1976), H. Rogger şi E. Weber, The European Right: A Historical Profile (Dreapta europeană. Un profil istoric – Berkeley, California, 1965) şi R. Bessel, Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts (Italia fascistă şi Germania nazistă. Comparaţii şi contraste –

Cambridge, 1996). O mare parte din această literatură încearcă să definească fascismul, după care definește regimurile: care a fost și care nu a fost fascist. Este abordarea de bază a studiului minunat de cuprinzător al lui Stanley Payne, A History of Fascism, 1914–1945 (O istorie a fascismului, 1914–1945 – 1995). Abordarea mea din cartea de față este una diferită, plecând nu de la fenomenul ascensiunii fascismului, ci de la criza și slăbiciunea democrației interbelice. Una dintre puținele interpretări postbelice care pune problema în acest fel este cartea pe nedrept neglijată a lui K. Newman, European Democracy between the Wars (Democrația europeană între cele două războaie mondiale – 1970). Istoricii din perioada interbelică s-au referit mai direct la eșecurile democrației. De văzut, în acest sens, A.J. Zurcher, The Experiment with Democracy in Central Europe (Experimentul cu democrația din Europa Centrală – New York, 1933), V. Dean și alții, New Governments of Europe (Noile guvernări din Europa – New York, 1934), precum și W.E. Rappard, The Crisis of Democracy (Criza democrației – Chicago, 1938). Cartea lui C. Schmitt (editată de E. Kennedy), The Crisis of Parliamentary Democracy (Criza democrației parlamentare – Cambridge, Massachusetts, 1985), este o critică fundamentală a unuia dintre cei mai proeminenți adversari ai Republicii de la Weimar.

Despre Revoluția rusă, o carte la îndemână este H. Shukman, The Blackwell Encyclopaedia of the Russian Revolution (Enciclopedia Blackwell a Revoluției ruse – Oxford, 1988). A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924 (Revoluția rusă 1891–1924. Tragedia unui popor – 1996) de O. Figes este o relatare panoramică, plină de vivacitate, al cărei pesimism contrastează izbitor atât cu cartea lui E.H. Carr, The Bolshevik Revolution, 1917–1923 (Revoluția bolșevică, 1917–1923 – 1950), cât și cu cea a lui S. Fitzpatrick, The Russian Revolution, 1917–1932 (Revoluția rusă, 1917–1932 – Oxford, 1982). The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917 (Alegerea Adunării Constituante ruse din 1917 – Cambridge, Massachusetts, 1950) de O. Radkey este un studiu incisiv al opiniei publice politice din Rusia, la începuturile revoluției. Un volum de memorii strălucit este A Sentimental Journey: Memoirs, 1917–1922 (O călătorie sentimentală. Memorii, 1917–1922 – Ithaca, New York, 1984), de V. Shklovsky. Pentru interpretările polemice ale semnificației pe termen lung a Revoluției ruse, vezi Z. Brzezinski, The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the 20th Century (Marele eșec. Nașterea și moartea

comunismului în secolul XX – New York, 1990), M. Malia, The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991 (Tragedia sovietică. O istorie a socialismului în Rusia, 1917–1991 – 1994) şi F. Furet, Le Passé d'une illusion: Essai sur I'idée communiste (Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă – Paris, 1995). Cartea lui G. Hosking, A History of the Soviet Union (O istorie a Uniunii Sovietice – 1992) nu e cu nimic mai puţin folositoare, fiindcă e mai puţin polemică.

Pentru Germania Republicii de la Weimar, vezi P. Gay, Weimar Culture (Cultura de la Weimar – 1968); F.L. Carsten, The Reichswehr and Politics (Armata Reichului şi politica – 1966); K. Sontheimer, Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik (Gândirea antidemocratică în Republica de la Weimar – München, 1974); C. Maier, The vulnerabilities of interwar Germany (Vulnerabilităţile Germaniei interbelice), în Journal of Modern History, 56 (martie 1984), pp. 89-99 şi studiul incitant al lui P. Fritzsche, Did Weimar fail? (A murit Republica de la Weimar?), în Journal of Modern History, 68 (Septembrie 1996), pp. 629-666.

Cărţile lui I. Kershaw, The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives (Dictatura nazistă. Probleme şi perspective – 1985), şi P. Aycoberry, The Nazi Question: An Essay on the Interpretation of National Socialism, 1922–1975 (Chestiunea nazistă. Eseu despre interpretarea naţional-socialismului, 1922–1975 – New York, 1981), trec în revistă dezbaterile istorice privitoare la cel de-al Treilea Reich. Vezi, de asemenea, K.D. Bracher, The German Dictatorship (Dictatura germană – 1969), şi D. Crew, Nazism and German Society (Nazismul şi societatea germană – 1994). Studiul lui W.S. Allen, The Nazi Seizure of Power (Preluarea puterii de către naziști – 1965), rămâne fără egal prin maniera plină de vitalitate în care descrie colapsul democraţiei germane într-un orăşel. Cea mai bună colecţie de documente este cea în trei volume editată de J. Noakes şi G. Pridham, Nazism, 1919–1945 (Nazismul, 1919–1945).

Legislaţia şi teoria dreptului – în mare măsură neglijate de istorici – sunt discutate de J. Bendersky în Carl Schmitt: Theorist for the Third Reich (Carl Schmitt. Teoreticianul celui de-al Treilea Reich – Princeton, New Jersey, 1983) şi de Ellen Kennedy în introducerea ei la cartea lui Schmitt Crisis of Parliamentary Democracy (Criza democraţiei parlamentare). Vezi, de

asemenea, Karl Loewenstein, Law in the Third Reich (Legea în cel de-al Treilea Reich), în Yale Law Journal, 45 (1936); I. Muller, Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich (Justiţia lui Hitler. Tribunalele celui de-al Treilea Reich – Cambridge, Massachusetts, 1991) şi cartea devenită clasică a lui E. Fraenke, The Dual State (Statul dual – New York, 1941). F. Morstein Marx, în Government in the Third Reich (Guvernarea în cel de-al Treilea Reich – New York, 1937), şi H. Arthur Steiner, în Government in Fascist Italy (Guvernarea în Italia fascistă – 1938), prezintă amândoi avantajul de a-şi lua în serios obiectele de studiu, ca forme funcţionale de administraţie modernă, evitând astfel anumite discuţii postbelice erudite, dar şi stupide, pe marginea chestiunii dacă dictatorii interbelici ţineau sub control sau nu ce se întâmpla în administraţiile pe care le conduceau.

C. Beradt, în The Third Reich of Dreams: The Nightmares of a Nation, 1933–1939 (Al Treilea Reich al visurilor. Coşmarurile unei naţiuni, 1933–1939 – Wellingborough, Northamptonshire, 1985), demonstrează felul în care totalitarismul a penetrat inconştientul. H. Krausnick şi M. Broszat, în Anatomy of the SS State (Anatomia statului SS-ist – 1970), şi R. Gellatelly, în The Gestapo and German Society (Gestapo şi societatea germană – Oxford, 1990), dezvăluie mecanica sistemului de teroare nazist, în timp ce A. Bullock, în Hitler and Stalin: Parallel Lives (Hitler şi Stalin. Vieţi paralele – 1991), şi I. Kershaw şi M. Lewin, în Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison (Stalinismul şi nazismul. Dictaturi comparate – Cambridge, 1997), compară caracterul represiv al celor două regimuri totalitare majore. În ciuda tuturor discuţiilor despre totalitarism, încă ne lipseşte o cercetare comparativă analitică a nazismului şi comunismului.

Italia fascistă este cel mai bine abordată de A. Lyttelton, în The Seizure of Power (Acapararea puterii – 1971), şi de P. Corner, în Fascism in Ferrara, 1915–1925 (Fascismul la Ferrara, 1915–1925 – Oxford, 1975). Cartea lui E. Gentile, The Sacralization of Politics in Fascist Italy (Sacralizarea politicii în Italia fascistă – Cambridge, Massachusetts, 1996) poate fi comparată cu cea a lui I. Kershaw, The Hitler Myth (Mitul lui Hitler – Oxford, 1987). Cartea lui E.R. Tannenbaum, The Fascist Experiment (Experimentul fascist – 1972), este cuprinzătoare, dar învechită. Dintre cele mai interesante lucrări mai recente, multe se concentrează pe relaţiile dintre regim şi societate: vezi V. de Grazia, The Culture of Consent: Leisure in Fascist Italy (Cultura consimţirii.

Repausul în Italia fascistă – 1981); T.H. Koon, Believe, Obey, Fight (Crede, ascultă, luptă – 1985); D. Thompson, State Control in Fascist Italy (Controlul statului în Italia fascistă – 1991) şi A. de Grand, Cracks in the Facade: The Failure of Fascist Totalitarianism (Crăpături în faţadă. Eşecul totalitarismului fascist), în European History Quarterly, 11, 4 (Octombrie 1991), pp. 515-537. Două colecţii de texte utile sunt cele ale lui C. Delzell, Mediterranean Fascism (Fascismul mediteranean – 1971), şi A. Lyttelton, Italian Fascisms from Pareto to Gentile (Fascismele italiene, de la Pareto la Gentile – 1973). Cartea lui A. Stille, Benevolence and Betrayal: Five Italian Jewish Families under Fascism (Bunăvoinţă şi trădare. Cinci familii evreieşti italiene pe vremea fascismului – 1992), este o strălucită lectură despre complexitatea relaţiei dintre fascism şi evreii italieni. Fascismul şi antisemitismul sunt abordate de G. Bernardini, în The Origins and Development of Racial Anti-Semitism in Fascist Italy (Originile şi dezvoltarea antisemitismului rasial în Italia fascistă), în Journal of Modern History, 49 (septembrie 1977), pp. 431-453, şi de F. Levi, în L'ebreo in oggetto (Evreul ca obiect – Torino, 1991). Imperialismul italian a fost în mare măsură neglijat de istorici, dar merită văzute contribuţiile lui G.W. Baer, Test Case: Italy, Ethiopia, and the League of Nations (Speţă: Italia, Etiopia şi Liga Naţiunilor – Stanford, California, 1967), şi E.M. Robertson, Race as a Factor in Mussolini's Policy in Africa and Europe (Rasa ca factor în politica lui Mussolini în Africa şi Europa), în Journal of Contemporary History, 2, 3 (Ianuarie 1988), pp. 37-59. Luisa Passerini, în Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class (Fascismul în memoria populară. Experienţa culturală a clasei muncitoare de la Torino – Cambridge, 1987), reconstituie atitudinile populare din amintiri şi mărturii orale.

Ascensiunea dreptei naţionaliste în Europa Răsăriteană şi multe alte aspecte sunt prezentate de H. Seton-Watson, în Eastern Europe between the Wars, 1918–1941 (Europa Răsăriteană între cele două războaie, 1918–1941 – ediţia 1962); A. Polonsky, în The Little Dictators (Micii dictatori – 1975); P. Sugar, în Native Fascism in the Successor States, 1918–1945 (Fascismul indigen în statele succesoare, 1918–1945 – Oxford, 1971) şi J. Rothschild, în East Central Europe between the Two World Wars (Europa Centrală şi Răsăriteană între cele două războaie mondiale – 1984). O analiză mai detaliată este oferită de N. Nagy-Talavera, în The Green Shirts and Others: A History of Fascism in Hungary and Romania (Cămăşile verzi şi alţii. O istorie

a fascismului în Ungaria şi România – 1970), şi de B. Vago, în The Shadow of the Swastika: The Rise of Fascism and Anti-Semitism in the Danube Basin, 1936–1939 (Umbra zvasticii. Ascensiunea fascismului şi antisemitismului în bazinul dunărean, 1936–1939 – 1975). Culegerea de discursuri ale lui Corneliu Zelea Codreanu din volumul For My Legionaries (Pentru legionarii mei – Madrid, f.a.) ilustrează doza de nebunie din fascismul românesc. O amintire intelectuală autojustificativă oferă M. Eliade în Autobiografia sa, vol. I (Chicago, 1981), care se citeşte cel mai bine alături de cartea lui L. Volovici, Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s (Ideologia naţionalistă şi problema evreiască. Cazul intelectualilor români în anii 1930 – Oxford, 1991). Pentru Polonia, vezi A. Polonsky, Roman Dmowski and Italian Fascism (Roman Dmowski şi fascismul italian), în R.J. Bullen, Ideas into Politics (Ideile ajunse în politică – 1984), pp. 130–147, şi J. Holzer, The Political Right in Poland, 1918–1939 (Dreapta politică în Polonia, 1918–1939), în Journal of Contemporary History, 12, 3 (1977).

Cartea lui C.A. Macartney, National States and National Minorities (State naţionale şi minorităţi naţionale – 1968), este o bună introducere în aspectele naţionale din acordurile de la Versailles. Volumele lui T. Bottomore şi P. Goode, Austro-Marxism (1978), şi E. Traverse, The Marxists and the Jewish Question (Marxiştii şi chestiunea evreiască – New Jersey, 1994), discută abordările marxiste ale naţionalismului. Cartea lui G. Liber, Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934 (Politica sovietică a naţionalităţilor, creşterea urbană şi schimbarea de identitate în RSS Ucraineană, 1923–1934 – Cambridge, 1992), poate fi citită alături de cea a lui R. Pipes, The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923 (Formarea Uniunii Sovietice. Comunism şi naţionalism, 1917–1921 – Cambridge, Massachusetts, 1964), sau de cea a lui Hélène Carrère d'Encausse, The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917–1930 (Marea provocare. Naţionalităţile şi statul bolşevic, 1917–1930 – New York, 1991). Politicile susţinute de Liga Naţiunilor sunt analizate de I. Claude, în National Minorities: An International Problem (Minorităţile naţionale, o problemă internaţională – Cambridge, Massachusetts, 1955), şi de J. Robinson et al., în Were the Minorities Treaties a Failure? (Au fost un eşec tratatele cu privire la minorităţi? – New York, 1943). Printre studiile recente, se numără: C. Fink,

Defender of Minorities: Germany in the League of Nations, 1926–1933 (Apărătoarea minorităţilor. Germania în Liga Naţiunilor, 1926–1933), în Central European History (1972), pp. 330-357; P.B. Finney, „An evil for all concerned“: Great Britain and Minority Protection after 1919 („Un rău pentru toţi cei implicaţi“. Marea Britanie şi protecţia minorităţilor după 1919), în Journal of Contemporary History (1995), pp. 533-551; A.J. Motyl, Ukrainian Nationalist Violence in Interwar Poland, 1921–1939 (Violenţa politicii naţionaliste ucrainene în Polonia interbelică, 1921–1939), în East European Quarterly (1985), şi I. Livezeanu, Cultură şi naţionalism în România Mare 1918–1930, apărută în limba română la Editura Humanitas, în 1998. Deocamdată, nu există un studiu care să compare politicile faţă de naţionalităţi adoptate la Geneva şi la Moscova între cele două războaie mondiale. Pentru Asia Mică, relatarea contemporană clasică este a lui A.J. Toynbee din The Western Question in Greece and Turkey (Chestiunea occidentală în Grecia şi Turcia – 1923). Mai bun decât oricare altul în limba engleză este studiul lui Y. Ternon, Les Arméniens: Histoire d’un génocide (Armenii. Istoria unui genocid – Paris, ed. 1996), iar cel al lui M.J. Somakian, Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895–1920 (Imperiile în conflict. Armenia şi Marile Puteri, 1895–1920 – 1995), reprezintă o recentă relatare echilibrată. Un manual devenit clasic este cel al lui L. Stavrianos, The Balkans Since 1453 (Balcanii începând cu 1453 – 1958); la fel de bună pentru perioada modernă este R.J. Wolff, The Balkans in Our Time (Balcanii în vremurile noastre – 1956). P. Kitromilides, în Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans (Comunităţile imaginate şi originile chestiunii naţionale în Balcani), în European History Quarterly, 19, 2 (1989), pp. 149–192, discută ascensiunea naţionalismului în Imperiul Otoman. Despre refugiaţi, vezi J. Hope Simpson, The Refugee Problem (Problema refugiaţilor – 1939) şi C. Skran, Refugees in Interwar Europe (Refugiaţii în Europa interbelică – Oxford, 1995). Atitudinile naziste faţă de dreptul internaţional sunt discutate de J. Herz, în The National Socialist Doctrine of International Law and the Problems of International Organisation (Concepţia naţional-socialistă asupra dreptului internaţional şi problemelor organizării internaţionale), în Political Science Quarterly (Decembrie 1939), pp. 536-554. Vezi şi P. Stirk, Authoritarian and National Socialist Conceptions of Nation, State, and Europe (Concepţii autoritare şi naţional-socialiste asupra naţiunii, statului şi Europei), în P. Stirk, European Unity in Context: The Interwar Period

(Unitatea europeană în context. Perioada interbelică – 1989).

Criza capitalismului e trecută în revistă de R. Overy, în The Interwar Crisis, 1919–1939 (Criza interbelică, 1919–1939 – 1994), P. Fearon, în The Origin and Nature of the Great Slump (Originea şi natura Marii Depresiuni economice – 1979), H.W. Arndt, în The Economic Lessons of the 1930s (Lecţiile economice ale anilor 1930 – ed. 1963), şi C. Kindleberger, în The World in Depression, 1929–1939 (Lumea în criză, 1929–1939 – 1973). B. Eichengreen, în Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939 (Lanţuri de aur. Etalonul-aur şi Marea Criză Economică, 1919–1939 – 1992), şi S. Pollard, în The Gold Standard and Employment Policies between the Wars (Etalonul-aur şi politicile de utilizare a forţei de muncă între cele două războaie – 1970), arată de ce nu era bun etalonul-aur. Principalii sprijinitori ai capitalismului sunt discutaţi de D. Silverman, în Reconstructing Europe after the Great War (Reconstruirea Europei după Marele Război – Cambridge, Massachusetts, 1982), C. Maier, în Recasting Bourgeois Europe (Reconstituirea Europei burgheze – Princeton, New Jersey, 1975), R. Boyce, în British Capitalism at the Crossroads, 1919–1932 (Capitalismul britanic la răscruce, 1919–1932 – Cambridge, 1987), R. Skidelsky, în Politicians and the Slump: The Labour Government of 1929–1931 (Politicienii şi depresiunea. Guvernarea laburistă din 1929–1931 – 1967), S. Schuker, în The End of French Predominance in Europe (Sfârşitul dominaţiei franceze în Europa – Chapel Hill, Carolina de Nord, 1988), şi de J. Jackson, în The Politics of Depression in France (Politica depresiunii economice în Franţa – Cambridge, 1985) şi în The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934–1938 (Frontul Popular în Franţa. Apărarea democraţiei, 1934–1938 – Cambridge, 1988). D.S. White, în Socialists of the Front Generation, 1918–1945 (Socialiştii din Generaţia Frontului, 1918–1945 – Cambridge, Massachusetts, 1992), arată de ce criza capitalismului a împins câţiva tineri socialişti străluciţi în partea dreaptă. R. Kuisel, în Capitalism and the State in Modern France (Capitalismul şi statul în Franţa modernă – Cambridge, 1981), urmăreşte adaptările capitalismului înainte de, în timpul şi după depresiunea economică.

Despre comunism ca sistem economic, vezi R.W. Davies, M. Harrison şi S.G. Wheatcroft, The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945 (Transformarea economică a Uniunii Sovietice, 1913–1945 –

Cambridge, 1994). Pentru comunism ca modernizare, vezi M. Lewin, The Making of the Soviet System (Crearea sistemului sovietic – 1985). R.W. Davies, în Forced Labour under Stalin: The Archive Revelations (Munca forţată sub Stalin. Revelaţii de arhivă), în New Left Review, 214 (noi./dec. 1995), pp. 62-80, trece în revistă în mod judicios noile probe. M. Fainsod, în cartea sa devenită clasică, Smolensk Under Soviet Rule (Smolensk-ul sub regimul sovietic – ed. 1989), readuce la viaţă lumea Rusiei lui Stalin. Industrializarea forţată ca experienţă trăită este subiectul cărţii lui S. Kotkin, Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization (Muntele magnetic. Stalinismul ca civilizaţie – Berkeley, California, 1995). Un volum de memorii captivant este V. Kravchenko, I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official (Am ales libertatea. Viaţa personală şi politică a unui oficial sovietic – 1947). Cartea lui L. Lih şi alţii, Stalin's Letters to Molotov, 1925–1936 (Scrisorile lui Stalin către Molotov 1925–1936 – New Haven, Yale, 1995), deşi oferă prea puţine revelaţii, prezintă o incursiune în tonul şi ritmul politicii făcute la nivel înalt.

Pentru relaţia dintre fascism şi capitalism, cele mai bune introduceri sunt: H. James, The German Slump: Politics and Economics, 1924–1936 (Criza economică germană. Politică şi economie, 1924–1936 – Oxford, 1988) şi G. Toniolo, L'economia dell'ltalia fascista (Economia Italiei fasciste – Roma, 1980). Pentru marile corporaţii, vezi P. Hayes, Industry and Ideology: I.G. Farben in the Nazi Era (Industrie şi ideologie. Compania IG Farben în epoca nazistă – Cambridge, 1987) şi eseurile adunate de R. Overy în War and Economy in the Third Reich (Război şi economie în cel de-al Treilea Reich – 1994). M. Kele, în Nazis and Workers: National Socialist Appeals to German Labor, 1918–1933 (Naziştii şi muncitorii. Apelurile naţional-socialiste la forţa de muncă germană, 1918–1933 – Chapel Hill, Carolina de Nord, 1972), tratează epoca dinainte de venirea lui Hitler la putere. Tim Mason, în Social Policy in the Third Reich (Politica socială în cel de-al Treilea Reich – Oxford, 1993), tratează epoca de după. Pentru evoluţia capitalismului în Europa Răsăriteană, vezi M.C. Kaser şi E. Radice, The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975 (Istoria economică a Europei Răsăritene, 1919–1975), vol. 2 (Oxford, 1986) şi G. Berend şi I. Ranki, L'évolution économique de l'Europe orientale entre les deux guerres mondiales (Evoluţia economică a Europei Răsăritene între cele două războaie mondiale), în Annales, 33 (1978). Volumul lui M. Jackson şi J. Lampe, Balkan Economic

History, 1550–1950 (Istoria economică balcanică, 1550–1950 – Bloomington, Indiana, 1982), conţine multe date corecte. L. Neal, în The Economics and Financing of Bilateral Clearing Agreements: Germany, 1934-38 (Economia şi finanţarea acordurilor bilaterale de decontare. Germania, 1934–1938), în Economic History Review (1979), demistifică politica nazistă în materie de schimburi comerciale. M. Mazower, în Greece and the Interwar Economic Crisis (Grecia şi criza economică interbelică – Oxford, 1991), încearcă să arate că existau şi avantaje, nu numai dezavantaje ale înapoierii.

Spectrul declinului numeric al populaţiei domina Europa interbelică: vezi M.S. Quine, Population Policies in Twentieth Century Europe (Politicile referitoare la populaţie în Europa secolului XX – 1996); J.M. Winter, The Fear of Population Decline in Western Europe, 1870–1940 (Teama de declinul populaţiei în Europa Occidentală, 1870–1940), în R.W. Hiorns, Demographic Patterns in Developed Societies (Modelele demografice în societăţile dezvoltate – 1980); D.V. Glass, Population Policies and Movements in Europe (Politicile şi mişcările de populaţie în Europa – 1940); D. Kirk, Europe's Population in the Interwar Years (Populaţia Europei în anii interbelici – 1940) şi P. Weindling, Fascism and Population in Comparative European Perspective (Fascismul şi populaţia din perspectivă europeană comparativă), în M.S. Teitelbaum şi J. Winter, Population and Resources in Western Intellectual Traditions (Populaţie şi resurse în tradiţiile intelectuale occidentale – 1988). Un studiu de pionierat este cel al lui G. Mosse, Nationalism and Sexuality (Naţionalismul şi sexualitatea – 1984). M.E. Kopp, în Eugenic Sterilization Laws in Europe (Legile sterilizării eugenice în Europa), în American Journal of Obstetrics and Gynaecology, 34 (septembrie 1937), aruncă o privire aprobatoare către ceea ce acum trece drept o serie de practici relativ sinistre.

Despre rasismul din Germania, vezi: M. Burleigh şi W. Wippermann, The Racial State: Germany, 1933–1945 (Statul rasist. Germania, 1933–1945 – Cambridge, 1991); D. Peukert, Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life (Înăuntrul Germaniei naziste. Conformitate, opoziţie şi rasism în viaţa cotidiană – 1987) şi P. Weindling, Health, Race, and German Politics Between National Unification and Nazism, 1870–1945 (Sănătatea, rasa şi politica germană între unificarea naţională şi nazism, 1870–1945 – 1989). B. Müller-Hill, în Murderous

Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others, 1933–1945 (Știința criminală. Eliminarea prin selecție științifică a evreilor, țiganilor și altora, 1933–1945 – 1988), și R.R. Proctor, în Racial Hygiene: Medicine under the Nazis (Igiena rasială. Medicina sub regimul nazist – 1988), se concentrează pe profesioniștii rasei. G. Mosse, în Towards the Final Solution (Către Soluția Finală – 1978), plasează antisemitismul german în context european. Pentru Franța, vezi W. Schneider, Quality and Quantity: The Quest for Biological Regeneration in 20th-Century France (Cantitate și calitate. Căutarea regenerării biologice în Franța secolului XX – 1990); pentru Marea Britanie, vezi dezbaterea dintre M. Freeden, în Eugenics and Progressive Thought (Eugenia și gândirea progresistă), în Historical Journal, 22 (1979), pp. 645-671, și G. Jones, în Eugenics and Social Policy Between the Wars (Eugenie și politici sociale între cele două războaie), în Historical Journal, 25 (1982), pp. 717-728. Impactul nazismului asupra gândirii occidentale în privința raselor este descris de E. Barkan, în The Retreat of Scientific Racism (Retragerea din rasismul științific – 1992), și documentat de J.S. Huxley și A.C. Haddon în We Europeans: A Survey of "Racial" Problems (Noi, europenii. Un studiu al problemelor „rasiale" – 1935). Conexiunea dintre temerile rasiale, eugenie și politicile sociale în general e studiată într-o foarte bună trecere în revistă: G. Bock și P. Thane, Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s (Maternitatea și politicile în funcție de sex. Femeile și apariția statelor providențiale europene în anii 1880–1950 – 1991), iar pentru Regatul Unit, în J. Lewis, The Politics of Motherhood (Politica maternității – 1980). Despre politicile vizând sexele sub fascism, vezi R. Bridenthal și alții, When Biology Became Destiny (Când biologia a devenit destin – 1984), și J. Stephenson, Women in Nazi Society (Femeile în societatea nazistă – 1975). Pentru Italia, avem: V. de Grazia, How Fascism Ruled Women: Italy, 1922–1945 (Cum le-a condus fascismul pe femei. Italia, 1922–1945 – California, 1992) și A. de Grand, Women under Fascism (Femeile sub fascism), în Historical Journal, 19, 4 (1976).

Hitler își discută visurile în privința Europei în volumul lui H. Trevor-Roper, Hitler's Table-Talk (Discuțiile de la masă ale lui Hitler – Oxford, 1988). Cea mai bună trecere în revistă rămâne cartea lui A. și V. Toynbee, Hitler's Europe (Europa lui Hitler – 1954), care a și dat naștere meditației cu același titlu a unui mare istoric, P. Geyl, reluată în cartea sa Encounters in History

(Întâlniri în istorie – 1963). Cartea lui A.S. Milward, War, Economy and Society, 1939–1945 (Războiul, economia şi societatea – 1977), este esenţială în materie de economie, în timp ce volumul III al lui J. Noakes şi G. Pridham, Nazism (New York, 1990), este o superbă colecţie de documente. O carte serioasă este şi volumul II al lui N. Rich, Hitler's War Aims (Ţelurile de război ale lui Hitler – 1974); una excelentă, deşi mai generală, este G. Wright, The Ordeal of Total War, 1939–1945 (Năpasta războiului total, 1939–1945 – 1968). Volumele lui U. Herbert, A History of Foreign Labor in Germany, 1880–1980 (O istorie a forţei de muncă străine în Germania, 1880–1980 – Ann Arbor, Michigan, 1990), şi J. Schechtman, European Population Transfers, 1939–1945 (Transferurile de populaţie în Europa, 1939–1945 – Philadelphia, 1946), se ocupă de mişcările de populaţie. Cercetările recente despre Wehrmacht sunt încapsulate de O. Bartov în Hitler's Army (Armata lui Hitler – Oxford, 1991).

Dintr-o vastă literatură despre Soluţia Finală, cea mai bună culegere de documente o reprezintă volumul lui E. Klee, W. Dressen şi V. Riess, „Those Were the Days": The Holocaust Through the Eyes of the Perpetrators and Bystanders („Aşa erau zilele-acelea". Holocaustul văzut prin ochii făptaşilor şi ai privitorilor – 1993). M. Marrus, The Holocaust in History (Holocaustul în istorie – 1988) este o bună trecere în revistă a dezbaterilor, care trebuie pusă alături de minunatele sale recenzii din Journal of Modern History. Cărţile Fateful Months (Luni fatidice – 1985) şi The Path to Genocide (Calea către genocid – 1992) conţin studii solide ale celui mai titrat şi mai scrupulos dintre istoricii Holocaustului, Christopher Browning, a cărui scriere Ordinary Men (Oameni obişnuiţi – 1993) contrastează prin argumentaţie, ton şi stil cu cea a lui D. Goldhagen, Hitler's Willing Executioners (Călăii voluntari ai lui Hitler – 1996). Despre ingineriile demografice naziste, vezi R. Koehl, RKFDV: German Resettlement and Population Policy, 1939–1945 (Rkfdv. Colonizarea germanilor şi politica populaţiei, 1939–1945 – 1957) şi I. Kamenetsky, Secret Nazi Plans for Eastern Europe (Planurile secrete naziste pentru estul Europei – 1961). Despre politicile de ocupaţie din diferitele ţări, vezi A. Dallin, German Rule in Russia, 1941–1945 (Stăpânirea germană în Rusia – ed. 1981) şi A.S. Milward, The New Order and the French Economy (Noua Ordine şi economia franceză – 1970). O relatare cuprinzătoare, chiar dacă puţin îngălbenită, a unei relatări a ocupaţiei de un interes aparte pentru britanici oferă Charles Cruikshank în The German Occupation of the Channel

Islands (Ocupaţia germană asupra insulelor din Canalul Mânecii – Oxford, 1979). Ea poate fi comparată acum cu cea a lui M. Bunting din The Model Occupation: The Channel Islands under German Rule, 1940–1945 (Ocupaţia-model. Insulele din Canalul Mânecii sub stăpânire germană, 1940–1945 – 1995). M. Mazower, în Inside Hitler's Greece (În Grecia lui Hitler – 1993), încearcă să arate cum era simțită ocupația de cei implicați în ea, dar aceasta e prezentată cu mai multă forță în jurnale precum cel al lui Z. Klukowski, Diary from the Years of Occupation, 1939–1944 (Jurnal din anii ocupației, 1939–1944 – Chicago, 1994) sau în volume de memorii precum cele coşmareşti ale lui O. Pinkus din The House of Ashes (Casa cenușilor – 1991). Cartea lui J. Gross, Polish Society under German Occupation (Societatea poloneză sub ocupație germană – Princeton, 1979), este o analiză sociologică profundă a impactului ocupației asupra societății poloneze. Ea poate fi citită laolaltă cu scrierea aceluiaşi autor, Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia (Revoluţia din străinătate. Cucerirea de către sovietici a Ucrainei de Vest şi Bielorusiei de Vest poloneze – Princeton, New Jersey, 1988), pentru a compara cu aceeaşi experiență de sub forțele de ocupație ale lui Stalin.

Eşecul colaboraţionismului face obiectul cărții lui M. Conway, Collaboration in Belgium: Leon Degrelle and the Rexist Movement, 1940–1944 (Colaborarea în Belgia. Léon Degrelle şi Mişcarea Rexistă, 1940–1944 – 1993). R. Paxton, în Vichy France, Old Guard, New Order (Franța regimului de la Vichy, vechea gardă, Noua Ordine – 1972), a spulberat un tabu care face obiectul cărţii lui H. Rousso Le Syndrome de Vichy (Sindromul Vichy – Paris, 1987). Cartea The Career and Political Ideas of Vidkun Quisling, 1887–1945 (Cariera şi ideile politice ale lui Vidkun Quisling, 1887–1845 – 1972), de P.M. Hayes conține, probabil, tot ce și-ar dori să știe majoritatea oamenilor despre acest subiect, iar J. Armstrong, în Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe (Colaboraţionismul în al Doilea Război Mondial. Varianta naţionalistă integrală din Europa Răsăriteană), în Journal of Modern History, 40 (1968), pp. 396–410, analizează Europa Răsăriteană. Două relatări jurnalistice pline de culoare ale ambiguităților morale din perioada ocupației se găsesc la R.G. Waldeck, în Athénée Palace (New York, 1942), şi C. Malaparte, în Kaputt! (1948).

Despre rezistenţă, vezi J.D. Wilkinson, The Intellectual Resistance in Europe (Rezistenţa intelectuală în Europa – 1981) şi S. Hawes şi R. White, Resistance in Europe, 1939–1945 (Rezistenţa în Europa, 1939–1945 – 1975); M.R.D. Foot, Resistance (1976) şi T. Judt, Resistance and Revolution in Mediterranean Europe, 1939–1948 (Rezistenţă şi revoluţie în Europa mediteraneană – 1989). C. Delzell, în Mussolini's Enemies (Inamicii lui Mussolini – 1961), discută despre antifascişti, subiect asupra căruia se apleacă şi C. Pavone, în Una guerra civile: Saggio sulla moralità nella resistenza (Un război civil. Eseu istoric despre moralitatea Rezistenţei – Torino, 1991), care a generat o dezbatere panitaliană despre semnificaţia rezistenţei.

Despre Franţa, sunt două studii foarte bune ale lui H.R. Kedward: Resistance in Vichy France (Rezistenţa în Franţa regimului de la Vichy – Oxford, 1978) şi In Search of the Maquis (În căutarea Maquis-ului – Oxford, 1993). Despre Iugoslavia, sunt M. Milazzo, The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance (Mişcarea cetnicilor şi rezistenţa iugoslavă – 1975), şi W. Roberts, Tito, Mihailovic and the Allies, 1941–1945 (Tito, Mihailovici şi Aliaţii, 1941–1945 – New Brunswick, New Jersey, 1973), precum şi două volume clasice de memorii, F.W. Deakin, The Embattled Mountain (Muntele crenelat – Oxford, 1971) şi M. Djilas, Wartime: With Tito and the Partisans (În timpul războiului. Cu Tito şi partizanii – 1977). Despre Polonia, vezi R. Lukas, Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation, 1939–1944 (Holocaustul uitat. Polonezii sub ocupaţia germană, 1939–1944 – New York, 1986); pentru Albania, vezi J. Amery, Sons of the Eagle: A Study in Guerilla War (Fiii vulturului. Studiu despre războiul de gherilă – 1948).

Explicarea motivelor pentru care Marea Britanie a intrat în război constituie subiectul abordat de I. McLaine în Ministry of Morale: Home Front Morale and the Ministry of Information in World War Two (Ministerul moralei. Morala frontului de acasă şi Ministerul Informaţiilor în al Doilea Război Mondial – 1979), în contextul politic general discutat de P. Addison în The Road to 1945: British Politics and the War (Drumul către 1945. Politica britanică şi războiul – 1975). A. Shennan, în Rethinking France (Regândirea Franţei – Oxford, 1989), discută viziunile franceze despre ordinea postbelică, la fel ca şi C. Andrieu, în Le programme commun de la Résistance: Des idées dans la guerre (Programul comun al Rezistenţei. Idei în război – Paris, 1984).

W. Lipgens, în Documents on the History of European Integration, vol. I (Documente despre istoria integrării europene – New York, 1985), şi în studiul său European Federation in the Political Thought of Resistance Movements (Federalizarea europeană în gândirea politică a mişcărilor de rezistenţă), din Central European History, I (1968), încearcă vitejeşte să transforme rezistenţa împotriva lui Hitler din timpul războiului în terenul de germinaţie al elanului de cooperare europeană postbelic; această viziune poate fi corectată, parcurgând cartea lui R.E. Herzstein, When Nazi Dreams Come True (Când visurile naziste se împlinesc – 1982) şi, într-un stil mai sec, pe cea a lui J.R. Gillingham, Coal, Steel, and the Rebirth of Europe, 1945–1955 (Cărbunele, oţelul şi renaşterea Europei, 1945–1955 – Cambridge, 1991), care urmăresc rădăcinile altor tipuri de continuităţi în anii de război. Utile sunt şi volumele lui L.W. Lorwin, Postwar Plans of the United Nations (Planurile postbelice ale Naţiunilor Unite – New York, 1943), şi L. Holborn, War and Peace Aims of the United Nations (Ţelurile de război şi pace ale Naţiunilor Unite – Boston, Massachusetts, 1943).

Haosul şi nefericirea umană apărute în siajul războiului ies în evidenţă la J.B. Schechtman, în Postwar Population Transfers in Europe, 1945–1955 (Transferurile postbelice de populaţii din Europa, 1945–1955 – Philadelphia, 1961), la D. Macardle, în Children of Europe (Copiii Europei – 1951), la J. Vernant, în The Refugee in the Postwar World (Refugiatul în lumea postbelică – Geneva, 1953), şi la M.J. Proudfoot, în European Refugees, 1939–1952 (Refugiaţii europeni, 1939–1952 – 1957). A. de Zayas, în Nemesis at Potsdam (Nemesis la Potsdam – 1977) se referă la expulzarea germanilor, la fel ca şi volumele oficiale de documente: T. Scheider şi alţii, Documents on the Expulsion of the Germans from East-Central Europe, 4 vols. (Documente despre expulzarea germanilor din Europa Centrală şi de Est – Bonn, f.a.). Un studiu esenţial este cel al lui E. Wiskemann, Germany’s Eastern Neighbours (Vecinii răsăriteni ai Germaniei – Oxford, 1956). Răzbunările, epurările şi procesele sunt analizate de K.D. Henke şi H. Woller, în Politische Säuberung in Europa (Epurarea politică în Europa – München, 1991), iar pentru ţările luate individual, în: R. Palmer Domenico, Italian Fascists on Trial, 1943–1948 (Fasciştii italieni judecaţi, 1943–1948 – Chapel Hill, Carolina de Nord, 1991), şi H. Lottman, The People’s Anger: Justice and Revenge in Post-Liberation France (Mânia poporului. Dreptate şi răzbunare în Franţa de după eliberare – 1986). Denazificarea şi

redemocratizarea Germaniei fac obiectul studiului semnat de J. Gimbel, A German Community under American Occupation: Marburg, 1945–1952 (O comunitate germană sub ocupaţie americană: Marburg, 1945–1952 – Stanford, 1961), al culegerii editate de N. Pronay şi K. Wilson, The Political Re-education of Germany and Her Allies after World War Two (Reeducarea politică a Germaniei şi a aliaţilor ei după al Doilea Război Mondial – Totowa, New Jersey, 1985), şi al cărţii lui J. Tent, Mission on the Rhine (Misiune pe Rin – 1982). S. Padover, în Experiment in Germany: The Story of an American Intelligence Officer (Experiment în Germania. Povestea unui ofiţer de spionaj american – New York, 1946), redă atmosfera timpului, la fel ca E. Wilson, în Europe Without Baedeker (Europa fără Baedeker – 1967). J.F. Golay, în The Founding of the Federal Republic of Germany (Întemeierea Republicii Federale a Germaniei – Chicago, 1958), descrie constituirea unor instituţii politice noi; I.D. Connor, în The Bavarian Government and the Refugee Problem, 1945–1950 (Guvernul bavarez şi problema refugiaţilor, 1945–1950), în European History Quarterly, 16, 2. (1986), pp. 131–153, prezintă intuiţiile celor care au înţeles ce se întâmplă, dar nu au luat nici o măsură.

O abordare istorică de pionierat a ocupaţiei sovietice a Germaniei este cartea lui N. Naimark, The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation (Rușii în Germania. O istorie a zonei sovietice de ocupaţie – Cambridge, Massachusetts, 1995). J.T. Gross, în Social Consequences of War: Preliminaries to the Study of Imposition of Communist Regimes in East Central Europe (Consecinţele sociale ale războiului. Preliminarii ale studiului impunerii regimurilor comuniste în Europa Centrală şi Răsăriteană), în East European Politics and Society, 3. 2. (primăvara 1989), pp. 198-214, susţine că schimbările sociale din timpul războiului au influenţat impunerea stăpânirii sovietice în regiune. Vezi, de asemenea, K. Kersten, The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948 (Instaurarea guvernării comuniste în Polonia, 1943–1948 – Berkeley, California, 1991). H. Seton-Watson, The East European Revolution (Revoluţia est-europeană – 1951); R.R. Betts, Central and South-East Europe, 1945–1948 (Europa Centrală şi de Sud-Est, 1945–1948 – 1950), şi R.J. Wolff, The Balkans in Our Time (Balcanii în vremurile noastre – 1974) – toate rămân utile, la fel ca şi R.V. Burks, The Dynamics of Communism in Eastern Europe (Dinamica comunismului în Europa Răsăriteană – Princeton, New Jersey, 1961). Un

studiu util rămâne şi cel al lui M. McCauley, Communist Power in Europe, 1944–1949 (Puterea comunistă în Europa – 1977). V. Mastny, Russia's Road to the Cold War (Calea Rusiei către Războiul Rece – 1979), este un bun exemplu de istoriografie occidentală asupra politicii externe sovietice, înainte ca ruşii să-şi fi deschis arhivele. Cartea lui V. Zubok, Inside the Kremlin's Cold War (Înăuntrul Războiului Rece al Kremlinului – 1995), oferă o mostră de regândire a istoriei. Printre studiile de caz, se numără: C. Gati, Hungary and the Soviet Bloc (Ungaria şi blocul sovietic – Durham, 1986) şi P. Zinner, Revolution in Hungary (Revoluţie în Ungaria – 1962); J. Korbel, The Communist Subversion of Czechoslovakia, 1938–1948 (Pervertirea comunistă a Cehoslovaciei, 1938–1948 – Princeton, New Jersey, 1959), şi M. Myant, Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945–1948 (Socialism şi democraţie în Cehoslovacia, 1945–1948 – Cambridge, 1981).

Studiul lui C. Milosz, Gândirea captivă, apărut în limba română la Editura Humanitas, în 2008, este o analiză nedepăşită până acum, a dilemelor etice ridicate de comunism. Cea mai bună introducere în acesta din urmă este însă cea a lui F. Fejtő, A History of the People's Democracies (O istorie a democraţiilor populare – 1974). Printre multele relatări din interior, care combină experienţa personală şi reflecţia politică, se numără: Z. Mlynář, Night Frost in Prague (Ger de noapte la Praga – 1980), despre dificultăţile reformei; A. Oras, Baltic Eclipse (Eclipsa baltică – 1948), despre suferinţa statelor baltice; B. Szasz, Volunteers for the Gallows (Voluntari pentru galere – 1971), despre frenezia epurărilor; şi M. Djilas, The New Class: An Analysis of the Communist System (Noua clasă. O analiză a sistemului comunist – 1958), pentru corupţia noului regim. F.J. Kase, în People's Democracy (Democraţia populară – Leyden, 1968), arată cum ambiguităţile teoriei constituţionale comuniste au dezvăluit incertitudinile politicii externe a lui Stalin în privinţa Europei Răsăritene. Pentru schimbările sociale, avem volumele: S. Fischer-Galaţi, Eastern Europe in the Sixties (Europa Răsăriteană în anii 1960 – New York, 1963); W. Vucinich, Contemporary Yugoslavia (Iugoslavia contemporană – Berkeley, California, 1969) şi P. Neuburg, The Hero's Children: The Postwar Generation in Eastern Europe (Copiii eroului. Generaţia postbelică în Europa de Est – 1972). Un studiu bine ilustrat este A. Aman, Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era (Arhitectură şi ideologie în Europa Răsăriteană în epoca stalinistă – New York, 1992.). D. Deletant, în Ceauşescu şi Securitatea.

Constrângere şi disidenţă în România anilor 1965–1989, apărută în limba română la Editura Humanitas, în 1998, demonstrează faptul că sistemele de supraveghere comuniste postbelice erau mult mai cuprinzătoare decât cele antebelice fasciste şi ale regimurilor autoritare în general. Statele baltice sub comunism sunt analizate de R. Misiunas şi R. Taagepera în The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990 (Statele baltice. Anii de dependenţă, 1940–1990 – Berkeley, California, 1993); opoziţia din aceleaşi ţări este prezentată de T. Remeikis, în Opposition to Soviet Rule in Lithuania, 1945–1980 (Opoziţia faţă de conducerea sovietică în Lituania, 1945–1980 – Chicago, 1980). Cartea lui P. Kecskeméti, The Unexpected Revolution: Social Forces in the Hungarian Uprising (Revoluţia neaşteptată. Forţele sociale din revolta maghiară – Stanford, California, 1961), este un studiu esenţial despre cea mai gravă revoltă împotriva stăpânirii sovietice.

Până foarte recent, istoricii le-au lăsat, în principiu, specialiştilor în ştiinţele sociale tema Europei Occidentale postbelice. Aceasta este în continuare greu de privit ca o perioadă istorică, şi nu ca o serie de chestiuni sociale, politice şi economice contemporane. Scrierile citate mai jos reflectă inevitabil această problemă. Printre abordările generale, se numără: W. Laqueur, Europe in Our Time, 1945–1992 (Europa în vremurile noastre, 1945–1992 – New York, 1992), şi încă şi acum excelentul studiu al lui M. Crouzet, The European Renaissance Since 1945 (Renaşterea europeană din 1945 încoace – 1970). P. Ginsborg, în A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943–1988 (O istorie a Italiei contemporane. Societate şi politică, 1943–1988 – 1990), realizează un studiu-model al unei ţări; este greu de gândit că vreun altul, pentru vreo altă ţară vest-europeană, ar putea fi la fel de cuprinzător, deşi scrierile lui Stanley Hoffmann despre Franţa şi ale lui Ralf Dahrendorf despre Germania sunt şi ele indispensabile. G. Therborn, în European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945-2000 (Modernitatea europeană şi dincolo de ea. Traiectoria societăţilor europene, 1945–2000 – 1995), face o trecere în revistă şi o interpretare exhaustive ale tendinţelor sociale. Valoroasă este şi lucrarea în două volume de P. Flora, State, Economy, and Society in Western Europe, 1815–1975 (Stat, economie şi societate în Europa Occidentală, 1815–1975 – Frankfurt, 1983–1987).

În schimb, istoricii au început să scrie despre fenomenul reconstrucţiei postbelice şi despre contribuţia Statelor Unite la ea: vezi D. Ellwood,

Rebuilding Europe: Western Europe, America, and Postwar Reconstruction (Reconstruirea Europei. Europa Occidentală, America şi reconstrucţia postbelică – 1992), un studiu viguros, care concentrează dezbaterea dintre studiile lui A. Milward, The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951 (Reconstrucţia Europei Occidentale, 1945–1951 – 1984), şi M.J. Hogan, The Marshall Plan: America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952 (Planul Marshall. America, Marea Britanie şi reconstruirea Europei Occidentale, 1947–1952 – Cambridge, 1987). Studiul lui C. Maier, The Two Postwar Eras and Conditions for Stability in Twentieth Century Western Europe (Cele două epoci postbelice şi condiţiile de stabilitate în Europa Occidentală din secolul XX), din American Historical Review, 86, 2 (aprilie 1981), realizează o importantă comparaţie. R. Kuisel, în Seducing the French: the Dilemma of Americanization (Seducerea francezilor. Dilema americanizării – Berkeley, California, 1993), şi I. Wall, în The United States and the Making of Postwar France, 1945–1954 (Statele Unite şi crearea Franţei postbelice, 1945–1954 – Cambridge, 1991), abordează impactul Statelor Unite asupra ţării care s-a străduit cel mai mult să-i reziste. În schimb, o dare de seamă exuberantă despre ţara care i-a opus cea mai mică rezistenţă este cea a lui R. Wagnleitner, Coca-colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria (Coca-colonizarea şi Războiul Rece. Misiunea culturală a Statelor Unite în Austria – 1994). Pentru Italia, există J. Harper, America and the Reconstruction of Italy, 1945–1948 (America şi reconstruirea Italiei, 1945–1948 – Cambridge, 1986); pentru Grecia, L. Wittner, American Intervention in Greece, 1943–1949 (Intervenţia americană în Grecia, 1943–1949 – New York, 1982), şi H. Jones, „A New Kind of War“: America’s Global Strategy and the Truman Doctrine in Greece („Un tip nou de război“. Strategia globală a Americii şi Doctrina Truman în Grecia – New York, 1989). T. Barnes, în The secret Cold War: The CIA and American Foreign Policy in Europe (Războiul rece secret. CIA şi politica externă americană în Europa), din Historical Journal, 24/25 (1981–1982), se ocupă de o altfel de influenţă. Articolele din volumul lui M. Mazower, The Policing of Politics in the Twentieth Century (Supravegherea politicilor în secolul XX – 1997) susţin că europenii nu aveau nevoie de CIA ca să înveţe ce era anticomunismul. Studiul lui P. Hennessy şi G. Brownfield, Britain’s Cold War Security Purge: The Origins of Positive Vetting (Epurările de siguranţă ale Marii Britanii postbelice. Originile validării pozitive), din Historical Journal, 25 (1982), pp. 965-973, oferă o lectură de-a dreptul

fascinantă.

Despre explozia economică, o scriere clasică este cea a lui M. Postan, An Economic History of Western Europe, 1945–1964 (O istorie economică a Europei Occidentale, 1945–1964 – 1967). Acesteia i se adaugă: P. Armstrong, A. Glyn şi J. Harrison, Capitalism since World War II (Capitalismul de la cel de-al Doilea Război Mondial încoace – 1984); A. Boltho, The European Economy: Growth and Crisis (Economia europeană. Creştere şi criză – Oxford, 1982); A. Maddison, Phases of Capitalist Development (Fazele dezvoltării capitaliste – Oxford, 1982) şi A. Shonfield, Modern Capitalism (Capitalismul modern – Oxford, 1965). Numărul din iarna 1964 al revistei Daedalus, A New Europe? (O nouă Europă?) conţine analize strălucite ale schimbărilor socio-economice postbelice din Europa Occidentală. Cartea lui A. Sampson, Anatomy of Europe (Anatomia Europei – 1968), poartă un titlu neinspirat, dar oferă o viziune esenţială asupra aceleiaşi regiuni. J.E. Lane, în Politics and Society in Western Europe (Politică şi societate în Europa Occidentală – ed. 1994), conţine o mulţime de informaţii prezentate foarte accesibil. Originile Uniunii Europene sunt tratate de E. Haas în The Uniting of Europe (Unirea Europei – Stanford, California, 1958) şi, într-o manieră mai istorică – şi mai controversată – de A. Milward şi alţii, în The European Rescue of the Nation State (Recuperarea europeană a statului-naţiune – 1992).

În privinţa consumerismului, nu există vreun studiu istoric mai inspirat decât romanul lui G. Perec, Things: A Story of the Sixties (Lucrurile, apărut în limba română la Editura pentru Literatură Universală, 1967), deşi volumul editat de V. Bogdanor şi R. Skidelsky, The Age of Affluence, 1951–1964 (Era bogăţiei, 1951–1964 – 1970), conţine câteva studii foarte bine ţintite. O analiză remarcabilă face A. Pizzorno în The Individualistic Mobilization of Europe (Mobilizarea individualistă a Europei), în Daedalus, 93, 1 (iarna 1964). S. Gundle, în L'americanizzazione del quotidiano: televisione e consumismo nell'Italia degli anni cinquanta (Americanizarea vieţii cotidiene: Televiziunea şi consumismul în Italia, în anii 1950), în Quaderni storici, 62 (August 1986), pp. 561-594, introduce cazul italian. S. Weiner, în The Consommatrice, în cartea Elsa Triolet, Roses à crédit („Consumatoarea" din anii 1950, în cartea Elsei Triolet, Trandafiri pe datorie), în French Cultural Studies, 6 (1995), pp. 123–144, face acelaşi lucru pentru Franţa. Textul lui F.

Mort şi P. Thompson, Retailing, Commercial Culture, and Masculinity in 1950s Britain (Vânzările cu amănuntul, cultura comercială şi bărbăţia în Marea Britanie din anii 1950), din History Workshop Journal, 38 (1994), este de-a dreptul amuzant. Reclama postbelică nu şi-a găsit încă un istoric. Dar un ghid bun, de bază, este cel al lui T.R. Nevitt, Advertising in Britain: A History (Reclama în Marea Britanie. O istorie – 1982). Istoricii au lăsat şi ascensiunea turismului în grija antropologilor şi a teoreticienilor societăţii, deşi P. Mandler, în The Fall and Rise of the Stately Home (Căderea şi înălţarea căminului impunător – 1997), arată ce se poate face în acest sens.

T. Marshall, în Class, Citizenship, and Social Development (Clasă, cetăţenie şi dezvoltare socială – Chicago, 1963), şi R. Titmuss, în Essays on the Welfare State (Eseuri despre statul asistenţial – ed. 1963), demonstrează gândirea a doi teoreticieni britanici importanţi ai societăţii. O viziune franceză prezintă F. Ewald, în L'État de providence (Statul providenţial – Paris, 1986). Cea mai bună tratare a economiei sociale de piaţă germane se găseşte la A.J. Nicholls, în Freedom with Responsibility: The Social Market Economy in Germany, 1918–1963 (Libertatea cu responsabilitate. Economia socială de piaţă în Germania, 1918–1963 – Oxford, 1994). Alte tratări comparatiste se găsesc la: P. Flora şi A. Heidenheimer, în The Development of Welfare States in Europe and America (Dezvoltarea statelor asistenţiale în Europa şi America – 1987); G. Esping-Andersen, The Three Worlds of Welfare Capitalism (Cele trei lumi ale capitalismului asistenţial – Cambridge, 1990); P. Baldwin, The Politics of Social Solidarity (Politica solidarităţii sociale – Cambridge, 1990); A. de Swaan, In Care of the State: Health Care, Education and Welfare in Europe in the Modern Era (În grija statului. Asigurarea sănătăţii, educaţia şi bunăstarea în Europa în epoca modernă – Oxford, 1988); A. Cochrane şi J. Clarke, Comparing Welfare States: Britain in International Context (Compararea statelor asistenţiale. Marea Britanie în context internaţional – 1993) şi P. Thane, The Foundations of the Welfare State (Bazele statului asistenţial – 1982). J. Harris, în studiul Enterprise and Welfare States: A Comparative Perspective (State antreprenoriale şi asistenţiale. O perspectivă comparativă), din Transactions of the Royal Historical Society (1990), pp. 175–195, examinează criticile thatcheriste asupra cheltuielilor pentru asistenţă socială. Din punct de vedere politic, stânga e tratată de S. Padgett şi W. Patterson, în A History of Social Democracy in Postwar Europe (O istorie a social-democraţiei în Europa

postbelică – 1991); în privința dreptei, nu există nimic comparabil. Studiul lui C. Lemke și G. Marks, The Crisis of Socialism in Europe (Criza socialismului în Europa – Durham, Carolina de Nord, 1992), este foarte util; mai avem de așteptat după o tratare similară a crizei conservatorismului contemporan. Creștin-democrația este bine tratată în câteva lucrări excelente: M.P. Fogarty, Christian Democracy in Western Europe, 1820–1953 (Creștin-democrația în Europa Occidentală, 1820–1953 – 1957); D.L. Hanley, Christian Democracy in Europe (Creștin-democrația în Europa – 1996); și excelentul studiu al lui K. van Kersbergen, Social Capitalism: A Study of Christian Democracy and the Welfare State (Capitalismul social. Studiu asupra creștin-democrației și statului asistențial – 1995). Un bun eseu este cel al lui M. Mitchell, Materialism and Secularism: CDU Politicians and National Socialism, 1945–1949 (Materialism și secularism. Politicienii de la CDU și național-socialismul), din Journal of Modern History, 67 (Iunie 1995), pp. 278–308; iar toată povestea catolicismului politic postbelic este pusă în perspectivă istorică de T. Buchanan și M. Conway, în Political Catholicism in Europe, 1918–1965 (Catolicismul politic în Europa, 1918–1965 – Oxford, 1996). Extrema dreaptă face obiectul volumului alcătuit de L. Cheles și alții, Neo-Fascism in Europe (Neofascismul în Europa – 1991).

Tendințele demografice sunt analizate de D.V. Glass, în Population Trends in Europe Since the Second World War (Tendințele de la nivelul populației în Europa de la cel de-al Doilea Război Mondial), din Population Studies, 22, 1 (martie 1968), pp. 103–147; M. Kirk, Demographic and Social Change in Europe, 1975–2000 (Schimbări demografice și sociale în Europa, 1975–2000 – Liverpool, 1981) și D. Noin și R. Woods, în The Changing Population of Europe (Populația în schimbare a Europei – Oxford, 1993). C. Dyer, în Population and Society in 20th Century France (Populație și societate în Franța secolului XX – 1978), se referă la epoca postbelică. Despre femei și politicile oficiale față de ele, vezi D. Dahlerup, The New Women's Movement (Noua mișcare a femeilor – 1986); C. Duchen, Women's Rights and Women's Lives in France, 1944–1968 (Drepturile femeilor și viețile femeilor în Franța, 1944–1968 – 1994). O bună lucrare despre politica britanică în privința sexelor este C. Haste, Rules of Desire: Sex in Britain, World War I to the Present (Regulile dorinței. Sexul în Marea Britanie de la Primul Război Mondial până în prezent – 1992). Despre ascensiunea adolescentului, vezi: J.G. Gillis, Youth and History (Tineretul și istoria –

New York, 1974); T.R. Fyvel, The Insecure Offenders (Delincvenţii nesiguri pe ei – 1961); şi S. Piccone Stella, „Rebels without a cause“: Male Youth in Italy Around 1960 („Rebeli fără o cauză“: Tineretul masculin în Italia, în jurul anului 1960), în History Workshop Journal, 38 (1994), pp. 157–174. Despre studenţii revoltaţi, o lucrare admirabil de clarvăzătoare este cea a lui G. Statera, Death of a Utopia: The Development and Decline of Student Movements in Europe (Moartea unei utopii. Dezvoltarea şi declinul mişcărilor studenţeşti din Europa – New York, 1975). Există, de asemenea, studii foarte bune în numerele pe 1968–1969 ale revistei Daedalus. Despre criminalitate, avem argumentaţia lui N. Christie din Crime Control as Industry (Controlul criminalităţii ca industrie – 1993), iar despre politica penală, studiile lui V. Ruggiero, M. Ryan şi J. Sim, din West European Penal Systems (Sistemele penale vest-europene – 1995). Totuşi, studiile comparative din această zonă sunt puţine, iar unele care să aibă şi vreo perspectivă istorică practic nu există.

Imigraţia este discutată în volumele R. King, Mass Migrations in Europe (Migraţia de masă în Europa – 1993) şi J. Salt şi H. Clout, Migration in Postwar Europe: Geographical Essays (Migraţia în Europa postbelică. Eseuri geografice – Oxford, 1976). Subiectul abordat de S. Collinson în Beyond Borders: West European Migration Policy and the 21st Century (Dincolo de frontiere. Politica de migraţie vest-europeană şi secolul XXI – 1993) este limpede. Cartea lui Rogers Brubaker, Citizenship and Nationhood in France and Germany (Cetăţenie şi naţionalitate în Franţa şi Germania – Cambridge, Massachusetts, 1992), este o contribuţie majoră la formele de cetăţenie. Atitudinile rasiale şi influenţa lor asupra politicii sunt abordate de P. Rich în Race and Empire in British Politics (Rasă şi imperiu în politica britanică – Cambridge, 1990), de Z. Layton-Henry, în The Politics of Immigration (Politica imigraţiei – 1992), de G. Freeman în Immigrant Labor and Racial Conflict: The French and British Experiences, 1945–1975 (Forţa de muncă imigrantă şi conflictul rasial. Experienţele franceză şi britanică, 1945–1975 – 1979), şi în volumul editat de T. Hammar, European Immigration Policy (Politica europeană de imigraţie – 1985). O culegere interesantă de texte este şi M. Wievorka, Racisme et xénophobie en Europe (Rasism şi xenofobie în Europa – 1994).

Inflaţia ca fenomen politic este analizată de C. Maier în textul The Politics of

Inflation in the 20th Century (Politica inflației în secolul XX), din cartea sa In Search of Stability (În căutarea stabilității – Cambridge, 1987). N. Kaldor, în The Scourge of Monetarism (Năpasta monetarismului – Oxford, 1985), stârnește o polemică viguroasă pe marginea tipului de neoliberalism a cărui readucere la viață este prezentată cu acuitate de R. Cockett în Thinking the Unthinkable: Think-Tanks and the Economic Counter-Revolution, 1931–1983 (Gândirea negânditului. Nucleele de gândire și contrarevoluția economică, 1931–1983 – 1995). S. Graubard, în The European Predicament (Nenorocirea europeană), din Daedalus (primăvara 1979), sugerează atmosfera sumbră a vremurilor. Volumul lui D. Dyker, The European Economy (Economia europeană – 1992), este cuprinzător și limpede. Culegerea editată de G. Baglioni și C. Crouch, European Industrial Relations: The Challenge of Flexibility (Relațiile industriale europene. Provocarea flexibilității – 1990), se ocupă de așa-numita „flexibilizare“. Despre amplificarea șomajului până la proporții de masă, atitudinile schimbătoare față de muncă și criza consensului postbelic, vezi B. Showler și A. Sinfield, The Workless State (Statul fără muncă – Oxford, 1981). Politica statului asistențial din anii 1980 este disecată de P. Pierson în Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher, and the Politics of Retrenchment (Dezmembrarea statului asistențial? Reagan, Thatcher și politica de retranșeizare – Cambridge, 1994); vezi și N. Barr și alții, The State of Welfare: The Welfare State in Britain since 1974 (Statul asistenței sociale. Statul asistențial în Marea Britanie din 1974 până astăzi) – Oxford, 1991), și, pe tema sărăciei, A.B. Atkinson, Incomes and the Welfare State: Essays on Britain and Europe (Veniturile și statul asistențial. Eseuri despre Marea Britanie și Europa – Cambridge, 1995). Studiul lui J. Vickers și V. Wright, The Politics of Industrial Privatisation in Western Europe: An Overview (Politica de privatizare industrială în Europa Occidentală. O trecere în revistă), din West European Politics, 11 (1988), pp. 1-30, este unul excelent, la fel ca și cel al lui V. Wright, Reshaping the State: Implications for Public Administration (Remodelarea statului. Implicații pentru administrația publică), din West European Politics, 17 (1994), pp. 101–133. Printre cele mai profunde și nuanțate din punct de vedere istoric relatări despre „modernitate“ și urmările ei se numără cele ale lui: D. Harvey, The Condition of Postmodernity (Condiția de postmodernitate – 1989) și A. Giddens, Modernity and Self-Identity (Modernitatea și identitatea de sine – 1991).

J. Rothschild, Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War Two (Întoarcerea la diversitate. O istorie politică a Europei Centrale şi Răsăritene de la al Doilea Război Mondial încoace – ed. 1989) este recomandabil pentru faza finală a stăpânirii sovietice. Mârâielile iscate de nemulţumirile faţă de comunism sunt cel mai bine descrise de T. Garton Ash, în The Uses of Adversity (Utilizările adversităţii – Cambridge, 1989), un reportaj politic strălucit. Despre sindicatul liber Solidaritatea, există B. Kaminski, The Collapse of State Socialism: The Case of Poland (Colapsul socialismului de stat. Cazul Poloniei – Princeton, New Jersey, 1991) şi R. Laba, The Roots of Solidarity (Rădăcinile „Solidarităţii" – Princeton, New Jersey, 1991); o valoroasă culegere de texte şi o serie de mărturii se găsesc în volumele lui L. Labedz, Poland under Jaruzelski (Polonia sub Jaruzelski – New York, 1984) şi T. Garton Ash, The Polish Revolution (Revoluţia poloneză – 1991). Culegerea lui D.N. Nelson, Communism and the Politics of Inequality (Comunismul şi politica inegalităţii – Toronto, 1983), analizează criza socială a comunismului. Reformele lui Gorbaciov sunt discutate de K. Dawisha în Eastern Europe, Gorbachev, and Reform (Europa Răsăriteană, Gorbaciov şi reforma – Cambridge, ed. 1990) şi de M. Gorbaciov însuşi, în Perestroika (1988). Un studiu profund este cel al lui J. Valdez din Internationalism and the Ideology of Soviet Influence in Eastern Europe (Internaţionalismul şi ideologia influenţei sovietice în Europa Răsăriteană – Cambridge, 1993). S. Graubard, în Eastern Europe… Central Europe… Europe (Europa de Est… Europa Centrală… Europa – 1991), aduce o culegere incisivă de articole despre colapsul comunismului. A.J. McAdams, în Crisis in the Soviet Empire: Three Ambiguities in Search of a Prediction (Criză în imperiul sovietic. Trei ambiguităţi în căutarea unei previziuni), din Comparative Politics, 20, 1 (octombrie 1987), pp. 107–118, se întreabă ce fel de criză a fost de fapt.

G. Hosking şi J. Aves, în The Road to Post-Communism (Drumul către postcomunism – 1992), discută despre ascensiunea opoziţiei în Uniunea Sovietică însăşi. Revoluţiile sunt analizate în I. Banac, Eastern Europe in Revolution (Europa Răsăriteană în revoluţie – Ithaca, New York, 1992); o mărturie vie, de martor ocular, este a lui T. Garton Ash, din The Magic Lantern (Lanterna magică – 1990). G. Lundestad, în The Fall of Great Powers: Peace, Stability, and Legitimacy (Căderea marilor puteri. Pace, stabilitate şi legitimitate – Oxford, 1994), plasează în context istoric

retragerea Sovietelor în propria societate. Despre Europa Răsăriteană după comunism, am descoperit cartea lui A.E. Dick Howard, Constitution Making in Eastern Europe (Alcătuirea constituţiilor în Europa Răsăriteană – Washington, 1993), plină de ecouri ale trecutului. Revista Dissent (vara 1996) adună câteva articole bune despre minorităţi. Cartea lui T. Rosenbaum, The Haunted Land (Pământul bântuit – 1993), este una dintre cele mai elocvente dintre multele relatări despre eforturile Europei Răsăritene de a se reconcilia cu propriul trecut. A. Applebaum, în Between East and West: Across the Borderlands of Europe (Între Est şi Vest. Peste zonele de frontieră ale Europei – 1995), oferă o carte de călătorii foarte accesibilă, dublată de o sensibilitate istorică aparte.

Titlurile din ghid au fost publicate la Londra, dacă nu este specificat un alt loc de apariţie.

Tabele

Tabelul 1. Dispariţia minorităţilor din Europa de Est, 1931–1991

-

Polonia: Total populaţie: 31,9 milioane (1931) / 36,1 milioane (1991)
741 000 (2,3%)
Germani
Cehoslovacia: Total populaţie: 14,5 milioane (1930) / 15,6 milioane (1991)
3,2 milioane (22,1%)
Germani
Ungaria: Total populaţie: 8,7 milioane (1930) / 10,4 milioane (1990)
478 000 (5,5%)
Germani
România Total populaţie: 18,1 milioane (1930) / 21,6 milioane (1977)
745 000 (4,1%)
Germani
Iugoslavia: Total populaţie: 13,9 milioane (1930) / 22,4 milioane (1981)
500 000 (3,6%)
Germani
Sursa: P.R. Magocsi – Historical Atlas of East Central Europe, Seattle, 1993

Tabelul 2. Populația străină din câteva țări europene în anii 1960, 1976, 1990 (în valori absolute și ca procente din populația totală)

	1960		1976		1990	
	Valoare	%	Valoare	%	Valoare	%
Austria	102 000	1,4	271 000	3,6	413 000	5,3
belgia	453 000	4,9	835 000	8,5	905 000	9,1
danemarca	17 000	0,4	91 000	1,8	161 000	3,1
franța	—	4,7	3 442 000	6,6	3 608 000	6,4
germania*	686 000	1,2	3 948 000	6,4	5 242 000	8,2
olanda	118 000	1,0	351 000	2,6	692 000	4,6
suedia	191 000	—	418 000	5,1	484 000	5,6
elveția	495 000	9,2	1 039 000	16,4	1 100 000**	16,3**
regatul unit	—	—	1 542 000	2,9	1 875 000	3,3

Sursa: Y. Soysal – Limits of Citizenship, Chicago, 1994

* 1960, 1976: Germania de Vest; 1990: Republica Federală Germania

** Nu include muncitorii sezonieri și pe cei din zonele de frontieră.

Tabelul 3. Fuga de pământ în 1930 şi 1980

(procente din populaţia totală care lucrează în agricultură)

Ţara	1930	1980
Danemarca	30	7
Finlanda	71	11
Norvegia	36	7
Suedia	39	5
Austria	32	9
Belgia	17	3
Franţa	36	8
Germania	29	—
RFG	—	4
RDG	—	10
Irlanda	34	18
Olanda	21	6
Elveţia	21	5
Regatul Unit	6	3
Bulgaria	80	37
Cehoslovacia	37	11
Ungaria	55	20
Polonia	66	31
România	77	29
Iugoslavia	78	29

Grecia	54	37
Italia	47	11
Portugalia	55	28
Spania	50	14

Adaptare după: G. Ambrosius și W. Hubbard – A Social and Economic History of Twentieth Century Europe, Cambridge, Massachusetts, 1989, pp. 58–59.

Note

Prefață

1. J. Roth, Juden auf wanderschaft (Evreii în pribegie), Köln, 1985, p. 84.

2. Cifrele pentru Primul Război Mondial provin din Encyclopaedia Britannica (Enciclopedia britanică), Chicago, 1949, vol. 23, p. 775. Masaryk, în E. Goldstein, Winning the Peace: British Diplomatic Strategy, Peace Planning, and Paris Peace Conference, 1916–1920 (Câştigarea păcii. Strategia diplomatică britanică, planurile de pace şi Conferinţa de Pace de la Paris, 1916–1920), Oxford, 1991, p. 4. El Lissitsky, în M. Rowell şi A.Z. Rudenstine, Russische Avantgarde aus der Sammlung Costakis (Avangarda rusească din colecţia Costakis), Hanovra, 1984, p. 52.

3. Ignazio Silone (1955), Alegerea tovarăşilor, în N. Mills (ed.), Legacy of Dissent: Forty Years of Writing from Dissent Magazine (Moştenirea disidenţei. Patruzeci de ani de scris de la revista Dissent [Disidenţa]), New York, 1994, p. 58.

4. H. Arendt, Originile totalitarismului, Editura Humanitas, București, 2014.

5. J. Keegan, „A primitive tribal conflict only anthropologists can understand“ (Un conflict tribal primitiv pe care-l pot înțelege doar antropologii), în Daily Telegraph, 15 aprilie 1993. De acelaşi autor, vezi A History of Warfare (O istorie a războiului), Londra, 1993, pp. 6, 55–56.

6. R. Aron, The Century of Total War (Secolul războiului total), Londra, 1954, p. 325.

Capitolul 1. Templul pustiit. Înălțarea și decăderea democrației

1. H. Kelsen, La Démocratie: sa nature, sa valeur (Democrația: natura și valoarea sa), Paris, 1932, p. viii.

2. F. Nitti, Bolshevism, Fascism and Democracy (Bolșevismul, fascismul și democrația), New York, 1927, p. 15.

3. „Kings in Exile“, în A. Wat, Lucifer Unemployed (Lucifer șomer), Ecanston, Illinois, 1927, pp. 17–35.

4. Împăratul Sfântului Imperiu Roman, Carol Quintul, a renunţat de bunăvoie la toate coroanele sale de monarh, printr-o serie de abdicări desfășurate între anii 1554 și 1556, și s-a retras la mănăstire (n. trad.).

5. B. de Jouvenel, Après la défaite (După înfrângere), Paris, 1941, p. 7.

6. James Bryce, Modern Democracies (Democrațiile moderne), vol. I, New York, 1921, p. 4.

7. F. Cambo, Les dictatures (Dictaturile), Paris, 1929, p. 98.

8. V.M. Dean, „The Attack on Democracy“ („Atacul împotriva democraţiei“), în Dean și alții, New Governments in Europe: The trend towards Dictatorship (Noile guvernări din Europa. Tendinţa către dictatură), New York, 1934, p. 15.

9. M.J. Bonn, The Crissis of European Democracy (Criza democrației europene), New Haven, Connecticut, 1925.

10. Eustace Percy, Democracy on Trial (Democrația supusă încercării), Londra, 1931.

11. H.G. Wells, After Democracy: Addresses and Papers on the Present World Situation (După democrație. Alocuțiuni și scrieri despre situația mondială actuală), Londra, 1932.

12. S. de Madariaga, Anarchy or Hierarchy (Anarhie sau ierarhie), New York, 1937, p. 14.

13. W.E. Rappard, The Crissis of Democracy (Criza democrației), Chicago, 1938, pp. 2–3.

14. B. de Jouvenel, op.cit., pp. 7–8, 229.

15. Acest din urmă principiu derivă el însuși din Declaraţia de Independenţă a Statelor Unite ale Americii, de la 4 iulie 1776 (n. trad.).

16. M.W. Graham, New Gouvernments of Central Europe (Noile guvernări din Europa Centrală), Londra, 1924, pp. 604 și altele.

17. B. Mirkine-Guetzévitch, Les Constitutions de l'Europe nouvelle (Constituțiile noii Europe), Paris, 1929, p. 25.

18. A.J. Zurcher, The Experiment with Democracy in Central Europe (Experimentul cu democrația din Europa Centrală), New York, 1933, p. viii.

19. Mirkine-Guetzévitch, op.cit., pp. 16–21.

20. Mirkine-Guetzévitch, op.cit., pp. 9, 34–35; B.W. Diffie, „Spain under the Republic“ („Spania sub Republică“), în V.M. Dean, op.cit., pp. 404–405.

21. Hugo Preuss, citat de E. Kennedy în Introducere la traducerea cărţii The Crissis of Parliamentary Democracy (Criza democrației parlamentare) de Carl Schmitt, Cambridge, 1987.

22. Lvov citat în O. Figes, Revoluția Rusă (1891–1924). Tragedia unui popor, apărută în limba română la ed. Polirom, în 2016. Liberté, égalité, fraternité erau principiile Revoluţiei Franceze declanșate în 1789 (n. trad.).

23. J. Burbank, „Lenin and the Law“ („Lenin și Legea“), în Slavis Review, 1995, pp. 23–44.

24. Despre votare, vezi O. Radkey, Russia Goes to the Poll (Rusia merge la urne), Ithaca, 1990, cap. 2; E.H. Carr, The Bolshevik Revolution, 1917–1923 (Revoluţia bolşevică), Londra, 1986, vol.1, pp. 116, 191 şi altele; F. Getzler, „Lenin's conception of revolution as civil war" (Concepţia lui Lenin despre revoluţie ca război civil), în Slavonic and East European Review, iulie 1996, pp. 469–472; Z. Zik, Ideas and Forces in Soviet Legal History (Idei şi forţe în istoria legalităţii sovietice), New York, 1992, nr. 78.

25. De la iniţialele cuvintelor Chrezvîceainaia Komisiia, „Comisia de Urgenţă", prima, din punct de vedere cronologic, dintr-o serie de organizaţii de securitate internă ale statului sovietic (n. trad.).

26. H. Shukman, The Blackwell Encyclopaedia of the Russian Revolution (Enciclopedia Blackwell a Revoluţiei Ruse), Oxford, 1988, pp. 192–193; Carr, op. cit., p. 182.

27. Termen-valiză, format din cuvintele germane jung + Herr („tânăr domn"), care desemna tânăra nobilime (n. trad.).

28. G. Serventi, Ascesa della democrazia europea e prime reazioni storiche (Ascensiunea democraţiei europene şi primele reacţii istorice), Roma, 1925, p. 358; F. Cambo, Autour du fascime italien (În jurul fascismului italian), Paris, 1925, p. 196; vezi, de asemenea, F. Lyttelton, „Fascism in Italy: The Second Wave" (Fascismul în Italia. Al doilea val), în G. Mosse şi W. Laqueur, International Fascism, 1920–1945 (Fascismul internaţional), New York, 1966, pp. 75–101.

29. Fasces (lat. pl.), „legătură", un snop din beţe din lemn legate la cele două capete, printre care şi o coadă de secure, cu tăişul ieşind la vedere din snop. Era simbolul unui magistrat şi al autorităţii sale, în Roma antică (n. trad.).

30. B. Mussolini, Fascismul, apărută în limba română la ed. Universul, în 1934.

31. G. Gentile, Che cos'è il fascismo (Ce anume este fascismul), Florenţa, 1925, p. 38.

32. Max Ascoli şi Arthur Feiler, Fascism for Whom? (Fascismul pentru

cine?), New York, W.W. Norton, 1938 (n. trad.).

33. H. Rogger şi E. Weber (eds), The European Right; A Historical Profile (Dreapta europeană. Un profil istoric), Berkeley, 1966, p. 8.

34. F. Cambo, Les Dictatures, p. 51; cf. Bonn, op.cit., p. 80.

35. Kelsen, op. cit., p. 22.

36. S. Neumann, Die deutschen Parteien: Wesen und Wandel nach dem Kriege (Partidele germane. Felul şi transformările lor după război), Berlin, 1931, pp. 110–112; Bonn, op. cit., p. 82; Kelsen, „Criza sistemului parlamentar“, citat în J. Bendersky, Carl Schmitt: Theorist for the Reich (Carl Schmitt, teoreticianul Reichului), Princeton, 1983, p. 110, n. 8.

37. E. Giraud, La Crise de la dèmocratie et le renforcement du puvoir exécutif (Criza democrației și consolidarea puterii executive), Paris, 1938, pp. 73–74, 166.

38. J. Stengers, „Belgia“, în Rogger şi Weber, op. cit., pp. 136–137; Giraud, op. cit., p. 35; E. Beneš, Democracy: Today and Tomorrow („Democrația, astăzi și mâine“), Londra, 1940, p. 215.

39. Citat de Giraud, op. cit., p. 150; despre Polonia, vezi J. Holzer, „The Political right in Poland, 1918–1939“ („Dreapta politică în Polonia, 1918–1939“), în Journal of Contemporary History, 12 (1977), pp. 395–412.

40. Bendersky, op. cit., pp. 130–131.

41. M.S. Wertheimer, Revoluția nazistă în Germania, în Dean și alții, op. cit., pp. 206–207; Bendersky, op. cit., pp. 132–135, 169.

42. Bonn, op. cit., p. 84.

43. R. Wohl, The Generation of 1914 („Generația 1914“), Cambridge, 1979; Pierre Drieu La Rochelle, citat în Riger și Weber, op. cit., p. 18.

44. Montherlant, citat în B. de Jouvenel, op. cit., pp. 36–37; Eliade și Cioran, în L. Volovici, Ideologia naționalistă și problema evreiască, apărută în limba

română la ed. Humanitas, în 1995.

45. Musil, în D. Luft, Robert Musil and the Crissis of European Culture („Robert Musil şi criza culturii europene“), Los Angeles, Berkeley, 1980, p. 279; H.G. Wells, Liberalismul, în Wells, op. cit., p. 24.

46. E. di Nuoscio, „Democraţia partidelor în ideologia politică a lui Guglielmo Ferrero“, în L. Cedroni, Guglielmo Ferrero: itinerari del pensiero (Guglielmo Ferrero: linii principale ale ideologiei sale), Milano, 1994, p. 670; vezi şi A. Lyttelton, „Criza societăţii burgheze şi originile fascismului“, în R. Bessel, Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts („Italia fascistă şi Germania nazistă. Comparaţii şi contraste“), Cambridge, 1996, pp. 12–23; J.M. Keynes, „Sunt eu liberal?“, citat în Mandler şi Pedersen, After the Victorians: Private Conscience and Public Duty in Modern Britain (După victorieni. Conştiinţa privată şi îndatoririle publice în Marea Britanie modernă), Londra, 1994, p. 10.

47. D. Sassoon, One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twientieth Century (O sută de ani de socialism. Stânga vest-europeană în secolul XX), Londra, 1996, pp. 36–41; citat de E. Kennedy, op. cit., p. xxxviii.

48. S. de Madariaga, op. cit.; R. Paxton, „Franţa. Biserica, Republica şi tentaţia fascistă“, în R.J. Wolff şi J.K. Hoensch, Catholics, the State and the European Radical Right, 1919–1945 (Catolicii, Statul şi dreapta radicală europeană, 1919–1945), New York, 1987, p. 83.

49. F. Morstein Marx, Gouvernment in the Third Reich (Guvernarea în cel de-al Treilea Reich), New York, 1937, p. 33; Graham, op. cit., p. 292; Hitler, citat în A. Bullock, Hitler and Stalin: Parallel Lives (Hitler şi Stalin. Vieţi paralele), Londra, 1991, p. 271.

50. The Times, 10 august 1936.

51. Mica Anglie (engl. Little England) era o direcţie de gândire naţionalistă şi xenofobă în rândurile britanicilor care ar fi preferat ca influenţa britanică să fie limitată la insulele propriului arhipelag (n. trad.).

52. K. Loewenstein, „Autocraţie versus democraţie în Europa contemporană“ („Autocraţie contra democraţie în Europa contemporană“), în American Political Science Review 29, 4 august 1935, pp. 571–593 şi 755–784.

53. M. Oakeshott, The Social and Political Doctrines of Contemporary Europe (Doctrinele sociale şi politice din Europa contemporană), Londra, 1940, pp. xvii, 4.

54. Oakeshott, op. cit., p. xiii; H. Arthur Steiner, Gouvernment in Fascist Italy (Guvernarea în Italia fascistă), Londra, 1938, p. 141; Kennan, citat în M. Weil, Pretty Good Club: The Founding Fathers of the US Foreign Service (Un club destul de bun. Părinţii-fondatori ai Serviciului Străin al Statelor Unite), New York, 1978, p. 171.

55. F.C. Egerton, Salazar, Rebuilder of Portugal (Reconstructorul Portugaliei, Salazar), Londra, 1943, pp. 224–227.

56. Pentru teoria că partidul nazist ar fi parcurs „lecţiile de bază ale democraţiei“, vezi articolul-studiu al lui P. Fritzsche, „A murit Republica de la Weimar?“, în Journal of Modern History, 68 (septembrie 1996), pp. 629–656; vezi şi Bullock, op. cit., p. 271.

57. Textual: „Noua Înţelegere“, în sensul de contract social – denumire dată unui program complex, desfăşurat în Statele Unite în perioada primului mandat (1933–1937) al preşedintelui F.D. Roosevelt, menit să sprijine simplii cetăţeni şi firmele să-şi revină după Marea Criză Economică de la începutul anilor 1930 (n. trad.).

58. J.P. Diggins, Mussolini and Fascism: The View from America (Mussolini şi fascismul. Perspectiva din America), Princeton, New Jersey, 1972, pp. 164–165.

59. T. Gallagher, Portugal: A Twentieth Century Interpretation (Portugalia. O interpretare de secol XX), Manchester, 1983, pp. 64–74.

60. U. Kluge, Der österreichische Ständestaat 1934–1938 (Statul corporatist austriac, 1934–1938), Viena, 1984, cap. 1–3; F. Stadler şi P. Weibel, Vertriebung der Vernunft: The Cultural Exodus from Austria (Alungarea

raţiunii. Exodul cultural din Austria), Viena, 1995.

61. Ibidem, p. 15.

62. Ibidem, p. 86.

63. Vezi P. Diehl-Thiele, Partei und Staat im Dritten Reich (Partid şi stat în cel de-al Treilea Reich), Munchen, 1971.

64. K. Loewenstein, „Legea în cel de-al Treilea Reich“, în Yale Law Journal, 45 (1936), p. 811; vezi şi H.W. Koch, In the Name of the Volk: Political Justice in Hitler’s Germany (În numele poporului. Justiţie politică în Germania lui Hitler), Londra, 1989, cap. 3–4.

65. I. Müller, Hitler’s Justice: the Courts ot the Third Reich (Justiţia lui Hitler. Tribunalele celui de-al Treilea Reich), Cambridge, 1991, pp. 6–27.

66. Textual: „colectivitatea poporului“ (germ. – n.trad.).

67. E. Fraenkel, The Dual State A Contribution to the Theory of Dictatorship (Statul dual. Contribuţie la teoria dictaturii), New York, 1941, p. 13; Loewenstein, op. cit., p. 803; citat în M. Burleigh şi W. Wippermann, The Racial State (Statul rasist), Cambridge, 1991, p. 177; cf. E. Dickinson, The Politics of German Child Welfare from the Empire to the Federal Republic (Politica bunăstării copilului german de la Imperiu la Republica Federală), 1996, p. 218.

68. Abrevierea sintagmei Geheime Staatspolizei (germ.), „Poliţia Secretă a Statului“ nazist german (n. trad.).

69. Fraenkel, op. cit.

70. Müller, op. cit., pp. 91–92.

71. Fraenkel, op. cit., pp. 52, 94.

72. R.C. van Caenegem, An Historical Introduction to Western Constitutional Law (O introducere istorică la legislaţia constituţională occidentală), Cambridge, 1995, p. 284.

73. C. Beradt, The Third Reich of Dreams: The Nightmares of a Nation, 1933–1939 (Al Treilea Reich al visurilor. Coşmarurile unei naţiuni, 1933–1939), Wellingborough, Northants, 1985, p. 21.

74. Textual: „Tineretul Hitlerist“ (germ. – n.trad.).

75. Fraenkel, op. cit., pp. 43–44, 54, 56, 58.

76. Ibidem, pp. 40, 48–49.

77. E. Gentile, The Sacralization of Politics in Fascist Italy (Sacralizarea politicii în Italia fascistă), Cambridge, 1996.

78. Müller, op. cit., p. 197; M. Broszat, „Lagărele de concentrare, 1933–1945“, în H. Krausnick şi M. Broszat, Anatomy of the SS State (Anatomia statului SS-ist), Londra, 1970.

79. „Lovitură de stat“ (fr. – n.trad.).

80. „Primul între egali“ (lat.), în Antichitatea romană, Princeps Senatus era „primul“ dintre senatori, în sensul că vorbea cel dintâi într-o dezbatere. Aici, referirea este la faptul că funcţia lui Stalin în partid era de Secretar-General al Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, deci „primul“ membru al unui comitet (n. trad.).

81. Vezi Bullock, op. cit., cap. 10.

82. D. Bankier, The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism (Germanii şi Soluţia Finală. Opinia publică în perioada nazistă), Oxford, 1992, cap. 3.

83. G.L. Weinberg, „Războiul german de cucerire a lumii şi exterminare a evreilor“, în Holocaust and Genocide Studies (toamna 1996), pp. 119–133; M. Knox, „Cucerirea, internă şi externă, în Italia fascistă şi Germania nazistă“, în Journal of Modern History (1984), pp. 1–57; Bankier, op. cit., p. 55.

Capitolul 2. Imperii, naţiuni, minorităţi

1. Citat în C.A. Macartney, National States and National Minorities (State naţionale şi minorităţi naţionale), New York, 1968, p. 17.

2. D.G. Kambouroglou, Toponymika Paradoxa (Atena, 1910), p. 5.

3. Von Horváth, citat în J. Rupnik, The Other Europe (Cealaltă Europă), Londra, 1988, p. 41.

4. Denumire dată unei mişcări politice reformatoare de la începutul secolului XX, care-şi propunea să transforme Imperiul Otoman într-o monarhie constituţională, dar care a sfârşit prin a instaura un regim de teroare, ce a culminat cu genocidul armenilor din 1915 (n. trad.).

5. Textual: „avuţie comună“ – termen care se referă, în limba engleză, încă din secolul XV, la o formă de organizare întru „binele comun“. După dezmembrarea Imperiului Britanic la mijlocul secolului XX, o parte dintre fostele colonii, dominioane şi teritorii britanice s-au reunit sub această denumire, toate cele 53 de state cu diverse niveluri de autonomie care fac parte în prezent din Commonwealth, recunoscând-o pe regina Elisabeta II a Marii Britanii drept cap al organizaţiei, iar 16 dintre ele o recunosc inclusiv drept suverană (n. trad.).

6. Citat în R.R. Wisse, I.L. Peretz and the Making of Modern Jewish Culture (I.L. Peretz şi crearea culturii evreieşti moderne), Seattle, 1991, p. 96.

7. Despre zonele de frontieră, vezi A. Applebaum, Between East and West: Across the Borderlands of Europe (Între Est şi Vest. Peste zonele de frontieră ale Europei), Londra, 1994; O. Jaszi, The Dissolution of the Habsburg Monarchy (Disoluţia monarhiei habsburgice), Chicago, 1929, p. 3; despre Karl Renner, vezi T. Bottomore şi P. Goode, Austro-Marxism (Oxford, 1978), p. 31 (printr-o ironie a sorţii, acest avocat neclintit al unui stat supranaţional avea să devină primul Cancelar al noii Republici Austria).

8. În 1914, odată cu intrarea Imperiului Otoman în război alături de Puterile

Centrale, Mehmet al V-lea, al 35-lea şi ultimul Sultan Otoman (1909–1918), în calitatea sa de Calif, a lansat chemarea la război sfânt (jihad) împotriva creştinătăţii, gândindu-se mai ales la marile populaţii musulmane din India şi Indonezia. Dar chemarea i-a rămas, practic, fără ecou în contextul războiului şi aşa declanşat (n. trad.).

9. V.H. Rothwell, British War Aims and Peace Diplomacy, 1914–1918 (Țelurile de război ale Marii Britanii și diplomația păcii, 1914–1918), Oxford, 1971, p. 159.

10. Ibidem, pp. 193 și altele; R.L. Koehl, „Preludiu la măreața Germanie a lui Hitler“, în American Historical Review (octombrie 1953), pp. 43–65.

11. P. Stirk, Mitteleuropa: History and Prospects (Mitteleuropa. Istorie și perspective), Edinburg, 1994, pp. 14–15; Rosenberg, citat în G. Stoakes, Hitler and the Quest for World Domination: Nazi Ideology and Foreign Policy in the 1920s (Hitler și lupta pentru dominație mondială. Ideologia nazistă și politica externă în anii 1920), New York, 1986, p. 125.

12. Întrebare pusă de Henryk Szlaiffer, în R.L. Rudolph şi D.F. Good, Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and the Soviet Union (Naționalism și imperiu. Imperiul Habsburgic și Uniunea Sovietică), New York, 1991, p. 152.

13. E. Traverso, The Marxists and the Jewish Question: The History of a Debate (1843–1943) (Marxiștii și chestiunea evreiască. Istoria unei dezbateri, 1843–1943), New Jersey, 1994, cap. 4–5; J. Frankel, Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism and the Russian Jews, 1862–1930 (Profeție și politică. Socialismul, naționalismul și evreii ruși, 1862–1917), New York, 1981, p. 235.

14. E. Traverso, op. cit., p. 132.; J. Jacobs, On Socialists and „the Jewish Question“ after Marx (Despre socialiști și „chestiunea evreiască“ după Marx), New York, 1992, cap. 5; H. Carrère d’Encausse, The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917–1930 (Marea provocare. Naționalitățile și statul bolșevic, 1917–1930), Cambridge, 1992, cap. 4.

15. R. Pipes, The Formation of the Soviet Union: Communism and

Nationalism, 1917–1923 (Formarea Uniunii Sovietice. Comunism şi naţionalism, 1917–1923), Cambridge, 1964, pp. 43–50, 108.

16. A.J. Motyl, Sovietology, Rationality, Nationality (Sovietologie, raţionalitate, naţionalitate), New York, 1990, p. 88.

17. Ibidem, p. 85; O. Subtelny, Ukraina: A History (Ucraina. O istorie), Toronto, 1988, p. 389; A.J. Motyl, „Violenţa politicii naţionaliste ucrainiene în Polonia interbelică, 1921–1939“, în East European Quarterly (martie, 1985), pp. 45–56.

18. Se înţelege de la sine că asemenea celebrări au fost efemere. Vezi J.A. Armstrong, Ukrainian Nationalism (Naţionalismul ucrainean), New York, 1990, pp. 10–12; J.T. Gross, Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia (Revoluţia din străinătate. Cucerirea de către sovietici a Ucrainei de Vest şi Bielorusiei de Vest poloneze), Princeton, 1988, pp. 31–32.

19. R. Conquest, Soviet Nationalities Policy in Practice (Politica naţionalistă sovietică pusă în practică), Londra, 1967, pp. 26–29; R. Szporluk, Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List (Comunism şi naţionalism. Karl Marx contra Friedrich List), New York, 1985, p. 218.

20. L.E. Gelfand, The Inquiry: American Preparations for Peace, 1917–1919 (Cercetarea. Pregătirile americane de pace, 1917–1919), New Haven, Connecticut, 1963, p. 148; Rothwell, op. cit., p. 221.

21. Dmowski, citat în P. Latawski, Roman Dmowski, the Polish Question and Western Opinion, 1915–1918: The Case of Britain (Roman Dmowski, chestiunea polonează şi opinia publică occidentală, 1915–1919. Cazul Marii Britanii), 1992, p. 9; despre cele două viziuni asupra Poloniei, vezi O. Halecki, The Limits and Divisions of European History (Limitările şi divizările istoriei europene), Londra, 1950, p. 136.

22. P. Wandycz, Dmowski's Policy at the Paris Peace Conference: Success or Failure? (Politica lui Dmowski la Conferinţa de Pace de la Paris. Reuşită sau eşec?), în Latawski, op. cit., p. 120.

23. M. Levene, Wars, Jews, and the New Europe: The Diplomacy of Lucien Wolf, 1914–1919 (Războiul, evreii şi noua Europă. Diplomaţia lui Lucien Wolf, 1914–1919), Oxford, 1992.

24. Ibidem, p. 266; Wandycz în Latawski, op. cit.; vezi, de asemenea, Polonsky şi Riff, „Poles, Czechs, and the «Jewish Question», 1914–1921: A Comparative Study“ („Polonezii, cehii şi „chestiunea evreiască“, 1914–1921. Studiu comparativ“), în V. Berghahn şi M. Kitchen, Germany in the Age of Total War (Germania în era războiului total), Londra, 1981, pp. 63–101; F. M. Leventhal, The Last Dissenter: H.N. Brailsford and His World (Ultimul disident: H.N. Brailsford şi lumea lui), Oxford, 1985, p. 159.

25. Goldstein, op. cit., p. 139.

26. J. Headlam-Morley, A Memoir of the Paris Peace Conference, 1919 (O rememorare a Conferinţei de Pace de la Paris din 1919), Londra, 1971, pp. 112 şi următoarele.; Macartney, op.cit., pp. 282–283.

27. Citat în P.B. Finney, „«An evil for all concerned»: Great Britain and minority protection after 1919 („«Un rău pentru toţi cei implicaţi». Marea britanie şi protecţia minorităţilor după 1919“), în Journal of Contemporary History, 30, 1995, pp. 536–537.

28. C. Fink, „Defender of Minorities: Germany in the League of Nations, 1926–1933“ („Apărătoarea minorităţilor: Germania în Liga Naţiunilor, 1926–1933“), în Central European History, 5:4, 1972, pp. 330–357; R. Brubaker, Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe (Naţionalismul revizuit. Conceptul de naţiune şi chestiunea naţională în noua Europă), Cambridge, 1996, cap. 5.

29. Cifrele sunt reproduse după O. Junghann, National Minorities in Europe (Minorităţile naţionale în Europa), New York, 1932, pp. 116, 119.

30. Headlam-Morley, op.cit., pp. 112–113.

31. J.S. Mill, citat în A. Ryan, J.S. Mill, Londra, 1974, p. 207; S. Sierpowski, „Minorities in the System of the League of Nations“ („Minorităţile în sistemul Ligii Naţiunilor“), în P. Smith, Ethnic Groups in International

Relations (Grupurile etnice în relaţiile internaţionale), New York, 1991, p. 27; Schmitt, op.cit., pp. 9–10.

32. Schmitt, op. cit., pp. 9–10; A. Sarraut, Grandeur et servitude coloniale (Măreţie şi servitute colonială), Paris, 1931, p. 102.

33. H. Solus, Traité de la condition des indigènes en droit privé (Tratat despre condiţia indigenilor în dreptul privat), Paris, 1927, pp. 117, 126; despre algerienii deportaţi, vezi A. Bockel, L'Immigration au pays des Droits de I'homme (Imigraţia în ţara Drepturilor omului), Paris, 1991, p. 27.

34. I. Livezeanu, Cultură şi naţionalism în România Mare 1918–1930, apărută în limba română la ed. Humanitas, în 1998.

35. E. Mendelsohn, The Jews of East Central Europe between the World Wars (Evreii din Europa Centrală şi Răsăriteană între cele două războaie mondiale), Bloomington, Indiana, 1983, p. 105; R. Weisberg, Vichy Law and the Holocaust in France (Legislaţia de la Vichy şi Holocaustul din Franţa), New York, 1996, p. 13.

36. Citat din I. Claude, National Minorities: An International Problem (Minorităţile naţionale. O problemă internaţională), Cambridge, Massachusetts, 1955, p. 30; pentru numărul de petiţii, vezi Macartney, op. cit., p. 504, şi J. Robinson şi alţii, Were the Minorities Treaties a Failure? (Au fost tratatele minorităţilor un eşec?), New York, 1943, p. 252.

37. Data convenţională a începutului acestui proces de exterminare este considerată a fi 24 aprilie 1915, deşi masacre au existat şi mai înainte, încă din anii 1880. Într-o primă fază, au fost executaţi sumar toţi bărbaţii armeni apţi de luptă. Ulterior, bătrânii, femeile şi copiii au fost expulzaţi către deşertul sirian şi Mesopotamia, în marşuri de mii de kilometri, pretextul fiind propria lor siguranţă. Foarte puţini au ajuns la destinaţiile respective (n. trad.).

38. M.J. Somakian, Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895–1920 (Imperiile în conflict. Armenia şi Marile Puteri, 1895–1920), Londra, 1995, pp. 86, 137; A.J. Toynbee, The Western Question in Greece and Turkey (Chestiunea occidentală în Grecia şi Turcia), Londra, ed. II, 1923,

pp. 16–17.

39. Adică evreii originari din Peninsula Iberică, de unde au fost alungaţi în secolul XV (n. trad.).

40. În 1997, fosta colonie britanică Hong Kong a fost redată Republicii Populare Chineze, după un secol şi jumătate, devenind o Regiune Administrativă Specială (n. trad.).

41. Întreaga idee a transferurilor de populaţii este criticată aspru în O. Janowsky, Nationalities and National Minorities (Naţionalităţile şi minorităţile naţionale), New York, 1945, pp. 136–145.

42. După numele lui Fridtjof Nansen (1861–1930), exploratorul norvegian care a călătorit la Polul Nord în anii 1893–1896, iar ulterior a fost Înalt Comisar pentru Refugiaţi al Ligii Naţiunilor (în 1921). Premiul Nobel pentru Pace în 1922 (n. trad.).

43. F. Carsten, The First Austrian Republic, 1918–1938 (Prima republică austriacă, 1918–1938), Londra, 1986; The German Workers and the Nazis (Muncitorii germani şi naziştii), Aldershot, 1995, p. 30; C. Skran, Refugees in Inter-War Europe: The Emergence of a Regime (Refugiaţii în Europa interbelică. Apariţia unui regim), Oxford, 1995, p. 104.

44. Vezi M. Matsushita, Japan in the League of Nations (Japonia în Liga Naţiunilor), New York, 1929.

45. Headlam-Morley, op.cit., p. 132.

46. S.A. Schuker, The End of French Predominance in Europe: The Financial Crisis of 1924 and the Adoption of the Dawes Plan (Sfârşitul dominaţiei franceze în Europa. Criza financiară din 1924 şi adoptarea planului Dawes), Chapel Hill, Carolina de Nord, 1976.

47. A. Ramm, Europe in the Twentieth Century, 1905–1970 (Europa în secolul XX, 1905–1970), Londra, 1984, p. 186; G. Riou, „A French View of the League of Nations“ („O viziune franceză asupra Ligii Naţiunilor“), în The League and the Future of the Collective System, 1937, pp. 28–40; E.H. Carr,

„Public Opinion as a Safeguard of Peace“ („Opinia publică, în ipostaza de garanție a păcii“), în International Affairs (noiembrie 1936), pp. 846–862.

48. F. Berber, „The Third Reich and the Future of the Collective System“ („Al Treilea Reich și viitorul sistemului colectiv“), în The League and the Future of the Collective System, 1937, pp. 64–83.

49. Textual: „Lupta mea“ (germ.), volum autobiografic şi programatic publicat de Adolf Hitler în 1925 (n. trad.).

50. Stoakes, op. cit., p. 186; E. Jäckel, Hitler’s World View: A Blueprint for Power (Viziunea despre lume a lui Hitler), Cambridge, Massachusetts, 1981.

51. Stoakes, op. cit., p. 160.

52. „Popor“ (germ. – n. trad.).

53. Citat în Departamentul de Stat al Statelor Unite, National Socialism: Basic Principles, Their Application by the Nazi Party’s Foreign Organization, and the Use of Germans Abroad for Nazi Aims (Naţional-socialismul. Principiile sale de bază, aplicarea lor de către departamentul de relaţii externe al Partidului Nazist şi utilizarea germanilor din străinătate ca ţinte ale naziştilor), Washington, D.C., 1943, p. 70.

54. P. Stirk, „Authoritarian and National Socialist Conceptions of Nation, State, and Europe“ („Concepţii autoritare şi naţional-socialiste asupra naţiunii, statului şi Europei“), în Stirk, European Unity in Context: The Inter-War Period (Unitatea europeană în context. Perioada interbelică), Londra, 1989, pp. 125–148.

55. J. Herz, „The National Socialist Doctrine of International Law and the Problems of International Organization“ („Concepţia naţional-socialistă asupra dreptului internaţional şi problemelor organizării internaţionale“), în Political Science Quarterly, 44:4, decembrie 1939, pp. 536–554; de asemenea, D. Diner, „Rassistisches Völkerrecht. Elemente einer nationalsozialistischen Weltordnung“ („Dreptul internaţional rasist. Elemente ale unei ordini mondiale naţional-socialiste“), în Weltordnungen: über Geschichte und Wirkung von Recht und Macht (Ordinile mondiale. Despre

istoria şi virtuţile dreptului şi puterii), Frankfurt, 1993, pp. 77–124.

56. Macartney, op. cit., prefaţă la ediţia II, din 1934; W. Friedmann, „The Disintegration of European Civilisation and the Future of International Law“ („Dezintegrarea civilizației europene și viitorul dreptului internațional“), în Modern Law Review, decembrie 1938, pp. 194–214.

57. K. Adenauer, în H. Stoecker, German Imperialism in Africa (Imperialismul german în Africa), Londra, 1986, p. 323; D. Glass, Population Policies and Movements in Europe (Politicile și mișcările de populație în Europa), Londra, 1940, p. 220.

58. G. Rochat, Guerre italiane in Libia e in Ethiopia: Studi militari, 1921–1939 (Războaie italiene în Libia și etiopia. Studii militare, 1921–1939), Padua, 1991.

59. G.W. Baer, Test Case: Italy, Ethiopia, and the League of Nations (Caz experimental: Italia, Etiopia și Liga Națiunilor), Stanford, California, 1967, pp. 296–197.

60. G. Bernardini, „The Origins and Development of Racial Anti-Semitism in Fascist Italy“ („Originile și evoluția antisemitismului rasial în Italia fascistă“), în Journal of Modern History, 49, septembrie 1977, pp. 431–453.

61. G.W. Baer, op. cit., p. 56; J. Delarue, „La guerra d’Abissinia vista dalla Francia: le sue ripercussioni nella politica interna“ („Războiul din Abisinia văzut din Franța. Repercusiunile sale asupra politicii interne“), în A. del Boca, Le guerre coloniali del fascismo (Războaiele coloniale ale fascismului), Bari, 1991, pp. 317–339; E. Weber, „France“, în Rogger și Weber, p. 97.

62. Citat în R. Schlesinger, Federalism in Central and Eastern Europe (Federalismul în Europa Centrală şi Răsăriteană), New York, 1945, pp. 457–458.

63. „Politics and Right“ („Politica şi dreapta“), traducere din Europäische Revue, Ianuarie 1941, în Departamentul de stat al SUA, op.cit., pp. 471–477.

64. A.J.P. Taylor, The Origins of the Second World War (Originile celui de-al Doilea Război Mondial), Londra, 1961.

65. W. Schmokel, Dreams of Empire: German Colonialism, 1919–1945 (Visuri imperiale. Colonialismul german, 1919–1945), New Haven, Connecticut, 1964; Stoecker, op.cit.; G.L. Weinberg, „German Colonial Plans and Policies, 1938–41“ („Planuri şi politici coloniale germane, 1938–41“), în Weinberg, World in the Balance (Lumea în balanţă), Londra, 1981, pp. 96–136.

66. J.S. Huxley şi A.C. Haddon, We Europeans: A Survey of „Racial“ Problems (Noi, europenii. Un studiu al problemelor „rasiale“), Londra/New York, 1936, pp. 13, 132, 236; în linii mai generale, E. Barkan, The Retreat from Scientific Racism: Changing Concepts of Race in Britain and the United States between the World Wars (Retragerea din rasismul ştiinţific. Concepţiile schimbătoare despre rasă în Marea Britanie şi Statele Unite între cele două războaie mondiale), Cambridge, 1992.

67. Citat în P. Kluke, „Nationalsozialistische Europaideologie“ („Ideologia europeană naţional-socialistă“), în Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 3:3, 1955, pp. 240–269.

Capitolul 3. Trupuri sănătoase, trupuri bolnave

1. P. Corsi, The Protection of Mothers and Children in Italy (Protecţia mamelor şi a copiilor în Italia), Roma, 1938, p. 3; M. Hirschfeld, Sittengeschichte des Weltkrieges (Istoria moravurilor din războiul mondial), vol. II, Leipzig, 1930, p. 437.

2. A. Pfoser, „Verstörte Männer und emanzipierte Frauen“ („Bărbaţi distruşi, femei emancipate“), în F. Kadrnoska, Aufbruch und Untergang: österreichische Kultur zwischen 1918 und 1938 (Despărţire şi pierdere. Cultura austriacă între 1918 şi 1938), Viena, 1981; R.J. Sieder, „Behind the

Lines: Working-Class Family Life in Wartime Vienna“ („În spatele frontului. Viaţa de familie a clasei muncitoare din Viena în timpul războiului“), în Wall şi Winter, 1988, pp. 109–138.

3. S. Pedersen, Family, Dependence, and the Origins of the Welfare State: Britain and France, 1914–1945 (Familia, dependenţa şi originile statului asistenţial. Marea Britania şi Franţa, 1914–1945), Cambridge, 1993, p. 129.

4. M.L. Roberts, Civilization without Sexes: Reconstructing Gender in Postwar France (Civilizaţia fără sexe. Reconstruirea sexului în Franţa postbelică), Chicago, 1994, pp. 70, 125.

5. W.Z. Goldman, Women, the State, and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936 (Femeile, statul şi revoluţia. Politica sovietică a familiei şi viaţa socială, 1917–1936), Cambridge, 1993, cap. 1, 3.

6. Citată în T. Verveniotis, într-un articol publicat în Dini: Feministiko periodiko 6, 1993, pp. 180–195 (aici, p. 181).

7. Constituţia irlandeză, citată în D. Keogh şi F. O’Driscoll, Ireland (Irlanda), în T. Buchanan şi M. Conway, Political Catholicism in Europe, 1918–1965 (Catolicismul politic în Europa, 1918–1965), Oxford, 1996, p. 292.

8. Hanna Hacker, „Staatsbürgerinnen“ („Cetăţene ale statului“), în Kadrnoska, op. cit., pp. 225–266; V. de Grazia, How Fascism Ruled Women: Italy, 1922–1945 (Cum le-a condus fascismul pe femei. Italia, 1922–1945), Berkeley/Los Angeles, 1992, p. 25; Goldman, op.cit., cap. 5–6.

9. J.M. Winter, „The Fear of Population Decline in Western Europe, 1870–1940“ („Teama de declinul populaţiei în Europa Occidentală, 1870–1940“), în Hiorns, Demographic Patterns in Developed Societies (Modelele demografice în societăţile dezvoltate), Londra, 1980, pp. 178–181; P. Ogden şi M.M. Huss, „Demography and Pro-Natalism in France in ohe Nineteenth and Twentieth Centuries“ („Demografia şi pro-natalitatea în Franţa secolelor XIX-XX“), în Journal of Historical Geography, 8:3, 1982, pp. 283–298; S. Weiss, „Wilhelm Schallmeyer and the Logic of German Eugenics“ („Wilhelm Schallmeyer şi logica eugeniei germane“), în Isis, 77, martie 1986, p. 45; C. Pagliano, „Scienza e stirpe: eugenica in Italia, 1912–1939“ („Ştiinţa

și stirpea. Eugenia în Italia, 1912–1939“), în Passato e presente, 1984, pp. 61–97.

10. M.M. Huss, „Pronatalism and the Popular Ideology of the Child in Wartime France: The Evidence of the Picture Postcard“ („Pronatalismul și ideologia populară a copilului în Franța, în timpul războiului. Dovada cărții poștale ilustrate“), în Wall și Winter, op. cit., pp. 329–369; C. Usborne, „Pregnancy is the Woman’s Active Service“ („Sarcina este serviciul activ al femeii“), în Ibidem, pp. 389–416.

11. Sigla organizaţiei Schutzstaffel (textual: „Detaşament de Protecţie“ – germ.), devenită cea mai puternică entitate poliţienească din Germania nazistă (n. trad.).

12. D. Glass, Population Policies and Movements in Europe (Politicile și mișcările de populație în Europa), Oxford, 1940, pp. 84, 152, 274; Corsi, op. cit., p. 4.

13. Mussolini, citat în de Grazia, op.cit., p. 41; W. Schneider, Quantity and Quality: The Quest for Biological Regeneration in 20th-Century France (Cantitate și calitate. Căutarea regenerării biologice în Franța secolului XX), Cambridge, 1990, p. 139; Pedersen, op.cit.

14. R. Bridenthal, „Professional Housewives: Stepsisters of the Women’s Movement“ („Gospodine de profesie. Surorile vitrege ale mișcării feministe“), în R. Bridenthal, A. Grossmann și M. Kaplan, When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany (Când biologia devine destin. Femeile în Republica de la Weimar și Germania nazistă), New York, 1984, pp. 153–174.

15. Goldman, op.cit., pp. 288–289.

16. Grazia, op.cit., p. 55; Schneider, op.cit., p. 120; G. McCleary, „Pre-war European Population Policies“ („Politicile europene antebelice dedicate populației“), în The Millbank Memorial Fund Quarterly, 19:2, aprilie 1941, pp. 104–120; Glass, op.cit., pp. 282–284.

17. M. Nash, „Pronatalism and Motherhood in Franco’s Spain“

(„Pronatalismul şi maternitatea în Spania lui Franco“), în G. Bock şi P. Thane, Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of European Welfare States, 1880s-1950s (Maternitatea şi politicile în funcţie de sex. Femeile şi apariţia statelor providenţiale europene în anii 1880–1950), Londra/New York, 1991, p. 169.

18. Glass, op.cit., pp. 45–50.

19. A. Hackett, „Helene Stöcker: Leftwing Intellectual and Sex Reformer“ („Helene Stöcker, o intelectuală de stânga şi reformistă în privinţa sexului“), în Bridenthal, Grossmann şi Kaplan, op.cit., pp. 153–174.

20. Glass, op.cit., concluzie; L. Thompson, „Lebensborn and the eugenics policy of the Reichsführer-SS“ („[Asociaţia] Lebensborn şi politica de eugenie a Reichsführerului SS), în Central European History, 4, 1971, pp. 54–77.

21. A. Gramsci, Selections from the Prison Notebooks (Selecţiuni din caietele de închisoare), Londra, 1971, p. 242.

22. J. Lewis, The Politics of Motherhood: Child and Maternal Welfare in England, 1900–1939 (Politica maternităţii. Copilul şi asistenţa maternală în Anglia, 1900–1939), Londra, 1980, pp. 30–33; Grazia, op.cit., pp. 63–65.

23. „Primar general“ (germ. – n.trad.).

24. J. Lewis, „Red Vienna, Socialism in One City, 1918–1927“ („Viena Roşie. Socialismul într-un singur oraş, 1918–1927“), în European Studies Review, 13:3, iulie 1983, pp. 335–354; B. Schwan, Städtebau und Wohnungswesen der Welt: Town Planning and Housing throughout the World (Planificarea urbană şi construcţia de locuinţe peste tot în lume), Berlin, 1935, pp. 303–304; A. Lees, Cities Perceived: Urban Society in European and American Thought, 1820–1940 (Oraşele percepute. Societatea urbană în gândirea europeană şi americană, 1820–1940), Manchester, 1985, p. 272.

25. F. Smejkal şi alţii, Devetsil: The Czech Avant-Garde of the 1920s and 1930s (Devetsil. Avangarda cehă din anii 1920 şi 1930), Oxford, 1990, p. 46.

26. Lees, op.cit, p. 272; Schwan, op.cit.

27. G. Jones, Social Hygiene in Twentieth Century Britain (Igiena socială în Marea Britanie, în secolul XX), Londra/Sydney, 1986.

28. Eugenics, Genetics, and the Family (Eugenia, genetica şi familia), vol. I, Lucrări Ştiinţifice ale celui de-al Doilea Congres Internaţional de Eugenie, Baltimore (Maryland), 1923, p. I.

29. D. Kirk, Europe's Population in the Interwar Years (Populaţia Europei în anii interbelici), Princeton, New Jersey, 1946, pp. 10–33; A. Keith, An Autobiography (Autobiografie), Londra, 1950, pp. 552–553; T. Kalikow, „Konrad Lorenz's Ethological Theory: Explanation and Ideology, 1938–1943" („Teoria etologică a lui Konrad Lorenz. Explicaţie şi ideologie, 1938–1943"), în Journal of the History of Biology, 16, 1983, pp. 39–73; A. Funk, Film und Jugend: Eine Untersuchung über die Psycbischen Wirkungen des Films im Leben der Jugendlichen (Filmul şi tineretul. O cercetare asupra impactului psihic al filmului asupra vieţii tinerilor), München, 1934.

30. Lees, op.cit., p. 275.

31. D. Horn, Social Bodies: Science, Reproduction, and Italian Modernity (Trupurile sociale. Ştiinţa, reproducerea şi modernitatea italiană), Princeton, New Jersey, 1994, p. 103.

32. De la Proletkult, prescurtare a sintagmei ruseşti proletarskaia kultura („cultură proletară"), care desemna o mişcare culturală sovietică de mase. Aceasta îşi propunea să creeze o estetică aparte, a clasei muncitoare cu aspiraţii revoluţionare (n. trad.).

33. Churchill, citat în D. Kevles, In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity (În numele eugeniei. Genetica şi utilizările eredităţii umane), New York, 1985, p. 99.

34. H. Laughlin, „The Present Status of Eugenical Sterilization in the United States" („Starea actuală a sterilizării eugenice în Statele Unite"), în Eugenics in Race and State, Baltimore, 1923, p. 290; J. Noakes, Nazism and Eugenics: The Background to the Nazi Sterilization Law of 14 July 1933 (Nazismul şi

eugenia. Fundalul legii naziste a sterilizării din 14 iulie 1933), în Bullen şi alţii, Ideas into Politics: Aspects of European History, 1880–1950 (Ideile intrate în politică. Aspecte ale istoriei europene, 1880–1950), Londra, 1983, p. 80.

35. M.E. Kopp, „Eugenic Sterilization Laws in Europe“ („Legile sterilizării eugenice în Europa“), în American Journal of Obstetrics and Gynaecology, 34, septembrie 1937, pp. 499–504; Jones, op.cit., pp. 88–97; B. Mallet, „The Reduction of the Fecundity of the Socially Inadequate“ („Reducerea fecundităţii la cei socialmente inadecvaţi“), în A Decade of Progress in Eugenics, 1934, pp. 364–368.

36. Vezi, mai ales, Burleigh şi Wippermann, op.cit.

37. Citat în Burleigh şi Wippermann, op.cit., p. 177.

38. Sir Harry Johnston, „Empire and Anthropology“ („Imperiul şi antropologia“), în The Nineteenth Century and After (Secolul XIX şi după aceea), august 1908; B. Müller-Hill, Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others: Germany, 1933–1945 (Ştiinţa criminală. Eliminarea prin selecţie ştiinţifică a evreilor, ţiganilor şi altora în Germania, 1933–1945), Oxford, 1988.

39. Schneider, op.cit., pp. 228, 242–254.

40. Barkan, op.cit.

41. Aluzie la faptul că Julius Streicher (1885–1946) a fost numai ideolog al partidului nazist, nu şi militar, şi nu a luptat propriu-zis în război, deşi a fost condamnat la moarte alături de militari, precum Reichsmarschall-ul Hermann Göring (n. trad.).

42. Huxley şi Haddon, op.cit., p. 13.

43. Huxley şi Haddon, op.cit., pp. 132, 136; vezi şi G.M. Morant, The Races of Central Europe (Rasele din Europa Centrală), Londra, 1939, pp. 9, 15.

44. M. Kohn, The Race Gallery: The Revival of Scientific Racism (Galeria

raselor. Aducerea din nou la viaţă a rasismului ştiinţific), Londra, 1995.

Capitolul 4. Criza capitalismului

1. Citat în D. Peukert, „The Lost Generation: Youth Unemployment at the End of the Weimar Republic“ („Generația pierdută. Șomajul în rândurile tinerilor la sfârşitul Republicii de la Weimar“), în R.J. Evans și D. Geary, The German Unemployed (Șomerii germani), Londra, 1987, p. 180.

2. Cambridge Union Society, club de dezbateri de la Universitatea Cambridge, cel mai vechi asemenea club din lume, care a existat neîntrerupt de la întemeierea sa, în 1815, până astăzi (n. trad.).

3. S. Asch, The Calf of Paper (Vițelul de hârtie), Londra, 1936, p. 24.

4. Citat în A. Orde, British Policy and European Reconstruction after the First World War (Politicile britanice şi reconstrucţia europeană după Primul Război Mondial), Cambridge, 1990, p. 178.

5. Ibidem, p. 310.

6. Textual: „Lăsaţi să se întâmple, nu vă amestecaţi“ (fr.– n.trad.).

7. Orde, op.cit., p. 143.

8. Priestley, citat în C. Waters, J.B. Priestley, în Mandler și Pedersen, op.cit., p. 211.

9. Citat în R. Boyce, British Capitalism at the Crossroads, 1919–1932: A Study in Politics, Economics, and International Relations (Capitalismul britanic la răscruce, 1919–1932. Un studiu de politică, economie și relații internaționale), Cambridge, 1987, pp. 115–116.

10. Citat în Orde, op.cit., p. 317; Boyce, British Capitalism at the Crossroads,

p. 108; de asemenea, R. Boyce, „British Capitalism and the Idea of European Unity Between the Wars“ („Capitalismul britanic şi ideea unităţii europene între cele două războaie“), în Stirk, European Unity in Context, 1989, pp. 65–84.

11. O. Spengler, Man and Technics (Omul şi tehnica), New York, 1932, pp. 101–102.

12. Citat în R. Skidelsky, Politicians and the Slump: The Labour Government of 1929–31 (Politicienii şi depresiunea. Guvernarea laburistă din 1929–1931), Londra, 1967, p. 244.

13. Citat în Boyce, op.cit. British Capitalism…, pp. 172–173.

14. D. Kazamias, Sta ftocha chronia tis dekaetias tou’30 (Anii de sărăcie ai deceniului ’30), Atena, 1997, p. 71; M. Jahoda, P. Lazarsfeld şi H. Zeisel, „Marienthal: The Sociography of an Unemployed Community“ („Marienthal. Sociografia unei comunităţii şomere“), citat în R. Overy, The Interwar Crisis, 1919–1939 (Criza interbelică, 1919–1939), Londra, 1994, p. 113.

15. Love on the Dole, dramă britanică din 1941, ecranizare a romanului cu acelaşi titlu (1933) de Walter Greenwood (1903–1974), în regia lui John Baxter (n. trad.).

16. Down and Out in Paris and London (1933) şi The Road to Wigan Pier (1937) sunt scrieri de non-ficţiune ale lui Orwell (n. trad.).

17. C. Webster, „Hungry or Healthy Thirties?“ („Anii 1930 înfometaţi sau sănătoşi?“), în History Workshop Journal, 13, primăvară 1982, pp. 110–129; M. Mitchell, „The Effects of Unemployment on the Social Condition of Women and Children in the 1930s“ („Efectele şomajului asupra condiţiei sociale a femeilor şi copiilor în anii 1930“), în History Workshop Journal, 19, primăvara 1985, pp. 105–123.

18. Cele mai relevante cifre se găsesc la S.G. Wheatcroft şi R.W. Davies, „Population“ („Populaţia“), în Davies, Harrison şi Wheatcroft, The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945 (Transformarea economică a Uniunii Sovietice, 1913–1945), Cambridge, 1994, pp. 57–80; vezi, de

asemenea, F.M. Wilson, In the Margins of Chaos: Recollections of Relief Work in and between Three Wars (Pe marginea haosului. Amintiri din munca de ajutorare din timpul și din perioadele intermediare a trei războaie), Londra, 1944, p. 145.

19. Citat în Pethybridge, One Step Backwards, Two Steps Forwards: Soviet Society and Politics in the New Economic Policy (Un pas înapoi, doi pași înainte. Societatea și politica sovietică în noua politică economică), Oxford, 1990, p. 143.

20. Novaia Ekonomiceskaia Politika (NEP), supranumită „capitalism de stat“ (n. trad.).

21. Pethybridge, op.cit., p. 415.

22. Obîedinionnoe Gosudarstvennoe Politiceskoe Upravlenie (rus.), adică Directoratul Politic Reunit al Statului, din cadrul Consiliului Comisarilor Poporului al URSS, denumirea poliţiei secrete sovietice din anii 1928–1934 (n. trad.).

23. M. Lewin, capitolul „Culisele imediate ale colectivizării sovietice“, din The Making of the Soviet System (Crearea sistemului sovietic), Londra, 1985, pp. 91–121; despre numărul celor împuşcaţi, vezi R.W. Davies, „Forced Labour Under Stalin: The Archive Revelations“ („Munca forțată sub Stalin. Revelații de arhivă“), în New Left Review, 214, noiembrie/decembrie 1995, pp. 62–80; pentru liniile generale, vezi R. Conquest, Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine (Recolta suferinței. Colectivizarea sovietică și teroarea prin foamete), New York, 1986, mai ales pp. 120–128.

24. Citat în M. Fainsod, Smolensk under Soviet Rule (Smolenskul sub regimul sovietic), Londra, 1989, p. 240.

25. Citat în M. Lewin, capitolul „Confiscarea grânelor“: Politicile sovietice de aprovizionare cu produse agricole, dinainte de război, în op.cit., p. 166.

26. Lewin, op.cit., pp. 142–177; V. Kravchenko, I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official (Am ales libertatea. Viața

personală şi politică a unui oficial sovietic), Londra, 1947, pp. 111, 130.

27. Fainsod, op.cit., p. 248.

28. Textual: „Barbă-Roşie“ (it.), denumirea codificată a invaziei trupelor Axei în Uniunea Sovietică, începută la 22 iunie 1941 (n. trad.).

29. Citat în G. Hosking, A History of the Soviet Union (O istorie a Uniunii Sovietice), Londra, 1985, p. 150.

30. Citat în Bullock, op.cit., p. 311.

31. Sidney James Webb (1859–1947) şi Martha Beatrice Webb (1858–1943), economişti britanici de orientare socialistă, cofondatori ai Şcolii de Economie şi Ştiinţe Politice de la Londra, în 1895 (n. trad.).

32. L. Siegelbaum, „Masters of the Shop Floor: Foremen and Soviet industrialisation“ („Stăpânii atelierului. Maiştrii şi industrializarea sovietică“), în Lampert şi Rittersporn, Stalinism: Its Nature and Aftermath (Stalinismul. Natura şi urmările sale), Londra, 1992, pp. 127–156.

33. L.R. Graham, The Ghost of the Executed Engineer: Technology and the Fall of the Soviet Union (Fantoma inginerului executat. Tehnologia şi căderea Uniunii Sovietice), Cambridge, Massachusetts, 1993, pp. 54–58. Aleksei Grigorievici Stahanov (1906–1977) a fost un miner sovietic, Erou al Muncii Socialiste în 1970, care în 1935 a chemat cel dintâi şi pentru prima oară la întrecere socialistă (n. trad.).

34. Davies, op.cit., p. 67.

35. Narodnîi Komissariat Vnutrennih Del (rus.), Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne, denumirea poliţiei secrete sovietice din anii 1934–1946 (n. trad.).

36. Este vorba de aşa-numitul Gulag (Glavnoe upravlenie ispravitelno-trudovîh lagerei i kolonii – Administraţia Principală a Lagărelor şi Coloniilor de Reeducare şi de Muncă), sistem care a funcţionat până după moartea lui Stalin, la mijlocul anilor 1950 (n. trad.).

37. Davies, op.cit.; J.P. Depretto, Construction Workers in the 1930s (Muncitorii în construcţii din anii 1930), în Lampert şi Rittersporn, op.cit., p. 197.

38. H.H. Schröder, „Upward Social Mobility and Mass Repression: The Communist Party and Soviet Society in the Thirties“ („Mobilitatea socială ascensională şi represiunea de masă. Partidul comunist şi societatea sovietică în anii 1930“), în Lampert and Rittersporn, op.cit., pp. 157–184.

39. F. Furet, Le passé d'une illusion (Trecutul unei iluzii), Paris, 1995, p. 474.

40. T. von Laue, Why Lenin? Why Stalin? (De ce Lenin? De ce Stalin?), New York, 1971, p. 181; Leventhal, op.cit., p. 248.

41. Citat în Boyce, British Capitalism, op.cit., p. 314.

42. Ibidem, p. 307.

43. M. Mazower, Greece and the Inter-War Economic Crisis (Grecia şi criza economică interbelică), Oxford, 1991, p. 315.

44. Vezi, însă, S. Reich, The Fruits of Fascism: Postwar Prosperity in Historical Perspective (Roadele fascismului. Prosperitatea postbelică în perspectivă istorică), Ithaca, New York,1990.

45. W. Murray, The Change in the European Balance of Power, 1938–39 (Modificarea echilibrului de putere european), Princeton, New Jersey, 1984.

46. Citat în Steiner, op.cit., p. 91.

47. M. Kele, Nazis and Workers: National Socialist Appeals to German Labor, 1919–1933 (Naziştii şi muncitorii. Apelurile naţional-socialiste la forţa de muncă germană, 1919–1933), Chapel Hill, Carolina de Nord, 1972, p. 178; D. Schoenbaum, Hitler's Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany, 1933–1939 (Revoluţia socială a lui Hitler. Clasă şi statut în Germania nazistă, 1933–1939), New York, 1966, p. 53.

48. Kele, op.cit., p. 205; B.F. Reilly, „Emblems of Production: Workers in

German, Italian, and American Art During the 1930s“ („Embleme ale producţiei. Muncitorii în arta germană, italiană şi americană în anii 1930“), în W. Kaplan, Designing Modernity: The Arts of Reform and Persuasion, 1885–1945 (Proiectarea modernităţii. Artele reformării şi ale persuasiunii, 1885–1945), Londra, 1995, pp. 287–315.

49. Denumire dată unei serii de epurări politice prin execuţii sumare, desfăşurate în zilele de 30 iunie – 2 iulie 1934, în cursul cărora a fost lichidată conducerea organizaţiei paramilitare SA (n. trad.).

50. A. Lyttelton, The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919–1929 (Acapararea puterii. Fascismul în Italia, 1919–1929), Princeton, New Jersey, 1987, pp. 348–349.

51. Citat în J. Noakes şi G. Pridham, Nazism, 1919–1945 (Nazismul, 1919–1945), vol. 2: State, Economy, and Society, 1933–1939 (Stat, economie şi societate, 1933–1939), Exeter, 1988, pp. 373–374; vezi, de asemenea, A. Lüdtke, „The «Honor of Labor»: Industrial Workers and the Power of Symbols Under National Socialism („Onoarea muncii“. Muncitorii industriali şi puterea simbolurilor sub naţional-socialism), în D. Crew, Nazism and German Society (Nazismul şi societatea germană), Londra, 1994, pp. 67–110; F.L. Carsten, The German Workers and the Nazis (Muncitorii germani şi naziştii), Aldershot, 1995; despre muncitorii italieni, vezi T. Abse, „Italian Workers and Italian Fascism“ („Muncitorii italieni şi fascismul italian“), în Bessel, op.cit., pp. 40–61; statistici de şomaj comparate în B. Eichengreen şi T.J. Hatton, Unemployment in International Perspective (Şomajul din perspectivă internaţională), Dordrecht, 1988, p. 7.

52. P. Hayes, Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era (Industrie şi ideologie. Compania IG Farben în epoca nazistă), Cambridge, 1987, p. 172; G. Toniolo, L’economia dell’ltalia fascista (Economia Italiei fasciste), Roma, 1980, p. 266; Bullock, op.cit., pp. 181–182.

53. R. Overy, Why the Allies Won (De ce au învins Aliaţii), Londra, 1995, cap. 6.

54. D.S. White, Socialists of the Front Generation, 1918–1945 (Socialiştii din Generaţia Frontului, 1918–1945), Cambridge, Massachusetts, 1992, p. 81.

55. Ibidem, p. 128.

56. Ibidem, p. 109.

57. N. Mosley, Rules of the Game (Regulile jocului), Londra, 1982, p. 150.

58. H.W. Arndt, The Economic Lessons of the 1930s (Lecţiile economice ale anilor 1930), Londra, 1963, p. 210.

59. E. Hansen, „Hendrik de Man and the Theoretical Foundations of Economic Planning: The Belgian Experience, 1933–1940“ („Hendrik de Man şi bazele teoretice ale planificării economice. Experienţa belgiană, 1933–1940“), în European Studies Review, 8, 1978, pp. 235–257.

60. Teorie economică dezvoltată în anii 1930, potrivit căreia un plan (o planificare) ar putea modifica profund societatea. (n. red.)

61. Arndt, op.cit., p. 152.

62. Citat în C. Kindleberger, The World in Depression, 1929–1939 (Lumea în criză, 1929–1939), Londra, 1973, p. 261.

63. Kalecki, citat în J. Jackson, The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934–38 (Frontul Popular în Franţa. Apărarea democraţiei, 1934–1938), Cambridge, 1990, p. 174; vezi, de asemenea, G. Ranki şi J. Tomaszewski, „The Role of the State in Industry, Banking, and Trade“ („Rolul statului în industrie, activităţi bancare şi comerţ“), în M.C. Kaser şi E.A. Radice, The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975 (Istoria economică a Europei Răsăritene, 1919–1975), vol. 2: Interwar Policy, the War, and Reconstruction (Politicile interbelice, războiul şi reconstrucţia), Oxford, 1986, pp. 44–46.

Capitolul 5. Noua Ordine a lui Hitler, 1938–1945

1. Citat în G. Therborn, „The Autobiography of the Twentieth Century“ („Autobiografia secolului XX“), în New Left Review, nr. 214, noiembrie/decembrie 1995, p. 87.

2. Citat în O. Bartov, Hitler’s Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich (Armata lui Hitler. Soldaţii, naziştii şi războiul în cel de-al Treilea Reich), Oxford, 1992, pp. 130–131.

3. I documenti diplomatici italiani (Documente diplomatice italiene), editate de Ministerul Afacerilor Externe, seria a 9-a (1939–1943), vol. 8, Roma, 1986, p. 410: Luciolli către D’Ajeta, 14 martie 1942; reacţia lui Mussolini este consemnată în M. Muggeridge, Ciano’s Diary, 1939–1943 (Jurnalul lui Ciano, 1939–1943), Londra, 1947, pp. 448–449.

4. R.G. Waldeck, Athénée Palace, New York, 1942, p. 13.

5. Ibidem, p. 14.

6. P. Struye, L’Évolution du sentiment public en Belgique sous l’occupation allemande (Evoluţia sentimentului public în Belgia sub ocupaţia germană), Bruxelles, 1945, pp. 20, 30; M. Conway, Collaboration in Belgium: Léon Degrelle and the Rexist Movement, 1940–1944 (Colaborarea în Belgia. Léon Degrelle şi Mişcarea Rexistă, 1940–1944), New Haven, Connecticut/Londra, 1993, p. 30; W. Warmbrunn, The Dutch under German Occupation, 1940–1945 (Olandezii sub ocupaţie germană, 1940–1945), Stanford (California), 1963, pp. 130–135.

7. Centru de Studiere a Limbilor Străine, înfiinţat în 1878 la Providence, statul american Rhode Island, de către lingvistul Maximilian Delphinius Berlitz (1852–1921), care s-a răspândit apoi în lumea întreagă (n. trad.).

8. M. Bloch, Strange Defeat (Strania înfrângere), New York, 1968, pp. 149, 156–168; F. Bédarida, „Vichy et la crise de la conscience française“ („Vichy-ul şi criza conştiinţei franceze“), în J.P. Azéma şi F. Bédarida, Vichy et les Français (Vichy-ul şi francezii), Paris, 1992, pp. 77–96; de Chardin, citat în J. Lukacs, The Last European War (Ultimul război european), New York, 1976, p. 515; despre înscrierile la Centrul Berlitz, vezi R. Cobb, French and Germans, Germans and French (Francezi şi germani, germani şi francezi),

Hanovra/Londra, 1983, p. 125.

9. Z. Klukowski, Diary from the Years of Occupation, 1939–1944 (Jurnal din anii ocupației, 1939–1944), Urbana, Illinois/Chicago, 1993, p. 90; Waldeck, op.cit., p. 124.

10. Textual: „Forţa de Apărare“, denumire dată forţelor armate germane între anii 1935 şi 1946, în care erau incluse Infanteria, Marina şi Aviaţia militare. În limba germană, cuvântul Wehrmacht este feminin; totuşi, pentru uşurinţa lecturii, termenul în sine va fi folosit în limba română ca şi cum ar avea o formă de masculin (cf. iaht – n.trad.).

11. R.E. Herzstein, When Nazi Dreams Come True (Când visurile naziste se împlinesc), Londra, 1982, p. 38; C. Moret, L'Allemagne et la réorganisation de l'Europe, 1940–1943 (Germania şi reorganizarea Europei, 1940–1943), Neuchâtel, 1944, p. 43; H. Trevor-Roper, Hitler's Table Talk: 1941–1944 (Discuțiile de la masă ale lui Hitler, 1941–1944), Londra, 1973, pp. 4–5.

12. R.G. Reuth, Goebbels, New York, 1993, pp. 268–270.

13. Aluzie la faptul că Joachim von Ribbentrop (1893–1946) avea, înainte de Primul Război Mondial, o firmă de import de vinuri şi şampanie din Germania la Ottawa, în Canada (n. trad.).

14. Muggeridge, op.cit, p. 390; Trevor-Roper, op.cit, p. 6 (relatarea din zilele de 11–12 iulie 1941).

15. Textual: „război-fulger“ (germ.).

16. Noakes şi Pridham, op.cit., p. 615; N. Rich, Hitler's War Aims (Țelurile de război ale lui Hitler), vol. 2: The Establishment of the New Order (Instaurarea Noii Ordini), New York, 1974, p. 330; I. Kamenetsky, Secret Nazi Plans for Eastern Europe (Planurile secrete naziste pentru estul Europei), New Haven, Connecticut, 1961, p. 38.

17. Textual: „imperiu al muncii“ pentru „poporul-stăpân“ (germ., n. trad.).

18. E.L. Homze, Foreign Labor in Nazi Germany (Forţa de muncă străină în

Germania nazistă), Princeton, New Jersey, 1967, pp. 26–30.

19. N. Rich, op.cit, vol. 1, Ideology, the Nazi State, and the Course of Expansion (Ideologia, statul nazist și cursul expansiunii), New York, 1973, pp. 134–142; K. Hildebrand, The Foreign Policy of the Third Reich (Politica externă a celui de-al Treilea Reich), Londra, 1973, p. 114.

20. C. Child, „The Concept of the New Order“ („Conceptul Noii Ordini“), în A. și V. Toynbee, Survey of International Affairs, 1939–1946: Hitler’s Europe (Studiu al afacerilor internaţionale, 1939–1946. Europa lui Hitler), Londra, 1954, p. 61.

21. W.A. Boelcke, The Secret Conferences of Dr. Goebbels (Conferinţele secrete ale drului Goebbels), New York, 1970, pp. 38, 65; Warmbrunn, op.cit., pp. 24–27; Child, op.cit., p. 57.

22. P.M. Hayes, The Career and Political Ideas of Vidkun Quisling, 1887–1945 (Cariera şi ideile politice ale lui Vidkun Quisling, 1887–1945), Bloomington, Indiana/Londra, 1972, pp. 247, 283–286.

23. Boelcke, op.cit., p. 66; Toynbee şi Toynbee, op.cit., p. 511.

24. Trevor-Roper, op.cit., pp. 92, 621.

25. Boelcke, op.cit., pp. 185–186.

26. Textual: „Spaţiu Mare“ (germ.) – în speţă, „Germania Mare“ (n. trad.).

27. În 1823, preşedintele american James Monroe (1817–1825) a formulat doctrina de politică externă prin care orice tentativă a puterilor europene de a coloniza noi teritorii sau de a interveni în treburile interne ale statelor nord- şi sud-americane avea să fie considerată un act de agresiune de către Statele Unite (n. trad.).

28. C. Schmitt, Völkerrechtliche Grossraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte: Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht (Ordinea Spaţiului celui Mare bazată pe dreptul internaţional, cu interdicţie de intervenţie pentru puterile străine Spaţiului. O contribuţie la conceptul de

Reich în dreptul internaţional), Berlin, 1939; şi „Reich und Raum: Elemente eines neuen Völkerrechts“ („Reich şi Spaţiu. Elemente ale unui nou drept internaţional“), în Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht, 7, 13, 1 iulie 1940, citat în Bendersky, op.cit., pp. 253–255; Seyss-Inquart şi Frank, citaţi în Moret, op.cit., pp. 55–57.

29. Citat în Child, op.cit., p. 53.

30. Boelcke, op.cit., pp. 17–18; Homze, op.cit., p. 62; Hitler îi descria pe italieni drept „singurul popor de pe Pământ cu care ne putem privi ochi în ochi“; vezi N. Rich, op.cit. vol. 2, p. 317; cf., de asemenea, F. Taylor, The Goebbels Diaries, 1939–1941 (Jurnalele lui Goebbels, 1939–1941), Londra, 1982, p. 328.

31. Textual: „aşa-zicând, aşa-zişi“ (fr. – n. trad.).

32. W. Tucker, The Fascist Ego: A Political Biography of Robert Brasillach (Egoul fascist. O biografie politică a lui Robert Brasillach), Berkeley/Los Angeles, 1975, p. 253.

33. Y. Durand, Le Nouvel Ordre européen nazi (Noua Ordine europeană nazistă), Paris, 1990, p. 34; J.A. Armstrong, op.cit., p. 79; A. Dallin, German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies (Stăpânirea germană în Rusia. Studiu al politicilor de ocupaţie), Boulder, Colorado, ed. II, p. 164.

34. Child, op.cit., pp. 50–51.

35. Textual: „economia Spaţiului Mare [Germaniei Mari]“ (germ., n. trad.).

36. A.S. Milward, War, Economy, and Society, 1939–1945 (Război, economie şi societate, 1939–1945), Londra, 1977, pp. 162–163; Waldeck, op.cit., pp. 65–72.

37. Food Rationing and Supply, 1943/44 (Raţionalizarea şi rezervele de hrană, 1943–1944), Liga Naţiunilor, Geneva, 1944, pp. 34–35; pe tema dezbaterii despre strategia de Blitzkrieg a lui Hitler şi implicaţiile ei economice, vezi R.J. Overy, Goering: The “Iron Man“ (Göring, „Omul de

Fier“), Londra, 1984, cap. 4.

38. Germanizarea unei zone, a unei culturi, a unui popor sau a unei persoane; introducerea valorilor, culturii, artelor, filosofiilor, mitologiilor şi structurii sociale nordice cu scopul de a schimba natura celor afectaţi. (n. red.).

39. Milward, op.cit., pp. 132–169; Overy, Goering: the „Iron Man“, op.cit., p. 136.

40. Overy, ibidem, pp. 120–121.

41. Citat în C. Browning, capitolul „The Decision Concerning the Final Solution“ („Decizia cu privire la Soluţia Finală“) din Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution (Luni fatidice. Eseuri despre apariţia Soluției Finale), New York/Londra, 1985, p. 28; Homze, op.cit., p. 71.

42. Ibidem, p. 376; N. Rich, op.cit., vol. 2, p. 381; Dallin, op.cit., pp. 159, 204, 244.

43. A.S. Milward, The New Order and the French Economy (Noua Ordine şi economia franceză), Oxford, 1970, p. 110; cf. Overy, Goering: the „Iron Man“, op.cit., cap. 6, 8, şi Overy, Why the Allies Won, op.cit., pp. 198–205.

44. Cf. memorandumului semnat de Otto Bräutigam (şeful Departamentului Politic Central), 25 octombrie 1941, în Noakes şi Pridham, Documents on Nazism: 1919–1945 (Documente despre nazism, 1919–1945), Londra, 1974, pp. 626–630; cf. Overy, Goering: The „Iron Man“, op.cit., cap. 8; U. Herbert, A History of Foreign Labor in Germany, 1880–1980 (O istorie a forţei de muncă străine în Germania, 1880–1980), Ann Arbor, Michigan, 1990, p. 145.

45. Citat în Herbert, op.cit., p. 149.

46. Overy, Goering: The „Iron Man“, op.cit., p. 128; E.M. Kulischer, Europe on the Move: War and Population Changes, 1917–1947 (Europa în mișcare. Războiul și schimbările de la nivelul populației, 1917–1947), New York, 1948, pp. 263–264; Herbert, op.cit., p. 133.

47. Denumire dată gherilei rurale franceze, care făcea parte din Résistance, în

timpul celui de-al Doilea Război Mondial, în Franţa (n. trad.).

48. Citat în Milward, The New Order and the French Economy, op.cit, p. 119.

49. Ibidem, pp. 142–151, 165.

50. V. Klemperer, „LTI“: Die unbewältigte Sprache (Lingua Tertii Imperii. Limba de nestăpânit), München, 1969, pp. 105–106. [Victor Klemperer (1881–1960) a descris aşa-numita Lingua Tertii Imperii, adică limba germană a celui de-al Treilea Reich, influenţată ideologic în aşa fel încât simpla ei folosire să le inculce vorbitorilor ideile naziste (n. trad.).]

51. Trevor-Roper, op.cit., p. 24.

52. Vezi capitolul 7 al acestei cărţi (n. trad.).

53. J. Billig, Les camps de concentration dans l’économie du Reich hitlérien (Lagărele de concentrare în economia Reichului hitlerist), Paris, 1973, p. 72; R. Koehl, RKFDV: German Resettlement and Population Policy, 1939–1945 (Rkfdv. Colonizarea germanilor şi politica populaţiei, 1939–1945), Cambridge (Massachusetts), 1957, pp. 210–211.

54. Marcă era denumirea dată în statul franc şi în Germania medievală comitatelor de frontieră aflate sub conducerea militară a unui marchiz (n. trad.).

55. Waldeck, op.cit., pp. 306–308.

56. Aripa de fete a mişcării Tineretul Hitlerist (Hitler Jugend), subordonată partidului nazist (n. trad.).

57. T-81/307/2435373, Abschlussbericht über die Durchschleusung von 95 Griechenlanddeutschen in Passau/Gau Bayr. Ostmark durch die Einwanderzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (T-81/307/2435373, Raport de încheiere despre descărcarea a 95 de germani din Grecia la Passau/ Gau Bayr. Ostmark prin Oficiul Central de Imigrare din subordinea Șefului Poliției de Siguranță și al SD-ului), Arhivele Naționale ale

Statelor Unite, Washington, D.C.

58. Despre „curăţenia politică“, vezi R. Breitman, The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution (Arhitectul genocidului. Himmler și Soluția Finală), Londra, 1991, pp. 70–71; Klukowski, op.cit., pp. 100–101; T. Cyprian şi J. Sawicki, Nazi Rule in Poland, 1939–1945 (Stăpânirea nazistă a Poloniei, 1939–1945), Varșovia, 1961, pp. 116–124.

59. Abrevierile cuvintelor germane Sicherheitspolizei/ Sicherheitsdienst, „Poliţia de Siguranţă“/„Serviciul de Siguranţă“ din cadrul SS-ului (n. trad.).

60. Conducătorul nazist al unui Gau (regiune, district – n. trad.).

61. Gross, op.cit., pp. 226–230; Klukowski, op.cit., pp. 117, 124–125.

62. Kamenetsky, op.cit., p. 106.

63. Kamenetsky, op.cit., pp. 93 și următoarele.

64. Într-o manieră similară, a existat un întreg serviciu militarizat, condus de dr. Hans Posse, curatorul Galeriei de Artă din Dresda, care s-a ocupat, pe toată durata războiului, de colectarea celor mai valoroase opere de artă din toate muzeele din zonele ocupate, pentru înfiinţarea unui „Muzeu al Führerului“ la Linz, în Austria, în apropierea locului de naştere al lui Hitler. Ultimul tren cu obiecte de artă confiscate, împachetate în lăzi de lemn speciale, a ajuns la Linz în ziua de 2 mai 1945, la două zile după moartea lui Hitler. Oraşul aflându-se în zona eliberată de sovietici, toate obiectele depozitate acolo au fost iarăşi încărcate în trenuri şi transportate în URSS, „pentru protecţie“ (n. trad.).

65. Nazi Germany’s War Against the Jews (Războiul Germaniei naziste împotriva evreilor), Conferința Evreilor Americani, New York, 1947, pp. 24–25.

66. C. Browning, capitolul „Politica nazistă de relocare şi căutarea unei soluţii la problema evreiască, 1939–1941“, în The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution (Calea către genocid. Eseuri despre lansarea Soluţiei Finale), Cambridge, 1992, pp. 16–17.

67. Ibidem, p. 24; M. Marrus, The Holocaust in History (Holocaustul în istorie), Londra,1988, p. 55.

68. Klukowski, op.cit., p. 173.

69. Zonă din partea apuseană a fostei Rusii imperiale (rus. Certa Osedlosti), în care le era îngăduit evreilor să se stabilească permanent (n. trad.).

70. G. Robel, „Sowjetunion“ („Uniunea Sovietică“), în W. Benz, Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus (Dimensiunea genocidului. Numărul victimelor evreieşti ale naţional-socialismului), München, 1991, pp. 499–560; vezi, de asemenea, H. Krausnick, Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppen des Weltanschauungskrieges, 1938–1942 (Grupele de intervenţie ale lui Hitler. Trupele războiului ideologic, 1938–1942), Frankfurt, 1985.

71. „Unitate de comando“ (germ.) (n. trad.).

72. Citat în E. Klee, W. Dressen şi V. Riess, „Those Were the Days“: The Holocaust Through the Eyes of the Perpetrators and Bystanders („Aşa erau zilele-acelea“. Holocaustul văzut prin ochii făptaşilor şi ai privitorilor), Londra, 1991, pp. 138–153.

73. Aktion T4 era denumirea dată programului de eutanasiere forţată al regimului nazist; T4 era abrevierea adresei Tiergartenstrasse 4 (textual: „Strada Grădina Zoologică nr. 4“), unde se afla sediul organizaţiei care desfăşura programul (n. trad.).

74. E. Kogon, H. Langbein şi A. Rückerl, Nazi Mass Murder: A Documentary History of the Use of Poison Gas (Omorul în masă nazist. Un documentar istoric despre utilizarea gazului otrăvitor), New Haven, Connecticut, 1993, cap. 4.

75. Y. Arad, Bełżec, Sobibór, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps (Bełżec, Sobibór, Treblinka. Lagărele morţii ale Operaţiunii Reinhard), Bloomington, Indiana, 1987.

76. R. van der Pelt şi D. Dwork, Auschwitz: 1270 to the Present (Auschwitz.

Din 1270 până în prezent), New Haven, Connecticut, 1996.

77. Browning, „Decizia cu privire la Soluţia Finală“, în Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution, op.cit., p. 33.

78. van der Pelt şi Dwork, op.cit., pp. 326, 336, 343.

79. Ibidem, p. 327.

80. De la Ustaša („Mişcarea Croată Revoluţionară“), organizaţie fascistă, ultranaţionalistă, care a fost activă între 1929 şi 1945 (n. trad.).

81. S. della Pergola, „Between Science and Fiction: Notes on the Demography of the Holocaust“ („Între știință și ficțiune. Adnotări pe marginea demografiei Holocaustului“), în Holocaust and Genocide Studies, 10:1, primăvara 1996, pp. 354–355; despre genocidul ustaş, vezi A. Djilas, The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953 (Țara contestată. Unitatea iugoslavă și revoluția comunistă, 1919–1953), Cambridge, Massachusetts, 1991, pp. 125–127.

82. Goebbels, pe de-o parte, şi Kohl, de la Departamentul Căilor Ferate, pe de altă parte, citaţi în Kogon, Langbein şi Rückerl, op.cit, pp. 10–11.

83. De la cel mai înalt nivel de clasificare – „ultrasecret“ –, aplicat de spionajul britanic în perioada războiului, pentru a nu se afla că britanicii aveau acces la o maşină de criptare germană „Enigma“ şi puteau decodifica mesajele (n. trad.).

84. W. Laqueur, The Terrible Secret: An Investigation into the Suppression of Information about Hitler’s Final Solution (Cumplitul secret. O investigaţie asupra trecerii sub tăcere a informaţiei despre Soluţia Finală a lui Hitler), Londra, 1980; T. Kushner, The Holocaust and the Liberal Imagination (Holocaustul şi imaginaţia liberală), Oxford, 1994.

85. Rang în trupele paramilitare ale SS-ului, echivalent cu cel de sublocotenent din armata regulată (n. trad.).

86. Klee, Dressen şi Riess, op.cit., pp. 196–207.

87. G.J. Horwitz, In the Shadow of Death: Living Outside the Gates of Mauthausen (În umbra morţii. Viaţa dincolo de porţile de la Mauthausen), New York, 1990, cap. 6.

88. G. Schwarz, Die nationalsozialistischen Lager (Lagărele naţional-socialiste), Frankfurt, 1990, pp. 221–222.

89. Billig, op.cit., pp. 57, 99, 241.

90. Herbert, op.cit., p. 174; pentru o critică mai timpurie a pagubei economice produse prin lichidarea a 150 000–200 000 de evrei în Ucraina, vezi secţiunea 3257-PS, în Nazi Germany's War Against the Jews, op.cit., 1–50–51.

91. Textual: „lider de grup" (germ.), rang în trupele paramilitare ale SS-ului, echivalent cu cel de general-locotenent din armata regulată (n. trad.).

92. Kamenetsky, op.cit., p. 74; Kulischer, op.cit., p. 261.

93. Vezi şef de SS/Poliţie O. Globocnik, în Krakauer Zeitung, 15 iunie 1941, citat în Departamentul de stat al SUA, op.cit., pp. 485–486.

94. Despre rapoartele care afirmau că administraţia defectuoasă ar fi condus la nevoia unei „maşinării poliţieneşti copleşitoare", vezi A. Dallin, op.cit., p. 219; Trevor-Roper, op.cit., pp. 468–476.

95. Y. Bauer, „The death-marches, January-May, 1945" („Marşurile morţii, ianuarie-mai 1945"), în Modern Judaism 3, 1983, pp. 1–21 (mai ales 11).

96. Horwitz, op.cit., cap. 7–8.

97. Klukowski, op.cit., p. 345; vezi şi R.H. Abzug, Inside the Vicious Heart: Americans and the Liberation of Nazi Concentration Camps (În miezul inimii ticăloase. Americanii şi eliberarea lagărelor naziste), New York/Oxford, 1985.

98. Horwitz, op.cit., p. 165.

99. V. Lumans, Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and

the German National Minorities of Europe, 1933–1945 (Trupele auxiliare ale lui Himmler. Comunităţile de etnici germani şi minorităţile naţionale germane din Europa, 1933–1945), Chapel Hill, Carolina de Nord, 1993, p. 203.

100. Trevor-Roper, op.cit., pp. 33, 69, 92, 316, 354–355.

101. C. Child, Administration (Administraţia), în Toynbee şi Toynbee, op.cit., p. 125; E.K. Bramsted, Goebbels and National Socialist Propaganda, 1925–1945 (Goebbels şi propaganda naţional-socialistă, 1925–1945), Ann Arbor, Michigan, 1965, p. 303.

Capitolul 6. Planuri pentru epoca de aur

1. H.G. Wells, The New World Order (Noua ordine mondială), New York, 1940, p. 45. (H.G. Wells avea 74 de ani când scria rândurile acestea – n. trad.).

2. Sau Dunkirk, comună din nordul Franţei, unde a avut loc, în zilele de 26 mai – 4 iunie 1940, o bătălie decisivă între Aliaţi şi forţele Reichului, încheiată cu victoria germanilor. Winston Churchill devenise prim-ministru al Marii Britanii cu două săptămâni mai devreme, la 10 mai 1940 (n. trad.).

3. I. McLaine, Ministry of Morale: Home Front Morale and the Ministry of Information in World War II (Ministerul moralei. Morala frontului de acasă şi Ministerul Informaţiilor în al Doilea Război Mondial), Londra, 1979, pp. 30–31, 101; P. Addison, The Road to 1945: British Politics and the War (Drumul spre 1945. Politica britanică şi războiul), Londra, 1975, p. 121.

4. R. Acland, The Forward March (Marşul înainte), Londra, 1941, p. 9; E.H. Carr, Conditions of Peace (Condiţiile de pace), New York, 1942, p. 9.

5. Joseph Patrick Kennedy Senior (1888–1969), tatăl fraţilor politicieni Kennedy, a fost ambasador al Statelor Unite la Londra în anii 1938–1940 (n.

trad.).

6. W. Lipgens, Documents on the History of European Integration (Documente despre istoria integrării europene), vol. I: Continental Plans for European Union, 1939–1945 (Planurile continentale pentru Uniunea Europeană, 1939–1945), Berlin/New York, 1985, p. 39; Kennedy, în ziarul The Times, 18 noiembrie 1940; despre de Gaulle, vezi A. Shennan, Rethinking France: Plans for Renewal, 1940–1946 (Regândirea Franței. Planuri de reînnoire, 1940–1946), Oxford, 1989, pp. 53–56; W.G. MacKay, Peace Aims and the New Order (Țelurile de pace şi Noua Ordine), Londra, 1941, p. 7.

7. E. Ranshofen-Wertheimer, Victory Is Not Enough: The Strategy for a Lasting Peace (Victoria nu e suficientă. Strategia pentru o pace durabilă), New York, 1942, pp. 122–123; „Metropoliticus“, The Ministry of Information (Ministerul Informațiilor), în Political Quarterly, 13, 1942, p. 300.

8. Cf. R.M. Titmuss, Essays on the Welfare State (Eseuri despre statul asistențial), Boston, Massachusetts, 1969, mai ales cap. „Războiul şi politicile sociale“, pp. 84–86; şi comentariile din J. Harris, „Some Aspects of Social Policy in Britain During the Second World War“ („Unele aspecte ale politicii sociale în Marea Britanie în timpul celui de-al Doilea Război Mondial“), în W.J. Mommsen, The Emergence of the Welfare State in Britain and Germany, 1850–1950 (Apariția statului asistențial în Marea Britanie şi Germania, 1850–1950), Londra, 1981, pp. 247–263; The Journey Home: A Report Prepared by Mass Observation for the Advertising Service Guild (Călătoria spre casă. Un raport pregătit de „Observarea maselor“ pentru Breasla Serviciului de Propagandă), Londra, 1944, p. 104; despre exod, vezi J. Vidalenc, L’Exode de Mai-Juin 1940 (Exodul din mai-iunie 1940), Paris, 1957 şi N. Oilier, L’Exode: Sur les routes de Van 40 (Exodul. Pe drumurile Vanului 40), Paris, 1970.

9. Citat în Addison, op.cit., p. 118; Blum, citat în Lipgens, op.cit., pp. 278–279.

10. Citat în McLaine, op.cit., p. 149.

11. Addison, op.cit., pp. 170–171.

12. J. Harris, William Beveridge: A Biography (William Beveridge. O biografie), Oxford, 1977, p. 366.

13. Harris, op.cit., p. 387; W. Beveridge, Social Insurances and Allied Services (Asigurarea socială și serviciile aliate), Londra, 1942, p. 172.

14. Harris, op.cit., p. 420; pentru gândirea paralelă în organizaţia nazistă a muncii, vezi R. Smelser, „Die Sozialplanung der deutschen Arbeitsfront“ („Planificarea socială pe frontul german al muncii“), în M. Prinz și R. Zitelmann, Nationalsozialismus und Modernisierung (Naţional-socialismul și modernizarea), Darmstadt, 1991, pp. 71–92.

15. A. Myrdal, Nation and Family: The Swedish Experiment in Democratic Family and Population Policy (Națiune și familie. Experimentul suedez în politicile democratice în domeniile familiei și populației), Londra, 1940, p. vi.

16. M. Sadoun, Les socialistes sous l’occupation: Résistance et collaboration (Socialiștii sub ocupație. Rezistență și colaborare), Paris, 1982, p. 136; C. Andrieu, Le programme commun de la Résistance: Des idées dans la guerre (Programul comun al Rezistenţei. Idei în război), Paris, 1984, pp. 114 și următoarele.

17. Lipgens, op.cit., p. 569; M. Mazower, Inside Hitler’s Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944 (În Grecia lui Hitler. Experienţa ocupaţiei, 1941–1944), New Haven, Connecticut, 1993, p. 267.

18. Shennan, op.cit., p. 36.

19. Andrieu, op.cit., p. 38.

20. L.W. Lorwin, Postwar Plans of the United Nations (Planurile postbelice ale Națiunilor Unite), New York, 1943, pp. 128, 135–140, 144–145.

21. Vezi, de exemplu, Wells, The New World Order, op.cit., p. 58.

22. Ivo Andrić, Na Drini ćuprija, 1945, apărut în limba română la Editura

pentru Literatură Universală, în 1962. (n. trad.)

23. E. Vittorini, Oameni şi neoameni, apărut în limba română la Editura pentru Literatură, în 1968.

24. J.D. Wilkinson, The Intellectual Resistance in Europe (Rezistenţa intelectuală în Europa), Cambridge, Massachusetts, 1981, p. 47; Camus, în G. Brée şi Bernauer, Defeat and Beyond: An Anthology of French Wartime Writing, 1940–1945 (Înfrângerea şi apoi. O antologie de scrieri franceze din timpul războiului, 1940–1945), New York, 1970, pp. 347–349.

25. A. Vistel, Héritage spirituel de la Résistance (Moştenirea spirituală a Rezistenţei), în Lipgens op.cit., p. 268; Shennan, op.cit., p. 82.

26. J. Hellman, Emmanuel Mounter and the New Catholic Left, 1930–1950 (Emmanuel Mounter şi noua stângă catolică, 1930–1950), Toronto, 1981, p. 180; J. Maritain, Creştinism şi democraţie, apărută în limba română la ed. Crater în 1999.

27. J. Maritain, Les Droits de l'homme et la loi naturelle (Drepturile omului şi legea naturală), traducerea în limba engleză apărută la San Francisco, California, 1986, pp. 91, 165; W. Temple, Christianity and Social Order (Creştinismul şi ordinea socială), Harmondsworth, Middlesex, 1942, p. 80.

28. L. Holborn, War and Peace Aims of the United Nations (Ţelurile de război şi pace ale Naţiunilor Unite), Boston, 1943, p. 158; H. Lauterpacht, An International Bill of the Rights of Man (O lege internaţională a drepturilor omului), New York, 1945, pp. v-vi; E. Hamburger şi alţii, Le Droit raciste à l'assaut de la civilisation (Dreptul rasist ia cu asalt civilizaţia), New York, 1943.

29. The World's Destiny and the United States. A Conference of Experts in International Relations (Destinul omenirii şi Statele Unite. O conferinţă a experţilor în relaţii internaţionale), Chicago, 1943, pp. 101–137.

30. J. Maritain, Le droit raciste et la vraie signification du racisme (Dreptul rasist şi adevărata semnificaţie a rasismului), în Hamburger, op.cit, pp. 97–137.

31. G. Myrdal, An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy (O dilemă americană. Problema negrului şi democraţia modernă), New York, 1944, vol. 2, pp. 1004, 1007–1009.

32. D. Thompson, From Kingston to Kenya: The Making of a Pan- Africanist Lawyer (De la Kingston în Kenya. Crearea unui avocat pan-africanist), Dover, Massachusetts, 1993, pp. 23–33, 45–47 (mulţumiri lui Rupert Lewis, pentru că mi-a supus atenţiei această carte remarcabilă); McLaine, op.cit., pp. 223–224.

33. C. Pavone, Una guerra civile: Saggio storico sulla moralità nella Resistenza (Un război civil. Eseu istoric despre moralitatea Rezistenţei), Torino, 1991, pp. 202–203; Shennan, op.cit., pp. 142–143; E. Rice-Maximin, Accommodation and Resistance: The French Left, Indochina, and the Cold War, 1944–1954 (Acomodarea şi Rezistenţa: Stânga franceză, Indochina şi Războiul Rece, 1944–1954), New York, 1986, pp. 14–15; Holborn, op.cit., pp. 522–523.

34. R. Redfield, „The Ethnological Problem“ („Problema etnologică“), în G. de Huszar, New Perspectives on Peace (Noi perspective asupra păcii), Chicago, 1944, pp. 80–82.

35. R. Lemkin, Axis Rule in Occupied Europe (Stăpânirea Axei în Europa ocupată), Washington, D.C., 1944, p. xiv; Friedman, op.cit., pp. 194–214; Herz, op.cit., pp. 536–554.

36. The World’s Destiny and the United States. A Conference of Experts in International Relations (Destinul omenirii şi Statele Unite. O conferinţă a experţilor în relaţii internaţionale), Chicago, 1943, pp. 102–105.

37. Ibidem, p. 113; Lauterpacht, op.cit., p. vi; H. Kelsen, Peace Through Law (Pacea prin lege), Chapel Hill, Carolina de Nord, 1944, mai ales pp. 41–42.

38. Konrad Ernst Henlein (1898–1945), lider al etnicilor germani din Sudeţi, numit Gauleiter al regiunii (n. trad.).

39. W. Lipgens, „European Federation in the Political Thought of Resistance Movements“ („Federalizarea europeană în gândirea politică a mişcărilor de

rezistenţă“), în Central European History, I, 1968, p. 10; W.I. Jennings, A Federation for Western Europe (O federaţie pentru Europa Occidentală), New York/Cambridge, 1940, p. 10.

40. „Declaraţie de intenţii“, citată în W. Lipgens, A History of European Integration (O istorie a integrării europene), vol. I: 1945–1947, Oxford, 1982, p. 143; MacKay, op.cit., p. 23; vezi şi Anglo-French Union? (Uniunea anglo-franceză?), număr special din The New Commonwealth Quarterly, V:4, 1940.

41. G.T. Renner, „Maps for a New World“ („Hărţi pentru o lume nouă“), în Collier’s, 6 iunie 1942, pp. 14–15; B. Newman, The New Europe (Noua Europă), New York, 1943, introducere; pentru o trecere în revistă cuprinzătoare a mişcărilor de federalizare, vezi Schlesinger, op.cit.

42. Un text reprezentativ pentru acea perioadă este A. Kolnai, „Danubia: A Survey of Plans of Solution“ („Danubia. O trecere în revistă a planurilor de soluţionare“), în Journal of Central European Affairs, ianuarie 1944, pp. 441–462.

43. H. Notter, Postwar Foreign Policy Preparation, 1939–1945 (Pregătirea politicii externe postbelice, 1939–1945), Westport, Connecticut, 1975, pp. 458–460.

44. Pavone, op.cit., pp. 305–306; Lipgens, Documents…, op.cit., pp. 319, 339.

45. Ibidem, p. 563; Lipgens, European Federation…, op.cit., p. 12.

46. F.A. von Hayek, The Road to Serfdom (Drumul robiei), Chicago, 1944, pp. 4, 67, 84.

47. K. Mannheim, Man and Society in an Age of Reconstruction (Omul şi societatea într-o epocă de reconstrucţie), Londra, 1940, pp. 6, 380.

48. Carr, Condition of Peace, op.cit., pp. 256–261.

49. Hayek, op.cit., p. 203.

50. Hayek, The Road to Serfdom, op.cit., p. 231; vezi şi F.A. von Hayek,

„Economic Conditions of Interstate Federalism“ („Condiţiile economice ale federalismului interstatal“), în The New Commonwealth Quarterly, V:2, septembrie 1939, pp. 131–150.

51. L. von Mises, Omnipotent Government: The Rise of the Total State and Total War (Guvernul atotputernic. Consolidarea statului total şi a războiului total), New Haven, Connecticut, 1944, p. 286.

52. C. Becker, How New Will the Better World Be? (Cât de nouă va fi lumea mai bună?), New York, 1944, pp. v, 243.

53. The Journey Home, op.cit., pp. 43–52.

54. Pavone, op.cit., p. 570.

55. M. Higonnet, Behind the Lines: Gender and the Two World Wars (Dincolo de linii. Sexele şi cele două războaie mondiale), New Haven (Connecticut), 1987.

56. Cf. B. Jancar-Webster, Women and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945 (Femeile şi revoluţia în Iugoslavia, 1941–1945), Denver, Colorado, 1990, p. 163; The Journey Home, op.cit., pp. 55–56.

57. I. Szabo, „Historical Foundations of Human Rights and Subsequent Developments“ („Bazele istorice ale drepturilor omului şi evoluţiile ulterioare“), în K. Vasak, The International Dimensions of Human Rights (Dimensiunile internaţionale ale drepturilor omului), I, Paris, 1982, pp. 11–42; H. Lauterpacht, International Law and Human Rights (Dreptul internaţional şi drepturile omului), New York, 1950, p. 353; H. Lauterpacht, Report: Human Rights, the Charter of the United Nations, and the International Bill of the Rights of Man (Raport: Drepturile omului, Carta Naţiunilor Unite şi Legea Internaţională a Drepturilor Omului), Bruxelles, 1948, p. 22.

58. Referire la omorurile în masă care au fost săvârşite în contextul războiului din fosta Iugoslavie, când comunitatea sârbă din Serbia şi din Bosnia-Herţegovina a masacrat o mare parte a populaţiei musulmane din această din urmă fostă republică iugoslavă (n. trad.).

59. N. Robinson, The Genocide Convention: A Commentary (Convenţia genocidului. Un comentariu), New York, 1960, p. 52; vezi şi H. Kelsen, „Collective and Individual Responsibility in International Law, With Particular Regard to the Punishment of War Criminals“ („Responsabilitatea colectivă şi individuală în dreptul internaţional, cu o preocupare specială pentru pedepsirea criminalilor de război“), în California Law Review, XXXI, decembrie 1943, pp. 530–571; H. Lauterpacht, „The subjects of the Law of Nations“ („Subiecţii Legii Naţiunilor“), în Law Quarterly Review, LXIII, octombrie 1947, pp. 438–460; LXIV, ianuarie 1948, pp. 97–116.

Capitolul 7. O pace brutală. 1943–1949

1. D. MacDonald, Memoirs of a Revolutionist: Essays in Political Criticism (Memoriile unui revoluţionar. Eseuri de critică politică), New York, 1957, p. 119.

2. Despre război ca război civil, vezi Pavone, op.cit., şi A.J. Mayer, Why Did the Heavens Not Darken? (De ce nu s-au întunecat cerurile?), Londra, 1990.

3. Kulischer, op.cit., pp. 274–281; P.R. Magosci, Historical Atlas of East Central Europe (Atlas istoric al Europei Centrale şi Răsăritene), Seattle, 1993, p. 164; R. Overy, The Times Atlas of the Twentieth Century (Atlasul Times al secolului XX), Londra, 1996.

4. J.T. Gross, „Social Consequences of War: Preliminaries to the Study of Imposition of Communist Regimes in East Central Europe“ („Consecinţele sociale ale războiului. Preliminarii ale studiului impunerii regimurilor comuniste în Europa Centrală şi Răsăriteană“), în East European Politics and Society, 3:2, primăvara 1989, pp. 198–214.

5. M. Djilas, Conversaţii cu Stalin, apărută în limba română la ed. Corint, 2015; despre „fascismul roşu“, vezi L. Adler şi T. Paterson, „Red Fascism: The merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of

Totalitarianism, 1930s to 1950s“ („Fascismul roşu. Alianţa dintre Germania nazistă şi Rusia sovietică în viziunea americanilor asupra totalitarismului, din anii 1930 până în 1950“), în American Historical Review, 75, 1970, pp. 1046–1064.

6. Magosci, op.cit.; cf. J. Vernant, The Refugee in the Post-War World (Refugiatul în lumea postbelică), Londra, 1953, p. 30; M.J. Proudfoot, European Refugees, 1939–1952: A Study in Forced Population Movement (Refugiaţii europeni, 1939–1952. Studiu pe tema mişcării forţate a populaţiei), Londra, 1957, p. 34.

7. Legat de prizonierii de război germani, vezi G. Bischof şi S.E. Ambrose, Eisenhower and the German POWs: Facts against Falsehood (Eisenhower şi prizonierii de război germani. Fapte contra falsitate), Baton Rouge, Louisiana/Londra, 1992; E. Skrjabina, The Allies on the Rhine, 1945–1950 (Aliaţii la Rin, 1945–1950), Carbondale, Illinois, 1980, p. 29.

8. Abreviere de la United Nations’ Relief and Rehabilitation Administration – Administraţia Naţiunilor Unite pentru Ajutorare şi Reabilitare, organizaţie sprijinită în principal de Statele Unite (n. trad.).

9. Vernant, op.cit.

10. Ibidem, pp. 60–63; Proudfoot, op.cit., p. 361; A. Königseder şi J. Wetzel, Lebensmut im Wartesaal: Die jüdischen DPs im Nachkriegsdeutschland (Curajul de-a trăi în sala de aşteptare. Evreii strămutaţi în Germania postbelică), Frankfurt, 1994.

11. Skrjabina, op.cit., p. 109; W. Benz, Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten (Expulzarea germanilor din Est), Frankfurt, 1995.

12. Raportul de la Danzig, citat în C. Tighe, Gdansk: National Identity in the Polish-German Borderlands (Gdansk. Identitatea naţională în zonele de frontieră polono-germane), Londra, 1990, p. 197; T. Schieder, The Expulsion of the German Population from the Territories East of the Oder-Neisse Line (Expulzarea populaţiei germane din teritoriile de la est de linia Oder-Neisse), Bonn, p. 269.

13. A.M. de Zayas, Nemesis at Potsdam: The Expulsion of the Germans from the East (Nemesis la Potsdam. Expulzarea germanilor din Est), Lincoln, Nebraska/Londra, 1988, pp. 104–106; J.B. Schechtman, Postwar Population Transfers in Europe, 1945–1955 (Transferurile postbelice de populaţii din Europa, 1945–1955), Philadelphia, 1962, pp. 56–67; Gomułka, citat în N. Naimark, The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949 (Ruşii în Germania. O istorie a zonei sovietice de ocupaţie, 1945–1949), Cambridge, Massachusetts, 1995, p. 147.

14. Schechtman, op.cit., p. 363.

15. Kirk, op.cit., p. 69, n. 24, pentru pierderile militare şi civile; Proudfoot, op.cit., p. 34, pentru mutările forţate ale civililor în timpul războiului. Estimările asupra populaţiei totale sunt reluate după B.R. Mitchell, European Historical Statistics, 1750–1975 (Statistici istorice europene, 1750–1975), New York, 1980; despre Polonia de Vest, vezi J. Ziolkowski, „The Sociological Aspects of Demographic Changes in Polish Western Territories“ („Aspectele sociologice ale schimbărilor demografice din Teritoriile de Vest poloneze“), în Polish Western Affairs, 3:1, 1962, pp. 3–37; J. Wiatr, Polish Society (Societatea poloneză), citat în C.M. Hann, A Village Without Solidarity: Polish Peasants in Years of Crisis (Un sat fără solidaritate. Țăranii polonezi în anii de criză), New Haven, Connecticut/Londra, 1985, p. 157.

16. T. Schieder, Documents on the Expulsion of the Germans from Eastern-Central Europe (Documente despre expulzarea germanilor din Europa Centrală și Răsăriteană), Bonn, 1961, pp. 146–147, 152.

17. A. Scholz, Silesia: Yesterday and Today (Silezia, ieri şi azi), Haga, 1964, p. 69.

18. Hann, op.cit., p. 179; Scholz, op.cit., p. 50.

19. J.T. Gross, Social Consequences of War, op.cit., passim.

20. D. Sington, Belsen Uncovered (Belsen dezvăluit), Londra, 1946, p. 187.

21. D. Macardle, Children of Europe (Copiii Europei), Boston, 1951, pp. 58, 107, 154, 200, 231.

22. Ibidem, pp. 231–235, 294–296.

23. Ibidem, p. 64.

24. Ibidem, p. 242.

25. A. Mando Dalianis-Karambatzakis, Children in Turmoil during the Greek Civil War 1946–49: Today's Adults (Copiii în vrie în timpul războiului civil grec, 1946–1949. Adulţii de astăzi), Stockholm, 1994; cf. A. Karpf, The War After (Războiul de după), Londra, 1996, şi A. Hass, Aftermath: Living with the Holocaust (Consecinţe. Reminiscenţele Holocaustului), New York, 1995.

26. Z. Zaluski, Final 1945 (La finele lui 1945), Varşovia, 1968, p. 17, citat în P. Wandycz, The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present (Preţul libertăţii. O istorie a Europei Centrale şi de Est din Evul Mediu până în prezent), Londra, 1992, p. 240; J.R. Fiszman, Revolution and Tradition in People's Poland: Education and Socialization (Revoluţie şi tradiţie în Polonia populară. Educaţie şi socializare), Princeton (New Jersey), 1972, p. 25.

27. Emil Cioran, Précis de décomposition, Paris, Gallimard, 1949 (n. trad.).

28. F. Neumann, „Re-educating the Germans: The Dilemma of Reconstruction" („Reeducarea germanilor. Dilema reconstrucţiei"), în Commentary, iunie 1947, pp. 517–525; Cioran de după război, citat în capitolul „Jocurile de pictat postbelice. Durii şi şmecherii", din S. Guilbaut, Reconstructing Modernism: Art in New York, Paris, and Montréal, 1945–1964 (Reconstruirea modernismului. Arta la New York, Paris şi Montréal, 1945–1964), Cambridge, Massachusetts, 1990, p. 53; Cioran dinainte de război, în Volovici, op.cit.

29. V. St. Erlich, Family in Transition: A Study of 300 Yugoslav Villages (Familia în tranziţie. Un studiu a 300 de sate iugoslave), Princeton, New Jersey, 1966, pp. 452–453; D. Pines, „Working with Women Survivors of the Holocaust" („Lucrul cu femeile supravieţuitoare ale Holocaustului"), în Journal of Psychoanalysis, 1986, pp. 67, 295–307.

30. G. Theotokas, Tetradia imerologiou, Atena, p. 486.

31. G. Warner, „Italy and the Powers, 1943–1949“ („Italia şi Puterile, 1943–1949“), în S.J. Woolf, The Rebirth of Italy, 1943–1950 (Renașterea Italiei, 1943–1950), New York, 1972, p. 30.

32. D. Ellwood, Italy, 1943–1945 (Italia, 1943–1945), New York, 1985, pp. 22–30.

33. L. Kettenacker, „The Anglo-Soviet Alliance and the problem of Germany, 1941–1945“ („Alianța anglo-sovietică și problema Germaniei, 1941–1945“), în Journal of Contemporary History, 17, 1982, pp. 435–458 (citatul, de la p. 449).

34. V. Zubok şi C. Pleshakov, Inside the Kremlin’s Cold War: From Stalin to Khrushchev (Înăuntrul Războiului Rece al Kremlinului. De la Stalin la Hruşciov), Cambridge, Massachusetts, 1996, pp. 28–30.

35. Vezi o discuţie excelentă în C. Gati, Hungary and the Soviet Bloc (Ungaria şi blocul sovietic), Durham, Carolina de Nord, 1986, pp. 28–33; despre România, vezi G. Ionescu, Communism in Rumania, 1944–1962 (Comunismul în România, 1944–1962), Londra, 1964, p. 90.

36. K. Kersten, The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948 (Instaurarea guvernării comuniste în Polonia, 1943–1948), Berkeley/Los Angeles, 1991, p. 122.

37. Termenul Realpolitik (textual: „politică reală“), se referă, în limba germană, la politica făcută cu simţul realităţii, cu cinism, fără principii sau sentimentalisme (n. trad.).

38. R. Palmer Domenico, Italian Fascists on Trial, 1943–1948 (Fasciștii italieni judecați, 1943–1948), Chapel Hill, Carolina de Nord, 1991, pp. 92–94.

39. Citat în M. Dondi, „Azioni di guerra e potere partigiano nel dopo liberazione“ („Acțiunile războinice și puterea partizanilor după eliberare“), în Italia contemporanea, 188, septembrie 1992, pp. 457–477 (citatele se găsesc la pp. 465–466).

40. Ibidem, p. 467.

41. H.R. Kedward, In Search of the Maquis: Rural Resistance in Southern France, 1942–1944 (În căutarea Maquis-ului. Rezistenţa rurală în sudul Franţei, 1942–1944), Oxford, 1993, p. 279.

42. H. Lottman, The People's Anger: Justice and Revenge in Post-Liberation France (Mânia poporului. Dreptate şi răzbunare în Franţa de după Eliberare), Londra, 1986, pp. 50–56.

43. K.D. Henke şi H. Woller, Politische Säuberung in Europa: Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg (Epurarea politică în Europa. Ruperea de fascism şi colaboraţionism după al Doilea Război Mondial), München, 1991, pp. 184, 215–239, 272, 292–289.

44. Ibidem, p. 128; J.P. Rioux, The Fourth Republic, 1944–1958 (A Patra Republică. 1944–1958), Cambridge, 1987, p. 36.

45. Domenico, op.cit., p. 157; Rioux, op.cit., p. 40.

46. Togliatti a fost împuşcat de trei ori, pe 14 iulie 1948, de un student bolnav mintal, cu convingeri anticomuniste. Supravieţuirea lui a fost incertă mai multe zile (n. trad.).

47. M. Szöllösi-Janze, „Pfeilkreuzler, Landesverräter und andere Volksfeinde": Generalabrechnung in Ungarn („Membrii «Crucii cu săgeţi», trădătorii de țară și alți dușmani ai poporului". Reglarea de conturi generală în Ungaria), în Henke și Woller, op.cit., pp. 317–318.

48. P. Zinner, Revolution in Hungary (Revoluția din Ungaria), New York/Londra, 1962, p. 25.

49. E. Völkl, Abrechnungfuror in Kroatien (Furia reglărilor de conturi în Croația), în Henke și Woller, op.cit., pp. 366–374.

50. Despre măsurile germane din spatele liniilor sovietice, vezi P. Biddiscombe, „Prodding the Russian Bear: Pro-German Resistance in Romania, 1944–1945" („Cum era împuns ursul sovietic. Rezistența pro-

germană în România, 1944–1945“), în European History Quarterly, 23, aprilie 1993, pp. 193–232; J. Schechtman, „Elimination of German Minorities in South-Eastern Europe“ („Eliminarea minorităţilor germane din Europa de Sud-Est“), în Journal of Central European Affairs, iulie 1946, pp. 151–166; Ionescu, op.cit., pp. 110–111.

51. Ungaria, în Henke şi Woller, op.cit.; Zinner, op.cit., pp. 51–52.

52. Kersten, op.cit., pp. 390–392; vezi și Hann, op.cit., pp. 33–35.

53. B. Davidson, Germany: What Now? Potsdam-Partition, 1945–1949 (Germania. Ce urmează? Împărțirea de la Potsdam, 1945–1949), Londra, 1950, p. 2; L. Krieger, „The Inter-regnum in Germany: March-August 1945“ („Interregnul din Germania, martie-august 1945“), în Political Science Quarterly, 64:4, decembrie 1949, pp. 507–532.

54. D. Botting, From the Ruins of the Reich: Germany 1945–1949 (Din ruinele Reichului. Germania, 1945–1949), New York, 1985, pp. 109–111; A. Grosser, Germany in Our Time: A Political History of the Postwar Years (Germania în vremurile noastre. O istorie politică a anilor postbelici), New York, 1971, pp. 26–27.

55. J.P. Nettl, The Eastern Zone and Soviet Policy in Germany, 1945–1950 (Zona de Est și politica sovietică în Germania, 1945–1950), Londra, 1951, cap. 3.

56. W. Ulbricht, Der faschistische deutsche Imperialismus, 1933–1945 (Imperialismul fascist german, 1933–1945), Berlin, 1945.

57. H. Zink, American Military Government in Germany (Guvernarea militară americană în Germania), New York, 1947, p. 143; J. Gimbel, A German Community under American Occupation: Marburg, 1945–1952 (O comunitate germană sub ocupaţie americană. Marburg, 1945–1952), Stanford, California, 1961, pp. 109, 140–142, 163;. A.J. Merritt şi R.L. Merritt, Public Opinion in Occupied Germany: The OMGUS Surveys, 1945–1949 (Opinia publică în Germania ocupată. Relatările Oficiului Guvernării Militare al Statelor Unite, 1945–1949), Urbana, Illinois, 1970, pp. 79–80, 304–305.

58. Germ. Werwolf – denumire dată unei organizaţii de gherilă plănuite de Himmler, care urma să asigure lupta de rezistenţă a naziştilor, pe măsură ce Aliaţii înaintau pe teritoriul german (n. trad.).

59. Sau „Reduta Alpină“ (germ. Alpenfestung) – zonă muntoasă din sudul Germaniei, vestul Austriei şi nordul Italiei, în care Himmler proiecta să organizeze retragerea guvernanţilor şi a forţelor armate germane, în cazul pierderii războiului (n. trad.).

60. D. Culbert, „American Film Policy in the Re-education of Germany after 1945“ („Politica filmelor americane în reeducarea Germaniei după 1945“), în N. Pronay şi K. Wilson, The Political Re-education of Germany and Her Allies after World War Two (Reeducarea politică a Germaniei şi a aliaţilor ei după al Doilea Război Mondial), Totowa, New Jersey, 1985, p. 179; de asemenea, vezi B.S. Chamberlain, „Todesmühlen: Ein früher Versuch zur Massen-«Umerziehung» im besetzten Deutschland, 1945–1946“ („«Maşinăriile morţii». O încercare timpurie de «reeducare a maselor» în Germania ocupată, 1945–1946“), în Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 29, iulie 1981, pp. 420–436.

61. S. Padover, Experiment in Germany: The Story of an American Intelligence Officer (Experiment în Germania. Povestea unui ofiţer de spionaj american), New York, 1946, pp. 135, 339.

62. K. Jürgensen, „The Concept and Practice of «Re-education» in Germany, 1945–50“ („Concepţia şi practica «reeducării» în Germania, 1945–1950“), în Pronay şi Wilson, op.cit., p. 93; F. Roy Willis, The French in Germany, 1945–1949 (Francezii în Germania, 1945–1949), Stanford, California, 1962, pp. 163–177; J.F. Tent, Mission on the Rhine: Re-education and De-Nazification in American-Occupied Germany (Misiune pe Rin. Reeducare şi denazificare în Germania ocupată de americani), Chicago/Londra, 1982, pp. 313–314.

63. V. Rudolph, „The Execution of Policy, 1945–47“ („Punerea în execuţie a politicii, 1945–1947“), în R. Slusser, Soviet Economic Policy in Postwar Germany (Politica economică sovietică în Germania postbelică), New York, 1953, p. 40; Nettl, op.cit., pp. 167–181.

64. Zink, op.cit., pp. 180–183.

65. H. Krisch, German Politics under Soviet Occupation (Politica germană sub ocupația sovietică), New York/Londra, 1974, p. 40.

66. Politică de limitare a răspândirii comunismului sovietic, anunţată de preşedintele american Truman la 12 martie 1947, într-un discurs ţinut în faţa Congresului (n. trad.).

67. Grosser, op.cit., p. 66.

68. Siglă formată din primele litere ale denumirilor celor trei ţări – Belgia, Nederland (Olanda) şi Luxemburg – care au format mai întâi o uniune vamală, apoi una politico-economică, iar ulterior s-au adăugat Franţei, Italiei şi Germaniei în Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului (n. trad.).

69. Denumit după iniţiatorul său, generalul George Marshall, Secretarul de Stat american din acel moment. Oficial, se numea Programul de Redresare a Europei, prin care Statele Unite au finanţat reconstrucţia postbelică a Europei Occidentale cu o sumă care ar echivala cu 120 de miliarde de dolari de astăzi (n. trad.).

70. Sau Bizone, adică o bi-zonă, obţinută prin fuzionarea zonelor de ocupaţie americană şi britanică. Prin alăturarea zonei franceze, s-a creat o Trizone (n. trad.).

71. Sigla Internaţionalei Comuniste sau a celei de-a 3-a Internaţionale, întemeiată de Lenin în 1917 (n. trad.).

72. Engl. containment, în sensul de limitare a răspândirii comunismului în restul lumii (n. trad.).

73. C. Schorske, „The Dilemma in Germany“ („Dilema din Germania“), în Virginia Quarterly Review, 24:1, iarna 1948, pp. 29–42; Krieger, op.cit., pp. 507–532.

74. Lottman, op.cit., p. 68.

Capitolul 8. Edificarea democraţiilor populare

1. Citat în F.J. Kase, People's Democracy: A Contribution to the Study of the Communist Theory of State and Revolution (Democraţia populară. Contribuţie la studiul teoriei comuniste a statului şi a revoluţiei), Leyden, 1968, p. 21.

2. J. Pelikan, The Czechoslovak Political Trials, 1950–1954: The Suppressed Report of the Dubček Government's Commission of Inquiry, 1968 (Procesele politice din Cehoslovacia. Raportul secretizat al Comisiei de anchetă a guvernului Dubček, 1968), Londra, 1971, p. 38.

3. A. Gleason, Totalitarianism: The Inner History of the Cold War (Totalitarismul. Istoria interioară a Războiului Rece), Oxford, 1995.

4. D.J. Dallin, The New Soviet Empire (Noul imperiu sovietic), Londra, 1951.

5. H. Seton-Watson, Eastern Europe between the Wars, 1918–1941 (Europa Răsăriteană între cele două războaie, 1918–1941), 1962, pp. 262–263; R.R. Betts, Central and South-East Europe, 1945–1948 (Europa Centrală şi de Sud-Est), Londra, 1949, p. 212.

6. Forţele militare sovietice sunt redate după W. Park, Defending the West: A History of NATO (Apărarea Occidentului. O istorie a organizaţiei NATO), Brighton, 1986, pp. 23–25; Naimark, op.cit., p. 17; vezi şi M. Evangelista, „Stalin's Postwar Army Reappraised" („Armata postbelică a lui Stalin, reevaluată"), în International Security, 7:3, iarna 1982–1983, pp. 110–138; Gati, op.cit., p. 37; M.R. Myant, Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945–1948 (Socialism şi democraţie în Cehoslovacia, 1945–1948), Cambridge, 1981, p. 58.

7. J.R. Adelman, Communist Armies in Politics. Their Origins and Development (Armatele comuniste în politică. Originile şi evoluţia lor),

Boulder, Colorado, 1982; D. Deletant, Ceauşescu şi Securitatea. Constrângere şi disidenţă în România anilor 1965–1989, apărută în limba română la ed. Humanitas, în 1998.

8. A. Korbonski, The Polish Army (Armata poloneză), în Adelman, op.cit., p. 111.

9. Zubok şi Pleshakov, op.cit., p. 32.

10. N. Naimark, Nationalism and the East-European revolution, 1944–1947 (Naţionalismul şi revoluţia est-europeană), lucrare pregătită pentru Conferinţa Remembering, adapting, overcoming: The Legacy of World War Two in Europe (Rememorare, adaptare, depăşire. Moştenirea celui de-al Doilea Război Mondial în Europa), Universitatea din New York, 24–27 aprilie 1997.

11. Naimark, The Russians in Germany, op.cit., pp. 260–275; G. Sandford, From Hitler to Ulbricht: The Communist Reconstruction of East Germany, 1945–1946 (De la Hitler la Ulbricht. Reconstrucţia comunistă a Germaniei Răsăritene, 1945–1946), Princeton, New Jersey, 1983, pp. 49–51.

12. Kase, op.cit., p. 103; Zubok şi Pleshakov, op.cit., p. 106.

13. Z. Mlynář, Night Frost in Prague: The End of Humane Socialism (Îngheţ de noapte la Praga. Sfârşitul socialismului cu faţă umană), Londra, 1980, pp. 1–2.

14. Ibidem, p. 2.

15. J. Kurczewski, The Resurrection of Rights in Poland (Renașterea drepturilor în Polonia), Oxford, 1993, p. 10; Zinner, op.cit., pp. 52, 62.

16. Gati, op.cit., p. 89.

17. Zubok şi Pleshakov, op.cit., pp. 116–119.

18. Gati, op.cit., pp. 86–88.

19. E. Barker, Truce in the Balkans (Armistiţiu în Balcani), Percival Marshall, 1948, p. 148; T. Remeikis, Opposition to Soviet Rule in Lithuania,

1945–1980 (Opoziţia faţă de conducerea sovietică în Lituania), Chicago, 1980, pp. 210–211.

20. Despre judecători, vezi Kurczewski, op.cit., p. 70.

21. J. Connelly, „Foundations for Reconstructing Elites: Communist Higher Educational Policies in the Czech Lands, East Germany, and Poland, 1945–48“ („Fundaţii pentru elitele reconstrucţiei. Politicile comuniste în domeniul învăţământului superior în regiunile cehe, Germania de Est şi Polonia, 1945–48“), în East European Politics and Societies, 10:3, toamna 1996, pp. 367–392.

22. Structură de partizani din perioada războiului. (n. trad.)

23. S. Kopacsi, In the Name of Working Class (În numele clasei muncitoare), Londra, 1989, p. 42; Myant, în op.cit., p. 59, afirmă că, după epurarea poliţiei cehe, tot mai erau 25 000 de oameni din vechile forţe, faţă de 12 000 din cele noi.

24. Vezi analiza excelentă din Gati, op.cit.; A. Mastny, „Pax Sovietica“ („Pacea sovietică“), în R. Ahmann, A.M. Birke şi M. Howard, The Quest for Stability: Problems of European Security, 1918–1957 (Căutarea stabilităţii. Problemele securităţii europene, 1918–1957), Oxford, 1993, pp. 379–389; M. Djilas, op.cit., p. 140.

25. Citat în B. Jelavich, Istoria Balcanilor, vol. 2: Secolul XX, apărută în limba română la ed. Institutul European, în 2001.

26. B. Szasz, Volunteers for the Gallows: Anatomy of a Show-Trial (Voluntari pentru galere. Anatomia unui simulacru de proces), Londra, 1971, pp. 146–147.

27. Estimările sunt preluate din Dallin, op.cit., p. 157; Zinner, op.cit., p. 115; F. Fejtö, A History of the People’s Democracies (O istorie a democraţiilor populare), Harmondsworth, Middlesex, 1974, p. 18; Ionescu, op.cit., pp. 131, 199; News from Behind the Iron Curtain, I:5, mai 1952.

28. S. Kotkin, Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilisation (Muntele

magnetic. Stalinismul ca civilizaţie), Berkeley/Los Angeles, California, 1995, pp. 198–203.

29. T.P. Alton, Polish Postwar Economy (Economia postbelică poloneză), New York, 1955, pp. 108–114.

30. Organizaţia Naţiunilor Unite, Economic Survey of Europe since the War: A Reappraisal of Problems and Prospects (Studiu economic asupra Europei de la război încoace. O reafirmare a problemelor şi perspectivelor), Geneva, 1953, pp. 21, 31, nota 1.

31. La începuturile Uniunii Sovietice, a circulat ca slogan o aşa-numită „ecuaţie a lui Lenin“: „Comunismul este egal cu puterea sovietelor plus electrificarea întregii ţări“ (n. trad.).

32. ONU, Economic Survey of Europe Since the War…, op.cit., pp. 33, 35; G. Ambrosius şi W. Hubbard, A Social and Economic History of 20th-Century Europe (O istorie socială şi economică a Europei secolului XX), Londra, 1989, p. 200.

33. Despre statele baltice, vezi R. Misiunas şi R. Taagepera, The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990 (Statele baltice. Anii de dependenţă, 1940–1990), Berkeley, California, 1993, pp. 94–107; teoreticianul comunist Evgheni Preobrajenski a numit ţărănimea, la un moment dat, „colonie internă“.

34. Deletant, op.cit.; News from Behind the Iron Curtain, I:1, ianuarie 1952, p. 10; I:9, septembrie 1952.

35. Ionescu, op.cit, p. 200; Kopacsi, op.cit., pp. 58–59.

36. News from Behind the Iron Curtain, I:1, ianuarie 1952, p. 16.

37. Mlynář, op.cit., p. 37; Zinner, op.cit.; News from Behind the Iron Curtain, I:4, aprilie 1952, p. 13; A. Aman, Architecture and Ideology in Eastern Europe During the Stalin Era (Arhitectură şi ideologie în Europea răsăriteană în epoca stalinistă), New York, 1992, p. 82, pentru ritmurile construcţiei de locuinţe.

38. News from Behind the Iron Curtain, I:4, aprilie 1952, p. 18.

39. În România, Braşovul a fost redenumit „Oraşul Stalin“ între 1950 şi 1960, iar la Bucureşti, la intrarea în parcul Herăstrău dinspre actuala Televiziune Română, a fost ridicată în 1951 şi demolată în 1962 o statuie a lui Stalin realizată de sculptorul Dimitrie Demu (1920–1997), atât de înaltă, încât se vedea, pe deasupra copacilor, dintr-o mare parte a oraşului (n. trad.).

40. Szasz, op.cit., p. 231; P. Kecskemeti, The Unexpected Revolution: Social Forces in the Hungarian Uprising (Revoluţia neaşteptată. Forţele sociale în revolta maghiară), Stanford, California, 1961, p. 71.

41. Kecskemeti, op.cit., p. 31; Fejtö, op.cit., p. 81.

42. Kurczewski, op.cit., cap. 2–3.

43. Szasz, op.cit., p. 237.

44. Z. Brzezinski, The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the 20th Century (Marele eşec. Naşterea şi moartea comunismului în secolul XX), New York, 1990, p. 53; P. Mosely, The Kremlin and World Politics: Studies in Soviet Policy and Action (Kremlinul şi politica mondială. Studii de politică şi acţiune sovietică), New York, 1960.

45. Ambrosius şi Hubbard, op.cit., p. 40; J. Kosinski, „Urbanization in East-Central Europe after World War 2“ („Urbanizarea în Europa Centrală şi Răsăriteană după al Doilea Război Mondial“), în East European Quarterly, 8:2, iunie 1974, p. 135.

46. Aman, op.cit., p. 141.

47. L.A. Dellin, Bulgaria, New York, 1957, p. 253; V. Srb, „Population Development and Population Policy in Czechoslovakia“ („Dezvoltarea populaţiei şi politicile referitoare la populaţie în Cehoslovacia“), în Population Studies, 16, noiembrie 1962, pp. 147–160; M. Fulbrook, „On Germany’s Double Transformation“ („Despre dubla transformare a Germaniei“), în European History Quarterly, 20:3, 1990, recenzie a cărţii lui G. Helwig, Frau und Familie, 1987, pp. 402–415.

48. În esenţă şi într-o formă puţin diferită, această zicere apare pentru prima dată în Noul Testament: „…Cine nu vrea să lucreze [pământul], acela să nu mănânce“ (2 Tesaloniceni, 3, 10), societatea respectivă fiind eminamente agrară (n. trad.).

49. G.W. Hoffman şi F.W. Neal, Yugoslavia and the New Communism (Iugoslavia şi noul comunism), New York, 1962, p. 373; Fejtö, op.cit., pp. 424–425.

50. Mlynář, op.cit., p. 49; Ambrosius şi Hubbard, op.cit., p. 70.

51. Hoffman şi Neal, op.cit., p. 361.

52. W. Vucinich, Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment (Iugoslavia contemporană. Douăzeci de ani de experiment socialist), Berkeley/Los Angeles, California, 1969, p. 341.

53. Jelavich, op.cit., pp. ii, 344.

54. A.S. Deaton, „The Structure of Demand, 1920–1970“ („Structura cererii, 1920–1970“), în C. Cipolla, The Fontana Economic History of Europe (Istoria economică Fontana a Europei), vol. V, The Twentieth Century, 1 (Secolul douăzeci, 1), Londra, 1982, pp. 124–125.

55. M. Pundeff, „Education for Communism“ („Educaţia pentru comunism“), în S. Fischer-Galaţi, Eastern Europe in the Sixties (Europa Răsăriteană în anii 1960), New York, 1963.

56. Ionescu, op.cit., p. 267; P. Neuburg, The Hero’s Children: The Postwar Generation in Eastern Europe (Copiii eroului. Generaţia postbelică în Europa Răsăriteană), Londra, 1972, p. 273.

57. Fejtö, op.cit., p. 306.

58. Neuburg, op.cit., p. 265.

59. G. Ionescu, The Break-Up of the Soviet Empire in Eastern Europe (Destrămarea imperiului sovietic în Europa Răsăriteană), Harmondsworth, Middlesex, 1965, p. 26.

60. Ibidem, p. 41; Fejtö, op.cit., p. 158.

61. A. Gyorgy, The Internal Political Order (Ordinea politică internă), în Fischer-Galați, op.cit., p. 190; Fejtö, op.cit., p. 463.

Capitolul 9. Democrația transformată. Europa Occidentală, 1950–1975

1. Citat în J. Diefendorf, In the Wake of War: The Reconstruction of German Cities after World War II (În siajul războiului. Reconstruirea oraşelor germane după al Doilea Război Mondial), Oxford, 1993, p. 132.

2. M. Kidron, Western Capitalism Since the War (Capitalismul occidental de la război încoace), Londra, 1968, p. ix.

3. G. Perec, Things: A Story of the Sixties, Londra, 1991, p. 31. Romanul a apărut în limba română sub titlul Lucrurile, ed. pentru Literatură Universală, 1967.

4. W.F. Murphy, „Constitutions, Constitutionalism, and Democracy“ („Constituții, constituționalism și democrație“), în D. Greenberg, Constitutionalism and Democracy (Constituționalism și democrație), New York, 1993, pp. 3–35.

5. Vezi discuţia pe această temă în J.F. Golay, The Founding of the Federal Republic of Germany (Întemeierea Republicii Federale a Germaniei), Chicago,1958, pp. 175–181.

6. E. Wiskemann, Germany’s Eastern Neighbours (Vecinii răsăriteni ai Germaniei), Oxford, 1956, p. 191; I.D. Connor, „The Bavarian Government and the Refugee Problem, 1945–1950“ („Guvernul bavarez și problema refugiaților, 1945–1950“), în European History Quarterly, 16:2, 1986, pp.

131–153; D. Childs, „The Far Right in Germany since 1945“ („Extrema-dreaptă în Germania din 1945 încoace“), în L. Cheles şi alţii, Neo-Fascism in Europe (Neofascismul în Europa), Londra, 1991, p. 70.

7. T. Barnes, „The Secret Cold War: The CIA and American Foreign Policy in Europe, 1946–1956“ („Războiul rece secret. CIA şi politica externă americană în Europa, 1946–1956“), în Historical Journal, 24:2, 1981, pp. 399–415, şi 25:3, 1982, pp. 649–670.

8. P. Coleman, The Liberal Conspiracy: The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe (Conspiraţia liberală. Congresul pentru libertate culturală şi lupta pentru minte în Europa postbelică), New York, 1989; I. Wall, The United States and the Making of Post-war France, 1945–1954 (Statele Unite şi crearea Franţei postbelice, 1945–1954), Cambridge, 1991, pp. 213–216.

9. După modelul subcomisiei Senatului american pentru cercetarea activităţilor antiamericane, condusă de senatorul Joseph McCarthy în anii 1950 (n. trad.).

10. P. Hennessy şi G. Brownfield, „Britain’s Cold-War Security Purge: The Origins of Positive Vetting“ („Epurările de siguranţă ale Marii Britanii postbelice. Originile validării pozitive“), în Historical Journal, 25:4, 1982, pp. 965–973.

11. C. Friedrich, „The Political Theory of the New Constitutions“ („Teoria politică a noilor constituţii“), în A. Zurcher, Constitutions and Constitutional Trends since World War II (Constituţii şi tendinţe constituţionale de la al Doilea Război Mondial încoace), New York, 1955.

12. S. Padgett şi W. Paterson, A History of Social Democracy in Postwar Europe (O istorie a social-democraţiei în Europa postbelică), Londra, 1991, pp. 13, 110.

13. Gaitskell, în B. Moore-Gilbert şi J. Seed, Cultural Revolution? The Challenge of the Arts in the 1960s (Revoluţie culturală? Provocarea artelor în anii 1960), Londra, 1992, p. 22; Crossman, citat în M. Pinto-Duschinsky, „Bread and Circuses? The Conservatives in Office, 1951–1964“ („Pâine şi

circuri? Conservatorii la putere, 1951–1964“), în V. Bogdanor şi R. Skidelsky, The Age of Affluence, 1951–1964 (Era bogăţiei, 1951–1964), Londra, 1970, p. 93.

14. A.J. Nicholls, Freedom with Responsibility: The Social Market Economy in Germany, 1918–1963 (Libertate cu responsabilitate. Economia socială de piaţă în Germania, 1918–1963), Oxford, 1994, p. 11; M. Mitchell, „Materialism and Secularism: CDU Politicians and National Socialism, 1945–1949“ („Materialism şi secularism. Politicienii de la CDU şi naţional-socialismul, 1945–1949“), în Journal of Modern History, 67, iunie 1995, pp. 278–308.

15. J.E. Lane şi S.O. Ersson, Politics and Society in Western Europe (Politică şi societate în Europa Occidentală), New York, 1999, pp. 304–306.

16. P. Armstrong, A. Glyn şi J. Harrison, Capitalism Since World War II: The Making and Breakup of the Great Boom (Capitalismul de la al Doilea Război Mondial încoace. Facerea şi desfacerea marii explozii economice), Londra, 1984, pp. 156, 161–162; pentru politica olandeză în materie de emigraţie, vezi L. Kosinski, The Population of Europe (Populaţia Europei), Londra, 1970, p. 71; L. Wylie, Village in the Vaucluse (Satul în regiunea Vaucluse), Cambridge, Massachusetts, 1974, p. 33.

17. ONU, Economic Survey of Europe Since the War…, op.cit., pp. 81–83, 234.

18. R. Carr, Modern Spain, 1875–1980 (Spania modernă, 1875–1980), Oxford, 1980, pp. 156–158; Gallagher, op.cit., p. 138; A. Cochrane şi J. Clarke, Comparing Welfare States: Britain in International Context (Compararea statelor asistenţiale. Marea Britanie în context internaţional), Londra,1993, pp. 211–214.

19. Cifre preluate din A. Maddison, „Economic Policy and Performance in Europe, 1913–1970“ („Politici şi performanţe economice în Europa, 1913–1970“), în Cipolla, op.cit., vol.5, pp. 442–509; J. Holloway, „The Dickensian Environment“ („Mediul Dickensian“), în The Listener, 12 ianuarie 1967.

20. J. Tomlinson, Public Policy and the Economy Since 1900 (Politicile

publice şi economia de la 1900 încoace), Oxford, 1990, p. 238.

21. A. Boltho, The European Economy: Growth and Crisis (Economia europeană. Creştere şi criză), Oxford, 1982, pp. 11–16; E. Denison, Why Growth Rates Differ (De ce ritmurile de creştere diferă), Washington, D.C., 1967.

22. Dezbaterea pe această temă este mai ales între A. Milward, The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951 (Reconstrucţia Europei Occidentale, 1945–1951), Londra, 1984, şi M. Hogan, The Marshall Plan: America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952 (Planul Marshall, Marea Britanie şi reconstrucţia Europei Occidentale, 1947–1952), Cambridge, 1987. Pentru ajutorul economic american, vezi M. Postan, An Economic History of Western Europe, 1945–1964 (O istorie economică a Europei Occidentale, 1945–1964), Londra, 1967, p. 106.

23. A. Maddison, Phases of Capitalist Development (Fazele dezvoltării capitaliste), Oxford, 1982, pp. 96–99; C. Maier, „Politics of Productivity“ („Politica productivităţii“), în P.J. Katzenstein, Between Power and Plenty: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States (Între putere şi plenitudine. Politicile economice externe ale statelor industriale avansate), Madison, Wisconsin, 1978; dintr-o literatură din ce în ce mai vastă pe tema productivităţii, vezi D.W. Ellwood, Rebuilding Europe: Western Europe, America, and Postwar Reconstruction (Reconstruirea Europei. Europa Occidentală, America şi reconstrucţia postbelică), Londra, 1992; R. Kuisel, Seducing the French: The Dilemma of Americanization (Seducerea francezilor. Dilema americanizării), Berkeley, California, 1993; pentru suspiciunile de la nivel sindical, vezi A. Carew, „The Anglo-American Council on Productivity, 1948–1951: The Ideological Roots of the Postwar Debate on Productivity in Britain“ („Consiliul Anglo-American pe Tema Productivităţii, 1948–1951: Rădăcinile ideologice ale dezbaterii postbelice din Marea Britanie pe marginea productivităţii“), în Journal of Contemporary History, 2:6, 1991, pp. 49–69.

24. Wiskemann, op.cit., p. 176.

25. G. Lundestad, The American „Empire“ and Other Studies of US Foreign Policy in a Comparative Perspective („Imperiul“ american şi alte studii

asupra politicii externe americane într-o perspectivă comparativă), Oslo, 1990; Postan, op.cit., p. 25.

26. Walt Rostow (1916–2003) a fost consilier de securitate naţională, în anii 1966–1969, al preşedintelui Lyndon Johnson; vezi W.W. Rostow, The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto (Etapele creşterii economice. Un manifest ne-comunist), 1960 (n. trad.).

27. Ellwood, op.cit., pp. 218–219.

28. A. Shonfield, Modern Capitalism: The Changing Balance of Public and Private Power (Capitalismul modern. Echilibrul în schimbare dintre puterea publică şi cea privată), Oxford, 1965, p. 3.

29. Ibidem, p. 62; N.F.R. Crafts, „The Golden Age of Economic Growth in Western Europe, 1950–1973“ („Epoca de aur a creşterii economice în Europa Occidentală, 1950–1973“), în Economic History Review, 48:3, 1995, pp. 429–447.

30. Nicholls, op.cit., p. 321.

31. Argumentul în favoarea Marii Britanii este adus în C. Barnett, The Audit of War (Auditul războiului), Londra, 1986, şi respins în J. Harris, „Enterprise and Welfare States: A Comparative Perspective“ („State antreprenoriale şi asistenţiale. O perspectivă comparativă“), în Lucrările Societăţii Regale de Istorie, 1990, pp. 175–195.

32. Attlee, citat în R. Lowe, The Welfare State in Britain since 1945 (Statul asistenţial în Marea Britanie din 1945 până azi), Londra, 1993, p. 10; T.H. Marshall, Class, Citizenship, and Social Development (Clasă, cetăţenie şi dezvoltare socială), New York, 1965.

33. G. Esping-Andersen, The Three Worlds of Welfare Capitalism (Cele trei lumi ale capitalismului asistenţial), Cambridge, 1990; Titmuss, în Lowe, op.cit., p. 12.

34. Citat în K.D. Bracher, The Age of Ideologies: A History of Political Thought in the 20th Century (Epoca ideologiilor. O istorie a gândirii politice

în secolul XX), Londra, 1985, p. 200.

35. Cochrane şi Clarke, op.cit., p. 32.

36. T.H. Marshall, op.cit., p. 313; Ambrosius şi Hubbard, op.cit., p. 128; Titmuss, op.cit., p. 241.

37. Baldwin respinge orice legătură de necesitate între anumite clase şi politica socială de redistribuire. Vezi P. Baldwin, The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State, 1875–1975 (Politica solidarităţii sociale. Fundamentele de clasă ale statului asistenţial european, 1875–1975), Cambridge, 1990, p. 290.

38. Marshall, op.cit., pp. 297–300, 330.

39. Shonfield, op.cit., p. xv; despre rezistenţa conservatorismului francez, vezi R. Vinen, Bourgeois Politics in France, 1945–1951 (Politica burgheză în Franţa, 1945–1951), Cambridge, 1995; A. Pizzorno, „The Individualistic Mobilisation of Europe“ („Mobilizarea individualistă a Europei“), în Daedalus, 93:1, iarna 1964.

40. Citat în W. Sachs, For Love of the Automobile: Looking Back into the History of Our Desires (De dragul automobilului. Privind retrospectiv la istoria dorinţelor noastre), Berkeley/Los Angeles, California, 1992, pp. 55–56.

41. Chiar dacă marca Volkswagen, inaugurată în 1937, însemna „maşina poporului“ (n. trad.).

42. Despre femei, vezi S. Weiner, „The consommatrice of the 1950s in Elsa Triolet’s Roses à crédit“ („«Consumatoarea» din anii 1950 în cartea Elsei Triolet Trandafiri pe datorie“), în French Cultural Studies, VI, 1995, pp. 123–144; C. Duchen, Women’s Rights and Women’s Lives in France, 1944–1968 (Drepturile femeilor şi vieţile femeilor în Franţa, 1944–1968), Londra, 1994; Bikini: Die Fünfziger Jahre (Bikini. Anii 1950), Berlin, 1983, p. 200; M. Boneschi, La grande illusione: I nostri anni sessanta (Marea iluzie. Anii noştri 1960), Milano, 1996, p. 93.

43. În categorizarea permiselor de muncă pentru cetăţenii americani rezidenţi permanenţi, categoria C1 sunt cei care lucrează în localităţile în care-şi au şi reşedinţele permanente, iar categoria C2 sunt cei care fac naveta la serviciu din alte localităţi (n. trad.).

44. F. Mort şi P. Thompson, „Retailing, Commercial Culture, and Masculinity in 1950s Britain: The Case of Montague Burton, the «Tailor of Taste»“ („Vânzările cu amănuntul, cultura comercială şi bărbăţia în Marea Britanie, în anii 1950. Cazul lui Montague Burton, «croitorul gusturilor»“), în History Workshop Journal, 38, 1994, pp. 106–129; J. Pearson şi G. Turner, The Persuasion Industry (Industria persuasiunii), Londra, 1965, pp. 30–31.

45. T.R. Nevitt, Advertising in Britain: A History (Reclama în Marea Britanie. O istorie), Londra, 1982.

46. Wylie, op.cit., pp. 181, 347; R. Harris şi A. Seldon, Advertising in Action (Reclama în acţiune), Londra, 1962, pp. 23–24.

47. A. Sampson, Anatomy of Europe (Anatomia Europei), New York, 1968, p. 116; R. Wagnleitner, Coca-Colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War (Coca-colonizarea şi Războiul Rece. Misiunea culturală a Statelor Unite în Austria după al Doilea Război Mondial), Chapel Hill, Carolina de Nord/Londra, 1994, p. 294; S. Gundle, „L’americanizzazione del quotidiano: Televisione e consumismo nell’Italia degli anni cinquanta“ („Americanizarea vieţii cotidiene: Televiziunea şi consumismul în Italia, în anii 1950“), în Quaderni storici, 62, august 1986, pp. 561–594; R. Hiscocks, Germany Revived. An Appraisal of the Adenauer Era (Germania readusă la viaţă. O evaluare a epocii Adenauer), 1960, p. 55; K. Ross, Fast Cars, Clean Bodies: Decolonization and the Reordering of French Culture (Maşini rapide, trupuri curate. Decolonizarea şi reorganizarea culturii franceze), Cambridge, Massachusetts/Londra, 1995, p. 53; Gundle, op.cit., p. 588.

48. C. Dyer, Population and Society in 20th-Century France (Populaţie şi societate în Franţa secolului XX), Londra, 1978, p. 222.

49. N. Stacey şi A. Wilson, The Changing Pattern of Distribution (Modelul în schimbare al distribuţiei), Oxford, 1965, p. 390; J. Benson, The Rise of

Consumer Society in Britain, 1880–1980 (Apariţia societăţii de consum în Marea Britanie, 1880–1980), Londra, 1994, p. 88; Sampson, op.cit., p. 232.

50. P. Fussell, Abroad. British Literary Traveling Between the Wars (În străinătate. Călătoriile literare britanice dintre cele două războaie), Oxford, 1982; Hans Magnus Enzensberger, Eine Theorie des Tourismus (O teorie a turismului), Frankfurt, 1963.

51. Stacey şi Wilson, op.cit., p. 334; Joe Curry, citat în Ellwood, op.cit., p. 208.

52. Citat în Marshall, op.cit., p.341; Despre convergenţa modelelor de reproducţie, vezi D.V. Glass, „Fertility trends in Europe since the Second World War“ („Tendinţele fertilităţii în Europa de la al Doilea Război Mondial încoace“), în Population Studies, 22:1, martie 1968, pp. 103–147.

53. K.D. Bracher, „Problems of Parliamentary Democracy in Europe“ („Probleme ale democraţiei parlamentare din Europa“), în Daedalus, 93:1, iarna 1964, p. 185 şi următoarele; Habermas citat în R. Kearney, Modern Movements in European Philosophy: Phenomenology, Critical Theory, Structuralism (Mişcări moderne în filosofie europeană: fenomenologie, teorie critică, structuralism), 1986, p. 230.

54. Citat în P. Ginsborg, A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943–1988 (O istorie a Italiei contemporane. Societate şi politică, 1943–1988), Londra, 1990, p. 248; Duhamel în Kuisel, op.cit., p. 11.

55. Jean-Marie Domenach, „Le modèle americain“ („Modelul american“), în Esprit, iulie-august 1960, p. 1221, citat în Kuisel, op.cit., p. 109.

56. Pizzorno, op.cit., p. 199.

57. Citat în Kuisel, op.cit., p. 65. (Aşa-numitul „Coridor Danzig“, denumirea germană a oraşului polonez Gdańsk, a fost unul dintre pretextele invocate de Germania nazistă pentru atacul împotriva Poloniei, de la 1 septembrie 1939, care a declanşat al Doilea Război Mondial – n.trad.).

58. Formulă folosită de Winston Churchill într-un discurs din 1946, pentru a

descrie relaţia foarte apropiată din punct de vedere istoric, politic, diplomatic, economic, militar şi cultural dintre Marea Britanie şi Statele Unite ale Americii (n. trad.).

59. Heimatfilm (germ.: „film de patrie“) era un gen filmografic popular în spaţiul vorbitor de limbă germană în deceniile 1940–1970, plasat de obicei în natură şi având teme general-umane (n. trad.).

60. Pizzorno, op.cit.; R. Willett, The Americanization of Germany, 1945–1949 (Americanizarea Germaniei, 1945–1949), Londra, 1989, pp. 49–51.

61. D. Strinati, „The Taste of America: Americanization and Popular Culture in Britain“ („Gustul Americii. Americanizarea şi cultura populară în Marea Britanie“), în Strinati şi S. Wagg, Come on Down? Popular Music and Culture in Postwar Britain (Vii şi tu? Muzica şi cultura populare în Marea Britanie postbelică), Londra, 1991, pp. 46 și următoarele.

62. Despre rolul Europei în economia mondială, vezi D. Aldcroft, The European Economy, 1914–1990 (Economia europeană, 1914–1990), Londra, 1993, cap. 5.

63. P. Calamandrei – Questa nostra costituzione (Această constituţie a noastră), Milano, 1995, p. v.

64. Boneschi, op.cit., pp. 119–121.

65. Gundle, op.cit., p. 589.

66. După titlul romanului de debut Madame Bovary (1856), al lui Gustave Flaubert (1821–1880). Sindromul se referă la capacitatea unei femei de a face datorii masive, numai pentru a se putea bucura de un stil de viaţă şic sau extravagant (n. trad.).

67. G. Kaplan, Contemporary Western European Feminism (Feminismul contemporan din Europa Occidentală), New York, 1992.

68. F. Thebaud, A History of Women: Toward a Cultural Identity in the 20th Century (O istorie a femeilor. Către o identitate culturală în secolul XX),

Cambridge, Massachusetts, 1994.

69. Despre legislaţia austriacă, vezi K. Schmidlechner, „Youth culture in the 1950s“ („Cultura tinerilor în anii 1950“), în G. Bischof, A. Pelinka şi R. Steininger, Austria in the 1950s. Contemporary Austrian Studies (Austria în anii 1950. Studii contemporane despre Austria), vol. 3, New Brunswick, 1995, pp. 116–137; citatele despre Elvis sunt preluate din U. Poiger, „Rock'n'roll, Female Sexuality, and the Cold War Battle over German Identities“ („Rock'n'roll-ul, sexualitatea femeiască şi bătălia din timpul Războiului Rece pentru identităţile germane“), în Journal of Modern History, 68:3, septembrie 1996, pp. 577–617.

70. R. Dorner, „Halbstark“ („Adolescent“), în Bikini: Die Fünfziger Jahre, 1983, p. 164; S. Piccone Stella, „«Rebels Without a Cause»: Male Youth in Italy around 1960“ („«Rebeli fără o cauză»: Tineretul masculin în Italia, în jurul anului 1960“), în History Workshop Journal, 38, 1994, pp. 157–174.

71. Bogdanor şi Skidelsky, op.cit., pp. 300–314.

72. Slogan utilizat în anii 1965–1975, mai ales în legătură cu războiul din Vietnam şi în mediile şi manifestările hipiote, ca simbol al rezistenţei pasive şi al non-violenţei (n. trad.).

73. Boneschi, op.cit., p. 319.

74. Denumire abreviată a bulevardului Kurfürstendamm, arteră comercială de lux din Berlin, lungă de 3,5 km şi aliniată cu patru rânduri de platani (n. trad.).

75. G. Statera, Death of a Utopia: The Development and Decline of Student Movements in Europe (Moartea unei Utopii. Dezvoltarea şi declinul mişcărilor studenţeşti din Europa), New York, 1975, pp. 78–89.

76. S. Khilnani, Arguing Revolution: The Intellectual Left in Postwar France (Susţinerea revoluţiei. Stânga intelectuală în Franţa postbelică), New Haven, Connecticut, 1993, p. 122.

77. Cifre preluate din G. Therborn, European Modernity and Beyond: The

Trajectory of European Societies, 1945–2000 (Modernitatea europeană şi dincolo de ea. Traiectoria societăţilor europene, 1945–2000), Londra, 1995, p. 259; despre Facţiunea Armata Roşie, vezi Die Mythen knacken: Materialen wider ein Tabu (Spulberarea miturilor. Materiale în contra unui tabu), Lista de stânga de la Universitatea din Frankfurt, Frankfurt, 1987, passim.

78. Citat în H. Fassmann şi R. Münz, European Migration in the Late 20th Century: Historical Patterns, Actual Trends, and Social Implications (Migraţia europeană la sfârşitul secolului XX. Modele istorice, tendinţe actuale, implicaţii sociale), Aldershot, Hants, 1994, p. 3.

79. J.F. Hollifield, Immigrants, Markets, and States: The Political Economy of Postwar Europe (Imigranţii, pieţele şi statele. Economia politică a Europei postbelice), Cambridge, Massachusetts, 1992.

80. R. King, Mass Migrations in Europe: The Legacy and the Future (Migraţia de masă în Europa. Moştenirea şi viitorul), Londra, 1993.

81. D. Cesarani, Justice Delayed. How Britain Became a Refuge for Nazi war Criminals (Justiţie amânată. Cum a devenit Marea Britanie un loc de refugiu pentru criminalii de război nazişti), Londra, 1992, p. 70.

82. J. Salt şi H. Clout, Migration in Postwar Europe: Geographical Essays (Migraţia în Europa postbelică. Eseuri geografice), Oxford, 1976, p. 34; Ginsborg, op.cit., p. 219.

83. Textual: „picioare negre“ (fr.), termen care desemna populaţia ne-musulmană, inclusiv evrei, care a fost strămutată în Franţa după declararea independenţei Algeriei, în 1962 (n. trad.).

84. Textual: „muncitor oaspete“ (germ.), denumire dată imigranţilor angajaţi în Germania (n. trad.).

85. D. Hiro, Black British, White British: A History of Race Relations in Britain (Britanici negri, britanici albi. O istorie a relaţiilor între rase în Marea Britanie), Londra, 1991, p. 51.

86. Titlul original german este Angst essen Seele auf (n. trad.).

87. Vezi, în general, P. Rich, Race and Empire in British Politics (Rasă şi imperiu în politica britanică), Cambridge, 1990.

88. King, op.cit., p. 96; R. Brubaker, Citizenship and Nationhood in France und Germany (Cetăţenie şi naţionalitate în Franţa şi Germania), Cambridge, Massachusetts, 1992, pp. 171–174.

89. S. Collinson, Beyond Borders: West European Migration Policy and the Twenty-First Century (Dincolo de frontiere. Politica de migraţie vest-europeană şi secolul XXI), Londra, 1993, pp. 92–96; A. Nocon, A Reluctant Welcome? Poles in Britain in the 1940s (O întâmpinare fără tragere de inimă? Polonezii în Marea Britanie în anii 1940), în Oral History, primăvara 1996, p. 81.

90. Cifre preluate din Fassmann and Münz, op.cit., p. 7; Grupul pentru Drepturile Minorităţilor, Race and Law in Britain and the United States (Rasă şi lege în Marea Britanie şi Statele Unite), Londra, 1983, pp. 11–13; Nocon, op.cit., p. 85.

Capitolul 10. Contractul social în criză

1. R. Musil, Omul fără însuşiri, apărut în limba română la ed. Polirom, în 2008.

2. C. Maier, „The Politics of Inflation in the 20th Century“ (Politica inflaţiei în secolul XX), în cartea sa In Search of Stability: Explorations in Historical Political Economy (În căutarea stabilităţii. Cercetări de economie politică istorică), Cambridge, 1987, p. 223.

3. Despre factorii din spatele crizei de la începutul anilor 1970, vezi N. Kaldor, The Scourge of Monetarism (Năpasta monetarismului), ed. II, Oxford, 1985, pp. xi-xii; Maddison, op.cit, pp. 133–142; C. Allsopp,

„Inflation“ (Inflaţia), în Boltho, op.cit., pp. 72–104.

4. Allsopp, op.cit., p. 79.

5. R. Mishra, The Welfare State in Capitalist Society (Statul asistenţial în societatea capitalistă), Toronto, 1990, cap. 3.

6. Kaldor, op.cit., p. xx; Vaizey citat în R. Cockett, Thinking the Unthinkable: Think-Tanks and the Economic Counter-Revolution, 1931–1953 (Gândirea negânditului. Nucleele de gândire şi contrarevoluţia economică, 1931–1953), Londra, 1995, p. 229.

7. M. Kalecki, „Political Aspects of full Employment“ (Aspecte politice ale utilizării integrale a forţei de muncă), în Political Quarterly, 1943; Kaldor, op.cit., p. xii.

8. I. Gilmour, Dancing with Dogma: Britain under Thatcherism (Dansând cu dogma. Marea Britanie sub thatcherism), Londra, 1992, p. 60.

9. Ibidem, p. 131.

10. R. Levitas, „Competition and Compliance: The Utopias of the New Right“ (Concurenţă şi conformitate. Utopiile Noii Drepte), în Levitas, The Ideology of the New Right (Ideologia Noii Drepte), Oxford, 1986; S. Jenkins, Accountable to None: The Tory Nationalization of Britain (Responsabili în faţa nimănui. Naţionalizarea de către conservatori a Marii Britanii), Londra, 1995.

11. P. Pierson, Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher, and the Politics of Retrenchment (Dezmembrarea statului asistenţial? Reagan, Thatcher şi politica de retranşeizare), Cambridge, 1994, pp. 147–149; N. Barr şi alţii, The State of Welfare: The Welfare State in Britain since 1974 (Statul asistenţei sociale. Statul asistenţial în Marea Britanie din 1974 până astăzi), Oxford, 1991, pp. 339–340.

12. K. van Kersbergen, Social Capitalism: A Study of Christian Democracy and the Welfare State (Capitalismul social. Studiu asupra creştin-democraţiei şi statului asistenţial), Londra, 1995.

13. H. Döring, „Public Perceptions of the Proper Role of the State“ (Percepţii publice asupra rolului corect al statului), în West European Politics, 17:1, ianuarie 1994, pp. i-xi.

14. G. Baglioni şi C. Crouch, European Industrial Relations: The Challenge of Flexibility (Relaţiile industriale europene. Provocarea flexibilităţii), Londra, 1990.

15. J. Vickers şi V. Wright, „The Politics of Industrial Privatisation in Western Europe: An Overview“ (Politica de privatizare industrială în Europa Occidentală. O trecere în revistă), în West European Politics, II, 1988 1988, pp. 1–30.

16. V. Wright, „Reshaping the State: Implications for Public Administration“ (Remodelarea statului. Implicaţii pentru administraţia publică), în West European Politics, 17:1, ianuarie 1994, pp. 102–133.

17. W. Merkel, After the Golden Age: Is Social Democracy Doomed to Decline? (După epoca de aur. Este social-democraţia blestemată să decadă?), în C. Lemke şi G. Marks, The Crisis of Socialism in Europe (Criza socialismului în Europa), Durham, Carolina de Nord, 1992, pp. 136–170.

18. Rigoare (fr. – n.trad.).

19. M. Sharp, Changing Industrial Structures in Western Europe (Schimbarea structurilor industriale în Europa Occidentală), în D. Dyker, The European Economy (Economia europeană), Londra, 1992, pp. 233–255.

20. Ginsborg, op.cit., p. 405.

21. T. Blackwell şi J. Seabrook, Talking Work: An Oral History (Vorbitul despre muncă. O istorie orală), Londra, 1996, p. 201; despre insignele de 1 Mai, vezi Therborn, European Modernity, op.cit., p. 237.

22. Therborn, European Modernity, op.cit., p. 57.

23. A.B. Atkinson, Incomes and the Welfare State: Essays on Britain and Europe (Veniturile şi statul asistenţial. Eseuri despre Marea Britanie şi

Europa), Cambridge, 1995, p. 28.

24. J. Ardagh, Germany and the Germans (Germania şi germanii), Londra, 1995, pp. 114–115.

25. În original: trickle-down policies, termen prin care criticii liberalismului de tipul laissez-faire desemnează acele politici potrivit cărora, dacă bogaţii se îmbogăţesc şi mai mult, o parte din avuţia lor se prelinge, picătură cu picătură, şi la cei săraci (n. trad.).

26. Gilmour, op.cit., p. 134; Margaret Thatcher, citată în The Guardian, 21 iulie 1996; Atkinson, op.cit., p. 39.

27. Denumirea completă este Lega Nord per l'Indipendenza della Padania – Liga Nordică pentru Independenţa Padaniei sau, mai simplu, Liga Nordului (n. trad.).

28. N. Christie, Crime Control as Industry: Towards GULAGS, Western Style (Controlul criminalităţii ca industrie. Către gulaguri, în stil occidental), Londra, 1994.

29. Citat în V. Ruggiero, M. Ryan şi J. Sim, West European Penal Systems: A Critical Anatomy (Sistemele penale vest-europene. O anatomie critică), Londra, 1995, pp. 40, 169.

30. B.A. Hudson, Penal Policy and Social Justice (Politica penală şi justiţia socială), Londra, 1993, p. 68.

31. P. O'Brien, „Migration and its Risks" (Migraţia şi riscurile ei), în International Migration Review, 30:4, 1996, pp. 1067–1077.

32. Blackwell şi Seabrook, op.cit., p. 123; „Ethnic Minority Children «Still Suffer Racism Daily»" (Copiii minorităţilor etnice „încă mai suferă zilnic de pe urma rasismului"), în The Guardian, 23 iulie 1996.

33. „Publishers Bow to Colour Bar on Children's Books" (Editorii se înclină în faţa codului de culori la cărţile pentru copii), în Observer, 27 octombrie 1996.

34. Kohn, op.cit.; N. Abadan-Unat, „Turkish Migration to Europe“ (Migraţia turcilor către Europa), în R. Cohen, The Cambridge Survey of World Migration (Studiul Cambridge asupra migraţiei mondiale), Cambridge, 1995, p. 281.

35. Stil de a mărşălui mai ales la parade, în care se ridică piciorul din faţă până aproape de orizontală, practicat de soldaţii germani încă din secolul XVIII (n. trad.).

36. Citat în D. Joly, C. Nettleton şi H. Poulton, Refugees: Asylum in Europe? (Refugiaţii. Azil în Europa?), 1992, pp. 118–119.

37. Y. Soysal, Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe (Limitele cetăţeniei. Migranţii şi apartenenţa post-naţională în Europa), Chicago, 1994.

38. Citat în Ginsborg, op.cit., p. 424; D. Harvey, The Condition of Postmodernity (Condiţia de postmodernitate), Oxford, 1989, p. 40.

39. Therborn, European Modernity, op.cit., p. 268.

40. Ardagh, op.cit., pp. 95–96.

41. Citat în Sachs, op.cit., pp. 97, 200–202; The Guardian, 21 august 1996, citând Studiul Naţional de Călătorie.

42. A. Giddens, Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age (Modernitatea şi identitatea de sine. Sinele şi societatea în epoca modernă târzie), Cambridge, 1991, cap. 7: Apariţia comunităţilor vieţii, citat de la p. 225.

43. Glass ceilling – termen folosit pentru a defini barierele nevăzute care stau în calea promovării profesionale în special a femeilor şi a membrilor diverselor minorităţi. (n. red.)

44. Ardagh, op.cit., p. 165.

45. C. Haste, Rules of Desire: Sex in Britain, World War I to the Present (Regulile dorinţei. Sexul în Marea Britanie, de la Primul Război Mondial

până în prezent), Londra, 1994, p. 235.

46. Arteră din cartierul londonez Mayfair, pe care se află numeroase croitorii de lux pentru bărbaţi (n. trad.).

47. F. Mort, Cultures of Consumption: Masculinities and Social Space in Late 20th Century Britain (Culturile consumului. Bărbăţiile şi spaţiul social în Marea Britanie a secolului XX târziu), Londra, 1996, pp. 16, 25.

48. Strinati şi Wagg, op.cit.

49. The Guardian, 19 august 1996.

50. Musil, op.cit., p. 8.

51. Consiliul Europei, Disillusionment with Democracy: Political Parties, Participation and Non-Participation in Democratic Institutions in Europe (Deziluzia democraţiei. Partidele politice, participarea şi neparticiparea la instituţiile democratice ale Europei), Colchester, 1993.

52. Citat în Independent on Sunday, 21 iulie 1996.

Capitolul 11. Rechini și delfini. Colapsul comunismului

1. Citat în B. Geremek, „Between Hope and Despair“ (Între speranţă şi disperare), în S. Graubard, Eastern Europe… Central Europe… Europe (Europa Răsăriteană… Europa Centrală… Europa), Boulder, Colorado, 1991, pp. 95–113, citatul este la p. 103.

2. Citat în Misiunas şi Taagepera, op.cit., p. 202.

3. J. Rothschild, Return to Diversity: A Political History of East-Central Europe Since World War 2 (Întoarcerea la diversitate. O istorie politică a Europei Centrale şi Răsăritene de la al Doilea Război Mondial încoace),

Oxford, 1989, p. 221.

4. Citat în T. Garton Ash, The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe (Utilizările adversității. Eseuri despre soarta Europei Centrale), Cambridge, 1989, pp. 180–181.

5. B. Kaminski, The Collapse of State Socialism: The Case of Poland (Colapsul socialismului de stat. Cazul Poloniei), Princeton, New Jersey, 1991, p. 3.

6. Ritmurile de creştere, după K. Dawisha, Eastern Europe, Gorbachev, and Reform: The Great Challenge (Europa Răsăriteană, Gorbaciov şi reforma. Marea provocare), Cambridge, 1990, p. 169.

7. M. Bernstam, Trends in the Soviet Population (Tendinţe în populaţia sovietică), pp. 185–214, şi N. Eberstadt, „Health of an Empire: Poverty and Social Progress in the CMEA Bloc“ (Sănătatea unui imperiu. Sărăcia şi progresul social în blocul CAER), pp. 221–255, în H. Rowen şi C. Wolf, The Future of the Soviet Empire (Viitorul imperiului sovietic), New York, 1987.

8. A. Shub, An Empire Loses Hope (Un imperiu îşi pierde speranţa), Londra, 1971, p. 109; D.N. Nelson, Communism and the Politics of Inequality (Comunismul şi politica inegalităţii), Toronto, 1983; R. Laba, The Roots of "Solidarity": A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization (Rădăcinile „Solidarităţii“. O sociologie politică a democratizării clasei muncitoare din Polonia), Princeton, New Jersey, 1991, pp. 118–119; P. Hauslohner, „Gorbachev's social contract“ (Contractul social al lui Gorbaciov), în Soviet Economy, 3, 1987, pp. 54–89, şi J. McAdams, „Crisis in the Soviet Empire: Three Ambiguities in Search of a Prediction“ (Criză în imperiul sovietic. Trei ambiguităţi în căutarea unei previziuni), în Comparative Politics, 20:1, octombrie 1987, pp. 107–118; S. Miskiewicz, „Social and Economic Rights in Eastern Europe“ (Drepturi sociale şi economice în Europa Răsăriteană), în G.R. Urban, Social and Economic Rights in the Soviet Bloc (Drepturi sociale şi economice în blocul sovietic), New Brunswick, New Jersey, 1988, p. 98.

9. J. Rupnik, Central Europe or Mitteleuropa? (Europa Centrală sau Mitteleuropa?), în Graubard, op.cit., pp. 247–248.

10. Citat în Dawisha, op.cit., p. 192.

11. Gati, op.cit.

12. Fulbrook, op.cit., pp. 38–39.

13. Citat în E. Behr, Sărută mâna pe care n-o poţi mușca. Românii și Ceaușeștii, investigația unui blestem al istoriei, apărut în limba română la ed. Humanitas, în 1999.

14. Despre sistematizare în România, vezi Dinu Giurescu, Distrugerea trecutului României, apărut în limba română la ed. Museion, 1994.

15. L. Labedz, Poland under Jaruzelski (Polonia sub Jaruzelski), New York, 1984, p. 102.

16. Kaminski, op.cit., p. 193; Labedz, op.cit., p. 3.

17. Behr, op.cit., pp. 165–166.

18. A. Uci, „The Place of Folk Art in Socialist Artistic Culture“ (Locul artei populare în cultura artistică socialistă), în Questions of the Albanian Folklore (Probleme ale folclorului albanez), Tirana, 1984, p. 6.

19. N. Naimark, „«Ich will hierraus»: Emigration and the Collapse of the German Democratic Republic“ („Vreau afară de-aici“. Emigrația și colapsul Republicii Democrate Germane), în I. Banac, Eastern Europe in Revolution (Europa Răsăriteană în revoluție), Ithaca, New York, 1991, pp. 72–95.

20. Garton Ash, op.cit., p. 48.

21. Citat în Ibidem, p. 264.

22. Pentru câteva reflecţii interesante, vezi A. Nove, „The Fall of Empires: Russia and the Soviet Union“ (Căderea imperiilor. Rusia și Uniunea Sovietică), în G. Lundestad, The Fall of Great Powers: Peace, Stability, and Legitimacy (Căderea marilor puteri. Pace, stabilitate și legitimitate), Oxford, 1994, pp. 125–146.

23. Citat în C. Gati, The Bloc that Failed: Soviet – East European Relations in Transition (Blocul care a eşuat. Relaţiile sovieto-est-europene în tranziţie), Londra, 1990, p. 127.

24. Dawisha, op.cit., pp. 104–105. De exemplu, în 1986, Nicolae Ceauşescu a hotărât că România reducea unilateral cheltuielile de înarmare în cuantum de 5%. Concret, acest lucru a însemnat că un mare număr de ofiţeri de rang înalt au fost pensionaţi, iar soldaţii care-şi făceau stagiul militar în anul respectiv au primit o singură uniformă pentru toată perioada de 18 luni (n. trad.).

25. J. Valdez, Internationalism and the Ideology of Soviet Influence in Eastern Europe (Internaţionalismul şi ideologia influenţei sovietice în Europa Răsăriteană), Cambridge, 1993, p. 98.

26. M. Gorbaciov, Perestroika: New Thinking for Our Country and the World (Perestroika. Noua gândire pentru ţara noastră şi pentru lume), Londra, 1988, p. 107.

27. Ibidem, p. 138.

28. Vezi citatul în Gati, The Bloc that Failed, op.cit., p. 206.

29. Misiunas şi Taagepera, op.cit., pp. 303–312.

30. Ibidem, p. 120.

31. A.E. Howard, Constitution Making in Eastern Europe (Alcătuirea constituţiilor în Europa Răsăriteană), Washington, 1993.

32. „Getting better, getting worse: Minorities in East-Central Europe“ (De la mai bine la mai rău. Minorităţile în Europa Centrală şi de Est), în Dissent, vara 1996.

33. Despre epurări, vezi T. Rosenbaum, The Haunted Land (Pământul bântuit), Londra, 1993.

34. Financial Times, 4 mai 1994.

35. A. Robinson, „Painful Rebirth from the Ashes“ (Dureroasă renaştere din

cenuşă), în Financial Times, 11 noiembrie 1994.

36. Financial Times, 4 mai 1994.

37. P. Zelikow şi C. Rice, Germany Reunified and Europe Transformed: A Study in Statecraft (Germania reunificată şi Europa transformată. Studiu de politologie), Cambridge, Massachusetts, 1995.

38. În ultima jumătate a lui 1989, regimurile comuniste din acel moment, din ţările est-europene, au căzut unul câte unul: în Polonia, alegerile legislative au adus la putere primul guvern necomunist de după război; liderii gerontocraţi din Cehoslovacia, Ungaria, Germania de Est şi Bulgaria au fost îndepărtaţi de la putere de cadre mai tinere ale partidelor din ţările respective; în România, regimul de dictatură personală al lui Nicolae Ceauşescu, cel mai dur din tot blocul răsăritean, a fost înlăturat prin mişcări de stradă foarte sângeroase (n. trad.).

39. „On the Unification of Germany“ (Despre unificarea Germaniei), în Independent, 17 iunie 1989, citat în G.J. Glaessner, German Unification and the West (Unificarea germană şi Occidentul), în Glaessner şi I. Wallace, The German Revolution of 1989: Causes and Consequences (Revoluţia germană din 1989. Cauze şi consecinţe), Oxford, 1992, pp. 208–209.

40. De fapt, era vorba de Checkpoint C („punctul de verificare C“), botezat „Charlie“ după obiceiul militarilor americani de a desemna iniţialele prin cuvinte uşor de înţeles: Alpha, Bravo, Charlie etc. (n. trad.).

41. L. Kürti, „Rocking the State: Youth and Rock Music Culture in Hungary, 1976–1990“ (Zdruncinarea statului. Tineretul şi cultura muzicii rock în Ungaria, 1976–1990), în EEPS, 5:3, toamna 1991, pp. 483–513.

Epilog. Facerea Europei

1. F. Chabod, Storia dell’idea d’Europa (Istoria ideii de Europa), Bari, 1961,

p. 8.

2. S. Berstein şi P. Milza, Histoire de l’Europe (Istoria Europei), vol. 3, Paris, 1992, concluzie.

3. A. Fisher, A History of Europe (O istorie a Europei), vol. I, Londra, 1960, pp. 13–18; Halecki, op.cit.

4. Chabod, op.cit., p. 20.

5. S. Hoffmann, „Obstinate or Obsolete: The Fate of the Nation–State and the Case of Western Europe“ (Încăpățânat sau învechit. Soarta statului–națiune și cazul Europei Occidentale), în Daedalus, vara 1966, pp. 862–915.

6. R. Aron, „Old Nations, new Europe“ (Națiuni vechi, Europă nouă), în Daedalus, iarna 1964, pp. 43–67. Vezi și M. Mann, „Nation-States in Europe and Other Continents: Diversifying, Developing, not Dying“ (Statele-națiuni în Europa și pe alte continente. Se diversifică, se dezvoltă, nu mor), în G. Balakrishnan, Mapping the Nation (Cartografierea națiunii), Londra, 1996, pp. 295–317.